

શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિવિરચિત

ન્યાયાવતાર

સ્થાલાદમય ત્રિનાગમો

સાવલેંગી

નય

શ્રમભાણ

- : પ્રેરક :-

આ. વિ. ગુણરત્નસૂરિ મ. સા.
આ. વિ. રશ્મિરત્નસૂરિ મ. સા.

મુખપૃષ્ઠપરિચય...

નદી આદિમાં ઉતરવા

જેમ પગથિયા બાંધેલો કિનારો ખુબ જ સહાયક થાય છે,
તેમ પ્રમાણ, નય, સપ્તભંગી વિગેરે અનેક રહસ્યપૂર્ણ
વિષયો રૂપી પગથિયાથી બંધાયેલો

આ ન્યાયાવતાર ગ્રંથ

સ્થાદ્વાદમય જિનાગમોના હાર્દ સુધી
પહોંચવા અતિ આવશ્યકરૂપે પુરવાર થાય છે.

પ્રસ્તુતગ્રંથની વિશેષતાઓ :

- પ્રમાણાદિ અનેક વિષયોનું સુવિશદશૈલીમાં રોચક વર્ણન.
- દરેક નયોની સુસ્પષ્ટ વ્યાખ્યાઓ.
- એકાંતમાન્યતાઓની (જ્ઞાનાદ્વૈત, નિર્વિકલ્પવાદ આદિ માન્યતાઓની) સચોટ સમીક્ષા.
- આદિવાક્યસાર્થકતા, વાચ્ય-વાચકભાવ, ભૂતવ્યતિરિક્ત આત્માનું નિર્બાધ અસ્તિત્વ વિગેરે વિવિધ વિષયોનું તર્કગર્ભિત નિરૂપણ.

આવી અદ્ભૂત વિશેષતાઓથી સભર

પૂજ્ય સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજીનો ગ્રંથ
અચૂક પઠનીય છે...

॥ तस्स भुवणेक्कगुरुणो णमो अणेगंतवायस्स ॥

॥ तपागच्छाचार्यश्रीप्रेम-भुवनभानु-जयघोष-जितेन्द्र-गुणरत्न-रश्मिरत्नसूरिभ्यो नमः ॥

श्रीसिद्धसेनदिवाकरसूरिविरचितः

श्रीदेवभद्रसूरिकृतटिप्पणसंवलितश्रीसिद्धर्षिगणिविहितवृत्तिविभूषितः

न्यायावतारः

‘न्यायरश्मि’-आख्यया गुर्जरविवृत्या समलङ्कृतो
नवसंपादितन्यायावतारहारिभट्टी-वार्त्तिकाद्यनेकपरिशिष्टसमन्वितः

❁ प्रेरक ❁

दीक्षादानेश्वरी, लवोदधितारक, पूज्यगुरुदेवश्री
गुणरत्नसूरीश्वरज महाराज...

प्रवचनप्रभाषक, षड्दर्शननिष्णात, पूज्यगुरुदेवश्री
रश्मिरत्नसूरीश्वरज महाराज...

❁ संशोधक ❁

शासनप्रभाषक आ. वि. रत्नसुंदरसूरीश्वरजना शिष्य
विद्वद्ध्य मुनिराजश्री लव्यसुंदरविजयज म.सा.

❁ प्रकाशक ❁

जिनगुण आराधक द्रष्ट

ગ્રંથકાર	- તાર્કિકશિરોમણિ શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરીશ્વરજી મહારાજા
ગ્રંથ	- ન્યાયાવતાર
વૃત્તિકાર	- ઉપમિતિભવપ્રપંચાકાર શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિજી
ટિપ્પણકાર	- શ્રી દેવભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા
વિષય	- પ્રમાણ, નય, સપ્તભંગી વિગેરેનું રહસ્યપૂર્ણ નિરૂપણ... સાથે-સાથે ઈતર દર્શનકારોની સચોટ સમીક્ષા...
શાસ્ત્રસંલોક	- પ્રમાણ-નયસંબંધી જુદા જુદા અનેક ગ્રંથોના શાસ્ત્રપાઠોને રજૂ કરતું નવનિર્મિત ટિપ્પણ...
ન્યાયરશ્મિ	- ગ્રંથના પદાર્થોને વિશદ શૈલીમાં વર્ણવતું ગુજરાતી વિવેચન
વિવેચનપ્રેરક	- દીક્ષાદાનેશ્વરી, ભવોદધિતારક, આ.દે. શ્રી ગુણરત્નસૂરિ મહારાજા, તથા પ્રવચનપ્રભાવક, આસન્ન ઉપકારી, આ.દે. શ્રી રશ્મિરત્નસૂરિ મહારાજા
સંશોધક	- વિદ્વદ્વર્ય મુનિરાજશ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મહારાજા
વિવેચક	- મુનિ શ્રી સૌમ્યાંગરત્નવિજયજી, મુનિ શ્રી યશરત્નવિજયજી
નિમિત્ત	- ન્યાયવિશારદ, વર્ધમાનતપોનિધિ, આ. દે. શ્રી ભુવનભાનુસૂરિ મહારાજાનું જન્મશતાબ્દિ વર્ષ
પરિશિષ્ટ	- ન્યાયાવતાર ઉપર પૂ. હરિભદ્રસૂરિ દ્વારા રચિત અવયુરિરૂપ વૃત્તિ, તથા પૂ. શાંતિચંદ્રસૂરિકૃત વાર્તિક આદિ...
પ્રકાશન વર્ષ	- વીર સં. ૨૫૩૭, વિ.સં. ૨૦૬૭, ઈ.સ.નૂ ૨૦૧૧
આવૃત્તિ	- પ્રથમ, નકલ - ૭૫૦, મૂલ્ય - ૨૦૦.૦૦
પ્રકાશક	- જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ
ટાઇપ સેટિંગ	- અરિહંત ગ્રાફિક્સ, અમદાવાદ. +૯૧-૯૯૯૮૮૮૦૩૩૫
પ્રીન્ટિંગ-ડિઝાઇનિંગ	- નવરંગ પ્રીન્ટર્સ, અમદાવાદ. ૯૪૨૮૫૦૦૪૦૧

પ્રસ્તુત ગ્રંથનું પ્રકાશન જ્ઞાનનિધિમાંથી થયેલ હોવાથી ગૃહસ્થોએ મૂલ્ય આપીને જ માલિકી કરવી.

પ્રાપ્તિસ્થાન			
(૧) જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ C/O શ્રી સીન્થેટીક્સ, ૧/૫ રાજદા ચાલ, જુના હનુમાન કોસલેન, ૨ જો માળ, રૂમ નં.-૧૧, મુંબઈ-૧ ફોન - ૯૮૨૦૪૫૧૦૭૩		(૨) ભંવરભાઈ બીજાપુરવાળા C/O ભૈરવ કોર્પોરેશન, એસ-૫૫, વૈભવલક્ષ્મી કોમ્પ્લેક્સ, ધીકાંટા રોડ, અમદાવાદ-૦૧. ફોન-૯૪૨૭૭૧૧૭૩૩	
(૩) મહેન્દ્રભાઈ એચ. શાહ ૨૦૨/એ, ગ્રીનહીલ્સ એપા., સ્વામીનારાયણ મંદીર પાસે, અડાજન, સુરત-૩૯૫૦૦૯ ફોન-(રહે.) ૦૨૬૧૨૭૮૦૭૫૦ (મો.) ૯૬૦૧૧૧૩૩૪૪	(૫) શ્રી શંખેશ્વર સુખધામ તીર્થ N.H. નં. ૧૪, પો.પોસાલિયા, તા.શિવગંજ, જિ.સિરોહી(રાજ.) મો.૯૩૫૨૩૮૪૮૮૮	(૪) શાહ બાબુલાલ સરેમલજી સિદ્ધાચલ, સેન્ટ એન્સ સ્કુલ સામે, હીરા જૈન સોસાયટી, સાબરમતી, અમદાવાદ-૦૫. ફોન - ૯૪૨૬૫૮૫૯૦૪	

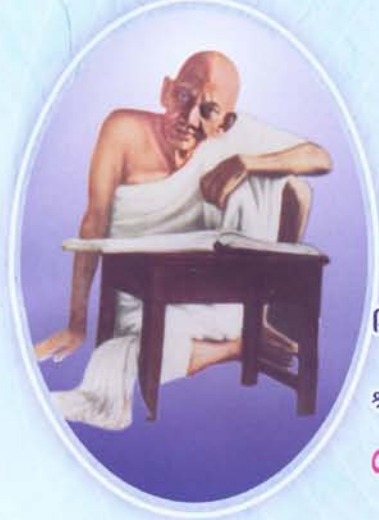
સાદર સમર્પણમ્

સુવિશુદ્ધ સ્થાદાદ્માર્ગપ્રરૂપક
ચરમતીર્થાધિપતિ

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર...

ત્રૈલોક્યવીજં પરમેષ્ઠિવીજં,
સજ્ઞાનવીજં જિનરાજવીજમ્ ।
યન્નામ ચોક્તં વિદધાતિ સિદ્ધિં,
સ **ગૌતમો** યચ્છતુ વાઙ્મિતં મે ॥

સિદ્ધાન્તમહોદધિ સચચારિત્રયૂડામણિ
કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત સહસ્રાધિક
શ્રમણસમુદાયગુરુમૈયા આચાર્યવિજય
પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ

ન્યાયવિશારદ વર્ધમાનતપોનિધિ
અપ્રતિમજ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રપ્રયાગ
સંઘ એકતાશિલ્પી આચાર્યવિજય
ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ

આગમહર્મમ્જ્ઞ સિદ્ધાન્તદિવાકર ગીતાર્થમૂર્ધન્ય
સુવિશાલગચ્છાધિપતિ આચાર્યવિજય
જયધોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ

મેવાડેશોદ્ધારક ૪૦૦ અદ્ભુત ભીષ્મપત્ની
શાસનપ્રભાવક પૂજ્ય
આચાર્યવિજય
જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

ત્રિશતાધિક શ્રમણ-શ્રમણીઓના સંયમશિલ્પી
૨૯૧ દીક્ષાદાનેશ્વરી યુવકજાગૃતિપ્રેરક
સંયમસૌખ્યનિમગ્ન આચાર્યવિજય
ગુણસ્તનસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ્રવચનપ્રભાવક ષડ્દર્શનનિષ્ણાત
ભવોદધિતારક, પૂજ્યગુરુદેવશ્રી
આચાર્યવિજય
રશ્મિસ્તનસૂરીશ્વરજી મહારાજ

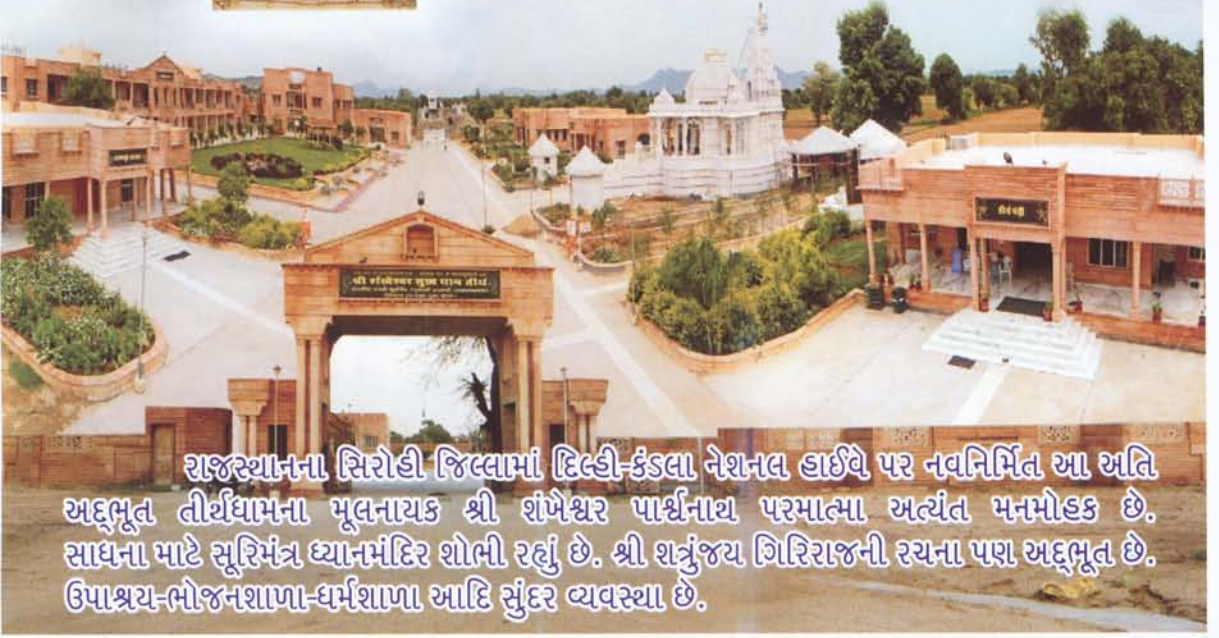

નિર્જરૈકલક્ષી વિદ્વદ્વ્ય
મુનિરાજશ્રી
ભવ્યસુંદરવિજયજી મહારાજ

આ બધા ઉપકારીઓના હસ્ત કમળમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથ પુષ્પનું
સાદર સમર્પણ કરતાં
ઘન્યતાની લાગણી અનુભવું છું...
હે ગુરુવર્યો !
મને સામર્થ્ય આપો કે બીજા અનેક સુવિહિતયોગોમાં
હું પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રયત્નશીલ બનું...

દ.

વિવેચક

રાજસ્થાનના સિરોહી જિલ્લામાં દિલ્હી-કંડલા નેશનલ હાઈવે પર નવનિર્મિત આ અતિ અદ્ભૂત તીર્થધામના મૂલનાયક શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ પરમાત્મા અત્યંત મનમોહક છે. સાધના માટે સૂરિમંત્ર ધ્યાનમંદિર શોભી રહ્યું છે. શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજની રચના પણ અદ્ભૂત છે. ઉપાશ્રય-ભોજનશાળા-ધર્મશાળા આદિ સુંદર વ્યવસ્થા છે.

શ્રી શંખેશ્વરસુખધામ તીર્થ, મુ. પો. પોસાલિયા. જિ. સિરોહી (રાજ.)

અહો સુકૃતમ્

શ્રી શંખેશ્વરસુખધામતીર્થના પ્રેરક-માર્ગદર્શક પૂજ્ય દીક્ષાદાનેશ્વરી આ.ભ. શ્રી ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી તથા પ્રવચનપ્રભાવક આ.ભ. શ્રી રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની મંગલ પ્રેરણાથી, શ્રી શંખેશ્વરસુખધામતીર્થનિર્માતા સંઘવી સુખીબેન બાબુલાલજી અચલાજી (તખતગઢ વાળા) રિલીજિયસ ટ્રસ્ટે, જ્ઞાનનિધિમાંથી આ પુસ્તકપ્રકાશનનો લાભ લીધેલ છે.

તેમની શ્રુતભક્તિની ખુબ-ખુબ
અનુમોદના-આભાર...

દ.

જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ

सकलमानससंशयहारिणी,

भवभवोर्जितपापनिवारिणी ।

सकलसद्गुणसन्ततिधारिणी,

हरतु मे दुरितानि सरस्वती ॥

પ્રકાશકીય હૃદયોર્મિ...

તાર્કિકશિરોમણિ શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ વિરચિત અને ઉપમિતિભવપ્રપંચાકાર શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિકૃત ટીકા વિભૂષિત ‘ન્યાયાવતાર’ નામનો ગ્રંથ, શ્રી સંઘના કરકમળમાં મૂકતા આનંદ અનુભવાય છે...

અમારા તરફથી પ્રથમવાર જૈનન્યાયનો ગ્રંથ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે... શાસ્ત્રબોધમાં સહાયક બનતા ગ્રંથોને પ્રકાશિત કરવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય, તો કોને આનંદ ન થાય ?

પ.પૂ. દીક્ષાદાનેશ્વરી આ.વિ. ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજના પ્રવર શિષ્ય પ્રવચનપ્રભાવક આ.વિ. રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના શિષ્યો દ્વારા ‘ન્યાયરશ્મિ’ નામની (વિવેચનરૂપ) ગુજરાતી ટીકા અને બીજા અનેક વિષયો સહિત આ ગ્રંથ નવપલ્લવિત કરાયો... તથા, ગ્રંથસંબંધી જુદા જુદા અનેક શાસ્ત્રપાઠોની સંકલના કરી, ‘શાસ્ત્રસંલોક’ નામનું નૂતન ટીપ્પણ નિર્મિત કરાયું...

તેઓશ્રીની શ્રુતભક્તિ અત્યંત અનુમોદનીય છે... ગ્રંથના ગહનતમ ભાવોને સરળ ભાષામાં શબ્દદેહ આપવો એ ખૂબ જ કપરું કામ છે... ભવિષ્યમાં પણ તેઓશ્રી, અનેક ગ્રંથોના વિવેચન-સંપાદન કરવા દ્વારા, જિનવચનરૂપ પ્રદીપને વધુ ને વધુ પ્રજ્વલિત રાખે, એવી શાસનદેવતાને પ્રાર્થના...

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં, નવનિર્મિત શાસ્ત્રસંલોકરૂપ ટીપ્પણમાં, મુનિશ્રીને શાસ્ત્રપાઠોની સંકલના માટે, પં. મહેન્દ્રસિંહજી દ્વારા સંપાદિત ષડ્દર્શનસમુચ્ચયાદિ ગ્રંથો ઘણા સહાયક થયા છે, તે બદલ તેઓશ્રીનો ખૂબ-ખૂબ આભાર.

શ્રી શંખેશ્વર સુખધામ તીર્થધામના ટ્રસ્ટે જ્ઞાનનિધિનો સદ્વ્યય કરી આ સંપૂર્ણ પ્રકાશનનો લાભ લીધો છે તેની ભૂરિ ભૂરિ અનુમોદના...

અરિહંત ગ્રાફિક્સવાળા શ્રી સુદેશભાઈ શાહ અને તેમના સાથી સંજયભાઈ ગુર્જર દ્વારા ખૂબ જ ઉત્સાહપૂર્વક ટાઇપસેટીંગ આદિ કાર્ય-કરાયું છે... તથા નવરંગપ્રિન્ટર્સવાળા અપૂર્વભાઈએ પ્રીન્ટિંગ-ડીઝાઇનીંગનું કાર્ય ખૂબ જ સુંદરતાથી કર્યું. તેઓશ્રીનો સહકાર ચિરસ્મરણીય છે...

આ રીતે, શાસનપ્રભાવક દીક્ષાદાનેશ્વરી પૂ. આ.વિ. ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી અને પૂ.આ.વિ. રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજના શુભાશીર્વાદથી, બીજા અનેક ગ્રંથોના પ્રકાશનનો લાભ અમને મળતો રહે એવી વિનંતિ સાથે અમે વિરમીએ છીએ.

આ ગ્રંથનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી - તર્કપરિકર્મિત બુદ્ધિના સ્વામી બનવા દ્વારા સુવિહિત જીવો જિનાગમોના અનેક રહસ્યો પ્રાપ્ત કરે અને પરંપરાએ સ્વ-પરનો ઉપકાર કરનાર બને એવી પ્રાર્થના સાથે...

સિ. જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટના
ટ્રસ્ટીગણો.

किञ्चिद्वक्तव्यम्

अयि विद्वांसः ! विदाङ्कुर्वन्तु भवन्तः ! इह जगति भवनिस्तारकं जयति जैनं शासनम् । अस्मिन् शासने वीतरागाः देवाः, पञ्चमहाव्रतधारकाः जिनाज्ञापालकाः सद्गुरवः, सर्वज्ञप्रणीतश्च धर्मो जयतितराम् । अस्य जिनशासनस्य येन केनाऽप्याराधनं कृतः स तीर्ण एव भवाम्भोधेः, नात्र संशयलेशोऽपि ।

द्वावालम्बनौ चास्मिन् शासने प्रकृष्टतां भजेते । एकं जिनबिम्बमन्यच्च जिनागमम् । चैत्येषु जिनबिम्बानि स्थाप्यन्तेऽन्तःकरणमध्ये च जिनागमम् । यथा चक्षुर्विकलः सर्वत्र स्खलनां प्राप्नोति तथा प्रज्ञाविकलो जिनागममध्ये सहस्रशो विनिपातं लभते । उक्तं च - “यस्य नास्ति स्वयं चक्षुः प्रदीपस्तस्य किं करिष्यति, यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं किं तस्य करिष्यति ?” प्रज्ञायाः तीक्ष्णतापादने च दर्शनशास्त्रस्यैकाधिकारः सर्वविदित एव ॥

न्याय-वैशेषिक-मीमांसा-वेदान्त-चार्वाक-बौद्ध-सांख्यादिदर्शनशास्त्राणामध्ययनानन्तरं न तथा तृषा शाम्यति यथा स्याद्वादामृतनिस्यन्दसिन्धूपमजैनदर्शनाध्ययनेन प्रशाम्यति । यतः जैनदर्शनस्य तर्काः अमोघाः बुद्धिगम्याः कर्कशताकलङ्करहितविमलचन्द्रोपमाः । जैनदर्शनस्य च स्याद्वादः नयवादः प्रमाणवादश्चाकुतोभयान्वितः प्रबुद्धजनमनश्चमत्कारकारी च ॥

जैनदर्शनशास्त्रनिर्मातृषु च सूरिसिद्धसेनदिवाकरा अज्ञानतमोभिर्दिवाकरायमाना एव वस्तुतः सन्ति । तेषामयम् न्यायावतारग्रन्थः सर्वजनविस्मयप्रदः । अस्य च श्रीसिद्धर्षिगणिकृतविवृतिरपि मनोहरा एव ॥

अत्र केचिद् वदन्ति-बालानां सुखबोधायेष एतादृशाश्च ग्रन्था भवन्ति । तदयुक्तम्, यतो ‘बाल’ इत्यस्य का व्याख्या क्रियते ? यदि तर्कसंग्रहन्यायबोधिनीकारोक्ता व्याख्या-“अधीतव्याकरण-काव्य-कोषः अनधीतन्यायशास्त्रः” आद्रीयते, सा व्याख्या न जैनदर्शनसम्प्रदाया, यतोऽनधिगतसम्यक्त्वोऽचरमावर्त्तनिषण्णः प्रकाण्डपण्डितोऽपि बाल एव, यतः पूज्यहरिभद्राचार्यैरचरमावर्त्तकालो बाल्यकाल एवोक्तः । चरमावर्त्तकालस्तु यौवनकालत्वेन प्रोक्तः ॥

अतः युवानामुपकारायैवैतादृशाः ग्रन्थाः भवन्ति, न बालोपकाराय। योगशतकमध्ये सूरिपुरन्दरैः स्पष्टमेवोक्तं यदुत योगस्य प्रथमाधिकारी अपुनर्बन्धक एव, तदवगुणमस्कारमन्त्रोऽपि न दीयते तदा स्याद्वादादमृतस्य का वार्ता !

अतोऽत्राधिकारी → चरमावर्त्तप्रविष्टो धर्मयौवनसंप्राप्तः अपुनर्बन्धक - सम्यग्दृष्टि - देशविरत - सर्वविरतान्यतमोऽधीतव्याकरणकाव्यकोषदर्शनशास्त्रोऽनधीतजैनन्यायशास्त्रः
← एतदेवास्य ग्रन्थस्याधिकारिणो निर्दुष्टं सर्वदोषविवर्जितं गुणनिष्पन्नं परिष्कृतं समीचीनलक्षणं मे आभाति। विद्वांसः परिमार्जयन्तु।

सूरिप्रेमभुवनभानुजन्मशताब्धिवर्षे मच्छिष्यमुनिसौम्यांगरत्न - यशरत्नविजययोर्मनसि एको मनोरथः समुत्पादि यदुत जैनन्यायवाङ्मयस्य साधु-साध्वीभगवन्तोऽध्ययनं कुर्वन्त्विति। ये केऽपि संस्कृतभाषाऽऽलसाः तेषामप्यस्मिन् दुरुहग्रन्थेऽस्खलिता गतिः स्यादिति कृत्वा स्व-परोपकाराय दृढाशयः समुत्पन्नः। सुष्ठु लिखितं याकिनीमहत्तरासुनिभिः पञ्चाशयानां निरूपणं कुर्वद्भिः - “इच्छा-प्रवृत्ति-विघ्नजय-सिद्धि-प्रसिद्धिः”। आदाविच्छा जायते पश्चात् प्रवृत्तिः, विघ्नजयादयस्तु दृढाशयाणां पूर्वकृतपुण्यसहचरितानां देवगुरुकृपालब्धानां स्यादेव। तस्मात् गुर्जरभाषायां न्यायावतारस्य रश्मितुल्या “न्यायरश्मि” नाम्नी टीका तैर्लिखिता।

शासनप्रभावक - आचार्यश्रीरत्नसुंदरसूरिशिष्यमुनिभव्यसुंदरविजयैः सूक्ष्मेक्षिकयाऽस्याः प्रमार्जनं कृत्वा हर्षं वितेनिरे।।

स्याद्वादभाषा - न्यायावताराणां गुर्जरटीकेव अनेकान्तजयपताकाया आरब्धा टीकाऽपि अतिशीघ्रतया पूर्णतां लभेत्। रचनाप्राप्तनिर्जरया “कृत्स्नकर्मक्षयाद् मोक्ष” इति मोक्षस्थानं प्राप्नुयादिति आशीर्वादः।।

आचार्यगुणरत्नसूरिः

आचार्यरश्मिरत्नसूरिः

उमरा - सूरत मागसरवदी ४ शुक्रवार

આશીર્વચનમ્

જગદ્દિતૈષી પરમાત્મા મહાવીરદેવે વૈશાખ શુક્લ એકાદશીના એ ધન્યદિવસ...
ધન્ય ઘડી... ધન્ય પળે... જિનશાસન નામનું જહાજ ભવસમુદ્રથી તરવા વહેતું મૂક્યું...
The great ship named “Jinshasan”.

આ જહાજ એટલે અનેકાંતમય સ્યાદાદમય પરમાત્માનું દર્શન ! આ જહાજમાં
આરૂઢ થઈ ગયા બાદ ભવ્યાત્માઓ એકાંતવાદના કૂર મગરમચ્છોથી સુરક્ષિત બની જાય
છે.

જેમ સર્પથી ડસેલો માણસ મરવા પડે અને કો'ક પરોપકારી ગારૂડિક એ ઝેર
ઉતારી નિર્વિષ બનાવે, તેમ એકાંતવાદના સર્પના ડંસે વિષથી વ્યાપ્ત થયેલા જીવો માટે
સ્યાદાદદર્શન ગારૂડિક મંત્ર છે - એમાં ફટ્ ફટ્ અને ફૂટ્ ફૂટ્ થી એકાંતવાદનું ઝેર
ઉતરી જાય છે અને આત્મા નિર્વિષ બની પરમપદનો ભોક્તા બને છે...

સ્યાદાદ એ અમૃત છે, સંજીવની ઔષધ છે....

પરમકારુણિક શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી મહારાજાએ એ સ્યાદાદામૃતને ન્યાયાવતાર
ગ્રંથમાં ભરી જગતના યોગાનમાં મૂક્યું છે... પૂજ્ય સિદ્ધર્ષિગણિ જેવા સ્વનામધન્ય
મહાપુરુષે એના પર વૃત્તિ રચી છે... પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિ મ.સા.એ એના પર અવયૂરિ
લખી... પૂજ્ય શાંતિસૂરિ મ.સા. એ એના પર વાર્તિક બનાવ્યું...

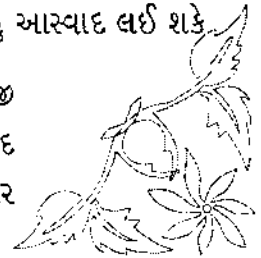
જેમ રાત્રિની અસર જીવ અને જડ, અમીર-ગરીબ, વિદ્વાન-મૂર્ખ દરેક પર થાય
છે, એમ દુઃખમાકાલની અસરથી કોઈ બાકાત રહ્યું નથી - એ દુઃખમાકાલના પ્રભાવે
ધરતીના જેમ રસકસ ઘટે, એમ જીવોની શક્તિઓ-ક્ષયોપશમનો પણ હાસ થાય છે...

ન્યાયાવતાર જેવા મહાન ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં હોવાથી એક ‘હાઉ’ વિદ્યાર્થીવર્ગમાં જોવા
મળે કે ‘આમાં આપણું કામ નહીં... આપણા ગજા બહારની વસ્તુ છે...’

આ ભય દૂર કરવા અને આ મહાન ગ્રંથના ઉત્તમ પદાર્થોનો સહુ આસ્વાદ લઈ શકે

તે માટે મારા શિષ્યો - મુનિ સૌમ્યાંગરત્નવિજયજી
અને મુનિ યશરત્નવિજયજીએ ગુજરાતી ભાવાનુવાદ
કરવાનું ભગીરથ કાર્ય માથે લીધું... એનાથી અપાર

પ્રસન્નતા અનુભવી... દાદા પ્રેમસૂરિજીએ કર્મસાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો - એક ભાવના હતી કે દ્રવ્યાનુયોગમાં આવતાં જૈનન્યાયના પદાર્થો વ્યાપક બને તે માટે કામ થવું જોઈએ... એ ભાવનાને મૂર્ત થતી જોઈ આનંદ થયો...

પૂજ્યપાદ સિદ્ધાંતમહોદયિ કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત આ.ભ.શ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ.સા., વર્ધમાનતપોનિધિ યુવાશિબિર આઘપ્રણેતા આ.ભ. શ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા. તથા મેવાડદેશોદ્ધારક પૂજ્યપાદ આ.ભ. શ્રી જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના દિવ્યાશીર્વાદ, પૂજ્યપાદ સિદ્ધાંતદિવાકર સુવિશાલગચ્છાધિપતિ આ.ભ.શ્રી જયધોષસૂરીશ્વરજી મ.સા., પૂજ્યપાદ ૨૯૧ દીક્ષાદાનેશ્વરી પ્રકૃષ્ટ પુણ્યના સ્વામી ગુરુદેવશ્રી ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની પરમકૃપા અને પ્રેરણાના બળે આ કાર્ય પૂર્ણ થયું છે અને ભવિષ્યમાં આવા ભગીરથ કાર્યો આ જ બળે થશે એવી શ્રદ્ધા છે...

દુરુહ અનેકાંતજયપતાકાનું કાર્ય પણ શરૂ કર્યું છે... સહુની સહભાવના અને ગુરુકૃપાથી એ કાર્ય પૂર્ણ નિર્વિઘ્નપણે પૂર્ણ થશે...

સૂરિપ્રેમભુવનભાનુ જન્મશતાબ્દિ વર્ષનું સરસ મજાનું નિમિત્ત હતું... આખા સમુદાયમાં અનેક મહાત્માઓએ આ સુંદર નિમિત્તને પામી અનેક પ્રાચીન-અર્વાચીન ગ્રંથોનું કામ કર્યું. સહુની અનુમોદના... આ જન્મશતાબ્દિ નિમિત્તે આ સાનુવાદ ન્યાયાવતાર ગ્રંથરત્ન જિજ્ઞાસુઓના હાથમાં આવી રહ્યો છે... એનો અનહદ આનંદ છે... દ્રવ્યાનુયોગના જૈન દાર્શનિક ગ્રંથો વધુ ને વધુ પામે... સહુ મુક્તિમાર્ગે જિનાજ્ઞાસાપેક્ષ જીવન જીવી અક્ષયસુખના સ્વામી બને - તેવી અભિલાષા..

પૂજ્ય દીક્ષાદાનેશ્વરી ગુરુદેવશ્રી
ગુણરત્નસૂરીશ્વરજીના ચરણરજ

વિજયરશ્મિરત્નસૂરિ

અષાઢ સુદ ૧૧, સોમ.

તા. ૧૧-૭-૧૧, ગિરધરનગર,

અમદાવાદ.

॥ नमोऽस्तु तस्मै तव शासनाय ॥

प्रास्ताविक

‘तमेव सच्चं निसंक जं जिणेहिं पवेइयं’.. आ ઉક્તિ જિનશાસનમાં પ્રસિદ્ધ છે..
‘જિનેશ્વરોએ જે કહ્યું છે, તે જ નિઃશંકપણે સાચું છે..’ એ એનો અર્થ અને એવી શ્રદ્ધા
ધરાવનારને જ સમ્યક્ત્વ મનાયું છે..

પ્રશ્ન એ થાય, કે જિનેશ્વરોએ કહ્યું તે જ સાચું, એવું શા માટે ?

ઉત્તર :- બહુ સીધી વાત છે.. જિનેશ્વર વીતરાગ છે, સર્વજ્ઞ છે.. માટે તેમની
વાત ખોટી હોય જ નહીં..

પ્રશ્ન :- પણ ઉભા રહો.. જિનેશ્વર વીતરાગ છે, સર્વજ્ઞ છે; બીજા નથી, એની
સાબિતી શું?...

અને અહીં પ્રશ્ન ઉભો રહે છે...

જેમ આપણને કુળપરંપરાથી જૈનધર્મ મળ્યો, એટલે આપણે અરિહંતને સર્વજ્ઞ
માનીએ છીએ, તેમ દરેક ધર્મમાં જન્મ પામેલા પોતાના ઈષ્ટદેવને સર્વજ્ઞ જ માને છે..
તો પછી સાચું શું?

કદાચ એ દુઃખની વાત છે કે આવા સીધા સાદા જણાતા પ્રશ્નનો જવાબ આપવા
પણ ઘણાંખરાં જૈનો સમર્થ નથી !!...

ધર્મપરીક્ષામાં મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી મ.સા. ચૌકાવનારી *વાત કરે છે.. ‘જે
પોતાને કુળપરંપરાથી જૈન ધર્મ મળ્યો હોવાથી તેને સ્વીકારે, આચરે.. પણ તે જ
ખરેખર સાચો છે કે નહીં તેની પરીક્ષા કરવાની તૈયારી ન હોય, તો તે સમકિતી નથી;
પણ આભિગ્રાહીક મિથ્યાત્વી છે.. ભલે તે અરિહંતને જ પૂજતો હોય..’

આપણને ખળભળાવી દે.. આપણામાંના ઘણાંખરાંને મિથ્યાત્વીની કથામાં મૂકી
દે તેવું આ વિધાન છે..

તાત્પર્ય એ જ છે કે શુદ્ધ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે, માત્ર જૈન ધર્મનો સ્વીકાર
પર્યાપ્ત નથી, પણ શા માટે તે સર્વશ્રેષ્ઠ છે, તે જાણીને તેના ઉપરની દૃઢ શ્રદ્ધા
અનિવાર્ય છે.. અને તે બધા ધર્મોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ વિના પ્રાયઃ થતી નથી..

* “यस्तु नाम्ना जैनोऽपि स्वकुलाचारेणैवागमपरीक्षां बाधते तस्याभिग्रहिकत्वमेव,
सम्यग्दृशोऽपरीक्षितपक्षपातित्वायोगात् ।” - धर्मपरीक्षा टी. પૂ. ૨૭।

માટે જ સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિજીએ પણ, જૈન શાસનની અન્ય ધર્મો સાથે સરખામણી ન કરનારા, વાસ્તવિક રીતે જિનશાસનને જાણતાં જ નથી, એવું *વિધાન કર્યું છે...

ડોક્ટર છે, એટલું જાણીને જે શ્રદ્ધા થાય અને અનેકવાર દવા લેવાથી સાફ થયાનો અનુભવ થયા પછી જે શ્રદ્ધા થાય, એ બેમાં કેટલો તફાવત હોય ?

એવો જ તફાવત, જૈન ધર્મ ઉપર સામાન્યથી શ્રદ્ધા હોય અને બધા ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યા પછી જૈન શાસનની સત્યવાદિતાની ખાતરી પછી જે શ્રદ્ધા થાય તે બેમાં હોય છે.. એ અનુભવસિદ્ધ હકીકત છે..

જૈન શાસન સંપૂર્ણપણે તાર્કિક છે.. માટે જ હરિભદ્રસૂરિજી મ.સા. ^Δલખે છે.. 'ન તો મને પ્રભુ વીર પર પક્ષપાત છે અને ન તો કપિલ વિગેરે ઉપર દ્વેષ છે.. જેનું વચન તર્કશુદ્ધ છે, તે જ હું સ્વીકારું છું...'

મધ્યસ્થબુદ્ધિથી અભ્યાસ કરનાર જૈન સિદ્ધાંતો પર ફિદા થયા વિના ન રહે..

આ અભ્યાસ માટે જ પૂર્વાચાર્યોએ અનેક દાર્શનિક ગ્રંથરત્નોની રચના કરી છે... સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી કૃત સન્મતિતર્ક, વાદિદેવસૂરિજી કૃત સ્યાદાદરત્નાકર, હરિભદ્રસૂરિજી કૃત અનેકાંતજયપતાકા, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય... વિગેરે વિશાળ ગ્રંથો, આવા અભ્યાસ માટે પર્યાપ્ત સામગ્રી પૂરી પાડે છે...

જે બધા પ્રાચીન ન્યાયના ગ્રંથો રૂપે પ્રસિદ્ધ છે..

'ન્યાયાવતાર', પ્રમાણમાં નાનો, છતાં એક વિશિષ્ટ ગ્રંથ છે.

આના ગ્રંથકાર છે સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિજી.. જે જિનશાસનમાં પ્રસિદ્ધ છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસૂરિજી મ.એ 'અનુ-સિદ્ધસેન કવચઃ' લખીને કવિઓમાં તેમની શ્રેષ્ઠતા જાહેર કરી છે.. સન્મતિ તર્ક જેવી દાર્શનિક ગ્રંથોની શિરમોર ગણાતી કૃતિ, એ તેમની જ ભેટ છે... અને ટીકાકાર છે સિદ્ધર્ષિ ગણિ... જે ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા નામના વૈરાગ્ય રસભરપૂર રૂપક ગ્રંથના કર્તા રૂપે પ્રસિદ્ધ છે.. આવો રૂપક ગ્રંથ, જિનશાસનમાં જ નહીં, પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બેજોડ છે.

* "ચરણકરણખ્પહાણા સસમયપરસમયમુક્કવાવારા ।

ચરણકરણસ્સ સારં નિચ્છયસુદ્ધં ન યાણતિ ॥" - સન્મતિ. કા. ૩/શ્લો. ૧૬૪।।

Δ "પક્ષપાતો ન મે વીરે, ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્વચનં યસ્ય તસ્ય કાર્ય પરિગ્રહઃ ॥" - લોકતત્ત્વનિર્ણયઃ શ્લો. ૧૩૨।

આવા ગ્રંથકાર - ટીકાકારનું સર્જન વિશિષ્ટ જ હોય...

ગ્રંથકારે અહીં બીજા બધા વિષયોને બાજુ પર મુકીને, સત્યાસત્યના નિર્ણયના આધારભૂત પ્રમાણના લક્ષણ, સંખ્યા, ફળ અને વિષય ઉપર ચર્ચા કરી છે. અન્ય દર્શનકારોની માન્યતાનું સચોટ તર્કોથી ખંડન કરીને જિનશાસનની સર્વોપરિતા સિદ્ધ કરી બતાવી છે..

આનો વિસ્તૃત બોધ તો ગ્રંથના અભ્યાસથી જ થશે... છતાં કેટલીક વાતો, જે કદાચ માત્ર આ જ ગ્રંથમાં જોવા મળે છે, બીજે જોવા નથી મળતી અથવા વિસ્તાર નથી મળતો, તેવી વાતોનો ઉલ્લેખ કરવાની લાલચ રોકી શકતો નથી...

○ પરાર્થ પ્રત્યક્ષ અને પરાર્થ અનુમાનનું નિરૂપણ... (પૃ. ૧૪૬)

○ નયો સાત જ કેમ ? તેની વિચારણા.. (પૃ. ૨૪૮)

○ નય/દુર્નયનું સ્પષ્ટ - વિસ્તૃત - સહેતુક વિભાગીકરણ... (પૃ. ૨૭૪)

આ બાબતે ભિન્ન ગ્રંથોમાં ભિન્ન ભિન્ન વ્યાખ્યા જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથનું વિભાગીકરણ સ્પષ્ટ અને તર્કશુદ્ધ જણાઈ આવે છે...

○ વસ્તુના એક જ ધર્મના પ્રતિપાદક લૌકિક વચનો કેમ દુર્નય નથી અને વસ્તુના એક જ ધર્મના પ્રતિપાદક કુતીરિક વચનો કેમ દુર્નય છે ? એની સમજણ... (પૃ. ૩૦૨)

○ પ્રસિદ્ધ સપ્તભંગીના વાક્ય 'સ્યાદસ્તિ એવ જીવ' માં સ્યાત્ અને એવ પદોનો સ્પષ્ટ અર્થ.. (પૃ. ૩૦૫)

○ દુર્નયવાદીઓનું દરેક વચન - ઘડાને ઘડો કહેનારું વચન પણ મિથ્યા કેમ ? (પૃ. ૩૦૬)

આવી તો અનેક રસપ્રદ વાતોનો વિસ્તાર જે ગ્રંથમાં હોય, એવા ગ્રંથનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ અત્યાવશ્યક ગણાય અને નિશ્ચિતપણે સમ્યગ્દર્શનની વિશુદ્ધિનું કારણ બને..

ન્યાયનો ગ્રંથ.. એટલે ભાષા ક્લિષ્ટ હોય જ.. વળી અનેક પદાર્થોના બોધ વિના તેના પ્રશ્નોત્તરો સમજવા મુશ્કેલ પડે, એ સ્વાભાવિક છે.. વળી આવા ગ્રંથના અધ્યાપકો પણ અતિદુર્લભ છે.. એટલે, પ્રાથમિક અભ્યાસુઓને સરળતા થાય, નિર્વિઘ્ને ગ્રંથસમાપ્તિ થાય, પદાર્થનો સંપૂર્ણ - અસંદિગ્ધ બોધ થાય, એ આશયથી મુનિયુગલ - પૂ.મુ.શ્રી સૌમ્યાંગરત્નવિજયજી મ.સા.

અને પૂ.મુ.શ્રી યશરત્નવિજયજી મ.સા.એ તેનો સરળ ભાષામાં અનુવાદ કર્યો છે. તેમનો પુરુષાર્થ કેવો ભગીરથ છે ? તે તો ગ્રંથનો અભ્યાસ કરનાર જ સમજી શકશે.. તેમની આ શ્રુતભક્તિ અત્યંત અનુમોદનીય છે..

વળી, વાચકોને તુલનાત્મક અભ્યાસ થાય અને સહાયતા રહે એ માટે સુંદર ટિપ્પણ અને આ જ ગ્રંથ પરની હારિભદ્રીય લઘુટીકાનું સંપાદન પણ તેમણે કર્યું છે, તે ધન્યવાદને યોગ્ય છે...

અંને મુનિવરો અત્યંત યુવાન છે, લઘુવય-લઘુપર્યાયમાં તેમણે વિશિષ્ટ સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે. તેમની આ શક્તિ, જિનશાસનને ભવિષ્યમાં પણ વિશિષ્ટ લાભદાયક થાય, એવી શુભાભિલાષા...

દ.

મુ. ભવ્યસુંદરવિજય..

દ્વિ. વૈશાખ સુદ ૮, ૨૦૬૬

મલાડ (વેસ્ટ), મુંબઈ...

ગ્રંથકાર-ટીકાકાર પરિચય

આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી

મહાન દાર્શનિક સિદ્ધસેન દિવાકર, શ્વેતાંબર અને દિગંબર જૈન સંઘોમાં માન્ય આચાર્ય તરીકે સ્વીકારાયા છે...

યાકિની મહત્તરાસુનુ આચાર્યપ્રવર હરિભદ્રસૂરિજીએ એમને પંચવસ્તુકમાં (ગા.૧૦૪૮) દુઃષ્મકાળરાત્રિમાં દિવાકર સમાન ગણાવ્યા છે...

દિગંબર આચાર્ય જિનસેને “પ્રવાદી હાથીઓના સમૂહ માટે સિંહસમાન સિદ્ધસેનનો જય હો” એમ આદિ પુરાણ ૧/૩૯-૪૨ માં એમનો જયજયકાર કર્યો છે...

કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસૂરિજીએ અયોગઅવસ્થેદદ્વાત્રિશિકામાં ‘ક્વ સિદ્ધસેનસ્તુતયો મહાર્થા...’ કહીને દિવાકરજીની મહત્તા અને પોતાની લઘુતા જણાવી છે... અને સિદ્ધહેમવ્યાકરણના ઉદાહરણમાં ‘અનુસિદ્ધસેનં કવયઃ’ કહીને એમના કવિત્વને શ્રેષ્ઠ ઘોષિત કર્યું છે.

આ સિવાય પણ અકલંક, વાદિરાજસૂરિ, વાદિદેવસૂરિ, પ્રભાચંદ્રાચાર્ય જેવા શ્વેતાંબર-દિગંબર ગ્રંથકારોએ તેઓના ગુણગાન ગાયા છે...

જીવન-કવન

દિવાકરજીના જીવન વિશે પાંચેક પ્રાચીન પ્રબંધકારોએ અને વર્તમાનયુગના અનેક વિદ્વાનોએ ઘણું બધું લખ્યું છે... એમના સમયનિર્ણય માટે ઘણો ઊંડાપોહ થયો છે... પણ એ બધાની ચર્ચા કર્યા વિના અહીં મુખ્યત્વે શ્રી પ્રકાશ પાંડેયના ‘સિદ્ધસેનદિવાકર વ્યક્તિત્વ એવં કૃતિત્વ’ના આધારે ટુંકું જીવન ચરિત્ર વગેરે જોઈએ...

ગ્રંથકાર ઉજ્જયિની નગરીમાં કાત્યયન ગોત્રીય બ્રાહ્મણદંપતિ દેવર્ષિ-દેવશ્રીના પુત્ર હતા. એમની બહેનનું નામ સિદ્ધશ્રી હતું. સિદ્ધસેનને પોતાની પ્રકાંડ વિદ્વત્તાનો ગર્વ હતો.

આર્યસુહસ્તિના શિષ્ય વૃદ્ધિવાદિની ખ્યાતિ સાંભળી, સિદ્ધસેન એમની જોડે ચર્ચા કરવા નીકળ્યો. શોધતા શોધતા તેઓ વિહારમાં મળ્યા. વૃદ્ધવાદિસૂરિએ રાજસભામાં ચર્ચા કરવા સૂચન કર્યું, પણ સિદ્ધસેનના આગ્રહથી ત્યાં જ ગોવાળિયાઓને મધ્યસ્થ

બનાવી ચર્ચા શરૂ કરી.

સિદ્ધસેને સર્વજ્ઞખંડન કર્યું. વૃદ્ધવાદિસૂરિએ ગોવાળોને પૂછ્યું - આ કહે છે કે જિનેશ્વર ભગવાન નથી. ગોવાળે કહે - એ જુદો છે. અમારા ગામમાં જિનાલયમાં ભગવાન બિરાજમાન છે. પછી વૃદ્ધવાદિસૂરિએ કર્ણપ્રિય ધિન્દણી છંદમાં -

“નવિ મારિયઇ નવિ ચોરિયઇ પરદારહ ગમણુ નિવારયઇ ।

થોવાથોવં દાઇયઇ સગિ દુકુદુકુ જાઇયઇ ।।”

આવી સાદી ભાષામાં સુંદર ઉપદેશ આપ્યો. તે સાંભળી ગોવાળોએ વૃદ્ધવાદિની તરફેણમાં ચુકાદો આપ્યો. સિદ્ધસેન વૃદ્ધવાદિનું શિષ્યત્વ સ્વીકારી મુનિ કુમુદચંદ્ર બન્યા. મુનિ અધ્યયન કરી શાસ્ત્રપારગામી બન્યા. આચાર્યપદ પ્રદાન કરતી વખતે એમનું નામ સિદ્ધસેનસૂરિ રખાયું. સર્વજ્ઞપુત્ર તરીકે પણ તેઓ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા.

આ. સિદ્ધસેનસૂરિ ઉજ્જૈનીના રાજમાર્ગ ઉપરથી જઈ રહ્યા હતા. ભક્તો ‘સર્વજ્ઞપુત્રની જય હો’ એવો જયઘોષ કરતા હતા. વિક્રમાદિત્ય રાજાની સવારી સામેથી આવી. રાજાએ મનથી નમસ્કાર કર્યા. આચાર્યશ્રીએ એના જવાબમાં ઉચ્ચ સ્વરે ‘ધર્મલાભ’ કહ્યો. રાજા પ્રભાવિત થયો.

ચિત્તોડ તરફ વિહારમાં ઔષધિઓથી બનેલા સ્થંભને, વિરોધિ ઔષધિઓથી કાણું પાડી અંદરથી ગ્રંથ કાઢ્યો. એમાંથી સર્ષપમંત્ર અને સુવર્ણસિદ્ધિમંત્ર વાચ્યો ત્યાં શાસનદેવીએ ગ્રંથ લઈ લીધો.

કુર્માર નગરમાં સૂરિજી પહોંચ્યા. ત્યાંનો રાજા દેવપાલ આવ્યો. દુશ્મનોથી ઘેરાયો છું. આપનું શરણું છે એવી વાત કરી. આચાર્યશ્રીએ સર્ષપવિદ્યાથી સૈન્ય અને સુવર્ણસિદ્ધિથી સુવર્ણ બનાવી આપતાં એનો વિજય થયો. દેવપાલે કહ્યું અમાસ અંધારામાં તમે દિવાકર બનીને આવ્યા. આમ ‘દિવાકર’ સૂરિજીનું ઉપનામ બન્યું.

દેવપાલના આગ્રહથી આચાર્ય પાલખીમાં બેસીને રાજસભામાં જવા લાગ્યા. ગુરુ આ. વૃદ્ધવાદિસૂરિને આ જાણી દુઃખ થયું. તેઓ આવ્યા, શિષ્યની પાલખી ઉપાડવા લાગ્યા. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે બરોબર ઊંચકી ન શક્યા. દિવાકરજીએ કહ્યું “સ્કન્ધઃ કિં બાધતિ તવ ?” ખભો દુઃખે છે ? ગુરુ - ‘ન તથા બાધતે યથા બાધતિ બાધતે’ ખભા કરતાં બાધતિ પ્રયોગ વધુ ખૂંચે ‘છે. સિદ્ધસેન ચોંક્યા. ગુરુને જોતા જ નીચે ઉતરી પગમાં પડ્યા. ભૂલ સમજાઈ. પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

*બાધ્ ધાતુ આત્મનેપદ હોવાથી ‘બાધતિ’ પ્રયોગ વ્યાકરણ વિરૂદ્ધ થાય છે.

સંસ્કૃતના પ્રકાંડ પંડિત શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરજીને અર્ધમાગધી ભાષામાં

રચાયેલા આગમોનું સંસ્કૃતીકરણ કરવાનો વિચાર આવ્યો. નવકારમંત્રનું રૂપાંતર 'નમોઽર્હત્સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયસર્વસાધુભ્યઃ' કરી ગુરૂને બતાવ્યું. આગમોની ભાષા બદલવાનો વિચાર કરવા બદલ એમને પારાથિક પ્રાયશ્ચિત્ત અપાયું. ૧૨ વર્ષ ગુપ્તવેશે રહેવાનું હતું. એ દરમિયાન શાસનપ્રભાવનાનું વિશિષ્ટકાર્ય કરે તો ૧૨ વર્ષની અવધિ પહેલાં પણ સંઘમાં પાછા આવી શકાય.

સાતમા વર્ષે મહાકાલના મંદિરના પ્રસિદ્ધ શિવલિંગ સામે કલ્યાણમંદિરસ્તોત્ર રચતાં પાર્શ્વનાથ પરમાત્માની પ્રતિમા પ્રગટ થઈ. સિદ્ધસેનજીનું સંઘમાં પુનરાગમન થયું.

ભરૂચનો રાજા ધનંજય પણ આચાર્યશ્રીનો પરમભક્ત બન્યો. દક્ષિણાપથના પ્રતિષ્ઠાનપુર (પેંઠણ)માં અણસણ કરી આ. સિદ્ધસેનદિવાકરજી સ્વર્ગ ગયા.

આવા મહાન આચાર્યને પોતાના ગણવા કોઈનું મન લલચાય તો એમાં આશ્ચર્ય નથી. પં. જુગલકિશોર મુખ્તાર જેવા કોઈ કોઈ દિગંબર વિદ્વાને સિદ્ધસેનજીને દિગંબર, તો એ.એન. ઉપાધ્યેએ યાપનીય હોવાની વાત કરી છે. પરંતુ શ્વેતાંબર સાહિત્યના પ્રભાવક ચરિત્ર, પ્રબંધચિંતામણિ, ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ, કથાવલી વગેરેમાં દિવાકરજીનું વિસ્તારથી જીવનચરિત્ર મળે છે. દિગંબર સાહિત્યના કોઈ ગ્રંથોમાં મળતું નથી. કોઈ પ્રાચીન દિગંબરાચાર્ય પણ તેઓને દિગંબર કહ્યા નથી. એટલે સિદ્ધસેનજી શ્વેતાંબર પરંપરાના આચાર્ય છે તે નિર્વિવાદ છે. પૂ. દિવાકરજીની બત્રીસીમાં ભ. મહાવીરના લગ્નની આવતી વાત દિગંબરોની માન્યતાથી વિરૂદ્ધ* છે.

આ. સિદ્ધસેનદિવાકરજીના ચાર ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થાય છે

(૧) સમ્મતિ તર્ક - આ દર્શન પ્રભાવક ગ્રંથને દિગંબરો પણ માને છે. આના અભ્યાસ માટે દોષિત ગોચરીનું સેવન કરવું પડે તો પણ તેમ કરીને પણ અભ્યાસ કરવાનું શાસ્ત્રમાં સૂચન છે.

(૨) દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા - બત્રીસ બત્રીસીમાંથી ૨૧ અત્યારે મળે છે. ખૂબ જ ગંભીર અને મહત્વપૂર્ણ પદાર્થો તેમાં ગૂંથાયેલા છે.

(૩) ન્યાયાવતાર - આની બાવીસમી બત્રીસી તરીકે ગણના કરાય છે. સતીશચન્દ્ર

*જો સિદ્ધસેનસૂરિજી દિગંબર હોત, તો દિગંબરની માન્યતાથી વિરોધી ઉલ્લેખ કેમ કરે ? એટલે તેઓશ્રીની દિગંબર હોવાની વાત ફલ્ગુ જણાય છે.

વિદ્યાભૂષણ, હર્મન જેકોબી, પી.એલ.વૈદ્ય, એ.એન. ઉપાધ્યે આદિ ન્યાયાવતાર

સિદ્ધસેન દિવાકરજીની નહીં પણ પરવર્તિ સિદ્ધસેનાચાર્યની રચના હોવાનું માને છે. શ્રી પ્રકાશ પાંડેય વગેરે સિદ્ધર્ષિ ગણિને ન્યાયાવતારના કર્તા માને છે.

પં. સુખલાલ, પં. બેચરદાસ, પં.દલસુખભાઈ માલવણિયા, ડૉ. હીરાલાલ જૈન, પં. નાથૂરામ પ્રેમી, પી.એન.દવે, ડૉ. સાગરમલ જૈન વગેરે ન્યાયાવતાર સિદ્ધસેન દિવાકરજીની કૃતિ હોવાનું જ સ્વીકારે છે.

(૪) કલ્યાણમંદિર - પ્રબંધો પ્રમાણે આ સ્તોત્ર રચના વખતે પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા પ્રગટ થયેલી. કેટલાક વિદ્વાનો આની રચના પણ અન્યકર્તૃક હોવાનું માને છે. આ સ્તોત્રની કેટલીક વિગતો દિગંબર માન્યતાનુસારી છે. એટલે એ દિગંબર વાદિ કુમુદચંદ્રની રચના હોવાનું કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે.

દિવાકરજીના સમય વિષે ઘણી ચર્ચાઓ થઈ છે એનો ટુંક સાર આ પ્રમાણે છે.

પં. સુખલાલજી (ભારતીય વિદ્યા ભા.-૩ ‘સિદ્ધસેનદિવાકરના સમયનો પ્રશ્ન’) શ્રી પ્રકાશ પાંડેય (સિદ્ધસેનદિવાકર વ્યક્તિત્વ એવં કૃતિત્વ પૃ. ૧૮), પં. દલસુખ માલવણિયા (ન્યાયાવતારવાર્તિકવૃત્તિ પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૪૧), હીરાલાલ કાપડિયા (અનેકાન્તજયપતાકા પૃ. ૯૮), પી. એન. દવે (સિદ્ધસેનદિવાકર પીએચ.ડી. નિબંધ) આ બધા વિદ્વાનોના મતે પાંચમી શતાબ્દી.

ડૉ. કુ. શાલૌટ હાઉજેના મતે (વિક્રમસ્મૃતિ ગ્રંથ પૃ ૪૧૪) વિક્રમની ત્રીજી-ચોથી સદી.

પં. કલ્યાણવિજયગણીના મતે (વીર નિર્વાણ સંવત અને જૈન કાલગણના) ડૉ. વિદ્યાભૂષણના મતે (વિક્રમસ્મૃતિ ગ્રંથ પૃ. ૪૧૪) વિક્રમની પ્રથમ સદી

પં. જુગલકિશોર મુખ્તારના મતે (પુરાતન જૈન વાક્ય સૂચી પૃ. ૧૪૯) વિક્રમની પાંચમી સદીનો પાશ્ચાત્યકાળ.

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ

સિદ્ધર્ષિનો જન્મ ગુજરાતના શ્રીમાલ નગરમાં (વર્તમાનમાં રાજસ્થાનના ભીનમાલ નગરમાં) થયો હતો. શ્રીમાલ નગરના રાજા વર્મલાતના મંત્રી સુપ્રભદેવના પુત્ર શુભશંકરના પુત્ર તરીકે સિદ્ધ શ્રીમંત પરિવારમાં લાડકોડમાં ઉછર્યા. સિદ્ધની માતાનું નામ લક્ષ્મી

અને પત્નીનું નામ ધન્યા હતું. સુપ્રસિદ્ધ કવિ માધ તેમના પિતરાઈ ભાઈ

થતા હતા.

સિદ્ધ કુમિત્રોના સંગે જુગારની લતે ચડ્યો. રાતના મોડો મોડો આવે એ કારણે એની પત્ની ધન્યાને ઉજાગરા કરવા પડતા. જ્યારે આ વાતની ખબર માતાને પડી ત્યારે એણીએ દિકરાને સબક શિખવાડવાનું નક્કી કર્યું. વહુને કહ્યું તું ઊંઘી જા. આજે હું જાગતી રહીશ અને દિકરો આવશે ત્યારે હું જ એને યોગ્ય કરીશ.

મોડી રાત્રે સિદ્ધ આવ્યો. બારણું ખોલો એણે બૂમ મારી. માતા લક્ષ્મીએ કહ્યું ‘આટલી મોડી રાત્રે આ ઘરના બારણા ખુલશે નહીં.’ ‘પણ, હું અત્યારે ક્યાં જાઉં ?’ સિદ્ધ કરગર્યો. માતાએ મક્કમ સ્વરે કહ્યું, અત્યારે જ્યાં કમાડ ખુલ્લા હોય ત્યાં જા. આ ઘરના દરવાજા તો નહીં જ ખુલે.

આ પછી સિદ્ધ ઉપાશ્રયે પહોંચ્યો. વિવિધ આરાધનામાં રત મુનિઓના શાંત-પ્રશાંત ચહેરાના દર્શન થતાં એને પણ મુનિ બનવાના ભાવ થયા. સવારે એના પિતા લેવા આવ્યા ત્યારે એણે કહ્યું કે, ‘મારે દીક્ષા લેવી છે.’ છેવટે એનો આગ્રહ દેખી પરિવારે રજા આપી. સિદ્ધ મુનિ સિદ્ધર્ષિ બન્યા.

શ્રી સિદ્ધર્ષિની ગુરુપરંપરા

સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના અંતે પ્રશસ્તિ આપી છે અને પ્રભાવક ચારિત્રમાં એમની ગુરુપરંપરાનું વર્ણન છે એનાથી એટલું નિશ્ચિત થાય છે કે-

નિવૃત્તિગચ્છ (કુલ)ના સૂરાચાર્યની પરંપરામાં સિદ્ધર્ષિ થયા છે. આમ છતાં સિદ્ધર્ષિના ગુરુ કોણ એ બાબતે ભિન્ન મતો વિદ્વાનોનાં પ્રવર્તે છે.

ઇતિહાસવિદ્ પં. કલ્યાણવિજયજી ગણી પ્રભાવકચારિત્રની પ્રસ્તાવના (પ્રબંધ પર્યાલોચન) માં લખે છે કે, “આ. સિદ્ધર્ષિના ગુરુ ગર્ગર્ષિ નિવૃત્તિકુલીન સૂરાચાર્યના શિષ્ય હતા.”

ત્રિપુટી મહારાજ જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભા.-૧, પૃ.૫૬૩ માં લખે છે કે, “આચાર્ય સિદ્ધર્ષિ તેઓ દુર્ગસ્વામિના શિષ્ય હતા.”

મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ પણ દુર્ગસ્વામિને ગુરુ તરીકે જણાવે છે (જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. ૨૪૮)

મોતીલાલ ગી. કાપડિયા તેમના પુસ્તક ‘સિદ્ધર્ષિ’ પૃ. ૨૮૩-૪ માં લખે છે કે - “એક સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિના ગુરુ કોણ ? આ સંબંધમાં (ઉપમિતિની) પ્રશસ્તિમાંથી અનેક વિકલ્પો નિકળે છે... એનો નિર્ણય

થઈ શકે તેમ નથી.”

ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથાની પ્રશસ્તિ અને પ્રભાવક ચરિત્રની વિગતો જોયા પછી વિદ્વાનો એક નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા નથી. પરંતુ ઉપદેશમાળાની હેયોપાદેય ટીકાની પ્રશસ્તિથી નિર્ણય આવી શકે છે. હેયોપાદેયાની પ્રશસ્તિમાં ‘દુર્ગસ્વામિશિષ્ય-સદર્ષિચરણરેણોઃ સિદ્ધર્ષેઃ’ સિદ્ધર્ષિના ગુરુ દુર્ગસ્વામી છે. સિદ્ધર્ષિ એ વખતના વર્તમાન આચાર્ય હોય એવું જણાય છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિકૃત ગ્રંથો

શ્રી સિદ્ધર્ષિગણીએ ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા (રચના-વિ.સં. ૮૭૨), ચન્દ્રકેવલી ચરિત્ર^૧ (રચના વિ.સં. ૮૭૩), ઉપદેશમાળા પર હેયોપાદેય ટીકા અને ન્યાયાવતારવૃત્તિની રચના કરી છે. આ ઉપરાંત ‘દ્વાદશારનયયક’ની વૃત્તિ અને “સિદ્ધયોગમાલા” ની વૃત્તિ પણ સિદ્ધર્ષિની રચનાઓ છે. પરંતુ તે સિદ્ધર્ષિ કયા ? તેનો નિર્ણય થયો નથી. (જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભાગ-૧, પૃ ૧૭૭) એમ ત્રિપુટી મહારાજ લખે છે. જ્યારે મોહનલાલ દ. દેસાઈના મતે આ સિદ્ધર્ષિ ભિન્ન છે.

પ્રભાવક ચરિત્ર મુજબ હેયોપાદેયની ટીકાની રચના જોઈને એમના મિત્ર મુનિએ કહ્યું કે, મુનિ ! તમારા જેવા વિચક્ષણ વિદ્વાનોએ તો મૌલિક અને અલૌકિક સર્જન કરવું જોઈએ. કોઈ ગ્રંથના શબ્દાર્થ કરવા એવું કામ તો બીજા પણ વિદ્વાનો કરી શકશે.

ત્યાર પછી સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા જેવી એક અદ્ભૂત કૃતિનું સર્જન કર્યું. વિશ્વભરના વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથના ગુણ ગાયા છે. માત્ર સંસ્કૃત ભાષા જ નહીં, વિશ્વની કોઈ પણ ભાષામાં આનો જોડો જડે તેમ નથી.

બૌદ્ધદર્શનનો વિશેષ અભ્યાસ કરવા ગુરુની ઈચ્છા ન હોવા છતાં સિદ્ધર્ષિ મહાબોધ નગરમાં બૌદ્ધ પાઠશાળામાં ભણવા જવા વિચાર્યું. ગુરુને ચિંતા હતી કે સિદ્ધર્ષિ બૌદ્ધોના પ્રભાવમાં આવી બૌદ્ધ ભિક્ષુ ન બની જાય. એટલે જો બૌદ્ધ મત સ્વીકારવાનો વિચાર થાય તો રજોહરણ પાછો આપવા આવજે. સિદ્ધર્ષિ ગુરુને કબૂલાત આપી ગયા. આવા તીવ્ર મેઘાવી વિદ્વાનને પોતાનો બનાવવા બૌદ્ધોએ કોઈ કસર ન રાખી. સિદ્ધર્ષિ પ્રભાવિત થઈ ગયા પણ, વચન-પાલન માટે રજોહરણ આપવા ગુરુ પાસે જવાની વાત કરી.

૧. આની પ્રશસ્તિ “વસ્વજ્જેષુ” (ગુપ્ત. સં. ૫૮૮) મિતે વર્ષે શ્રી સિદ્ધર્ષિરિદં મહત્ ।
પ્રાક્ષપ્રાકૃતચરિત્રાદ્ધિ ચરિતં સંસ્કૃતં વ્યધાત્ ॥ મુજબ પ્રાચીન પ્રાકૃત શ્રી ચન્દ્રકેવલી
ચરિત્ર ઉપરથી સિદ્ધર્ષિગણીએ સંસ્કૃતમાં રચના કરી છે. (જૈન શા. નો ઇતિહાસ પૃ.
૧૮૫-૧૮૬)

બૌદ્ધોએ ત્યાં જતા પહેલાં ત્યાં ગમી જાય તો એકવાર મળી જવાની કબૂલાત

કરાવીને જ જવા દીધા. આમ ગુરુ ફરી બધું સમજાવી સ્થિર કરે પણ કબૂલાત મુજબ મહાબોધમાં જાય એટલે ત્યાં અસ્થિર કરી નાંખે. આમ ઘણી વખત થયું ત્યારે ગુરુજી લલિતવિસ્તરાની પ્રત પાટ ઉપર મુકી જિનાલયે ગયા. સિદ્ધર્ષિ ગુરુની રાહ જોતા બેઠા હતા. લલિતવિસ્તરાની પ્રત લઈ વાંચવા લાગ્યા. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીની ચૈત્યવંદન સૂત્રો ઉપરની આ અનૂઠી વ્યાખ્યા વાંચતા વાંચતા સિદ્ધર્ષિ ભાવવિભોર થઈ ગયા. શક્તવના એક એક વિશેષણની વિશદ્યર્થ વાંચતા અરિહંત પરમાત્મા પ્રત્યે હૃદય ભક્તિભાવથી નમી પડ્યું. સિદ્ધર્ષિ સ્થિર થઈ ગયા. સિદ્ધર્ષિને લાગ્યું કે, ખરેખર આ હરિભદ્રસૂરિએ મારા માટે જ આ ગ્રંથની રચના કરી ના હોય ! ખરેખર તેઓ મારા ધર્મબોધકર છે અને ભવિષ્યમાં થનારી મારી ચિત્તની ચંચળતા જાણીને મારા માટે જ એમણે ‘લલિત વિસ્તરા’ની રચના કરી લાગે છે.

ઉપમિતિની પ્રશસ્તિમાં સિદ્ધર્ષિએ આ વાત આ રીતે રજૂ કરી છે-

“આચાર્ય હરિભદ્રો મે ધર્મબોધકરો ગુરુઃ ॥ ૧૫ ॥

અનાગતં પરિજ્ઞાય ચૈત્યવંદનસંશ્રયા ।

મદર્થેવ કૃતા યેન વૃત્તિર્લલિતવિસ્તરા ॥ ૧૭ ॥”

સિદ્ધર્ષિની ચિત્તચંચળતા અને સ્થિરતાની ઘટના - આચાર્ય મુનિચન્દ્રસૂરિએ લલિત વિસ્તરા ઉપરની પંજિકામાં આ શબ્દોમાં રજૂ કરી છે -

“યાં બુદ્ધ્યા કિલસિદ્ધસાધુરખિલવ્યાખ્યાતૃચૂડામણિઃ ।

સમ્બુદ્ધઃ સુગતપ્રણીતસમયાભ્યાસાજ્વલચ્ચેતનઃ ॥”

આમ આચાર્ય સિદ્ધર્ષિ વિક્રમના દશમા શતકના ઝળહળતા નક્ષત્ર બની પ્રકાશ પાથરી ગયા. આજે પણ તેઓ એમના ગ્રંથો દ્વારા અક્ષરદેહે અનેકનું કલ્યાણ કરે છે. ઉપમિતિ ગ્રંથ રચનાનો સમય ગ્રંથકારે સં. ૯૬૨ ના જેઠ સુદિ ૫ ને ગુરૂવાર પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં બતાવ્યો છે. આ સંવત વિક્રમ સંવત છે એમ વિદ્વાનો માને છે. તે પ્રમાણે ઈસ્વીસન ૯૦૬ની મે મહિનાની પહેલી તારીખ આવે છે. (જુઓ શ્રી સિદ્ધર્ષિ પૃ ૨૨૩ નવી આવૃત્તિ).

‘ન્યાયાવતાર’ જૈન પ્રમાણ-મીમાંસાની વિશદ્યર્થ કરતો આકર ગ્રંથ છે. અત્યાર સુધીમાં આ ગ્રંથના આટલા પ્રકાશનો જોવામાં આવ્યા છે.

(૧) સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ સંપાદિત (અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે) ઈ.સ.

૧૯૧૫

(૨) પી.એલ. વૈદ્ય દ્વારા સંપાદિત ઈ.સ. ૧૯૨૮

(૩) શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિકૃત ટીકા સાથે પાટણથી પ્રકાશિત વિ.સં. ૧૯૧૭

(૪) પં. સુખલાલજી સંપાદિત સં. ૧૯૮૩

(૫) પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડલ અગાસથી પ્રકાશિત સં. ૨૦૩૩

(૬) ન્યાયાવતારવાર્તિકવૃત્તિ - સિંધી ગ્રંથમાળા સં. ૨૦૦૫

(૭) જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા ૧૯૦૯

ન્યાયાવતાર ઉપર રચાયેલા વ્યાખ્યાસાહિત્યની આટલી વિગત ઉપલબ્ધ થાય છે.

(૧) ન્યાયાવતાર હરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકા (બૃહટિષ્પનિકામાં નં. ૩૬૫ માં ઉલ્લેખ અને પ્રબંધકોશ હરિભદ્રસૂરિપ્રબંધમાં ઉલ્લેખ.)

(૨) સિદ્ધર્ષિગણિકૃત સિદ્ધવ્યાખ્યાનિકા

(૩) દેવભદ્રસૂરિકૃત ટિપ્પણ ગ્રંથાગ્ર ૨૯૫૩ (જિનરત્નકોશ પૃ. ૨૨૨)

(૪) રાજશેખરસૂરિકૃત વૃત્તિ ટિપ્પણ

(૫) શાંતિસૂરિકૃત ન્યાયાવતારવાર્તિકવૃત્તિ.

(૬) આ. જિનેશ્વરસૂરિકૃત પ્રમાલક્ષ્મ અથવા પ્રમાણલક્ષણ ટીકા ગ્રંથાગ્ર ૪૦૫

(૭) અજ્ઞાતકૃત જૈનવાર્તિક કે પ્રમાણવાર્તિક ગ્રંથાગ્ર - ૫૫ શ્લોક

સદીક ન્યાયાવતાર અને મુનિ શ્રી સૌમ્યાંગરત્નવિજય અને યશરત્નવિજયજી કૃત વિવેચનનું અધ્યયન જૈન ન્યાયને સમજવા ઉપયોગી બનશે. અભ્યાસીઓ એનો અભ્યાસ કરી જૈનદર્શનના મર્મને સમજે એ જ મંગળ કામના.

૬.

આચાર્ય વિજય મુનિચન્દ્રસૂરિ મ.સા.

॥ जयउ सव्वणुसासणं ॥

॥ श्रीप्रेम-भुवनभानु-जयघोष-जितेन्द्र-गुणरत्न-रश्मिरत्नसूरिसद्गुरुभ्यो नमः ॥

विवेचकीय वक्तव्यम्

प्रकाशितं जिनानां यैर्मतं सर्वनयाश्रितम् ।

चित्ते परिणतं चेदं, येषां तेभ्यो नमो नमः ॥

सुविशुद्ध मार्गप्रરૂપક, ચરમતીર્થપતિ પ્રભુવીરનું શાસન જયવંતુ વર્તે છે... તે જિનશાસન અનેક જીવોને તારનાર છે, હિતકારક છે... તેને પામીને પામર જીવો પણ પરમ બને છે, તેના એકેક યોગોનું પાલન કરીને અનંતા આત્માઓ મોક્ષે ગયા છે.

તે જિનશાસનનું અતિ મહત્વનું અંગ છે સ્યાદ્વાદ-અનેકાંતવાદ ! એકાંત માન્યતાના કારણે, મનમાં ઊભા થતાં અનેક કોલાહલોને શમાવનાર શ્રેષ્ઠ મંત્ર સ્યાદ્વાદ છે.

જેમ પરમેશ્વરનો આશ્રય લેવાથી સર્વ કલેશોનો અંત આવે, તેમ વાદોમાં પરમેશ્વર સ્યાદ્વાદ-અનેકાંતવાદનો આશ્રય લેવાથી બધા વિગ્રહોનો અંત આવે. પૂજ્ય મલ્લવાદી સૂરિજીએ દ્વાદશારનયચક્રમાં ^૧કહ્યું છે કે -

“સ્યાદ્વાદ વાદનો પરમેશ્વર છે, તેની સાથે કદી પણ

વિરોધ થાય નહીં, કારણ કે તે તો સર્વ લોકનો નાથ છે.”

પૂજ્ય સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ મહારાજ તો સ્યાદ્વાદશૈલી પર નતમસ્તક થઈ જાય છે, તેઓશ્રીનું ^૨કહેવું છે કે, સ્યાદ્વાદ વિના તો જગતનો અંશમાત્ર પણ વ્યવહાર સંગત થાય નહીં.

આ સ્યાદ્વાદમય જિનશાસન મેળવીને તો, મહાન તાર્કિક પુરુષો પણ, પોતાની

૧ "જોગે જોગે જિણસાસણમિ દુક્ખક્ષય્યા પઞ્જતે ।

एकिकेकंमि अणंता वट्ठंता केवली जाया ॥" ઓઘનિર્યુક્તિ. ૨૭૮ ।

૨. "વાદપરમેશ્વરસંશ્રયશ્ચૈવમ્ । ન ચ નસ્તેન સહ વિરોધઃ, તસ્ય લોકનાથત્વાત્" - અર ૧/ પૃ. ૮૩ । "અનેકાન્તવાદો હિ વાદનાયકઃ" - અર ૬/પૃ. ૪૧૧ ।

૩. "જેણ વિના લોગસ્સવિ વવહારો સવ્વહા ન નિવ્વહઈ ।

तस्स भुवणेक्कगुरुणो णमो अणेगंतवायस्स ॥"- सन्मति. का. ૩/૧૬૬

ધન્યતા અભિવ્યક્ત કરે છે. પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિ મ.નો 'ઉદ્ગાર છે કે -

“જો અમને આ સ્યાદ્વાદમય જિનશાસન ન મળ્યું હોત,
તો અનાથ એવા અમારું શું થાત ?!”

એકાંતમાન્યતા તે મિથ્યાત્વનું મૂળ છે, એને લીધે જ ખોટા-ખોટા અનેક સંકલ્પ-વિકલ્પો ઊભા થાય છે, પણ તે બધાને દૂર કરવાનું કામ સ્યાદ્વાદદૃષ્ટિ કરે છે... સ્યાદ્વાદના દૃષ્ટિકોણથી અનેક સમાધાનો સહજ ઉપલબ્ધ થાય છે.

એટલે સ્યાદ્વાદના મહત્ત્વપૂર્ણ પદાર્થોને સમજવા અતિ-અતિ આવશ્યક છે..

સ્યાદ્વાદના આધારભૂત બે વિષયો છે - (૧) પ્રમાણવાદ, અને (૨) નયવાદ... પ્રમાણમીમાંસા વિગેરે ગ્રંથોમાં પ્રમાણનું નિરૂપણ છે અને નયરહસ્ય વિગેરે ગ્રંથોમાં નયનું નિરૂપણ છે, જ્યારે, ન્યાયાવતાર ગ્રંથમાં પ્રમાણ-નય બંનેનું સુવિશદ નિરૂપણ છે..

‘ન્યાયવતાર’ તે તાર્કિકશિરોમણિ શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજીની અદ્ભૂત કૃતિ છે... તેમાં રહેલા અનેક રહસ્યપૂર્ણ પદાર્થોને આવિર્ભૂત કરતી શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિની રોચક ટીકા છે.

આ ગ્રંથમાં, પ્રમાણ અને નયનું તર્કશુદ્ધ લક્ષણ અને ઇતરદર્શનકારોની સચોટ સમીક્ષા કરાઈ છે અને સપ્તભંગીનું પણ સુંદર સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. આ બધું સમજવાથી આશયશુદ્ધિ થાય જ.

પ્રશ્ન-પણ ઊભા રહો; પ્રમાણ-નયના જ્ઞાનથી સંકલેશોનું શમન શી રીતે થાય ? (તમે તો સ્યાદ્વાદના જ્ઞાનથી સમાધિમય જીવનની વાત કરો છો, પણ તે કેવી રીતે ?)

ઉત્તર-જુઓ; (૧) પ્રમાણ એટલે અનેક અંશોથી વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન... મોટા ભાગના સંકલેશો, સામેવાળાનો અભિપ્રાય ન સમજવાથી થાય છે... પણ વસ્તુનું અનેક અંશોથી ગ્રહણ થાય, તો તે જુદા જુદા અંશોને ગ્રહણ કરનાર સામેવાળાનો અભિપ્રાય પણ આપણને સમજાય અને એટલે પછી મતભેદ થવાનો પણ કોઈ પ્રશ્ન રહે નહીં.

આ વાતને એક દૃષ્ટાંતથી સમજાએ-

એકવાર બે મિત્રો ભેગા થયા. બંનેની સામે અડધો ગ્લાસ પાણી હતું. તેને જોઈને બંને વિવાદે ચડ્યા... એક કહે કે - આ ગ્લાસ અડધો ભરેલો છે અને બીજો કહે કે - આ

૧. "कथं अम्हारिषा जीवा दूस्मादोसदूसिया ।

हा अणाहा कहं हुंता, न हुंतो जइ जिणागमो ।।" - संबोधप्रकरण

ગ્લાસ અડધો ખાલી છે. વાદ-વિવાદનો અંત ન આવ્યો.

પછી એક સ્યાદ્વાદી વ્યક્તિ આવ્યો, તેણે બંનેને સ્યાદ્વાદનું અમૃત પીવડાવ્યું, બંનેને એક-બીજાની અપેક્ષાઓ પકડવાની પદ્ધતિ શીખવાડી. પછી સમજાવ્યું કે, જુઓ ભાઈ; ગ્લાસના નીચેના ભાગની અપેક્ષાએ ગ્લાસ અડધો ભરેલો કહેવાય અને ઉપરના ભાગની અપેક્ષાએ ગ્લાસ અડધો ખાલી કહેવાય. બસ, આ સ્યાદ્વાદની દૃષ્ટિએ સમાધાન મેળવી, તે બંને મિત્રો ડોલી ઊઠ્યા... વિવાદનું વિરમણ થઈ ગયું...

આવા તો એકાંતમાન્યતામૂલક અનેક સંકલેશો ઊભા થાય છે. પણ સ્યાદ્વાદશૈલી તે મધાનું સમાધાન કરનાર છે..

(૨) હવે નય એટલે અભિમત અંશને લઈને પ્રવર્તનાર વક્તાનો અભિપ્રાય. જીવનમાં, નયની શૈલી અપનાવવાથી, વક્તાનો તે તે અભિપ્રાય, વસ્તુના કયા અંશને લઈને કઈ અપેક્ષાએ પ્રવર્તે છે - તેનું જ્ઞાન થાય છે. અને સામેવાળાનો અભિપ્રાય (નય-Angal) જાણવાથી વિરોધનો પણ કોઈ અવકાશ રહેતો નથી.

નય તે મતાંતર-સહિષ્ણુતારૂપ વલ્લીને પોષનારી મેઘવૃષ્ટિ છે, જગતના સમગ્ર વિચાર-વર્તનોનાં પાયાનું નિરીક્ષણ કરાવનારી દિપીકા છે, તત્ત્વજ્ઞાનના ભંડારને ઉઘાડનારી સુવર્ણકુંડી છે...અરે ! નયનો તો સર્વવ્યાપક તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં તો 'જણાવ્યું છે કે, જૈનમતમાં કોઈ પણ સૂત્ર કે અર્થ નયરહિત નથી.

એટલે, પ્રમાણ-નયના જ્ઞાનથી-તેની શક્તિ જીવનમાં ઉતારવાથી - જીવન સમાધિમય બને જ અને આત્મા પણ મધ્યસ્થ થાય જ. મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી મ. તો 'કહે છે કે-

“જ્યારે પ્રમાણ અને નયથી વ્યાપ્ત જૈનાગમરૂપી સૂર્યનો ઉદય થાય, ત્યારે અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનું અંશમાત્ર પણ અસ્તિત્વ રહેતું નથી.”

૧. "વાદાંશ્ચ પ્રતિવાદાંશ્ચ વદન્તોડનિશ્ચિતાંસ્તથા ।

તત્ત્વાન્તં નૈવ ગચ્છન્તિ, તિલપીલકવદ્ ગતૌ ॥" જ્ઞાનસાર ૫/૪

૨. "નથિ નર્હિં વિહુણં, સુતં અત્યો ય જિણમર્હિં કિંચિ ।

આસજ્જ ડ સોયારં, નર્હિં નયવિસારઓ બૂઆ ॥૨૨૭૭ ॥" - વિશેષાવશ્યક.

૩. "સ્યાદ્દોષાપગમસ્તમાસિ જગતિ ક્ષીયન્તે એવ ક્ષણાદધ્યાનો વિશદીભવન્તિ નિવિઙ્ગા નિદ્રા દૃશોર્ગચ્છતિ । યસ્મિન્નભ્યુદિતે પ્રમાણદિવસપ્રારમ્ભકલ્યાણિની, પ્રોઢત્વં નયમીર્દધાતિ સ રવિર્જૈનાગમો નન્દતાત્ ॥" -

અધ્યાત્મસાર: ૧૧/૪

પણ પ્રમાણ-નયરૂપ સ્યાદ્વાદનું આત્મસાત્કરણ, તેના સંબંધી ગ્રંથોનું પરિશીલન થયા વિના ન થઈ શકે, એટલે આવા બધા ગ્રંથોનું અધ્યયન જરૂરી જણાય છે.

બીજી વાત, પ્રમાણ-નયની વિચારણાથી બુદ્ધિ પણ સુતીક્ષ્ણ અને તર્કપરિકર્મિત અને છે અને તેના દ્વારા જિનાગમોના હાર્દ-રહસ્ય સુધી પહોંચવાની વિરાટ શક્તિ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે.

વળી, ઇતરદર્શનકારોના મતમાં પૂર્વાપરવિરોધાદિ દોષો અને જિનવચનમાં નિર્દોષતા.. એ બધું જાણવાથી, પરમાત્માના વચનો પર બહુમાન થાય અને એટલે સુનિર્મલ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય, શુદ્ધિની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય.

તથા, પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષરચના-પદાર્થ ખોલવાની પદ્ધતિ-તે તે સ્થળે ઊભી થતી કુમાન્યતાનો નિરાસ-તે વિષયની પુષ્ટિ માટે મૂકાતો શાસ્ત્રપાઠ-પદાર્થનો તલસ્પર્શી બોધ... આ બધી શૈલી, માત્ર કોઈ દાર્શનિક તત્ત્વ સાથે જ સંકળાયેલી નથી, પણ આગમાદિના તમામ પદાર્થોની ચાલના, પ્રત્યવસ્થાન....યાવત્ ઐદંપર્ય-રહસ્ય સુધી પહોંચવા, આ શૈલી અતિ-અતિ ઉપયોગી છે.... (પણ તે શૈલી, તેવી શૈલીવાળા ગ્રંથોના અભ્યાસથી જ રૂઢ થાય છે...)

એટલે આ બધા વિચારોથી, પ્રમાણ-નયના ગ્રંથોનું અધ્યયન આવશ્યક જણાઈ આવે છે... શક્તિસંપન્ન-ગુરુઅનુજ્ઞાત વ્યક્તિએ, અવશ્ય આ વિશે પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

વિવેચન અંગે -

આ ગ્રંથના પદાર્થો સમજવામાં સરળ-સુગમ રહે, એ માટે અમારા ગુરુદેવશ્રીએ અમને આ ગ્રંથનું વિવેચન લખવાની પ્રેરણા કરી... અને આજે અમને અમારા ગુરુદેવની ઈચ્છા પૂરી કર્યાનો રોમાંચ છે...

(૧) આ વિવેચનમાં, ગ્રંથનો આધાર અને ગુરુદેવનો ઉપકાર હોવાથી, બંનેનાં આઘ શબ્દ (ન્યાય+રશ્મિ)નું સંયોજન કરી, અને (૨) આ વિવેચન ન્યાયાવતારગત પદાર્થો વિશે પ્રકાશ પાથરવા રશ્મિસમું (કિરણસમું) બને, એવી ભાવનાથી પ્રસ્તુત વિવેચનનું નામ 'ન્યાયરશ્મિ' રાખ્યું છે.

તેમાં, પૂજ્ય દેવભદ્રસૂરિકૃત ટિપ્પણગત મોટા ભાગના પદાર્થો પણ સમાવી લેવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

વળી, આ ગ્રંથના અધ્યયન વખતે, તે તે પદાર્થની સાથે સંબંધ ધરાવતા, બીજા

શાસ્ત્રોમાં મળતા પદાર્થ-ચર્ચા-લક્ષણ આદિની પણ સંતુલના થાય અને

બોધ વિશદ બને, એ આશયથી જુદા-જુદા અનેક શાસ્ત્રપાઠોની સંકલના કરી છે, જેનું નામ ‘શાસ્ત્રસંલોક’ આપ્યું છે... અધ્યેતાઓ, સાથે તેનું પણ યથારુચિ પરિશીલન કરે એવી ભલામણ.

પ.પૂ. વિદ્વદ્વર્ચ આ.ભ. શ્રી વિજય મુનિયન્દ્રસૂરિ મ.એ, ગ્રંથકાર અને વૃત્તિકારશ્રીનો જીવનપરિચય લખી આપી, પ્રસ્તુતગ્રંથને વિભૂષિત કર્યો છે. તેઓશ્રીની નિઃસ્વાર્થ સહાયની નતમસ્તક વંદના...

નવસંપાદન અંગે-

પહેલા અનેક સંસ્થાઓમાંથી ન્યાયવતાર ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો છે. તેમાંથી અમે, વૈરાગ્યવારિધિ પૂ.આ.વિ. કુલચંદ્રસૂરિ મ. દ્વારા પુનઃપ્રકાશિત ન્યાયાવતારનું આલંબન લીધું છે, આ પ્રસંગે તેઓશ્રીનો ઉપકાર અનન્ય છે.

ભૂતપૂર્વ સંપાદિત દરેક પુસ્તકોમાં, કેટલીક મહત્વની અશુદ્ધિઓ રહી ગઈ હતી, તેનું પરિમાર્જન કરવા, નીચે બતાવેલ ચાર હસ્તપ્રતો અતિ ઉપયોગી થઈ છે.

(૧) શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજ્ઞાન મંદિર, પાટણ - ડા. ૧૭૩, ગ્રન્થ-૬૮૦૮

(૨) શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજ્ઞાન મંદિર, પાટણ - ડા. ૮૮, ગ્રન્થ-૨૪૪૮

(૩) શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજ્ઞાન મંદિર, પાટણ - ડા. ૧૦૨, ગ્રન્થ-૨૫૪૮

(૪) શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજ્ઞાન મંદિર, પાટણ - ડા. ૧૬૯, ગ્રન્થ-૬૬૭૦

આ ચારે હસ્તપ્રતો, વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ પૂ.આ.વિ. હેમચંદ્રસૂરિ મ.ના સહયોગથી પ્રાપ્ત થયેલ છે, તેઓશ્રીનો ઉપકાર અવિસ્મરણીય છે. તે હસ્તપ્રતોના આધારે મળેલ શુદ્ધપાઠોને જ અહીં અમે ઉદ્ધૃત કરીને રાખેલ છે.

ન્યાયવતાર પર, યાકિનીમહત્તરાસુનુ પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિ મ.એ પદાર્થોથી ભરપૂર અવસૂરિ રૂપ વિશિષ્ટ વૃત્તિ રચી છે, જે હજી સુધી પ્રાયઃ અપ્રકાશિત હતી.

તેની હસ્તલિખિત પ્રત, “આચાર્ય શ્રી કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર-કોબા” સંસ્થાના સહયોગથી પ્રાપ્ત થઈ, તેનું પ્રથમવાર સંપાદન થયું. ન્યાયાવતારના પરિશિષ્ટ તરીકે તેને મુદ્રિત કરવામાં આવેલ છે, અધ્યેતાવર્ગ તેનો પણ યથાક્ષયોપશમ અભ્યાસ કરે.

આ ન્યાયાવતારહરિભદ્રીને આધારે જ, પૂજ્ય સિદ્ધર્ષિગણિજીએ ન્યાયાવતાર વિશે વિશિષ્ટ અનુપ્રેક્ષાઓ કરી હોય, એવું વૃત્તિકારશ્રીની પંક્તિઓ પરથી અનુમાન થાય છે - કેટલીક પંક્તિઓ તો બંને વૃત્તિની સરખે-સરખી મળતી આવે છે.

તથા, પૂર્વસંપાદિત પૂ. શાંતિયન્દ્રસૂરિવિરચિત ન્યાયાવતારવાર્તિક પણ પ્રસ્તુતમાં ઉપયોગી હોવાથી, તેનું પણ પરિશિષ્ટ તરીકે સંપાદન કરેલ છે.

ફતહતા અભિવ્યક્તિ

જ્ઞાનલાવણ્યસરિતા, સુવિશુદ્ધસ્યાદાદમાર્ગપ્રરૂપક પ્રભુ મહાવીરસ્વામીજી તથા અનંતલબ્ધિનિધાન, આજ્ઞાંકિત અંતેવાસી પૂજ્ય ગૌતમસ્વામીજી.... જેઓશ્રીની કૃપાથી જ પરંપરાએ અમને શ્રુતાંશની ઉપલબ્ધિ થઈ.

સિદ્ધાંતમહોદધિ, કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત પૂ.આ.ભ.શ્રી વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ, ન્યાયવિશારદ, વર્ધમાનતપોનિધિ પૂ.આ.ભ. શ્રીવિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ, મેવાડદેશોદ્ધારક, ૪૦૦ અટકમના ભિખ્મતપસ્વી પૂ. આ. ભ. શ્રી વિજય જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ.... આ ત્રણે મહાપુરુષોની અદૃષ્ટ સહાય અમને સતત મળતી રહી છે.

સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ, સિદ્ધાંતદિવાકર પૂ. આ. ભ. શ્રી વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ... જેઓશ્રીનું શુભસામ્રાજ્ય અમને શક્તિસંપન્ન બનાવી અનેક ગ્રંથરત્નનાં સર્જન-સંપાદનાદિમાં પ્રેરિત કરી રહ્યું છે.

દીક્ષાદાનેશ્વરી, યુવકજાગૃતિપ્રેરક પૂ.આ.ભ. શ્રી વિજયગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ... જેઓશ્રીનું અપ્રતીમ વાત્સલ્ય અમને પીઠબળરૂપ બન્યું છે. જેઓશ્રીની કલ્પવૃક્ષસમી નિશ્રા ખરેખર કાશીવિદ્યાપીઠનું વાસ્તવિક રૂપ ભજવી રહી છે.

પ્રવચનપ્રભાવક, ષડ્દર્શનનિષ્ણાત પૂ.આ.ભ. શ્રી વિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ... જેઓશ્રીની પ્રેરણા, પ્રોત્સાહન અને યોગક્ષેમના બળે જ અમારા એકેક યોગોમાં સજાગતાનો પ્રાણ પૂરાય છે. અને જેઓશ્રીના નિખાલસતાદિ અદ્ભૂત ગુણો જ અમને ઘણું બધું શીખવી જાય છે.

વિદ્વદ્વર્ય, શ્રુતારામૈકમનસ્વી પૂ. મુનિરાજશ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મહારાજ જેઓશ્રીએ પ્રસ્તુતગ્રંથનું નિઃસ્વાર્થભાવે સૂક્ષ્મતાપૂર્વક સંશોધન કર્યું અને પ્રસ્તુત ગ્રંથને પ્રસ્તાવનાથી પલ્લવિત કર્યો. જેઓશ્રીના માર્ગદર્શનથી જ અમને વિવેચન લખવાની પદ્ધતિ પ્રાપ્ત થઈ.

પૂ. મુનિ શ્રી પૂર્ણરત્નવિજયજી, તીર્થરત્નવિજયજી, તત્ત્વાર્થરત્નવિજયજી તથા

પૂ. સા. શ્રી નિરૂપમરેખાશ્રીજી, ધન્યરેખાશ્રીજી, ધીરરેખાશ્રીજી,

ચિત્રેખાશ્રીજી મ.સા. જેઓશ્રીના અનેક ઉપકારોના અમે ઋણી છીએ.

આ બધા ઉપકારીઓના ચરણકમળમાં હું કૃતજ્ઞહૃદયે નતમસ્તક થાઉં છું...
તેઓશ્રીનાં ઉપકારોને વાળવા અનેક ભવે પણ હું સમર્થ નથી. લાગણીશીલ હૃદયે
તે તમામના ઉપકારોનું અભિનંદન.

ગ્રંથસંબંધી વિવેચન-સંપાદનના કાર્યમાં મંદક્ષયોપશમવશાત્ અમારાથી કોઈપણ
ક્ષતિ રહી ગઈ હોય, તે બદલ સાદ્ર હૃદયે ક્ષમાયાચના.... અધ્યેતાઓ શુદ્ધિ કરીને
ભણે અને અચૂક અમને જણાવે એવી ભલામણ.

જિનાજ્ઞાવિરૂદ્ધ કાંઈ પણ લખાયું હોય, તો મિચ્છામિ દુક્કડમ્....

તા.

જ્યેષ્ઠ કૃષ્ણા ત્રયોદશી
૨૦૬૭, નવરંગપૂરા,
અમદાવાદ.

દ.

આ.વિ. ગુણરત્નસૂરિ મ.સા.ના શિષ્ય
આ.વિ. રશ્મિરત્નસૂરિ મ.સા.ના શિષ્ય
ચરણસેવક-વિવેચક.

સંપાદન શૈલી...

- ❖ ગ્રંથમાં પૂર્વાપર સેટીંગનો ક્રમ આ પ્રમાણે રહેલ છે - (૧) શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિકૃત શ્લોક અને શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ કૃત વૃત્તિ, (૨) ન્યાયરશ્મિ ગુજરાતી વિવેચન, (૩) શ્રીદેવભદ્રસૂરિકૃત અર્થસંપ્રેક્ષણરૂપ ટીપ્પણ, (૪) શાસ્ત્રસંલોક, અને (૬) ગુજરાતી ફૂટનોટ
- ❖ મૂળ શ્લોકો બોલ્ડ તેમજ મોટા ફોન્ટમાં લીધેલ છે.
- ❖ વૃત્તિના કયા પદાર્થોનું કયું ટીપ્પણ છે - તે જાણવા, વૃત્તિગત તે તે પદાર્થોના મથાડે સંસ્કૃતમાં નંબર આપ્યા છે અને તે અક્ષરોને બોલ્ડ પણ કર્યા છે.
- ❖ વૃત્તિના કયા પદાર્થનું કયું વિવેચન છે - તે જાણવા, વૃત્તિગત ફકરાની પહેલા નંબર આપેલા છે.
- ❖ વૃત્તિના કયા પદાર્થનું કયું શાસ્ત્રસંલોક ટીપ્પણ છે - તે જાણવા, વૃત્તિગત તે તે પદાર્થોનો મથાડે અંગ્રેજીમાં નંબર આપ્યા છે.
- ❖ ન્યાયાવતાર ઉપર પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિકૃત અવચૂરિરૂપ વૃત્તિ અને પૂજ્ય શાંતિસૂરિકૃત વાર્તિક-તે બંનેને પરિશિષ્ટ તરીકે સંપાદિત કરેલ છે.
- ❖ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સંપાદિત કરેલ વૃત્તિ આદિ માટે, પૂર્વસંપાદિત વૃત્તિ વગેરેનો જ મૂળ આધાર રાખેલ છે. પણ, જ્યાં અમને અશુદ્ધિ જણાઈ, તે તે સ્થળે હસ્તલિખિત પ્રતોને અનુસારે શુદ્ધપાઠોની ગવેષણા કરી, તે શુદ્ધ પાઠોને જ અહીં સ્વીકૃત કરેલ છે.

संकेत सूची

(१) अनुयोग.	- अनुयोगद्वारसूत्रम्	त.राजवा तत्त्वार्थराज.
(२) अनेका.प.	- अनेकान्तजयपताका	राजवा.
(३) अन्ययोगव्य.	- अन्ययोगव्यवच्छेद- द्वात्रिंशिका	(२४) तत्त्वार्थश्लो.
(४) अष्ट.	- अष्टकप्रकरणम्	(२५) तत्त्वार्थसार
(५) अष्टश.	- अष्टशती	(२६) तत्त्वोप.
(६) अष्टसह.	- अष्टसहस्री	(२७) तन्त्ररह.
(७) आप्तपरी.	- आप्तपरीक्षा	(२८) दशवै.नि.
(८) आप्तमी.	- आप्तमीमांसा	(२९) धवला टी.
(९) आलापप.	- आलापपद्धतिः	(३०) नयचक्र
(१०) आ.नि.	- आवश्यकनिर्युक्तिः	(३१) नयचक्रवृ.
(११) उत्पादादि.	- उत्पादादिसिद्धि	(३२) नयवि. नयविव.
(१२) चित्सु.	- चित्सुखी	(३३) नयप्रदीपः
(१३) जैनतर्कभा.	- जैनतर्कभाषा	(३४) नयरहस्यः
(१४) जैनतर्कवा.	- जैनतर्कवार्तिकम्	(३५) नन्दि. मलय.
(१५) जैनतर्कवा.वृ.	- जैनतर्कवार्तिकवृत्तिः	(३६) न्यायकुमुद.
(१६) तर्कभा	- तर्कभाषा केशवमिश्रकृता	न्यायकुमु. न्यायकु.
(१७) तत्त्वसं.	- तत्त्वसंग्रहः	(३७) न्यायवि.
(१८) तत्त्वसं. पं.	- तत्त्वसंग्रहपञ्जिका	न्यायविनि.
(१९) तत्त्वार्थसू.	- तत्त्वार्थसूत्रम्	(३८) न्यायवि.वि.
(२०) तत्त्वार्थभा.,		न्यायविनिश्चयवि.
तत्त्वार्थाधि.भा.	- तत्त्वार्थाधिगमभाष्यम्	(३९) न्यायदी.
(२१) तत्त्वार्थसिद्ध.	- तत्त्वार्थभाष्यसिद्ध- सेनीयव्याख्या	(४०) न्या.हा.
(२२) तत्त्वार्थहरि.	- तत्त्वार्थभाष्यहरिभट्टी- व्याख्या	न्याया. हा.
(२३) तत्त्वार्थरा.वा.		न्याया.हारि.
तत्त्वार्थरा.	- तत्त्वार्थराजवार्तिकम्	न्यायावतार हा.
		(४१) न्याया.वा.वृ.
		(४२) न्यायप्र. न्यायप्रवे.
		(४३) न्यायप्र.वृ.
		तत्त्वार्थराजवार्तिकम्
		तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकम्
		तत्त्वार्थसारः
		तत्त्वोपप्लवसिंहः
		तन्त्ररहस्यम्
		वशवैकालिकनिर्युक्तिः
		धवला टीका
		नयचक्रः
		नयचक्रवृत्तिः
		नयविवरणम्
		नयप्रदीपः
		नयरहस्यः
		नन्दिस्त्रमलयगिरिवृत्तिः
		न्यायकुमुदचन्द्रः
		न्यायविनिश्चय
		न्यायविनिश्चयविवरणम्
		न्यायदीपिका
		न्यायावतारहारिभट्टी
		न्यायावतारहारिभट्टी
		न्यायावतारसूत्रवार्तिकवृत्तिः
		न्यायप्रवेशः
		न्यायप्रवेशवृत्तिः

(४४) न्यायबि.	-	न्यायबिन्दुः
(४५) न्यायबि.टी.	-	न्या.बि.टी. न्यायबि.धर्मो.
	-	न्यायबिन्दुटीका धर्मोत्तरीया
(४६) न्यायसू.	-	न्यायसूत्रम्
(४७) न्यायभा.	-	न्यायभाष्यम्
(४८) न्यायवा.	-	न्यायवार्तिकम्
(४९) न्यायवा. ता.टी.	-	न्यायवार्तिक
	-	न्या.वा.ता.टी.
(५०) न्यायसू.वृ.	-	न्यायसूत्रवृत्तिः
(५१) न्यायसा.	-	न्यायसारः
(५२) न्यायमं. न्यायम.	-	न्यायमञ्जरी
(५३) न्यायली.	-	न्यायलीलावली
(५४) न्या.मुक्तावली	-	न्यायमुक्तावली
(५५) न्यायसि.मं.	-	न्यायसिद्धान्तमञ्जरी
(५६) न्यायबो.	-	तर्कसंग्रहन्यायबोधिनी
(५७) न्यायकलि.	-	न्यायकलिका
(५८) न्यायरत्ना.	-	न्यायरत्नमाला
(५९) न्यायमु.	-	न्यायमुखम्
(६०) परीक्षामु.	-	परीक्षामुखसूत्रम्
(६१) पञ्चाध्यायी	-	पञ्चाध्यायी
	-	रायमलकृता
(६२) प्रमा.त. प्र.न.	-	प्रमाणनयतत्त्वलोका-
	-	लङ्कारः
	-	प्रमाण.त. प्रमाणनय.
	-	प्रमाणनयतत्त्वलोका-
	-	लङ्कारः
(६३) प्रमाणसंग्र. प्रमाणसं.	-	प्रमाणसंग्रह
(६४) प्रव.सार	-	प्रवचनसारः
(६५) प्रमाणपरी.	-	प्रमाणपरीक्षा
(६६) प्रमाणमी.	-	प्रमाणमीमांसा
(६७) प्रमाणमी. स्वो.वृ.	-	प्रमाणमीमांसा-
	-	स्वोपज्ञवृत्ति

(६८) प्रमाणसमु.	-	प्रमाणसमुच्चयः
	-	प्रमा.समु. प्रमा. स.
(६९) प्रमाणवा.	-	प्रमाणवार्तिकम्
	-	प्रमा.वा. प्र.वा.
(७०) प्रमाणवा. स्ववृ.	-	प्रमाणवार्तिक-
	-	स्वोपज्ञवृत्तिः
७१ प्रमाणवा. मनो.	-	प्रमाणवार्तिकमनोरथ-
	-	प्र.वा.मनोरथ.
	-	नन्दिकृता व्याख्या
(७२) प्रमाणवार्तिकलं.	-	प्रमाणवार्तिकलं.
	-	प्र.वार्तिकलं.प्रमाणवा.अ.
	-	प्र.वा.अलं.
(७३) प्रमेयक.	-	प्रमाणवार्तिकलङ्कारः
	-	प्रमे.क.मा.
(७४) प्रमेयरत्न. प्रमेयर.	-	प्रमेयरत्नमाला
(७५) प्रमेयरत्नको.	-	प्रमेयरत्नकोशः
(७६) प्रकरणपं. प्रकर.पं.	-	प्रकरणपञ्जिका
	-	प्रक.पं.
(७७) प्रश.भा.	-	प्रशस्तपादभाष्यम्
(७८) प्रश.व्योमवती	-	प्रशस्तपादभाष्य-
	-	प्रश.व्यो. व्योम.
	-	व्योमवतीटीका
(७९) प्रशस्तपा. कन्दली	-	प्रशस्तपादभाष्य-
	-	प्रश.कन्द. प्रशस्तपा.क.
	-	कन्दलीटीका
(८०) प्रश.किर.	-	प्रशस्तपादभाष्य-
	-	किरणावलीटीका
(८१) प्रभाकरवि.प्रभा.वि.	-	प्रभाकरविजयः
(८२) प्रमालक्ष्म.	-	प्रमालक्ष्मः
(८३) बृ.स्वय.	-	बृहत्स्वयम्भूस्तोत्रम्
(८४) बृह.पं.	-	बृहती पञ्जिका
(८५) बृहत्सर्व.	-	बृहत्सर्वज्ञसिद्धिः
(८६) बृहदा.वा.	-	बृहदारण्यकोपनिषद्-
	-	भाष्यवार्तिकम्

(८७) ब्रह्मसू. शां.भा.	-	ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम्	(१११) विश्वतत्त्वप्र.	-	विश्वतत्त्वप्रकाशकम्
(८८) ब्रह्मसू.शां.	-	ब्रह्मसूत्रशांकर-	(११२) वैशे.द.	-	वैशेषिकसूत्रम्
भा.भामती	-	भाष्यभामतीटीका	(११३) शाबरभा.	-	शाबरभाष्यम्
(८९) बृह.	-	बृहती प्रभाकरकृता	(११४) शास्त्रवा.टी.	-	शास्त्रवार्तासमुच्चय- टीका यशोविजयकृता
(९०) महायानसूत्रालं	-	महायानसूत्रालङ्कारः	(११५) शास्त्रदी.	-	शास्त्रदीपिका
(९१) माध्यमिकवृ.	-	माध्यमिकवृत्तिः	(११६) सन्मति.	-	सन्मतितर्कप्रकरणम्
(९२) महावि.	-	महाविद्याविडम्बनम्	(११७) सन्मति.टी.	-	सन्मतितर्क प्रकरणटीका
(९३) मी.सू.	-	मीमांसासूत्रम्	सन्मति.टीका	-	अभयदेवसूरिकृताः
(९४) मीमांसाश्लो.	-	मीमांसाश्लोकवार्तिकम्	सन्म.टी.	-	सर्वदर्शनसंग्रहः
मी.श्लो.वा. मी.श्लो.	-	मीमांसाश्लोकवार्तिकम्	(११८) सर्वद.सं. सर्वद.	-	सर्वार्थसिद्धिः
(९५) युक्त्यनुशासन.	-	युक्त्यनुशासनम्	(११९) सर्वार्थसि.सर्वार्थ.	-	सांख्यकारिका
(९६) योगसू	-	योगसूत्रम्	(१२०) सांख्यका.	-	सांख्यकारिका
(९७) योगद.व्यासभा.	-	योगसूत्रव्यासभाष्यम्	(१२१) सांख्याका.माठर.	-	सांख्यकारिका माठरवृत्तिः
व्यासभा.	-	योगसूत्रव्यासभाष्यम्	(१२२) सांख्यत.	-	सांख्यतत्त्वकौमुदी
(९८) योगद.तत्त्ववै.	-	योगदर्शनतत्त्ववैशारदी	(१२३) सांख्यतत्त्वालो.	-	सांख्यतत्त्वालोकः
(९९) योगकारिका	-	योगकारिका	(१२४) सांख्यसू.	-	सांख्यसूत्रम्
(१००) योगवा.	-	योगवार्तिकम्	(१२५) सांख्यद.	-	सांख्यदर्शनम्
(१०१) रत्नाकरा.	-	रत्नाकरावतारिका	(१२६) सां.प्र.भा.	-	सांख्यप्रवचनभाष्यम्
रत्नाकराव.	-	रत्नाकरावतारिका	(१२७) सि.चन्द्रोदय	-	सिद्धान्तचन्द्रोदयः
(१०२) लघी. लघीय.	-	लघीयस्त्रयम्	(१२८) सिद्धि वि.टी.	-	सिद्धिविनिश्चयटीका
(१०३) लघी.स्व.	-	लघीयस्त्रयस्ववृत्तिः	(१२९) स्थानाङ्गसूत्र	-	स्थानाङ्गसूत्रम्
(१०४) लघी. अभ.	-	लघीयस्त्रयवृत्तिः अभयनन्दीया	(१३०) स्या.भा.	-	स्याद्वादभाषा
(१०५) लंकादतारसू.	-	लंकावतारसूत्रम्	(१३१) स्याद्वादमं. स्या.मं.	-	स्याद्वादमञ्जरी
लंका.	-	लंकावतारसूत्रम्	(१३२) स्याद्वादर. स्या.र.	-	स्याद्वादरत्नाकरः
(१०६) वादन्याय	-	वादन्यायः	(१३३) षड्दर्श.	-	षड्दर्शनसमुच्चयः
(१०७) विधिवि.	-	विधिविवेकः	(१३४) षड्दर्श.वृत्ति	-	षड्दर्शनमुच्चयबृहद्वृत्तिः
(१०८) विधिवि.	-	विधिविवेकन्याय-	षड्द.वृ.	-	गुणरत्नसूरिकृता
न्यायकणि.	-	कणिकाटीका	षड्द.टी षड्.समु.टी.	-	षड्दर्शनमुच्चय- बृहद्वृत्तिः गुणरत्नकृता
(१०९) विज्ञप्तिमात्रता-	-	विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिः	(१३५) हेतुबि.	-	हेतुबिन्दुः
सिद्धि.	-	विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिः			
(११०) विशेषा.	-	विशेषावश्यकभाष्यम्			
विशेषा.भा.	-	विशेषावश्यकभाष्यम्			

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ટીકાકારશ્રીકૃત મંગલાચરણ.....	૧	પ્રત્યક્ષની જેમ શબ્દ અંગે પણ વાચ્ય- વાચકભાવ.....	૨૦
વર્ધમાનશબ્દનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ....	૩	જૈનદર્શનમતે શબ્દ-અર્થ વચ્ચેનો સંબંધ.....	૨૦
ન્યાયાવતારનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ....	૩	પ્રત્યક્ષ-શબ્દ વગેરેની પારમાર્થિક વ્યવસ્થા.....	૨૩
સ્મૃતિબીજવિવૃદ્ધિનો અર્થ....	૪	પ્રસ્તુત ગ્રંથગત અભિધેયાદિનો તાત્પર્યાર્થ.....	૨૪
અતિશયચતુષ્ટયનું નિરૂપણ...	૪	ઇતરદર્શનોની પ્રમાણના લક્ષણ-સંખ્યા-વિષય અને ફળ અંગે વિપ્રતિપત્તિ.....	૨૮
ગ્રંથપ્રણયન પદ્ધતિગત આદિવાક્યની આવશ્યકતા	૫	શ્લોક - ૧.....	૩૧
બૌદ્ધની આદિવાક્ય અંગે દલીલ.....	૫	જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી યોગાચારમતનો નિરાસ.....	૩૪
સિદ્ધર્ષિગણિ દ્વારા નિરાકરણ.....	૬	વાસનાબળે જ્ઞાનગત ચિત્રાકારવ્યવસ્થા વિકલ્પગ્રસિત.....	૩૫
અર્થટમતે આદિવાક્યનો પ્રયોગ.....	૭	પરપ્રકાશકજ્ઞાનવાદી મીમાંસક-નૈયાયિકાદિનો નિરાસ.....	૩૮
અર્થટમત અયુક્ત છે - ટીકાકારશ્રી.....	૮	અર્થાપત્તિ વગેરે પ્રમાણાંતરથી દૂર- આસન્નતાનો વ્યવહાર અસંગત.....	૩૯
આદિવાક્યની પ્રમાણતા-અપ્રમાણતા અંગે વિચાર.....	૮	જ્ઞાનમ્ પદની સાર્થકતા.....	૪૦
આદિવાક્ય અપ્રમાણ છે - બૌદ્ધ પૂર્વપક્ષ.....	૮	બાધવિવર્જિતમ્ વિશેષણની સાર્થકતા.....	૪૧
બૌદ્ધ મંતવ્યોનું નિરાકરણ - જૈન ઉત્તરપક્ષ.....	૧૦	પ્રમાણના સમસ્ત લક્ષણ વડે ઈતરલક્ષણોનો નિરાસ....	૪૨
તદુત્પત્તિ સંબંધ જ અશક્ય છે.....	૧૧	મીમાંસકદર્શનીય 'અનધિગતાર્થાધિગન્તૃ' પ્રમાણનું ખંડન.....	૪૨
તદાકારતાથી પણ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ અશક્ય છે.....	૧૨		
બૌદ્ધકૃત વ્યવસ્થાનું સચોટ નિરાકરણ.....	૧૪		
ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવના કારણરૂપે તદુત્પત્તિ તદાકારતા માનતાં થતી દોષપરંપરા.....	૧૮		

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
બૌદ્ધદર્શનીય 'અવિસંવાદકં-પ્રમાણમ્' ની સમીક્ષા.....	૪૬	પ્રયોજનનું સ્પષ્ટીકરણ.....	૮૬
નૈયાયિકાદિદર્શનીય 'અર્થોપલબ્ધિહેતુઃ પ્રમાણમ્' ની પરીક્ષા.....	૪૭	શ્લોક - ૪	૮૦
પ્રમાણની સંખ્યા અને પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષનું સ્વરૂપ.....	૪૮	પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું યથાર્થ લક્ષણ....	૮૦
પ્રમાણ સંખ્યાની સમીક્ષા.....	૫૩	જ્ઞાન જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સ્વરૂપ હોઈ શકે...	૮૧
પ્રમાણની બેથી ન્યૂનાધિક સંખ્યાનો નિરાસ.....	૫૪	જ્ઞાન સ્વની જેમ પર - બાહ્યાર્થનો પણ ગ્રાહક છે.....	૮૨
'પ્રત્યક્ષ જ એક પ્રમાણ છે' એ ચાર્વાકમતનો નિરાસ.....	૫૫	ગ્રાહકનો અર્થ નિર્ણાયક.....	૮૫
પ્રમાણરૂપે ઉપમાનની સિદ્ધિ.....	૫૮	બૌદ્ધ દ્વારા પ્રત્યક્ષના નિર્વિકલ્પકત્વની સિદ્ધિ.....	૮૫
પ્રત્યભિજ્ઞાદિ જ્ઞાનોનો પરોક્ષ પ્રમાણમાં અંતર્ભાવ.....	૬૪	ચારે યુક્તિઓની જૈન દ્વારા મૂલતઃ સમીક્ષા.....	૮૮
અભાવના પ્રામાણ્યનો નિષેધ.....	૬૬	નિર્વિકલ્પ - સવિકલ્પ અંગે જૈનોનું પારમાર્થિક મંતવ્ય.....	૧૦૨
પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રૂપે જ પ્રમાણની દ્વિવિધતા.....	૭૨	બૌદ્ધ કથિત 'અભ્રાન્તત્વ' વિશેષણનું ખંડન.....	૧૦૫
બૌદ્ધમતે પ્રત્યક્ષ-અનુમાનનું પ્રમાણ્ય પણ કઈ રીતે.....	૭૫	પરોક્ષ પ્રમાણનું યથાર્થ લક્ષણ.....	૧૦૭
પ્રમાણ બે જ છે એ અંગે શ્લોકનું અન્ય રીતે અર્થઘટન.....	૭૮	શ્લોક - ૫.....	૧૦૮
શ્લોક - ૨.....	૮૧	અનુમાનનું યથાર્થ લક્ષણ.....	૧૦૮
પ્રમાણ લક્ષણને કહેવાનું શું પ્રયોજન ? પૂર્વપક્ષ.....	૮૧	બૌદ્ધકલ્પિત ત્રણ પ્રકારના લિંગનું સ્વરૂપ.....	૧૧૧
વિકલ્પો વડે પ્રમાણ લક્ષણાભિધાનની નિરર્થકતા સિદ્ધિ.....	૮૪	વૈશેષિક કલ્પિત પાંચ પ્રકારના લિંગનું સ્વરૂપ.....	૧૧૨
શ્લોક - ૩.....	૮૬	નૈયાયિક કલ્પિત ત્રણ પ્રકારના લિંગનું સ્વરૂપ.....	૧૧૪
પ્રમાણ લક્ષણ કહેવાનું પ્રયોજન ઉત્તરપક્ષ.....	૮૬	ઈતરદર્શન કલ્પિત લિંગનું સ્વરૂપ બાલ પ્રલાપપ્રાયઃ.....	૧૧૫
		અનુમાન ભ્રાન્તતાકથક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ.....	૧૨૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
બૌદ્ધની માન્યતા જ ભ્રાન્ત છે, અનુમાન		હેતુની જેમ પક્ષાદિ સાધન ન બની શકે-	
નહીં - ઉત્તરપક્ષ.....	૧૨૩	પૂર્વપક્ષ.....	૧૫૫
પ્રત્યક્ષભ્રાન્તતાકથક જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીનો		હેતુની જેમ પક્ષાદિ પણ સાધન છે -	
પૂર્વપક્ષ.....	૧૨૫	ઉત્તરપક્ષ.....	૧૫૬
શ્લોક - ૭.....	૧૨૬	શ્લોક - ૧૪.....	૧૫૮
ભ્રાન્ત તે પ્રમાણરૂપ ન બને.....	૧૨૬	પક્ષના લક્ષણાનું નિર્વચન....	૧૫૮
ભ્રાન્તતા અને પ્રમાણતા વચ્ચે અવિરોધ		શ્લોક - ૧૫.....	૧૬૧
જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી.....	૧૨૭	પક્ષપ્રયોગ વિના થતો વ્યામોહ.....	૧૬૧
બાહ્યાર્થનું નિરાકરણ - જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી..	૧૨૮	શ્લોક - ૧૬.....	૧૬૩
બાહ્યાર્થ અભાવસાધક જ્ઞાનાદ્વૈતમતનો		દૃષ્ટાંત વડે પક્ષપ્રયોગના ઉપન્યાસની	
નિરાસ - જૈન.....	૧૩૦	સિદ્ધિ.....	૧૬૩
શ્લોક - ૭.....	૧૩૬	શ્લોક - ૧૭.....	૧૬૫
શ્લોક - ૮.....	૧૩૮	હેતુપ્રયોગની દ્વૈવિધ્યતા.....	૧૬૫
શાબ્દ પ્રમાણના લક્ષણાનું સ્વરૂપ.....	૧૩૮	શ્લોક - ૧૮.....	૧૬૭
શાબ્દ પ્રમાણના લક્ષણાનું પદકૃત્ય.....	૧૩૯	દૃષ્ટાંતનું લક્ષણ અને તેના ભેદો.....	૧૬૭
શ્લોક - ૯.....	૧૪૨	દૃષ્ટાંતપ્રયોગ કરવાની ભૂમિકા.....	૧૬૮
શાસ્ત્રજન્ય શાબ્દ પ્રમાણના લક્ષણાનું		ઉહ પ્રમાણની સિદ્ધિ.....	૧૬૯
સ્વરૂપ.....	૧૪૨	વ્યાપ્તિગ્રાહક પ્રમાણનો અભાવ-પૂર્વપક્ષ.....	૧૬૯
શ્લોક - ૧૦.....	૧૪૬		
પરાર્થપ્રત્યક્ષ અને પરાર્થાનુમાનનું સામાન્ય		ઉહ પ્રમાણ દ્વારા વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ	
લક્ષણ.....	૧૪૬	ઉત્તરપક્ષ.....	૧૭૦
શ્લોક - ૧૧.....	૧૪૮	શ્લોક - ૧૯.....	૧૭૧
પ્રત્યક્ષમાં પરાર્થતાની સિદ્ધિ	૧૪૮	વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તનું લક્ષણ.....	૧૭૧
શ્લોક - ૧૨.....	૧૫૨	શ્લોક - ૨૦.....	૧૭૨
પરાર્થ પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ.....	૧૫૨	અન્તવ્યાપ્તિ સાધ્યસિદ્ધિ માટે બળવાન	
શ્લોક - ૧૩.....	૧૫૩	હેતુ.....	૧૭૨
પરાર્થાનુમાનનું સ્વરૂપ.....	૧૫૩	અનુમાનના શેષ અવયવોનું દિક્સૂચન...૧૭૪	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
શ્લોક - ૨૧.....	૧૭૬	શ્લોક - ૨૭.....	૨૦૧
પક્ષાભાસનું લક્ષણ અને ભેદો.....	૧૭૬	દૂષણ અને દૂષણાભાસનું સ્વરૂપ.....	૨૦૨
શ્લોક - ૨૨.....	૧૭૮	શ્લોક - ૨૭.....	૨૦૬
હેત્વાભાસનું લક્ષણ.....	૧૭૮	પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું નિરૂપણ.....	૨૦૫
શ્લોક - ૨૩.....	૧૮૦	કેવળજ્ઞાન પ્રસાધક પ્રમાણ.....	૨૦૮
અસિદ્ધ, વિરૂદ્ધ અને અનૈકાન્તિક		સમસ્ત વસ્તુને વિષય કરનાર અનુમાનની	
હેત્વાભાસોનું લક્ષણ.....	૧૮૦	સિદ્ધિ.....	૨૦૮
અનિત્ય એકાન્તમાં અસિદ્ધતા.....	૧૮૨	મીમાંસકનો પૂર્વપક્ષ અને તેનું ખંડન....	૨૧૦
નિત્ય એકાન્તમાં અસિદ્ધતા.....	૧૮૫	શ્લોક - ૨૮.....	૨૧૨
નિત્ય-અનિત્ય એકાન્તમાં વિરૂદ્ધતા.....	૧૮૫	પ્રમાણના ફળનું નિરૂપણ....	૨૧૨
		શ્લોક - ૨૯.....	૨૧૪
નિત્ય-અનિત્ય એકાન્તમાં		પ્રમાણના વિષયની પ્રરૂપણા.....	૨૧૪
અનૈકાન્તિકતા.....	૧૮૬	પ્રમાણનો વિષય અનેકાન્ત છે તેની	
અનિત્યવાદી દ્વારા નિત્યવાદી ઉપર		સિદ્ધિ.....	૨૧૫
દૂષણ.....	૧૮૬	પ્રયુક્ત હેતુમાં અસિદ્ધતાનું નિરાકરણ.....	૨૧૬
નિત્યવાદી દ્વારા અનિત્યવાદી ઉપર દૂષણ			૨૧૬
	૧૮૮	અનેકાન્તવાદને સ્વીકારવામાં ગુણ.....	૨૧૮
શ્લોક - ૨૪.....	૧૯૦	સાંખ્ય પ્રતિપાદિત અસિદ્ધતાનું નિરાકરણ....	૨૨૦
સાધર્મ્યદૃષ્ટાંતાભાસનું લક્ષણ અને			
પ્રકારો.....	૧૯૦	પર્યાયોને દ્રવ્યથી અભિન્ન માનવાની શંકા-	
અધિક દૃષ્ટાંતાભાસોની આશંકા.....	૧૯૩	સમાધાન....	૨૨૧
અધિક દૃષ્ટાંતાભાસોની અસિદ્ધતા-		બૌદ્ધમતમાં અનેકાન્તાત્મકતા-	
ઉત્તર.....	૧૯૪	સૌત્રાન્તિકમત.....	૨૨૨
શ્લોક - ૨૫.....	૧૯૬	અનેકાન્તાત્મકતા ન સ્વીકારતા દોષોની	
વૈધર્મ્યદૃષ્ટાંતાભાસનું લક્ષણ અને		પરંપરા.....	૨૨૩
પ્રકારો.....	૧૯૫	જ્ઞાનને આશ્રયીને પણ	
અધિક વ્યતિરેક દૃષ્ટાંતાભાસોની		અનેકાન્તાત્મકતા.....	૨૨૫
આશંકા.....	૨૦૦	જ્ઞાનાકાર ઐક્યતાથી પદાર્થ ઐક્યતાની	
અધિક વ્યતિરેક દૃષ્ટાંતાભાસોનો નિરાસ..	૨૦૦	આપત્તિ.....	૨૨૬
		યોગચારામતમાં અનેકાન્તની ઉપપત્તિ...	૨૨૭

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારશૂન્ય પ્રતિભાસ ભ્રાન્ત.....	૨૨૮	ચાસનાથી સ્થિરતા-સ્થૂલતા	
શૂન્યાદૈતવાદીઓને અનેકાન્તની ઉપપત્તિ.....	૨૨૯	વ્યવહારસિદ્ધિ.....	૨૬૨
અનેકાન્ત સાધક હેતુમાં અનેકાન્તિક		અનુમાન દ્વારા પણ સ્થિર-સ્થૂલ પદાર્થ-	
હેત્વાભાસનું નિરાકરણ...	૨૩૦	અસિદ્ધિ.....	૨૬૩
નિર્ણય સ્વરૂપ બીજા પક્ષની અસિદ્ધતા....	૨૩૧	શબ્દાદિ ત્રણ નયોનું સાધારણ રૂપે નિરૂપણ...	૨૬૫
નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનની નિરર્થકતા.....	૨૩૪	અનભિલાપ્ય કોઈ પદાર્થ જ નથી.....	૨૬૬
નિર્ણયની ભ્રાન્તતામાં વ્યવસ્થાવિલોપ...૨૩૫		શબ્દનયનું નિરૂપણ.....	૨૬૮
જ્ઞાનાદૈતવાદી દ્વારા બચાવવાનો પ્રયાસ		સમભિરૂઢનયનું નિરૂપણ....	૨૬૯
તથા તેનું ખંડન.....	૨૩૬	એવંભૂતનયનું નિરૂપણ	૨૭૨
જ્ઞાનનો સંપૂર્ણપણે નિર્ણય માનવામાં		દુર્નયનું નિરૂપણ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા	
આપત્તિ.....	૨૪૦	દર્શનો....	૨૭૪
શૂન્યવાદીના બચાવનું ખંડન....	૨૪૧	નૈગમદુર્નયથી પ્રવૃત્ત નૈયાયિક - વેશેષિક	
શૂન્યવાદીના શૂન્યવાદનો શૂન્યવાદ.....	૨૪૧	દર્શનોનું ખંડન.....	૨૭૫
વિરૂદ્ધ હેત્વાભાસનું નિરાકરણ....	૨૪૨	જગતના વ્યવહારની ભિન્નાભિન્ન સ્વીકારવાથી	
સંશયાદિ દોષોનું નિરાકરણ.....	૨૪૩	જ સિદ્ધિ.....	૨૭૭
નય વિચારણા.....	૨૪૫	સામાન્યની વિશેષમાં વૃત્તિને આશ્રયીને ૩	
નયનું લક્ષણ, સંખ્યા વગેરેનું પ્રતિપાદન.....	૨૪૮	વિકલ્પો.....	૨૭૯
નૈગમનયનું નિરૂપણ.....	૨૫૦	બીજા વિકલ્પને આશ્રયીને દોષો.....	૨૮૦
સામાન્ય - વિશેષને ભિન્ન સિદ્ધ કરનાર		ત્રીજા વિકલ્પને આશ્રયીને દોષોની	
પ્રમાણ.....	૨૫૨	પરંપરા.....	૨૮૧
સંગ્રહનયનું નિરૂપણ.....	૨૫૪	ભિન્ન સામાન્યથી સમાનવ્યવહારમાં	
અવિદ્યા દ્વારા જગત વ્યવહાર સિદ્ધિ.....૨૫૫		આપત્તિ.....	૨૮૨
વ્યવહારનયની વક્તવ્યતા.....	૨૫૭	સંગ્રહદુર્નયથી પ્રવૃત્ત અદ્વૈત તથા સાંખ્ય	
ઋજુસૂત્રનયનું નિરૂપણ.....	૨૫૮	દર્શનનું ખંડન.....	૨૮૩
પ્રમાણ દ્વારા દેશ-કાળ વ્યાપ્તિને ગ્રહણ		પ્રત્યક્ષ અભાવાંશનો પણ ગ્રાહક છે...	૨૮૫
કરવાનો અભાવ.....	૨૬૦	અદ્વૈતવાદીઓના મતનું ખંડન.....	૨૮૫
		તાદાત્મ્યથી સત્-અસત્ની પદાર્થમાં વૃત્તિ.....	૨૮૭
		વ્યવહાર દુર્નયથી પ્રવૃત્ત દર્શનનું ખંડન..૨૮૮	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ઘટના અનુમાનથી પરમાણુની સિદ્ધિ.....	૨૮૦	ચાર્વાકાભિમત ભૂતાવ્યતિરિક્ત પ્રમાતા	
ઋજુસૂત્રદુર્નયપ્રવૃત્ત દર્શનનું ખંડન.....	૨૮૨	ખંડન.....	૩૨૧
સર્વ પદાર્થો દ્રવ્ય-પર્યાયોભયાત્મક.....	૨૮૪	કાયાકારપરિણત ભૂતોમાંથી ચૈતન્ય ઉત્પત્તિ	
અર્થક્રિયાકારિત્વ વસ્તુનું લક્ષણ ન થઈ		અસિદ્ધિ.....	૩૨૩
શકે.....	૨૮૬	બૃહદ્ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ અસિદ્ધ.....	૩૨૫
અનાદિકાલીન પદાર્થોને ગ્રહણ કરવાની		અનુમાન દ્વારા ભૂતચૈતન્યનો નિરાસ.....	
આપત્તિ નિર્મૂળ.....	૨૮૭		૩૨૭
શબ્દાદિ દૂર્નયોથી પ્રવૃત્ત દર્શનોનું ખંડન.....	૨૮૮	પરલોક ગમનાગમન કરતા આત્માની	
શબ્દ - સમભિરૂઢ - એવંભૂત એકાંત		સિદ્ધિ.....	૩૨૮
નિરાસ.....	૩૦૦	શ્લોક - ૩૨.....	૩૩૦
લૌકિક પુરુષોને આશ્રયીને શાબ્દ વ્યવહારની		પ્રમાણાદિની વ્યવસ્થા	
ઉપપત્તિ.....	૩૦૨	અનાદિકાલીન છે	૩૩૦
તત્ત્વચિંતકોને આશ્રયીને શાબ્દ વ્યવહાર.....	૩૦૫	વૃત્તિકારની પ્રશસ્તિ.....	૩૩૧
શ્લોક - ૩૦.....	૩૦૭	પરિશિષ્ટ વિભાગ.....	૩૩૪
અપેક્ષાએ શ્રુતના ત્રણ ભેદ.....	૩૦૬	ન્યાયાવતાર મૂળસૂત્ર.....	૩૩૫
શ્લોક - ૩૧.....	૩૦૮	ન્યાયાવતારહારિભદ્રી.....	૩૩૮
પ્રમાતાનું સ્વરૂપ.....	૩૦૮	ન્યાયાવતારવાર્તિકાદિ.....	૩૫૫
બૌદ્ધમતથી ક્ષણિક પ્રમાતાની આશંકા અને			
ખંડન.....	૩૧૦		
બૌદ્ધદ્વારા ક્ષણિકતાની સિદ્ધિ માટે પૂર્વપક્ષ.....	૩૧૦		
બૌદ્ધ પ્રદર્શિત આત્મક્ષણિકતાનું ખંડન-			
ઉત્તરપક્ષ.....	૩૧૪		
ઉત્પાદ હેતુઓમાં વિકલ્પ.....	૩૧૫		
‘સ્વાન્યનિર્ભાસિ’ પદની સાર્થકતા.....	૩૧૭		
કર્તા-ભોક્તા પદની સાર્થકતા.....	૩૧૮		
સાંખ્યમતનું ખંડન - ઉત્તરપક્ષ.....	૩૧૯		
નૈયાયિક અભિમત એકાન્ત નિત્ય પ્રમાતા			
ખંડન.....	૩૨૦		

॥ श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

॥ તપાગચ્છાચાર્ય-શ્રીપ્રેમ-ભુવનભાનુ-જયઘોષ-જિતેન્દ્ર-ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નસૂરિસદ્ગુરુભ્યો નમઃ ॥

॥ ૐ નમઃ ॥

શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિવિરચિતઃ.

શ્રીદેવમદ્રસૂરિકૃતટિપ્પનસંવલિતશ્રીસિદ્ધર્ષિગણિકૃતટીકાસહિતઃ

ટીકાશ્લોકઃ - 'અવિયુતસામાન્યવિશેષદેશિનં વર્ધમાનમાનમ્ય ।

ન્યાયાવતારવિવૃત્તિઃ સ્મૃતિબીજવિવૃદ્ધયે ક્રિયતે ॥ ૧ ॥

ન્યાયરશ્મિ

ગ્રન્થના પ્રારંભે ટીકાકાર મહર્ષિ શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિ શ્લોકના પૂર્વાર્ધ દ્વારા વર્ધમાનસ્વામીને નમસ્કાર કરવારૂપ મંગલ કરે છે, કારણ કે અભીષ્ટ દેવતાના નમસ્કાર પૂર્વક પ્રારંભ કરાતું કોઈપણ કાર્ય કે પ્રયોજન નિર્વિઘ્નતથા અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે.

તથા અભિધેય વગેરેનું જ્ઞાન થયા વિના પ્રેક્ષાવાન વ્યક્તિઓ ક્યાંય પ્રવૃત્તિ કરતાં નથી, માટે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધ દ્વારા અભિધેય અને પ્રયોજનનું કથન કરે છે. તે શ્લોકનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે -

○ ટીકાકારકૃત મંગલાચરણ ○

(૧) શ્લોકાર્થ - અવિયુત એવા સામાન્ય અને વિશેષનો ઉપદેશ આપનારા શ્રી વર્ધમાનસ્વામીને નમસ્કાર કરીને સ્મૃતિબીજની વિશેષથી વૃદ્ધિ થાય, એ માટે ન્યાયાવતાર ગ્રંથની વિવૃત્તિ કરાય છે.

શ્રીદેવમદ્રસૂરિકૃતાર્થસંપ્રેક્ષણરૂપટિપ્પણાનિ

નત્વા શ્રીવીરમેકાન્તધ્વાન્તવિધ્વંસભાસ્કરમ્ ।

વૃત્તૌ ન્યાયાવતારસ્ય સ્મૃત્યૈ કિમપિ ટિપ્પ્યતે ॥ ૧ ॥

इहाभीष्टदेवतानमस्कारपुरःसरमनुष्ठीयमानं समस्तमपि प्रायः प्रयोजनं निर्विघ्नां सिद्धिमध्यास्त इति मन्यमानो व्याख्यातेति प्रसिद्धः सिद्धः पूर्वार्धेन भगवतो वर्धमानस्वामिनो नमस्कारं तथाभिधेयादिप्रतिपत्तिमन्तरेण क्वचिदपि प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्युत्तरार्धेनाभिधेयप्रयोजने च प्रतिपादयन्नाह-(१) अविद्युतेत्यादि । संबन्धस्तूपायोपेयलक्षणः सामर्थ्यादवसेयः । तत्र समुदायार्थस्य पातनिकयैव व्याख्यातत्वादवयवार्थोऽभिधीयते । यु मिश्रणे, विशेषेणैकान्तेन युतौ मिश्रीभूतौ वियुतौ,

તસ્ય ચેદમાદિવાક્યમ્ -

૦ ન્યાયરશ્મિ ૦

વિવેચન - શ્રી વર્ધમાનસ્વામી અવિયુત એવા સામાન્ય અને વિશેષના દેશક છે, અહીં વિશેષણઘટક 'અવિયુત' પદની બે રીતે વ્યુત્પત્તિ થઈ શકે છે, આ વ્યુત્પત્તિ દ્વારા આદ્યતદર્શનનું યથાર્થ મંતવ્ય શું ? અને ઈતરદર્શનકારોની સામાન્ય-વિશેષ અંગે થતી વિપ્રતિપત્તિઓનું નિરાકરણ કઈ રીતે થાય ?, એનો ખ્યાલ આવે છે. તે વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે -

(૧) યુ ધાતુ મિશ્રણ અર્થમાં આવે છે, આ અર્થ પ્રમાણે અવિયુત પદની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે થશે 'ન વિશેષેણ યુતૌ, ન એકાન્તેન મિશ્રીભૂતૌ' ઇતિ અવિયુતૌ' અર્થ એ થયો કે સામાન્ય અને વિશેષ બંને એકાંતે અભિન્ન નથી. (અર્થાત્ તે બંને કથંચિદ્ જ અભિન્ન છે, સર્વથા નહીં) અવિયુતપદની આ વ્યુત્પત્તિથી, જેઓ વિશેષને સામાન્યથી એકાંતે અભિન્ન માને છે તેવા સાંખ્યોનું અને જેઓ સામાન્યને વિશેષથી એકાંતે અભિન્ન માને છે તેવા બૌદ્ધોનું ખંડન થાય છે, કારણ કે ઉપરોક્ત વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે એકાંતે સામાન્યથી અભિન્ન વિશેષનું કે વિશેષથી અભિન્ન સામાન્યનું અસ્તિત્વ ઘટી શકતું નથી, કેમ ન ઘટે ? એ આગળ યુક્તિથી કહેવાશે.

(૨) કેટલાક ધાતુપારાયણકારો યુ ધાતુને ભેદાર્થક માને છે, અને 'દ્વાવપિ ભ્રાતરાવેતૌ યુતૌ જાતૌ' વગેરે સ્થળે યુ ધાતુનો ભેદાર્થકરૂપે પ્રયોગ થતો જોવાય છે, માટે આ અર્થ પ્રમાણે અવિયુતપદની વ્યુત્પત્તિ આ રીતે થશે 'ન વિશેષેણ યુતૌ, ન એકાન્તેન પૃથગ્ભૂતૌ' ઇતિ અવિયુતૌ' આનો અર્થ એ થયો

૦ અર્થસંપ્રેક્ષણ ૦

ન તથા એવંવિદ્ધૌ સામાન્યવિશેષૌ દિશતીત્યેવંશીલસ્તમ્ । અનેન સામાન્યાદત્યન્તાભિન્નવિશેષવાદિનાં સાંખ્યાનાં તથા વિશેષેભ્યોઽત્યન્તાભિન્નસામાન્યાભિધાયિનાં સૌગતાનાં ચ નિરાસઃ, કથંચિદભિન્નયોરેવ સામાન્યવિશેષયોર્વિવિક્તયુક્ત્યા પુરઃ પ્રતિપાદયિષ્યમાણત્વાત્ । તથા કેચિદ્ ધાતુપારાયણકૃતો યુ અમિશ્રણે ઇતિ પઠન્તિ, તથા ચ અયુતસિદ્ધાનામાધાર્યાધારભૂતાનાં યઃ સંબન્ધઃ સ્વપ્રત્યયહેતુઃ સ સમવાયઃ ઇતિ વૈશેષિકીયસૂત્રે અયુતસિદ્ધાનામપૃથક્સિદ્ધાનામિતિ વ્યાખ્યાતમ્ । તથા લોકેઽપિ ભેદાભિધાયી યુતશબ્દઃ પ્રયુજ્યમાનો દૃશ્યતે । યથા 'દ્વાવપિ ભ્રાતરાવેતૌ યુતૌ જાતૌ' ઇત્યાદિ । તતો વિશેષેણૈકાન્તેન યુતૌ પૃથગ્ભૂતૌ, ન વિયુતૌ કથંચિદ્ભિન્નાવિત્યર્થઃ । અસ્મિંશ્ચ વ્યાખ્યાને નૈયાયિકવૈશેષિકયોરત્યન્ત-ભિન્નસામાન્યવિશેષવાદિનોઃ પ્રતિક્ષેપઃ । એવં સમસ્તાદ્વૈતવાદિનામપ્યનેન વિશેષણેન નિરાસોઽવસેયઃ, તદેકત્વાભ્યુપગમસ્ય પ્રત્યક્ષાદ્યુપલભ્યમાનાભ્યાં સામાન્યવિશેષાભ્યાં બાધિતત્વાત્ । વર્ધ છેદનપૂરણયોઃ, ચૌરાદિકત્વાદિનિ વર્ધ્યતે છિદ્યતેઽસાવિતિ સ્વરાન્તત્વાત્કર્મણ્યલ્, તતો વર્ધશિષ્ટો માનોઽહંકારો યેન સ તથા તમ્ । નિપૂર્વાદિણઃ સર્વે ગત્યર્થા જ્ઞાનાર્થા ઇતિ ન્યાયતો જ્ઞાનાર્થાદ નિતરામીયન્તે યથાસ્થિતસ્વરૂપેણ પરિચ્છિદ્યન્તે જીવાજીવાદયો ભાવા અનેનેતિ "પરિન્યોર્નીણોર્દૂતાભ્રેષયોઃ" (પા. ૩-૩-૩૭) ઇત્યનેન ઘઙિ ન્યાયઃ પ્રમાણમાર્ગઃ । અવતરન્તિ પ્રાણિનોઽનેનાસ્મિન્નિતિ વા "અવે તૃસ્નોર્ઘઙિ" (પા. ૩-૩-૧૨૦) અવતારયતીતિ વા કર્તર્યચિ અવતારસ્તીર્યમ્, ન્યાયસ્યેતિ કર્મણિ ષષ્ઠી, તતો ન્યાયસ્યાવતારો ન્યાયાવતાર ઇતિ ષષ્ઠીતત્પુરુષઃ । અયમભિપ્રાયઃ । યથા તીર્થાપરનામ્નાવતારેણ નદ્યાદિરુત્તીર્યતે, એવમનેનાપ્યવતારકલ્પેન શાસ્ત્રેણ ન્યાયામ્મોધિરુત્તીર્યત ઇતિ । તસ્ય વિવૃત્તિઃ વિવરણં ક્રિયતે ઇતિ સંબન્ધઃ । સ્મૃતેર્બીજં-સંસ્કારઃ

કે સામાન્ય અને વિશેષ બંને એકાંતે ભિન્ન નથી. (અર્થાત્ કથંચિદ્ જ ભિન્ન છે, સર્વથા નહીં) અવિયુતપદની આ વ્યુત્પત્તિથી જેઓ સામાન્ય - વિશેષને એકાંતે ભિન્ન માને છે તે નૈયાયિક અને વૈશેષિક દર્શનનું ખંડન થાય છે, કારણ કે ઉપરોક્ત વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે સામાન્ય-વિશેષનું એકાંતે ભિન્નરૂપે અસ્તિત્વ ઘટી શકતું નથી, કેમ ન ઘટે ? તે આગળ કહેવાશે.

તથા સામાન્ય-વિશેષ કથંચિદ્ ભિન્ન હોવાના કારણે જે અદ્વૈતવાદીઓ સામાન્ય અને વિશેષ એક જ માને છે, તેઓનું નિરાકરણ થાય છે. આમ પરમાત્મા સામાન્ય અને વિશેષને કથંચિદ્ ભિન્નરૂપે અને કથંચિદ્ અભિન્નરૂપે કહેનારા છે, એમ ટીકાકારશ્રીએ યથાર્થ તત્ત્વના ઉપદેશક તરીકે પરમાત્માનો ઉલ્લેખ કર્યો.

○ વર્ધમાન શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ ○

આવા યાથાર્થવક્તા વર્ધમાનસ્વામીને નમસ્કાર કરીને, ટીકાકારશ્રી સિદ્ધધિગણિએ પ્રાચીન પરંપરા અને ગ્રંથપ્રણયનની પદ્ધતિને સૂચવી છે, કારણ કે શિષ્ટપુરુષો ગ્રંથના નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિરૂપ ફળની સિદ્ધિ થાય, એ માટે ગ્રંથના આરંભમાં મંગલ કરે છે. અહીં ટીકાકારશ્રીએ અભીષ્ટદેવતાનાં સ્મરણરૂપ મંગલવિધાનમાં અભીષ્ટદેવતા તરીકે વર્ધમાનસ્વામીને ગૃહીત કરેલ છે.

વર્ધ ધાતુ છેદન-પૂરણ અર્થમાં આવે છે. એટલે, વર્ધમાન શબ્દનો અર્થ થશે - છેદાયેલો છે માન-અહંકાર જેના વડે, તે વર્ધમાન.

શ્લોકના પૂર્વાર્ધ વડે મંગલ અને ઉત્તરાર્ધ વડે અભિધેય (ન્યાયાવતાર વૃત્તિ) અને પ્રયોજન (સ્મૃતિબીજની વૃદ્ધિ) દર્શાવ્યું. ઉપલક્ષણથી સંબંધ પણ આ રીતે જાણી લેવો કે ન્યાયાવતારવિવૃત્તિ તે ઉપાય (સાધન) છે અને તેના પ્રતિપાદ્ય વિષયનું જ્ઞાન તે ઉપેય (સાધ્ય) છે, આમ ગ્રંથ અને જ્ઞાન વચ્ચે ઉપાય - ઉપેયરૂપ સંબંધ છે. આ પ્રમાણે આદિશ્લોક દ્વારા ટીકાકારશ્રીએ મંગલાદિ ચતુષ્ટયનો નિર્દેશ કર્યો.

○ ન્યાયાવતારનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ ○

ન્યાય શબ્દ નિ+ઈણ્ ધાતુને ઘઙ્ પ્રત્યય લગાડવાથી નિષ્પન્ન થાય છે, એનો અર્થ છે પ્રમાણમાર્ગ,

○અર્થસંપ્રેક્ષણ○

સ્મરણાઙ્કુરોત્પાદકત્વેન બીજમિવ બીજમિતિ લક્ષણયા બીજશબ્દેન સંસ્કારાભિધાનાત્, તસ્ય વિવર્ધનાય । અન્યત્ર કિલ ક્ષેત્રાદૌ બીજસ્ય વિશેષતો વૃદ્ધયે વિશિષ્ટા વૃત્તિરાવરણં વિધીયત્ત્વેતિ પ્રતીયમાનમર્થાન્તરમ્ ।।

નિરતિશયદેવતાસ્તવસ્યાભિપ્રેતાર્થસાધકત્વાભાવાદવિયુતસામાન્યવિશેષદેશિનમિત્યનેન ભગવતો વચનાતિશયમાહ । વચનાતિશયશ્ચ જ્ઞાનાતિશયમન્તરેણ નોપપદ્યત્ત્વેતિ જ્ઞાનાતિશયોઽપ્યભિહિતો દ્રષ્ટવ્યઃ । વર્ધમાનમિત્યનેન તુ અપાયાપગમાતિશયઃ સૂચિતઃ, સર્વાનર્થહેતોરહંકારસ્ય ભગવતા નિર્મૂલકાર્ષં કષિતત્વાત્ । એવમતિશયત્રયાન્યથાનુપપત્ત્યા પૂજાતિશયોઽપ્યર્થાક્ષિપ્ત એવ । યદ્વા વર્ધતે અશોકાદ્યષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યસંપદા વૃદ્ધિમાન્ ભવતીતિ વર્ધમાનઃ । અસ્યાં ચ વ્યુત્પત્તાવનેનાપિ વિશેષણેન પૂજાતિશયઃ પ્રાદુરભાવિ ।

તે આ રીતે 'નિતરામીયન્તે યથાવસ્થિતસ્વરૂપેણ પરિચ્છિદ્યન્તે જીવાજીવાદયો ભાવા અનેનેતિ ન્યાયઃ' એટલે કે જેના દ્વારા જીવાદિ વસ્તુતત્ત્વનો યથાવસ્થિતરૂપે પરિચ્છેદ થાય, બોધ થાય તેને ન્યાય-પ્રમાણમાર્ગ કહેવાય છે.

અવતાર શબ્દ, તે 'અવતરન્તિ પ્રાણિનોડનેનાસ્મિન્નિતિ વા અવતારઃ' એ અર્થમાં અવ+તૃ ધાતુને ઘજ્ પ્રત્યય લગાડવાથી અથવા 'અવતારયતીતિ અવતારઃ' એ અર્થમાં અવ+તૃ ધાતુને અઞ્ પ્રત્યય લગાડવાથી બને છે. અર્થ એ કે જેના વડે કે જેમાં પ્રાણીઓ અવતરિત થાય છે તે અવતાર અથવા જે અવતારે તે અવતાર કહેવાય છે, અર્થાત્ પગથિયા બાંધેલો કિનારો (ઘાટ)... જેમ ઘાટ દ્વારા નદી વિગેરેમાં ઉતરી શકાય, તેમ ઘાટ સમાન આ શાસ્ત્ર દ્વારા ન્યાયરૂપ સમુદ્રમાં અવતરણ કરી શકાય છે...

○ સ્મૃતિબીજની વિવૃદ્ધિનો અર્થ ○

શ્લોકમાં સંસ્કારનું કથન બીજ પદથી કર્યું છે, તેનો આશય એ છે કે જેમ બીજથી અંકુરો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સંસ્કારથી સ્મરણ થાય છે - આનો અર્થ બે રીતે થઈ શકે -

(૧) શાસ્ત્રાર્થની સ્મૃતિના બીજભૂત સંસ્કારની વિશેષથી વૃદ્ધિ થાય, એ માટે ન્યાયાવતાર ગ્રંથની વિવૃત્તિ કરાય છે.

(૨) જેમ ખેતરમાં બીના રક્ષણ માટે વાડ બનાવાય છે, તેમ પોતામાં રહેલા, સ્મૃતિના કારણભૂત સંસ્કારોના રક્ષણ માટે આ ટીકા રચાય છે, ટીકા રચવાથી - સંસ્કાર બળવાન બને - કાળાંતરે સ્મૃતિ થાય છે.

○ અતિશયચતુષ્ટયનું નિરૂપણ ○

નિરતિશય દેવતાનું સ્તવ તે અભિપ્રેત અર્થનું સાધક બનતું નથી, અભિપ્રેત અર્થની સિદ્ધિ માટે ટીકાકારમહર્ષિ અતિશયયુક્ત દેવતાનું સ્તવ કરે છે. તે અતિશય ચાર પ્રકારે છે - વચનાતિશય, જ્ઞાનાતિશય, અપાયાપગમાતિશય અને પૂજાતિશય. અતિશય એટલે વિશેષગુણ.. અરિહંતગત આ વિશેષગુણોનું સ્વરૂપ પ્રથમ શ્લોક દ્વારા જણાય છે, તે આ રીતે -

(૧) 'અવિયુતસામાન્યવિશેષદેશિનમ્' એ વિશેષણથી પરમાત્માનો વચનાતિશય સૂચિત થાય છે, કારણ કે આવી રીતે યથાવસ્થિતરૂપે વસ્તુનું કથન કરવું એ જ વચનાતિશય છે.

(૨) તથા આ જ વિશેષણથી જ્ઞાનાતિશય પણ સૂચિત થાય છે, કારણ કે યથાવસ્થિત વક્તૃત્વ જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા પામ્યા સિવાય મળી શકતું નથી, અર્થાત્ જ્ઞાનાતિશય હોય તો જ વચનાતિશય ઘટી શકે.

(૩) 'વર્ધમાનમ્' એ પદથી સર્વજ્ઞપુરુષ તીર્થંકર પરમાત્માનો અપાયાપગમ અતિશય સૂચિત થાય છે, કારણ કે પૂર્વોક્ત વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે આ પદ તે 'પરમાત્માને અહંકારાદિ અપાયોનો અપગમ છે' -એમ સૂચવે છે

(૪) 'વર્ધમાન એટલે અષ્ટપ્રાતિહાર્ય વગેરે વિશિષ્ટ સંપત્તિઓ દ્વારા જે વૃદ્ધિવાળા હોય તે'

૨. મૂલમ્ - પ્રમાણવ્યુત્પાદનાર્થમિદમારમ્યતે ।

પ્રમાણેત્યાદિ । ૧અનેન ચ તાદાત્મ્યતદુત્પત્તિલક્ષણસંબન્ધવિકલતયા ધ્વનેર્બહિરર્થ પ્રતિ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

આવો અર્થ કરતા 'વર્ધમાનમ્' પદથી પૂજાતિશય સૂચિત થાય છે.

આમ ટીકાકારશ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ પ્રથમ શ્લોક દ્વારા મંગલચતુષ્ટય અને અતિશયચતુષ્ટયનું નિરૂપણ કરીને ગ્રંથની શરૂઆત કરી.

○ ગ્રંથપ્રણયન પદ્ધતિગત આદિવાક્યની આવશ્યકતા ○

ગ્રંથ પ્રણયન કરવાના ક્રમમાં જે વાક્યનો પ્રથમ પ્રયોગ કરાય તેને 'આદિવાક્ય' કહેવાય છે. આદિવાક્ય દ્વારા ગ્રંથનું અભિધેય (પ્રતિપાદ્ય વિષય), પ્રયોજન (ગ્રંથ રચવાનું કારણ) અને સંબંધ - આ ત્રણેય વાતનું કથન થાય છે.

ગ્રંથપ્રણયનની આ પદ્ધતિ અનુસાર પ્રસ્તુત ન્યાયાવતારસૂત્રના આદિવાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે -

(૨) આદિવાક્યાર્થ:- પ્રમાણના વ્યુત્પાદન માટે આ (ન્યાયાવતાર શાસ્ત્રની રચના) પ્રારંભાય છે.

વિવેચન:- પ્રમાણનું વ્યુત્પાદન બે રીતે થઈ શકે, એક તો પરદર્શનકારોએ જે પ્રમાણનું લક્ષણ વગેરે કલ્પ્યું છે, તેઓની મિથ્યાગ્રસિત માન્યતાઓનું નિરાકરણ કરવું અને બીજું જૈનશાસ્ત્રપ્રણીત પ્રમાણનું યથાવસ્થિત લક્ષણ વગેરેનું સ્વરૂપ બતાવવું.

○ બૌદ્ધની આદિવાક્ય અંગે દલીલ ○

બૌદ્ધ:- આદિવાક્ય તે શબ્દ સ્વરૂપ છે, ધ્વનિ સ્વરૂપ છે, અને ધ્વનિ તે અર્થ વિશે પ્રમાણરૂપ બની શકે નહીં, કારણ કે જો ધ્વનિ અને અર્થ વચ્ચે સંબંધ હોય, તો જ ધ્વનિ અર્થ વિશે પ્રમાણ બની શકે, પણ એવું તો છે નહીં, કારણ કે ધ્વનિ અને અર્થ વચ્ચે તાદાત્મ્ય સંબંધ પણ નથી અને તદુત્પત્તિ

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ○

(૨) અનેન ચેત્યાદિ । ન તાવચ્છબ્દાર્થયોસ્તાદાત્મ્યલક્ષણઃ સંબન્ધઃ, તથા પ્રતીતેરભાવાત્ । યદિ ચાપ્રતીયમાનમપિ તયોસ્તાદાત્મ્યં કલ્પ્યેત, તદાગ્નિમોદકાદિધ્વનિધ્વનનાનન્તરં વદનદહનપૂરણાદયઃ સ્યુઃ; ન ચ દૃશ્યન્તે, તત્ર તયોસ્તાદાત્મ્યમ્ । નાપિ તદુત્પત્તિલક્ષણઃ સંબન્ધો વિચારભારસહઃ, યતઃ શબ્દેનાર્થોડર્થેન વા શબ્દો જન્યતે ઇતિ વિકલ્પદ્વયમ્ । તત્ર ન તાવદાદ્યઃ પક્ષઃ, યતઃ શબ્દાદર્થોત્પત્ત્યભ્યુપગમે ન કશ્ચિદપ્યસંપૂર્ણકામઃ સ્યાત્ સુવર્ણકોટિ મે ભૂયાદિત્યાદિધ્વનિતોડત્યન્તદારિદ્ર્યોપદ્રુતસ્યાપિ પુંસઃ સુવર્ણકોટ્યાદિલાભપ્રસન્ગાત્ । નાપ્યર્થેન શબ્દો જન્યતે ઇતિ દ્વિતીય પક્ષઃ, અકૃતસંકેતસ્યાપિ પુંસઃ પ્રથમપનસદર્શને તચ્છબ્દોત્પત્તિપ્રસન્ગાત્, તથા અઙ્ગુલ્યગ્રે કરિશતમિત્યાદિધ્વનીનામર્થાભાવેડપ્યુત્પત્તેશ્ચ । કિં ચ, અર્થાદ્ ધ્વનીનામુત્પાદે અર્થેષુ યથાસ્વં પુરુષબુદ્ધિનિરપેક્ષાણાં શબ્દાનાં શ્રવણં સ્યાત્ । ન ચાર્થમાત્રાત્ પુરુષબુદ્ધિનિરપેક્ષાદ્ ધ્વનય સમત્પદ્યમાના વિલોક્યન્તે ઘટન્તે વા । તથાહિ-પ્રથમમર્થદર્શનમ્, તતસ્તત્પ્રતિપાદનાભિપ્રાયઃ, તતો વિવેક્ષા, તતઃ સ્થાનકરણાભિઘાતઃ, તતઃ શબ્દનિષ્પત્તિઃ તત્ર

પ્રામાણ્યાયોગા-^૩દમિધેયાદિસૂચનદ્વારોત્પન્નાર્થસંશયમુખેન શ્રોતારઃ શ્રવણં પ્રતિ પ્રોત્સાહ્યન્તે इति धर्मोत्तरो ^૧મન્યતે । તદયુક્તમ્ । यदि हि शब्दस्यार्थप्रकाशनं प्रति सामर्थ्यं न समस्ति, तत्

○ ન્યાયરશ્મિ ○

સંબંધ પણ નથી. (કેમ નથી ? તે આગળ કહેવાશે.) માટે આદિવાક્ય અપ્રમાણભૂત નથી, અર્થાત્ તેનો પ્રયોગ અપ્રમાણિક છે.

પ્રશ્ન:- જો બૌદ્ધમતે આદિવાક્ય અપ્રમાણભૂત જ હોય, તો બૌદ્ધગ્રંથોમાં આદિવાક્યનો ઉપન્યાસ શા માટે કરાય છે ?

ઉત્તર:- યદ્યપિ આદિવાક્ય અપ્રમાણભૂત જ છે, પણ તેના દ્વારા અભિધેયાદિનું સૂચન થાય છે, એ સૂચનથી અર્થવિષયક સંશય ઉત્પન્ન થાય, અને એ સંશયથી શ્રોતાઓ અર્થ વિશે પ્રવૃત્તિ કરવામાં પ્રોત્સાહિત થાય છે. આમ અભિધેયાદિનું સૂચન કરવા પૂરતું જ આદિવાક્યનું પ્રયોજન છે, એ માટે જ એનો ઉપન્યાસ કરાય છે.

○ સિદ્ધર્ષિગણિ દ્વારા નિરાકરણ ○

ઉત્તરપક્ષ:- બૌદ્ધનું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે જો વાસ્તવમાં શબ્દ અર્થપ્રકાશનમાં સમર્થ ન હોય, તો પછી શબ્દ (આદિવાક્ય) તે અભિધેય વગેરેનું સૂચન કરવામાં પણ કઈ રીતે સક્ષમ બને? એટલે, આદિવાક્ય દ્વારા અભિધેયાદિનું સૂચન પણ થઈ શકે નહીં.

તથા જો આદિવાક્ય અપ્રમાણ હોય, તો તેના શ્રવણથી પ્રેક્ષાવાન વ્યક્તિઓને અર્થવિષયક સંશય પણ થઈ શકે નહીં, કારણ કે જો અપ્રમાણિક શબ્દોથી તેમને સંશય થતો હોય તો તેમનામાં પ્રેક્ષાવત્તા જ ન રહે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

શબ્દાનામર્થજન્યતા । इत्थं संबन्धद्वयवैकल्यतो बहिरर्थे शब्दानां प्रामाण्याभाव । (૩) અભિધેયાદિસૂચનેતિ । यदाह धर्मकीर्तिर्विनिश्चये-वक्तुरभिप्रेतं तु सूचयेयुः शब्दा इति । (૪) અર્થસંશયમુખેન इति च वदन् अर्थसंशयोऽपि हि प्रवृत्त्यङ्गमिति दर्शयन् अनर्थसंशयस्य प्रवृत्त्यङ्गतां निषेधयति ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

ऐन्द्रश्रेणिनतं नत्वा, नत्वा गुरुक्रमाम्बुजम् ।

मत्प्रबोधविबोधाय, सम्यक् शास्त्राणि लोचयते ॥

- (1) "न च शब्दानां बहिरर्थे प्रत्यक्षवत् प्रामाण्यम् । नापि प्रदीपवत् असंबद्धानामपि प्रकाशकत्वम्, किन्तु संबन्धबलात् । न च तेषां बहिरर्थे संबन्धोऽस्ति.... इति कथं प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थमादिवाक्यम् ?" - न्यायावतारसૂત્રવાર્तिकવૃત્તૌ પૃ.૧૧ । "તાદાત્મ્યતદુત્પત્તિલક્ષણસંબન્ધવિકલતયા ધ્વનેર્બહિર્થ પ્રતિ પ્રામાણ્યાયોગાદમિધેયાદિસૂચનદ્વારોત્પન્નસંશયમુખેન શ્રોતારઃ શ્રવણં પ્રતિ પ્રોત્સાહ્યન્તે इति धर्मोत्तरो मन्यते ।" - ન્યાયાવતારહારિભદ્રી ।

કથમસાંત્રિભિધેયાદિસૂચને પટિષ્ઠઃ સ્યાત્ । ન ચ તસ્યાપ્રામાણ્યે એતચ્છ્રવણાદર્થસંશયં કુર્વન્તિ પ્રેક્ષાવન્તઃ, તદ્વત્તાહાને: મિથ્યાજ્ઞાનાદપિ પ્રવૃત્ત્યવિરામપ્રસજ્ઞાચ્ચ ।

૩. અર્ચટસ્ત્વાહ-^૨ન શ્રાવકોત્સાહકમેતત્, પ્રામાણ્યાભાવાત્, તેષાં ચાપ્રામાણ્યાદપ્રવૃત્તેઃ, અન્યથા પ્રેક્ષાવત્તાક્ષતેઃ, કિં તર્હિ પ્રકરણાર્થકથનાવસરોપસ્થિતપરોપન્યસ્તહેત્વસિદ્ધતોદ્ભાવનાર્થમ્ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

બીજું જો અપ્રામાણિક જ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ થતી હોય, તો મિથ્યાજ્ઞાનથી પણ સતત પ્રવૃત્તિ થવાની આપત્તિ આવશે. આશય એ છે કે રણમાં ઝાંઝવાના જળ દેખાતાં કોઈ પાણી લેવા દોડે, પછી ખબર પડે કે પોતાનું જ્ઞાન ખોટું છે, તો અટકી જાય. પણ તેમ જો અપ્રામાણિક જ્ઞાનથી સંશય થવો માનશો, તો મિથ્યાજ્ઞાનથી પણ પ્રવૃત્તિ થશે - અટકશે નહીં. (કારણ કે તે પણ સંશય ઉત્પન્ન કરીને પ્રવૃત્તિ કરાવી શકશે.)

પણ મિથ્યાજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ કોઈને માન્ય નથી. તેથી અપ્રામાણિક જ્ઞાનથી પણ પ્રવૃત્તિ માની શકાય નહીં. એટલે આદિવાક્યને પ્રવર્તક માનવારૂપ પોતાની માન્યતાના સમર્થન માટે પણ આદિવાક્યને પ્રમાણભૂત તો માનવું જ પડશે...

○ અર્ચટમતે આદિવાક્યનો પ્રયોગ ○

(૩) આદિવાક્યનો પ્રયોગ શા માટે ? એ વિષયમાં બૌદ્ધદર્શનિક અર્ચટનો પોતાનો સ્વતંત્ર મત છે, તે આ રીતે - જો આદિવાક્ય પ્રમાણભૂત ન હોય, તો એના દ્વારા શ્રોતાઓ ઉત્સાહિત પણ ન થઈ શકે, કારણ કે અપ્રામાણિક જ્ઞાનથી કોઈની પણ પ્રવૃત્તિ જોવાતી નથી, જો પ્રવૃત્તિ થાય તો એમની પ્રેક્ષાવત્તાની જ હાનિ થાય. તો પછી આદિવાક્યનો ઉપન્યાસ શા માટે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અર્ચટ આ પ્રમાણે આપે છે -

જો આદિવાક્યનો પ્રયોગ ન કરાય, તો કેટલાક સ્થૂળબુદ્ધિવાળા જીવો આવો તર્ક કરત કે 'ઇદં નારથ્થવ્યં, અભિધેયાદિશૂન્યત્વાત્, કાકદન્તપરીક્ષાવત્' એટલે, અભિધેય - પ્રયોજન - સંબંધ ન હોવાથી જેમ કાગડાના દાંતની પરીક્ષા અનાદરણીય છે, તેમ આ શાસ્ત્ર પણ અભિધેયાદિથી શૂન્ય હોવાથી અનાદરણીય છે.

આમ પ્રકરણની અનાદરણીયતા સિદ્ધ કરવા માટે બીજાએ જે અભિધેયાદિશૂન્યત્વ હેતુ આપ્યો, તેની અસિદ્ધતા બતાવવા આદિવાક્યનો પ્રયોગ કરાય છે, આદિવાક્ય અભિધેયાદિનું અસ્તિત્વ બતાવવા દ્વારા અભિધેયાદિના અભાવરૂપ પરોપન્યસ્ત હેતુનું નિરાકરણ કરે છે, માટે આદિવાક્યનો

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૫) અભિધેયાદિસૂચને इति । आस्तामभिधेयादीनां प्रतिपादने ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(2) "अर्चटस्त्वाह न श्रावकोत्साहकमेतत्, प्रामाण्याभावात् । किन्तु प्रकरणार्थकथनावसरोपस्थित-परोपन्यस्तहेतुत्वसिद्धतौद्भाव्यते इति, तदयुक्ततरम्, यदीदमप्रमाणं सदभिधेयादीनि साक्षाल्लक्षयत्र प्रवर्तते तत्कथं परोपन्यस्तहेतुत्वसिद्धतां कथयति" - न्यायावतारहा. ।

તથાહિ-સંભવત્યેવંવાદી-નારઘ્યમિદમ્, અભિધેયાદિશૂન્યત્વાત્, કાકદન્તપરીક્ષાદિવદિતિ, તદનેનાસ્ય તદ્વત્તાપ્રકાશકેન વચસા તદ્વેતૂનામસિદ્ધતોદ્ભાવ્યત્ત્વમિતિ । તદયુક્તરમ્, યતો યદીદમપ્રમાણમિતિ નાભિધેયાદીનિ સાક્ષાલ્લક્ષયત્ પ્રવર્તયતિ, તતઃ પરોપન્યસ્તહેત્વસિદ્ધતાં કથયતીતિ યુક્તિરિત્તં પશ્યામઃ, અપ્રમાણસ્યાર્કિચિત્કરત્વાત્, અન્યથા પ્રમાણવિચારણ-માનર્થવ્યમશ્નુવીત । તસ્માદિદં પ્રમાણભૂતં સદાભિધેયાદીનિ પ્રતિપાદયત્ પ્રેક્ષાવતઃ પ્રવર્તયતીતિ પ્રકરણાદાવુપન્યસ્તમ્ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

પ્રયોગ પરોપન્યસ્ત હેતુની અસિદ્ધતા બતાવવા માટે છે, નહીં કે સંશય દ્વારા પ્રવૃત્તિ માટે.

○ અર્થટમત અયુક્ત છે - ટીકાકારશ્રી ○

ધર્મોત્તરના મત કરતા પણ અર્થટનો મત તો સાવ જ અયુક્ત છે, કારણ કે આદિવાક્યને અપ્રમાણ પણ માનવું છે અને એના દ્વારા પરોપન્યસ્ત હેતુઓનું નિરાકરણ પણ કરવું છે - એમ બે તો કઈ રીતે થાય ?

જો અપ્રામાણિક હોવાના કારણે સાક્ષાત્ અભિધેયાદિ જણાવીને પ્રેક્ષાવાન વ્યક્તિઓને પ્રવૃત્તિ ન કરાવી શકે, તો પરોપન્યસ્ત હેતુનું નિરાકરણ પણ કઈ રીતે કરી શકે ? અપ્રમાણ તો અર્કિચિત્કર છે, અર્થાત્ તે તો કોઈ પણ કાર્ય કરવા સક્ષમ નથી, અને જો અપ્રામાણિક વાક્યથી પણ પરોપન્યસ્ત હેતુની અસિદ્ધતા સિદ્ધ થઈ શકતી હોય, તો પ્રમાણ - અપ્રમાણની વિચારણા જ બિનજરૂરી થઈ જાય, કારણ કે પ્રમાણનું કાર્ય પણ અપ્રમાણ કરે છે.

આમ આદિવાક્યને પ્રમાણભૂત નહીં માનો, તો પ્રેક્ષાવાનોની પ્રવૃત્તિ પણ નહીં થાય અને પરોપન્યસ્ત હેતુનું નિરાકરણ પણ નહીં થાય, માટે આદિવાક્યને પ્રમાણભૂત માનવું જ જોઈએ.

પ્રમાણભૂત આ આદિવાક્ય જ અભિધેયાદિનું અસ્તિત્વ બતાવવા દ્વારા પ્રેક્ષાવાન વ્યક્તિઓને ગ્રંથ વિશે પ્રવર્તાવે છે અને માટે જ આનો ઉપન્યાસ ગ્રંથની શુભ શરૂઆતમાં કરાય છે.

○ આદિવાક્યની પ્રમાણતા - અપ્રમાણતા અંગે વિચાર ○

○ આદિવાક્ય અપ્રમાણ છે - બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ ○

(૪) બૌદ્ધ ગ્રંથકારોમાં ધર્મોત્તર અને અર્થટ સુપ્રસિદ્ધ છે, તેઓ આદિવાક્યને પ્રમાણભૂત માનતા નથી, કારણ કે શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે કોઈ સંબંધ નથી. માટે શબ્દરૂપ આદિવાક્ય અર્થ વિશે પ્રમાણરૂપ બને નહીં. શબ્દ - અર્થ વચ્ચે સંબંધ નથી - એ અંગે બૌદ્ધોની માન્યતા આ પ્રમાણે છે -

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૬) એવંવાદીતિ । એવં વક્ષ્યમાણપ્રકારેણ વાદવાન્ એવં વદનશીલો વા । (૭) તદિતિ તસ્માદર્થે અવ્યયમ્ । અનેનાદિવાક્યેનાસ્ય શાસ્ત્રસ્ય તદ્વત્તા અભિધેયાદિમત્તા ।।

૪. 'સંબન્ધશૂન્યત્વાદસ્ય કથમર્થે પ્રમાણતેતિ ચેત્, પ્રત્યક્ષેઽપિ કથં તર્હિ સેતિ વાચ્યમ્ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

બોદ્ધ:- શબ્દ બાહ્ય અર્થના નિશ્ચય માટે પ્રમાણભૂત નથી, કારણ કે શબ્દનો અર્થ સાથે તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ સંબંધ નથી.

શંકા:- શબ્દ અને અર્થનો તાદાત્મ્ય સંબંધ કેમ ન માની શકાય ?

સમાધાન:- કારણ કે શબ્દ અને અર્થનો તાદાત્મ્ય છે, એવી કોઈને પ્રતીતિ થતી નથી

પ્રશ્ન:- શબ્દનું અર્થ સાથે તાદાત્મ્ય હોવા છતાં અવિદ્યાના કારણે જણાતું નથી, એમ માનીએ તો ?

ઉત્તર:- તો 'અગ્નિ' શબ્દ અને અગ્નિ એક જ થઈ જવાથી અગ્નિ શબ્દ પણ અગ્નિનું કાર્ય કરે અને તેથી તો અગ્નિ બોલવાથી મોઢુ સળગી જવું જોઈએ. તેમ મોઢક શબ્દ અને લાડવો એક જ હોવાથી મોઢક બોલવા માત્રથી મોઢામાં લાડવો આવી જવો જોઈએ, પણ તેવું કદી થતું નથી. એટલે શબ્દ- અર્થનું તાદાત્મ્ય નથી.

શંકા:- તો શબ્દનો અર્થ સાથે તદુત્પત્તિ સંબંધ માનીશું.

સમાધાન:- તે ત્યારે જ માની શકાય, જો (૧) શબ્દમાંથી અર્થ ઉત્પન્ન થતો હોય, કે (૨)

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૮) સંબન્ધશૂન્યત્વાદિત્યાદિ । इह यद्यपि परमार्थतो जैनानां कथंचित्तादात्म्यलक्षणः शब्दार्थयोः संबन्धः । यदाह भगवान् भद्रबाहुस्वामी-

अभिहाणं अभिहेयाउ होइ भिन्नं अभिन्नं च ।

खुरअग्निमोयगुच्चारणम्मि जम्हा उ वयणसवणाणं ॥ १ ॥

विच्छेदो न वि दाहो न पूरणं तेण भिन्नं तु ।

जम्हा य मोयगुच्चारणम्मि तत्थेव पच्चओ होइ ॥ २ ॥

न य होइ स अन्नत्थे तेण अभिन्नं तदत्थाओ ॥ इति ॥

[अभिधानमभिधेयाद् भवति भिन्नमभिन्नं च ।

खुराग्निमोदकोच्चारणे यस्मात्तु वदनश्रवणयोः ॥ १ ॥

विच्छेदो नापि दाहो न पूरणं तेन भिन्नं तु ।

यस्माद् मोदकोच्चारणे तत्रैव प्रत्ययो भवति ॥ २ ॥

न च भवति स अन्यार्थे तेनाभिन्नं तदर्थात् । (छाया)]

તથાપિ શઠઃ શાઠ્યેન નિર્લોઠનીય ઇત્યભિપ્રાયવાન્ આચાર્યસ્તત્રસિદ્ધપ્રત્યક્ષદ્વારેણ શબ્દેઽપિ પ્રામાણ્યમાહ-પ્રત્યક્ષેઽપીત્યાદિ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(૩) "ननु चार्थप्रतिपादकत्वमेषामसम्भाव्यम्, य एव हि शब्दाः सत्यर्थे दृष्टास्ते एवातीतानागतादौ तदभावेऽपि । यदभावे च दृश्यते न तत्तत्रतिबद्धम्" - प्रमेयकमलमार्तंडे पृ. ४३१ ।

ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવસંબન્ધબલાદિતિ ચેત્, અત્રાપિ વાચ્યવાચકભાવાદિતિ બ્રૂમઃ । સ એવ કથમિતિ ચેત્, અધ્યક્ષેઽપિ વેદ્યવેદકભાવઃ કથમિતિ વાચ્યમ્ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

અર્થમાંથી શબ્દ ઉત્પન્ન થતો હોય.

(૧) જો શબ્દમાંથી અર્થ ઉત્પન્ન થતો હોય તો મને કરોડ સોનામહોર મળે એવું બોલવાથી, કરોડ સોનામહોર ઉત્પન્ન થશે અને ગરીબ માણસને પણ મળી જશે. એ રીતે તો બધા માણસોની ઇચ્છા બોલવાથી જ પૂરી થઈ જશે અને અધૂરી ઇચ્છાવાળો કોઈ માણસ જ નહીં રહે, પણ એવું તો હોતું નથી, એટલે શબ્દમાંથી તો અર્થ ઉત્પન્ન થતો નથી.

(૨) અભણને કોઈપણ વસ્તુને જોતાં તેનું નામ યાદ આવે છે, કારણ કે પૂર્વે આપણને કોઈએ તેનું નામ જણાવ્યું હોય છે. (સંકેત કર્યો હોય છે.) દા.ત. ‘ક’ આવો આકાર કમળના કનો છે, એવું શીખવાડાયું હોવાથી જેવો ‘ક’ દેખાય કે આપણને ક જ યાદ આવે છે. પણ જેને આવું શીખવાડાયું ન હોય, તે તેને ઓળખી શકે નહીં.

જો અર્થમાંથી શબ્દ ઉત્પન્ન થતા હોય, તો જેને પૂર્વે શીખવાડાયું નથી, તેવી વ્યક્તિ પણ પહેલી જ વાર ફણસ જોવા છતાં, તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ફણસ શબ્દો બોલતી જણાવી જોઈએ. જેવું કદી બનતું નથી. તેમ, અર્થમાંથી શબ્દ ઉત્પન્ન થતા હોય તો જે અર્થ કદી હોતો જ નથી, તેના પ્રતિપાદક ‘આંગળીના ટેરવા પર સો હાથી’ જેવા શબ્દો ઉત્પન્ન થાય જ નહીં, પણ તેવું બોલી શકાય તો છે જ. એટલે પણ અર્થમાંથી શબ્દની ઉત્પત્તિ માની શકાય નહીં.

વળી, જો અર્થમાંથી શબ્દ ઉત્પન્ન થતો હોય તો દરેક અર્થમાંથી પુરુષની બુદ્ધિથી નિરપેક્ષ રીતે જ (અર્થાત્ બુદ્ધિ વિના જ) શબ્દોનું શ્રવણ થવા માંડે. પણ, બુદ્ધિથી નિરપેક્ષ રીતે અર્થમાંથી શબ્દ ઉત્પન્ન થતાં દેખાતાં નથી અને શક્ય પણ નથી.

પહેલા અર્થ દેખાય, પછી તેને બીજાને જણાવવાની ઇચ્છા થાય, પછી કહેવાની ઇચ્છા થાય, પછી તાલુ વિગેરે સ્થાને જીભરૂપ ઇન્દ્રિયનો સંયોગ થાય, પછી જ શબ્દો ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે વચ્ચે બુદ્ધિની અપેક્ષા તો રહે જ છે. માટે, શબ્દ અર્થમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેવું પણ માની શકાય નહીં.

નિષ્કર્ષ એ કે તાદાત્મ્ય-તદુત્પત્તિ બંને સંબંધ શક્ય ન હોવાથી બાહ્ય અર્થના નિશ્ચય પ્રત્યે શબ્દ પ્રમાણ નથી, માટે આદિવાક્ય પણ અપ્રમાણ છે.

○ બૌદ્ધમંતવ્યોનું નિરાકરણ - જૈન ઉત્તરપક્ષ ○

(૫) જો સંબંધ ન હોવાથી બાહ્ય અર્થના નિશ્ચય માટે શબ્દ પ્રમાણ ન બને, તો પ્રત્યક્ષનો અર્થ સાથે કયો સંબંધ છે, કે જેથી એને પ્રમાણ માની શકાય ?

બૌદ્ધ:- પ્રત્યક્ષ ગ્રાહક છે અને તત્પ્રતિપાદ્ય અર્થ ગ્રાહ્ય છે, આમ પ્રત્યક્ષ - અર્થ વચ્ચે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપ સંબંધ હોવાથી અર્થના નિશ્ચય માટે પ્રત્યક્ષ તે પ્રમાણ છે.

જૈન:- જેમ પ્રત્યક્ષમાં ગ્રાહ્ય - ગ્રાહક સંબંધ છે, તેમ આદિવાક્ય વાચક છે અને અર્થ વાચ્ય છે.

૫. તદુત્પત્તિતદાકારતાભ્યામિતિ ચેત્, કેયં 'તદુત્પત્તિર્નામ । તજ્જન્યતેતિ ચેત્ । પ્રતિક્ષણં મહ્નુરત્વે સૈવ દુરુપપાદેત્યાચક્ષમહે ।

૬. તથા હિ-ક્ષણનશ્વરોઽર્થઃ ^૧સ્વક્ષણે ^૨પૂર્વ ^૩પશ્ચાદ્ વા કાર્યં કુર્યાદિતિ ^૪ત્રયી ગતિઃ । તત્ર ન ^૫તાવદાદ્યઃ પક્ષઃ કક્ષીકરણીયઃ, સમકાલભાવિનિ વ્યાપારાભાવાત્, ઇતરથૈકક્ષણવર્તિનાં સમસ્તાર્થક્ષણાનામિતરેતરં કાર્યકારણભાવઃ પ્રસજ્યેત, તથા ચ તત્પ્રયુક્તો ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવશ્ચેત્ય-સમઞ્જસમાપનીપદોત । અથ ^૬સ્વક્ષણાત્પૂર્વમ્, અચારુ એતદપિ, સ્વયમસત્તો ભવિષ્યચ્છંદ્સ્વ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○
એથી શબ્દમાં પણ વાચ્ય-વાચકભાવરૂપ સંબંધ રહેલો જ છે, તો પછી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને શબ્દ અપ્રમાણ, એવો ખોટો પક્ષપાત શા માટે ?

બૌદ્ધ:- શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે વાચ્ય-વાચક સંબંધ કઈ રીતે ?

જૈન:- અધ્યક્ષ અને અર્થ વચ્ચે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક સંબંધ કઈ રીતે ? - એ પ્રશ્નનો તમે શું જવાબ આપશો ?

બૌદ્ધ:- પ્રત્યક્ષ અને અર્થ વચ્ચે તો તદુત્પત્તિ-તદાકારતા બંને સંબંધ હોવાથી ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક સંબંધ માનીએ છીએ.

જૈન:- તમે તદુત્પત્તિ-તદાકારતા રૂપ સંબંધના આધારે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવની વ્યવસ્થા કરો છે, પરંતુ બૌદ્ધના ક્ષણિકમતે (૧) તદુત્પત્તિ, કે (૨) તદાકારતા બંને સંબંધ ઘટી શકતા નથી. તે આ રીતે-

○ (૧) તદુત્પત્તિ સંબંધની જ અશક્યતા ○

(૬) તદુત્પત્તિ સંબંધથી અર્થથી પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ થાય, એમ તમારું માનવું છે. પણ ક્ષણિક પદાર્થ પ્રત્યક્ષરૂપ કાર્ય ક્યારે કરે ? ^૧સ્વક્ષણમાં (અર્થાત્ પોતે જે ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થયો તે ક્ષણમાં), ^૨પૂર્વક્ષણમાં (પોતાની ઉત્પત્તિની પહેલાની ક્ષણમાં), કે ^૩ઉત્તરક્ષણમાં (પોતાની ઉત્પત્તિની પછીની ક્ષણમાં) ← આ ત્રણેય વિકલ્પોમાં અર્થ તે પ્રત્યક્ષરૂપ સ્વકાર્ય કરી શકતો નથી તે આ રીતે-

(A) જે ક્ષણે પદાર્થ પોતે ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ ક્ષણે ઉત્પન્ન થતી બીજી વસ્તુને ઉત્પન્ન કરવાનો વ્યાપાર તે કરી શકે નહીં (અર્થાત્ તેનું કારણ બની શકે નહીં), કારણ કે એવું માનવામાં તો એક સાથે ઉત્પન્ન થયેલ સર્વ વસ્તુઓ વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ માનવો પડે અને તો બધા વચ્ચે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ માનવો પડે અને એથી તો ઘટાદિ પણ ગ્રાહક બની જાય, જે અત્યંત અયુક્ત છે. માટે 'અર્થ તે સ્વક્ષણમાં જ પ્રત્યક્ષરૂપ કાર્ય કરે' -એ પ્રથમવિકલ્પ અયુક્ત છે.

(B) વર્તમાન ક્ષણમાં તેનું પોતાનું જ અસ્તિત્વ ન હોવાથી, જેમ આગામી શંખચક્રવર્તીનો વર્તમાનક્ષણીય કોઈપણ વસ્તુ વિશે વ્યાપાર થતો નથી, તેમ વર્તમાનક્ષણગત પદાર્થનું, પૂર્વક્ષણે અસ્તિત્વ ન હોવાથી પૂર્વક્ષણગત કોઈપણ વસ્તુ વિશે વ્યાપાર થતો નથી. તેથી ક્ષણિક પદાર્થ પોતાની

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૯) ત્રયીતિ । ત્રયોઽવયવા રૂપાણિ યસ્યાં ગતૌ । ગતિરિતિ પ્રકારઃ ।

ચક્રવર્ત્યાદેરિવ પૂર્વકાલવર્તિનિ કાર્યે વ્યાપારાભાવાત્ । અથ ^૧સ્વક્ષણાદૂર્ધ્વ કાર્ય વિધત્ત ઇતિ મન્યેથાઃ, એતદપ્યસાધીયઃ, વિનષ્ટસ્ય કાર્યકરણાક્ષમત્વાત્, અન્યથા મૃતસ્ય શિખિનઃ કેકાયિતં સ્યાત્ ॥

૭. ^૨તદાકારતાપિ ^૩કિમર્થાકારસંક્રાન્ત્યા, અથ ^૪તત્સદૃશતયોત્પત્તેજ્ઞાનસ્યેતિ । યદ્યાદ્યઃ ^૫અકલ્પઃ, તદયુક્તમ્, જ્ઞાને સ્વાકારાર્પણાદર્થસ્ય નિરાકારતાનુષઙ્ગાત્, સ્વદેહે પૃથુતરાર્થદર્શન-
○ ન્યાયરશ્મિ ○

ઉત્પત્તિની પૂર્વના ક્ષણમાં પ્રત્યક્ષરૂપ કાર્ય કરે - એ બીજો વિકલ્પ પણ અસંગત છે.

(C) ‘અર્થ પોતાની ઉત્પત્તિની પછીના ક્ષણે કાર્ય કરે’ - એ ત્રીજો વિકલ્પ પણ અયુક્ત છે, કારણ કે ઉત્પત્તિ બાદ જે ક્ષણમાં કાર્ય થવાનું છે એ ક્ષણમાં તો પદાર્થ નષ્ટ થઈ જાય છે અને નષ્ટ પદાર્થ કોઈપણ કાર્ય કરવા સક્ષમ નથી. જો નષ્ટ પદાર્થથી પણ કાર્ય થઈ શકતું હોય તો મરેલા મોરમાંથી પણ ટહુકો સંભળાવવો જોઈએ, જે ક્યારેય બનતું નથી. માટે ક્ષણિક પદાર્થ ઉત્પત્તિની પછીના ક્ષણમાં (જે ક્ષણે પોતે નષ્ટ થઈ જાય તે ક્ષણમાં) પ્રત્યક્ષરૂપ કાર્ય કરી શકે નહીં.

આમ ત્રણેય વિકલ્પમાં તદુત્પત્તિસંબંધ ન ઘટતો હોવાથી, આ સંબંધના આધારે પ્રત્યક્ષ અને અર્થ વચ્ચે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવની વ્યવસ્થા માની શકાય નહીં.

○ (૨) તદાકારતાથી પણ ગ્રાહ્ય - ગ્રાહકભાવ અશક્ય છે ○

(૭) શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે તદાકારતા સંબંધથી પણ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકની વ્યવસ્થા અશક્ય છે, કારણ કે તદાકારતાનો અર્થ શું ? ^૬અર્થના આકારનો જ્ઞાનમાં સંક્રમ થવો (અર્થાત્ અર્થનો આકાર જ્ઞાનમાં જતો રહે) તે, કે પછી ^૭અર્થની સમાન જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવી (અર્થાત્ જેવો અર્થનો આકાર છે તેવા જ આકારવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવું) તે - આ બંને વિકલ્પ પ્રમાણે તદાકારતા ઘટી શકતી નથી. તે આ રીતે -

(A) અર્થનો આકાર જ્ઞાનમાં સંક્રમી શકે નહીં. જો એવું માનવામાં આવે તો એક આપત્તિ તો એ આવશે કે અર્થ પોતાનો આકાર જ્ઞાનને અર્પણ કરતો હોવાથી પોતે નિરાકાર બની જશે. બીજું ઘટનો આકાર જ્ઞાતામાં આવી જતો હોય, તો જ્ઞાતા શરીર પ્રમાણ હોવાથી શરીર જેવડો મોટો પદાર્થ, શરીરમાં દેખાવા માંડે. એટલું જ નહીં; યાવત્ પત્થર, સમુદ્ર વગેરેનો આકાર પણ સ્વજ્ઞાન અને સ્વશરીરમાં પ્રવેશ કરતો હોવાથી માથુ ફૂટવું, ડૂબી જવું... વગેરે અનર્થોની પરંપરા સર્જાશે ! માટે ‘અર્થનો આકાર જ્ઞાનમાં સંક્રમી જતો નથી’ - એમ માનવાથી જ દોષજાળથી છુટકારો થઈ શકશે. તેથી પ્રથમ વિકલ્પથી તો તદાકારતા ઘટી શકે નહીં.

(B) ‘અર્થના જેવા આકારવાળું જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય’ એ વિકલ્પ પ્રમાણે અર્થતઃ તો તમે

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૦) અસાધીય ઇતિ । એતદનયોઃ પ્રકર્ષેણાસાધુ, ગુણાઙ્ગાદ્વેષ્ટેયસૂ (સિ. હે. ૭-૩-૯) ।

પ્રસન્નગાત્, શિરઃસ્ફોટનપ્લાવનાદ્યનર્થપ્રસક્તેશ્ચ । અથ ^૧દ્વિતીયઃ, તથા સતિ સાદૃશ્ય-
વશાદર્થવ્યવસ્થેત્યાયાતમ્ । ન ચ સાદૃશ્યં ભવતાં દર્શને તાત્ત્વિકમસ્તિ, ^૨વિવિક્ત-
ક્ષણક્ષયિપરમાણુલક્ષણસ્વલક્ષણાનાં પારમાર્થિકત્વાભ્યુપગમાત્ । ^૩અનાદિકાલાલીન-
વાસનાપ્રબોધસંપાદિત-સત્તાકનિર્વિકલ્પકવિવિક્તદર્શનોત્તરકાલભાવિવિકલ્પવ્યવસ્થાપિત-
સાદૃશ્યવશાદર્થગ્રહણનિયમે સત્યેકનીલસ્વલક્ષણે ક્ષણે સકલકાલકલાપવ્યાપિકાક-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

‘સાદૃશ્યના કારણે અર્થવ્યવસ્થા થાય’ - એ ‘સિદ્ધાંતને જ શરણ થયા અને સ્વસિદ્ધાંતનો લોપ થયો
એ અલગ, કારણ કે બૌદ્ધમતે સાદૃશ્ય નામની કોઈ વસ્તુ જ નથી, તમે તો પૃથક્-પૃથક્ (અત્યંત
વિજાતીય બિલકુલ સદૃશતા વિનાના) અને ક્ષણે-ક્ષણે નાશ પામે એવા પરમાણુરૂપ સ્વલક્ષણોનો
(પદાર્થોનો) જ પારમાર્થિકરૂપે સ્વીકાર કરો છો.

બૌદ્ધદર્શનમતે સાદૃશ્યનું સ્વરૂપ - કોઈ પણ વસ્તુનું પહેલા નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ થાય, પછીની ક્ષણે
અનાદિકાલીન વાસનાના કારણે વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં જ સાદૃશ્ય વિષય બને છે, નિર્વિકલ્પનો
વિષય તો માત્ર સ્વલક્ષણ (જે અત્યંત વિસદૃશ છે તે) જ બને છે. એટલે સાદૃશ્ય વિકલ્પથી
વ્યવસ્થાપિત છે, જ્યારે વિકલ્પ તો બૌદ્ધમતે અપ્રમાણ છે, માટે વિકલ્પવ્યવસ્થાપિત સાદૃશ્ય વાસ્તવિક
નથી.

આમ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન (જે વિવિક્ત પદાર્થોનું ગ્રહણ કરે છે તે) પછી થતાં અને અનાદિકાલીન
વાસનાથી જન્ય એવા વિકલ્પથી વ્યવસ્થાપિત સાદૃશ્યને જો તમે વાસ્તવિક માનતાં જ નથી, તો પછી
તેનાથી અર્થવ્યવસ્થા શી રીતે થઈ શકે ?

બૌદ્ધ:- વાસનાજન્યવિકલ્પમાં સાદૃશ્ય જણાય છે (તે વાસ્તવિક નથી, વિકલ્પ છે) અને તેનાથી
અર્થવ્યવસ્થા થાય છે.

જૈન:- તેવું માનો તો, કોઈ એક નીલ પદાર્થમાં ત્રિકાળવ્યાપી કાક - કુવલયાદિ સર્વ પદાર્થોનું
સાદૃશ્ય નીલતારૂપે છે જ. અને તો તે એક પદાર્થનું નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ થયા પછી વાસનાજન્ય જે
વિકલ્પ પેદા થશે, તેમાં સર્વ નીલપદાર્થોનું સાદૃશ્ય હોવાથી, તે સર્વ અર્થો વિકલ્પને સદૃશ થશે. અને

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૧) વિવિક્તેતિ । વિવિક્તાઃ પરસ્પરમત્યન્તભિન્નાઃ, ન પુનરવયવ્યાદિરુપેણ કથંચિદેકરૂપાઃ । (૧૨)
અનાદીત્યાદિ । અનાદિકાલાદાલીના સંબંધા યા વાસના તસ્યાઃ પ્રબોધસ્તેન સંપાદિતા સત્તા યસ્ય સ
ચાસૌ, નિર્વિકલ્પકં વ્યવસાયશૂન્યં વિવિક્તં સ્ફુટં યદર્શનં પ્રત્યક્ષં તદુત્તરકાલં ભવનશીલો વિકલ્પશ્ચ
તેન વ્યવસ્થાપિતં યત્સાદૃશ્યં તસ્ય વશઃ સામર્થ્યમ્; યદુક્તં-આયત્તતાયામાયત્તે પ્રભુત્વે ચ વશં વિદુઃ ।
તસ્માત્ ।

○

૧. ભાવાર્થ એ છે કે, જ્ઞાન જેવા આકારવાળું હોય, તેવા આકારવાળો અર્થ બહાર હોય છે એ રીતે આકારની સદૃશતાથી
અર્થવ્યવસ્થા થાય છે અને આ વ્યવસ્થાનો જ, બૌદ્ધે બીજા વિકલ્પ પ્રમાણે સ્વીકાર કર્યો છે. પણ બૌદ્ધ માટે આ રીતની
વ્યવસ્થા સ્વસિદ્ધાંતબાધિત છે.

કુવલયાદિગતનીલતાયા વ્યવસ્થિતિરવિશેષેનાનુષજ્યેત, તથા ચ પ્રતિનિયતો ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવો ન ઘટામટાટ્ચેત ।

૮. અહ્ગુલ્યગ્રનિર્દિશ્યમાનપુરોવર્તિનીલસ્વલક્ષણદર્શનબલાયાતત્વાત્ નૈલ્યવિકલ્પસ્ય તદેવાધ્યવસ્યતિ ન ભૂતં ભાવિ કાકકુવલયાદિગતં વા ઇતિ ચેત, તર્હિ વિકલ્પઃ સ્વલક્ષણનિષ્ઠઃ પ્રાપ્તઃ, નિયતદેશદશાવચ્છિન્નાર્થક્રિયાસમર્થાર્થગ્રહણાત્ । તથા હિ^૩-તદધ્યવસાયઃ કિં^૪ તદ્વિકલ્પનં

○ ન્યાયરશ્મિ ○

તમે તો તે સદૃશતાને જ તદાકારતા માનો છો, તેથી જ્ઞાનમાં તે સર્વ અર્થો સાથે તદાકારતા આવી જવાથી, તે કોઈ એક ચોક્કસ અર્થનું ગ્રાહક નહીં બની શકે - પ્રતિનિયત ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ નહીં રહે.

આમ, બંને વિકલ્પો પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ અને અર્થ વચ્ચે તદાકારતા સંબંધ ન ઘટવાથી તદાકારતાપ્રયુક્ત ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ પણ ઘટી શકે નહીં.

○ બૌદ્ધકૃત વ્યવસ્થાનું સચોટ નિરાકરણ ○

(૮) બૌદ્ધ:- સામે રહેલા - આંગળી જેના તરફ ચીંધાયેલી છે - તેવા નીલ પદાર્થના નિર્વિકલ્પ(દર્શન)થી જ નીલ વિકલ્પ પેદા થયો હોવાથી, તે વિકલ્પ, તે જ નીલપદાર્થને વિષય બનાવે છે-તે જ નીલ પદાર્થનો અધ્યવસાય કરાવે છે, ત્રિકાળવ્યાપી કાકકુવલયાદિમાં રહેલ નીલને નહીં. આમ ‘તદધ્યવસાય’ના બળે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવની નિયતવ્યવસ્થા થઈ જશે.

જૈન:- તો પછી, વિકલ્પ પણ, નિયત દેશ અને કાળથી અવચ્છિન્ન (સામે રહેલ-વર્તમાન), અને અર્થક્રિયાસમર્થ એવા વાસ્તવિક અર્થને જ ગ્રહણ કરતો હોવાથી તેનો પણ વિષય સ્વલક્ષણ કેમ નહીં બને ? બનશે જ. (વિકલ્પ પણ વિષયતા સંબંધથી સ્વલક્ષણનિષ્ઠ બનશે) પણ તે તો તમે માનતા નથી, કારણ કે વિકલ્પને તમે અપ્રમાણ માનો છો. આવા વસ્તુવિકલ્પથી-સ્વલક્ષણના અધ્યવસાયથી ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવની વ્યવસ્થા થઈ શકે નહીં. કેમ ન થાય ? તે જોઈએ -

તદધ્યવસાય એટલે ^૪વસ્તુનો વિકલ્પ કે ^૩વસ્તુનું ગ્રહણ ? આ બેમાંથી તદધ્યવસાયનો કયો અર્થ તમને અભિપ્રેત છે ?

(A) તદધ્યવસાય તે વસ્તુનો વિકલ્પ તો હોઈ શકે નહીં, કારણ કે વિકલ્પ તો તમારા મતે સ્વલક્ષણને વિષય બનાવતો નથી. કહ્યું છે કે -

“શબ્દો અને સવિકલ્પજ્ઞાનનો વિષય વસ્તુ બની શકતી ન હોવાથી, તેનો વિષય અન્યાપોહ મનાયો છે.”

(ભાવ એ કે ‘નીલ’ એવા શબ્દ કે વિકલ્પનો વિષય, કોઈ નીલ પદાર્થ નથી, પણ અનીલનો અપોહ (નીલ સિવાય બધાનો વ્યવચ્છેદ) છે - આવું બૌદ્ધ માને છે, આનું કારણ એ કે, શબ્દ કે વિકલ્પના વિષયરૂપે વાસ્તવિક નીલ પદાર્થને માને, તો તેને પ્રમાણ માનવા પડે, પણ બૌદ્ધ તેને પ્રમાણ માનતા નથી.)

આમ સ્વસિદ્ધાંત હોવાથી તદધ્યવસાયનો પ્રથમ અર્થ (વસ્તુનો વિકલ્પ) તો યુક્ત નથી.

ઉત ^{૧૩}તદ્ગ્રહણમ્ । ન તાવત્ ^{૧૪}તદ્વિકલ્પનમ્, વિકલ્પાનાં ભવદભિપ્રાયેણ સ્વલક્ષણાન્તઃપ્રવેશાભાવાત્ ।
તદુક્તમ્-

^{૧૩૪}તેનાન્યાપોહવિષયાઃ પ્રોક્તાઃ સામાન્યગોચરાઃ ।

શબ્દાશ્ચ બુદ્ધયશ્ચૈવ વસ્તુન્યેષામસંભવાત્ ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

૧. અથ વ્રૂયાત્-યદ્યપિ વિકલ્પાઃ સામાન્યં ગોચરયન્તિ તત્ત્વતઃ, તથાપિ પ્રત્યક્ષ-
વિકલ્પયોર્યોગપદ્ધેન પ્રવૃત્તેર્વિમૂઢઃ પ્રતિપત્તા વિકલ્પસ્યાપિ સ્વલક્ષણનિષ્ઠતાં વ્યવસ્યતિ । તથા
ચોક્તમ્-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૯) બૌદ્ધઃ- પરમાર્થથી તો વિકલ્પો સામાન્યને જ વિષય કરે છે, સ્વલક્ષણને નહીં. પરંતુ પ્રત્યક્ષ
અને વિકલ્પની એક સાથે પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી, અજ્ઞાની જીવોને પ્રત્યક્ષ અને વિકલ્પની ભિન્નતાનો
ખ્યાલ આવતો નથી. માટે જ માત્ર પ્રત્યક્ષ જ સ્વલક્ષણનિષ્ઠ હોવા છતાં, તે મૂઢ જીવ વિકલ્પ પણ
સ્વલક્ષણનિષ્ઠ છે - આવો નિશ્ચય કરી બેસે છે. કહ્યું છે કે -

“નિર્વિકલ્પ માનસજ્ઞાન અને સવિકલ્પ માનસજ્ઞાન - બંને ‘એકસાથે પ્રવર્તતા હોવાથી અથવા
તો નિર્વિકલ્પ પછી શીઘ્રતયા સવિકલ્પ જ્ઞાન આવી જતું હોવાથી, અજ્ઞાની જીવો બને જ્ઞાનની
ઐક્યતાનો નિશ્ચય કરી લે છે. (અર્થાત્ બંનેની ભિન્નતા પારખી શકતા નથી)

આવી રીતે વિકલ્પ પણ સ્વલક્ષણનિષ્ઠ બની શકતો હોવાથી, તદ્દધ્યવસાયનો ‘વસ્તુનો વિકલ્પ’
એવો અર્થ કરવામાં કોઈ બાધ નથી, માટે પ્રથમવિકલ્પ નિર્દુષ્ટ જ છે.

જૈનઃ- તમે કહો છો, વાસનાજન્યવિકલ્પથી સ્વલક્ષણનો અધ્યવસાય થાય છે, પણ સ્પષ્ટ એવા
પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી સાક્ષાત્કાર નહીં (જે જૈન માને છે) પણ તમારી પાસે તેના માટે કોઈ તર્ક નથી, માત્ર
○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૩) તેનેત્યાદિ । યત એવં વસ્તુનિ શબ્દાર્થદોષસ્તેન કારણેન, અન્યાપોહવિષયા વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસવિષયાઃ
શબ્દા બુદ્ધયશ્ચ પ્રોક્તા આચાર્યદિગ્નાગેન । કિંમૂતા બુદ્ધયઃ ? સામાન્યગોચરાઃ સવિકલ્પિકાઃ ન સર્વાઃ,
નિર્વિકલ્પાધ્યક્ષબુદ્ધીનાં વસ્તુવિષયાભ્યુપગમાત્ । બુદ્ધીનામેવૈતદ્ વિશેષણં ન શબ્દાનામ્, તેષાં
સામાન્યવિષયત્વાવ્યભિચારાત્; કિં કારણં, વસ્તુન્યેષાં શબ્દાનાં વિકલ્પાનાં ચાસંભવાદિતિ । એતદર્થશ્ચ
વિસ્તરાર્થિના પ્રમાણવાર્તિકે કલ્યાણચન્દ્રકૃતટીકાતોઽવસેયઃ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(૪) “વિકલ્પપ્રતિબિम्બેષુ તન્નિષ્ઠેષુ નિબધ્યતે ।

તતોઽન્યાપોહનિષ્ઠત્વાદુક્તાન્યાપોહકૃચ્છ્રુતિઃ ॥” -પ્રમા.વા. /૧૬૪।

○

૧. ગાયરૂપ સ્વલક્ષણનું નિર્વિકલ્પ, પછી કરી નિર્વિકલ્પથી સ્વલક્ષણનું અને તે જ કાળે સવિકલ્પથી ‘ગ’ વિગેરે વર્ણનું ગ્રહણ
થાય છે વર્ણગ્રહણકાળે સ્વલક્ષણ પણ સામે હોવાથી તેનું પણ નિર્વિકલ્પ થાય. આમ યુગપદ્વિતિ હોવાથી બંનેનું ઐક્ય
જણાય છે, જે વાસ્તવિક નથી.

૨. જેમ શાખા અને ચંદ્ર બંનેનું પ્રત્યક્ષ એક પછી એક થતું હોવા છતાં અત્યંત નજીક રહેલા હોવાથી, બંને સાથે જ દેખાયા,
એવું ભાસે છે. તેમ, નિર્વિકલ્પ પછી તરત જ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી બંનેનું ઐક્ય જણાય છે, જે વાસ્તવિક નથી.

“મનસોર્યુગપદ્ધત્તેઃ સવિકલ્પાવિકલ્પયોઃ ।

વિમૂઢો “લઘુવૃત્તેર્વા તયોરૈક્યં વ્યવસ્યતિ ॥ ૧ ॥” ઇતિ ।

તત્ કિમિદં શપ્તૈઃ પ્રત્યેયં યદુત મોહાદ વિકલ્પેન સ્વલક્ષણમધ્યવસ્યતિ ન પુનર્વિશદનિર્ભાસેન^૬ સાક્ષાત્કરોતિ । એવં ચાધ્યક્ષમપિ સકલાર્થવ્યક્તીર્ગોચરયતિ, વિકલ્પમોહાત્તુ સંનિહિતવિષયં લક્ષ્યતે ઇતિ પરોડનુષંગ્જયન્ દુર્નિવારઃ સ્યાત્ ।

૧૦. ઉત^૭ તદ્ગ્રહણમધ્યવસાયઃ, તદા સ્વલક્ષણનિષ્ઠતા વિકલ્પસ્ય સ્વવાચા ભવદ્ભિઃ

○ ————— ○ ત્યાયરશ્મિ ○ ————— ○
સોગંદ ખાઈને જ વિશ્વાસ કરાવી શકો છો.

બીજી વાત, જો યુગપદ્ધ/લઘુવૃત્તિના કારણે, નિર્વિકલ્પ અને વિકલ્પના એકત્વનો ભ્રમ થયો હોય તો જેમ, તમે એમ કહો છો કે નિર્વિકલ્પનો વિષય સ્વલક્ષણ છે અને વિકલ્પનો વિષય સામાન્ય છે, પરંતુ એકત્વના ભ્રમને કારણે વિકલ્પ પણ સ્વલક્ષણવિષયક જણાય છે, તેમ કોઈ ઊંધું પણ કહી શકે કે વિકલ્પનો વિષય સ્વલક્ષણ છે, નિર્વિકલ્પનો સામાન્ય છે અને એકત્વના ભ્રમને કારણે નિર્વિકલ્પ, સ્વલક્ષણવિષયક જણાય છે, તો તેમાં કોઈ વિનિગમક/બાધક ન હોવાથી તમે તેનું ખંડન નહીં કરી શકો...

નિષ્કર્ષ, બૌદ્ધમતે વિકલ્પ તે વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ ન કરતો હોવાથી વસ્તુવિષયક વિકલ્પ જ ન ઘટવાથી તદ્ધ્યવસાયનો ‘વસ્તુનો વિકલ્પ’ એ અર્થ થઈ શકે નહીં, માટે પ્રથમ વિકલ્પ અયુક્ત જ છે.

(૧૦) (B) તદ્ધ્યવસાયનો અર્થ ‘સ્વલક્ષણનું ગ્રહણ’ એમ કરશો, તો તમે પોતે જ આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો કે વિકલ્પ તે સ્વલક્ષણનું ગ્રહણ કરે છે, અર્થાત્ વિષયતા સંબંધથી વિકલ્પ તે સ્વલક્ષણનિષ્ઠ છે. આમ તદ્ધ્યવસાયના બંને વિકલ્પ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે કે અર્થક્રિયામાં સમર્થ એવા અર્થમાં જ
○ ————— ○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○ ————— ○

(૧૪) મનસોરિત્યાદિ । મન્યતે જ્ઞાયતે વસ્તુ આખ્યામિતિ સર્વધાતુભ્યોડસુન્ (પા. ઉણાદિ) ઇતિ અસુનિ મનસી જ્ઞાને તયોઃ સવિકલ્પાવિકલ્પયોરેકત્વં વિકલ્પયતિ ભ્રાન્તઃ પ્રમાતેતિ સંબન્ધઃ । કુત ઇત્યાહ, યુગપદ્ધત્તેઃ ગવાદિસ્વલક્ષણવિષયેનિર્વિકલ્પાધ્યક્ષાનન્તરં પુનર્નિર્વિકલ્પકેન સ્વલક્ષણસ્ય તત્સમકાલમેવ વિકલ્પેન ગકારાદિવર્ણનાં ચ ગ્રહણાત્ । યદ્ બૌદ્ધાલંકારઃ-કથં તર્હિ ક્રમેણ ગ્રહણં ન ભવતિ, યુગપદ્ધિષયસંનિધાનાત્, ન હિ વર્ણવિકલ્પકાલે પ્રત્યક્ષપ્રત્યયાર્થો ન સંનિહિત ઇતિ । (૧૫) લઘુવૃત્તેર્વેતિ । યથા ભવતો લઘુવૃત્તેઃ શાસ્ત્રાચન્દ્રાદિવિષયસંનિધો ન ક્રમેણ ગ્રહણાધ્યવસાયસ્તથા મમાપિ નિર્વિકલ્પકસમનન્તરં ઈગિત્યેવ વિકલ્પોત્પાદાત્ તયોરૈક્યવ્યવસાયઃ, ન પુનસ્તત્ત્વતસ્તયોરૈક્યમ્ । વિશેષતસ્ત્વેતત્કારિકાર્થો બૌદ્ધાલંકારાદેરવસેયઃ ॥

○ ————— ○ શાસ્ત્રસંલોક ○ ————— ○

(5) “બ્રાહ્મો ન વિદ્યતે હ્યર્થો યથા બાલૈર્વિકલ્પ્યતે।

વાસનાલુટિતં ચિત્તમર્થાભાસે પ્રવર્તતે ॥” -પ્રમા.વા. ૨/૩૨૭।

પ્રતિપન્ના સ્યાત્ । एवं च विकल्पयुगलकेऽप्यर्थक्रियासमर्थार्थपर्यवसितसत्ताकता विकल्पस्याढौकते । यदा च विकल्पः स्वलक्षणसौधमध्यमध्यास्त इति अभिदध्याः, तथा सति ध्वनेरपि ^{१६}तदन्तःप्रवेशो दुर्निवारः स्यात्, तत्सहचरत्वात् ।

૧૧. યદાહ ભવદાવાર્ત્યઃ-સ એવ શબ્દાનાં વિષયો યો વિકલ્પનામિતિ । ન ચ વિકલ્પં વ્યતિરિચ્ય સાદૃશ્યવ્યવસ્થાપકમન્યદસ્તિ, પ્રત્યક્ષસ્ય સકલજગદ્વિલક્ષણસ્વલક્ષણગ્રહણપ્રવણત્વાત્ । તદ્ યદિ તત્સદૃશતયોત્પત્તિસ્તદાકારતા, તદા પ્રતિપાદિતન્યાયાદ્ વિકલ્પસ્ય સંનિહિતાર્થગોચર-તોરરીકર્તવ્યા, તથા ચ ધ્વનિરપિ તદ્વિષયઃ સિદ્ધ્યતીતિ સિદ્ધં નઃ સમીહિતમ્, અન્યથા તદાકારતા ન સમસ્તિ, ગત્યન્તરાભાવાત્ । તન્ન તદુત્પત્તિતદાકારતે ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવહેતૂ સંસ્તઃ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

વિકલ્પની સત્તાનું પર્યવસાન થાય છે, અર્થાત્ સ્વકાર્ય કરવામાં સમર્થ એવા અર્થનું જ વિકલ્પ ગ્રહણ કરે છે. આમ વિષયતા સંબંધથી વિકલ્પ સ્વલક્ષણાનિષ્ઠ હોવાથી અર્થ વિના વિકલ્પનો ઉદ્ભવ જ અશક્ય છે.

તેથી વિકલ્પ વસ્તુનિષ્ઠ હોવાથી વિકલ્પનો વસ્તુમાં અંતઃપ્રવેશ, વસ્તુનું તેના દ્વારા ગ્રહણ વિગેરે થઈ શકે છે, માટે ‘વિકલ્પનો વિષય અન્યાપોહ છે, તેનું વસ્તુમાં અવસ્થાન થઈ શકે નહીં... વિગેરે’ તમારો બધો પ્રભાવ નિરાકૃત થાય છે.

વિકલ્પ સ્વલક્ષણાનિષ્ઠ હોવાથી ધ્વનિ (શબ્દ) પણ સ્વલક્ષણાનિષ્ઠ સિદ્ધ થશે, કારણ કે વિકલ્પ અને શબ્દ બંને સહભાવી છે. તમારા આચાર્યનું જ કહેવું છે કે -

(૧૧) “વિકલ્પોનો જે વિષય છે, શબ્દોનો પણ તે જ વિષય છે”

વિકલ્પને છોડીને બીજું કોઈ જ્ઞાન સાદૃશ્યનો વ્યવસ્થાપક બની શકે નહીં, કારણ કે પ્રત્યક્ષ તો સકળ જગતથી વિલક્ષણ માત્ર સ્વલક્ષણનું જ ગ્રહણ કરે છે. માટે અર્થના સદૃશરૂપે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિને જ જો તદાકારતા કહો તો કથિતન્યાયના અનુસારે સંનિહિત અર્થની વિષયતા જ વિકલ્પની સિદ્ધ થાય છે, અર્થાત્ વિકલ્પ પણ સ્વલક્ષણને વિષય કરે છે, એમ જ સિદ્ધ થાય છે.

તથા વિકલ્પ અને શબ્દની સહભાવિતા હોવાથી શબ્દ પણ સંનિહિત અર્થને વિષય કરે છે - એમ સ્યાદ્વાદીનું ઈષ્ટ જ સિદ્ધ થાય છે.

ઉપરોક્ત બે વિકલ્પો સિવાય ત્રીજો કોઈ વિકલ્પ જ ન હોવાથી અન્ય રીતે તો તદાકારતા પણ ઘટી શકશે નહીં. તેથી તદુત્પત્તિ કે તદાકારતા ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવમાં કારણ નથી, માટે તે બેના આધારે પ્રત્યક્ષ અને અર્થ વચ્ચે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવની વ્યવસ્થા કરી શકાય નહીં.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૬) તદન્ત્ત્વમ્ ઇતિ । તસ્ય સ્વલક્ષણસ્યાન્તર્મધ્યં તત્ર પ્રવેશસ્તદ્વિષયતેતિ યાવત્ ।

૧૨. સંસ્તાં વા, તથાપિ વિકલ્પતઃ પર્યનુયોજ્યો ભવાન્ । કિમેતે ગ્રહણકારણં 'પાર્થક્યેન
ઉત 'સામસ્ત્યેન । તદ્ 'યદ્યાદ્યઃ પક્ષઃ, કપાલક્ષણો ઘટાન્ત્યક્ષણસ્ય ગ્રાહકઃ પ્રાપ્નોતિ તજ્જન્યત્વાત્,
'જલચન્દ્રો વા નભશ્ચન્દ્રસ્ય ગ્રાહકઃ સ્યાત્ તદાકારત્વાત્ । અથ 'દ્વિતીયઃ, તથા સતિ
ઘટોત્તરક્ષણઃ પૂર્વક્ષણસ્ય ગ્રાહકઃ પ્રસજતિ, તદુત્પત્તેસ્તદાકારત્વાચ્ચ ।

૧૩. જહત્વાદર્થસ્ય ન ગ્રાહકત્વમપિ તુ જ્ઞાનસ્ય તદુત્પત્તિતદાકારતયોઃ સત્યોરિતિ ચેત્,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવના કારણરૂપે તદુત્પત્તિ-તદાકારતા માનતાં થતી દોષપરંપરા ○

(૧૨) 'તુષ્યતુ ડુર્જનઃ' એ ન્યાયે તદુત્પત્તિ-તદાકારતાને ગ્રાહ્ય - ગ્રાહકભાવના કારણ રૂપે માની
પણ લઈએ, તો પણ એટલા દોષો આવે છે કે જેનાથી છુટકારો થઈ શકશે જ નહીં. તે આ રીતે -
ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવના કારણ તરીકે તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા, બંને 'ભિન્ન-ભિન્ન રૂપે કારણ બને છે,
કે બંને 'મળીને કારણ બને છે ?

(૧) જો તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા બંને ભિન્ન-ભિન્ન રૂપે કારણ માનવામાં આવે, તો 'તદુત્પત્તિ
કપાલની પ્રથમ ક્ષણમાં પણ છે, અર્થાત્ ઘડો ફૂટ્યા બાદ જે તેના ઠીકરા બને તે કપાલ કહેવાય છે,
આમ ઘટના અંત્યક્ષણથી કપાલના પ્રથમક્ષણની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી, તદુત્પત્તિ તો અહીં પણ છે જ,
માટે કપાલની પ્રથમક્ષણ ઘટની અંત્યક્ષણની ગ્રાહક બનશે, પણ એવું તો જોવાતું નથી. તેથી એકલી
તદુત્પત્તિ વસ્તુના ગ્રહણમાં કારણ બની શકે નહીં.

એકલી 'તદાકારતા પણ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવમાં કારણ નથી, કારણ કે આવી તદાકારતા તો
જલગત ચંદ્રમાં પણ છે (ચંદ્રનું જળમાં જે પ્રતિબિંબ પડે, એને જલચંદ્ર કહેવાય છે) જો તદાકારતા
માત્રથી ગ્રાહકત્વ આવી શકતું હોય, તો જલચંદ્ર પણ નભોગત ચંદ્રનો ગ્રાહક બનવો જોઈએ, પણ
તેવું થતું નથી.

તેથી તદુત્પત્તિ કે તદાકારતા ભિન્ન-ભિન્ન રૂપે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવમાં કારણ બની શકે નહીં, માટે
પ્રથમ વિકલ્પ તો અયુક્ત છે.

(૨) તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા બંને મળીને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવનું કારણ બને, એ વિકલ્પ પણ
અનુપાદેય છે, કારણ કે એમ માનવાથી ઘટની ઉત્તરક્ષણ પણ ઘટની પૂર્વક્ષણની ગ્રાહક બનશે, અહીં
ઘટની ઉત્તરક્ષણ પૂર્વક્ષણથી ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી, તેમાં તદુત્પત્તિ પણ છે અને પૂર્વક્ષણસદૃશ જ
ઉત્તરક્ષણનો આકાર હોવાથી, તેમાં તદાકારતા પણ છે. આમ સામગ્રી હોવા છતાં ઉત્તરક્ષણ તે
પૂર્વક્ષણની ગ્રાહક હોય, એવું જોવાતું નથી. તેથી બીજો વિકલ્પ પણ અયુક્ત છે.

(૧૩) બૌદ્ધઃ- અર્થ તો જડ હોવાથી, એમાં તદુત્પત્તિ-તદાકારતા હોવા છતાંય ગ્રાહકતા આવી

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૭) જલચન્દ્રો વેતિ । યદ્યપિ કથંચિન્નભશ્ચન્દ્રેણામ્ભશ્ચન્દ્રસ્ય જન્યમાનત્વાત્તદુત્પત્તિરપ્યત્ર વિદ્યતે,
તથાપિ તદાકારતૈવ પ્રાધાન્યેન વિવક્ષિતા ।

ઇદમિદાર્ની વિદિતમસ્માભિઃ, એતદપિ સમાનાર્થગ્રાહિપ્રાચીનસંવેદનક્ષણલક્ષણમનસ્કારોત્પાદ્યજ્ઞાને ગ્રાહકલક્ષણં વ્યભિચરતિ, ઉત્પાદકપ્રાક્તનક્ષણવર્તિમનસ્કારાગ્રાહકત્વાત્ ।

૧૪. “તદધ્યવસાયસાહિત્યેન તદુત્પત્તિતદાકારતયોર્ગ્રહણકારણત્વં સંપૂર્ણ, મનસ્કારે તન્નાસ્તીતિ ચેત, કિમિદં ભિન્નગોચરેણ સહ સાહિત્યમ્ । તથા હિ-અધ્યવસાયો વાસનાપ્રબોધવશાદુત્પન્નઃ સામાન્યમનર્થરૂપં વિકલ્પયતિ । પ્રત્યક્ષં બહિરર્થાલ્લબ્ધ્વાત્મલાભં તદાકારં તમેવ સાક્ષાત્કરોતિ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

શકે નહીં. માટે એમાં તો એવી જ ક્ષતા જ દોષ રૂપ છે, નહીં કે તદુત્પત્તિ-તદાકારતા, તેથી તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા જો જ્ઞાનમાં હોય તો જરૂર ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવરૂપ સ્વકાર્ય કરશે.

જૈન:- જ્ઞાનમાં તદુત્પત્તિ - તદાકારતા હોવા છતાં પણ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવમાં વ્યભિચાર આવે છે. તે આ રીતે - પૂર્વ મનસ્કાર (ચિત્તનો ઉપયોગ = ‘સમનન્તર પ્રત્યય’) થાય છે, જે પછીની ક્ષણમાં બીજા જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે, અને બંને, સમાન અર્થને જ ગ્રહણ કરે છે - એટલે તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા - બંને સંબંધ, પછીના જ્ઞાનમાં રહે છે, છતાં પછીનું જ્ઞાન તે પૂર્વક્ષણવર્તી મનસ્કાર જ્ઞાનનું ગ્રાહક હોતું નથી.

આશય એ છે કે, પૂર્વક્ષણીય માનસ ઘટજ્ઞાન અને ઉત્તરક્ષણીય તાદૃશ જ્ઞાન વચ્ચે તદુત્પત્તિ-તદાકારતા બંને છે અને છતાં, ઉત્તરક્ષણ, પૂર્વક્ષણની ગ્રાહક નથી હોતી. તેથી બૌદ્ધકૃત પરિષ્કારમાં ‘કારણસત્ત્વેડપિ કાર્યસ્યાડસત્ત્વમ્’ સ્વરૂપ વ્યતિરેક વ્યભિચાર સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

(૧૪) બૌદ્ધ:- તો પછી અમે આ રીતે પરિષ્કાર કરીશું કે ‘જે જ્ઞાનમાં તદધ્યવસાય (સ્વ ઉત્પાદકનો અધ્યવસાય - વિકલ્પ) હોય, તે જ્ઞાનમાં જ તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવનું કારણ બને છે, માટે પૂર્વોક્ત વ્યભિચાર આવશે નહીં. કારણ કે ઉત્તરક્ષણવર્તી જ્ઞાનમાં તદુત્પત્તિ-તદાકારતા હોવા છતાં તદધ્યવસાય (સ્વ ઉત્પાદક મનસ્કારના વિકલ્પ) નું સાહિત્ય ન હોવાથી જ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ ન થયો.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૮) તદધ્યવસાયેતિ । તસ્યોત્પાદકસ્યાધ્યવસાયો વિકલ્પનમ્ ।

○

૧. પોતાના સંતાનમાં, જે ઉપાદાનભૂત પૂર્વની ક્ષણ હોય, તેને ‘સમનન્તરપ્રત્યય’ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે - ‘સમનન્તરપ્રત્યયશબ્દઃ સ્વસંતાનવર્તિન્યુપાદાને જ્ઞાને રુદ્ધ્યા પ્રસિદ્ધઃ-’ ષડ્દર્શ. વૃ. પૃ. ૬૩ । ‘સમનન્તરપ્રત્યય’ શબ્દના વિશિષ્ટ અર્થ બાબત ધર્મોત્તરની ટીકા પર દુર્વેદકની ધર્મોત્તરપ્રદીપ ટીકામાં આ રીતે બતાવ્યું છે - સમનન્તરપ્રત્યયની ‘સમાન એવી અવ્યવહિત પૂર્વક્ષણરૂપ પ્રત્યય’ - એવી વ્યુત્પત્તિ હોવા છતાં, બાહ્ય પદાર્થની ધારાની પૂર્વક્ષણ નહીં, પણ માત્ર વિજ્ઞાનધારાની જ સમાન પૂર્વક્ષણ વિશે, તે શબ્દ રૂઢ છે. એટલે, જ્ઞાનક્ષણની પૂર્વની સ્વસમાનજાતીય ક્ષણ તે સમનન્તરપ્રત્યય... કહ્યું છે કે -

‘ચિત્તચૈત્તા અચરમા ઉત્પન્ના સમનન્તરઃ’ - અભિધર્મકોશઃ ૨/૬ ।

અર્થ :- ઉત્પન્ન થયેલાં, જે જ્ઞાનો કે સુખાદિ સંવેદનો, પોતાના જેવી ક્ષણ ન જન્માવે તેવા નથી. (અર્થાત્ પોતાના જેવી જ ક્ષણ જન્માવે છે) તેને સમનન્તરપ્રત્યય કહેવાય છે.

- इति भवतां दर्शनम्, तन्न विकल्पसाहित्यं प्रत्यक्षस्य कञ्चन विशेषं पुष्पाति । तदिदं ग्राह्यग्राहकभावकारणं प्रत्यक्षेऽपि यद् भवद्भिरभ्यधायि, तद् यथा यथा विचार्यते तथा तथा विशीर्यत इत्यनपेक्षणीयम् ।

૧૫. તદ્ યથાકથંચિત્ પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રતિપાદિતગ્રાહ્યગ્રાહકભાવલક્ષણવૈકલ્યેઽપિ ગ્રાહકત્વમ્ અર્થસ્ય ગ્રાહ્યત્વમ્, તથા દૃષ્ટત્વાત્, અન્યથા નિખિલવ્યવહારોચ્છેદપ્રસઙ્ગાત્ ભવદ્ભિરપિ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જૈન:- આવો પરિષ્કાર કરવા દ્વારા તો તમે પ્રત્યક્ષનું પણ ગ્રાહકત્વ ખોઈ બેઠા, કારણ કે પ્રત્યક્ષને વિકલ્પનું સાહિત્ય તો છે, પણ તે પ્રત્યક્ષને કંઈ ઉપકાર કરતું નથી.

વિકલ્પ એ વાસનાથી જન્મ્ય છે અને તે કાલ્પનિક (અનર્થ - અર્થથી ભિન્ન સ્વરૂપ) એવા સામાન્યને વિષય કરે છે, જ્યારે પ્રત્યક્ષ તે સ્વલક્ષણથી જન્મ્ય છે અને સ્વલક્ષણને જ વિષય બનાવે છે, એમ અહીં ભિન્નવિષયક અધ્યવસાય છે, જ્યારે તદ્ધ્યવસાય હોય તો જ વિશેષ ઉપકાર થઈ શકે
← આમ વિકલ્પસાહિત્ય સાથે તદ્દુત્પત્તિ-તદાકારતા હોવા છતાં પ્રત્યક્ષમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવની વ્યવસ્થા થઈ શકે નહીં.

તાત્પર્ય, તમે પ્રત્યક્ષમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ લાવવા, જે ભિન્ન રૂપે તદ્દુત્પત્તિ-તદાકારતા અથવા તદ્ધ્યવસાયસહકૃત-સંયુક્ત એવા તે બંનેને કારણરૂપે સ્વીકાર્યા, પણ આ વિશે જેટલું - જેટલું વિચારીએ છીએ તેટલું-તેટલું તમારું બધું જ કથન યુક્તિરહિત હોવાથી, અપેક્ષણીય નથી, એમ નિશ્ચય થાય છે.

○ પ્રત્યક્ષની જેમ શબ્દ અંગે પણ વાચ્ય - વાચકભાવ ○

(૧૫) પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં તદ્દુત્પત્તિ-તદાકારતા એ બંને ભિન્ન-ભિન્ન રૂપે કે સાથે મળીને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવમાં કારણ ન હોવા છતાંય, જેમ પ્રત્યક્ષ અને અર્થ વચ્ચે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ તમે માનો છો, જો ન માનો તો જગતનો બધો જ વ્યવહાર ઉચ્છેદ થઈ જાય.

તેમ, તદ્દુત્પત્તિ-તદાકારતા ન હોવા છતાં શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે પણ વાચ્ય-વાચકભાવ માનવો જોઈએ. જો શબ્દ-અર્થ વચ્ચે વાચ્ય-વાચકભાવ ન સ્વીકારાય, તો ‘ઘટ લાવ’ એમ કહેવાથી ઘડો જ લાવે છે, તે દેખાય છે, તે દૃષ્ટની હાનિ અને ઘડો જોઈતો હોય તો ઘટ લાવ એમ કહે છે તે જગતપ્રસિદ્ધ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થઈ જશે. માટે પ્રત્યક્ષની જેમ, શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે વાચ્ય-વાચકભાવની વ્યવસ્થા યોગ્ય જ છે.

○ જૈન દર્શનમતે શબ્દ - અર્થ વચ્ચેનો સંબંધ ○

જૈનદર્શનમતે પરમાર્થથી તો શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે ‘કથંચિત્ તાદાત્મ્ય’ સંબંધ રહેલો છે, આનો નિર્દેશ કરતા શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ જણાવ્યું છે-

પ્રત્યપાદિ । તથા શબ્દસ્ય વાચકત્વમર્થસ્ય વાચ્યત્વં પ્રતિપદ્યધ્વં યૂયમ્, અત્રાપિ દૃષ્ટહાનેઃ વ્યવહારોચ્છેદસ્ય સમાનત્વાત્ ।

૧૬. અથ હૃત્યમાચક્ષીથાઃ, યથા - નદ્યાસ્તીરે ગુડશકટં પર્યસ્તં, ધાવત ધાવત ડિમ્બકાઃ - ઇત્યાદિવિપ્રતારકપુરુષ-વચનશ્રવણાત્ પ્રવર્તમાના વિપ્રલમ્બતાભાજો જાયન્તે, અતઃ સકલ-વચનેષ્વનાશ્વાસ ઇતિ । એવં તર્હિ “ચિકિચિકાયમાનમરુમરીચિકાચક્રચુમ્બિ યજ્જલોલ્લેખિ વિશદદર્શનમુદયપદવીં સમાસાદયતિ તદલીકમવલોકિતમિતિ, સકલાધ્યક્ષેષ્વનાશ્વાસ ઇત્યભિદધ્મહે ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

“શબ્દ તે અર્થથી કથંચિદ્ ભિન્ન છે, કારણ કે ખુર(અસ્ત્રો), અગ્નિ કે મોદક શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતા વક્તાનું મોઢું અને શ્રોતાના કાનનો અનુક્રમે વિચ્છેદ, દાહ કે ભરણ થતું નથી.

અને ‘મોદક’ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરતા માત્ર લાડવાનો જ બોધ થાય છે, અન્ય પદાર્થનો નહીં. માટે શબ્દ તે અર્થથી કથંચિદ્ અભિન્ન છે - આમ જૈનદર્શનમતે શબ્દ-અર્થ વચ્ચે ‘કથંચિદ્ તાદાત્મ્ય સંબંધ છે.”

આમ શબ્દ-અર્થ વચ્ચે કથંચિદ્ ભિન્ન અને કથંચિદ્ અભિન્ન, એમ ભિન્નાભિન્ન સંબંધ સ્વીકારાય, તો જ જોવાતો વ્યવહાર સંગત થઈ શકે, અન્યથા નહીં.

(૧૬) બૌદ્ધ:- અમુક વચનો તો એવા હોય છે, કે જેનાથી માત્ર છેતરવાનું જ કામ થતું હોય છે. જેમ કે, કોઈએ કહ્યું કે “નદીના કિનારે ગોળનું ગાડુ આવ્યું છે, તેથી કે બાળકો ! જાઓ - દોડો દોડો” આવા ઠગનાર પુરુષના વચનથી, જો પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે, તો ખરેખર ઠગાઈ જ જવાય. અને આવા તો ઢગલાબંધ શબ્દો જોવાય છે, માટે બધા જ શબ્દો-વચનો પરથી અમને વિશ્વાસ ઉઠી ગયો છે, અને તેથી જ શબ્દ-અર્થ વચ્ચે અમે સંબંધ નથી માન્યો.

જૈન:- આવી રીતે તો તમને એક-બે સ્થળે પ્રત્યક્ષનો વિષય ખોટો જોવાશે, તો બધા જ પ્રત્યક્ષ પરનો વિશ્વાસ ખોવો પડશે. જેમ કે, રણમાં પ્રકાશમાં ચમકતી રેતીને વિષય બનાવતું ‘પાણી’ એવું ભ્રમાત્મક જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં ખોટું છે - આમ એકાદ પ્રત્યક્ષ જો ખોટું જોવાય, તો શું બધા જ પ્રત્યક્ષમાં વિશ્વાસ ખોઈ બેસવાનો ?

જો ના, તો શબ્દ અંગે પણ આ જ નિયમ અપનાવો, કે એક - બે વચન ખોટા જણાય એટલા માત્રથી બધા જ વચનો ખોટા જ છે, એવી ગાંઠ બાંધવી નહીં. કારણ કે પ્રત્યક્ષની જેમ, તે સિવાયના બીજા શબ્દો તો પ્રમાણ હોવા શક્ય જ છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૭) ચિકિચિકાયમાનેતિ । ચિકિચિકાશબ્દો દેદીપ્યમાનાર્થઃ; સ ચાનુકરણે પટપટાશબ્દવદ્ ડાજન્તઃ તદ્વદાચરતિ ।

૧૭. પાશ્ચાત્યવિપરીતાર્થોપસ્થાપકપ્રમાણબાધિતત્વાદ મરીચિકાસુ જલજ્ઞાનમપ્રમાણં ન શેષસત્યસ્તમ્માદિજ્ઞાનાનિ, બાધારહિતત્વાદિતિ વેત; તર્હિ ધ્વનાવપ્યયં ન્યાયઃ કિં કાકૈર્મક્ષિતઃ । ન હિ વયં સર્વશબ્દાનાં પ્રામાણ્યં પ્રતિપદ્યેમહિ, કિં તર્હિ સુનિશ્ચિતાપ્તપ્રણેતૃકાળામેવ । તન્ન પ્રામાણ્યં પ્રતિ પ્રત્યક્ષશબ્દયોર્વિશેષમુપલભામહે । એષ તુ વિશેષઃ સ્યાત્, પ્રત્યક્ષં ચક્ષુરાદિ-સામગ્રીવિશેષજન્યત્વાત્ સંનિહિતનિયતાર્થગ્રાહિ સ્પષ્ટપ્રતિભાસમ્, શાબ્દં તુ તથાવિધકારણ-વિકલત્વાદ્ નિયતાનિયતાર્થગ્રાહિ અસ્પષ્ટપ્રતિભાસમ્ । ન ચ એષ વિશેષઃ પ્રામાણ્યક્ષતિકારી,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૧૭) બૌદ્ધ:- પ્રત્યક્ષો અમુક સાચા અને અમુક ખોટા-એવી વ્યવસ્થા માટે, અમારી પાસે વિનિગમક યુક્તિ આ પ્રમાણે છે -

જે જ્ઞાનનો વિપરીત અર્થ ઉપસ્થાપક (પોતાનો જે વિષય હોય, તેનાથી ભિન્ન વિષયની સિદ્ધિ કરી બતાવે) એવા પાછળથી થતાં પ્રામાણિક જ્ઞાનથી બાધ ન આવે, તે જ્ઞાન પ્રમાણ. અને વિપરીત અર્થ ઉપસ્થાપક બીજા પ્રામાણિક જ્ઞાનથી જે જ્ઞાનનો બાધ આવે, તે જ્ઞાન અપ્રમાણ કહેવાય છે.

આ વિનિગમક યુક્તિના બળે આ રીતે પ્રમાણ-અપ્રમાણની વ્યવસ્થા થાય છે (મરુમરીચિકામાં થતું જળજ્ઞાન અપ્રમાણ છે, કારણ કે વિપરીત અર્થ ઉપસ્થાપક - જલથી ભિન્ન મરીચિકા પદાર્થની સિદ્ધિ કરાવે - તેવા પાછળથી થતા જ્ઞાનથી તે જ્ઞાનનો બાધ થાય છે. જ્યારે સાચા થાંભલા વગેરેનું જ્ઞાન પ્રમાણ છે, કારણ કે બીજું કોઈ પ્રામાણિક જ્ઞાન એવું નથી, કે જે વિપરીત અર્થ ઉપસ્થાપક બનીને આ જ્ઞાનનો બાધક બની શકે.)

જૈન:- શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે પણ વિનિગમક યુક્તિ તો રહેલી જ છે, શું અહીંનો ન્યાય કાગડાઓ ખાઈ ગયા છે ? શબ્દમાં પણ પ્રમાણ-અપ્રમાણથી વ્યવસ્થા શક્ય છે, કારણ કે બધા જ શબ્દો પ્રમાણ હોય, એવું નથી. પણ, જે શબ્દો - વચનો આપ્તપુરુષો વડે ઉચ્ચારાયા હોય, તે શબ્દો 'પ્રમાણ' કહેવાય છે. (અર્થાત્ આપ્તત્વ જેનું નિશ્ચિત છે, તેના શબ્દો પ્રમાણ અને જેનું નથી, તેના શબ્દો અપ્રમાણ) આમ પ્રમાણ-અપ્રમાણની વ્યવસ્થા તો શબ્દમાં પણ શક્ય છે. તેથી પ્રત્યક્ષ અને શબ્દ બંને પ્રમાણ્ય અંગે તો સરખા - સમબળ જ છે. હા ! બીજા અંશોને લઈને ભેદરેખા જરૂર છે, તે આ રીતે-

પ્રત્યક્ષ તે ચક્ષુ વગેરે સામગ્રીવિશેષથી જન્ય છે, તેથી 'સમીપવર્તી અમુક ચોક્કસ પ્રકારે જ અર્થનું ગ્રહણ કરે છે અને 'તે સ્પષ્ટ પ્રતિભાસરૂપ છે, જ્યારે શબ્દ તે ચક્ષુ વગેરે સામગ્રીથી જન્ય નથી, માટે 'નિયત-અનિયત બંને પ્રકારે અર્થનું ગ્રહણ કરે છે અને તે 'અસ્પષ્ટ પ્રતિભાસરૂપ છે.

આ બે અંશને લઈને જ પ્રત્યક્ષ અને શબ્દ વચ્ચે ભિન્નતા છે, પણ આ ભિન્નતા શબ્દના પ્રમાણ્યને બાધા પહોંચાડે નહીં, કારણ કે અવિશદ-અસ્પષ્ટ, અનિયત અર્થનો ગ્રાહી હોવા માત્રથી તે અપ્રમાણ ન બને, નહીંતર તો અનુમાન પણ અપ્રમાણ માનવું પડશે, કારણ કે અવિશદ - અનિયત અર્થગ્રાહી તો એ પણ છે. તેથી પ્રત્યક્ષ - અનુમાનની જેમ, શબ્દ પણ પ્રમાણ જ છે, માટે અમારું નિર્વચન યુક્તિયુક્ત છે.

ઇતરથાનુમાનસ્યાપ્યપ્રામાણ્યમાસજ્યેત, તસ્યાપ્યવિશદાનિયતાર્થગ્રાહિત્વાત્ ।

૧૮. પરમાર્થતસ્તુ ત્રિકાલવ્યાપિનઃ સર્વાર્થગ્રહણસ્વભાવત્વેઽપિ આવરણતિરસ્કૃતસ્ય જીવદ્રવ્યસ્ય ચક્ષુરાદિસામગ્રીસાપેક્ષાવરણક્ષયોપશમવશાત્ સંનિહિતસ્પષ્ટાર્થગ્રહણપરિણામઃ પ્રત્યક્ષમિત્યુચ્યતે । શબ્દસાપેક્ષક્ષયોપશમાતુ નિયતાનિયતાવિશદાર્થગ્રહણપરિણામસ્તુ શાબ્દમિતિ । તન્ન તદુત્પત્તિતદાકારતે પ્રત્યક્ષે શાબ્દેઽન્યસ્મિન્ વા જ્ઞાને ૨૦વાસ્તવ્યૌ સ્તઃ । તસ્માત્પારમાર્થિકાભિધેયપ્રયોજન-સંબન્ધપ્રતિપાદકમેતદાદિવાક્યમિતિ સ્થિતમ્ ॥

○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ પ્રત્યક્ષ - શબ્દ વગેરેની પારમાર્થિક વ્યવસ્થા ○

(૧૮) વાસ્તવમાં તો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ વગેરે બધા જ જ્ઞાનો જીવના એકપ્રકારના પરિણામો છે. આ આત્માનો સ્વભાવ ત્રિકાળવ્યાપી સમસ્ત પદાર્થોને ગ્રહણ કરવાનો છે, પણ આત્મા ઉપર ‘કર્મ’ નામનું એક એવું આવરણ આવી ગયું છે કે જેના કારણે જીવ સમસ્ત અર્થોનું ગ્રહણ કરી શકતો નથી.

પ્રત્યક્ષજ્ઞાન માટે જીવને ચક્ષુ વગેરે સામગ્રીઓની અપેક્ષા રહે છે અને તે ચક્ષુ વગેરે કારણ સામગ્રીઓ મળવા સાથે તે તે ઈન્દ્રિયજન્ય મતિજ્ઞાનના આવરણના ક્ષયોપશમની (ઘટાડાની) અપેક્ષા રહે છે. માટે ઈન્દ્રિયાદિ કારણ સામગ્રી + આવરણનો ક્ષયોપશમ મળી જાય, ત્યારે જીવનો જે સંનિહિત અર્થને સ્પષ્ટરૂપે ગ્રહણ કરવાનો પરિણામ ઉભો થાય, એને જ ‘પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે.

શબ્દજ્ઞાન માટે જીવને શબ્દ વગેરે કારણ સામગ્રીની + શ્રોત્રેન્દ્રિયજન્ય મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા રહે છે. આ બધુ મળ્યે જે જીવમાં નિયતાનિયત અર્થને અસ્પષ્ટરૂપે ગ્રહણ કરવાનો પરિણામ ઉભો થાય, એને ‘શબ્દજ્ઞાન’ કહેવાય છે.

આમ પ્રત્યક્ષ - અનુમાન - શબ્દ - ઉહ વગેરે જે જે જ્ઞાનો છે, તે બધા છેલ્લે તો આત્માના પરિણામ રૂપે જ પર્યવસિત થાય છે, પરંતુ બાહ્ય સાધનોની ભિન્નતાના કારણે લોકમાં ભિન્ન-ભિન્ન રૂપે વ્યપદેશ થાય છે. (જેમ, ચક્ષુ આદિથી જન્ય હોય તે ‘પ્રત્યક્ષ’, શબ્દથી જન્ય હોય તે ‘શબ્દજ્ઞાન’ વગેરે)

આ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ તો પ્રત્યક્ષ, શબ્દ કે બીજા કોઈ પણ જ્ઞાનમાં તદુત્પત્તિ કે તદાકારતા વાસ્તવમાં છે જ નહીં. જીવનો જ એવા પ્રકારનો પરિણામ છે, જે બાહ્ય સામગ્રીની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ વગેરે ભિન્ન-ભિન્ન વ્યપદેશ પામે છે.

પણ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ તો જેમ પ્રત્યક્ષમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ છે, તેમ શબ્દમાં વાચ્ય-વાચકભાવ

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૦) વાસ્તવ્યાવિતિ । વસ્તુશબ્દાત્ વસ્તુનિ પરમાર્થે ‘મવે’ (સિ. હે. ૬-૩-૧૨૩) इति भवार्थान्प्रत्ययान्तादीप्रत्ययः, पारमार्थिक्यावित्यर्थः । वास्तव्यशब्दात् स्त्रियामाप्रत्यये वास्तव्ये इति स्यात् ।

૧૯. ^{૨૧}તત્રાભિધેયં વાચ્યં, તત્ત્વેહ પ્રમાણમ્, તસ્યૈવ પ્રકરણેન પ્રતિપાદ્યત્વાત્, તત્ પ્રમાણ
ઇત્યવયવેન લક્ષયતિ । પ્રયોજનં દ્વિધા, શ્રોતુઃ કર્તુશ્ચ । પુનરપિ દ્વિવિધં, અનન્તરં વ્યવહિતં ચ ।
તત્ર શ્રોતુરનન્તરપ્રયોજનં પ્રમાણવિષયા વ્યુત્પત્તિઃ, કર્તુર્વ્યુત્પદ્યમાનસ્ય પ્રાજ્ઞત્વાત્ શિષ્યસ્ય
વ્યુત્પાદનમ્ । ^{૨૨}તત્રાત્મપ્રયોજનં દર્શયન્નારમ્યતે ઇતિ અસ્ય મયેતિપદસવ્યપેક્ષત્વાત્ । શિષ્યપ્રયોજનં

○ ન્યાયરશ્મિ ○

પણ છે. તેથી શબ્દ પણ પ્રમાણ છે, માટે શબ્દસમૂહરૂપ આદિવાક્ય પણ પ્રમાણ છે. અને એથી જ
આદિવાક્ય તે અભિધેય-પ્રયોજન અને સંબંધનો પરમાર્થતયા પ્રતિપાદક છે, એમ નિષ્કર્ષ થયો.

○ પ્રસ્તુત ગ્રંથગત અભિધેયાદિનો તાત્પર્યાર્થ ○

(૧૯) અભિધેય - એટલે વાચ્ય, અર્થાત્ પ્રસ્તુત ગ્રંથનો પ્રતિપાદ્ય વિષય. આ ગ્રંથમાં અભિધેય
છે ‘પ્રમાણ’, કારણ કે ન્યાયાવતાર ગ્રંથમાં મુખ્યતયા પ્રમાણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ગ્રંથનો અભિધેય
‘પ્રમાણ’ છે, એ જણાવવા સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજીએ આદિવાક્ય (પ્રમાણવ્યુત્પાદનાર્થમિદમારમ્યતે)
ના અવયવ તરીકે પ્રમાણપદનો ઉલ્લેખ કર્યો.

પ્રયોજન તે બે પ્રકારે છે - શ્રોતાનું (સાંભળનાર કે વાંચનારનું) અને કર્તાનું (ગ્રંથકાર કે
વક્તાનું). તે બંનેનું ‘અનંતર અને ‘પરંપર એમ બે પ્રકારનું પ્રયોજન છે.

(૧) અનંતર પ્રયોજન - શ્રોતાનું અનંતર પ્રયોજન છે ‘પ્રમાણવિષયક વ્યુત્પત્તિ’ એટલે પ્રમાણના
સ્વરૂપને જાણવું અને વક્તાનું અનંતર પ્રયોજન છે ‘જેના માટે હું પ્રમાણનું સ્વરૂપ બતાવવા પ્રારંભ
કરું છું, તે શ્રોતા હોશિયાર હોવાથી જલ્દી મારા - પ્રમાણ વિષયક - આશયને સમજી જાય’

બંનેનું અનંતર પ્રયોજન આ પ્રમાણે જ છે, એવો ખ્યાલ આદિવાક્યના કયા અવયવથી આવે
છે, તે જોઈએ - ‘પ્રમાણવ્યુત્પાદનાર્થમિદમારમ્યતે’ - આ આદિવાક્યમાં ગ્રંથકારે પોતાનું પ્રયોજન
‘આરમ્યતે - આરંભ કરાય’ - એ પદથી કર્યું છે, કારણ કે તે ‘મયા’ એવા પદની અપેક્ષા રાખે છે.
અને શ્રોતાનું પ્રયોજન આદિવાક્યગત વિ+ઉત્+પત્ = વ્યુત્પત્ રૂપ ઉપસર્ગ અને ધાતુના સમુદાયમાં
જ મળી જાય, એ માટે જ ગ્રંથકારે શિજન્ત પ્રયોગથી પોતાની પ્રવૃત્તિ દર્શાવી છે, આ પદથી ગ્રંથકારે
‘વ્યુત્પત્તિ ઉત્પન્ન કરવાની’ ઈચ્છા પ્રગટ કરી, અને તે અન્ય (શ્રોતા) માં જ ઉત્પન્ન થશે એટલે શ્રોતાનું

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૧) તત્રેત્યાદિ । તત્રેતિ સપ્તમ્યર્થે વર્તમાનો નિર્ધારણે વર્તતે, તત્ત્વાભિધેયત્વગુણેન । તદયમર્થઃ-
તેષામભિધેયાદીનાં મધ્યેઽભિધેયં કિમુચ્યતે । આહ-વાચ્યમિતિ । અભિધેયશબ્દસ્ય વાચ્યમિતિ નામ પર્યાય
ઇતિ યાવત્ । તત્રૈવં સ્થિતે અભિધેયં વાચ્યં-પ્રતિપાદનીયમિતિ । (૨૨) આત્મપ્રયોજનમિત્યાદિ ।
આત્મપ્રયોજનં દર્શયન્ કર્તા, આત્મનો વ્યાપારં યથાકથંચિદ્ વ્યુત્પત્સ્યન્તે શિષ્યાઃ, પરં મયા વ્યુત્પાદ્યમાના
વ્યુત્પદ્યન્તામિતિ પ્રયોજકત્વમિનન્તેન કથયતીતિ સંબન્ધઃ । નનુ પ્રમાણવ્યુત્પાદનાર્થમિદમારમ્યતે ઇત્યુક્તે
પ્રયોજનમાત્રં દર્શિતં નાત્મન ઇતિ ચેત્, આહ-આરમ્યતે ઇત્યસ્ય મેયેતિપદસવ્યપેક્ષત્વાદિતિ । નનુ તથાપિ
પૂર્વં કર્તુઃ શ્રોતુશ્ચ પ્રયોજનમભિહિતમ્, અત્ર કર્તુરેવેતિ તત્કથમિત્યાહ-

તુ વ્યુત્પદિત્યનેનોપસર્ગધાતુસમુદાયેનૈવ તદન્તર્ગતં લપ્સ્યતે ^{૨૩} **ઇત્યભિપ્રાયવાન્** કર્તા આત્મવ્યાપારં
ણિજન્તેન નિર્દિશતિ-પ્રમાણવ્યુત્પાદનાર્થમિતિ । વ્યવહિતપ્રયોજનં દ્વેધા, વ્યાવહારિકં પારમાર્થિકં
ચ । વ્યાવહારિકં હેયોપાદેયોપેક્ષણીયેષ્વર્થેષુ હાનોપાદાનોપેક્ષાલક્ષણમ્ । પારમાર્થિકં ^{૨૪} **અભ્યુદય-
નિઃશ્રેયસાવાપ્તિરિતિ** । એતત્તુ સાક્ષાદનુક્તમપ્યનન્તરપ્રયોજનફલત્વાત્ તદ્વચનેનૈવાક્ષિપ્તમવગન્તવ્યમ્ ।
સંબન્ધસ્તૂપાયોપેયલક્ષણઃ, તત્રોપેયં પ્રકરણાર્થપરિજ્ઞાનમ્, પ્રકરણમુપાયઃ, તતસ્તદભિલષતા
પ્રકરણમિદમારમ્ભણીયમિતિ અનુક્તોઽપિ વચનેન સંબન્ધોઽર્થાદ ગમ્યતે ઇતિ તાત્પર્યાર્થઃ ।

૨૦. **અધુનાક્ષરાર્થો** વિવ્રિયતે - તત્ર યદ્યપિ પ્રમાણશબ્દસ્ય સર્વકારકૈર્ભાવેન ચ વ્યુત્પત્તેઃ

○ ન્યાયરશ્મિ ○
પ્રયોજન તેના દ્વારા કહેવાયું.

(૨) પરંપર પ્રયોજન - કર્તા અને શ્રોતા બંનેનું પરંપરપ્રયોજન બે પ્રકારે છે - ^{૨૫} વ્યાવહારિક અને ^{૨૬} પારમાર્થિક તેમાં કર્તા+શ્રોતાનું (૨.A) વ્યાવહારિક પ્રયોજન છે હેયમાં હાન(ત્યાગ)ની બુદ્ધિ, ઉપાદેયમાં ઉપાદાન(ગ્રહણ)ની બુદ્ધિ અને ઉપેક્ષણીય પદાર્થમાં ઉપેક્ષાબુદ્ધિ. (૨.B) પારમાર્થિક પ્રયોજન છે અભ્યુદય (ઈહ-પારલૌકિક સમૃદ્ધિ) અને નિઃશ્રેયસ(મોક્ષ)ની પ્રાપ્તિ. ગ્રંથકારશ્રીએ પરંપર પ્રયોજનનો સાક્ષાત્ રૂપે યદ્યપિ ઉલ્લેખ નથી કર્યો, પણ તે અનંતરપ્રયોજનનું ફળ હોવાથી, અનંતર પ્રયોજનનો નિર્દેશ થવાથી, તેનો પણ નિર્દેશ થઈ જાય છે.

સંબંધ તે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં 'ઉપાય-ઉપેય' રૂપ છે. અહીં ઉપેય (જે મેળવવાનું છે, તે) છે પ્રસ્તુત ન્યાયાવતાર ગ્રંથગત પદાર્થોનો વિશદબોધ, અને ઉપાય (જેનાથી મેળવવાનું છે, તે) છે પ્રસ્તુત ન્યાયાવતાર ગ્રંથ. આ સંબંધથી ખ્યાલ આવે છે, કે જે વ્યક્તિને પ્રકરણના પદાર્થનું જ્ઞાન મેળવવું હોય તેને પ્રસ્તુત ગ્રંથ વિશે પ્રવૃત્તિ કરવી, કારણ કે એના માટે આ જ ઉપાય છે. આદિવાક્ય દ્વારા સાક્ષાત્ આ સંબંધનો નિર્દેશ ન કર્યો હોવા છતાં, અર્થતઃ તે જણાય છે.

આમ આદિવાક્ય દ્વારા અભિધેય, પ્રયોજન અને સંબંધનો અવશ્ય નિર્દેશ થાય છે, એમ સિદ્ધ થયું.

○ 'પ્રમાણવ્યુત્પાદનાર્થમિદમારમ્યતે' નો અક્ષરશઃ અર્થ ○

(૨૦) આદિવાક્યનો અક્ષરાર્થ આ પ્રમાણે છે - પ્રમાણ શબ્દમાં, પ્ર+મા ધાતુ અને અનટ્ પ્રત્યય

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ○

(૨૩) અભિપ્રાયવાન્ । કેનોલ્લેખેન યોઽભિપ્રાયઃ । આહ-શિષ્યપ્રયોજનમિત્યાદિ । તદન્તર્ગતમિતિ । વ્યુત્પાદનાન્તર્ગતમ્ । (૨૪) અભ્યુદયનિઃશ્રેયસાવાપ્તિરિતિ । અભ્યુદયોઽપવર્ગપ્રાપ્તેરર્વાગ્ દેવલોકસુકુલલાભાદિકં સાંસારિકં કલ્યાણમ્, નિશ્ચિતં કેવલપરમાનન્દમયત્વાત્ શ્રેયઃ કલ્યાણં સમાસાન્તે અતિ નિઃશ્રેયસં મુક્તિસ્તયોઃ પ્રાપ્તિઃ । યદ્યપિ ચેહાભ્યુદયસામાન્યગ્રહણેન તદ્વિશેષસ્વરૂપસ્ય નિઃશ્રેયસસ્યાપિ ગ્રહઃ સિદ્ધઃ, તથાપિ ગોબલીવર્દન્યાયેનોભયોરભિધાનમિતિ ।।

સુકરત્વાત્ "કૃત્યત્યુટો બહુલમ્" (પા. ૩-૩-૧૧૩) અન્યત્રાપિ (પા. ૩-૩-૧૩૦) इति वचनाद् यथाक्रमममी कर्त्रर्थादिकारक-भावव्युत्पत्त्या प्रमाणशब्दवाच्याः, तद् यथा-आत्मार्थज्ञानार्थ-क्रियाकारणकलापक्षयोपशमक्रियारूपाः, तथापीह ज्ञानमेवाधिक्रियते, तस्यैव परीक्षाक्षमत्वात्, इतरेषां परीक्षायाः तत्पुरःसरत्वात्, वैयर्थ्याच्च । तथा हि-^{२५}नार्थस्तावदात्मनः परीक्षया, तस्य भ्रान्ताभ्रान्तज्ञानेषु समानत्वात् । ^{२६}नाप्यर्थस्य, तस्योपेयत्वात्, उपायभूतज्ञानपरीक्षणैव

○—○न्यायरश्मि○—○

છે. અનટ્ પ્રત્યય છએ કારકમાં અને ભાવમાં આવે છે, એટલે પ્રમાણનો અર્થ સાત રીતે થઈ શકે છે. તે આ પ્રમાણો -

- (૧) કર્તા કારકમાં પ્રમાણનો અર્થ જે પ્રમા કરે તે 'આત્મા' છે.
- (૨) કર્મ કારકમાં પ્રમાણનો અર્થ જેની પ્રમા થાય તે 'પદાર્થ' છે.
- (૩) કરણ કારકમાં પ્રમાણનો અર્થ જેના વડે પ્રમા થાય તે 'જ્ઞાન' છે.
- (૪) સંપ્રદાન કારકમાં પ્રમાણનો અર્થ જેના માટે પ્રમા થાય તે 'અર્થક્રિયા' છે.
- (૫) અપાદાન કારકમાં પ્રમાણનો અર્થ જેનાથી પ્રમા થાય તે 'કારણકલાપ' છે.
- (૬) અધિકરણ કારકમાં પ્રમાણનો અર્થ જે હોતે છતે પ્રમા થાય તે 'ક્ષયોપશમ' છે.
- (૭) ભાવમાં પ્રમાણનો અર્થ 'પ્રમિતિ' રૂપ ક્રિયા છે.

‘પ્રમાણ’ શબ્દનો આત્મા વગેરે સાત અર્થમાંથી પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં કરણ કારકગત ‘જ્ઞાન’ રૂપ અર્થ જ અભિપ્રેત છે, કારણ કે જ્ઞાન જ સર્વ પરીક્ષામાંથી પ્રમાણરૂપે પાર ઉતરે છે. બીજા બધાની પ્રમાણતા જ્ઞાનાધારિત છે, જ્ઞાન જો પ્રમાણ બને તો જ તે પ્રમાણ બને, એટલે બીજાની પરીક્ષા વ્યર્થ છે.

ભાવાર્થ, અહીં પ્રમાણ શબ્દનો અર્થ કરવો છે. વ્યુત્પત્તિથી ૭ અર્થ શક્ય છે, પણ કયો અર્થ લેવો? તે નક્કી કરવું છે. પ્રમાણ એ છે, જે પદાર્થનો નિશ્ચાયક હોય. એટલે જે વ્યુત્પત્તિ અર્થમાં, પદાર્થનિશ્ચાયકતા ઘટી શકે, તે અર્થ લેવાનો છે. પણ

(૧) કર્તા કારકગત આત્મામાં પદાર્થનિશ્ચાયકતા ઘટતી નથી, કારણ કે આત્મા તો પ્રમા-અપ્રમા બંને જ્ઞાનમાં સમાન છે.

(૨) કર્મ કારકગત અર્થની પરીક્ષા કરવી, તે પણ નિષ્પ્રયોજન છે, કારણ કે તે તો પ્રમાણનો ઉપેય છે, અને તેની પરીક્ષા ઉપાયભૂત જ્ઞાનની પરીક્ષાથી જ થઈ જશે. અર્થાત્ જ્ઞાન જો સમ્યગ્ હશે તો અર્થ પણ સમ્યગ્ હશે.

(૩) સંપ્રદાન કારકગત અર્થક્રિયાની પરીક્ષા પણ જરૂર નથી, કારણ કે જો અર્થક્રિયાનું જ્ઞાન હોય તો પરીક્ષાની જરૂર નથી. આશય એ છે કે તરસ લાગી છે, પાણી જોઈએ છે, સામે દેખાય છે

○—○અર્થસંપ્રેક્ષણ○—○

(૨૫) નાર્થ इति । न प्रयोजनम् । (२६) नाप्यर्थस्येति । अत्राग्रिमेषु च स्थानेषु परीक्षया प्रयोजनमिति संबन्धनीयम् ।

ગતત્વાત્ । નાર્થક્રિયાયાઃ, તદવગતૌ પરીક્ષાવૈયથ્યાત્ । નાપિ કારણકલાપસ્ય, જ્ઞાનોત્પત્તેઃ પ્રાક્ સ્વરૂપાનવગતેઃ, પશ્ચાત્ તત્સ્વરૂપનિર્ણયાદેવ તત્સાદ્ગુણ્યવૈગુણ્યાવગતેર્નૈર્થક્યાત્ । નાપિ ક્ષયોપશમસ્ય, તસ્ય જ્ઞાનોત્પાદોઽત્તીયમાનરૂપત્વાત્ । નાપિ પ્રમિતિમાત્રસ્ય તસ્ય પ્રમાણસાધ્યતયા તત્ત્વારુતાદ્વારેણૈવ સમીચીનતાસિદ્ધેરિતિ ।

૨૧. તદયમભિપ્રાયઃ-યદપિ અનન્તધર્માધ્યાસિતે વસ્તુનિ સર્વ એવ શબ્દાર્થા નિરુપચરિતા ઘટન્તે, તથાપિ યેનાર્થ પરિચ્છિદ્યાર્થક્રિયાસમર્થાર્થપ્રાર્થનયા પ્રવર્તન્તે પ્રમાતારસ્તદેવેહ જ્ઞાનમાત્મના

○ ન્યાયરશ્મિ ○

તે પ્રમાણ છે કે નહીં તેની પરીક્ષા કરવી છે. હવે જો સામે પડેલી વસ્તુની અર્થક્રિયા ખબર હોય (કે તરસ છીપાવે) તો તો પરીક્ષાની જરૂર જ નથી રહેતી.

(૪) અપાદાન કારકગત કારણકલાપની પરીક્ષા પણ વ્યર્થ છે, કારણ કે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વિના કારણ કલાપનું સ્વરૂપ (તે સાચા છે કે ખોટા તે) જાણી શકાતું નથી. જો જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાઈ જાય,તો જ્ઞાનના સ્વરૂપથી જ કારણસામગ્રીનાં સાદ્ગુણ્ય (સાચા ગુણો) અને વૈગુણ્ય (ખોટા ગુણો) નો ખ્યાલ આવી જશે, માટે પાછળથી પણ કારણકલાપની પરીક્ષા તો વ્યર્થ જ છે.

(૫) અધિકરણ કારકગત ક્ષયોપશમની પરીક્ષાનો પણ કોઈ અર્થ નથી, કારણ કે તેનો નિશ્ચય તો જ્ઞાનના ઉત્પાદથી જ થઈ શકે છે.

(૬) ભાવસાધનથી નિષ્પન્ન પ્રમિતિની પરીક્ષા કરવાનો પણ કોઈ અર્થ નથી, કારણ કે પ્રમિતિ તે પ્રમાણનું સાધ્ય છે, તેથી પ્રમિતિની સિદ્ધિ પ્રમાણથી જ શક્ય છે. એટલે જો પ્રમાણની ચારૂતા સિદ્ધ થાય, તો જ પ્રમિતિની ચારૂતા સિદ્ધ થઈ શકે, માટે પ્રમાણ શબ્દનો પ્રમિતિ પણ અર્થ કરવાનો નથી.

(૨૧) ફલિતાર્થ - યદપિ દરેક વસ્તુ અનન્તધર્માત્મક છે અને તેમાં બધા શબ્દોના અર્થો ઘટી શકે - પણ, અહીં તો જેના વડે અર્થનું જ્ઞાન કરીને, અર્થક્રિયાસમર્થ એવા પદાર્થની ઈચ્છાથી પ્રમાતા પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે જ્ઞાન જ પ્રમાણ મનાય છે. પ્રમીયતેઽનેનેતિ પ્રમાણમ્ એ તૃતીયા કારકનિષ્પન્ન અર્થ જ અહીં લેવાનો છે, એટલે જ આત્મા સાથે ધર્મી રૂપે અભિન્ન હોવા છતાં ધર્મરૂપે ભિન્ન છે, તે જ્ઞાન જ પ્રમાણના અર્થ તરીકે લેવો.

અહીં જ્ઞાન આત્માથી ભિન્નાભિન્ન છે, એવું એટલા માટે કહ્યું છે, કે પ્રથમા કારકથી પ્રમાણનો અર્થ આત્મા થાય છે, તે જ્ઞાનથી અભિન્ન હોવાથી, તેને પ્રમાણ માનો - એવું કોઈ કહે, તો નિવારણ થાય કે જ્ઞાન આત્માથી કથંચિદ્ ભિન્ન પણ છે. તેથી પ્રમાણ શબ્દનો અર્થ 'જ્ઞાન' કરવો, આત્મા નહીં. એમ ફલિત થાય છે.

વ્યુપાદન એટલે બીજાઓ દ્વારા પરિકલ્પિત લક્ષણોનું ખંડન કરવા સાથે પોતાને અભિપ્રેત એવા યુક્તિયુક્ત લક્ષણને પ્રકાશવું.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૭) ઉત્તીયમાનરૂપત્વાદિતિ । ઉત્પૂર્વાન્નયતેઃ કર્મણિ યન્, નિર્ણીયમાનત્વાદિત્યર્થઃ ।

સહ ધર્મરૂપતયા તાદાત્મ્યેऽપિ ધર્મરૂપતયા વ્યતિરિક્તં પ્રમીયતેऽનેનેતિ પ્રમાણમિત્યુચ્યતે । તસ્ય વ્યુત્પાદનમ્ પરપરિકલ્પિતલક્ષણાદિવ્યુદાસેન સ્વાભિપ્રેતલક્ષણાદિસ્વરૂપપ્રકાશનમ્ । તદર્થ-અર્થશબ્દઃ પ્રયોજનપર્યાયઃ इदम् इति અર્થરૂપતયા સ્વચેતસિ વિવર્તમાનપ્રકરણશરીરં પરામૃશતિ । દ્વિવિધં હિ ^{૨૮}પ્રકરણશરીરમ્, શબ્દોઽર્થશ્ચેતિ, બહિઃ શબ્દરૂપતયા પ્રકાશયિષ્યમાણત્વેऽપ્યન્ત-સ્તત્ત્વાર્થાકારેણ પ્રત્યક્ષત્વાદ્ । આરમ્બતે इति^{૨૯} પદવાક્યશ્લોકાદિરચનયા પ્રક્રિયતે इति યાવત્ ।

૨૨. इह च लक्षणसंख्यागोचरफलेषु प्रमाणं प्रति विप्रतिपद्यन्ते परे । तथा हि-लक्षणे तावत्, प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमिति सौगताः । अनधिगतार्थाधिगन्तु प्रमाणमिति मीमांसकाः ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

અર્થ એટલે પ્રયોજન, અર્થાત્ પ્રમાણના વ્યુત્પાદન માટે.

इदम् = આ - કે જે પ્રકરણ, અર્થસ્વરૂપે પોતાના ચિત્તમાં રહેલું છે, તે બહાર શબ્દ સ્વરૂપે પ્રકાશિત કરાય છે.

આશય એ છે કે જે સંનિકૃષ્ટ હોય તેના માટે इदं શબ્દ વપરાય. હવે પ્રશ્ન થાય કે પ્રકરણ તો રચાયું જ નથી, તેથી વિદ્યમાન જ નથી તો તેનો નિર્દેશ શી રીતે થાય ? इदं તેનો જવાબ છે કે શબ્દથી પ્રકરણ રચાયું ન હોવા છતાં, અર્થથી તો ચિત્તમાં વિદ્યમાન છે, સંનિકૃષ્ટ છે, इदम् થી તેનો નિર્દેશ થાય છે.

આરમ્બતે એટલે આરંભાય છે, એટલે કે આ પ્રકરણ પદ, વાક્ય, શ્લોક વગેરેની રચનાથી યુક્ત કરાય છે - આમ સંપૂર્ણ રીતે આદિવાક્યનો ભાવાર્થ અને શબ્દાર્થનું નિરૂપણ પૂર્ણ થયું.

○ ઈતરદર્શનોની પ્રમાણનાં લક્ષણ - સંખ્યા - વિષય અને ફળ અંગે વિપ્રતિપત્તિ (ભ્રમ) ○

૨૨ પ્રમાણના લક્ષણ, સંખ્યા, વિષય અને ફળ અંગે ઈતર દર્શનકારો ભ્રમમાં રાય છે, એટલે પારમાર્થિક નિર્ણય સુધી કોઈ પહોંચતું નથી, તેઓની આ ચારે અંગે વિપ્રતિપત્તિ આ પ્રમાણે છે -

(૧) પ્રમાણના લક્ષણ અંગે વિપ્રતિપત્તિ - બૌદ્ધદર્શન માને છે કે જે જ્ઞાન અવિસંવાદી હોય, તે જ્ઞાન પ્રમાણ બને. મીમાંસક દર્શન માને છે કે જે અનધિગત અર્થનો અધિગમ કરે, અર્થાત્ જે અર્થ પહેલા ક્યારે ગ્રહણ ન થયો હોય, તેવા અર્થનું જે ગ્રહણ કરે તે પ્રમાણ કહેવાય. ન્યાયદર્શન માને છે

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૮) પ્રકરણશરીરમિતિ । પ્રકરણસ્ય સ્વરૂપમ્ । (૨૯) પદત્યાદિ । પદં પ્રસિદ્ધમ્, વાક્યં વિશિષ્ટપદસમુદાયઃ । યદાહ-

पदानां संहतिर्वाक्यं सापेक्षाणां परस्परम् ।

साख्याताः कल्पनास्तत्र पश्चात्सन्तु यथायथम् ।।

श्लोकश्छन्दोमात्रम् । आदिग्रहणात् प्रत्यक्षानुमानप्रकरणादिग्रहः ।।

અર્થોપલબ્ધિहेतुः प्रमाणमिति नैयायिकादयः ।। तथा संख्यायां, प्रत्यक्षानुमाने द्वे एव प्रमाणे इति ^{३०}सौगताः । ^{३१}प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्त्यभावाः प्रमाणानीति ^{३२}मीमांसकाः । प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानानि प्रमाणानीति ^{३३}नैयायिकाः । ^{३४}प्रत्यक्षानुमानशब्दानि प्रमाणानीति

○ ————— ○ ન્યાયરશ્મિ ○ ————— ○
કે જે પદાર્થ અર્થની ઉપલબ્ધિમાં, અર્થને ગ્રહણ કરવામાં કારણ બને તે પ્રમાણ કહેવાય છે ← આમ પ્રમાણના લક્ષણ અંગે ઘણી બધી વિપ્રતિપત્તિઓ છે.

(૨) પ્રમાણની સંખ્યા અંગે વિપ્રતિપત્તિ - બૌદ્ધદર્શન પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન - એમ બે જ પ્રમાણ માને છે. મીમાંસકદર્શન પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ અને અભાવ - એમ છ પ્રમાણ માને છે. ન્યાયદર્શનના નૈયાયિકો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ - એમ ચાર પ્રમાણ માને છે. વૈશેષિકદર્શન પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ - એમ ત્રણ પ્રમાણ માને છે (આ વૈશેષિકમત વ્યોમશિવના અભિપ્રાયથી કલ્પો છે, જ્યારે કંદલીકારના અભિપ્રાયે વૈશેષિક મતે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન - એમ બે જ પ્રમાણ છે) સાંખ્યદર્શન પણ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ - એમ ત્રણ પ્રમાણ માને છે. અને ચાર્વાકદર્શન માત્ર એક પ્રત્યક્ષ, પ્રમાણ માને છે ← આમ પ્રમાણની સંખ્યા અંગે પણ ઘણી વિપ્રતિપત્તિઓ છે. તેઓનો સંગ્રાહક શ્લોક આ પ્રમાણે છે -

चार्वकोऽध्यक्षमेकं, सुगतकणभुजौ सानुमानं, सशाब्दम्
तद्वैतं पारमर्षः, सहितमुपमया तत्त्रयं चाक्षपादः ।

○ ————— ○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○ ————— ○

(૩૦) સૌગતા इति । सुष्ठु अपुनरावृत्त्या गतं गमनं, सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति न्यायात् शोभनं ज्ञानं वा यस्य स तथा, स देवता येषां "सास्य देवता" (पा. ४-२-२४) इति अण्; यद्वा सुगतस्य इमे सौगताः, "तस्येदम्" (पा. ४-३-१२०) इति अण् । (३१) मीमांसका इति । मीमांसाशब्दः पूजितविचारवचनस्तां विदन्त्यधीयते वा, क्रमादिभ्योऽक् (पा. ४-२-६९) इत्यकप्रत्ययः । यद्वा मीमांसयन्ति विचारयन्ति यथावस्थितस्वरूपेण प्रमाणप्रमेयादिवस्तुजातमिति मीमांसकाः कर्तरि वुण् । (३२) नैयायिकादय इति । न्यायं विदन्त्यधीयते वा "क्रतूक्थादेष्टण्" इति विश्रान्तसूत्रेण ठण्, "तस्येकः" इतीकादेशः । (३३) प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्त्यभावाः प्रमाणानीति । यदाहुस्तद्वादिनः-

प्रत्यक्षमनुमानं च शाब्दं चोपमया सह ।

अर्थापत्तिरभावश्च षट् प्रमाणानि जैमिनेः ।। इति ।

પ્રમાકરસ્ય વા અભાવપ્રમાણં પ્રત્યક્ષવિશેષં વદતઃ પઞ્ચ પ્રમાણાનીતિ ।

(૩૪) પ્રત્યક્ષાનુમાનશબ્દાનિ પ્રમાણાનીતિ વૈશેષિકા इति । व्योमशिवाभिप्रायेणैतत्प्रमाण-
त्रितयमवोचदाचार्यः । कन्दलीकारस्तु प्रत्यक्षानुमाने द्वे एव प्रमाणे प्राह । नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या
विशेषाः, विशेषा एव वैशेषिकम्; "विनयादेः" (पा. ५-४-३४) इति स्वार्थे ठण्; ततो वैशेषिकं विदन्त्यधीयते
वा वैशेषिकाः, "तद्वेत्यधीते" (सिद्ध. हे. ६-२-११७) इत्यण् ।।

तैशेषिकाः । ^{३५}एतान्येव सांख्य्याः । ^{३६}प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति चार्वाकाः ।। तथा गोचरे, परस्परविनिर्लुठितलक्षणक्षयिपरमाणुलक्षणानि स्वलक्षणानि प्रमाणगोचरस्तात्त्विक इति बौद्धाः । सामान्यविशेषात्मकं वस्त्विति मीमांसकाः । परस्परविभक्तौ सामान्यविशेषाविति नैयायिकतैशेषिकाः । ^{३७}त्रैगुण्यरूपं सामान्यमिति सांख्य्याः । ^{३८}भूतचतुष्टयं प्रमाणभूमीति

○ न्यायरश्मि ○

अर्थापत्त्या प्रभाकृद् वदति, स निखिलं मन्यते भट्ट एतत्
साभावं, द्वे प्रमाणे जिनपतिसमये स्पष्टतोऽस्पष्टतश्च ।।

(૩) પ્રમાણના વિષય અંગે વિપ્રતિપત્તિ - બૌદ્ધદર્શન પરસ્પર ભિન્ન-ભિન્ન રહેલ, ક્ષણ-ક્ષણે નષ્ટ થાય એવા પરમાણુરૂપ સ્વલક્ષણને જ પ્રમાણનો તાત્વિક વિષય માને છે. મીમાંસકદર્શન સામાન્ય અને વિશેષાત્મક વસ્તુને પ્રમાણનો વિષય માને છે. સાંખ્યદર્શન સત્ત્વ, રજસૂ અને તમસૂ - એ ત્રણ સ્વભાવરૂપ સામાન્યને જ પ્રમાણનો વિષય માને છે. ચાર્વાકદર્શન પૃથ્વી, અગ્નિ, જળ અને વાયુ - આ ચાર ભૂતને પ્રમાણનો વિષય માને છે, કેટલાક ચાર્વાકો આકાશની સાથે પ્રમાણના પાંચ વિષયો માને છે ← આમ અલગ-અલગ દર્શનકારોને પ્રમાણના વિષય અંગે ઘણી વિપ્રતિપત્તિઓ છે.

०-----०अर्थसंप्रेक्षण०-----०

(३५) एतान्येव सांख्या इति । संख्या पञ्चविंशतितत्त्वानि; यदाहः सांख्याः-

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।

जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥ १ ॥

तां विदन्त्यधीयते वा सांख्याः; पूर्ववदण् । तालव्यादिरपि शाङ्ख्यध्वनिरस्तीति वृद्धाम्नायः ।
तथाहि-शङ्खनामा कश्चिदाद्यः पुरुषविशेषः; तस्यापत्यं पौत्रादिरिति गर्गादित्वाद् ण्यप्रत्ययः ।।

(३६) प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति चार्वाका इति । चर्व अदने चर्वन्ति भक्षयन्ति तत्त्वतो न मन्यन्ते पुण्यपापादिकं परोक्षं वस्तुजातमिति चार्वाकाः; मवाकश्यामाकेत्यादि सिद्धहेमोणादिदण्डकेन (सू.

३७) निपातनात् ।। प्रमाणसंख्यासंग्रहाय श्लोकश्चात्र-

चार्वाकोऽध्यक्षमेकं, सुगतकणभुजौ सानुमानं सशब्दं,

तदद्वैतं पारमर्षः, सहितमुपमया तत्त्रयं चाक्षपादः ।

अर्थापत्त्या प्रभाकृद् वदति, स निखिलं मन्यते भट्ट एतत्.

साभावं, द्वे प्रमाणे जिनपतिसमये स्पष्टतोऽस्पष्टतश्च ।।

(३७) त्रैगुण्यरूपं सामान्यमिति । त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि, ततः स्वार्थे "ण्योऽनन्तादेः" इति ण्यः, त्रयो लोकास्त्रैलोक्यं, षड् गुणाः षाड्गुण्यम्, ततस्त्रैगुण्यं रूपं स्वभावो यस्य सामान्यस्य तत् त्रैगुण्यरूपम् । (३८) भूतचतुष्टयमिति । पृथ्व्यप्तेजोवायुलक्षणम् । केचिदेव तु चार्वाकैकदेशीया आकाशलक्षणं पञ्चमं भूतमभिमन्यमानाः पञ्चभूतात्मकं जगदाचक्षते इति ॥

ચાર્વાકાઃ ।। તથા ફલેઽપિ વિપ્રતિપદ્યન્તે, અર્થાધિગતિઃ પ્રમાણફલમિતિ સૌગતાઃ । પૂર્વ પૂર્વ પ્રમાણમુત્તરમુત્તરં તુ ફલમિતિ મીમાંસકાદયઃ ।

૨૩. તત્ર તાવલ્લક્ષણસંખ્યાવિપ્રતિપત્તી નિરાચિકીર્ષુરાહ-

૬પ્રમાણં સ્વપરાભાસિ જ્ઞાનં, બાધવિવર્જિતમ્ ।

પ્રત્યક્ષં ચ પરોક્ષં ચ દ્વિધા, મેયવિનિશ્ચયાત્ ।। ૧ ।।

તત્રાપિ પૂર્વાર્ધેન લક્ષણવિપ્રતિપત્તિમુત્તરાર્ધેન તુ સંખ્યાવિપ્રતિપત્તિં નિરાચષ્ટે । લક્ષણં ચ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૪) પ્રમાણના ફળ અંગે વિપ્રતિપત્તિ - બૌદ્ધદર્શન એમ માને છે કે અર્થનું જ્ઞાન થવું તે જ પ્રમાણનું ફળ છે. મીમાંસકદર્શન માને છે કે પૂર્વ-પૂર્વનું પ્રમાણ અને ઉત્તરોત્તરનું જ્ઞાન ફળ છે, તેથી તેઓ પ્રમાણના ફળરૂપે ઉત્તરોત્તરનું જ્ઞાન સ્વીકારે છે ← આમ ઈતરદર્શનકારોની પ્રમાણના ફળ અંગે પણ વિપ્રતિપત્તિ છે.

મૂળગ્રંથકાર શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી સૌ પ્રથમ પ્રમાણની લક્ષણ અને સંખ્યા અંગેની વિપ્રતિપત્તિઓ દૂર કરવા માટે ન્યાયાવતાર ગ્રંથનો પ્રથમ શ્લોક કહે છે -

(૨૩) શ્લોકાર્થઃ- જે પ્રમાણ છે, તે બાધાથી વર્જિત, સ્વ-પરાભાસી જ્ઞાન રૂપ હોય છે અથવા જે જ્ઞાન સ્વ-પરનો અવભાસી હોય અને બાધાથી વર્જિત હોય તે જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ છે. (અહીં બંને વાક્યોનું અંતર આ પ્રમાણે છે, કે પહેલા વાક્યમાં પ્રમાણ ઉદ્દેશ્ય છે અને જ્ઞાન વિધેય છે, જ્યારે બીજા વાક્યમાં જ્ઞાન ઉદ્દેશ્ય છે અને પ્રમાણ વિધેય છે. પ્રથમ અર્થ વિપ્રતિપત્તિ જીવોને અને બીજો મૂઠ જીવોને આશ્રયીને કહ્યો છે, આનો આશય વિવેચનમાં સમજાશે.) પ્રમેય બે ભેદે હોવાથી પ્રમાણના પણ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ -એમ બે ભેદ થાય છે (૧)

વિવેચનઃ- ગ્રંથકારશ્રીએ શ્લોકના પૂર્વાર્ધ દ્વારા પ્રમાણનું યથાર્થ લક્ષણ કહીને, લક્ષણની વિપ્રતિપત્તિઓનું નિરાકરણ કર્યું અને ઉત્તરાર્ધ દ્વારા પ્રમાણની નિયત સંખ્યા બતાવીને, સંખ્યાની વિપ્રતિપત્તિનું નિરાકરણ કર્યું.

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(6) "સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણમ્" પ્રમા.ત. ૧/૨, જૈનતર્કભાષા । "પ્રત્યક્ષં ચ પરોક્ષં ચ દ્વે પ્રમાણે તથા મતે" "પ્રત્યક્ષં વિશદં જ્ઞાનં ત્રિધા શ્રુતમવિપ્લવમ્ । પરોક્ષં પ્રત્યભિજ્ઞાદિ પ્રમાણે ઇતિ સંગ્રહઃ ।।" - પ્રમાણસંગ્ર.કા.૨, ન્યાયવિનિશ્ચય ૪૬૧-૬૭૦ । "પ્રત્યક્ષં વિશદં જ્ઞાનં મુખ્યસંવ્યવહારતઃ । પરોક્ષં શેષવિજ્ઞાનં પ્રમાણે ઇતિ સંગ્રહઃ ।।" "વ્યવસાયાત્મકં જ્ઞાનમાત્માર્થગ્રાહકં મતમ્,ગ્રહણં નિર્ણયસ્તેન મુખ્યં પ્રમાણ્યમશ્નુતે ।। તત્પ્રત્યક્ષં પરોક્ષં ચ દ્વિધૈવાત્રાન્યસંવિદામ્,અન્તર્ભાવાત્ર યુજ્યન્તે નિયમાઃ પરિકલ્પિતાઃ ।।" - લઘીય.૬૦,૬૧ । "સ્વાપૂર્વાર્થવ્યવસાયાત્મકં જ્ઞાનં પ્રમાણમ્ । તદ્વેધા । પ્રત્યક્ષેતરભેદાત્ । - પરિક્ષામુખઃ ૧-૧,૨-૧/૨ । "તદ્ દ્વિભેદં પ્રત્યક્ષં ચ પરોક્ષં ચ ।।" -પ.ન.૨/૧ । "પ્રત્યક્ષં ચ પરોક્ષં ચ દ્વે પ્રમાણે તથા મતે । અનન્તધર્મકં વસ્તુ પ્રમાણવિષયસ્તિહ ।।" -ષડ્દર્શ. ૫૫ ।

પરરૂપેભ્યો વ્યાવર્તનક્ષમોઽસાધારણધર્મઃ । લક્ષ્યતે પરિચ્છિદ્યતે વિજાતીયેભ્યો વ્યાવૃત્તં લક્ષ્યં યેન તલ્લક્ષણમિત્યુચ્યતે । તત્ત્વેહ દ્વયે પ્રત્યાય્યાઃ સ્વદર્શનાનુરક્તાન્તઃકરણાસ્તીર્થાન્તરીયા વિપ્રતિપન્નાઃ, તથા મુગ્ધબુદ્ધયો ^{૪૦}લૌકિકા અવ્યુત્પન્નાશ્ચેતિ । તતશ્ચ યદાદૌ વિપ્રતિપન્નાન્ પ્રતિ લક્ષણં તદૈવં લક્ષ્યલક્ષણભાવો દ્રષ્ટવ્યઃ । યદિદં ભવતામસ્માકં ચ પ્રમાણમિતિ પ્રસિદ્ધમ્, તત્સ્વપરાભાસિ જ્ઞાનં બાધવિવર્જિતં મન્તવ્યમ્; પ્રસિદ્ધં પ્રમાણમનૂદ્યાપ્રસિદ્ધં સ્વપરાભાસિત્વાદિ વિધીયતે ।

૨૪. યદા તુ અવ્યુત્પન્નમતીન્ પ્રતીદં લક્ષણમ્, તદા પ્રતિપ્રાણિ સ્વપરપ્રકાશિનો જ્ઞાનસ્ય

○ ન્યાયરશ્મિ ○

પરરૂપથી વ્યાવૃત્ત કરવામાં સમર્થ - આ વસ્તુ પરથી જુદી છે, એમ બતાવવા સમર્થ - વસ્તુનો જે અસાધારણ ધર્મ હોય, તેને 'લક્ષણ' કહેવાય છે. જેને પ્રમાણનું લક્ષણ જણાવવાનું છે, તે જીવો બે પ્રકારના છે - (૧) એક તો તે જીવો કે જેઓનું અંતઃકરણ પોત-પોતાના દર્શનના અનુરાગથી (યુક્તિ વગરની માત્ર રાગાંધતાથી) કલુષિત થઈ ગયું છે અને કુમાન્યતાના આગ્રહથી જે જીવો માત્ર ભ્રમમાં રાચે છે, અને (૨) બીજા તે જીવો કે જેઓ મુગ્ધ બુદ્ધિવાળા અને અવ્યુત્પન્ન છે, અર્થાત્ જેઓને પ્રમાણનો અર્થ ખબર જ નથી, તેવા લૌકિક જીવો.

નિયમ - જે પ્રસિદ્ધ હોય તે જ લક્ષ્ય-ઉદ્દેશ્ય બને છે, અપ્રસિદ્ધ નહીં, અને જે અપ્રસિદ્ધ હોય તે જ લક્ષણ - વિધેય બને છે, પ્રસિદ્ધ નહીં - આ નિયમના આધારે -

(૧) જ્યારે વિપ્રતિપન્ન જીવોને પ્રમાણનું લક્ષણ જણાવવું હોય, ત્યારે પ્રમાણને લક્ષ્ય બનાવવું, કારણ કે વિપ્રતિપન્ન જીવોને પ્રમાણ તો પ્રસિદ્ધ જ છે અને જે સિદ્ધ હોય તે લક્ષ્ય બને. અને 'સ્વપરાભાસી જ્ઞાનં બાધવિવર્જિતમ્' એને લક્ષણ બનાવવું, કારણ કે વિપ્રતિપન્ન જીવોને હજું પ્રમાણનું લક્ષણ અપ્રસિદ્ધ છે અને જે અસિદ્ધ હોય તે લક્ષણ બને.

તેથી વિપ્રતિપન્ન જીવોને પ્રમાણનું લક્ષણ જણાવવું હોય તો પ્રસ્તુત શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો - જે પ્રમાણતત્ત્વ તમારા અને અમારા (જૈનદર્શન) વચ્ચે પ્રસિદ્ધ છે, તે પ્રમાણ સ્વ-પરનો પ્રકાશક અને બાધાથી રહિત એવું જ્ઞાન છે - આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધનું કથન અને અપ્રસિદ્ધનું વિધાન કરીને, લક્ષ્ય-લક્ષણભાવ બનાવવો.

(૨૪) (૨) જ્યારે અવ્યુત્પન્ન - મૂઢ જીવોને પ્રમાણનું લક્ષણ જણાવવું હોય, ત્યારે 'સ્વપરાભાસી જ્ઞાનં બાધ વિવર્જિતમ્' એને લક્ષ્ય બનાવવું, કારણ કે તે દરેક વ્યક્તિને પ્રસિદ્ધ છે - જો એવું જ્ઞાન સર્વને સિદ્ધ નહીં માનો તો પ્રતિનિયત વ્યવહારોનો ઉચ્છેદ થઈ જશે. ભાવ એ છે કે દરેક વ્યક્તિને સ્વ અને પરનું પ્રકાશક, બાધરહિત એવું જ્ઞાન થાય છે, એવી ખબર છે, તો જ તે વ્યવહાર કરી શકે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૧) તીર્થાન્તરીયેત્યાદિ । તીર્યતે ભવાધ્ધિરનેનેતિ તીર્થ દ્વાદશાઙ્ગં તદાધારો વા સંઘઃ, તસ્માદન્યતીર્થાન્તરં તત્ર ભવાસ્તીર્થાન્તરીયાઃ । (૪૦) લૌકિકા ઇતિ । લોકે ભવા અધ્યાત્માદેરાકૃતિગણત્વાત્ "અધ્યાત્માદેઃ" ઇતિ શૈષિકષ્ટજ્ ।

બાધારહિતસ્ય કસ્યચિત્ સિદ્ધત્વાત્, અન્યથા પ્રતિનિયતવ્યવહારોચ્છેદપ્રસંગાત્, એવં તે બોધ્યન્તે-
યદદો ભવતાં ક્વચિન્નિયતાર્થગ્રાહિ સ્વપરપ્રકાશકં બાધરહિતં જ્ઞાનં પ્રસિદ્ધં તત્ પ્રમાણમિતિ
બુદ્ધ્યન્તામ્ । અત્રાપિ સિદ્ધસ્યાનુવાદોઽસિદ્ધસ્ય વિધાનં યોજ્યમ્ ॥

૨૫. અધુનાક્ષરાર્થ-તત્ર પ્રમાણમિતિ પૂર્વવત્ । સ્વ આત્મા સ્વરૂપં, પરોઽર્થઃ, તાવાભાસયિતું
પ્રકાશયિતું શીલમસ્ય તત્તથા । જ્ઞાયતે નિર્ણયતે તત્ત્વં યેન તદ્ જ્ઞાનમ્ । બાધ્યતેઽનેનેતિ બાધઃ,
વિપરીતાર્થોપસ્થાપકપ્રમાણપ્રવૃત્તિરિતિ યાવત્ । તેન વિશેષેણ વર્જિતં રહિતં યજ્ઞાનં તત્પ્રમાણમિતિ
સંટઙ્કઃ ॥

૨૬. હહ ચ વ્યવચ્છેદ્યાપેક્ષયા લક્ષણે વિશેષણપ્રવૃત્તેઃ સ્વપરાભાસિઃ ઇત્યનેન યે સ્વાભાસ્યેવ
જ્ઞાનં મન્યન્તે જ્ઞાનવાદિનો બૌદ્ધવિશેષાઃ, યે ચ પરાભાસ્યેવ મીમાંસકનૈયાયિકાદયસ્તે નિરસ્તાઃ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○
'હું ઘટ જ જોઈ રહ્યો છું' એવો વ્યવહાર ત્યારે જ થઈ શકે, જ્યારે ઘટનું નિશ્ચાયક જ્ઞાન થાય અને
તે જ્ઞાનનું પણ જ્ઞાન થાય, માટે સ્વપરાભાસી વગેરે પ્રસિદ્ધ છે - અને જે પ્રસિદ્ધ હોય તે લક્ષ્ય બને.
અને 'પ્રમાણ' ને લક્ષણ બનાવવું, કારણ કે મૂઢ જીવોને હજુ ખ્યાલ નથી કે આવું જ્ઞાન પ્રમાણ
કહેવાય.

તેથી મૂઢ જીવોને પ્રમાણનું લક્ષણ જણાવવું હોય તો પ્રસ્તુત શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો -
આપણને નિયત અર્થગ્રાહી, સ્વ-પર પ્રકાશક અને બાધરહિત જે જ્ઞાનનું સંવેદન થાય છે, તે જ્ઞાન
પ્રમાણ છે - આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધનું કથન અને અપ્રસિદ્ધનું વિધાન કરીને, લક્ષ્ય - લક્ષણભાવ બનાવવો.

○ શ્લોકના પૂર્વાર્ધનો અક્ષરાર્થ ○

(૨૫) 'પ્રમાણં સ્વપરાભાસિ જ્ઞાનં બાધવિવર્જિતમ્' એનો અક્ષરશઃ અર્થ આ પ્રમાણે છે - 'પ્રમાણ'
એટલે જ્ઞાન (પૂર્વોક્ત રીતે પ્રમાણનો કરણકારકગત 'જ્ઞાન' અર્થ) અને જે જ્ઞાન સ્વનો = પોતાના
જ્ઞાનસ્વરૂપનો અને પરનો = બાહ્ય પદાર્થનો પ્રકાશ કરે છે, તે જ્ઞાનને 'સ્વપરાભાસિ' કહેવાય છે.
'જ્ઞાન' એટલે 'જ્ઞાયતે નિર્ણયતે તત્ત્વં યેન તદ્ જ્ઞાનં' એટલે જેના દ્વારા વસ્તુ પરમાર્થથી જાણી શકાય,
વસ્તુનો નિર્ણય કરી શકાય, તેને જ્ઞાન કહેવાય છે. તથા 'બાધ્યતેઽનેનેતિ બાધઃ' એટલે જેના દ્વારા બાધા
આવી શકે, તેને 'બાધ' કહેવાય છે. અર્થાત્ વિપરીત અર્થના ઉપસ્થાપક (વિપરીત અર્થ સાધે) એવા
પ્રમાણની પ્રવૃત્તિને બાધ કહેવાય છે. અને આવી પ્રવૃત્તિ જે જ્ઞાનમાં ન હોય, તે જ્ઞાન 'બાધવિવર્જિત'
કહેવાય છે. - આમ શ્લોકના પૂર્વાર્ધનો અક્ષરાર્થ થયો.

(૨૬) લક્ષણમાં વિશેષણો, વ્યવચ્છેદની અપેક્ષાએ મૂકાય છે, અર્થાત્ જે લક્ષ્ય નથી, તેની
બાદબાકી કરવા માટે મૂકાય છે. પ્રસ્તુતમાં પણ વ્યવચ્છેદની અપેક્ષાએ વિશેષણોની સાર્થકતા આ રીતે
ઘટાવી શકાય -

જ્ઞાનના લક્ષણમાં જે 'સ્વપરાભાસિ' વિશેષણ મૂક્યું, એ વિશેષણ દ્વારા જે લોકો જ્ઞાનને માત્ર
'સ્વપ્રકાશી' જ માને છે, તે જ્ઞાનવાદી બૌદ્ધવિશેષનું અને જે લોકો જ્ઞાનને માત્ર 'પરપ્રકાશી' જ માને

૨૭. તે હિ 'બહિરર્થાભાવાત્ જ્ઞાનં સ્વાંશપર્યવસિતસત્તાકમિત્યાચક્ષીરન્, તદ્યુક્તમ્, જ્ઞેયાર્થાભાવે જ્ઞાનાભાવપ્રસંગાત્ । અર્થાર્થાભાવેઽપિ "સ્વપ્નદશાયાં વનદેવકુલાદિનાનાપ્રતિભાસં જ્ઞાનમવલોકિતમિતિ તથાભૂતં સકલં બ્રૂષે, તન્ન, "તસ્યાપિ જાગ્રદવસ્થાભાવિ-સદ્ભૂતાર્થદર્શનસંપાદિતાત્મ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○
છે, તે મીમાંસક અને નૈયાયિક વગેરેના મતનું પણ ખંડન થાય છે.

હવે ટીકાકાર શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિ, માત્ર સ્વપ્રકાશવાદી બૌદ્ધનું અને માત્ર પરપ્રકાશવાદી મીમાંસક - નૈયાયિક વગેરેના મતનું ખંડન કરીને, જ્ઞાન તે સ્વ-પર ઉભય પ્રકાશક છે - એમ સિદ્ધ કરશે. ત્યારબાદ વ્યવસ્થેદની અપેક્ષાએ પ્રમાણલક્ષણગત બીજા વિશેષણોની સાર્થકતા બતાવશે, એમ સંદર્ભ જણાવો.

○ જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી યોગાચારમતનો નિરાસ ○

(૨૭) જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી યોગાચાર (બૌદ્ધવિશેષ)ના મતે બાહ્ય કોઈ પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ નથી, માત્ર જ્ઞાન જ એક સત્ છે, અને આ જ્ઞાન માત્ર સ્વરૂપને ગ્રહણ કરવામાં જ પર્યવસિત છે, એટલે માત્ર સ્વપ્રકાશક છે. બાહ્ય કોઈ જ પદાર્થનું અસ્તિત્વ ન હોવાથી તે જ્ઞાન પરપ્રકાશક બની શકે નહીં.

જૈન:- તમારું કથન અયોગ્ય છે, કારણ કે જો બાહ્ય કોઈ જ્ઞેય પદાર્થ જ ન હોય, તો જ્ઞાનનો પણ અભાવ થઈ જશે. (ભાવ - જો જ્ઞેય ન હોય તો જ્ઞાન કોનું કરવાનું ?)

અદ્વૈતવાદી:- 'અર્થ ન હોય તો જ્ઞાનનો અભાવ થાય' એ વાત બેસતી નથી, કારણ કે સ્વપ્નદશામાં બાહ્ય પદાર્થ ન હોવા છતાં વન-દેવકુળ વગેરે ઘણી વસ્તુઓનું જ્ઞાન તો થાય જ છે. માટે અર્થ વિના પણ જ્ઞાન થવામાં કોઈ બાધ નથી. તેથી બાહ્ય પદાર્થ વિના પણ જ્ઞાન શક્ય છે.

જૈન:- જે વસ્તુનો અનુભવ પૂર્વે ક્યારેય ન થયો હોય, તે વસ્તુનો પ્રતિભાસ સ્વપ્નદશામાં થઈ શકે નહીં, પણ જે વસ્તુનો પૂર્વે (જાગ્રદ્ દશામાં) એક - બે વાર પણ અનુભવ કર્યો હોય, તે જ વસ્તુનો પ્રતિભાસ સ્વપ્નદશામાં શક્ય છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૪૧) તસ્યાપીત્યાદિ । સ્વપ્નદશાજ્ઞાનસ્યાપિ જાગ્રદવસ્થાયાં ભવનશીલં યત્સદ્ભૂતાર્થદર્શનં તેન સંપાદિતો ય આત્મનઃ સંસ્કારસ્તસ્ય મિદ્ધાદિકારણકલાપસંનિધાનેન યઃ પ્રબોધસ્તં વ્યપેક્ષતે, "કર્મણ્યન્" (પા. ૩-૨-૧) તદ્ભાવસ્તસ્માત્ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(૭) "યોગાચારમતં ત્વિદમ્ - વિજ્ઞાનમાત્રમિદં ભુવનમ્ । નાસ્તિ બાહ્યોઽર્થઃ જ્ઞાનાદ્વૈતસ્યૈવ તાત્વિકત્વાત્ ।"

-ષડ્ દર્શ.વૃત્તિ ૧૧।

(૮) "યથા માયા યથા સ્વપ્નો ગન્ધર્વનગરં યથા । તથોત્પાદસ્તથા સ્થાનં તથા ભક્ત્ય ઉદાહૃતઃ ।" - માધ્યમિકવૃ. સંસ્કૃત.૩૪। "યત્તુક્તં ભગવતા માયોપમા ધર્મા યાવત્ નિર્વાણોપમા ઇતિ ।" - મહાયાનસૂત્રાલં. પૃ. ૬૨। "ઇતદુક્તં ભગવતા અનુત્પન્નાઃ સર્વભાવા માયોપમાશ્ચ ઇતિ" - લંકાવતાર સૂ.દ્વિ.ભા.પૃ. ૧૧૧।

સંસ્કારમિદ્ધાદિકારણકલાપસંનિધાનપ્રબોધવ્યપેક્ષત્વાત્, ઇતરથાત્યન્તાનુભૂતભૂતપચ્ચકાતિરિક્ત-
ષષ્ટભૂતપ્રતિભાસઃ સ્યાત્ ।

૨૮. કિં ચ । કથમેકં જ્ઞાનં સિતપીતાદ્યનેકાકારવિવર્તમિતિ પ્રષ્ટવ્યો ભવાન્ । "અનાદ્ય-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

આશય એ છે કે, જ્યારે જે પદાર્થનો અનુભવ કર્યો હોય, ત્યારે તે પદાર્થવિષયક અનુભવ દ્વારા આત્મામાં એક સંસ્કાર જન્મે છે. અને તે સંસ્કારનો નિદ્રા, દહીં વગેરેનું ભોજન, જળનો પ્રદેશ હોવો, રાત્રીનો કાળ હોવો, વાતાદિ પ્રકૃતિ થવી, વાતદોષથી દુષ્ટ થવું... વિગેરેમાંથી કોઈ પણ - સામગ્રી મળ્યે પ્રબોધ થાય છે, એટલે તે સંસ્કાર જાગૃત થાય છે અને તેના દ્વારા જ સ્વપ્નમાં પદાર્થવિષયક પ્રતિભાસ થાય છે.

નિષ્કર્ષ - જો પૂર્વે સદ્ભૂત એવા અર્થના અનુભવ દ્વારા આત્મામાં સંસ્કાર પડે, તો જ તે પદાર્થનો સ્વપ્નમાં બોધ થાય છે. સ્વપ્નમાં જો બાહ્ય પદાર્થ વિના પણ વસ્તુનો અનુભવ થતો હોય, તો પાંચ ભૂતથી અતિરિક્ત છટ્ઠાં ભૂતનો પણ સ્વપ્નમાં અનુભવ થવો જોઈએ, જે ક્યારેય થતો નથી - ન થવાનું પણ કારણ એ જ છે, કે છટ્ઠાં ભૂતનો સદ્ભાવ જ ન હોય તો અનુભવ દ્વારા તદ્વિષયક સંસ્કાર પડે જ શી રીતે ? તેથી અર્થસદ્ભાવ પૂર્વક જ સ્વપ્નમાં પદાર્થનો પ્રતિભાસ થાય છે. માટે 'સ્વપ્નજ્ઞાનની જેમ અર્થ વિના પણ પદાર્થનો બોધ થાય' - એ કથન નિરાકૃત થાય છે. તેથી બાહ્ય પદાર્થ માનશો, તો જ જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ ઘટી શકશે, નહીંતર જ્ઞાનાભાવનો પ્રસંગ તદ્વસ્થ જ રહેશે.

○ વાસનાબલે જ્ઞાનગત ચિત્રાકારવ્યવસ્થા વિકલ્પગ્રસિત છે ○

(૨૮) બીજી વાત, જો બાહ્ય પદાર્થ ન હોય, તો જ્ઞાનમાં શ્વેત-પીત વગેરે અનેક વિવર્તો (=

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૪૨) મિદ્ધાદીતિ । મિદ્ધશબ્દો નિદ્રાભિધાયી નપુંસકઃ । યદ્વિનિશ્ચયટીકાયાં ધર્મોત્તરઃ-મિદ્ધં નિદ્રેતિ । આદિશબ્દાદદૃષ્ટં દધ્યાદિભોજનં સજલાદિદેશો નિશીથાદિકાલો વાતાદિઃ પ્રકૃતિર્વાતાદિદૂષિતત્વં ચેત્યાદિ ગૃહ્યતે । તથા ચાત્રાર્થ આગમઃ-

અણુહ્યદિદ્વચિંતિયસુયપયઙ્વિયારદેવયાળૂયા ।

સુમિણસ્સ નિમિત્તાઙ્ગં પુણ્ણં પાવં ચ નાભાવો ॥ ૧ ॥ (વિશે. ભા. ૧૭૦૩)

[અનુભૂતદૃષ્ટચિન્તિતશ્રુતપ્રકૃતિવિકારદેવતાનૂપાઃ ।

સ્વપ્નસ્ય નિમિત્તાનિ પુણ્યં પાપં ચ નાભાવઃ ॥ ૧ ॥]

અત્ર 'અણુયેતિ' અનૂપઃ સજલદેશઃ ॥

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(૭) "વાસનાપરિપાકતો નીલપીતાદિપ્રતિભાસઃ આલયવિજ્ઞાનં હિ સર્વવાસનાધારભૂતમ્ ।" -ષડ્દ.વૃ. ૧૧ ।
"તત્રાલયવિજ્ઞાનં નામાહમાસ્પદં વિજ્ઞાનમ્ । નીલાદ્યુલ્લેખિ ચ વિજ્ઞાનં પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનમ્ ।" -
સર્વદ.સં.પૃ.૩૭ ।

વિદ્યાવાસનાત્ ઇતિ ચેત્, અત્રાપિ વિકલ્પયુગલમમલમવતરતિ, તતો જ્ઞાનાત્ સા વાસના
 'વ્યભૈત્સીદ્' ન વા । 'વ્યત્યરૈક્ષીચ્ચેદ્, એવં સતિ તદ્ગ્રાહકપ્રમાણમભિધાનીયમ્, જ્ઞાનવ્યતિરિક્તાયાઃ
 સંવેદનાભાવાત્, તત્સંવેદને ચાર્થસ્યાપિ વ્યતિરિક્તસ્ય સંવેદનમિતિ સ દુષ્પ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ।
 *વેદ્યવેદકાકારકલુષિતાજ્ઞાનાદેવ વ્યતિરિક્તા તત્કારણભૂતા **જ્ઞાનરૂપૈવ સાનુભીયતે ઇતિ
 ચેન્ન, *તયા સહ સંબન્ધગ્રહણાભાવાત્, *દૃષ્ટહાન્યદૃષ્ટપરિકલ્પનાપ્રસન્ગાચ્ચ ।

૨૯. કિં ચ । યથા વ્યતિરિક્તવાસનાવશાદેકમપિ જ્ઞાનં નાનાકારમ્, તથા *જડમપિ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

પર્યાયો) કઈ રીતે ઘટી શકે ? સ્ફટિક સમાન જ્ઞાનમાં નિમિત્ત વિના તો રક્તતા ન જ આવી શકે, માટે
 નિમિત્ત તરીકે બાહ્ય પદાર્થનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું જ જોઈએ.

અદ્વૈતવાદી:- જ્ઞાનમાં જે શ્વેત-પીત વગેરે પર્યાયોનો અનુભવ થાય છે, તે બાહ્યાર્થના નિમિત્તે
 નહીં, પણ અનાદિકાલીન અવિદ્યા(અજ્ઞાન)ની વાસનાના કારણે થાય છે.

જૈન:- તમારું આ કથન પણ અયુક્ત છે. કહેવાતા વિકલ્પોમાંથી તમારું કથન પાર પામતું નથી.
 તે આ રીતે - જેના કારણે જ્ઞાનમાં શ્વેતાદિ પર્યાયોનો અનુભવ થાય છે, તે વાસના જ્ઞાનથી 'ભિન્ન
 છે કે 'અભિન્ન છે ?

બૌદ્ધ:- 'વાસના જ્ઞાનથી ભિન્ન છે.

જૈન:- તો તેનું ગ્રાહક પ્રમાણ તમારે કહેવું પડશે, કારણ કે જ્ઞાનથી ભિન્ન એવી વાસનાનું પ્રત્યક્ષ
 તો થતું નથી. (જો પ્રત્યક્ષથી તેનું સંવેદન થતું હોય, તો પ્રમાણની જરૂર ન પડે, પણ તેવું થતું ન
 હોવાથી તેને સિદ્ધ કરવા અન્ય પ્રમાણ આપવું પડે.)

બૌદ્ધ:- અમે જ્ઞાનથી ભિન્ન એવી વાસનાનું પ્રત્યક્ષ જ માનીએ છીએ

(૨૯) જૈન:- જો જ્ઞાનથી ભિન્ન એવી વાસનાનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું હોય, તો તેની જેમ જ્ઞાનથી
 ભિન્ન એવા અર્થનું પ્રત્યક્ષ થાય, તેમાં વાંધો શું ? અને આવી રીતે તો બાહ્યાર્થ સિદ્ધ થશે. માટે
 વાસનાના ગ્રાહક તરીકે પ્રત્યક્ષ તો ન ઘટી શકે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૪૩) વેદ્યેત્યાદિ । એવશબ્દો ભિન્નક્રમે, તતોડયમર્થ:-વેદ્યવેદકાકારકલુષિતાદેવ જ્ઞાનાદ્ વ્યતિરિક્તા
 ન તુ જ્ઞાનમાત્રાદપીતિ, અત એવ આહ-તત્કારણભૂતા વેદ્યવેદકાકારકલુષજ્ઞાનસ્ય હેતુભૂતા । (૪૪)
 જ્ઞાનરૂપૈવેતિ । અયમભિપ્રાયઃ-જ્ઞાનરૂપા વાસના પૂર્વક્ષણવર્તિની વેદ્યવેદકાકારકલુષમુત્તરક્ષણવર્તિ વિજ્ઞાનં
 જનયતીતિ । (૪૫) તયેત્યાદિ । તયા વાસનયા સહ વેદ્યવેદકાકારકલુષજ્ઞાનસ્ય
 કાર્યકારણભાવલક્ષણસંબન્ધગ્રહણાભાવાત્ તદભાવશ્ચ ભવદભિપ્રાયેણ પૂર્વાપરક્ષણવર્તિજ્ઞાનવ્યતિરિક્તસ્ય
 ગ્રાહકસ્યાત્મનોડસત્ત્વાત્ । (૪૬) દૃષ્ટહાનીત્યાદિ । ઘટાદિસહિતચક્ષુરાદિસામગ્રીતોડન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં
 જ્ઞાનમુત્પદ્યતે ઇતિ દૃષ્ટસ્ય પ્રત્યક્ષાદ્યનિરાકૃતસ્ય વ્યવહારસ્ય હાનિઃ, તથા પ્રત્યક્ષાદિભિઃ પ્રમાણૈરસંવેદ્યમાનાયાઃ
 વાસનાયાઃ સકાશાત્ સિતપીતાદિનાનાકારકલિતમધ્યક્ષમુત્પદ્યતે ઇત્યદૃષ્ટં તસ્ય પરિકલ્પના તયોઃ
 પ્રસંગાત્ । (૪૭) જડમપીતિ । અચિદ્રૂપમપિ જ્ઞાનમ્ ।

તદ્વશાદેવ બોધરૂપં પ્રકાશત ઇતિ વિપરીતાપત્તેરર્થ એવ સિદ્ધિમાસ્કન્દેદ્ ન જ્ઞાનમ્ । ^૩અથાવ્યતિરિક્તા, હન્ત જ્ઞાનમેવ તન્ન વાસના તદવ્યતિરિક્તત્વાત્ તત્સ્વરૂપવદિત્યાર્તાં તાવત્ । પરાભાસ્યપિ સ્વપ્રકાશાભાવાદભિદધીરન્ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

બૌદ્ધ:- વાસના જ્ઞાનસામાન્યથી તો અભિન્ન જ છે, જ્ઞાનરૂપ જ છે, પણ વેદવેદકાકાર (ઘટમહં જાનામિ માં ઘટ વેદ છે, અહં વેદક છે, તેના)થી કલુષિત જ્ઞાનથી તે ભિન્ન છે. વાસ્તવમાં ઘટાદિ પદાર્થો ન હોવા છતાં, વાસનાથી જ આવું કલુષિત જ્ઞાન થાય છે. એટલે એ કાર્યથી જ કારણરૂપ વાસનાનું અનુમાન થાય છે.

આમ વાસના જ્ઞાનરૂપ હોવાથી જ્ઞાનાદૈત પણ અખંડ રહે છે અને વેદવેદકાકારકલુષિત જ્ઞાનથી તેનું ગ્રાહક ‘અનુમાન’ પ્રમાણ પણ છે.

જૈન:- વાસના અને વેદવેદકાકારથી કલુષિત જ્ઞાન - આ બે વચ્ચે માનેલો જે ‘કાર્ય - કારણભાવ’ રૂપ સંબંધ છે, તેનું ગ્રહણ જ થઈ શકતું નથી, કારણ કે (તમે) પૂર્વાપરક્ષણવર્તી જ્ઞાનથી ભિન્ન એવું ‘આત્મ’ તત્ત્વ તો સ્વીકારતા નથી, કે જે તે સંબંધનો ગ્રાહક બને.

આશય એ છે કે કારણ અને કાર્ય વચ્ચેનો સંબંધ ગ્રહણ કરનાર વ્યક્તિ કાર્યક્ષણે અને કારણક્ષણે વિદ્યમાન હોવી જોઈએ. બૌદ્ધમતે કારણક્ષણ (વાસના) અને કાર્યક્ષણ (કલુષિત જ્ઞાન) ભિન્નક્ષણીય છે, અને તે બંને ક્ષણે વિદ્યમાન અન્વયી એવો આત્મા તો છે જ નહીં, તો પછી વાસના અને કલુષિતજ્ઞાન વચ્ચેના કાર્ય-કારણભાવનો બોધ જ શી રીતે થશે ?

બીજી વાત, જો વાસના દ્વારા વેદ-વેદકાકારવાળા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનશો, તો ‘દૃષ્ટહાનિ’ અને ‘અદૃષ્ટકલ્પના’ નામના બે દોષ આવશે, કારણ કે યક્ષુ વિગેરે બાહ્યાર્થની સામગ્રી હોય તો જ્ઞાન થાય અને એ સામગ્રી ન હોય તો જ્ઞાન ન થાય - આમ અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા ‘અર્થથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે’ એ જગત પ્રસિદ્ધ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થશે. (કારણ કે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ તમે અર્થના બદલે વાસનાથી માનો છો) અને વાસનાથી શ્વેતાદિ પર્યાયોથી યુક્ત જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી હોય, એવું ક્યારે જોયું પણ નથી અને અનુભવ્યું પણ નથી. છતાંય ‘વાસનાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય’ એવા અદૃષ્ટની, તમે કલ્પના કરો છો.

બીજી વાત, જો જ્ઞાન એક હોવા છતાં, વાસનાથી તેના અનેક આકાર થઈ શકે, એવું તમે માનો છો, તો પછી અમે એમ કહી શકીએ છીએ કે વાસ્તવમાં જ્ઞાન છે જ નહીં, જડ એવો અર્થ જ છે, પણ વાસનાના કારણે જ તે બોધ રૂપે જણાય છે, તો તેનો પણ તમે પ્રતિકાર નહીં કરી શકો. આમ અર્થની જ સિદ્ધિ થશે - અને જ્ઞાનનો તો અભાવ જ થઈ જશે. માટે ‘જ્ઞાનથી ભિન્ન વાસનાના કારણે શ્વેતાદિ અનેકાકારે બોધ થાય’ - એ પ્રથમ પક્ષ યોગ્ય નથી.

બૌદ્ધ:- વાસના જ્ઞાનથી અભિન્ન છે.

જૈન:- તો એનો અર્થ એ થયો કે જ્ઞાન જ એક તત્ત્વ છે, તેનાથી અલગ વાસના નામનું કોઈ તત્ત્વ જ નથી. એમ વાસના સિદ્ધ ન થવાથી, તેના દ્વારા જ્ઞાનમાં અનેકાકારો પણ શક્ય ન બને, માટે

૩૦. તદપ્યસંબદ્ધમ્ સ્વપ્રકાશાભાવે પરપ્રકાશાયોગાત્ । ^{૪૮}ન ^{૧૦}હિ પ્રદીપઃ સ્વરૂપમનુદ્યોતયન્ ઘટાદ્યુદ્યોતને વ્યાપ્રિયતે । "સ્વયં ચાપ્રતીતમપિ યદ્યયં ગ્રાહયતિ જ્ઞાનમ્, દેવદત્તસ્યોત્પન્નં (જ્ઞાનં) યજ્ઞદત્તં ગ્રાહયેત્, ^{૪૯}વિશેષાભાવાત્ । અન્યત્ત્વ પરપ્રકાશનમાત્રેઽપિ દૂરાસન્નાદિભેદઃ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જ્ઞાનમાં જે અનેકાકારો છે, તે અર્થના નિમિત્તે જ છે - એમ અર્થની સત્તા સ્વીકારાય તો જ જ્ઞાનની સત્તા ઘટી શકે, નહીંતર નહીં.

તેથી જ્ઞાન સ્વ+પર = ઉભયપ્રકાશક છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, માટે અર્થ ન હોવાથી જ્ઞાન માત્ર સ્વપ્રકાશક છે - એ કથન ખંડિત થયું.

○ પરપ્રકાશકજ્ઞાનવાદી મીમાંસક - નૈયાયિકાદિનો નિરાસ ○

(૩૦) મીમાંસક-નૈયાયિક વગેરે દર્શનકારોના મતે જ્ઞાન માત્ર બ્રાહ્મ પદાર્થનો જ પ્રકાશ કરતો હોવાથી, જ્ઞાન માત્ર પરપ્રકાશક છે - સ્વપ્રકાશક નહીં.

પણ તેઓનું મંતવ્ય યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે જ્ઞાન જ્યાં સુધી સ્વનો પ્રકાશ ન કરે ત્યાં સુધી પરનો પ્રકાશ પણ કરી શકે નહીં. લોકમાં પણ જોવાય છે કે દીવો જ્યાં સુધી પોતાનો પ્રકાશ ન કરે, ત્યાં સુધી ઘટ વગેરે પદાર્થોનો પણ પ્રકાશ કરી શકે નહીં. તેથી જ્ઞાનને જો પરપ્રકાશી માનવું હોય, તો સ્વપ્રકાશી પણ અવશ્ય માનવું પડશે.

જો જ્ઞાન, સ્વયં અપ્રતીયમાન હોવા છતાં ઘટાદિ અર્થની પ્રતીતિ કરાવી શકતું હોય તો, દેવદત્તને થયેલા ઘટજ્ઞાનથી, યજ્ઞદત્તને પણ ઘટની પ્રતીતિ થઈ શકશે. તે આ રીતે -

જો જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક હોય, તો એમ માની શકાય કે દેવદત્તને થયેલ ઘટજ્ઞાનનું જ્ઞાન દેવદત્તને જ થયું હોવાથી, ઘટની પ્રતીતિ દેવદત્તને જ થાય. યજ્ઞદત્તને તે ઘટજ્ઞાનનું જ્ઞાન ન હોવાથી ઘટપ્રતીતિ ન થાય. પણ તમે જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશક માનતા નથી. એટલે દેવદત્તને, ઘટજ્ઞાનનું જ્ઞાન થયા વિના જો ઘટની પ્રતીતિ થાય છે, તો તે જ ઘટજ્ઞાનથી યજ્ઞદત્તને પણ ઘટની પ્રતીતિ થશે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૪૮) નહીતિ । યદુક્તમ્-

દીપવત્રોપપદ્યેત બાહ્યવસ્તુપ્રકાશનમ્ ।

અનાત્મવેદને જ્ઞાને જગદાન્ધ્યં પ્રસજ્યતે ॥ ૧ ॥

(૪૯) વિશેષાભાવાદિતિ । દેવદત્તોત્પન્નજ્ઞાનસ્ય દેવદત્તયજ્ઞદત્તાભ્યામસંવેદ્યમાનત્વેનાવિશેષાત્ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(10) "કો વા તત્પ્રતિભાસિનમર્થમધ્યક્ષમિચ્છંસ્તદેવ તથા નેચ્છેત્ ॥ પ્રદીપવત્ ॥" -પરીક્ષામુખઃ સૂ. ૧/૧૧-૧૨ ।

(11) "સ્વયમસિદ્ધેન જ્ઞાનેન ગૃહીતસ્યાપ્યગૃહીતરૂપત્વાત્, અન્યથા સર્વજ્ઞજ્ઞાનગૃહીતસ્ય રથ્યાપુરુષજ્ઞાનગૃહીતત્વં ભવેદિતિ તસ્યાપિ સર્વજ્ઞતાપ્રસક્તિઃ ।" -સન્મતિ. ટી. પૃ. ૪૭૮ ।

“પ્રથમાનાનામર્થાનાં કિમપેક્ષશ્ચકાસ્તિ, શરીરાપેક્ષ ઇતિ ચેત્, ન, તસ્યાપિ પ્રકાશ્યતાવિશેષાત્, તસ્માદન્તર્મુદ્યાકારસ્ય બહિરર્થગ્રહણે સતિ અયં ઘટામાટીકતે નાન્યથા ।

૩૧. અર્થાર્થાપત્યાદિના પ્રમાણાન્તરેણ તદન્તર્નિવિષ્ટં ગૃહ્યતે, તતસ્તદપેક્ષયા યોક્ષ્યતે

○ ન્યાયરશ્મિ ○

તેથી જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશી માનવું જ જોઈએ, નહીંતર કેટલા બધા દોષો આવશે, તેનું ભાન તો તમને હવે કરાવીશું -

જો જ્ઞાન માત્ર પરપ્રકાશક હોય, તો આ પદાર્થ દૂર છે, આ નજીક છે, એવો જે વ્યવહાર થાય છે, તેમાં દૂર-નજીકપણું કોની અપેક્ષાએ માનશો ?

પરપ્રકાશવાદી:- શરીરની અપેક્ષાએ.

જૈન :- તે શક્ય નથી, કારણ કે શરીર પણ ‘પર’ હોવાથી પ્રકાશ્ય જ છે. શરીર નજીક છે, એવો વ્યવહાર પણ થાય છે, તેમાં કોની અપેક્ષાએ નજીકપણું માનશો ?

એટલે એવું માનવું જ પડશે કે જ્ઞાન પાતાની અંદર પણ પ્રકાશક છે, જેની અપેક્ષાએ બાહ્ય અર્થોનો દૂર-નજીકપણાનો વ્યવહાર સંગત થાય. તેથી જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક છે જ.

○ અર્થાપત્તિ વિગેરે પ્રમાણાંતરથી દૂર-આસન્નતાનો વ્યવહાર અસંગત છે ○

(૩૧) પરપ્રકાશવાદી:- જ્ઞાન તો અર્થનો જ પ્રકાશ કરે. પણ અર્થાપત્તિ વિગેરે અન્ય પ્રમાણોથી અંદર રહેલું જ્ઞાન પણ ગૃહીત થાય છે. અને પછી તે જ્ઞાનની અપેક્ષાએ દૂર-નજીકપણાનો વ્યવહાર થાય છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૫૦) પ્રથમાનાનામિતિ । પ્રકાશમાનાનામ્ । (૫૧) અન્તર્મુખેત્યાદિ । અન્તર્મુખોઽન્તઃપ્રકાશક આકારો યસ્ય જ્ઞાનસ્ય તસ્યૈવ બાહ્યાર્થપરિચ્છેદે સતિ અયં દૂરાસન્નાદિભેદઃ સંગચ્છતે ।

(૫૨) અર્થાપત્યાદિનેતિ । યદિ જ્ઞાનં મયિ ઉત્પન્નં ન સ્યાત્ તર્હિ અર્થપ્રકટતા મે ન સ્યાત્ તસ્માદર્થપ્રાકટ્યાન્યથાનુપપત્યા જ્ઞાનં શરીરાન્તર્નિવિષ્ટમિતિ વ્યવસ્થાપ્યતે । યદુક્તમ્-

નાન્યથેહાર્થસદ્ભાવો દૃષ્ટઃ સન્નુપપદ્યતે ।

જ્ઞાનં ચેન્નેત્યતઃ પશ્ચાત્પ્રમાણમિતિ કલ્પ્યતે ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

આદિશબ્દાત્રૈયાયિકમતાભિપ્રાયેણ પ્રત્યક્ષં ગૃહ્યતે । તથા હિ-તેષાં મતે ઘટાદિવિષયં પ્રત્યક્ષં ઘટમેવ પરિચ્છિન્નતિ, યદા ચ ઘટપ્રત્યક્ષવિષયં માનસાભિધાનં પ્રત્યક્ષાન્તરમુત્પદ્યતે તદા તેન ઘટાદિવિષયં પ્રત્યક્ષં મમ ઉદપદ્યતેતિ નિશ્ચીયેત । તથા યેષાં મતેઽનુમાનાત્પૃથગર્થાપત્તિર્નેષ્યતે, તન્મતેઽનુમાનેન જ્ઞાનં મમોદપાદીતિ વ્યવસ્થાપ્યતે ઇતિ, તદપ્યનુમાનમત્રાદિશબ્દાદ્ ગૃહ્યતે । તદ્વાનુમાનં દ્વેધા, દૃષ્ટં સામાન્યતોદૃષ્ટં ચ । તત્ર પ્રત્યક્ષપરિચ્છેદાર્થાનુમાપકં દૃષ્ટમ્, યથા ધૂમો ધૂમધ્વજસ્ય । સ્વરૂપવિપ્રકૃષ્ટાર્થં તુ સામાન્યતોદૃષ્ટં, યથા ગન્ધાદિજ્ઞાનં ઘ્રાણાદેઃ । તથા હિ-ગન્ધાદ્યુપલબ્ધિઃ કરણકાર્યા, ક્રિયાત્વાત્, યા ક્રિયા સા કરણકાર્યા યથા છિદિક્રિયા, ક્રિયા ચેયમ્, તસ્માત્કરણકાર્યા; તથાત્રત્યમપ્યનુમાનં

દૂરાસન્નાદિભેદ इति चेत्, न, तत्रापि विकल्पयुगलकानतिवृत्तेः । तथा हि-तत्प्रमाणान्तरं 'स्वप्रकाश'मन्यप्रकाशं वा । 'स्वप्रकाशं' चेत्, प्रथमस्य किं क्षूणम् । 'अन्यप्रकाशं' चेत्, तत्रापीयमेव वार्ता इत्यनवस्था, तस्मात् स्वरूपमवभासयदेव ज्ञानमर्थग्रहणाय व्याप्रियते इति स्थितम् ॥

૩૨. 'જ્ઞાનમ્' इत्यनेन तु यन्नैयायिकादिभिः पर्यकल्पि संनिकर्षः प्रमाणमिति, तस्य प्रामाण्यं निरस्यति । "यतः स्नानपानावगाहनाद्यर्थक्रियानिर्वर्तनक्षममर्थं निश्चित्याव्यवधानेन

○ न्यायरश्मि ○

(ઘટ જણાય છે, દેખાય છે, તે અંદર જ્ઞાન થયા વિના શક્ય નથી. એટલે બાહ્ય અર્થનો પ્રકાશ, અર્થાપત્તિથી અંદર રહેલા જ્ઞાનને સિદ્ધ કરે છે. પણ જ્ઞાન સ્વયં પોતાને જણાવતું નથી, આવો મીમાંસક - એકદેશીયમત છે.)

જૈન:- જે અર્થાપત્તિ પ્રમાણથી, અંદર રહેલું પ્રથમ જ્ઞાન ગૃહીત થાય છે, તે અર્થાપત્તિ પ્રમાણ, પોતે 'સ્વપ્રકાશક' છે કે 'પરપ્રકાશક' ?

(૧) જો સ્વપ્રકાશક હોય તો, એના કરતાં પ્રથમ જ્ઞાનને જ સ્વપ્રકાશક માની લો ને. જેથી તેનાથી જ દૂર-નજીકપણાનો વ્યવહાર ઉત્પન્ન થઈ જશે, અર્થાપત્તિથી જ્ઞાનનું જ્ઞાન માનવું જરૂરી નથી.

(૨) જો તે અર્થાપત્તિ (દ્વિતીય જ્ઞાન) માત્ર પરપ્રકાશક જ છે, તો પછી તેનાથી જણાતું પ્રથમ જ્ઞાન અંદર છે, એવું પણ શી રીતે જણાશે ? (કારણ કે ત્યાં પણ અંદર-બહારનું જ્ઞાન જેની અપેક્ષાએ થઈ શકે, એવા કોઈ પદાર્થનું જ્ઞાન જ થયું નથી.) તેના માટે ફરી ત્રીજું જ્ઞાન માનવું પડશે... એમ અનવસ્થા થશે.

માટે એમ જ માનવું જોઈએ કે જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરીને જ અર્થનો પ્રકાશ કરે છે. તેથી જ્ઞાન સ્વ-પરપ્રકાશી છે - એવો સિદ્ધાંત સ્થિર થાય છે.

○ 'જ્ઞાનમ્' પદની સાર્થકતા ○

(૩૨) 'જ્ઞાનમ્' એ વિશેષ્યપદથી, નૈયાયિકાદિએ જે 'સંનિકર્ષ'નો પ્રમાણરૂપે સ્વીકાર કર્યો છે, તેનો નિરાસ થાય છે. કારણ કે જેનો આધાર રાખીને જ્ઞાતાઓસ્નાન-પાન-અવગાહનાદિ અર્થક્રિયામાં સમર્થ એવા-અર્થનો નિશ્ચય કરીને, તે અર્થ વિશે અવ્યવધાનતાથી (સાક્ષાત્) પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે જ્ઞાન જ વાસ્તવમાં પ્રમાણભૂત છે, સંનિકર્ષાદિ નહીં. સંનિકર્ષ વગેરે જડ હોવાથી અર્થક્રિયાકારી પદાર્થનો

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

સ્વરૂપવિપ્રકૃષ્ટાર્થમિતિ સામાન્યતોદૃષ્ટમ્ । तथा हि-अर्थप्राकट्यं विशिष्टकारणजन्यम्, विशिष्टकार्यत्वात्, यद् यद् विशिष्टकार्यं तद् तद् विशिष्टकारणजन्यं यथा चित्रादि, विशिष्टकार्यं चेदम्, तस्माद्विशिष्टकारणजन्यम् । ततश्च यद्यपि परप्रकाश्येव ज्ञानं तथापि अर्थापत्त्यादिना प्रमाणेन ज्ञानं मे समुत्पन्नमिति निश्चीयते ।

(૫૩) यत इति । ज्ञानात् ।

પ્રવર્તન્તે પ્રમાતારસ્તદેવ જ્ઞાનં પ્રમાણં ન સંનિકર્ષો જહતયાસ્તિ, અવ્યવહિતનિર્ણયાભાવા-દિત્યા^{૧૪}કૂતમ્ ।
અર્થોપલબ્ધિહેતુત્વાત્તસ્ય પ્રામાણ્યમિતિ ચેત્, વિશીર્ણેદાનીં પ્રમાણેયત્તા, દેહાદેરપિ તત્કારણતયા
પ્રામાણ્યાપત્તેરિત્યાસ્તાં તાવત્ ।

૩૩. ‘**બાધવિવર્જિતમ્**’ इत्यमुना तु यत्तिमिरादितिरस्कृतनयनदीधितिप्रसरादिना
नभस्तलावलम्बिनिशीथिनीनाथद्वयादिप्रतिभासम्, यच्च कुतर्कभ्रान्तचेतसां निजदर्शनाकर्णनप्रभवं
“**क्षणक्षयिसामान्यविशेषैकान्तेश्वरादिकृतभुवनप्रतिभासं** ज्ञानं तत्प्रत्यनीकार्थप्रत्यायक-

○ ન્યાયરશ્મિ ○
નિશ્ચય કરાવી શકે નહીં. (એટલે તેના દ્વારા જ્ઞાન થાય, પછી અર્થનો નિશ્ચય થાય છે, સંનિકર્ષ દ્વારા
અર્થનો નિશ્ચય થતો નથી.)

નૈયાયિક:- સંનિકર્ષ, અર્થની ઉપલબ્ધિમાં તો કારણ છે જ ને. તો પછી તેને પ્રમાણ કેમ ન
મનાય ?

જૈન:- એવી રીતે તો પ્રમાણની સંખ્યા જ નિયત નહીં રહે, કારણ કે અર્થની ઉપલબ્ધિના કારણ
તો દેહ, ચક્ષુ, પદાર્થ વિગેરે પણ છે, તેથી તે બધાને પ્રમાણ માનવા પડશે. માટે માત્ર જ્ઞાન જ
પ્રમાણરૂપ છે, સંનિકર્ષ વગેરે જડ પદાર્થ નહીં.

○ ‘બાધવિવર્જિતમ્’ વિશેષણની સાર્થકતા ○

(૩૩) ‘બાધવિવર્જિતમ્’ એ વિશેષણથી, ‘તિમિરાદિ રોગથી થતા ‘આકાશમાં બે ચંદ્ર છે... વિ.’
જેવાં ભ્રાંતજ્ઞાનોનું અને કુતર્કોથી ભ્રાંત થયેલા ચિત્તવાળા જીવોને પોતાના મિથ્યાદર્શનના સાંભળવાથી
‘વસ્તુ ક્ષણક્ષયી છે, એકાંતે સામાન્યરૂપ કે એકાંતે વિશેષરૂપ છે, આ જગત ઈશ્વરકૃત છે.. વગેરે,’
જે જ્ઞાનો થાય છે, તેની પ્રમાણતાનું ખંડન થાય છે, કારણ કે આ બધા જ્ઞાનો બાધાથી રહિત નથી,
એટલે કે વિપરીત અર્થના ઉપસ્થાપક એવા બીજા પ્રમાણોથી બાધિત છે, માટે આ જ્ઞાનો પ્રમાણ
બની શકે નહીં.

‘વિવર્જિતમ્’ પદમાં જે વિશેષાર્થક ‘વિ’ ઉપસર્ગનો પ્રયોગ કર્યો છે, એથી જણાય છે કે જ્ઞાન
સંપૂર્ણતયા બાધાથી રહિત હોવું જોઈએ, અર્થાત્ પોતાના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ બાધા ન જણાય એટલા
માત્રથી પોતે બાધારહિત ન બને, પણ બીજા કોઈ પણ જ્ઞાનથી જો બાધ ન થાય તો જ તે જ્ઞાન
બાધારહિત બને છે.

જેમ કે - જેઓને ઘણો કામળ થયો હોય, તે વ્યક્તિઓને સફેદ શંખમાં પણ જે પીતલવર્ણનું જ્ઞાન

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૫૪) આકૂતમ અભિપ્રાયઃ ।

(૫૫) ક્ષણક્ષયીત્યાદિ । ક્ષણેન ક્ષયઃ સ યસ્ય વસ્તુનોઽસ્તિ તચ્ચ સામાન્યવિશેષયોરેકાન્તશ્ચ ઈશ્વર

૧. તિમિર એ એક પ્રકારનો રોગ છે, જેનાથી આંખ બમણું જુએ છે.

૨. કામળ તે ‘પીલીયો’ નામક રોગવિશેષ છે, તેના ઘેરાવાથી આંખોની જ્યોતિ એકદમ મંદપ્રાયઃ થાય છે.

પ્રમાણાન્તરોપનિપાતૃપ્લાવિતત્વાત્ પ્રતિક્ષિપતિ । વિશેષાર્થવિશબ્દોપાદાનાત્તુ યઃ સ્વલુ
બહુલકામલાવલેપલુપ્તલોચનબલાનાં ધવલે ^{૧૧}જલજે પીતિમાનમાદધાનો બોધઃ સમુલ્લસતિ, સ
યદ્યપિ સકલં કાલં તદ્વોષાવ્યુપરમે પ્રમાતુર્નિજદર્શનેન ન બાધ્યતે, તથાપિ તજ્જલજ-ધવલતાગ્રાહિણા
જનાન્તરદર્શનેન બાધિતત્વાન્ન પ્રમાણમિત્યુક્તં ભવતિ ।

૩૪. સમસ્તલક્ષણેન તુ યત્પરે પ્રત્યપીપદન્ અનધિગતાર્થાધિગન્તુ પ્રમાણમ્, અવિસંવાદકં
પ્રમાણમ્, અર્થોપલબ્ધિહેતુઃ પ્રમાણમ્ इत्यादि તન્નિરાસથત્, તથા હિ-^{૧૨}અનધિગતાર્થાધિગન્તુત્વં

○ ન્યાયરશ્મિ ○
થાય છે તે જ્ઞાન, જો કમળો કદી દૂર ન થાય તો સર્વકાળે તેવું જ રહે છે એટલે વ્યક્તિના પોતાના
જ્ઞાનથી તે કદી બાધિત થતું નથી, પરંતુ એટલા માત્રથી એ જ્ઞાન પ્રમાણ બની શકે નહીં, કારણ કે
પોતાની અપેક્ષાએ ભલે બાધ ન જણાતો હોય પણ બીજાના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ તો ત્યાં બાધ રહેલો
જ છે.

તેથી જે જ્ઞાન કોઈના પણ જ્ઞાનથી બાધિત ન બને, તે જ જ્ઞાન બાધારહિત ગણાય અને તે જ
જ્ઞાન પ્રામાણિક માની શકાય.

○ પ્રમાણના સમસ્ત લક્ષણ વડે ઈતરલક્ષણોનો નિરાસ ○

(૩૪) 'સ્વપરાભાસિ જ્ઞાનં બાધવિવર્જિતં પ્રમાણમ્' આ પ્રમાણના સમસ્ત લક્ષણથી, જે દર્શનકારો
- ૧ 'અનધિગતાર્થાધિગન્તુ પ્રમાણમ્', ૨ 'અવિસંવાદકં પ્રમાણ', ૩ 'અર્થોપલબ્ધિહેતુઃ પ્રમાણમ્' ઈત્યાદિ
રૂપે - પ્રમાણનું સ્વમતિઘટિત લક્ષણ બનાવે છે, તે બધા લક્ષણોનો નિરાસ થાય છે.

કઈ રીતે નિરાસ થાય ? તેનું કમલઃ સ્વરૂપ આ પ્રમાણ છે -

○ મીમાંસકદર્શનીય 'અનધિગતાર્થાધિગન્તુ' પ્રમાણનું ખંડન ○

'અનધિગતાર્થાધિગન્તુ' એનો અર્થ એ કે પૂર્વે જે અર્થનું જ્ઞાન ન થયું હોય, એવા અર્થનું જે જ્ઞાન
કરે, તે 'પ્રમાણ' કહેવાય છે. એટલે, જ્ઞાનાંતરથી અજ્ઞાત એવા અર્થને જે જાણે તે 'પ્રમાણ', પણ અહીં
જ્ઞાનાંતર (બીજા જ્ઞાન) તરીકે 'પરકીય જ્ઞાન અભિપ્રેત છે, કે 'સ્વકીય જ્ઞાન અભિપ્રેત છે ?

(૧) જ્ઞાનાંતર તરીકે 'પરકીય જ્ઞાન' તો માની શકાય નહીં, કારણ કે સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન તો બધા
અર્થોને વિષય કરે છે, માટે એવો કોઈ અર્થ જ શેષ નથી, કે જે સર્વજ્ઞના જ્ઞાનથી અનધિગત હોય.
તેથી બીજા બધા લોકો, જે પણ અર્થનું જ્ઞાન કરે છે, તે અર્થ તો સર્વજ્ઞ દ્વારા અધિગત જ છે - એમ

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ○

આદિર્યસ્ય પ્રકૃત્યાત્મસ્વભાવાદેસ્તેન કૃતં ભુવનં ચ તેષાં પ્રતિભાસો યત્ર જ્ઞાને તત્તથા ।

(૫૬) પ્લાવિતત્વાદિતિ । બાધિતત્વાત્ । (૫૭) જલજે શઙ્ખે ।

○ શાસ્ત્રસંલોક○

(12) "અનધિગતાર્થાધિગન્તુ પ્રમાણમ્ इति भट्टमीमांसका आहुः।" - सि.चन्द्रोदय पृ.૩૦।

કિમભિધીયતે ? જ્ઞાનાન્તરેજ્ઞાનધિગતમર્થં યદધિગચ્છતિ તત્પ્રમાણમિતિ ચેત્, તર્હિ તજ્ઞાનાન્તરં
‘પરકીયં’ ‘સ્વકીયં’ વા । તદ્યદિ ‘પરકીયમ્, તદયુક્તમ્, સર્વજ્ઞજ્ઞાનસ્ય સકલાર્થગોચરતયા
સર્વપ્રાકૃત્તલોકજ્ઞાનાનામધિગતાર્થાધિગન્તૃત્વેનાપ્રામાણ્યપ્રસડ્ગાત્, તદર્થગ્રાહિજ્ઞાનાન્તર-દર્શનસંભવાચ્ચ ।

૩૫. અથ ‘સ્વકીયં’, તત્રાપિ સોઽધિગમ્યોઽર્થઃ કિં ^૧દ્રવ્યમુત ^૨પર્યાયો વા ? ^૩દ્રવ્યવિશિષ્ટપર્યાયઃ,
^૪પર્યાયવિશિષ્ટં વા દ્રવ્યમિતિ ? તથા કિં ^૫સામાન્યમુત ^૬વિશેષઃ ? આહોસ્વિત્ ^૭સામાન્યવિશિષ્ટો
વિશેષઃ ^૮વિશેષવિશિષ્ટં વા સામાન્યમ્ ? इत्यष्टौ पक्षाः । तत्र ^૯यद्याद्यमुररीकुरुषे, तदयुक्तम्,
द्रव्यस्य नित्यत्वैकत्वाभ्यामनधिगतत्वांशाभावात् । ^{૧૦}अथ ^{૧૧}द्वितीयम्, तदप्यचारु, पर्यायस्य

અધિગત અર્થનો જ ગ્રાહક હોવાથી સાધારણ લોકોનું બધું જ જ્ઞાન અપ્રમાણ બનશે.

તથા આપણે જે અર્થનું જ્ઞાન કરીએ છીએ, તે અર્થનું તો અન્ય વ્યક્તિઓને પણ જ્ઞાન શક્ય જ
છે. માટે આ રીતે પણ આપણું જ્ઞાન - અધિગત અર્થનું જ ગ્રાહક બનવાથી - અપ્રમાણ બને છે. માટે
જ્ઞાનાંતર તરીકે ‘પરકીય જ્ઞાન’ તો લઈ શકાય નહીં.

(૩૫) (૨) જ્ઞાનાંતર તરીકે ‘સ્વકીય જ્ઞાન’ માનશો, તો અર્થ એ થશે કે ‘જે જ્ઞાન, સ્વકીય
જ્ઞાનથી અનધિગત અર્થનો ગ્રાહક બને તે ‘પ્રમાણ’ કહેવાય છે’ - આ પક્ષ પણ યુક્ત નથી, કારણ
કે જે અર્થનું ગ્રહણ કરવાનું છે, તે અર્થ કયા સ્વરૂપે છે ?

^૧દ્રવ્યસ્વરૂપ છે ? ^૨પર્યાયસ્વરૂપ છે ? ^૩દ્રવ્યવિશિષ્ટપર્યાયસ્વરૂપ છે ? ^૪પર્યાયવિશિષ્ટદ્રવ્યસ્વરૂપ
છે ? ^૫સામાન્ય સ્વરૂપ છે ? ^૬વિશેષસ્વરૂપ છે ? ^૭સામાન્યવિશિષ્ટ વિશેષસ્વરૂપ છે ? ^૮વિશેષવિશિષ્ટ
સામાન્યસ્વરૂપ છે ?

આ આઠ પક્ષમાંથી અર્થ તરીકે તમને કયો પક્ષ અભિપ્રેત છે ?

(2.A) અર્થને દ્રવ્યસ્વરૂપ તો માની શકાય નહીં, કારણ કે દ્રવ્ય તો નિત્ય અને એક (નિરંશ)
હોવાથી, એવો એક પણ અંશ બાકી નથી જે અનધિગત હોય, તેથી પ્રથમ પક્ષ પ્રમાણે તો - અધિગત
અર્થના જ ગ્રાહી હોવાથી - બધા જ્ઞાનો અપ્રમાણ બની જશે.

(2.B) અર્થને પર્યાયસ્વરૂપ પણ ન માની શકાય, કારણ કે પર્યાય તો માત્ર એક જ ક્ષણવર્તી
હોવાથી, જ્યારે પ્રાચીન સંવેદન થયું, ત્યારે તે ક્ષણે જ તે પર્યાય નાશ પામે છે અર્થાત્ બીજું સંવેદન
થાય, તે પહેલા તો એ પર્યાયરૂપ અર્થનો જ ધ્વંસ થાય છે અને આ રીતે તો બધા અર્થો અનધિગત જ
રહે છે. તેથી ‘અર્થ અધિગત્ પ્રમાણમ્’ એટલું જ લક્ષણ યથાર્થ રહેશે, તેમાં ‘અનધિગત’ પદ તો વ્યર્થ
જ બનશે, કારણ કે એ પદનો વ્યવસ્થેદ - અધિગત એવો કોઈ - અર્થ જ નથી.

(2.C) અર્થને દ્રવ્યવિશિષ્ટપર્યાયસ્વરૂપ માનવું પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે આ પક્ષ વિકલ્પોથી
ઘટતો નથી. તે આ રીતે - દ્રવ્યવિશિષ્ટપર્યાયસ્વરૂપ અર્થ કયા જ્ઞાનથી અનધિગત હોવો જોઈએ ?

૦-અર્થસંપ્રેક્ષણ-૦

(૫૮) અથ દ્વિતીયમિતિ । उररीकुरुषे इति पाश्चात्यविकल्पसंबद्धं क्रियापदमिहापि संबध्यते,
एवमुत्तरविकल्पेष्वपि ।

પ્રાચીનસંવેદનોદયસમયધ્વસ્તસ્ય સંવેદનાન્તર-પ્રભવકાલં યાવત્પ્રતીક્ષણાસંભવેન વિશેષણાનર્થવ્યાત્ ।
 ઉત તૃતીયમ્, તદપ્યસાધીયઃ, વિકલ્પદ્વયાનતિક્રમાત્ । સ હિ દ્રવ્યવિશિષ્ટઃ પર્યાયઃ સમકાલભાવિના
 જ્ઞાનેનાનધિગતોઽધિ-ગમ્યતે, યદ્વા કાલાન્તરભાવિનેતિ । ન તાવત્સમકાલભાવિના, તત્સંભવાભાવેન
 વિશેષણવૈફલ્યાત્ । ન હિ સંભવોઽસ્ત્યેકસ્ય પ્રમાતુરેકકાલં દ્રવ્યક્રોડીકૃતૈકપર્યાય-
 વિષયસંવેદનદ્વયપ્રવૃત્તેઃ, તથાનુભવાભાવાત્, પરસ્પરમધિગતાર્થાધિગન્તૃત્વેનાપ્રામાણ્યપ્રસજ્ગાચ્ચ ।
 નાપિ કાલાન્તરભાવિના, ગૃહ્યમાણપર્યાયસ્ય કાલાન્તરાનાસ્કન્દનાત્, પૂર્વોત્તરક્ષણત્રુટિતવર્તમાન-
 ક્ષણમાત્રસંબન્ધત્વાત્તસ્ય । એતેન ^૦પર્યાયવિશિષ્ટદ્રવ્યપક્ષોઽપિ પ્રતિવ્યૂહઃ, ^{૧૧}સમાનયોગક્ષેમત્વાત્ ।
^{૧૦}અથ ^{૧૨}સામાન્યં, તદપ્યસંબદ્ધમ્, તદેકતયા પ્રથમજ્ઞાનેન સાકલ્યગ્રહણાદુત્તરેષાં સામાન્યજ્ઞાના-

૦ ન્યાયરશ્મિ ૦

૦.૧ 'સમકાળભાવી જ્ઞાનથી, કે ^{૦૨}ભિન્નકાળભાવી જ્ઞાનથી ? સમકાળભાવી જ્ઞાનથી અનધિગત એવા
 અર્થનો અધિગમ કરાવે તે પ્રમાણ' - આ પ્રથમ વિકલ્પ તો યોગ્ય નથી, કારણ કે એક વ્યક્તિને એક
 જ કાળે, એક જ દ્રવ્યવિશિષ્ટપર્યાયના બે જ્ઞાન થવા સંભવ જ નથી - કારણ કે તેવો અનુભવ કદી
 થતો નથી - એટલે, જે અર્થનો અધિગમ થઈ રહ્યો છે, તે જ અર્થનું અધિગતું એવું સમકાલીન બીજું
 જ્ઞાન જ સંભવિત ન હોવાથી, અનધિગત એવા વિશેષણનો કોઈ વ્યવચ્છેદ જ ન રહેવાથી વિશેષણ
 વ્યર્થ છે.

જો એક કાળે એક જ પ્રમાતાને એક જ અર્થના બે જ્ઞાન થતા હોય, તો બંને પરસ્પર અધિગત
 અર્થના જ અધિગન્તૃ થવાથી અપ્રમાણ થઈ જશે. માટે 'C' પક્ષના પ્રથમ વિકલ્પ પ્રમાણે તો લક્ષણ
 ઘટી શકે નહીં.

૦.૨ 'ભિન્નકાળભાવી જ્ઞાનથી અનધિગત એવા અર્થનો અધિગમ કરાવે તે પ્રમાણ' - આ દ્વિતીય
 વિકલ્પ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે જે પર્યાયનું જ્ઞાન થઈ રહ્યું છે, તે પર્યાય તો માત્ર વર્તમાનક્ષણવર્તી
 છે. તેથી - તે પર્યાય પૂર્વ-ઉત્તર ક્ષણમાં ન રહેતો હોવાથી - વર્તમાનક્ષણીય સ્વકીય જ્ઞાનનો, જે અર્થ
 વિષય છે, તે અર્થ તો ભિન્નકાલીન સ્વકીય જ્ઞાનથી અનધિગત જ હોય છે, માટે અનધિગત એવા
 વિશેષણનો કોઈ વ્યવચ્છેદ ન હોવાથી, તે વિશેષણ વ્યર્થ બને છે. તેથી 'C' પક્ષના બીજા વિકલ્પ
 પ્રમાણે પણ લક્ષણ ઘટતું નથી.

(2.D) અર્થને પર્યાયવિશિષ્ટ દ્રવ્યસ્વરૂપ પણ ન માની શકાય, કારણ કે અર્થને દ્રવ્યવિશિષ્ટ
 પર્યાયસ્વરૂપ માનવામાં (=C પક્ષમાં) જે જે દોષો બતાવ્યા, તે બધા દોષો આ પક્ષમાં પણ આવે જ
 છે.

૦ અર્થસંપ્રેક્ષણ ૦

(૫૯) સમાનયોગક્ષેમત્વાદિતિ । અલબ્ધસ્ય લાભો યોગઃ, લબ્ધસ્ય પરિપાલનં ક્ષેમઃ, તથા સમાનો
 દ્રવ્યવિશિષ્ટપર્યાયપક્ષેણ તુલ્યૌ દૂષણલાભલક્ષણો યોગશ્ચ દૂષણસ્ય દુરુત્તરત્વાત્ પરિપાલનરૂપઃ ક્ષેમશ્ચ
 યસ્ય પર્યાયવિશિષ્ટદ્રવ્યપક્ષસ્ય તસ્ય ભાવસ્તત્ત્વં તસ્માત્ । (૬૦) અથ સામાન્યમિતિ । અનધિગતઃ
 સન્નધિગમ્યોઽર્થોઽભિધીયતે इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि ।

નામધિગતાર્થગોચર-તયાપ્રામાણ્યપ્રસજ્ઞાત્ । અથ ^Fવિશેષઃ, સ નિત્યોઽનિત્યો વેતિ વક્તવ્યમ્ । નિત્યશ્ચેત્, એવં સત્યાદ્યસંવેદનેનૈવ તસ્ય સામસ્ત્યગ્રહણાદુત્તરેષાં તદ્વિષયાણામધિગતગોચરત્વેના-પ્રામાણ્યપ્રસક્તિઃ । અનિત્યશ્ચેત્, પર્યાયદૂષણેન પ્રતિક્ષિપ્તઃ । અથ ^Gસામાન્યવિશિષ્ટો વિશેષઃ, કાસ્ય વિશિષ્ટતા, કિં તાદાત્મ્યમુત તત્સંનિધિમાત્રમ્ ? તાદાત્મ્યં ચેત્, પ્રથમજ્ઞાનેન સામાન્યવત્તસ્યાપિ ગ્રહણાત્, અન્યથા તાદાત્મ્યક્ષતેઃ, તદ્વિષયાન્યજ્ઞાનાનામપ્રામાણ્યં પ્રસજ્યેત । તત્સાંનિધ્યપક્ષેઽપિ દ્વયોરપિ પરસ્પરં વિશકલિતરૂપત્વાત્ પક્ષદ્વયોદિતં દૂષણં પશ્ચાલ્લગ્નં ધાવતિ । ^Hવિશેષવિશિષ્ટ-

(2.E) અર્થને સામાન્યસ્વરૂપ પણ ન માની શકાય, કારણ કે સામાન્ય તો એક-નિરંશ છે, માટે પ્રથમ જ્ઞાન દ્વારા જ તે સામાન્યનું સંપૂર્ણતાથી ગ્રહણ થઈ જતાં, દ્વિતીયાદિ જ્ઞાનો તો ગૃહીત એવા સામાન્યને જ વિષય કરતા હોવાથી અપ્રમાણ બની જશે. માટે આ પક્ષ પણ યુક્તિસંબદ્ધ નથી.

(2.F) ‘અર્થ વિશેષસ્વરૂપ છે’ એ પક્ષ પણ વિકલ્પગ્રસિત હોવાથી અનુપાદેય છે. વિકલ્પો એ કે વિશેષ ‘નિત્ય છે કે ‘અનિત્ય ?

^{F.1}વિશેષને ‘નિત્ય’ માનવામાં, પ્રથમજ્ઞાનથી જ તેનું સંપૂર્ણતાથી ગ્રહણ થઈ જતાં, તદ્વિષયક બીજા બધા જ્ઞાનો ગૃહીતગ્રાહી હોવાથી અપ્રમાણ થઈ જશે. ^{F.2}વિશેષને ‘અનિત્ય’ માનવામાં, પર્યાયસ્વરૂપ માનવાના ‘C’ પક્ષમાં જે જે દોષો બતાવ્યા, તે બધા દોષો અહીં પણ આવશે.

(2.G.) અર્થને સામાન્યવિશિષ્ટ વિશેષસ્વરૂપ માની શકાય નહીં, કારણ કે અહીં સામાન્ય-વિશેષ વચ્ચેના વૈશિષ્ટ્યનું સ્વરૂપ વિકલ્પગ્રસિત છે. તે આ રીતે - શું તે વિશિષ્ટતા ‘તાદાત્મ્ય સ્વરૂપ છે, કે માત્ર ‘સંનિધાનસ્વરૂપ ?

(G.1)સામાન્ય અને વિશેષ વચ્ચે ‘તાદાત્મ્ય’ રૂપ વિશિષ્ટતા માનશો તો પ્રથમજ્ઞાનથી સામાન્યનું ગ્રહણ થતાં વિશેષનું પણ ગ્રહણ થઈ જશે. જો સામાન્યનું ગ્રહણ થવા છતાં વિશેષનું ગ્રહણ ન મનાય, તો સામાન્ય-વિશેષ વચ્ચેની અભિન્નતા છિન્ન-ભિન્ન થઈ જશે, અને જો સામાન્ય સાથે વિશેષનું પણ પ્રથમ જ્ઞાનથી જ ગ્રહણ થઈ જશે તો તદ્વિષયક બીજા બધા જ્ઞાનો-ગૃહીતગ્રાહી હોવાથી - અપ્રમાણ બની જશે. માટે તાદાત્મ્યસ્વરૂપ વૈશિષ્ટ્ય તો ન માની શકાય.

(G.2)સામાન્ય અને વિશેષ વચ્ચે ‘સંનિધાન’ (સાહિત્ય- સાથે રહેવાપણાં) સ્વરૂપ વિશિષ્ટતા પણ ન માની શકાય, કારણ કે આ પક્ષમાં સામાન્ય અને વિશેષનું તો માત્ર સંનિધાન જ છે, બાકી વાસ્તવમાં તો બંને ભિન્ન જ છે. તેથી સામાન્ય અને વિશેષ બંનેને ભિન્ન માનવાના E-F વિકલ્પમાં જે જે દોષો આવે છે, તે બધા જ દોષો અહીં પણ આવશે.

(2.H.) અર્થને વિશેષવિશિષ્ટ સામાન્યસ્વરૂપ પણ ન માની શકાય, કારણ કે સામાન્યવિશિષ્ટ વિશેષના પક્ષમાં જે દોષો આવ્યા હતાં, તે બધા જ દોષો અહીં લાગશે. ફેર એટલો કે આ પક્ષ વિશેષવિશિષ્ટ સામાન્યરૂપ હોવાથી, વૈશિષ્ટ્ય ‘તાદાત્મ્ય’ રૂપ માનીએ તો વિશેષગત દોષો આવે અને ‘સંનિધાન’ રૂપ માનીએ તો E-F વિકલ્પગત દોષો આવે.

સામાન્યપક્ષે પુનરેતદેવ વિપરીતં યોજ્યમ્ । તન્ન અનધિગતાર્થાધિગન્તૃત્વં જ્ઞાનસ્ય કથંચિદ્ વિચારભારગૌરવં સહત્ત્વમિત્યલક્ષણમિતિ સ્થિતમ્ ॥

૩૬. ¹³ અવિસંવાદકત્વમધુના વિચાર્યતે-તત્કિં 'પ્રદર્શિતાર્થપ્રાપ્ત્યા' ઉત્ત 'પ્રાપ્તિયોગ્યાર્થો-પદર્શકત્વેન' આહોસ્વિદવિચલિતાર્થવિષયત્વેન ભવાન્ જ્ઞાનસ્ય પ્રામાણ્યં કથયતિ? યદિ 'પ્રથમઃ' ¹⁴ 'કલ્પઃ', તદયુક્તમ્, જલબુદ્બુદાદિમુર્ષુપદાર્થોત્પાદિતસંવેદનસ્યાપ્રમાણતોત્પત્તેઃ, પ્રાપ્તિકાલે તસ્ય ધ્વસ્તત્વાત્ । અથ 'દ્વિતીયઃ' ¹⁵, તદપ્યચારુ, પ્રાપ્ત્યયોગ્યદેશસ્થિતગ્રહનક્ષત્રાદિગોચર-જ્ઞાનસ્યાપ્રામાણ્યપ્રસક્તેઃ, અનુચિતદેશાવસ્થાનેનૈવ પ્રાપ્ત્યનર્હત્વાત્તેષામ્ । 'અથ તૃતીયઃ' પક્ષઃ,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

નિષ્કર્ષ - અનધિગત એવો કોઈ અર્થ જ ઘટતો નથી કે જે અર્થનું ગ્રહણ કરી, જ્ઞાન પ્રમાણતાને ભજી શકે. માટે 'અનધિગતાર્થાધિગન્તૃ પ્રમાણમ્' એમ મીમાંસકોએ કલ્પેલું લક્ષણ, યથાર્થતયા ન ઘટવાથી પ્રમાણનું લક્ષણ બની શકે નહીં.

○ બૌદ્ધદર્શનીય 'અવિસંવાદકં પ્રમાણમ્' ની સમીક્ષા ○

(૩૬) બૌદ્ધદર્શનકારો, તે જ્ઞાનને પ્રમાણ માને છે જે જ્ઞાન વિસંવાદી ન બનતું હોય, પણ આ જ્ઞાન અવિસંવાદક છે એવો નિર્ણય તમે કઈ રીતે કરો છો ? 'પ્રદર્શિત અર્થની પ્રાપ્તિ થાય માટે ? 'પ્રાપ્તિ યોગ્ય અર્થનું દર્શન થાય માટે ? કે 'અબાધિત એવા અર્થને વિષય કરે માટે ?

(૧) 'પ્રદર્શિત અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે તે જ્ઞાન અવિસંવાદક છે' એવું તો પ્રમાણનું લક્ષણ ન માની શકાય, કારણ કે જબના પરપોટા આદિ - જે પદાર્થ હમણા જ નષ્ટ થઈ જવાના છે તેવા - પદાર્થનું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે વાસ્તવિક હોવા છતાં અપ્રમાણ બની જશે, કારણ કે આ જ્ઞાનથી પ્રદર્શિત અર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તે અર્થને પ્રાપ્ત કરવા જાય ત્યાં સુધીમાં તો તે અર્થનો જ ધ્વંસ થઈ જાય છે. માટે તે બધા જ જ્ઞાનો અપ્રમાણ બની જશે, તેથી પ્રથમ વિકલ્પ તો અનુપાદેય જ છે.

(૨) 'પ્રાપ્તિ યોગ્ય અર્થનું દર્શન કરે, તે જ્ઞાન અવિસંવાદક હોવાથી પ્રમાણ છે' એવું પણ પ્રમાણનું લક્ષણ ન માની શકાય, કારણ કે આમાં પ્રાપ્તિ માટે અયોગ્ય દેશમાં રહેલા ગ્રહ-નક્ષત્ર-ચંદ્ર વગેરેનું જ્ઞાન અપ્રમાણ બની જશે - આ બધા જ્ઞાનો એવા જ પદાર્થનો બોધ કરે છે, જે પદાર્થ પ્રાપ્તિ માટે અયોગ્ય હોય, એમ પ્રાપ્તિ અયોગ્ય અર્થનું દર્શન કરતા હોવાથી, યથાર્થ હોવા છતાં બધા જ્ઞાનો અયથાર્થ - અપ્રમાણ બની જશે' તેથી બીજો વિકલ્પ પણ અનુપાદેય છે.

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(13) "પ્રમાણમવિસંવાદિ જ્ઞાનં, અર્થક્રિયાસ્થિતિઃ।" -પ્રમા.વા. ૧/૩। "અવિસંવાદકં જ્ઞાનં સમ્યગ્જ્ઞાનમ્।।"

-ન્યાયવિનિશ્ચય ટી. પૃ.૧૭/૩।

(14) "લોકે ચ પૂર્વમુપદર્શિતમર્થં પ્રાપ્યન્ સંવાદક ઉચ્યતે। તદ્વજ્ઞાનમપિ સ્વયં પ્રદર્શિતમર્થં પ્રાપ્યત્સંવાદકમુચ્યતે। પ્રદર્શિતે ચાર્થે પ્રવર્તકત્વમેવ પ્રાપકત્વમ્, નાન્યત્।।" -ન્યાયબિ - ટી.પૃ.૧૭।

(15) "પ્રાપ્તું શક્યમર્થમાદર્શયત્ પ્રાપકં। પ્રાપકત્વાચ્ચ પ્રમાણમ્।" -ન્યાયબિ.ટી.પૃ.૨૧।

તત્રાપ્યવિચલિતવિષયતાં કથમવૈષિ ? જ્ઞાનાન્તરેણ તદ્વિષયનિરાકરણાભાવાદિતિ ચેત્, એતદેવાસ્માભિરુદિતં કિં ભવતઃ પરુષમાભતિ ? ન હિ સ્વપરપ્રકાશિ જ્ઞાનં બાધારહિતં વિમુચ્ચ્યાન્યસ્ય વિષયાનિરાકરણં જ્ઞાનાન્તરેણ પ્રેક્ષામહે । તત્તદેવ ન્યાયાત્પ્રમાણં ભવદ્ભિરભ્યુપગતમિતિ ॥

૩૭. ¹⁶ **અર્થોપલબ્ધિહેતુઃ પ્રમાણમિત્યેતદપિ ન પરીક્ષાં ક્ષમતે, શરીરાદેરપિ તત્કારણતયા પ્રામાણ્યપ્રસજ્ઞાત્ । અવ્યવહિતમર્થોપલમ્બકારણં પ્રમાણં ન દેહાદિકમિતિ ચેત્, એવં તર્હિ**
○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૩) ‘અબાધિત અર્થને વિષય કરે, તે જ્ઞાન અવિસંવાદક હોવાથી પ્રમાણ છે’ એવું પણ પ્રમાણનું લક્ષણ ન માની શકાય, કારણ કે ‘આ જ્ઞાનનો વિષય બાધિત નથી’ એવું તમે કઈ રીતે જાણી શકો છો ?

બૌદ્ધઃ- બીજા જ્ઞાન દ્વારા પ્રસ્તુત જ્ઞાનના વિષયનો બાધ થતો નથી, એ જ તેના વિષયનું અબાધિતત્વ છે.

જૈનઃ- આવું કહેવા દ્વારા તો, તમે અમારા લક્ષણનો જ સ્વીકાર કર્યો, કારણ કે સ્વ-પરાભાસી બાધારહિત એવા જ્ઞાન (જૈનદર્શન વ્યવસ્થાપિત પ્રમાણ) સિવાય બીજું કંઈ એવું નથી કે જે જ્ઞાનનો વિષય જ્ઞાનાંતરથી બાધિત ન થતો હોય. માટે જો અબાધિત અર્થને પ્રમાણ માનતા હો તો તમે ખરેખર તો સ્વપરાભાસી - બાધરહિત જ્ઞાનને જ પ્રમાણ માન્યું, જે અમે પણ માનીએ છીએ.

○ નૈયાયિકાદિદર્શનીય ‘અર્થોપલબ્ધિહેતુઃ પ્રમાણમ્’ ની પરીક્ષા ○

(૩૭) ‘અર્થોપલબ્ધિહેતુઃ પ્રમાણમ્’ એટલે જેના દ્વારા અર્થની ઉપલબ્ધિ થાય, તે પ્રમાણ. ← આવું પ્રમાણનું લક્ષણ તો બિલકુલ યોગ્ય નથી, કારણ કે આમ માનવાથી શરીર વગેરે પણ અર્થની ઉપલબ્ધિના કારણ હોવાથી, શરીર વગેરેને પણ પ્રમાણ માનવા પડશે.

નૈયાયિકઃ- જે અવ્યવહિત રૂપે (= સાક્ષાત્ સ્વરૂપે) અર્થની ઉપલબ્ધિ કરાવે, તે સંનિકર્ષ આદિ જ પ્રમાણ બનશે, શરીર વગેરે નહીં. કારણ કે અર્થની ઉપલબ્ધિમાં શરીરાદિ પરંપરયા જ કારણ છે, સાક્ષાત્ નહીં.

જૈનઃ- આ કથન પ્રમાણો તો - સ્વ-પરપ્રકાશક અને બાધરહિત એવું - જ્ઞાન જ પ્રમાણરૂપે સાબિત થાય છે, કારણ કે અર્થની ઉપલબ્ધિમાં, સાક્ષાત્ રૂપે તો આવું જ્ઞાન જ કારણ બને છે, સંનિકર્ષ વગેરે નહીં.

નૈયાયિકઃ- સંનિકર્ષાદિ સાક્ષાત્ કારણ કેમ ન બને ?

જૈનઃ- કારણ કે સંનિકર્ષ વગેરે હોવા છતાં, જ્યાં સુધી સ્વ-પરપ્રકાશક બાધરહિત જ્ઞાન ન થાય, ત્યાં સુધી પદાર્થનો બોધ થઈ શકે નહીં. એમ અર્થની ઉપલબ્ધિમાં, શરીરની જેમ સંનિકર્ષાદિ પણ

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(16) "ઉપલબ્ધિહેતુશ્ચ પ્રમાણમ્ ॥" - ન્યાયમા. ૨/૧/૧૧, ન્યાયવા. પૃ.૫ । "ઉપલબ્ધિસાધનાનિ પ્રમાણાણિ ॥"

- ન્યાયમા. ૧/૧/૩ । "તદેવ જ્ઞાનમજ્ઞાનં વા ઉપલબ્ધિહેતુઃ પ્રમાણમ્ ॥" - ન્યાયવા. તા.ટી.પૃ.૨૨ ।

જ્ઞાનમેવ સ્વપરાવિર્ભાવકં નિર્બાધકં ચ પ્રમાણં ન સંનિકર્ષાદિ, તત્સદ્ભાવેऽપ્યર્થપરિચ્છેદાભાવાત્ ।

¹⁷ તત્પ્રમાદેતદેવ ચારુ પ્રમાણલક્ષણમિતિ ॥

૩૮. અધુના તત્સંલ્લ્યામાહ-પ્રત્યક્ષં ચેત્યાદિ । તત્ર ^{૧૯}સિદ્ધાન્તપ્રસિદ્ધપારમાર્થિક-
○ ન્યાયરશ્મિ ○
સાક્ષાત્ કારણ ન હોવાથી પ્રમાણ બની શકે નહીં.

તેથી સ્વ-પરપ્રકાશક અને બાધરહિત જે જ્ઞાન હોય, તે જ પ્રમાણ બની શકે છે અને પ્રમાણનું આ લક્ષણ જ ઉપરોક્ત બધા દોષોને દૂર કરવા સક્ષમ છે.

આમ ગ્રંથકારશ્રીએ શ્લોકના પૂર્વાર્ધ દ્વારા પ્રમાણના લક્ષણની વિપ્રતિપત્તિઓ દૂર કરી. હવે પ્રમાણની સંખ્યા અંગે વિપ્રતિપત્તિઓ દૂર કરવા, ગ્રંથકારશ્રી શ્લોકના ઉત્તરાર્ધ દ્વારા પ્રમાણની નિયત સંખ્યાનું નિર્વચન કરે છે.

○ પ્રમાણની સંખ્યા અને પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષનું સ્વરૂપ ○

(૩૮) પ્રમાણ તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષના ભેદ બે પ્રકારે છે. જે ન શાસ્ત્રોમાં, અવધિ-મનઃપર્યય-કેવળજ્ઞાન, ઈન્દ્રિયાદિ વિના સીધા જ આત્માને આશ્રયીને થતા હોવાથી પ્રત્યક્ષ માન્યા છે. ત્યાં અક્ષનો
○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૬૧) સિદ્ધાન્તપ્રસિદ્ધેત્યાદિ । તથા ચ ભગવાન્ ભદ્રબાહુઃ-

જીવો અક્ષો તં પદ્મ જં વદ્મ જં તુ હોઽ પચ્ચક્ષં ।

પરઓ પુણ અક્ષસ્સ વદ્મન્તે હોઽ પારોક્ષં ॥ ૧ ॥

કેસિંચિં ઇંદિયાઈ અક્ષાઈ તદુવલદ્ધિ પચ્ચક્ષં ।

તં તુ ન જુજ્જઈ જમ્હા અગ્ગાહગમિંદિયં વિસઈ ॥ ૨ ॥

નવિં ઇંદિયાઈ ઉવલદ્ધિમંતિ વિગઈસુ વિસયસંભરણા ।

જહ મેહગવક્ષાઈ જો અણુસરિયા સ ઉવલદ્ધા ॥ ૩ ॥

ધૂમનિમિત્તં નાણં અગ્ગિમ્મિ લિગિયં જહા હોઽ ।

તહ ઇંદિયાઈ લિગં તં નાણં લિગિયં ન કહં ॥ ૪ ॥ ઇતિ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(17) इत्थमन्यत्राऽपि प्रमाणस्य क्रमविकसितानि सामान्यलक्षणानि निम्नप्रकारेणोक्तानि ->

(A) "तत्त्वज्ञानं प्रमाणं ते युगपत्सर्वभासनम्॥" -आप्तमीमांसा. श्लो.१०१।

(B) "स्वपरावभासकं यथा प्रमाणं भुवि बुद्धिलक्षणम्॥" -वृ. स्वय.।

(C) "प्रमिणोति प्रमीयतेऽनेन प्रमितिमात्रं वा प्रमाणम्॥" - सर्वार्थसि. पृ.૫૮, ત.રાજવા.પૃ.૩૫।

(D) "પ્રમાણમવિસંવાદિજ્ઞાનમનધિગતાર્થાધિગમલક્ષણત્વાત્॥" - અષ્ટશતી, અષ્ટસહ. પૃ.૧૭૫।

(E) "તત્ત્વર્થવ્યવસાયાત્મજ્ઞાનં માનમ્॥" -૭૭ તત્ત્વર્થ શ્લો.પૃ.૧૭૪, પ્રમાણપ. પૃ.૫૩।

(F) "ગેહઙ્ વત્થુસંભાવં અવિરુદ્ધં સમ્પરુવં જં ણાણં । ભણિયં ત્થુ તં પમાણં પચ્ચક્ષપરોક્ષમેયેહિં ॥" -

નયચક્ર. પૃ.૬૫, આલાપપદ્ધતિઃ પૃ.૧૪૫, પઞ્ચાધ્યાયી શ્લો. ૬૬૬, તત્ત્વર્થસારઃ ૧/૧૭।

૧. દા. ત. સુપ્તદશામાં અનુપયુક્ત દશામાં સંનિકર્ષ હોવા છતાં જ્ઞાન ન થાય તો અર્થોપલબ્ધિ થતી નથી.

પ્રત્યક્ષાપેક્ષયાક્ષશબ્દો જીવપર્યાયતયા પ્રસિદ્ધઃ¹⁸, હિ તુ વ્યાવહારિકપ્રત્યક્ષપ્રસ્તાવાદક્ષ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

અર્થ જીવ થાય છે. પરંતુ લૌકિક વ્યવહારમાં, ઈન્દ્રિય દ્વારા થતાં મતિજ્ઞાનને પણ પ્રત્યક્ષ મનાયું છે, ત્યાં અક્ષનો અર્થ ઈન્દ્રિય કરવાનો છે. તેથી 'અક્ષ પ્રતિગતં પ્રત્યક્ષં' એટલે અક્ષના પ્રતિ જે પ્રાપ્ત થાય, તે પ્રત્યક્ષ ← આનો ફલિતાર્થ એ થયો કે ઈન્દ્રિયને આશ્રયીને, અર્થનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, તેને 'પ્રત્યક્ષ' કહેવાય છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

[જીવોઽક્ષઃ તં પ્રતિ યદ્ વર્તતે તત્તુ ભવતિ પ્રત્યક્ષમ્ ।
પરતઃ પુનરક્ષસ્ય વર્તમાનં ભવતિ પરોક્ષમ્ ॥ ૧ ॥
કેષાંચિદિન્દ્રિયાણિ અક્ષાણિ તદુપલબ્ધિ પ્રત્યક્ષમ્
તત્તુ ન યુજ્યતે યસ્માત્ અગ્રાહકમિન્દ્રિયં વિષયે ॥ ૨ ॥
નાપીન્દ્રિયાણિ ઉપલબ્ધિમન્તિ વિગતેષુ વિષયસંસ્મરણાત્ ।
યથા ગેહગવાક્ષા યોઽનુસ્મર્તા સ ઉપલબ્ધા ॥ ૩ ॥
ધૂમનિમિત્તં જ્ઞાનમગ્નૌ લૈઙ્ગિકં યથા ભવતિ ।
તથેન્દ્રિયાણિ લિઙ્ગં તજ્ઞાનં લૈઙ્ગિકં ન કથમ્ ॥ ૪ ॥]
લૌકિકા અપ્યક્ષશબ્દેન જીવમાહુઃ । યદાહ ગૌહઃ-
જ્ઞાનાત્મચક્રશકટે પાશકવ્યવહારયોઃ ।
તુષે કર્ષે પુમાનક્ષં તુચ્છે સૌવર્ચલેન્દ્રિયે ॥
બિભીતકદ્યૂતચક્રનાભિગતાવયવેષ્વપિ । પુંસિ-ઇતિ ।
ઇદમિહ સિદ્ધાન્તરહસ્યમ્-
એગન્તેણ પરોક્ષં લિંગિયમોહાઇયં ચ પચ્ચક્ષં ।
ઇન્દિયમણોભવં જં તં સંવવહારપચ્ચક્ષં ॥ ૧ ॥ (વિશે. ભા. ૧૫)
[એકાન્તેન પરોક્ષે લૈઙ્ગિકમવધ્યાદિ ચ પ્રત્યક્ષમ્ ।
ઇન્દ્રિયમનોભવે યત્ તત્ સંવ્યવહારપ્રત્યક્ષમ્ ॥]
અત્ર 'ઓહાઇયં' ઇતિ અવધિમનઃપર્યવકેવલરૂપં જ્ઞાનત્રયમ્ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

- (G) "પ્રમીયન્તેઽર્થસ્તૈઃ ઇતિ પ્રમાણાનિ ॥" તત્ત્વાર્થભા. ૧/૧૨ ।
(H) "પ્રમાણં સ્વાર્થનિર્ણાતિસ્વભાવં જ્ઞાનં ॥" સન્મતિ.ટી.પૃ.૫૧૮ ।
(I) "સમ્યગર્થનિર્ણયઃ પ્રમાણમ્ ।" પ્રમાણમી. ૧/૧/૨, સ્યાદ્વાદમં.પૃ.૨૨૮ ।
(J) "સ્વાર્થસંવિત્તિઃ ફલં યાત્ર તદ્વપાદર્થનિશ્ચયઃ । વિષયાકાર એવાસ્ય પ્રમાણં તેન મીયતે ॥" પ્રમા.સ.પૃ.૨૪ ।
(K) "સિદ્ધં યત્ર પરાપેક્ષ્યં, સિદ્ધૌ સ્વપરરૂપયોઃ । તત્પ્રમાણં તતો નાન્યદવિકલ્પમચેતનમ્ ॥" - ન્યાયવિ.પૃ.૩૦ ।
(18) "અક્ષ્ણોતિ વ્યાપ્નોતિ જાનાતીત્યક્ષ આત્મા તમેવ પ્રાપ્તક્ષયોપશમં પ્રક્ષીણાવરણં વા પ્રતિ નિયતં પ્રત્યક્ષં ॥" - સર્વાર્થસિ.પૃ.૫૧, તત્ત્વાર્થરાજ.પૃ.૩૮, પ્રમાણપ.પૃ.૬૮, ષડ્દ.ટી.પૃ.૫૪ "જીવો અક્ષ્ણો અત્યવ્યાવળ ભોયળ ગુણણિઓ જેણ. તં પર્ઈ વટ્ટઈ ણાણં જં પચ્ચક્ષં તયં તિવિહમ્ ॥ ૮૧ ॥" - વિશેષા.ભા. ।

ધ્વનિરિન્દ્રિયવચનો ગૃહ્યતે । તત^{૬૨}શ્વાક્ષં પ્રતિગતં પ્રત્યક્ષમ્ । યદિન્દ્રિયમાશ્રિત્યા^{૬૩}ઝિહીતે^{૬૪}સર્થ-
સાક્ષાત્કારિ જ્ઞાનં તત્પ્રત્યક્ષમિત્યર્થઃ । ^{૧૯}“એતચ્ચ પ્રત્યક્ષશબ્દવ્યુત્પત્તિનિમિત્તં ન તુ પ્રવૃત્તિનિમિત્તમ્ ।
સ હ્યેવં વ્યુત્પાદિતોઽપિ સાક્ષાદ્ ગ્રાહ્યગ્રાહકં જ્ઞાનવિશેષં લક્ષયતિ, તત્રૈવ રૂઢત્વાત્, યથા
ગમનક્રિયાયાં વ્યુત્પાદિતોઽપિ ગોશબ્દઃ કકુદાદિમન્તં પિણ્ડવિશેષં ગચ્છન્તમગચ્છન્તં વા ગોચરયતિ,
તત્રૈવ તસ્ય પ્રસિદ્ધત્વાત્, ન ગમનક્રિયાયુક્તમપિ પુરુષાદિકં ^{૬૫}“વિપર્યયાદિતિ । તતશ્ચ સર્વજ્ઞજ્ઞાનાનાં

૦ ————— ૦ ન્યાયરશ્મિ ૦ ————— ૦

‘જે ઈન્દ્રિયને આશ્રયીને થાય તે પ્રત્યક્ષ’ આ માત્ર વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત છે, પ્રવૃત્તિનિમિત્ત નહીં.
એટલે કે જે ઈન્દ્રિયને આશ્રયીને થાય ત્યાં જ પ્રત્યક્ષનો વ્યવહાર નથી થતો.

(શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જુદી રીતે થતી હોય અને પ્રવૃત્તિ જુદી રીતે થતી હોય, એવું બને છે. જેમ
કે પંકજ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ - ‘કાદવમાં ઉગે તે’ એવી છે, છતાં પ્રવૃત્તિ, કમળમાં જ થાય છે.)

જેમ ગાય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ‘જે ગમન કરે તે’ એવી છે, પણ પ્રવૃત્તિ તો માત્ર કકુદાદિમાન (ખાંધ
વગેરે વાળી) ગાયરૂપ પિંડવિશેષમાં જ થાય છે. કારણ કે લોકમાં ગાય વિશે જ ગો શબ્દનો પ્રયોગ
થતો જોવાય છે. યદ્યપિ પુરુષ વગેરે પણ ગમનાદિ તો કરે જ છે, પણ તેઓ વિશે ગો શબ્દનો પ્રયોગ
રૂઢ નથી.

તેમ, પ્રત્યક્ષ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ‘ઈન્દ્રિયને આશ્રયીને થાય તે’ એવી છે. પણ, જે કોઈ પણ જ્ઞાન,
સાક્ષાત્ અર્થનું ગ્રાહક છે, તે બધું જ પ્રત્યક્ષ છે - એ રીતે જ પ્રત્યક્ષ શબ્દ રૂઢ થયેલો છે. તેથી સર્વજ્ઞના
જ્ઞાનમાં પણ પ્રત્યક્ષ શબ્દનો વ્યવહાર થઈ શકે, કારણ કે અર્થસ્વરૂપની સાક્ષાત્કારીતા તો સર્વજ્ઞના
જ્ઞાનમાં પણ રહેલી જ છે. (ભલે તે ઈન્દ્રિય વિના જ થતું હોય)

તેથી ઈન્દ્રિય પૂર્વક કે ઈન્દ્રિય વિના, જે પણ જ્ઞાન પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર કરે, તે જ્ઞાન ‘પ્રત્યક્ષ’

૦ ————— ૦ અર્થસંપ્રેક્ષણ ૦ ————— ૦

(૬૨) અક્ષં પ્રતિગતં પ્રત્યક્ષમિતિ । અક્ષશબ્દસ્ય નપુંસકત્વાત્ તત્પુરુષસ્ય ચોત્તરપદપ્રધાનત્વાત્
નપુંસકત્વમેવ પ્રાપ્તમિતિ ન વાચ્યમ્, પરલિङ્ગોદ્વન્દ્વ-इत्यधिकारे अंशीति सिद्धहेमलिङ्गानुशासनसूत्रेण
अंश्येव तत्पुरुष उत्तरपदलिङ्गभाक्, यथा-अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पलीयम् अर्धो जरत्या अर्धजरतीयम् ।
तेनान्यत्र वाच्यलिङ्ग एव तत्पुरुषः । तत्र प्रत्यक्षो बोधः प्रत्यक्षा बुद्धिः प्रत्यक्षं ज्ञानम् ॥ (६३)
उज्जिहीते उत्पद्यते । (६४) विपर्ययात् पुरुषादौ गौशब्दस्याप्रसिद्धत्वात् ।

૦ ————— ૦ શાસ્ત્રસંલોક ૦ ————— ૦

(19) "અક્ષાશ્રિતત્વજ્ઞ વ્યુત્પત્તિનિમિત્તં શબ્દસ્ય, ન તુ પ્રવૃત્તિનિમિત્તમ્ । અનેન તુ અક્ષાશ્રિતત્વેન એકાર્થસમવેતમ્
અર્થસાક્ષાત્કારિત્વમ્ લક્ષ્યતે, તદેવ ચ શબ્દસ્ય પ્રવૃત્તિનિમિત્તમ્ । તતશ્ચ યત્કિંચિદર્થસ્ય
સાક્ષાત્કારિજ્ઞાનં પ્રત્યક્ષમુચ્યતે ।યદિ ચ અક્ષાશ્રિતત્વમેવ પ્રવૃત્તિનિમિત્તં સ્યાત્ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમેવ પ્રત્યક્ષમુચ્યતે,
ન માનસાદિ,યથા ગચ્છતીતિ ગૌ ઇતિ ગમનક્રિયાયાં વ્યુત્પાદિતોઽપિ ગોશબ્દઃ
ગમનક્રિયોપલક્ષિતમેકાર્થસમવેતં ગોત્વં પ્રવૃત્તિનિમિત્તીકરોતિ, તથા ગચ્છતિ અગચ્છતિ ચ ગવિ
ગોશબ્દઃ સિદ્ધો ભવતિ ॥" - ન્યા.વિ.ટી.પૃ.૧૧ ।

યત્ત્વરૂપસંવેદનં તદપિ પ્રત્યક્ષમિત્યુક્તં ભવતિ । તત્રાપિ સ્વરૂપસ્ય ગ્રાહ્યસ્ય ^{૨૦} સાક્ષાત્કરણ-
સદ્ભાવાદિતિ । અક્ષેભ્યઃ પરતો વર્તતે इति પરોક્ષમ્, અક્ષવ્યાપારનિરપેક્ષમવ્યાપારેણા-
સાક્ષાદર્થપરિચ્છેદકં યજ્ઞાનં તત્પરોક્ષમિતિ ભાવઃ ।

૩૧. ^{૨૧} 'ચશબ્દૌ પ્રત્યક્ષપરોક્ષયોસ્તુલ્યકક્ષતાં લક્ષયતઃ । તેન યત્પરે પ્રાહુઃ પ્રત્યક્ષં
સકલપ્રમાણજ્યેષ્ઠમિત્યાદિ તદપાસ્તં ભવતિ, ^{૨૨} દ્વયોરપિ પ્રામાણ્યં પ્રત્યવિશેષાત્, વિશદાવિશદ-
પ્રતિભાસવિશેષસ્ય સતોઽપિ જ્યેષ્ઠતાં પ્રત્યનડ્ગત્વાત્ ।

૪૦. ^{૨૩} પ્રત્યક્ષસ્ય પુરઃસરત્વાત્પરોક્ષસ્ય કનિષ્ઠતેતિ ચેત્, નાયમેકાન્તઃ, સર્વત્રાન્યથાનુપ-
કહેવાય - આ પ્રત્યક્ષનું ફલિત લક્ષણ થયું.

ઈન્દ્રિયથી નિરપેક્ષ રહીને - ઈન્દ્રિયના વ્યાપાર વિના, ઈન્દ્રિયોની સહાયતા વિના - જે જ્ઞાન
ગ્રાહ્ય પદાર્થનો અસાક્ષાત્ સ્વરૂપે (અસ્પષ્ટરૂપે) બોધ કરે, તે જ્ઞાન 'પરોક્ષ' કહેવાય છે.

(૩૮) મૂળ શ્લોકમાં 'પ્રત્યક્ષં ચ પરોક્ષં ચ' - એમ બે ચકારનો નિર્દેશ કર્યો હોવાથી, પ્રત્યક્ષ અને
પરોક્ષ - બંનેની કક્ષા તુલ્ય છે, એમ સૂચિત થાય છે.

એમ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બંનેનું બળ સરખું હોવાથી, જે લોકો કહે છે કે 'પ્રત્યક્ષ જ બધા
પ્રમાણોમાં શ્રેષ્ઠ છે' - તેઓનું નિરાકરણ થાય છે, કારણ કે પ્રમાણ્યને આશ્રયીને તો બંને સરખા જ
છે. યદ્યપિ પ્રત્યક્ષ વિશદ હોવાથી સ્પષ્ટ છે અને પરોક્ષ અવિશદ હોવાથી અસ્પષ્ટ છે - એમ વિશદ
- અવિશદતાને લઈને બંનેમાં ફરક છે, પણ આ ફરક જ્યેષ્ઠતાનું કારણ નથી, અર્થાત્ પ્રતિભાસકૃત
ભેદ પડે એટલા માત્રથી, પ્રત્યક્ષ મોટું અને પરોક્ષ નાનું - એવું બની શકે નહીં.

(૪૦) પ્રશ્ન:- વસ્તિની અનુભૂતિ થાય છે, તે પરોક્ષ છે. પણ તે પૂર્વે વસ્તિનું પ્રત્યક્ષ થયું હોય
તો જ પરોક્ષ થઈ શકે. એટલે પરોક્ષ હંમેશા પ્રત્યક્ષપૂર્વક છે, એમ પરોક્ષને હંમેશા પ્રત્યક્ષની અપેક્ષા
રહે છે. માટે જ પરોક્ષની હીનતા સિદ્ધ થાય છે.

શાસ્ત્રસંલોક

(૨૦) "વૈશદ્યાંશસ્ય સદ્ભાવાત્ વ્યવહારપ્રસિદ્ધિત્ ॥" -તત્ત્વાર્થશ્લો.પૃ.૧૮૨, ન્યાયકુમુ.પૃ.૨૬ । "ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમપિ
વ્યવહારે વૈશદ્યમાત્રેણ પ્રત્યક્ષં પ્રસિદ્ધમ્ ॥" - ન્યાય.વિ.પૃ.૪૮ <--इत्यादिना वैशद્યાंशमेव प्रत्यक्षस्य
प्रवृत्तिनिमित्तं ज्ञायते।

(૨૧) "चकारः प्रत्यक्षानुमानयोस्तुल्यबलत्वं समुच्चिनोति ॥" -न्यायवि. ૧/૧/૩ । "चशब्दो द्वयोरपि
तुल्यकक्षतां लक्षयतः ।" -षड्द.टी.પૃ.૩૧૩ ।

(૨૨) "પરોક્ષસ્ય પ્રત્યક્ષપૂર્વકત્વેન પ્રવૃત્તેર્યત્કૈશ્વિત્પ્રત્યક્ષં જ્યેષ્ઠમભીષ્ટમેતત્ર શ્રેષ્ઠમિતિ સૂચિતમ્, દ્વયોરપિ
પ્રામાણ્યં પ્રતિ વિશેષાભાવાત્ ॥" -ષડ્દ.ટી.પૃ.૩૧૩ ।

(૨૩) "આદૌ પ્રત્યક્ષગ્રહણં પ્રાધાન્યાત્...તત્ર કિં શબ્દસ્યાદાવુપદેશો ભવતુ આહોસ્વિત્ પ્રત્યક્ષસ્યેતિ ।
પ્રત્યક્ષસ્યેતિ યુક્તમ્ । કિં કારણમ્ ? સર્વપ્રમાણાનાં પ્રત્યક્ષપૂર્વકત્વાત્ इति" - ન્યાયવા. ૧/૧/૩,
સાંખ્યત.કા.૫, ન્યાયમ.પૃ.૬૫-૧૦૧ ।

પન્નતાવધારિતોચ્છ્વાસનિઃશ્વાસાદિજીવલિङ્ગસદ્ભાવાસદ્ભાવાભ્યાં જીવસાક્ષાત્કારિપ્રત્યક્ષક્ષણેऽપિ જીવન્મૃતપ્રતીતિદર્શનાત્, અન્યથા લોકવ્યવહારાભાવપ્રસङ્ગાત્ ।

૪૧. ક્વચિત્પ્રત્યક્ષગૃહીતસંબન્ધબલાત્પરોક્ષં પ્રવર્તત इति પ્રત્યક્ષસ્ય જ્યેષ્ઠત્વકલ્પને પશ્ય મૃગો ધાવતીત્યાદિશબ્દબલાત્કૃત્કાટિકામોટનદ્વારેણ મૃગવિષયં, ^{૬૫}તથા સ્મરણાત્સંકેતગ્રહણાદ્વા અપૂર્વાપૂર્વાર્થદર્શનકુતૂહલાદિના વનદેવકુલાદિગોચરં પરોક્ષપૂર્વં પ્રત્યક્ષં દૃષ્ટમિતિ પરોક્ષસ્ય જ્યેષ્ઠતાસજ્યેત ।

૦—ન્યાયરશ્મિ—૦

ઉત્તર:- પરોક્ષ હંમેશા પ્રત્યક્ષપૂર્વક જ હોય, એવો એકાંત નથી, પ્રત્યક્ષ વિના પણ પરોક્ષ થઈ શકે છે. તે આ રીતે - જીવનું પ્રત્યક્ષ તો છદ્મસ્થ જીવને કદી થતું નથી. છતાં, ઉચ્છ્વાસ - નિઃશ્વાસ, જીવ વિના (અન્યથા) હોઈ શકે નહીં (અનુપપન્ન છે) એટલે, તે જીવના લિંગ (અનુમિતિના હેતુ) છે. એટલે ઉચ્છ્વાસ - નિઃશ્વાસ રૂપ લિંગ હોય તો ‘આ જીવે છે’, ન હોય તો ‘આ મરેલો છે’ એવું જીવવિષયક પરોક્ષ (અનુમિતિ) જ્ઞાન થાય છે. તેવું જ્ઞાન ન માનો તો લોકવ્યવહાર જ થઈ ન શકે. એટલે, પ્રત્યક્ષ વિના પણ પરોક્ષ થાય છે.

(૪૧) પ્રશ્ન:- તો પણ અમુક ઠેકાણે તો પ્રત્યક્ષની અપેક્ષા રહે જ છે, જેમ કે વસ્તિ-ધૂમના સંબંધ(અવિનાભાવ)નું પ્રત્યક્ષ થાય તો જ તેના દ્વારા અગ્નિનું અનુમાન થાય છે - આમ અમુક સ્થળે પ્રત્યક્ષ વિના, પરોક્ષ ન થતું હોવાથી પ્રત્યક્ષ જ્યેષ્ઠ મનાય છે.

ઉત્તર:- અમુકસ્થળે પ્રત્યક્ષપૂર્વક પરોક્ષ થાય, એટલા માત્રથી પ્રત્યક્ષને જ્યેષ્ઠ ન માની શકાય, નહીંતર પરોક્ષ પણ જ્યેષ્ઠ માનવું પડશે. કારણ કે અમુક સ્થળે તો પ્રત્યક્ષ પણ પરોક્ષપૂર્વક થતું જોવાય છે - જેમ કે (૧) ‘જુઓ હરણ ભાગે છે’ એવા શબ્દો સાંભળીને કોઈ ડોક મરડીને જુએ છે ત્યારે મૃગવિષયક પ્રત્યક્ષ થાય છે, આ પ્રત્યક્ષ શબ્દરૂપ પરોક્ષપૂર્વક થયું.

(૨) પૂર્વે જે જોયું હોય તેનું સ્મરણ થવાથી - ‘આ સ્થળે કંઈ નવું જોવા મળશે’ એવું કુતૂહલ થાય અને ત્યાં જઈને જુએ. આમ સ્મરણ (પરોક્ષ) પૂર્વક પ્રત્યક્ષ થાય.

(૩) તેમ કોઈ કહે કે ‘આવા આવા સ્થાને કંઈ નવું જોવા મળશે’ તે સંકેતને ગ્રહણ કરીને ત્યાં જઈને જુએ, તો સંકેત (પરોક્ષ) પૂર્વક પ્રત્યક્ષ થાય.

આમ પરોક્ષપૂર્વક પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી તો, પરોક્ષ જ જ્યેષ્ઠ માનવું પડશે. માટે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ - બંને, પ્રમાણ્યને આશ્રયીને સરખા જ છે - એમ સિદ્ધ થાય છે.

૦—અર્થસંપ્રેક્ષણ—૦

(૬૫) તથા સ્મરણાદિત્યાદિ । અપૂર્વાપૂર્વાર્થદર્શનવિષયે કુતૂહલેન આદિશબ્દાત્પ્રયોજનાદિના કૃત્વા હેતુના વા વનવિષયં દેવકુલાદિવિષયં વા પરોક્ષપૂર્વમધ્યક્ષમીક્ષિતમ્, કુતૂહલાદ્યપિ કુત્ इत्याह-સ્મરણાત્, અનુભૂતમર્થં हि स्मृत્વોત્પન્નકુતૂહલઃ પુમાન્ પ્રવર્તતે इति । તથા સંકેતગ્રહણાત્, ગૃહીતસંકેતો हि સંકેતિતે સ્થાને જાતદિદૃક્ષો દ્રષ્ટું પ્રવર્તતે ।।

૪૨. 'દ્વિધેતિ । સર્વ વાક્યં સાવધારણં પ્રવર્તતે' इति न्यायात्, अन्यथानियतार्थाप्रदर्शकत्वेन

○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ પ્રમાણ સંખ્યાની સમીક્ષા ○

(૪૨) શ્લોકમાં પ્રત્યક્ષં ચ પરોક્ષં ચ દ્વિધા અહીં પ્રયોગ કરેલ, 'દ્વિધા' શબ્દનો 'બે જ' એમ એવકાર સૂચક અર્થ કરવો. તેથી 'પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ - એમ પ્રમાણની સંખ્યા માત્ર બે પ્રકારે છે, ન્યૂનાધિક નહીં' - એવો અર્થ થશે.

પ્રશ્ન:- શ્લોકમાં એવકાર તો છે નહીં, તો પછી તેનો અર્થ કઈ રીતે કરાય ?

ઉત્તર:- કારણ કે 'બધા જ વાક્યો સાવધારણ હોય છે' જો વાક્યો નિયત મર્યાદાપૂર્વક ન પ્રવર્તે, તો તે વાક્યો દ્વારા નિયત પદાર્થનો બોધ ન થવાથી - નિયત અર્થ અપ્રદર્શિત જ રહેવાથી - તે વાક્યોનો ઉચ્ચાર વ્યર્થ થઈ જશે.

તથા વાક્યમાં જો અવધારણ કરવામાં ન આવે, તો તે વાક્યમાં વિપરીત અર્થનું નિરાકરણ કરવાની ક્ષમતા જ ન હોવાથી, તે વાક્ય દ્વારા નિરાકાંક્ષ એવી પ્રવૃત્તિ નહીં થઈ શકે, એટલે કે બધી આકાંક્ષાઓ શમી ગયા બાદ, જીજ્ઞાસાઓનો પૂર્ણ સંતોષ થયા બાદ જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે નહીં થઈ શકે, કારણ કે નિયત અર્થ અપ્રદર્શક એવા વાક્યથી આકાંક્ષાશમન અને જીજ્ઞાસાઓને સંતોષવારૂપ કાર્ય થતું નથી, જીજ્ઞાસાઓ હજું ઉભી જ રહે છે

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૬૬) દ્વિધેતિ । સર્વ વાક્યં સાવધારણમિત્યાદિ । અત્ર કેચિદાहुः-यथा अत्र द्विधेत्युक्ते द्विधैव न त्वेकधा त्रिधा वेत्येवमन्ययोगव्यवच्छेदः, तथा चैत्रो धनुर्धर इत्यादिष्वपि चैत्रस्य धनुर्धरत्वमेव स्यात् न शौर्योदार्यधैर्यादयः । तदयुक्तम्, यतः सर्व व वाक्यं सावधारणमिति न्यायेऽप्याशङ्कितस्यैव व्यवच्छेदः । परार्थ व वाक्यमभिधीयते, यदेव च परेण व्यामोहादाशङ्कितं तस्यैव व्यवच्छेदः, चैत्रो धनुर्धर इत्यादौ चैत्रस्य धनुर्धरत्वायोग एव परैराशङ्कित इति तस्यैव व्यवच्छेदो नान्यधर्मस्य । इह तु चार्वाकनैयायिकादय ऐकध्यमनेकधा च प्रमाणमाहुः अतो नियतद्वैविध्यप्रदर्शनेन एकत्वबहुत्वे प्रमाणस्य प्रतिक्षिपति । एवं चायमेवकारस्त्रिधा, अयोगान्ययोगात्यन्तायोगव्यवच्छेदकारित्वात् । यद् विनिश्चयः-

अयोगं योगमपरैरत्यन्तायोगमेव च ।

व्यवच्छिनन्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः ॥ १ ॥ इति

निपात एवकारः, व्यतिरेचको निवर्तकः ।

विशेषणविशेष्याभ्यां क्रियया च सहोदितः ।

विवक्षातोऽप्रयोगेऽपि तस्यार्थोऽयं प्रतीयते ॥ २ ॥

व्यवच्छेदफलं वाक्यं यतश्चैत्रो धनुर्धरः ।

પાર્થો ધનુર્ધરો નીલં સરોજમિતિ વા યથા ॥ ૩ ॥ इति ।

તદુચ્ચારણવૈયર્થ્યપ્રસङ्गात्, વિપરીતાકારનિરાકરણચાતુર્યાયોગેન નિરાકાङ્ક્ષં પ્રવૃત્ત્યસિદ્ધેઃ^{૨૪} દ્વિધૈવ
ઇત્યવધારણેન પરપરિકલ્પિતવિપરીતસંખ્યાન્તરં તિરસ્કુરુતે, તસ્ય યુક્તિબાધિતત્વાત્ ।

૪૩. તથા હિ-પ્રત્યક્ષમેવૈકં પ્રમાણમિત્યસત્, પરોક્ષાભાવે તસ્યૈવ પ્રામાણ્યાયોગાત્ ।^{૨૫} સ હિ
કાશ્ચિત્પ્રત્યક્ષવ્યક્તીરર્થક્રિયાસમર્થાર્થપ્રાપકત્વેનાવ્યભિચારિણીરુપલભ્યાન્યાસ્તદ્વિપરીતતયા

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(ભાવ એ છે કે કોઈએ કહ્યું કે ‘પાણીથી તરસ છીપાય’ -પણ આ વાક્ય, જો સાવધારણ ન હોય
- તો સામેવાળી વ્યક્તિને જીજ્ઞાસા ઉભી જ રહેશે કે ‘શું પાણી જરૂર તરસ છીપાવશે ?’ તેથી તે
વ્યક્તિને નિરાકાંક્ષ પ્રવૃત્તિ ન થઈ શકે, પણ જો એવકારાર્થ લઈએ તો ‘ન છીપાવે’ એવા વિપરીતાકારના
નિરાકરણની ક્ષમતા હોવાથી, તે વાક્ય સામેવાળાની જીજ્ઞાસાઓ શમાવીને, તેને નિયત અર્થ વિશે
નિરાકાંક્ષ પ્રવૃત્તિ કરાવશે)

તેથી વાક્યને સાવધારણ જ માનવું જોઈએ, માટે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ, એમ પ્રમાણની સંખ્યા
માત્ર બે જ છે, ન્યૂનાધિક નહીં, એવો નિશ્ચય થાય છે. તેથી બીજાઓ વડે કલ્પાયેલી બેથી ન્યૂનાધિક
સંખ્યાઓનો તિરસ્કાર - નિરાસ થાય છે

પ્રશ્ન:- બેથી ન્યૂનાધિક સંખ્યા કેમ ન માની શકાય ?

ઉત્તર:- કારણ કે તે યુક્તિથી બાધિત છે. કઈ રીતે ? તે હવે જોઈએ -

○ પ્રમાણની બેથી ન્યૂનાધિક સંખ્યાનો નિરાસ ○

(૪૩) ચાર્વાક:- ‘પ્રત્યક્ષ’ રૂપ માત્ર એક જ પ્રમાણ છે.

જૈન:- તમારી માન્યતા ખોટી છે, કારણ કે પરોક્ષ વિના પ્રત્યક્ષની જ પ્રમાણતા ન ઘટી શકે,
કારણ કે ચાર્વાકો બધા પ્રત્યક્ષને પ્રમાણ માનતા નથી. પણ જે પ્રત્યક્ષો અર્થક્રિયા માટે સમર્થ એવા
અર્થની પ્રાપ્તિ કરાવે, તેને અવ્યભિચારી જાણીને અને જે પ્રત્યક્ષો અર્થક્રિયા સમર્થ અર્થની પ્રાપ્તિ ન
કરાવે, તેને વ્યભિચારી જાણીને કાળાંતરે અર્થક્રિયા સમર્થ અર્થને પ્રાપ્ત કરાવે તેવા પ્રત્યક્ષને પ્રમાણ
અને અર્થક્રિયાસમર્થ અર્થને પ્રાપ્ત ન કરાવે તેવા પ્રત્યક્ષને અપ્રમાણ કહે છે - આ વ્યવસ્થામાં પણ
તેઓને પરોક્ષ તો સ્વીકારવું જ પડે છે. તે આ રીતે -

જ્યાં આંખથી પાણી દેખાયું હતું, ત્યાં પાણી મળ્યું હતું, તેથી ફરીવાર પાણી દેખાય - ત્યારે પૂર્વના
જ્ઞાનની સમાનતાથી - તે જ્ઞાનને પ્રમાણ માને છે. (આ એક પ્રકારની અનુમિતિ છે.) પૂર્વ
મરુમરીચિકામાં પાણી દેખાયું હતું, ત્યાં પાણી મળ્યું નહોતું, તેથી ફરી મરુમરીચિકામાં પાણી દેખાય
તો તેને અપ્રમાણ માને છે. હવે આ પ્રમાણતા/અપ્રમાણતાનો નિશ્ચય, પૂર્વજ્ઞાનના સાદૃશ્યના નિશ્ચયથી
થાય છે. અને સાદૃશ્યનો નિશ્ચય માત્ર પ્રત્યક્ષથી થઈ શકતો નથી. પ્રત્યક્ષ તો માત્ર સામે રહેલ અર્થને

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૬૭) સ હીત્યાદિ । સ પ્રત્યક્ષૈકપ્રમાણવાદી ચાર્વાકઃ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(૨૪) "દ્વિધૈવેત્યનેન પરપરિકલ્પિતસંખ્યાન્તરં નિરાવષ્ટે ।" -ન્યાયા.હારિ. ।

વ્યભિચારિણીશ્ચ; તતઃ કાલાન્તરે પુનરપિ “તાદૃશેતરાણાં પ્રત્યક્ષવ્યક્તીનાં પ્રમાણતેતરતે સમાચક્ષીત । ન ચ પૂર્વાપરપરામર્શશૂન્યં પુરોવર્ત્યર્થગ્રહણપર્યવસિતસત્તાકં પ્રત્યક્ષં પૂર્વાપરકાલભાવિનીનાં પ્રત્યક્ષવ્યક્તીનાં સાદૃશ્યનિબન્ધનં પ્રામાણ્યમુપલક્ષયિતું ક્ષમતે । ન ચાયં સ્વપ્રતીતિગોચરાણામપિ પ્રત્યક્ષવ્યક્તીનાં પ્રામાણ્યં પરં પ્રતિપાદયિતુમીશઃ । તસ્માદવશ્યંતયા યથાદૃષ્ટપ્રત્યક્ષવ્યક્તિસાધર્મ્યદ્વારેણાધુનાતન- પ્રત્યક્ષવ્યક્તીનાં પ્રામાણ્યપ્રત્યાયકં પરપ્રતિપાદકં ચ પરોક્ષાન્તર્ગતમનુમાનરૂપં પ્રમાણાન્તરમુરરીકર્તવ્યમ્ ।

૪૪. ^{૬૬}પરાવબોધાર્થ ચ પ્રત્યક્ષમેવૈકં પ્રમાણં નાન્યદસ્તીત્યુલ્લપન્ ડન્મત્તામાત્મનો લક્ષયતિ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

ગ્રહણ કરે છે. પૂર્વાપરભાવી જ્ઞાનોનું સાદૃશ્ય એ તેનો વિષય જ નથી. આમ પ્રત્યક્ષની પ્રમાણતાના નિશ્ચય માટે પણ, અનુમાન વિગેરે રૂપ પરોક્ષની જરૂર પડે છે. એટલે પરોક્ષ ન માનો તો પ્રત્યક્ષ પણ પ્રમાણ નહીં બને.

તથા મને જે પાણી દેખાય છે, તે જ્ઞાન પ્રમાણ છે, કારણ કે પૂર્વે પણ આવું જ્ઞાન થયેલું, ત્યારે પાણી મળેલું’ - આ રીતે પોતાને થયેલ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યની બીજાને પ્રતીતિ કરાવાય છે, તે અનુમાન દ્વારા જ થાય છે, જે પરોક્ષ છે - આમ પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યની, અન્યને પ્રતીતિ કરાવવા પણ પરોક્ષની અપેક્ષા રહે છે.

તેથી ‘યથાદૃષ્ટ પ્રત્યક્ષોના સાધર્મ્યથી વર્તમાન પ્રત્યક્ષોનું પ્રામાણ્યનિશ્ચાયક અને ‘અન્યને જેના આધારે પ્રામાણ્ય દર્શાવાય, તેવા પરોક્ષ અંતર્ગત અનુમાનરૂપ પ્રમાણાંતરનો સ્વીકાર અવશ્ય કરવો જોઈએ.

○ ‘પ્રત્યક્ષ જ એક પ્રમાણ છે’ એ ચાર્વાકમતનો નિરાસ ○

(૪૪) જે લોકો બીજાને અવબોધ કરાવવા ‘પ્રત્યક્ષ જ એક પ્રમાણ છે, અન્ય નહીં’ - એમ કહે છે, તે લોકો આવો ઉલ્લાપ કરવાથી પોતાની ડન્મત્તા જ પ્રગટ કરે છે, કારણ કે બીજાને બોધ થયો

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૬૮) તાદૃશેતરાણામિતિ । તાદૃશ્યશ્ચેતરાશ્ચેતિ દ્વન્દ્વે પુંવદ્ભાવાભાવાત્ કથમિદમિતિ ન વાચ્યમ્, સામાન્યવિશેષભાવેન સંબન્ધાત્, યથા-ભૂતમિયં બ્રાહ્મણીતિ । તથા ચ માઘઃ-

તદવિતથમવાદીર્યન્મમ ત્વં પ્રિયેતિ । પ્રિયતમપરિભુક્તં યદુકૂલં દધાનઃ ।

મદધિવસતિમાગાઃ કામિનાં મળ્ડનશ્રી-ર્વ્રજતિ હિ સફલત્વં વલ્લભાલોકનેન ।। ઇતિ । (શિશુ. ૧૧-૩૩)

અત્ર હિ સફલસ્ય ભાવઃ સફલત્વમ્, તતઃ કિં સફલત્વં યાતિ ઇત્યાકાઙ્ક્ષાયાં મળ્ડનશ્રીરિતિ સંબન્ધઃ । તથાત્રાપિ સમાચક્ષીત ચાર્વાક-કે પ્રમાણેતરતે । કેષાં તાદૃશેતરાણામ્ । ઇતિ જિજ્ઞાસાયામભિધીયતે- પ્રત્યક્ષવ્યક્તીનામ્ । ક્વચિત્તાદૃશેતરાણામિત્યપિ પાદો દૃશ્યતે । અયમ્ ચાર્વાકઃ ।

(૬૯) પરાવબોધાર્થ ચેત્યાદિ । પ્રત્યક્ષમેવૈકં પ્રમાણં નાન્યદસ્તીત્યેતત્ પ્રતિપાદ્યાવબોધાર્થમુલ્લપન્ ડન્મત્તામાત્મનો લક્ષયતીતિ સંબન્ધઃ । કુત ઇતિ । એતસ્માદ્ ન્યાયાત્ । એનમેવ ચ ન્યાયમાહ-

૭૦ પ્રત્યક્ષેણ ²⁵ પરચેતોવૃત્તિસાક્ષાત્કરણાભાવાદ્ વ્યાપારવ્યાહારચેષ્ટાવિશેષદર્શનાદ્ બોધવિશેષાવગતૌ પરોક્ષસ્ય પ્રામાણ્યં બલાદાપતતીતિ ન્યાયાત્ । સ્વર્ગાદૃષ્ટદેવતાદિપ્રતિષેધં ન પ્રત્યક્ષેણ કર્તુમર્હતિ, તસ્ય સંનિહિતમાત્રવિષયત્વાત્ । ન ચાયં તદપ્રતિષેધેન ચરચરકચાર્વાકતામાજ્ઞોતિ, પ્રમાણાન્તરં ચ તત્પ્રતિષેધાર્થં ચ નેચ્છતીતિ વિષમમેતત્કથં કુર્યાદિતિ સવિસ્મયં નશ્ચેતઃ ।

૪૫. કિં ચ । પ્રત્યક્ષમપિ કથં પ્રમાણતાં સ્વીકરોતીતિ વક્તવ્યમ્, ગૃહ્યમાણપદાર્થાન્વય-

૦ ન્યાયરશ્મિ ૦

કે નહીં ? એનું ગવેષણ તો પ્રત્યક્ષ દ્વારા ન થઈ શકે

પ્રશ્ન:- પ્રત્યક્ષ દ્વારા કેમ ન થઈ શકે ?

ઉત્તર:- કારણ કે પરની ચિત્તવૃત્તિનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, પણ પ્રવૃત્તિ (વ્યાપાર) - અને બોલવા (વ્યાહાર) રૂપ ચેષ્ટાથી તેને બોધ થયો છે, તેની અનુમિતિ થાય છે. આ રીતે બળાત્કારે પણ છોલ્લે તો પરોક્ષનું જ પ્રામાણ્ય સ્વીકારવું પડે છે, કારણ કે પ્રવૃત્તિ-નિર્વૃત્તિ રૂપ લિંગાવિશેષથી ચિત્તવૃત્તિને જાણવી, એ અનુમાનરૂપ પરોક્ષ જ છે.

તથા ચાર્વાક સ્વર્ગ-અદૃષ્ટ-દેવતા વગેરેનો નિષેધ પણ પ્રત્યક્ષ દ્વારા નહીં કરી શકે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ તો માત્ર સમીપવર્તી વસ્તુઓનો જ બોધ કરી શકે છે, તેથી પ્રત્યક્ષમાં ન જોવાય એટલા માત્રથી તે વસ્તુ નથી જ, એમ ન કહેવાય, માટે સ્વર્ગાદિનો નિષેધ ન થઈ શકવાથી, ચાર્વાક પોતાનું કટ્ટર ચાર્વાકપણું મેળવી શકે નહીં અને પ્રતિષેધ માટે પ્રમાણાન્તર પણ માનતા નથી - એવી વિષમસ્થિતિમાં તે કઈ રીતે તેનો પ્રતિષેધ કરશે ? એ જાણવા માટે જ અમારું મન તલસી રહ્યું છે.

(૪૫) બીજી વાત, પ્રત્યક્ષ પણ કઈ રીતે પ્રમાણ બને છે ?

ચાર્વાક:- પ્રત્યક્ષ જે પદાર્થનું ગ્રહણ કરે છે, તે પદાર્થ સાથે અન્વય-વ્યતિરેક મળતો હોવાથી

૦ અર્થસંપ્રેક્ષણ ૦

(૭૦) પ્રત્યક્ષેણ્યાદિ । અધ્યક્ષેણ પ્રતિપાદ્યચેતોવૃત્તેઃ પ્રત્યક્ષીકરણાભાવાત્ ગોબલીવર્દન્યાયેન વ્યાપારશબ્દેન ચેષ્ટાવિશેષાદન્યૈવ ક્રિયા ગૃહ્યતે, અન્યથા ચેષ્ટાવિશેષ इति પુનરુક્તં સ્યાત્ । વ્યાહારશબ્દઃ ચેષ્ટાવિશેષોઽક્ષિપક્ષ્મસંકોચાદિવિશિષ્ટકાયિકો વ્યાપારઃ, તેષાં દર્શનાત્ । બોધવિશેષસ્ય પ્રતિપાદ્યાભિપ્રાયસ્યાવગતાવમ્બ્યુપગમ્યમાનાયાં હઠાત્પરોક્ષસ્ય પ્રામાણ્યમાગચ્છતિ । અયમભિપ્રાયઃ- પ્રતિપાદ્યસ્યાવબોધો ભવતુ, એતદર્થ ચાર્વાકો વચનમુચ્ચારયતિ; પરસ્ય ચ સચેતનતયા સ્તમ્ભામ્મોરુહાદિભ્યો વૈલક્ષણ્યમિદં ચ બોદ્ધુમભિપ્રેતમિતિ નાધ્યક્ષેણ લક્ષયિતું ક્ષમતે, વ્યાપારાદિદર્શનાત્ પ્રતિપાદ્યસ્ય ચૈતન્યાભિપ્રાયવિશેષયોરવગતાવડ્ગીક્રિયમાનાયાં પરોક્ષસ્ય પ્રામાણ્યં બલાદાયાતીતિ । (૭૧) અદૃષ્ટેતિ । પુણ્યપાપે ।

૦ શાસ્ત્રસંલોક ૦

(25) "કથં વા પરચેતસોઽતીન્દ્રિયસ્ય વ્યાપારવ્યાહારાદિકાર્યવિશેષાત્ પ્રતિપત્તિઃ ?, સ્વર્ગાપૂર્વદેવતાદેસ્તથાવિધસ્ય પ્રતિષેધોઽનુપલબ્ધોઃ સ્યાત્ ? સોયં ચાર્વાકઃ 'પ્રમાણસ્યાગૌણત્વાદનુમાનાદર્થનિશ્ચયો દુર્લભઃ' इत्याचक्षाणः कथमत एवाध्यक्षादेः प्रामाण्यादिकं प्रसाधयेत् ?" - प्रमेयकमलमार्तंडे पृ. ૧૭૯ ।

વ્યતિરેકાનુકરણાત્ । તથા હિ - તત્સમગ્રસામગ્રીકપદાર્થબલે^{૭૨} **નોન્મજ્જતિ**, તદભાવે વિસ્ફારિતેક્ષણયુગલસ્યાપિ પ્રમાતૃ^{૭૩} **નોદીયતે** इति ब्रूषे, परोक्षेऽपि तर्हि समानमेवैतत्, तदपि बहिरर्थसामर्थ्यादेवोल्लसति, ^{७४} **तत्संबद्धलिङ्गशब्दद्वारेण** तस्योत्पत्तेः, अन्यथा परोक्षाभासता-प्रसङ्गात् । तस्य चालीकत्वे पारमार्थिकपरोक्षप्रामाण्यक्षतेरयोगात्, अन्यथा प्रत्यक्षमपि गगनतलावलम्बिशशधरयुगलावलोकनचतुरमलीकमवलोकितमिति सकलविशददर्शनानि सत्यताभिमतान्यप्यलीकतामश्नुवीरन् । तन्न प्रमाणभूतं परोक्षं कदाचन गृह्यमाणपदार्थसत्तां विहायोत्पत्तुमुत्सहेत, इति ^{२६} **प्रत्यक्षवत्प्रमाणकोटिमारोहति बलादिति स्थितम् ।।**

○ ન્યાયરશ્મિ ○

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ બને છે, અન્વય-વ્યતિરેક આ રીતે - ચક્ષુ, આલોક વિગેરે સમગ્ર સામગ્રીઓ સાથે, જો તે પદાર્થ રહેલો હોય તો જ તદ્વિષયક પ્રત્યક્ષ થાય છે. (અન્વય) જો સમગ્રસામગ્રી યુક્ત પદાર્થ ન હોય તો - આંખો ફાડીને પણ ઉભેલા પ્રમાતાને - પ્રત્યક્ષ થતું નથી (વ્યતિરેક) એમ પદાર્થની અન્વય - વ્યતિરેકતાના આધારે, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપે સિદ્ધ થાય છે.

જૈન:- તો પછી પ્રત્યક્ષની જેમ, અન્વય - વ્યતિરેકતાના આધારે પરોક્ષની સિદ્ધિ પણ કેમ નહીં થાય ? કારણ કે પરોક્ષ પણ પદાર્થ હોય તો જ ઉત્પન્ન થાય છે. (અન્વય) - જેમ કે અર્થસંબદ્ધ લિંગ હોય તો જ અનુમાનરૂપ પરોક્ષ થાય, અર્થસંબદ્ધ શબ્દ હોય તો જ શાબ્દરૂપ પરોક્ષ થાય, એમ પરોક્ષ પણ અર્થ હોય તો જ ઉત્પન્ન થાય છે - અને અર્થ ન હોય તો પરોક્ષ પણ ન થાય. (વ્યતિરેક) એમ અન્વય - વ્યતિરેક તો પરોક્ષમાં પણ છે જ.

પ્રશ્ન:- કેટલાક પરોક્ષો, અર્થસંબદ્ધ લિંગ-શબ્દથી નહીં પણ જેવા તેવા લિંગ-શબ્દથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે આવા પરોક્ષો અર્થ વિના પણ ઉત્પન્ન થતા હોવાથી, અમે પરોક્ષને પ્રમાણ માનતા નથી.

ઉત્તર:- જે પરોક્ષ બાહ્ય અર્થ વિના ઉત્પન્ન થાય છે, તે પરોક્ષાભાસ છે. તે ખોટું હોય તેનાથી પારમાર્થિક પરોક્ષનું પ્રામાણ્ય ક્ષતિગ્રસ્ત થતું નથી, જો પરોક્ષાભાસ ખોટું હોવાથી પારમાર્થિક પરોક્ષનું પ્રામાણ્ય ક્ષતિગ્રસ્ત થતું હોય, તો ક્વચિત્ આકાશમાં બે ચન્દ્ર દેખાવા રૂપ થતું પ્રત્યક્ષ પણ ખોટું હોવાથી, બધા પ્રત્યક્ષો ખોટા - અપ્રમાણ સિદ્ધ થઈ જશે, જે ઈષ્ટ નથી, એટલે જે પ્રમાણભૂત પરોક્ષ છે, તે ગૃહ્યમાણ અર્થ વિના ઉત્પન્ન થતું નથી. એટલે તે પણ પ્રત્યક્ષવત્ પ્રમાણ છે જ.

તથા બીજા લોકો વડે પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષથી અતિરિક્ત, જે પણ પ્રમાણોની કલ્પના કરાઈ છે, તે બધા

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૭૨) **उन्मज्जति** उत्पद्यते । (७३) **उदीयते** ईङ् गतौ दैवादिकः उदेतीत्यर्थः । (७४) **तत्संबद्धेति** । अनुमेयवाच्यरूपेण बाह्यार्थेन संबद्धौ लिङ्गशब्दौ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(26) "अनुमानादेरप्यध्यक्षवत्प्रतिनियतस्वविषयव्यवस्थायामविसंवादकत्वेन प्रामाण्यप्रसिद्धेः । प्रत्यक्षेपि हि प्रामाण्यमविसंवादकत्वादेव प्रसिद्धम्, तच्चान्यत्रापि समानम् अनुमानादिनाप्यध्यवसितेर्था विसंवादाभावात् ।।" -प्रमे.क.मा. पृ. १७८ ।

૪૬. તથા ^{૨૭} **યદપિ પરૈરુક્તદ્વયાતિરિક્તં પ્રમાણસંખ્યાન્તરં પ્રત્યજ્ઞાયિ**, તત્રાપિ યત્પર્યાલોચ્ય-
માનમુપમાનાર્થાપત્તિવત્પ્રમાણતામાત્મસાક્ષાત્કરોતિ, તદનયોરેવ પ્રત્યક્ષપરોક્ષયોરન્તર્ભાવનીયમ્^{૨૮} ।
યત્પુનર્વિચાર્યમાણં મીમાંસકપરિકલ્પિતાભાવવત્પ્રામાણ્યમેવ નાસ્કન્દતિ, ન તેન બહિર્ભૂતેન વા
કિંચિન્નઃ પ્રયોજનમ્, અવસ્તુત્વાદિત્યપકર્ણનીયમ્ ।

૪૭. અથ કથમુપમાનસ્ય પ્રામાણ્યમિતિ બ્રૂયે । તદુચ્યતે । પ્રથમં હિ વિશદદર્શનાધિગતગો-
પિણ્ડવિશેષસ્ય ^{૨૯} **‘યથા ગૌસ્તથા ગવયઃ’** ઇતિ વાક્યાકર્ણનાહિતાત્મસંસ્કારસ્ય પુંસોડટવ્યાં
પર્યટતો ગવયઃ^{૩૦} **પિણ્ડવિશેષવિષયવિવિક્તદર્શનપુરઃસરં** ^{૩૧} **‘યત્પૂર્વાપરગોગવયપિણ્ડગોચર-**
○ **ન્યાયરશ્મે** ○

પ્રમાણો તો માન્ય છે જ નહીં. પણ તેમાંના ઉપમાન - અર્થાપત્તિ વગેરે જેવા, જે પ્રમાણો વિચાર-
પરીક્ષાના સ્તરે પાર પામીને પ્રમાણતાને ભજે છે, તે બધા પ્રમાણો પ્રમાણરૂપ મનાય છે - તેનો
સમાવેશ પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષમાં જ થઈ જાય છે. માટે પ્રમાણની સંખ્યા તો બે જ રહેશે - અને મીમાંસકકલ્પિત
અભાવ પ્રમાણ જેવા, જે પ્રમાણો પરીક્ષા સ્તરે પાર ન પામવાથી પ્રમાણક્ષેત્રથી દૂર રહે છે, તે પ્રમાણો
પ્રત્યક્ષ - પરોક્ષની બહાર રહે તો પણ કોઈ વાંધો નથી. કારણ કે તેવા પ્રમાણો તો વસ્તુસ્વરૂપ જ ન
હોવાથી ઉપેક્ષણીય છે. હવે ઉપમાનપ્રમાણ કઈ રીતે પ્રમાણ બને ? તે વિચારીએ -

○ પ્રમાણરૂપે ઉપમાનની સિદ્ધિ ○

(૪૭) પ્રશ્ન:- ઉપમાન પ્રમાણ રૂપ કેમ માનો છો ?

ઉત્તર:- તે કારણ તો અમે આગળ કહીશું, તે પહેલા તેનું સ્વરૂપ શું છે ? તે જોઈએ -

જે જીવે ગોરૂપ પિંડવિશેષનું પ્રત્યક્ષ કર્યું છે અને જેવી ગાય હોય એવો જ ગવય હોય છે, એવા
શ્રવણ દ્વારા જેના આત્મામાં સંસ્કાર સ્થિર થયા છે, તે જીવ જ્યારે જંગલ-અટવીમાં પર્યટન કરતા
ગવય પદાર્થને સ્પષ્ટરૂપે નીહાળે, ત્યારે પૂર્વ થયેલ ગોપિંડવિષયક દર્શન અને પાછળથી થયેલ

○ **અર્થસંપ્રેક્ષણ** ○

(૭૫) **યથા ગૌરિત્યાદિ । યદુક્તમ્-**

કીદૃગ્ગવય ઇત્યેવં પૃષ્ઠો નાગરકૈર્યદા ।

બ્રવીત્યારણ્યકો વાચ્યં યથા ગૌર્ગવયસ્તથા ।। ઇતિ । (શ્લોકવાર્તિકે ઉપમા. શ્લો. ૧)

(૭૬) **પિણ્ડમિતિ ।** પિણ્ડશબ્દઃ શરીરવૃત્તિઃ પુંનપુંસકઃ । યદુક્તમ્-“મધુપિણ્ડૌ સુરાતન્વોરિતિ” ।

(૭૭) **યદિતિ ।** ગવયપિણ્ડમ્ ।

○ **શાસ્ત્રસંલોક** ○

(૨૭) **યદપિ પરૈરુક્તં દ્વયાતિરિક્તં પ્રમાણસંખ્યાન્તરં પ્રત્યજ્ઞાયિ.....,અવસ્તુત્વાદિત્યપકર્ણનીયમ્ ।।** ઇતિ
સામ્યમ્ - **ષડ્દ.વૃ.પૃ.૩૧૪, ન્યાયા.હા. ।**

(૨૮) **“પ્રમાણવિશેષલક્ષણસ્ય દ્વિપ્રકારસ્યૈવ પ્રસિદ્ધેઃ દ્વે એવ પ્રમાણે સિદ્ધે, સકલતદ્વ્યક્તિભેદાનામત્રૈવાન્ત-
ર્ભાવાદિતિ ।” - ન્યાયકુમુ.પૃ.૨૭ ।**

દર્શનવ્યાપારસંપાદિતજન્મકમ્ 'અયં તેન સદૃશોઽનયોર્વા સાદૃશ્યમિતિ' સાદૃશ્યવિશિષ્ટપિણ્ડં
પિણ્ડવિશિષ્ટં સાદૃશ્યં ગોચરયત્સંવેદનમુદીયતે ^{૨૭}તદુપમાનમિતિ । યદાહુસ્તદ્વાદિનઃ-

તસ્માદ્દૃશ્યતે તત્સ્યાત્ સાદૃશ્યેન વિશેષિતમ્ ।

પ્રમેયમુપમાનસ્ય ^{૨૮}સાદૃશ્યં વા ^{૨૯}તદન્વિતમ્ ॥ ૧ ॥ ^{૩૦}ઇતિ ।

(શ્લોકવાર્તિકે ઉપમા. પ્રા. શ્લો. ૩૭)

૪૮. તતશ્ચ પૂર્વાપરદર્શનયોઃ પુરોવર્તિગોગવયપિણ્ડગ્રહણપર્યવસિતસત્તાકત્વાત્ પૂર્વાપર-
પરામર્શશૂન્યત્વાદ્ વિશદનિર્ભાસિતયા શબ્દોલ્લેખરહિતત્વાત્ ^{૩૧}તદધિકમવ્યભિચરિતં વ્યવહારકારિ
○ ન્યાયરશ્મિ ○

ગવયપિંડવિષયક દર્શનરૂપ વ્યાપારથી, (૧) 'આ ગવય તે ગાયના જેવો જ લાગે છે' એમ સાદૃશ્યવિશિષ્ટ
પિંડવિષયક જ્ઞાન, અથવા (૨) 'આ ગવય અને ગાય બંને વચ્ચે સાદૃશ્ય છે' એમ પિંડવિશિષ્ટ
સાદૃશ્યવિષયક જે જ્ઞાન થાય છે, તે ઉપમાન છે. ઉપમાનપ્રમાણવાદીઓ વડે કહેવાયું છે -

“ઉપમાન દ્વારા જે જોવાય છે, તે કાંતો સાદૃશ્યવિશિષ્ટ પ્રમેય છે, કાંતો પ્રમેયવિશિષ્ટ સાદૃશ્ય
છે.”

(૪૮) હવે આ ઉપમાન પ્રમાણ કેમ છે ? તે જોઈએ - પૂર્વ અને અપર દર્શન (પ્રત્યક્ષ) તો માત્ર
પુરોવર્તી ગો-ગવય પિંડના જ ગ્રાહક છે, (સાદૃશ્યના નહીં), પૂર્વાપરનો પરામર્શ તેમાં હોતો નથી
અને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થતું હોવાથી શબ્દોલ્લેખથી રહિત છે. એટલે એ પ્રત્યક્ષોથી અધિક એવું જે
સાદૃશ્યવિશિષ્ટપિંડ/પિંડવિશિષ્ટસાદૃશ્યનું જ્ઞાન થાય છે, તે અવ્યભિચારી છે, વ્યવહારજનક છે, તે
ઉપમાન, સ્વ-પરપ્રકાશી અને બાધરહિત હોવાથી પ્રમાણ છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૭૮) દૃશ્યતે ઇતિ । અટવ્યામટતા પુંસેતિ શેષઃ । (૭૯) સાદૃશ્યં ચેતિ । ગોગવયગતમ્ । (૮૦)
તદન્વિતમિતિ । ગોગવયપિણ્ડસંબદ્ધમ્ । (૮૧) તદધિકં ગોગવયપ્રત્યક્ષગ્રાહ્યાદુત્કલિતમ્ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(29) ઉપમાનમપિ સાદૃશ્યમસન્નિકૃષ્ટેઽર્થે બુદ્ધિમુત્પાદયતિ, યથા ગવયદર્શનં ગોસ્મરણસ્ય" - શાબરમા. ૧/
૧/૫ "સાદૃશ્યદર્શનોત્થં જ્ઞાનં સાદૃશ્યવિષયકમુપમાનમ્ ।" - પ્રક. પં. પૃ. ૧૧૦ । "સાદૃશ્યાદ્
દૃશ્યમાનાદ્યત્પ્રતિયોગિનિ જાયતે । સાદૃશ્યવિષયં જ્ઞાનમુપમાનં તદુચ્યતે ।" - બૃહ. પં. પૃ. ૧૦૯ ।
"સાદૃશ્યદર્શનોત્થં જ્ઞાનં સાદૃશ્યવિષયકમુપમાનમ્ ।" - પ્રક. પં. પૃ. ૧૧૦ । "સાદૃશ્યાદ્
દૃશ્યમાનાદ્યત્પ્રતિયોગિનિ જાયતે । સાદૃશ્યવિષયં જ્ઞાનમુપમાનં તદુચ્યતે ।" - બૃહ. પં. પૃ. ૧૦૯ ।
"પૂર્વદૃષ્ટે સ્મર્યમાણાર્થે દૃશ્યમાનાર્થસાદૃશ્યજ્ઞાનમુપમાનમ્ ।" - શાસ્ત્રત્રી. પૃ. ૨૫૮, નયવિ. પૃ. ૧૪૬,
તન્ત્રરહ. પૃ. ૧૩ । "પ્રસિદ્ધસાધર્મ્યાત્ સાધ્યસાધનમુપમાનમ્ ।" - ન્યાયસૂ. ૧/૧/૬ ।

(30) "તસ્માદ્યત્સ્મર્યતે તત્સ્યાત્ સાદૃશ્યેન વિશેષિતમ્ ।

પ્રમેયમુપમાનસ્ય સાદૃશ્યં વા તદન્વિતમ્ ॥" - મી. શ્લો. વા. ઉપ. ૩૭, ઉદ્ધતોઽયં શ્લોકો
ન્યાયકુમુદચન્દ્રેઽપિ ।

સાદૃશ્યમતસ્યદુપમાનં સ્વપરપ્રકાશિતયા નિર્બાધકત્વાચ્ચ પ્રમાણમ્ ।

૪૯. પૂર્વાપરપિષ્ઠાતિરિક્તમપરં સાદૃશ્યં નોપલભ્યતે इति चेत्, કોડયમુપાલમ્મો યદિ પ્રત્યક્ષં તત્ । યદિ પ્રત્યક્ષે સાદૃશ્યમુપમાનગોચરત્વાન્ન પ્રતિભાતિ, કોડસ્યાપરાધઃ । ન હિ “જ્ઞાનાન્તરે” તદગોચરો ન પ્રતિભાતીતિ નિર્ગોચરં “તદિતિ વક્તું શક્યમ્, ઇતરથોપમાનેડપિ પ્રત્યક્ષનિર્ગ્રાહ્યા “વ્યક્તિર્ન ભાતીતિ નિર્ગોચરમધ્યક્ષમનુષ્ઞયેત । “તદ યથા સ્વવિષયેડધ્યક્ષં પ્રમાણં તથોપમાનમપિ । ન હિ દ્વયોઃ પ્રથમાનયોરેકં પ્રતિ વિશેષાભાવે પક્ષપાતઃ કર્તું યુક્તઃ ।

૫૦. “एतेन प्रत्यभिज्ञाज्ञानस्मृत्यूहादीनामविसंवादकानां परोक्षविशेषाणां प्रामाण्यं

○ न्यायरश्मि ○

(૪૯) પ્રશ્ન:- ગો અને ગવયપિંડ સિવાય સાદૃશ્ય નામની કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન જ થતું નથી, તો તેને વિષય બનાવતું ઉપમાન પ્રમાણ શી રીતે માની શકાય ?

ઉત્તર:- જો સાદૃશ્ય પ્રત્યક્ષ જ હોય તો તો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. જો સાદૃશ્ય ઉપમાનનો વિષય હોવાથી પ્રત્યક્ષમાં જણાતું નથી એમ કહો, તો તેમાં વાંધો શું છે ? પ્રત્યક્ષમાં ઉપમાનનો વિષયભૂત સાદૃશ્ય ન જણાય તેથી કંઈ ઉપમાન નિર્વિષયક ન બની જાય, નહીંતર ઉપમાનમાં પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય ગો - ગવય ન જણાતાં હોવાથી પ્રત્યક્ષ પણ નિર્વિષયક બની જશે.

માટે જેમ પ્રત્યક્ષ, સ્વવિષયને અવલંબીને પ્રમાણભૂત છે. તેમ આ ઉપમાન પણ સ્વવિષયને અવલંબીને પ્રમાણભૂત છે. આ રીતે જ્યારે બંને થઈ રહ્યા હોય અને બેમાં કોઈ ફેર ન હોય, ત્યારે પ્રત્યક્ષને પ્રમાણ માનવું અને ઉપમાનને અપ્રમાણ માનવું, એવો પક્ષપાત કરવો ઉચિત નથી. તેથી પ્રત્યક્ષની જેમ, તુલ્યકક્ષયા ઉપમાનની પણ પ્રમાણરૂપે સિદ્ધિ થાય છે.

○ પ્રત્યભિજ્ઞા-સ્મૃતિ-ઉહ વગેરેના પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ ○

(૫૦) જેમ ઉપમાનની પ્રમાણરૂપે સિદ્ધિ કરી, તે ન્યાયે પ્રત્યભિજ્ઞાન સ્મૃતિ, ઉહ વગેરે અવિસંવાદી એવા પરોક્ષ જ્ઞાનોનું પ્રામાણ્ય પણ જાણી લેવું, કારણ કે ‘પ્રમાણં સ્વપરાભાસિ જ્ઞાનં બાધવિવર્જિતમ્’ એ પ્રમાણનું લક્ષણ, આ બધા જ્ઞાનોમાં યથાવસ્થિતપણે ઘટે છે. હવે આ બધાનું સ્વરૂપ શું ? તે અનુક્રમે જોઈએ -

પહેલા કરેલું અર્થવિષયક દર્શન, તે આત્મામાં તે અર્થવિષયક સંસ્કારનું આધાન કરે છે, ત્યારબાદ ફરી જ્યારે પહેલા જેવું દર્શન થાય ત્યારે આત્મામાં પહેલા સંસ્કારો જાગૃત થાય છે અને જાગૃત થયેલો સંસ્કાર - જે વ્યક્તિએ પહેલા તે અર્થવિષયક દર્શન કર્યું હતું તે વ્યક્તિને - “(જે મેં પહેલા જોયું હતું) તે જ આ છે અથવા તેના જેવો જ આ છે” એવા ઉલ્લેખપૂર્વકનું જ્ઞાન કરાવે છે,

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૮૨) अवस्यत् निश्चिन्वत् । (૮૩) જ્ઞાનાન્તર इति । પ્રત્યક્ષે । (૮૪) તદગોચરઃ ઉપમાનવિષયઃ । (૮૫) તદિતિ । ઉપમાનમ્ । (૮૬) વ્યક્તિઃ સ્વલક્ષણમ્ । (૮૭) તત્ તસ્માત્ । (૮૮) एतेनेति । ઉપમાનપ્રામાણ્યવ્યવસ્થાપનેન ।

વ્યાख्याતમતગ્નત્વમ્, સમાનન્યાયાનુપાતિત્વાત્ । તથા હિ^{૩૧} પ્રથમમર્થદર્શનમાત્મનિ સંસ્કારમાધત્તે, તાદૃશદર્શનાદસૌ સંસ્કારઃ પ્રબુદ્ધતે, પ્રબુદ્ધઃ પૂર્વાર્થવિષયં સ એવાયં તજ્જાતીયો વેત્યુલ્લેખેન પ્રત્યભિજ્ઞાનમુત્થાપયતિ, ^{૩૨}તસ્યોર્ધ્વતિરશ્ચીનભેદસામાન્યવ્યવસ્થાપકત્વાદ્ અસંજાતપૂર્વાર્થગોચર-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

આ જ્ઞાનને જ પ્રત્યભિજ્ઞાન કહેવાય છે. આ પ્રત્યભિજ્ઞાન ઉર્ધ્વતાસામાન્ય અને તિર્યક્સામાન્યનું વ્યવસ્થાપક છે, કારણ કે જે વ્યક્તિને, પહેલા અર્થવિષયક દર્શન નથી થયું, તેને પ્રત્યભિજ્ઞા પણ થતી નથી. (અર્થાત્, પૂર્વે જોયેલ અર્થ અને હમણા જોયેલ અર્થ વચ્ચેની સમાનતાને એ વિષય કરે છે, તેથી તે સમાનતા પ્રત્યભિજ્ઞાનથી વ્યવસ્થાપિત થાય છે.)

(આશય એ છે કે ઉર્ધ્વતાસામાન્ય અને તિર્યક્સામાન્ય બંને પ્રત્યભિજ્ઞાનનો વિષય છે. જેમ કે 'તે જ આ જિનદત્ત છે' અહીં પ્રત્યભિજ્ઞાનનો વિષય ઉર્ધ્વતાસામાન્ય છે, કારણ કે અહીં એક જ વસ્તુની પૂર્વાપર અવસ્થા વચ્ચેની સમાનતા બતાવાય છે અને 'તે જ ગોત્વ જાતિવાળી આ ગાય છે' અહીં પ્રત્યભિજ્ઞાનનો વિષય તિર્યક્સામાન્ય છે, કારણ કે અનેક ગાયો વચ્ચે ગોત્વની પ્રતીતિ થાય છે. આ રીતે બંને સામાન્ય આનો વિષય હોવાથી, બંને પ્રત્યભિજ્ઞાનથી વ્યવસ્થાપિત બને છે.)

પહેલા જે અર્થને જોયો હતો તે અર્થવિષયક આત્મામાં પડેલો સંસ્કાર જ-ફરી જ્યારે તે અર્થ જોવામાં આવે, કે તેનો વિચાર કરવામાં આવે, ત્યારે-જાગૃત થઈને પૂર્વાનુભૂત વિષયના અસંપ્રમોષ

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૮૧) તસ્યેત્યાદિ । નનુ કિમિતિ સંસ્કારઃ સ એવાયં તજ્જાતીયો વેતિ દ્વૈધં પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાનં જનયતિ ? આહ-તસ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાનસ્ય પરાપરવિવર્તવ્યાપિ દ્રવ્યમૂર્ધ્વસામાન્યં મૃદિવ સ્થાસકોશાદિષુ સદૃશપરિણામઃ, તિરશ્ચીનસામાન્યં ચ્ચંડમુણ્ડાદિષુ ગોત્વવત્, તયોર્દ્વયોરપિ નિર્ણાયકત્વાત્ । યદિ પુનર્દ્વૈધં પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાનં નોજ્જૃમ્ભતે, તદોર્ધ્વતિરશ્ચીનભેદભિન્નસામાન્યવ્યવસ્થા ન સ્યાદિતિ । અથ પૂર્વમર્થદર્શનમ્, તતઃ સંસ્કારઃ, તતસ્તસ્ય પ્રબોધઃ, તદનુ પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાનમિતિ પરંપરાશ્રયણનિબન્ધનાભાવાત્ પ્રથમાક્ષસંનિપાતે એવ પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાનં કિં નોત્પદ્યતે इत्याह-ન સંજાતં પૂર્વાર્થગોચરં દર્શનં યસ્ય તસ્ય પુંસઃ પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાનોદયાભાવાત્, પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાનં હિ તાદૃશદર્શનતઃ સંસ્કારપ્રબોધે, સ ચ સતિ સંસ્કારે, સંસ્કારશ્ચ પૂર્વમર્થદર્શને એવેતિ ।।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(૩૧) "પૂર્વજ્ઞાતસ્ય પુનઃ કાલાન્તરે 'સ એવાયં' इत्यादिજ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞા ।" ન્યાયકુ.પૂર્વપક્ષે પૃ.૪૧૧ ।

"પૂર્વમજ્ઞાસિષ્મર્થં તમિમં જનામીતિ જ્ઞાનયોઃ સમાનેऽર્થે પ્રતિસન્ધિજ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞાનં" - ન્યાયભા. ૩/૨/૨ । "પ્રત્યભિજ્ઞાનં હિ નામ આદ્યપ્રત્યક્ષનિરોધે દ્વિતીયદર્શને પ્રાગાહિતસંસ્કારાભિવ્યક્તૌ સ્મૃતિપૂર્વ તૃતીયં દર્શનમ્ ।" ન્યાયવા.પૃ.૪૦૦ "લોકે હિ સ એવાયં ચૈત્ર इति પ્રતિસન્ધાનેનાભિમુખીભૂતે વસ્તુનિ જ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞેતિ વ્યવહિયતે ।" -સર્વદ.પૃ.૧૯૩ । "દર્શનસ્મરણકારણકં સડ્કલનમ્ પ્રત્યભિજ્ઞાનમ્ । તદેષેદં તત્સદૃશં તદ્વિલક્ષણં તત્પ્રતિયોગીત્યાદિ ।" -પરીક્ષામુ. ૩/૫, પ્રમાણપ.પૃ.૬૯, પ્રમાણમી.૧/૨/૪ । "અનુભવસ્મૃતિહેતુકં તિર્યગૂર્ધ્વતાસામાન્યાદિગોચરં સડ્કલનાત્મકં જ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞાનમ્ ।" - સ્યા.ભા.પૃ.૩, પ્રમાણન.૧/૨/૪, જૈનતર્કમાળા પૃ.૯ ।

દર્શનસ્ય તદુદયાભાવાત્, તથા સ એવ સંસ્કારસ્તાદૃશાર્થદર્શનેનાભોગાદિના વા પ્રબુદ્ધોડનુભૂત-
વિષયાસંપ્રમોષલક્ષણં³² સ્મરણમુપજનયતિ, અદૃષ્ટાર્થસ્ય પુનઃ સ્મરણાનુપપત્તેરિતિ³¹ ।

૫૧. ઋહોડપિ³³ પ્રત્યક્ષાનુમાનાસંવેદ્યસાધ્યાર્થાન્યથાનુપપન્નત્વલક્ષણલિઙ્ગસંબન્ધગ્રહણપ્રવળઃ

○ન્યાયરશ્મિ○
(ન ભૂલવા) રૂપ સ્મરણને ઉત્પન્ન કરે છે, કારણ કે જે વ્યક્તિને પૂર્વે અર્થનું દર્શન નથી થયું તેને સ્મરણ પણ થતું નથી.

આ રીતે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન તથા સ્મૃતિ સંસ્કારજન્ય હોવાથી પ્રત્યક્ષભિન્ન છે અને તેથી પરોક્ષાંતર્ગત છે.

(૫૧) સાધ્ય અને હેતુ વચ્ચેના અન્યથાનુપપત્તિ - સાધ્ય હોય તો જ હેતુનું હોવું અને સાધ્યના

○અર્થસંપ્રેક્ષણ○

(૯૦) આભોગાદીત્યાદિ । આભોગઃ પ્રણિધાનમવધાનમિતિ યાવત્, આદિશબ્દાદભ્યાસાદિપરિગ્રહઃ । તથા ચ ન્યાયશાસ્ત્રમ્-પ્રણિધાનનિબન્ધાભ્યાસલિઙ્ગસાદૃશ્યપરિગ્રહાશ્રયાશ્રિતસંબન્ધાનન્તર્યવિયોગૈક-
કાર્યાવિરોધાતિશયપ્રાપ્તિવ્યવધાનસુખદુઃખેચ્છાદ્વેષક્રિયાર્થિત્વરાગધર્માધર્મનિમિત્તેભ્ય (ગૌ. ૩-૨-૪૩) इति । एतद्व्याख्या च तत एव न्यायशास्त्रादवगन्तव्या, इह तु नोच्यते, सुगमत्वात्, ग्रन्थगौरवमयाच्च । अनुभूतो विषयो येन तदनुभूतविषयं ज्ञानं तस्यासंप्रमोषोऽभ्रंशो ज्ञानानुवृत्तिरिति यावत्, स एव लक्षणं यस्य तत्तथा ।

(૯૧) ઋહોપીત્યાદિ । પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામસંવેદ્યઃ સાધ્યાર્થાન્યથાનુપપન્નત્વસ્વરૂપો યો લિઙ્ગસ્ય સાધ્યેન સાર્ધં સંબન્ધસ્તસ્થાદાને સજ્જસ્તત્પર इति યાવત્ ।

○શાસ્ત્રસંલોક○

(32) "आत्मनः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः।" वैशे.सू. १/२/६। "अनुभूतविषयाऽसंप्रमोषः स्मृतिः।" -योगसू. १/११, सांख्यतत्त्वालो.पृ.१६।। "प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधे तदनुसन्धानविषयः प्रत्ययः स्मृतिः।" न्यायवा.पृ.३६६। "स्मृतिरपि इच्छावत् पूर्वज्ञानसदृशं विज्ञानं पूर्वविज्ञानविषयं वा स्मृतिरित्युच्यते।" -शाबरभा.पृ.६५। "स्मृतिः पुनः पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते।" -प्रकर.पं.पृ.४२, तन्त्ररह.पृ.२ "स्मृतिश्च संस्कारमात्रजं ज्ञानमभिधीयते" -शास्त्रदी. पृ.१५३। "स्मरणं स्मृतिः" -सर्वार्थसि. १/ १३। "तैरेवेन्द्रियैर्यं परिच्छिन्नो विषयो रूपादिस्तं यत् कालान्तरेण विनष्टमपि स्मरति तत् स्मृतिज्ञानम्। अतीतवस्त्वालम्बनमेककर्तृकं चैतन्यपरिणतिस्वभावं मनोज्ञानमिति यावत्।" -तत्त्वार्थभाष्यव्या. १/१३। "संस्कारोद्बोधनिबन्धना तदित्याकारा स्मृतिरिति" - परीक्षामु. ३/३, प्रमाणमी. १/२/३। "तदित्याकाराऽनुभूतार्थविषया स्मृतिः" प्रमाणप.पृ.६९। "स्मृतिश्च वितर्कलक्षणा।" जैनतर्कवा.वृ.पृ.९९। "तत्र संस्कारप्रबोधसम्भूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं संवेदनं स्मरणम्।" -प्रमाणन. ३/१। "अनुभवमात्रजन्यं ज्ञानं स्मरणम्।" जैनतर्कभा.पृ.८।

(33) "उपलम्भानुपलम्भनिमित्तं व्याप्तिज्ञानमूहः। इदमस्मिन् सत्येव भवत्यसति तु न भवत्येवेति च।" - परीक्षामुखः ३/११-१२, प्रमाणमी. १/२/५। "उपलम्भानुपलम्भसंभवं त्रिकालीकलित-
साध्यसाधनसम्बन्धाद्यालम्बनमिदमस्मिन् सत्येव भवतीत्याद्याकारं संवेदनमूहापरनामा तर्कः।।" -
प्रमाणन. ३/५, जैनतर्कभा. पृ.१०। "व्याप्तिज्ञानं तर्कः।" न्यायदी.पृ.१९।

પ્રમાણાન્તરમિતિ કથયિષ્યતે ।

૫૨. અર્થાપતિસ્તુ^{૩૪} પ્રત્યક્ષાદિગોચરીકૃતે સ્ફોટાદિપદાર્થાન્યથાનુપપત્ત્યા દહનશક્ત્યાદિકં પાવકાદેસ્થાન્તરં પૂર્વદર્શનગોચરાત્ સમધિકમવ્યભિચરિતં પરિકલ્પયતીતિ પ્રમાણતાં સ્વીકરોત્યેવ,
૯૨ તલ્લક્ષણયોગાત્ ।

૫૩. એવમન્યદપિ પ્રત્યક્ષગોચરાધિક્યસંપાદકં નિરાકાઙ્ક્ષતયા વ્યવહારકારિ યત્સંવેદનં તત્તત્પ્રમાણમિતિ સમર્થનીયમ્, સ્વપરપ્રકાશિનિર્બાધત્વાત્, પૂર્વાપરસોપાનપદ્ધતિદર્શનોત્તરકાલભાવિ તત્સંખ્યાસંવેદનવત્ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

અભાવે હેતુનું પણ ન હોવું, એવા અવિનાભાવ - રૂપ સંબંધનું ગ્રહણ ન તો પ્રત્યક્ષથી થાય છે, ન તો અનુમાનથી.. એટલે તેનું ગ્રાહક પ્રમાણાંતર 'ઉહ' છે. - એ વિસ્તારથી આગળ કહીશું.

(૫૨) અગ્નિથી ફોલ્લા પડતા જોઈને, તેમાં દહનશક્તિનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં, પ્રત્યક્ષથી તો અગ્નિ/ફોલ્લા જ જણાય છે, દહનશક્તિ પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી. એટલે તેને વિષય બનાવતાં અવ્યભિચારી એવાં 'અર્થાપતિ' પ્રમાણની સિદ્ધિ થાય છે.

(૫૩) તાત્પર્ય - આવી રીતે જે પણ જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષના વિષય કરતા અધિક વિષયના સંપાદક હોય અને નિરાકાંક્ષપણે વ્યવહાર કરાવતા હોય (અર્થાત્ સ્વયં પ્રવર્તક હોય) તે બધા જ જ્ઞાનો પ્રમાણ છે, કારણ કે તેઓ સ્વ-પરપ્રકાશક પણ છે અને બાધરહિત પણ છે.

જેમ પૂર્વ-અપર દર્શનથી પગથિયા (દાદરા) ને જોયા બાદ ઉત્તરકાળમાં થતું દાદરાની સંખ્યાનું જ્ઞાન, પ્રત્યક્ષથી અધિક વિષયનું સંપાદક, સ્વપરપ્રકાશક અને બાધરહિત હોવાથી પ્રમાણ છે, તેમ જે પણ પ્રમાણો પ્રત્યક્ષથી અધિક વિષયના સંપાદક હોય, બાધરહિત અને સ્વ-પરપ્રકાશક હોય, તે બધાનો પ્રમાણ રૂપે સ્વીકાર કરવો.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૯૨) તલ્લક્ષણયોગાદિતિ । પ્રમાણલક્ષણોપપત્તેઃ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(34) "પ્રમાણષટ્કવિજ્ઞાતો યત્રાર્થોઽન્યથામવન્ । અદૃષ્ટં કલ્પયેદન્યં સાર્થાપતિરુદાહતા ।" -મી.શ્લો. ૧, પ્રશ.વ્યો.પૃ.૫૧૦, તત્ત્વાર્થશ્લો.પૃ.૨૧૬, સન્મતિ.ટીકા પૃ. ૫૭૮, ન્યાયકુ.પૃ.૫૦૫ । "અર્થાપતિરપિ દૃષ્ટઃ શ્રુતો વાર્થોઽન્યથા નોપપદ્યતે ઇત્યર્થકલ્પના ।" -શાબરભા. ૧/૧/૫ । "વિના કલ્પનયાઽર્થેન દૃષ્ટેનાનુપપન્નતામ્ । નયતિ દૃષ્ટમર્થં સાર્થાપતિસ્તુ કલ્પના ।। દૃષ્ટેનાર્થેન દૃષ્ટસ્યાર્થસ્યાર્થાન્તર-કલ્પનાયામસત્યામનુપપત્તિમાપાદયતા યાઽર્થાન્તરકલ્પના સાઽર્થાપત્તિઃ ।" -પ્રક.પં.પૃ.૧૧૩ । "પ્રમિતસ્યાર્થસ્ય અર્થાન્તરેણ વિનાઽનુપપત્તિમાલોચ્ય તદુપપત્તયે યાઽર્થાન્તરકલ્પના સાઽર્થાપત્તિઃ ।" -શાસ્ત્રદી.પૃ.૨૧૦, નયવિ.પૃ.૧૫૨, તન્ત્રરહ.પૃ.૧૩, પ્રમાકરવિ.પૃ.૫૩ ।

૫૪. ^{૧૩}સર્વેષાં ચૈતેષાં પરોક્ષેઽન્તર્ભાવઃ, અન્યથાનુપપન્નાર્થાન્તરદર્શનદ્વારેણ પ્રસ્તુતાર્થસંવેદન-
ચતુરત્વાદિતિ । કિંચિદ્વિશેષાત્તુ પ્રમાણાન્તરપરિકલ્પને પ્રમાણેયતા વિશીર્યેત, આનન્ત્યપ્રાપ્તેઃ,
આવરણક્ષયોપશમવિચિત્રતયા જ્ઞાનપ્રવૃત્તેર્વિચિત્રત્વાદિતિ ।

૫૫. નનુ ચૈવં સતિ યત્પરોક્ષસ્ય દ્વૈવિધ્યં વક્ષ્યમાણમનુમાનશાબ્દભેદેન તદપિ કથમુપપત્સ્યતે,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ પ્રત્યભિજ્ઞાદિ જ્ઞાનોનો પરોક્ષ પ્રમાણમાં અંતર્ભાવ ○

(૫૪) પ્રત્યભિજ્ઞા-સ્મરણ-ઉહ-અર્થાપત્તિ સ્વરૂપ જે જે જ્ઞાનો પ્રમાણ રૂપ છે, તે બધાનો 'પરોક્ષ' પ્રમાણમાં અંતર્ભાવ થાય છે, કારણ કે તે બધા જ પ્રમાણ, કોઈ એક પદાર્થના પ્રત્યક્ષ બાદ, તે પદાર્થનું અસ્તિત્વ જેના વિના અનુપપન્ન છે, તે બીજા પદાર્થનું જ્ઞાન કરે છે, એ બધાની સમાનતા છે.

બધા પરોક્ષ પ્રમાણો વચ્ચે, ઉપરોક્ત સામ્ય ઉપરાંત કંઈક ભેદ પણ છે, પણ એ કંઈક ભેદના કારણે જો તેમનો પરોક્ષમાં અંતર્ભાવ ન કરતાં સ્વતંત્ર પ્રમાણ માનશો, તો પ્રમાણોની સંખ્યાની કોઈ મર્યાદા જ નહીં રહે, કારણ કે આવરણના ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી જ્ઞાન જુદી જુદી અનંત રીતે થાય છે, તેથી અનંત પ્રમાણો માનવા પડશે. એટલે બધાનો પરોક્ષમાં અંતર્ભાવ કરવો જ યોગ્ય છે.

(૫૫) બોધ:- જો આવું જ હોય તો પછી, અનુમાન અને શાબ્દ રૂપે પરોક્ષનું જે દ્વૈવિધ્ય તમે કહેવાના છો, તે કઈ રીતે સંગત થશે ? કારણ કે ઉપરોક્ત રીતે તો આપ્તવચનજન્ય શાબ્દજ્ઞાન પણ, અનુમાનની જેમ અન્યથાનુપપન્ન એવા અર્થાતર(આપ્તવચન)ના સંવેદનથી જ પ્રસ્તુત અર્થનું સંવેદન

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૩) સર્વેષામિત્યાદિ । એતેષામુપમાનાદીનામ્ । તથા હિ-એવમુપમાનેઽન્યથાનુપપન્નાર્થાન્તરદર્શનદ્વારેણ પ્રસ્તુતાર્થવેદનચતુરત્વં સ્મર્યમાણદૃશ્યમાનયોર્ગોગવયપિણ્ડયોરવિલક્ષણવિષાણાદ્યવયવયોગિત્વમન્યથા નોપપદ્યતે, યદિ તયોઃ કિંચિત્સારૂપ્યં ન સ્યાત્ । એવં પ્રત્યભિજ્ઞાને ઇદાનીં દૃશ્યમાનઃ પર્યાયોઽન્યથા નોપપદ્યતે, યદિ પૂર્વાનુભૂતઃ પરંપરયા એતસ્ય કારણભૂતો દ્રવ્યરૂપતયૈતદાત્મા પર્યાયો ન સ્યાત્ । તથા સ્મરણેઽપિ સંસ્કારોઽન્યથા નોપપદ્યતે, યદિ પૂર્વાનુભવો ન ભવતિ । સંસ્કારપ્રબોધશ્ચ પૂર્વાનુભવસ્મારકઃ ક્વચિત્તાદૃશદર્શનેન, ક્વચિત્ત્વાભોગાદિભિરિતિ પ્રાગેવાભિહિતમ્ । એવમૂહેઽપિ કતિપયધૂમધૂમ-ધ્વજવ્યક્તીનામવ્યભિચરિતં સાહચર્યં પ્રત્યક્ષેણોપલભ્યમાનમન્યથા ન જાઘટીતિ, યદિ સર્વત્ર ધૂમાગ્નિવ્યક્ત્યોરન્યથાનુપપન્નત્વલક્ષણઃ સંબન્ધો ન સ્યાત્ । અર્થાપત્તૌ તુ વહ્નિસંયોગાત્કરતલગતં સ્ફોટલક્ષણં કાર્યં પ્રત્યક્ષેણોપલક્ષ્યમાણમન્યથા નોપપદ્યતે, યદિ વહ્નેઃ કાચિદ્વાહિકા શક્તિર્ન સ્યાત્ । પૂર્વાપરસોપાનપદ્ધતિદર્શનોત્તરકાલભાવિશતાદિસંખ્યાસંવેદને તુ પર્યન્તસોપાનાનુભવઃ પૂર્વાનુભૂત-નવનવત્યાદિસોપાનસંસ્મરણસંવલિતોઽન્યથા ન સંગચ્છતે, યદિ શતાદિસંખ્યા સોપાનાનાં ન સ્યાદિતિ । એવં યથાબુદ્ધિસંપ્રદાયમુપમાનાદિષ્વન્યથાનુપપન્નાર્થાન્તરદર્શનદ્વારેણ પ્રસ્તુતાર્થવેદનચતુરત્વં ભાવિતમ્, અન્યથાપિ કુશલૈરભ્યૂહ્યમિતિ ।।

તત્રાપિ હ્યાપ્તપ્રણીતવચનપ્રભવજ્ઞાનસ્યાર્થાન્યથાનુપપન્નત્વેનાનુમાનાન્તર્ભાવો ન દુરુપપાદઃ । તતશ્ચાનુમાનમેવૈકમવશિષ્યતે તદેવ પરોક્ષશબ્દેન યદ્યુચ્યેત યુક્તમાસ્તે, વિદુષામભિધાનં પ્રત્યનાદરાત્; સત્યમેતત્, એવં તુ મન્યતે તદ્ યદ્યપિ કયાચિત્પ્રક્રિયયાનુમાનાન્તર્ભાવયિતું શક્યં શાબ્દમ્, તથાપિ તત્પ્રતિ વિપ્રતિપદ્યન્તે પરે । અતસ્તઃ^{૧૪}આહત્ય પ્રામાણ્યં સમર્થનીયમ્ । ન ચાપૃથગ્ભૂતસ્ય તદ્વિવિક્તં વક્તું શક્યમ્, અતઃ પાર્થક્યેનોપન્યાસઃ । અનેન ચૈતદુપલક્ષયતિ-અન્યેષામપિ પરોક્ષવિશેષાણામનુમાનાન્તર્ભાવસંભવેડપિ યં યં પ્રતિ પરેષાં વિપ્રતિપત્તિસ્તં તં પરોક્ષાન્નિષ્કૃષ્ય વિવિક્તયુક્ત્યુપન્યાસેન તસ્ય તસ્ય પ્રામાણ્યમાવેદનીયમ્ । તથા ચ શાસ્ત્રાન્તરે ^{૧૫}યદૂહાદીનાં લક્ષણં અકારિ આચાર્યેસ્તદ્ યુક્તમેવેત્યુક્તં ભવતિ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

કરાવતું હોવાથી, અનુમાનમાં જ અંતર્ભૂત થઈ જશે. એ રીતે તો માત્ર અનુમાન જ પ્રમાણરૂપે શેષ રહેશે અને તે અનુમાનનો જ જો પરોક્ષરૂપે વ્યપદેશ કરતા હો, તો અમને કોઈ વાંધો જ નથી. કારણ કે નામકેરમાં વિદ્વાનોને વિખવાદ નથી હોતો, અને આ રીતે તો અમારા મતની જ સિદ્ધિ થઈ, કારણ કે અમે પણ ‘પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન’ એમ બે પ્રમાણ જ માનીએ છીએ.

જૈન:- તમારી વાત અમુક અંશે સાચી છે, કારણ કે શાબ્દનો અનુમાનમાં અંતર્ભાવ એ વાત તો અમે પણ માનીએ છીએ, પણ ‘શાબ્દ’ અંગે ઈતરદર્શનકારોની ઘણી વિપ્રતિપત્તિઓ છે, અર્થાત્ ઘણા તેને પ્રમાણ નથી માનતા એટલે શબ્દનું સચોટ યુક્તિઓ પૂર્વક પ્રામાણ્ય સાબિત કરવું જરૂરી છે. અનુમાનથી તેને જુદું ન પાડીએ, તો તેનું પ્રામાણ્ય સ્વતંત્ર રીતે સાબિત ન કરી શકાય, તેથી અમે શબ્દને અનુમાન કરતાં અલગ કહ્યું છે.

ઉપલક્ષણતયા એ પણ જાણી લેવું કે બીજા જે જે ભેદો છે તે બધાનો, યદ્યપિ અનુમાનમાં અંતર્ભાવ શક્ય છે, પણ જે જે વિષયમાં દર્શનકારોનો વિવાદ રહ્યો છે, તે બધા વિષયોનું પ્રામાણ્ય, યુક્તિથી સિદ્ધ કરવું જરૂરી છે, માટે જ તે વિષયનો અનુમાનથી જુદા રૂપે ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેથી આચાર્યો વડે બીજા ગ્રંથોમાં, જે ઉહ વગેરેનું લક્ષણ કરાયું છે, તે યુક્ત જ સિદ્ધ થાય છે, માટે શાબ્દ વગેરેનો અલગ રૂપે ઉલ્લેખ કરવામાં પણ કોઈ બાધ નથી.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૪) આહત્યેતિ । પૂર્વપક્ષાદિભિર્નિષ્કૃત્ય ।

(૧૫) ઊહાદીનાં લક્ષણમકારીતિ । યથા-ઉપલમ્બાનુપલમ્બનિમિત્તં વ્યાપ્તિજ્ઞાનમૂહઃ, યથેદમસ્મિન્ સત્યેવ ભવતિ અસતિ ન ભવત્યેવેતિ ચ । આદિશબ્દાત્સંસ્કારોદ્બોધનિબન્ધના તદિત્યાકારા સ્મૃતિઃ, યથા સ દેવદત્ત ઇતિ । દર્શનસ્મરણકારણકં સંકલનં પ્રત્યભિજ્ઞાનમ્, યથા તદેવેદમિતિ ।

૫૬. કથં તર્હિ ^{૧૬}મીમાંસકપરિકલ્પિતોઽભાવો ન પ્રમાણમ્ ? નિર્ગોચરત્વાદિતિ બ્રૂમઃ ।

○ન્યાયરશ્મિ○

○ અભાવના પ્રામાણ્યનો નિષેધ ○

(૫૬) મીમાંસકઃ- વસ્તુ સદસદાત્મક છે, તેમાં સદંશની જેમ અસદંશ પણ રહેલો છે, પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ પ્રમાણો વસ્તુના સદંશનું જ ગ્રહણ કરે છે. (અસદંશનું નહીં) અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણના અભાવમાં પ્રવૃત્ત થનારો અભાવપ્રમાણ વસ્તુના અસદંશનું જ ગ્રહણ કરે છે. (સદંશનું નહીં) ભાવ એ કે ભૂતલ ઉપર ઘટાભાવ હોય, તો તેનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. (પ્રત્યક્ષથી ઘટ દેખાય, તેનો અભાવ નહીં.) તેમ તેનું કોઈ લિંગ ન હોવાથી અનુમિતિ પણ થતી નથી. કોઈની સાથે સાદૃશ્ય ન હોવાથી ઉપમિતિ પણ નથી થતી. શબ્દ ન હોવાથી શાબ્દ પણ નથી થતું. એટલે ઘટાભાવનું જ્ઞાન ઉપરોક્ત

○અર્થસંપ્રેક્ષણ○

(૧૬) મીમાંસકકલ્પિત ઇત્યાદિ । તે હોવમાહુઃ-પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણપઞ્ચક, ગ્રાહ્યાદ્ ભાવાદ્ ભિન્નત્વાદભાવસ્ય ગ્રાહકં પૃથગેવાભાવપ્રમાણમ્ । ન ચાભાવસ્યાવસ્તુત્વેન તદ્ગ્રાહકપ્રમાણાભાવઃ, અભાવસ્યાવસ્તુત્વે પ્રાગભાવાદિભેદાનુપપત્તેઃ, યદવસ્તુ ન તસ્ય ભેદઃ, યથા ખપુષ્પાદેઃ, અસ્તિત્વાભાવસ્ય ભેદઃ પ્રાગભાવઃ પ્રધ્વંસાભાવોઽન્યોન્યાભાવોઽત્યન્તાભાવશ્ચેતિ । કિં ચ અભાવસ્યાવસ્તુત્વેઽર્થાનામસાંકર્યં ન સ્યાત્, અસાંકર્યહેતોઃ પ્રાગભાવાદેરવસ્તુતયાસત્ત્વાત્, તથા ચ પ્રતિનિયતવ્યવહારાભાવઃ ।

તદુક્તમ્-

ન ચાવસ્તુન એતે સ્યુર્ભેદાસ્તેનાસ્ય વસ્તુતા ।

કાર્યાદીનામભાવઃ કો ભાવો યઃ કારણાદિનઃ ॥ ૧ ॥ (શ્લો. વા., અભાવ. શ્લો. ૮)

વસ્ત્વસંકરસિદ્ધિશ્ચ તત્પ્રામાણ્યસમાશ્રિતા ।

ક્ષીરે દધ્યાદિ યન્નાસ્તિ પ્રાગભાવઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨ ॥

નાસ્તિતા પયસો દધ્નિ પ્રધ્વંસાભાવલક્ષણમ્ ।

ગવિ યોઽશ્વાદ્યભાવસ્તુ સોઽન્યોન્યાભાવ ઉચ્યતે ॥ ૩ ॥

શિરસોઽવયવા નિમ્ના વૃદ્ધિકાઠિન્યવર્જિતાઃ ।

શશશૃઙ્ગાદિરુપેણ સોઽત્યન્તાભાવ ઉચ્યતે ॥ ૪ ॥

ક્ષીરે દધિ ભવેદેવં દધ્નિ ક્ષીરં ઘટે પટઃ ।

શશશૃઙ્ગં પૃથિવ્યાદૌ ચૈતન્યં મૂર્તિરાત્મનિ ॥ ૫ ॥

અપ્સુ ગન્ધો રસશ્ચાગ્નૌ વાયૌ રુપેણ તૌ સહ ।

વ્યોમ્નિ સંસ્પર્શિતા તે ચ ન ચેદસ્ય પ્રમાણતા ॥ ૬ ॥ (મી. શ્લો. વા. અભાવ. શ્લો. ૨-૬)

તતોઽભાવસ્ય વસ્તુત્વે તદ્ગ્રાહકં ષષ્ઠં પ્રમાણમભ્યુપગન્તવ્યમિતિ ।

૩૫ તથા હિ-પ્રત્યક્ષમેવાન્વયવ્યતિરેકદ્વારેણ ભૂતલમેવેદં ઘટાદિનાસ્તીતિ વસ્તુપરિચ્છેદપ્રાવીણ્ય-
માભિપ્રાણં તદધિકગ્રાહ્યાર્થાભાવાત્ પ્રમાણાન્તરં પરિકલ્પ્યમાનં નિરસ્યતીતિ કિં નશ્ચિન્તયા?
તસ્ય સદસદ્ભૂપવસ્તુગ્રાહિણઃ પ્રતિપ્રાણિ પ્રસિદ્ધત્વાત્ ।

૫૭. અથ કદાચિદભિદધ્યાત્, અધ્યક્ષં ભાવાંશમેવાકલયતિ, ઇન્દ્રિયદ્વારેણોત્પત્તેઃ, તસ્ય ચ
ભાવાંશે એવ વ્યાપારાત્, નાસ્તિતાજ્ઞાનં તુ વસ્તુગ્રહણોત્તરકાલં પ્રતિયોગિસ્મરણસદ્ભાવે
માનસમક્ષવ્યાપારનિરપેક્ષમુન્મજ્જતિ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○
પ્રત્યક્ષાદિથી અતિરિક્ત એવા અભાવ પ્રમાણથી થાય. એમ માનવું જ પડે. આમ અભાવ પ્રમાણની
પણ સિદ્ધિ થાય છે, તો પછી ઉહ વગેરેની જેમ, અભાવને પ્રમાણ કેમ ન મનાય ?

જૈન:- જેનો કોઈ વિષય ન હોય તે જ્ઞાન પ્રમાણ ન બની શકે, અભાવ પ્રમાણનો પણ કોઈ વિષય
ન હોવાથી, અમે તેને અપ્રમાણ કહીએ છીએ

મીમાંસક:- અભાવ નિર્વિષયક કઈ રીતે ?

જૈન:- આ માત્ર ભૂતલ જ છે, અહીં ઘડો વગેરે બીજી કોઈ વસ્તુ નથી' - આ રીતે વસ્તુનું જ્ઞાન
કરતું પ્રત્યક્ષ જ, પ્રત્યક્ષના વિષયથી અધિક એવો કોઈ અર્થ જ ત્યાં ન હોવાથી, પ્રમાણાંતરની
કલ્પનાનો છેદ કરી નાંખે છે. કહેવાનો આશય એ કે અભાવ પ્રમાણનો તમે જે વિષય કહો છો તે
વિષયનું ગ્રહણ તો પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ થઈ જાય છે. એટલે પ્રત્યક્ષથી જ વિષયનો સર્વાંશે બોધ થઈ
જવાથી, એવો કોઈ અંશ શેષ નથી રહેતો, કે જેનો બોધ કરાવવા દ્વારા અભાવ પ્રમાણ બની શકે.

પ્રત્યક્ષ જ, વસ્તુનું સદ્-અસદ્રૂપે ગ્રહણ કરે છે, એ તો અનુભવ સિદ્ધ છે - જેમ ગાય દેખાય
ત્યારે 'અયં ગૌઃ' એવું પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેમ 'અયં નાશ્વઃ' એવું પ્રત્યક્ષ પણ થાય છે. એટલે અસદ્રૂપને
ગ્રહણ કરવા, સ્વતંત્ર અભાવ પ્રમાણ માની શકાય નહીં.

(૫૭) મીમાંસક:- પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ ઈન્દ્રિય દ્વારા થાય છે અને ઈન્દ્રિય તો માત્ર સદ્ અંશનું
જ ગ્રહણ કરે છે. તેથી પ્રત્યક્ષ દ્વારા તો માત્ર ભાવાંશનું જ ગ્રહણ થાય છે. જ્યારે 'ઘટાદિ અહીં નથી'
એવું નાસ્તિતાવિષયક જ્ઞાન તો ઈન્દ્રિય વિના જ થાય છે, કારણ કે ભૂતલાદિના પ્રત્યક્ષ પછી,
પ્રતિયોગીનું સ્મરણ થાય તો ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના 'અહીં ઘડો નથી' - એમ નાસ્તિતાવિષયક
માનસ જ્ઞાન થાય છે. કહ્યું છે કે -

“નાસ્તિ એવું જ્ઞાન ઈન્દ્રિય દ્વારા તો થતું નથી, કારણ કે ભાવાંશ જ ઈન્દ્રિયના સંસર્ગને યોગ્ય
હોવાથી, ઈન્દ્રિયનો સંયોગ તો માત્ર ભાવાંશની સાથે જ થાય છે.”

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(૩૫) "પ્રત્યક્ષાદિનૈવાભાવસ્ય પ્રતીતેઃ, તથા ચાક્ષવ્યાપારાદિહ ભૂતલે ઘટો નાસ્તીતિ જ્ઞાનમપરોક્ષમુત્પદ્યમાનં
દૃષ્ટમ્" । - પ્રશ. વ્યો. પૃ. ૫૧૨, પ્રશ. કન્દ. પૃ. ૨૨૬ । "અન્યસ્ય ઘટાદિવિવિત્તસ્ય ભૂતલસ્યોપલબ્ધ્યા
ઘટાનુપલબ્ધિરિતિ પ્રત્યક્ષસિદ્ધાનુપલબ્ધિઃ" । - પ્રમાણવા. સ્વવૃ. ટી. ૧/૬ । "સત્યમભાવઃ પ્રમેયમભ્યુપગમ્યતે
પ્રત્યક્ષાદ્યવસીયમાનસ્વરૂપત્વાન્ન પ્રમાણાન્તરમાત્મપરિચ્છિન્તયે મૃગયતે । અદૂરમેદિનીદેશવર્તિનસ્તસ્ય
ચક્ષુષઃ । પરિચ્છેદઃ પરોક્ષસ્ય ક્વચિન્માનાન્તરૈરપિ ।" - ન્યાયમં. પૃ. ૫૧ ।

તદુત્કમ-

³⁶ ન તાવદિન્દ્રિયેણૈષા નાસ્તીત્યુત્પાદ્યતે મતિઃ ।
ભાવાંશેનૈવ સંયોગો યોગ્યત્વાદિન્દ્રિયસ્ય હિ ॥ ૧ ॥

(શ્લો. વા., અભાવપ્રા. શ્લો. ૧૮)

³⁷ ગૃહીત્વા વસ્તુસદ્ભાવં સ્મૃત્વા ચ પ્રતિયોગિનમ્ ।
માનસં નાસ્તિતાજ્ઞાનં જાયતેઽક્ષાનપેક્ષયા ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

(શ્લો. વા., અભાવપ્રા. શ્લો. ૨૭)

૫૮. અગ્રોચ્ચતે । ભાવાંશાદભાવાંશસ્તર્હિ ³⁸ 'અભિન્નો 'ભિન્નો વા ? 'અભિન્નશ્ચેત્, કથમગ્રહણમ્,
○ ન્યાયરશ્મિ ○ ○

“વસ્તુના સદંશને ગ્રહણ કરીને અને પ્રતિયોગી (જેનો અભાવ હોય તે પ્રતિયોગી કહેવાય, જેમ ઘટનો અભાવ હોય તો પ્રતિયોગી ઘટ, તે)નું સ્મરણ કરીને ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના મનમાં નાસ્તિતાવિષયક જ્ઞાન થાય છે.”

તેથી વસ્તુના અસદંશનું ગ્રહણ પ્રત્યક્ષ દ્વારા તો શક્ય નથી, એના માટે અભાવ પ્રમાણનો સ્વીકાર જરૂરી છે - આમ અભાવાંશનું ગ્રાહક હોવાથી, અભાવ પ્રમાણને ‘નિર્વિષયક’ શી રીતે કહી શકાય ?

(૫૮) જૈન:- એ વિશે અમારો આ પ્રશ્ન રહે છે, કે અભાવ પ્રમાણનો વિષય જે ‘અભાવાંશ’ છે, તે ભાવાંશથી ‘અભિન્ન છે કે ‘ભિન્ન ?

(૧) જો ભાવાંશથી અભાવાંશ અભિન્ન હોય, તો એનું ગ્રહણ કેમ ન થાય ? જેમ ભાવાંશનું ગ્રહણ થતાં, ભાવાંશથી અભિન્ન ભાવાંશના સ્વરૂપનું પણ ગ્રહણ થાય છે, તેમ ભાવાંશનું ગ્રહણ થતાં, ભાવાંશથી અભિન્ન અભાવાંશનું પણ ગ્રહણ થઈ જશે.

તેથી તો જે પ્રત્યક્ષ દ્વારા ભાવાંશનું ગ્રહણ થાય છે, તે જ પ્રત્યક્ષ દ્વારા અભાવાંશનું પણ ગ્રહણ થઈ જ જશે - અર્થાત્ જે પ્રત્યક્ષ દ્વારા ભૂતલનો બોધ થશે, તે જ પ્રત્યક્ષ દ્વારા ભૂતલથી અભિન્ન

○ શાસ્ત્રસંલોક ○ ○
(36) ઉદ્ધતોઽયં શ્લોકઃ -> સિદ્ધિવિ.ટી.પૃ. ૧૭૯, પ્રમેયક.પૃ.૧૮૯, સન્મતિ.ટી.પૃ. ૫૮૦, જૈનતર્કવા.પૃ. ૭૮, ન્યાયકુમુદ.પૃ.૪૬૩, સ્યા.ર.પૃ.૨૮૦, પ્રમાણમી.પૃ.૯૧।

(37) ઉદ્ધતોઽયં શ્લોકઃ -> પ્રશ.વ્યો.પૃ. ૫૯૨, ન્યાયમં.પૃ.૫૦, બૃહદા. વા.પૃ.૮૮૫, સન્મતિ.ટી.પૃ.૨૩-૨૭૬, સ્યા.ર.પૃ.૨૮૦, સિદ્ધિવિ.ટી.પૃ.૧૭૯, પ્રમેયક.પૃ.૧૮૯, ન્યાયવિ.વિ.પૃ. ૪૮૮, પ્રમેયર.પૃ.૬૯, રત્નાકરા.૨/૧, વિશ્વતત્ત્વપ્ર.પૃ.૧૩, પ્રમાણમી.પૃ.૯, જૈનતર્કવા.પૃ.૧૨, પ્રમા.વિ.પૃ.૫૮, પ્રમેયરત્નકો.પૃ.૫૮।

(38) “ભાવાંશવદિતરસ્યાપિ પ્રત્યક્ષ એવ” -સિદ્ધિવિ.ટી.પૃ.૧૭૯।

ભાવાંશાદવ્યતિરિક્તત્વાદેવ, તત્ત્વરૂપવત્ । ^{૧૭}ભિન્નશ્ચેત્, ઘટાદ્યભાવો^{૧૮}વિનિર્લુપિતં ભૂતલમાદ્યદર્શનેન ગૃહ્યતે इति ઘટાદયો ગૃહ્યન્તે इति પ્રાપ્તમ્, ^{૧૯}તદભાવાગ્રહણસ્ય તદ્ભાવગ્રહણનાન્તરીયકત્વાત્ । તથા ચ અભાવોઽપિ પશ્ચાત્પ્રવર્તમાન^{૨૦}સ્તાનુત્સારયિતુમપટિષ્ઠઃ સ્યાત્, અન્યથા પ્રત્યક્ષમસંકીર્ણસ્ય ^{૨૦૧}સંકીર્ણતાગ્રહણાત્ ભ્રાન્તમાપનીપદ્યેત ।

૫૯. કિં ચ । પ્રમાણાભાવાદર્થાભાવોઽભાવપ્રમાણેન સાધ્યતે इति ભવતોઽમિપ્રાયઃ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○
ઘટરાહિત્યનો પણ બોધ થઈ જશે - તો પછી અભાવાંશને ગ્રહણ કરવા, અભાવ પ્રમાણની કોઈ જ જરૂર નથી.

(૨) જો અભાવાંશ, ભાવાંશથી ભિન્ન છે, તો પ્રથમ પ્રત્યક્ષમાં ઘટાદિ-અભાવરહિત માત્ર ભૂતલ (ભાવાંશ) જ જણાય, એમ નક્કી થયું. તો પછી ઘટાદિ-અભાવનું ગ્રહણ ન થયું હોવાથી ઘટાદિનું ગ્રહણ થશે, કારણ કે અભાવનું અગ્રહણ ભાવના ગ્રહણને અવિનાભાવી છે. (ભાવ ગૃહીત ન થાય તો અભાવ ગૃહીત થાય જ. એટલે અભાવ ગૃહીત ન થાય, તો ભાવ ગૃહીત થાય જ, એ નક્કી છે.) હવે તે પછી અભાવપ્રમાણ પ્રવૃત્ત થશે, તો પણ, પ્રત્યક્ષ દ્વારા ગૃહીત જે ઘટાદિ પદાર્થ છે, તેઓના અભાવને તે ગ્રહણ નહીં કરી શકે. અન્યથા (જો અભાવ પ્રમાણથી ઘટાદિના અભાવનો બોધ માનવામાં આવે) તો પૂર્વે કરેલું પ્રત્યક્ષ ભ્રાંત થઈ જવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે તે પ્રત્યક્ષે ઘટાદિ રહિત ભૂતલને ઘટાદિસહિત ભૂતલરૂપે ગ્રહણ કર્યું છે. એટલે અભાવાંશનું ગ્રહણ પ્રત્યક્ષથી જ થાય છે, એ માન્યા વિના છૂટકો જ નથી.

(૫૯) વળી તમે કહો છો કે જ્યાં વસ્તુની સત્તા કોઈ પણ પ્રમાણથી ગ્રહણ નથી થતી, ત્યાં અભાવ પ્રમાણથી તેનો અભાવ ગૃહીત થાય છે. કહ્યું છે કે -

“જે વસ્તુ વિશે પ્રમાણપંચકની (= પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ અને અર્થાપત્તિની) પ્રવૃત્તિ થતી નથી, તે વસ્તુસત્તાના નિર્ણય માટે - અભાવાંશના ગ્રહણ માટે - અભાવ પ્રમાણની જરૂર પડે છે.”

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૭) વિનિર્લુપિતમ્ રહિતમ્ । (૧૮) તદભાવેત્યાદિ । ઘટાભાવાપરિચ્છેદસ્ય ઘટસદ્ભાવ-જ્ઞાનપરતન્ત્રત્વાત્ । (૧૯) તાન્ ઘટાદીન્ । (૨૦૦) અસંકીર્ણસ્ય કેવલભૂતસ્ય । (૨૦૧) સંકીર્ણતા ઘટાદિસાહિત્યમ્ ।

૧. ભાવ એ કે, પહેલા પ્રત્યક્ષ દ્વારા ઘટાભાવનું અગ્રહણ થયું એટલે ઘટનું ગ્રહણ થયું, પણ પાછળથી, અભાવ પ્રમાણ દ્વારા ‘ઘટાભાવ’ દર્શિત થવાથી, પ્રત્યક્ષે જે ઘટનું ગ્રહણ કર્યું - તે ખોટું સાબિત થશે અને આ રીતે તો ભૂતલવિષયક સાચું પણ પ્રત્યક્ષ ભ્રાંત થઈ જશે.

^{૧૦૨}પ્રમાણપઞ્ચકં યત્ર વસ્તુરૂપે ન જાયતે ।
વસ્તુસત્તાવબોધાર્થં તત્રાભાવપ્રમાણતા^{૧૦૩} ॥ ૧ ॥

(શ્લો. વા. અભાવપ્રા. શ્લો. ૧)

इति वचनात् । तदयुक्तम् । यतः प्रमाणाभावः कथं ग्राह्यः ? ^{१०३}तद्ग्राहकप्रमाणान्तरा-
भावादिति चेत्, ^{१०४}तस्याप्यभावग्रहणे तद्ग्राहकप्रमाणान्तराभावो ग्राह्य इत्यनवस्था ।

૬૦. અથ અર્થાભાવાત્પ્રમાણસ્ય પ્રમાણાભાવાચ્ચાર્થસ્યાભાવઃ પ્રતિપદ્યતે इति मन्येथाः,
तदेतदितरेतराश्रयं दुर्घटमापद्येत । न यावदर्थभावावो गृहीतः तावत्प्रमाणाभावः सिध्यति,
○ न्यायरश्मि ○

તો વસ્તુની સત્તા નિર્ણીત કરવા કોઈ પ્રમાણ નથી, એવું નક્કી કરવા પ્રમાણના અભાવનું જ્ઞાન કરવું પડે. તે કયા પ્રમાણથી થશે ?

મીમાંસક:- પ્રમાણને ગ્રહણ કરનાર બીજું કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી, અભાવ પ્રમાણથી પ્રમાણનો અભાવ ગ્રહણ થશે.

જૈન:- ‘પ્રમાણને ગ્રહણ કરનાર બીજું કોઈ પ્રમાણ નથી’ એવું નક્કી કરવા, બીજા પ્રમાણના અભાવનું જ્ઞાન કરવું પડે, તે પણ કયા પ્રમાણથી થશે ? -એમ અનવસ્થા થશે.

(૬૦) હવે જો તમે, એમ કહો કે અમુક વસ્તુ વિશે પ્રમાણપંચકનો અભાવ છે એવો નિર્ણય અર્થાભાવે થાય છે. એટલે અર્થ ન હોવાથી જ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ નથી. તો અર્થ નથી એવો ખ્યાલ કઈ રીતે આવે ?

મીમાંસક:- પ્રમાણ પંચકની અપ્રવૃત્તિથી આવે, એટલે પ્રમાણ પંચકની પ્રવૃત્તિ ન થતી હોવાથી અર્થનો અભાવ જણાય છે.

જૈન:- આ રીતે તો ઈતરેતરાશ્રય દોષ આવશે, કારણ કે જ્યાં સુધી અર્થાભાવનું ગ્રહણ ન થાય ત્યાં સુધી પ્રમાણાભાવની સિદ્ધિ ન થાય અને જ્યાં સુધી પ્રમાણાભાવની સિદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી અર્થાભાવનું ગ્રહણ ન થાય - એમ પ્રમાણાભાવ અને અર્થાભાવ બંને પોતપોતાની સિદ્ધિ માટે એક-બીજાની અપેક્ષા રાખતા હોવાથી, અન્યોન્યાશ્રય દોષથી દુષ્ટ છે. તેથી ‘પ્રમાણાભાવ કેમ છે ?’ - એ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે ‘અર્થાભાવ છે માટે’ - એમ ન કહી શકાય.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૦૨) પ્રમાણપઞ્ચકમિત્યાદિ । વસ્તુનો ભાવરૂપસ્ય સત્તાવબોધાર્થં પ્રમાણપઞ્ચકં યત્ર વસ્તુમાત્રે નોત્પદ્યતે, તત્ર ઘટાદિવિષયેઽભાવસ્ય પ્રમાણ્યમ્ । ક્વચિદ્ ‘વસ્ત્વસત્તેતિ’ પાઠઃ, સ ત્વભાવપ્રમાણતેત્યનેન સંબન્ધનીયઃ । (૧૦૩) તદિતિ । પ્રમાણસ્ય । (૧૦૪) તસ્યાપિ પ્રમાણાન્તરસ્ય । એવમિતિ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(39) उद्धृतोऽयं श्लोकः -> प्रश.व्यो.पृ.५९२, तत्त्वसं.का. १६४८, षड्द.श्लो.७६, प्रमेयक.पृ.१८९, सम्मति.टी.पृ.५८०, नन्दि.मलय.पृ.२५, रसा.र.पृ.२७९। वस्तुसत्तावबोधार्थं -> बृह.पृ. १२०, प्रमेयर.पृ.१३९, विश्वतत्त्वप्र.पृ.१३, चित्सु.पृ.२६८, बृहत्सर्व.पृ.१६५।

અર્થાભાવઃ પ્રમાણાભાવાત્સેત્યતીત્યાવર્તનાત્ । અથેન્દ્રિયવત્ સ્વયમવિજ્ઞાતોઽપિ પ્રમાણાભાવોઽર્થાભાવં જ્ઞાપયિષ્યતીત્યભિદધીથા, તદયુક્તમ્,⁴⁰ તસ્ય તુચ્છતયા સકલશક્તિવિરહલક્ષણત્વાત્, ઇન્દ્રિયસ્ય તુ તદ્વિપર્યસ્તતયા જ્ઞાનોત્પાદનક્ષમત્વાત્ ।

૬૧. તસ્માત્⁴¹ પ્રત્યક્ષમેવ ભૂતલાદિપ્રતિનિયતવસ્તુગ્રાહિતાં વિભર્તિ । યદિ^{૧૦૬} તદ્વિપરીતઘટાદિ-પ્રતિયોગિવસ્ત્વન્તરૈવિક્ત્યં^{૧૦૭} તસ્યાકલયતિ નાન્યથા, વિજાતીયવ્યવચ્છેદાભાવે તસ્યૈવ
○ ન્યાયરશ્મિ ○

મીમાંસકઃ- જેમ ઈન્દ્રિય અજ્ઞાત રહીને પણ વસ્તુનો પ્રકાશ કરે છે, તેમ પ્રમાણાભાવ પણ સ્વયં અજ્ઞાત હોવા છતાં અર્થાભાવનો બોધ કરાવશે. ત્યારબાદ જ્ઞાત એવો અર્થાભાવ, પ્રમાણપંચકાભાવની પણ સિદ્ધિ કરાવશે.. આ રીતે ઈતરેતરાશ્રય દોષ પણ નહીં આવે અને અમુક વસ્તુ અંગે પ્રમાણાભાવની સિદ્ધિ થયે, તે વસ્તુ વિશે અભાવ પ્રમાણની પણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે અને સવિષયક હોવાથી તેનું પ્રમાણય પણ સાબિત થશે.

જૈનઃ- ‘ઈન્દ્રિયની જેમ, અજ્ઞાત પણ પ્રમાણાભાવ, અર્થાભાવની સિદ્ધિ કરાવે’ - એ કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે ‘પ્રમાણાભાવ’ તુચ્છ હોવાથી, તેમાં કોઈ શક્તિ કે જ્ઞાન કરાવી શકવાનું સામર્થ્ય નથી, જ્યારે ઈન્દ્રિય તો સામર્થ્યવાન - અતુચ્છ હોવાથી, તેમાં જ્ઞાન કરાવવાનું સામર્થ્ય છે. તેથી પ્રમાણાભાવ અર્થાભાવનો સાધક ન બની શકે.

માટે પૂર્વોક્ત પરંપરા - અર્થાભાવથી પ્રમાણપંચકાભાવની સિદ્ધિ, એનાથી અભાવપ્રમાણની પ્રવૃત્તિ અને સવિષયકતાસિદ્ધિ - ઘટી શકે નહીં.

(૬૧) **નિષ્કર્ષઃ**- પ્રત્યક્ષ જ ભૂતલાદિ પ્રતિનિયત વસ્તુને ગ્રહણ કરવા સમર્થ છે અને જ્યારે ભૂતલાદિથી વિજાતીય એવી ઘટાદિ વસ્તુઓના રાહિત્યનો બોધ થાય, ત્યારે જ ભૂતલાદિનું ગ્રહણ પ્રતિનિયત રૂપે શક્ય છે. જો અન્યના વ્યવચ્છેદનું જ્ઞાન ન થાય તો ભૂતલાદિ પદાર્થનું સર્વ વસ્તુ સાથે સંકીર્ણરૂપે ગ્રહણ થવાથી પ્રતિનિયત બોધ જ નહીં થાય.

એમ પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ વિજાતીયના વ્યવચ્છેદનો બોધ થતો હોવાથી, એવો કોઈ વિષય જ શેષ
○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૦૫) અમુના યદિત્યાદિના વક્ષ્યમાણપ્રકારેણ (૧૦૬) તદ્વિપરીતેતિ । તતો ભૂતલાદિલક્ષણામ્ । (૧૦૭) વૈવિક્ત્યં રાહિત્યમ્ । (૧૦૮) તસ્ય ભૂતલસ્ય ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(40) "નીરુપસ્ય હિ વિજ્ઞાનરૂપહાનૌ પ્રમાણતા । ન યુજ્યતે પ્રમેયસ્ય સા હિ સંવિત્તિલક્ષણા ।" - તત્ત્વસં.પં.પૃ.૪૭૮ "અપરિણામસ્ય અભાવસ્વભાવત્વાત્ કથં તથાવિધજ્ઞાનજનને સામર્થ્યં સ્યાત્ ? કથં વા પ્રામાણ્યમ્ ।" ન્યાયકુ. પૃ.૪૭૫ "યતઃ પ્રમાણપઞ્ચકાભાવો નિરૂપાશ્રયત્વાત્ કથં પ્રમેયાભાવં પરિચ્છિન્ધાત્ પરિચ્છિન્ધેજ્ઞાનધર્મત્વાત્ ।" -પ્રમેયક.પૃ.૨૦૫, સન્મતિ.ટી.પૃ.૫૭૮, સ્યા.ર.પૃ.૩૧૦ ।

(41) "એવજ્ઞાભાવપ્રમાણવૈયર્થ્યમ્ અસદંશસ્યાપિ પ્રત્યક્ષાદિસમધિગમ્યત્વસિદ્ધેઃ ।" -તત્ત્વાર્થશ્લો.પૃ.૧૮૨, "તદ્વિષયસ્ય પ્રત્યક્ષાદિભિઃ પરિચ્છિદ્યમાનતયા તસ્ય તતો ભેદાનુપપત્તેઃ" ન્યાયકુ.પૃ.૪૬૮, "અભાવપ્રમાણં તુ પ્રત્યક્ષાદાવેવાન્તર્ભવતિ" -સ્યા.ર.પૃ.૩૧૦ ।

પ્રતિનિયતત્વાસિદ્ધેઃ, સકલસંકીર્ણતયા ગ્રહણપ્રસઙ્ગાત્, અતોઽધિકગ્રાહ્યાભાવાન્નિર્વિષયતયાભાવાચ્ચં પ્રમાણં યત્ પરૈઃ પર્યકલ્પિ તદપ્રમાણમિતિ સ્થિતમ્ ।

૬૨. દ્વિધેત્યસ્મિન્ સત્યપિ 'પ્રત્યક્ષં ચ પરોક્ષં ચ' ઇતિ નિયતદ્વૈવિધ્યપ્રદર્શનેન સૌગતપરિકલ્પિતં 'પ્રત્યક્ષમનુમાનં ચેતિ' દ્વૈવિધ્યમપક્ષિપતિ, તદાકૂતેન તસ્યાયોગાત્ । પ્રત્યક્ષાતિરિક્તં હિ તાદાત્મ્યતદુત્પત્તિલક્ષણસંબન્ધોપલક્ષિતકાર્યસ્વભાવાનુપલબ્ધિરુપલિઙ્ગત્રયસંપાદિતજન્મ-કમનુમાનમેવ પ્રમાણં ન શબ્દોહાદિકમ્, સંબન્ધવિકલત્વાદિતિ તદાકૂતમ્ ।

૬૩. અયુક્તં ચૈતત્, પ્રત્યક્ષાનુમાનાતિરિક્તપ્રમાણાન્તરાભાવગ્રહણોપાયાભાવાત્ । ન તાવત્પ્રત્યક્ષાત્ પ્રમાણાન્તરાભાવાવગતિઃ, તસ્ય સ્વલક્ષણવિષયત્વેનાભાવગ્રાહિતાવિરોધાત્ । નાપિ સ્વભાવ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○
રહેતો નથી કે જેના જ્ઞાન માટે અભાવ પ્રમાણ માનવું પડે. તેથી મીમાંસકકલ્પિત અભાવ પ્રમાણ નિર્વિષયક હોવાથી તેમની એ માન્યતા અપ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે.

○ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રૂપે જ પ્રમાણની દ્વિવિધતા ○

(૬૨) મૂળ શ્લોકમાં 'દ્વિધા' ના પ્રયોગથી 'બે જ પ્રમાણ હોય' એમ જણાવ્યું અને 'પ્રત્યક્ષં ચ પરોક્ષં ચ' એ પંક્તિથી 'પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ જ બે પ્રકારે પ્રમાણ છે' એમ સૂચિત થાય છે. આ કથનથી સૌગતો વડે કલ્પાયેલી 'પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન' રૂપે પ્રમાણની બે સંખ્યાનો નિરાસ થાય છે, કારણ કે આ રીતે પ્રમાણની દ્વિવિધતા, પોતાની માન્યતા અનુસારે પણ ઘટે નહીં.

બૌદ્ધોની માન્યતા એ છે કે પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન માત્ર અનુમાન જ પ્રમાણ છે, જે તાદાત્મ્ય - તદુત્પત્તિ સંબંધથી ઉપલક્ષિત, કાર્ય, સ્વભાવ અને અનુપલબ્ધિ રૂપ ત્રણ લિંગથી ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દ, ઉહ વિગેરે તો તેવા સંબંધરહિત હોવાથી પ્રમાણ નથી.

(૬૩) પરંતુ બૌદ્ધની આ માન્યતા યુક્ત નથી, કારણ કે 'પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી અતિરિક્ત પ્રમાણનો અભાવ છે' એવું તમે કયા પ્રમાણથી જાણ્યું ? 'પ્રત્યક્ષથી કે 'અનુમાનથી ?

(૧) પ્રત્યક્ષથી તો ન જાણી શકાય, કારણ કે પ્રત્યક્ષ તો માત્ર સ્વલક્ષણ રૂપ ભાવને જ વિષય બનાવે છે, અભાવને નહીં. તેથી તેના દ્વારા, પ્રત્યક્ષ - અનુમાનાતિરિક્ત પ્રમાણના અભાવનો બોધ અશક્ય છે.

(૨) અનુમાનથી પણ ન જાણી શકાય, કારણ કે બૌદ્ધમતે અનુમાનના સ્વભાવ, કાર્ય અને અનુપલબ્ધિ - એમ ત્રણ ભેદ મનાય છે. તે ત્રણેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણ છે. -

^૧સ્વભાવાનુમાન:- સ્વભાવ દ્વારા જેનું અનુમાન થાય તે. જેમ કે - 'આ વૃક્ષ છે, કારણ કે શિંશપા હોવાથી' અહીં શિંશપા એ વૃક્ષવિશેષ હોવાથી, તે સ્વરૂપથી જ વૃક્ષ છે.

^૨કાર્યાનુમાન:- કાર્ય દ્વારા જેનું અનુમાન થાય તે. જેમ કે - 'અહીં અગ્નિ છે, કારણ કે ધૂમાડો જોવાય છે' અહીં ધૂમરૂપ કાર્યથી વસ્તિનું અનુમાન થયું.

કાર્યાનુમાનાભ્યામ્, તયોર્વસ્તુસાધનત્વાત્ । નાપ્યનુપલબ્ધોઃ, તસ્યા અપ્યત્યન્તાભાવસાધન-વિરોધાત્ ।

૬૪. સા હિ ચતુર્વિધા વર્ણ્યતે મૂલભેદાપેક્ષ્યા, ^{૧૦૯}તદ યથા - વિરુદ્ધોપલબ્ધિર્વિરુદ્ધ-કાર્યોપલબ્ધિઃ કારણાનુપલબ્ધિઃ સ્વભાવાનુપલબ્ધિશ્ચેતિ । ન તાવદ્વિરુદ્ધોપલબ્ધોઃ પ્રમાણાન્તરસ્યાત્યન્તાભાવઃ, ^{૧૧૦}દૃશ્યાત્મનો વિરુદ્ધસ્ય વિધાનેન ^{૧૧૧}ઇતરાભાવસાધનાત્, સંનિહિતદેશ એવ પ્રતિયોગ્યભાવસિદ્ધેઃ । એતેન વિરુદ્ધકાર્યાનુપલબ્ધિરપિ વ્યાખ્યાતા, તસ્યા અપિ પ્રતિષેધ્યવિરોધિ-સંનિધાપનદ્વારેણાભાવસાધકત્વાત્ । કારણાનુપલબ્ધિરપિ તદેશાશાઙ્કિતકાર્યસ્યૈવાભાવં સાધયતિ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

આ બંને અનુમાન વસ્તુના સાધક હોવાથી, આ બે દ્વારા પ્રમાણાંતરના અભાવની સિદ્ધિ અશક્ય છે. માટે પ્રમાણાંતરના અભાવનો બોધ, આ બે અનુમાનથી તો ન થઈ શકે.

○અનુપલબ્ધિ દ્વારા પણ પ્રમાણાંતરનો અભાવ જણાતો નથી, કારણ કે અનુપલબ્ધિ, અમુક ક્ષેત્રાદિમાં જ અભાવ બતાવે છે, સર્વત્ર નહીં. તેથી આના દ્વારા સર્વત્ર પ્રમાણાંતરનો અભાવ છે, તેવો બોધ અશક્ય છે.

(૬૪) આ પક્ષને જરા સૂક્ષ્મતાથી સમજાએ - બૌદ્ધમાન્યતા પ્રમાણે ^૧વિરુદ્ધોપલબ્ધિ, ^૨વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ, ^૩કારણાનુપલબ્ધિ અને ^૪સ્વભાવાનુપલબ્ધિ - એમ અનુપલબ્ધિ અનુમાનના ચાર ભેદ બતાવ્યા છે. યદ્યપિ આ ચારે ભેદો અભાવની સિદ્ધિ કરે છે, પરંતુ પ્રતિનિયત ક્ષેત્રાદિમાં જ, સર્વત્ર નહીં. સર્વત્ર અભાવની સિદ્ધિ કેમ ન કરે ? તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે -

C.1 વિરુદ્ધોપલબ્ધિ, દેખાઈ રહેલા વિરુદ્ધ પદાર્થના વિધાનથી, અભાવનું વિધાન કરે છે. જેમ કે - 'નાત્ર અન્ધકારઃ, પ્રકાશોપલબ્ધોઃ = અહીં વિરોધી એવો પ્રકાશ જોવાતો હોવાથી, અહીં અંધકાર નથી' આ રીતે આ અનુમાન અભાવ સિદ્ધ કરે છે, પણ તે, સામે દેખાઈ રહેલા દેશમાં જ અભાવ સિદ્ધ કરે છે, કારણ કે ત્યાં જ વિરુદ્ધ પદાર્થ દેખાય છે. સર્વત્ર વિરુદ્ધ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ સંભવિત ન હોવાથી, સર્વત્ર અભાવને સિદ્ધ કરી શકતું નથી. તેથી સર્વત્ર પ્રમાણાંતરના અભાવનો બોધ, આનાથી અશક્ય છે.

C.2 વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ, સામે દેખાઈ રહેલા વિરુદ્ધ કાર્યના વિધાનથી, અભાવનું વિધાન કરે છે, જેમકે 'નાત્ર શીતસ્પર્શઃ, ધૂમાત્ = અહીં શીતસ્પર્શ નથી, કારણ કે શીતસ્પર્શના વિરોધી એવા અગ્નિ

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૦૯) તદ્ યથેત્યાદિ । વિરુદ્ધોપલબ્ધિર્યથા-નાત્ર શીતસ્પર્શઃ, અગ્નેરિતિ ૧ । વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિર્યથા-નાત્ર શીતસ્પર્શઃ, ધૂમાદિતિ ૨ । કારણાનુપલબ્ધિર્યથા-નાત્ર ધૂમઃ, અગ્ન્યભાવાદિતિ ૩ । સ્વભાવાનુપલબ્ધિર્યથા-નાત્ર ધૂમઃ, ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તસ્યાનુપલબ્ધેરિતિ ૪ । શૈષાસ્તુ સાપ્તાપિ અનુપલબ્ધયો ધર્મબિન્દુ(ન્યાયબિન્દુ)પ્રભૃતિશાસ્ત્રપ્રતિપાદિતા એષેવ ચતુર્ણુ ભેદેષ્વન્તર્ભવન્તિ, ઇતિ પ્રતિભેદરૂપત્વાન્ન પૃથગભિહિતાઃ । (૧૧૦) દૃશ્યાત્મન ઇતિ । દૃશ્યસ્વરૂપસ્ય વિરુદ્ધસ્ય વહન્યાદેઃ । (૧૧૧) ઇતરેતિ । પ્રતિષેધ્યસ્ય શીતાદેઃ ।

ન સર્વત્ર, સ્વયમસિદ્ધત્વાત્ । ^{૧૧૨}સ્વભાવાનુપલબ્ધિર^{૧૧૩}પ્યેકજ્ઞાનસંસર્ગિપદાર્થોપલમ્બરૂપા ^{૧૧૪}તદેશ
 એવ ^{૧૧૫}પ્રતિદ્વન્દ્વ્યભાવં ગમયતિ । અતઃ પ્રમાણાન્તરસ્યાપિ ક્વચિન્નિષેધઃ સ્યાત્ ન સર્વત્ર । તન્ન
 પ્રમાણાન્તરબાધકં સમસ્તિ ।।

○ ન્યાયરશ્મિ ○
 પદાર્થના કાર્યરૂપ ધૂમની ઉપલબ્ધિ થાય છે' - આ અનુમાનથી પણ સામે દેખાઈ રહેલા દેશમાં જ
 અભાવ જણાય છે, કારણકે ત્યાં જ વિરૂદ્ધ કાર્ય દેખાય છે. સર્વત્ર વિરૂદ્ધ કાર્યની ઉપલબ્ધિ સંભવિત
 ન હોવાથી, સર્વત્ર અભાવને સિદ્ધ કરી શકતું નથી. તેથી સર્વત્ર પ્રમાણાંતરના અભાવનો બોધ, આ
 અનુમાન દ્વારા પણ અશક્ય છે.

C.3 કારણાનુપલબ્ધિ, જે દેશમાં કારણની અનુપલબ્ધિ હોય તે જ દેશમાં કાર્યનો અભાવ
 જણાવે છે. જેમકે 'નાત્ર ધૂમઃ અગ્ન્યભાવાત્ = અહીં ધૂમ નથી, કારણ કે અગ્નિરૂપ કારણની
 અનુપલબ્ધિ છે' આ અનુમાનથી પણ સામે દેખાઈ રહેલા દેશમાં જ અભાવ જણાય છે, કારણ કે ત્યાં
 જ કારણની અનુપલબ્ધિ જોવાય છે. સર્વત્ર કારણની અનુપલબ્ધિ અસંભવિત હોવાથી, આ અનુમાન
 સર્વત્ર અભાવને સિદ્ધ કરી શકતું નથી. તેથી સર્વત્ર પ્રમાણાંતરના અભાવનો બોધ, આ અનુમાન દ્વારા
 પણ અશક્ય છે.

C.4 સ્વભાવાનુપલબ્ધિ પણ નિયત દેશમાં જ અભાવની સિદ્ધિ કરે છે. તે આ રીતે - 'ભૂતલે
 ઘટઃ' એવું જ્ઞાન થાય છે, તેમાં ભૂતલ અને ઘટ બે પદાર્થનો, જેની વચ્ચે સંયોગ સંબંધ છે તે બેનો,
 બોધ થાય છે. એટલે આ બંને, એક જ જ્ઞાનમાં રહેલા સંસર્ગિ પદાર્થો છે. હવે જ્યારે એ બેમાંથી માત્ર
 એકનું જ - ભૂતલનું જ - જ્ઞાન થાય (એકજ્ઞાનસંસર્ગિપદાર્થ-ભૂતલની ઉપલબ્ધિ થાય) ત્યારે તે સંસર્ગિ
 પદાર્થોમાંનો બીજો (પ્રતિદ્વન્દ્વી) પદાર્થ ઘટ નથી, એવું નક્કી થાય છે - આ રીતે સ્વભાવાનુપલબ્ધિથી
 ઘટાભાવનું જ્ઞાન થાય છે. તે પણ, જે દેશમાં એક સંસર્ગિપદાર્થ - ભૂતલનું જ્ઞાન થયું હોય, ત્યાં જ
 બીજા સંસર્ગિપદાર્થ - ઘટના અભાવનું જ્ઞાન કરાવે છે - સર્વત્ર નહીં. તેથી સર્વત્ર પ્રમાણાંતરના
 અભાવનો બોધ, આ અનુમાન દ્વારા પણ અશક્ય છે.

આમ 'પ્રત્યક્ષ - અનુમાનથી અતિરિક્ત કોઈ પ્રમાણ નથી' - એવું કોઈક સ્થાને નક્કી થઈ શકે,
 પણ સર્વત્ર નહીં. એટલે, પ્રત્યક્ષ - અનુમાનથી અતિરિક્ત પ્રમાણનો કોઈ બાધક ન હોવાથી, ઉહ
 વગેરેની પણ પ્રમાણ રૂપે સિદ્ધિ થાય છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૧૨) સ્વભાવાનુપલબ્ધિરિતિ દૃશ્યાનુપલબ્ધિઃ । (૧૧૩) એકેત્યાદિ । એકસ્ય ચક્ષુરાદિજ્ઞાનસ્ય ગ્રાહ્યં
 ચક્ષુરાદિપ્રણિધાનાભિમુખં ભૂઘટાદિવસ્તુદ્વયમન્યોન્યાપેક્ષમેકજ્ઞાનસંસર્ગિ કથ્યતે, તયોર્હિ સતોર્નેકનિયતા
 પ્રતિપત્તિઃ સ્યાત્, પરિચ્છેદયોગ્યતાયા દ્વયોરપ્યવિશેષાત્ । જ્ઞાને વસ્તુદ્વયસંસર્ગશ્ચ તદાકારયોરેકસ્મિન્
 જ્ઞાને સંસર્ગાદ્ વસ્તુનોરપ્યુપચારેણ સંસર્ગવ્યપદેશાત્ । તત્ત એકસ્મિન્ જ્ઞાને સંસર્ગઃ સંબન્ધો વિદ્યતે યસ્ય
 ભૂતલાદેર્ઘટાદિનેતિ પ્રકરણાત્ સ્વયમ્બૂદ્ધમ્, સ ચાસૌ પદાર્થશ્ચ તસ્યોપલમ્બપરિચ્છેદો રૂપં યસ્યાઃ
 સ્વભાવાનુલબ્ધેઃ સા તથા; કેવલભૂતલોપલમ્બરૂપ ઇતિ યાવત્ । (૧૧૪) તદેશ એવેતિ । ભૂતલદેશ એવ ।
 (૧૧૫) પ્રતિદ્વન્દ્વિનો ઘટાદેઃ ।

૬૫. પ્રત્યક્ષાનુમાનયોશ્ચ પ્રામાણ્યં કુત્તરિતિ વિન્યમ્ । ન તાવત્પ્રત્યક્ષાત્, તસ્ય નિર્વિકલ્પકતયા સતોઽપ્યસત્કલ્પત્વાત્ । તત્પૃષ્ઠભાવી વિકલ્પસ્તુ ન ^{૧૧૬}સ્વલક્ષણામ્મોધિ-મધ્યમવગાહતે, તત્કથં તત્રાપ્રવિષ્ટસ્તત્સ્વરૂપં નિશ્ચિનુયાત્ । અપ્રમાણભૂતાચ્ચ તસ્માત્પ્રામાણ્યનિર્ણય ઇતિ નિબિડજડિમાવિષ્કરણં ભવતામ્ । અનુમાનાત્પ્રામાણ્યનિર્ણય ઇતિ ચેત્, ન, તસ્યાપિ

○ન્યાયરશ્મિ○

○ બૌદ્ધમતે પ્રત્યક્ષ - અનુમાનનું પ્રમાણ્ય પણ કઈ રીતે ? ○

(૬૫) પહેલી વાત - બૌદ્ધમતે જે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણ મનાયા છે, તે બંનેના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય કોનાથી થશે ? 'પ્રત્યક્ષથી કે 'અનુમાનથી ?

(૧) બંનેના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી તો અશક્ય છે, કારણકે પ્રત્યક્ષ તો નિર્વિકલ્પ હોવાથી, વિકલ્પ - વિચારથી શૂન્ય છે, માટે પ્રમાણતા/અપ્રમાણતાનો વિચાર તેનાથી અશક્ય છે. નિર્વિકલ્પ તો વિદ્યમાન હોવા છતાં અવિદ્યમાન તુલ્ય જ છે, તેથી એના આધારે પ્રામાણ્યનું વ્યવસ્થાપન ન થઈ શકે.

પ્રશ્ન:- નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ બાદ થતા 'વિકલ્પજ્ઞાન'થી પ્રમાણ્યનો નિશ્ચય માનીએ તો ?

ઉત્તર:- તો યદ્યપિ વાંધો નથી, કારણ કે વિકલ્પજ્ઞાન તે વિચારાત્મક છે. પણ બૌદ્ધમતે વિકલ્પજ્ઞાનનો વિષય સ્વલક્ષણ ન બનતો હોવાથી જ્ઞાનરૂપ સ્વલક્ષણના સ્વરૂપનો નિશ્ચય, તેનાથી અશક્ય છે. વળી વિકલ્પજ્ઞાન તો અપ્રમાણ મનાય છે, એવા અપ્રમાણભૂત વિકલ્પજ્ઞાનથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય માનવો એ તો તમારી ગાઢ જડતાનો જ આવિષ્કાર છે.

(૨) બંનેના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અનુમાનથી પણ અશક્ય છે, કારણ કે બૌદ્ધમતે બધી વસ્તુઓ સ્વલક્ષણરૂપ છે. જે સ્વલક્ષણને વિષય બનાવે તે જ પ્રમાણ છે. પ્રત્યક્ષ - અનુભિતિરૂપ જ્ઞાન પણ સત્ હોવાથી સ્વલક્ષણ છે. હવે અનુમાન, સ્વલક્ષણને વિષય જ બનાવતો નથી, તેનો વિષય અસત્ એવું સામાન્ય જ હોય છે. એટલે અનુમાનથી પણ પ્રત્યક્ષ/અનુમાનના પ્રમાણ્યનો નિર્ણય થઈ જ ન શકે.

બૌદ્ધ:- બંનેના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય, ભલે અનુમાનથી ન થતો હોય, તો પણ અનુમાન દ્વારા તેમના અપ્રામાણ્યનો વ્યવચ્છેદ તો થાય જ છે.

જૈન:- બૌદ્ધમતે, અનુમાનથી તેમના અપ્રમાણ્યનો વ્યવચ્છેદ પણ ન થઈ શકે, કારણ કે ભૂતલાદિમાં ઘટત્વનો વ્યવચ્છેદ કરવામાં આવે છે, ત્યાં વ્યવચ્છેદ તે ભૂતલથી અભિન્ન છે. (કારણ કે ઘટત્વાભાવ એ ભૂતલનું જ સ્વરૂપ છે, એ જૈનમાન્ય પ્રસિદ્ધ પદાર્થ છે) એટલે અનુમાનથી જે અપ્રામાણ્યનો વ્યવચ્છેદ પ્રત્યક્ષાદિમાં કરાય છે, તે વ્યવચ્છેદ પ્રત્યક્ષાદિ સ્વરૂપ જ છે. એવું ન માનો, તો અનુમાનનો વિષયમાત્ર વ્યવચ્છેદ રહે, જે વસ્તુ નથી - પણ અભાવ છે, એટલે અનુમાન

○અર્થસંપ્રેક્ષણ○

(૧૧૬) સ્વલક્ષણામ્મોધીતિ । સ્વલક્ષણં પ્રત્યક્ષાનુમાને, તે એવ વિકલ્પસ્ય સામાન્યવિષયત્વેનાવિષયત્વાદ અમ્મોધિ: । (૧૧૭) તત્સ્વરૂપં પ્રત્યક્ષાનુમાનસ્વરૂપમ્ ।

સ્વલક્ષણાદ્ બહિઃ પ્લવનાત્ । અપ્રામાણ્યવ્યવચ્છેદસ્તેન સાધ્યતે ઇતિ ચેત્, ન, વ્યવચ્છેદસ્ય વ્યવચ્છિન્નાવ્યતિરેકાત્, ઇતરથાન્ધકારનર્તનકલ્પમનુમાનમાસજ્યેત, નિર્વિષયત્વાત્ ।

૬૬. કિં ચ । ^{૧૧૮}તત્પ્રામાણ્યનિર્ણાયકમનુમાનં પ્રમાણમપ્રમાણં વા । ન તાવદપ્રમાણમ્, તતઃ પ્રામાણ્યાસિદ્ધેઃ । નાપિ પ્રમાણમ્, ^{૧૧૯}તત્પ્રામાણ્યસાધકાભાવાત્ । ન હિ પ્રત્યક્ષાત્ તત્સિદ્ધિઃ, વિકલ્પશૂન્યતયાકિંચિત્કરત્વાત્, ઇત્યુક્તમ્ । અનુમાનાત્ ^{૧૨૦}તત્સાધને વિકલ્પયુગલં ^{૧૨૧}તદવસ્થમેવાવતિષ્ઠતે તત્પ્રામાણ્યસાધનેડપ્યનુમાનકલ્પના ઇત્યનવસ્થા ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

નિર્વિષયક બનવાથી 'અંધારામાં નાચવા' ની જેમ વ્યર્થ બની જશે.

અને જો તે વ્યવચ્છેદને પ્રત્યક્ષાદિ રૂપ માનો, તો તે સ્વલક્ષણને તો અનુમાન વિષય કરતું નથી, માટે સ્વલક્ષણસ્વરૂપ વ્યવચ્છેદ પણ તેનો વિષય ન બની શકે. એટલે કોઈ પણ રીતે અનુમાનથી પ્રત્યક્ષાદિનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ થઈ શકે નહીં.

(૬૬) બીજી વાત - પ્રત્યક્ષ-અનુમાનના પ્રમાણ્યનો નિશ્ચય, તમે જે અનુમાનથી કરો છો, તે અનુમાન 'પ્રમાણભૂત છે કે અપ્રમાણભૂત ?

(૧) પ્રત્યક્ષ-અનુમાનના પ્રામાણ્યનું નિર્ણાયક અનુમાન જો અપ્રમાણભૂત હોય, તો અપ્રમાણભૂત એવા અનુમાનથી, પ્રત્યક્ષ - અનુમાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય શી રીતે થઈ શકે ?

(૨) પ્રત્યક્ષ-અનુમાનના પ્રામાણ્યનું નિર્ણાયક અનુમાન પ્રમાણભૂત છે - એમ પણ ન કહી શકાય, કારણ કે 'નિર્ણાયક અનુમાન પ્રમાણ છે' એવો નિશ્ચય કરાવનારું પ્રમાણ કયું છે ? ^Aપ્રત્યક્ષ કે ^Bઅનુમાન ?

(A) પ્રત્યક્ષ તો ન માની શકાય, કારણ કે તે તો નિર્વિકલ્પ (વિચારશૂન્ય) હોવાથી, તેના દ્વારા બીજાના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અશક્ય છે.

(B) અનુમાન પણ ન માની શકાય, કારણ કે તે અનુમાનના પણ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી કે અનુમાનથી ? પ્રત્યક્ષ તો પોતે અસમર્થ હોવાથી, તેનાથી તો ન થઈ શકે. અનુમાનથી માનશો તો તે અનુમાનના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ કોનાથી ? પ્રત્યક્ષથી કે અનુમાનથી... એમ અનવસ્થા થશે.

આમ નિર્ણાયક અનુમાનના પ્રામાણ્યનું સાધક કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી, તે પ્રત્યક્ષ-અનુમાનના પ્રામાણ્યનું નિર્ણાયક ન બની શકે. તેથી તમારા મત પ્રમાણે પણ, પ્રત્યક્ષ-અનુમાનની પ્રમાણતા સિદ્ધ નથી.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૧૮) તદિતિ । તયોઃ પ્રત્યક્ષાનુમાનયોઃ । (૧૧૯) તત્પ્રામાણ્યેતિ । તસ્ય પ્રત્યક્ષાનુમાન-પ્રામાણ્યનિર્ણાયકાનુમાનસ્ય । (૧૨૦) તત્સાધન ઇતિ । પ્રામાણ્યનિર્ણાયકાનુમાનપ્રામાણ્યસાધને । (૧૨૧) તદવસ્થમિતિ । તદપ્યનુમાનં પ્રમાણમપ્રમાણં ચેતિ ।

૬૭. કિં ચ । ગૃહીતસંબન્ધસ્યાનુમાનં પ્રવર્તેત, સંબન્ધસ્ત્રિકાલગોચરો ગ્રાહ્યઃ, ન ચ પ્રત્યક્ષં તં લક્ષયિતું ક્ષમતે, પૂર્વાપરક્ષણત્રુટિતરૂપવાર્તમાનિકક્ષણગ્રહણપર્યવસિતસત્તાકત્વાત્ તદુત્તરકાલભાવિનો વિકલ્પસ્યાપિ વ્યાવહારિકાભિપ્રાયેણ તન્નિષ્ઠતાભ્યુપગમાત્ । અનુમાનાદ્ ગ્રહીષ્યતિ ઇતિ ચેત્, નનુ તદપિ સંબન્ધપૂર્વકં પ્રવર્તેતે, તદ્ગ્રહણેऽપીયં વાર્તા ઇતિ અનવસ્થા ।

૬૮. તસ્માદનુમાનમભિલષતા ગત્યન્તરાભાવાત્ તત્સંબન્ધગ્રહણપ્રવણસ્ત્રિકાલગોચરોઽવ્યભિચારી
⁴²વિતર્કોઽભ્યુપગન્તવ્યઃ । તથા ચ પ્રસ્તુતદ્વૈવિધ્યસ્ય વિઘટિતત્વાત્, અન્યદપિ યદેવંવિધમવિસંવાદિ
 ○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૬૭) ત્રીજી વાત - સાધ્ય - સાધનના સંબંધનું ગ્રહણ થાય, તો જ અનુમાન શક્ય છે. તે સાધ્ય - સાધનનો સંબંધ ત્રિકાલિક હોવો જોઈએ. અનુમાન કરવાં, આ સાધ્ય-સાધનના સંબંધનું ગ્રહણ શેનાથી થશે ? 'પ્રત્યક્ષથી કે 'અનુમાનથી ?

(૧) પ્રત્યક્ષથી તો ન થઈ શકે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ તો પૂર્વ-અપર ક્ષણથી ત્રુટિત હોવાથી, માત્ર વર્તમાનગત સ્વલક્ષણને ગ્રહણ કરવામાં જ પર્યવસિત છે. આવા પ્રત્યક્ષથી ત્રિકાલિક સાધ્ય - સાધનના સંબંધનું ગ્રહણ તો શી રીતે થઈ શકે ?

પ્રત્યક્ષ પછી થતાં વિકલ્પથી પણ સંબંધનું ગ્રહણ અશક્ય છે, કારણ કે વ્યવહારથી વિકલ્પનો વિષય પણ, વાર્તમાનિક સ્વલક્ષણ જ છે, એટલે ત્રૈકાલિક સંબંધનું જ્ઞાન વિકલ્પથી પણ ન થઈ શકે.

(૨) 'સંબંધનું ગ્રહણ અનુમાનથી થાય' એમ કહેશો તો તે સંબંધજ્ઞાપક અનુમાન પણ સંબંધ પૂર્વક જ થઈ શકશે, તેના સંબંધનો નિર્ણય પણ પ્રત્યક્ષથી કે અનુમાનથી ? એવી વિકલ્પપરંપરા થતાં, અનવસ્થા થશે.

(૬૮) નિષ્કર્ષ:- બીજો કોઈ ઉપાય ન હોવાથી, અનુમાનના પ્રામાણ્યને સ્વીકારવા માટે, સાધ્ય-સાધનના ત્રિકાલિક સંબંધને ગ્રહણ કરવામાં કુશળ, ત્રિકાલવિષયક, અવ્યભિચારી એવા 'વિતર્ક' ને અતિરિક્ત પ્રમાણરૂપે માનવો જ રહ્યો. આમ અતિરિક્ત પ્રમાણ માનવાથી 'પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન - એમ માત્ર બે જ પ્રમાણ છે' - આ રીતે બૌદ્ધકલ્પિત પ્રમાણની દ્વિવિધતાનો વિનાશ થઈ ગયો.

આ રીતે માત્ર 'વિતર્ક' જ નહીં, પણ પ્રત્યક્ષજ્ઞા, ઉપમાન, શાબ્દ વગેરે જે પણ જ્ઞાનો

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(42) "અન્યવ્યતિરેકાભ્યાં વ્યાપ્તિજ્ઞાનં દર્શનસ્મરણાભ્યામગૃહીતપ્રત્યભિજ્ઞાનનિબન્ધનં તર્કઃ ચિન્તા ।" - લઘી.અમ.પૃ.૨૧, "અવિજ્ઞાતતત્ત્વેઽર્થે કારણોપપત્તિતત્ત્વજ્ઞાનાર્થમૂહસ્તર્કઃ ।" - ન્યાયસૂ. ૧/૧/૪૦ "અવિજ્ઞાતતત્ત્વે સામાન્યતો જ્ઞાતે ધર્મિણિ એકપક્ષાનુકૂલકારણદર્શનાત્ તસ્મિન્ સંભાવનાપ્રત્યયો ભવિતવ્યતાવભાસઃ તદિતરપક્ષશૈથિલ્યાપાદને તદ્ગ્રાહકપ્રમાણમનુગૃહ્ય તાન્ સુખં પ્રવર્તયન્ તત્ત્વજ્ઞાનાર્થમૂહસ્તર્કઃ ।" - ન્યાયમં.પૃ.૫૮૬.પૃ.૧૩ "એકધર્માભ્યુપગમે દ્વિતીયસ્ય નિયતપ્રાપ્તિરૂપઃ તર્કઃ ।" ન્યાયલી. પૃ.૫૪ । "વ્યાપકાભાવવત્ત્વેન નિર્ણીતે વ્યાપ્યસ્યાહાર્યારોપાદ્યો વ્યાપકસ્યાહાર્યારોપઃ સ તર્કઃ ।" ન્યાયસૂત્રવૃ. ૧/૧/૪૦ । "તર્કશ્ચાપાદ્યાપાદકયોર્વ્યાપ્તિમૂલઃ ।" -મહાવિ.પૃ.૧૩૧ । અદૃષ્ટસમ્બન્ધાત્પરોક્ષપ્રતીતિઃ તર્ક ઇતિ લક્ષણમ્ ।" -પ્રમાણવાર્તિકાલં.પૃ.૩૦૦ ।

જ્ઞાનં તત્પ્રમાણમસ્તુ इत्यलं शुष्काभिमानेनेति । यदि पुनः साध्यार्थान्यथानुपपन्नहेतुसंपादित-
मनुमानमिष्येत, तदा प्रत्यक्षमनुमानं चेत्यपि द्वैविध्यं घटामटेदेव; प्रत्यक्षव्यतिरिक्तज्ञानस्य
सामस्त्येनानुमानेऽन्तर्भावसंभवात्, अन्यथानुपपन्नार्थान्तरमन्तरेण परोक्षार्थविषयप्रतीतेरभावादिति ।।

૬૯. સાંપ્રતમન્યથા સૂત્રાવયવેનૈવ પ્રકૃતનિયમકારણમાહ-મેયવિનિશ્ચયાદિતિ । દ્વિધૈવેતિ
ચ કાકાક્ષિગોલકન્યાયેનાત્રાપિ સંબન્ધનીયમ્ । તતશ્ચાયમર્થઃ-દ્વાભ્યામેવ પ્રકારાભ્યાં મેયસ્ય
ગ્રાહ્યાર્થસ્ય નિશ્ચયાત્ સ્વરૂપનિર્ણયાત્, દ્વે એવ પ્રમાણે ન ન્યૂનમધિકં ચેતિ^{૪૩} ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○
અવિસંવાદી હોય, તે બધા જ ભલે પ્રમાણ હો. માટે ‘પ્રત્યક્ષ-અનુમાન બે જ પ્રમાણ છે’ એવા શુષ્ક
(ફોક) અભિમાનથી સર્થું.

હા, “સાધ્ય વિના સંગત ન થાય એવા હેતુ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન એટલે અનુમાન” - આવું
જો લક્ષણ કહેતા હો, તો અમને કોઈ જ વાંધો નથી. આ રીતે તો પ્રત્યક્ષ - અનુમાનની દ્વિવિધતા પણ
ઘટશે અને પ્રત્યક્ષાતિરિક્ત પ્રત્યક્ષિજ્ઞા આદિ જ્ઞાનોનો, અનુમાનમાં અંતર્ભાવ પણ થઈ જશે, કારણ
કે ‘અન્યથાનુપપન્ન’ અર્થ પ્રમાણે જ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞા વગેરે દ્વારા પરોક્ષ અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. આ
રીતનું અનુમાન કહેવાથી, અર્થતઃ તો તમે ‘પરોક્ષ’ની જ કલ્પના કરી છે. માટે ‘પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષના
ભેદે પ્રમાણના બે પ્રકાર છે’ - એમ કહેવું યોગ્ય જ છે.

○ ‘પ્રમાણ બે જ છે’ એ અંગે શ્લોકનું અન્ય રીતે અર્થઘટન ○

(૬૯) ‘મેયવિનિશ્ચયાત્’ એ શ્લોકમાં રહેલ ‘દ્વિધા’ શબ્દનો કાકાક્ષિગોલક ન્યાયે ઉભયન્ન સંબંધ
કરવો. જેમ કાગડાની આંખ બે હોય, પણ ડોળો-કીકી એક હોય છે, જ્યારે જે બાજુ જોવાનું હોય
ત્યારે તે એક જ કીકી જુદી-જુદી બાજું ફરે છે. તેમ એક જ ‘દ્વિધા’ શબ્દનો, પ્રમાણનો ભેદ બતાવવા
‘પ્રમાણ’ ની સાથે અન્વય કરવો અને પ્રમેયનો ભેદ બતાવવા ‘મેયવિનિશ્ચયાત્’ ની સાથે અન્વય
કરવો.

‘મેયવિનિશ્ચયાત્’ ની સાથે ‘દ્વિધા’ નો અન્વય થતાં શ્લોકનો અર્થ આ રીતે થશે - પ્રમેય (ગ્રાહ્ય)
પદાર્થનો બે જ પ્રકારે નિશ્ચય થતો હોવાથી, પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે જ પ્રમાણ છે, ન્યૂનાધિક
નહીં.

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(43) "जं परदो विष्णाणं तं तु परोक्खत्ति भणिदमत्थेसु। जं केवलेण णादं हवदि हु जीवेण पच्चक्खं।"
-प्रवचनसारः श्लो.५८। "आद्ये परोक्षम्, प्रत्यक्षमन्यत्।" -तत्त्वार्थसू.१/११,१२। "दुविहे नाणे
पण्णत्तं, तं जहा-पच्चक्खे चेव परोक्खे चेव।" -स्थानाङ्ग सूत्र २/१/७१। "न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां
मेयस्यान्यस्य संभवः।" -प्रमाणवा.३/६३।

૭૦. અયમગ્રામિપ્રાયઃ^{૪૪} સ્વસંવેદનં પ્રતિ નિખિલજ્ઞાનાનામેકરૂપતયા સાક્ષાત્કરણચતુરત્વાત્ નાસ્ત્યેવ ભેદઃ; બહિરર્થ પુનરપેક્ષ્ય કશ્ચિચ્ચક્ષુરાદિસામગ્રીબલલબ્ધસત્તાકઃ સ્વાવયવવ્યાપિનં કાલાન્તરસંચરિષ્ણું સ્થગિતક્ષણવિવર્તમલક્ષિતપરમાણુપારિમાણ્ડલ્યં^{૧૨૩} સંનિહિતં વિશદનિર્ભાસં સામાન્યમાકારં સાક્ષાત્કુર્વાણઃ પ્રકાશઃ પ્રથતે, તત્ર પ્રત્યક્ષવ્યવહારઃ પ્રવર્તતે । યઃ પુનર્નિર્લિંગશબ્દાદિદ્વારેણ^{૧૨૩} નિયતાનિયતસામાન્યાકારાવલોકી પરિસ્ફુટતારહિતઃ સ્વલ્વાત્મનોડર્થ-

૦ ન્યાયરશ્મિ ૦

(૭૦) અભિપ્રાયઃ- બધા જ્ઞાનો સ્વસંવેદનની અપેક્ષાએ તો માત્ર એક જ સ્વરૂપ છે, કારણ કે બધા જ જ્ઞાનો, જ્ઞાન સ્વરૂપે જ પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરે છે અને એમાં જ તેઓની ચતુરાર્થ છે. માટે બધા જ્ઞાનોમાં આ દૃષ્ટિએ તો કોઈ ભેદ જ નથી, પરંતુ બાહ્ય પદાર્થની અપેક્ષાએ બધા જ્ઞાનોમાં ભેદ પડે છે. તે આ રીતે -

ચક્ષુ વિગેરે સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ કોઈક જ્ઞાન, સ્વ-અવયવોમાં વ્યાપીને રહેલા, કાળાંતરમાં પણ રહેનારા (અર્થાત્ ક્ષણિક નહીં) ક્ષણિક પર્યાયો જેમાં ગૌણ થયા છે તેવા, પરમાણુના પરિમાણનું જ્ઞાન જેમાં નથી હોતું તેવા, આસન્નદેશમાં રહેલ સામાન્યાકારનો સ્પષ્ટ બોધ કરનારું હોય છે, તેને ‘પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે.

અહીં શબ્દોનો ભાવાર્થ આ મુજબ છે - (૧) સ્વાવયવવ્યાપિ - અર્થાત્ અવયવીને જુએ છે. બૌદ્ધો અવયવી નથી માનતાં, તેનું ખંડન થયું.

(૨) કાલાંતર સંચરિષ્ણુ - અન્વયી એવા દ્રવ્યને જુએ છે - ક્ષણિકને નહીં

(૩) સ્થગિતક્ષણવિવર્તમ્ - ક્ષણિક પર્યાયો તો વિશેષ છે, અહીં સામાન્યની વાત છે, તેથી વિશેષો ગૌણ બને છે.

(૪) અલક્ષિતપરમાણુપારિમાણ્ડલ્ય - અવયવીનું જ્ઞાન થાય છે. એટલે અંત્ય અવયવરૂપ પરમાણુનું પ્રત્યક્ષ તેમાં નથી થતું.

તથા જે આત્માનો અર્થગ્રહણ પરિણામ, લિંગ-શબ્દ વગેરે દ્વારા નિયત - અનિયત એવા સામાન્યકારને જુએ છે અને તેનો અસ્પષ્ટ રૂપે બોધ કરાવે છે, તે ‘પરોક્ષ’ કહેવાય છે.

૦ અર્થસંપ્રેક્ષણ ૦

(૧૨૨) પારિમાણ્ડલ્યમિતિ । પરિમાણ્ડલાઃ પરમાણવાઃ, તેષાં ભાવઃ, યણિ અનુશતિકાદિત્વાત્ ઉભયપદવૃદ્ધૌ પારિમાણ્ડલ્યં વર્તુલત્વમ્, ન્યાયકુમુદચન્દ્રે પ્રભાચન્દ્રેણાપ્યેવં વ્યાખ્યાતત્વાત્ । અન્યે તુ પારિમાણ્ડલ્યં પરમાણુપરિમાણમેવ ઇત્યાહુઃ । (૧૨૩) નિયતાનિયતેત્યાદિ । વિજાતીયેભ્યો વ્યાવૃત્તત્વાત્ નિયતઃ, સજાતીયેભ્યશ્ચાવ્યાવૃત્તત્વાત્ સર્વં ઇવાનિયતઃ, તતો નિયતાનિયતશ્ચાસૌ સામાન્યાકારશ્ચેતિ વિગ્રહઃ ।

૦ શાસ્ત્રસંલોક ૦

(૪૪) “ભાવપ્રમેયાપેક્ષાયાં, પ્રમાણાભાસનિહનવઃ । બહિઃ પ્રમેયાપેક્ષાયાં પ્રમાણં તન્નવેતિ ચ ॥” - સ્યા.ર.પૃ.૨૦ ।

“સ્વસંવેદનાપેક્ષયા નિખિલજ્ઞાનાનામેકરૂપત્વેડપિ બહિરર્થ ચાપેક્ષ્ય કશ્ચિચ્ચક્ષુરાદિ.... બોધઃ સઃ પરોક્ષતાં સ્વીકરોતિ ॥” - ન્યાયા.હા. - સામ્યમ્ ।

પ્રસિદ્ધાનિ પ્રમાણાનિ વ્યવહારશ્ચ તત્કૃતઃ

પ્રમાણલક્ષણસ્યોક્તૌ જ્ઞાયતે ન પ્રયોજનમ્ ॥ ૨ ॥

૭૨. ઇહ વચનમુચ્ચારયતા વિમૃશ્યભાષિણા પ્રત્યવમૃશ્યમ્-કિમિદં મામકં વચનં શ્રોતૃસંસ્કારાધાયકમુત નેતિ । ઇતરથા પર્યાલોચિતકારિતાસ્ય હીયતે । શ્રોતૃસંસ્કારાધાયકં ચેત્, ઉચ્ચારયતિ અન્યથા વિપર્યય ઇતિ । એતત્તુ પ્રમાણલક્ષણવાક્યં સકલજનનાનાદિપ્રરુદ્ધાર્થં પ્રત્યાયકત્વાદશ્રોતૃસંસ્કારાધાયકમ્ । અત આહ-પ્રસિદ્ધાનિ પ્રરુદ્ધાનિ, નાધુના સાધ્યાનીત્યર્થઃ । પ્રમાણાનિ પ્રત્યક્ષાદીનિ,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ પ્રમાણ લક્ષણને કહેવાનું શું પ્રયોજન ? -પૂર્વપક્ષ ○

શ્લોકાર્થઃ- પ્રમાણો પ્રસિદ્ધ છે અને પ્રમાણો દ્વારા થતો વ્યવહાર પણ પ્રસિદ્ધ છે, તો પછી પ્રમાણના લક્ષણને કહેવાનું પ્રયોજન શું ? એ જ ખ્યાલ નથી આવતો. (પૂર્વપક્ષ) (૨)

(૭૨) વિવેચનઃ- જે વાત ઘણા વર્ષોથી ચાલતી હોય, તે વાત પર કોઈ ધ્યાન નથી આપતું. જો કોઈ વિશેષ વાત કહેવાય તો બધા એકાગ્રતાથી સાંભળે. માટે વચનપ્રયોગ કરતા, વક્તાએ વિચારવું જોઈએ કે “મારા વચનથી શ્રોતાને અસર થાય છે કે નહીં - મારા બોલવાથી શ્રોતામાં, સંસ્કારોનું આધાન થાય છે કે નહીં.” જો આવું વિચારવામાં જ ન આવે, તો બોલનારની પર્યાલોચિતકારિતા (કોઈ પણ કામ વિચાર પૂર્વક કરવું એવી ટેક) જ ન ઘટે. તેથી જો શ્રોતામાં સંસ્કારનું આધાન થતું હોય તો જ વચનોચ્ચાર કરવો, જો શ્રોતામાં સંસ્કારનું આધાન ન થતું હોય તો વિમૃશ્યભાષીએ (વિચાર પૂર્વક બોલનાર વ્યક્તિએ) વચનોચ્ચાર ન કરવો.

ભાવાર્થઃ- જેને જે વાતની ખબર ન હોય, તે કહેવામાં આવે, તો ધ્યાનથી સાંભળે-યાદ રાખે. પ્રમાણ તો બધાને ખબર જ છે. તેનાથી જ જગતનો સર્વ વ્યવહાર ચાલે છે. હવે તેનું લક્ષણ તમે કહો છો, પણ તે કોઈ સાંભળશે જ નહીં - ધ્યાન જ નહીં આપે, કારણ કે બધાને ખબર છે. તેથી તેવું વાક્ય, શ્રોતાને સંસ્કાર આધાયક - અસરકારક ન બનતું હોવાથી, વિમૃશ્યભાષી વ્યક્તિએ એવો વચનોચ્ચાર ન કરવો જોઈએ.

આ જ વાત ગાથામાં કહે છે - જે પ્રસિદ્ધ હોય તે સાધ્ય ન બને, પ્રમાણ તો પ્રસિદ્ધ જ છે, માટે તેને સાધ્ય બનાવવાની (સિદ્ધ કરવાની) કોઈ જરૂર નથી.

પ્રશ્નઃ- પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે જ પ્રમાણ છે, તો પછી દ્વિવચનનો પ્રયોગ ન કરતા,

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(45) “ધર્માર્થિભિઃ પ્રમાણાદેર્લક્ષણં ન તુ યુક્તિમ્ । પ્રયોજનાદ્યભાવેન તથા ચાહ મહામતિઃ ॥” અષ્ટક.

૧૩/૪,૫

“પ્રમાણ્યં યદિ શાસ્ત્રગમ્યમથ ન પ્રાગર્થસંવાદનાત્,

સંખ્યાલક્ષણગોચરાર્થકથને કિં કારણં ચેતસામ્ ।

આ જ્ઞાનં સકલાગમાર્થવિષયજ્ઞાનાવિરોધં બુદ્ધાઃ,

પ્રેક્ષન્તે તદુદીરિતાર્થગહને સન્દેહવિચ્છિન્તયે ॥” -ન્યાયવિ.પૃ. ૨૪૬ ।

પરોક્ષગતભેદાપેક્ષયા બહુવચનં વ્યક્તિભેદે સામાન્યમપિ કથંચિદ્ ભિદ્યતે इति दर्शनार्थम् । तथा हि, तदविवक्षितव्यक्तिकमेकरूपतां विभर्ति प्रमाणमिति; व्यक्त्यवच्छेदेन पुनरवच्छिद्यमानं नानाकारतामादत्ते प्रत्यक्षानुमानशाब्दानि प्रमाणीतीति, व्यक्तिव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तरूपत्वात्तस्य । तथा हि-शब्दाच्चक्षुरादेर्वा दूराद् वृक्ष इति प्रत्यये धवखदिरपलाशादिविशेषानपेक्षया साधारणं वृक्षत्वमेव चकारस्ति, तस्मात् तेभ्यो भिन्नं तद्, व्यतिरेकिणाकारेण ज्ञाने प्रतिभासनाद् घटादिवत् । परिस्फुटद्धवखदिरपलाशादिविशेषावलोकनवेलायां तु न तदतिरेकिणा रूपेण प्रकाशते इत्यभिन्नम्, तदव्यतिरिक्तस्य संवेदनात्, तत्स्वरूपवत् ।

૭૩. વિશેષાભિન્નમેવ રૂપં તાત્ત્વિકં સામાન્યસ્ય, તસ્યૈવ દાહપાકાદ્યર્થક્રિયાક્ષમત્વાત્ ।

○ ————— ○ ન્યાયરશ્મિ ○ ————— ○

‘પ્રસિદ્ધાનિ પ્રમાણાનિ’ - એમ બહુવચનનો પ્રયોગ શા માટે ?

ઉત્તર:- બહુવચનનો પ્રયોગ, પરોક્ષગત ભેદની અપેક્ષાએ કર્યો છે, અર્થાત્ પરોક્ષના અનેક પ્રકારો હોવાથી પ્રમાણે ઘણા છે, એ કહેવા માટે કર્યો છે.

તથા બહુવચનના પ્રયોગથી સૂચિત થાય છે કે સામાન્યનો પણ વ્યક્તિભેદે ભેદ થાય છે. એટલે, અનુમાન - શબ્દ - ઉહ વગેરે બધા પરોક્ષ રૂપે એક હોવા છતાં વ્યક્તિરૂપે જુદા-જુદા છે. તેથી નૈયાયિકોની ‘સામાન્ય એક છે’ એવી માન્યતાનો નિરાસ થાય છે. વ્યક્તિભેદે સામાન્યનો ભેદ છે, તે આ રીતે - બધી ગાયમાં રહેલ ગોત્વ, ગોત્વત્વેન એક હોવા છતાં વ્યક્તિરૂપે જુદું જુદું પણ છે.

વ્યક્તિ અને સામાન્ય કથંચિદ્ ભિન્ન પણ છે અને કથંચિદ્ અભિન્ન પણ છે. તેથી જ્યારે વ્યક્તિની વિવક્ષા ન હોય, ત્યારે પ્રમાણ એકરૂપે જ રહેશે અને જ્યારે વ્યક્તિની વિવક્ષા હોય, ત્યારે વ્યક્તિના ભેદે ભેદ પામતું પ્રમાણ, પ્રત્યક્ષ - અનુમાન - શબ્દ આદિ અનેક પ્રકારે હોય છે. એમ સામાન્ય તે વ્યક્તિથી ‘ભિન્ન પણ છે અને ‘અભિન્ન પણ છે. કઈ રીતે ? તે જોઈએ -

(૧) શબ્દથી કે ચક્ષુ વગેરેથી, જ્યારે ‘વૃક્ષ એવું જ્ઞાન થાય, ત્યારે ધવ-ખદિર-પલાશ વગેરે વિશેષોની અપેક્ષા વિના માત્ર ‘વૃક્ષત્વ’ રૂપ સામાન્યનો જ બોધ થાય છે. જેમ ઘટનો ધવ-ખદિરાદિથી અલગ રૂપે બોધ થતો હોવાથી, ધવાદિથી ઘટ ભિન્ન છે, તેમ વૃક્ષનો પણ ધવ-ખદિરાદિથી અલગરૂપે બોધ થતો હોવાથી, ધવાદિથી વૃક્ષ પણ ભિન્ન છે. તેથી સામાન્ય તે વ્યક્તિથી ભિન્ન છે.

(૨) પરંતુ જ્યારે સ્પષ્ટરૂપે ધવ-ખદિરાદિનો બોધ થાય છે, ત્યારે વિશેષથી જુદું સાધારણ તત્ત્વ નથી જણાતું. તેથી સામાન્ય તે વિશેષથી કથંચિદ્ અભિન્ન પણ છે. વિશેષથી અભિન્ન એવા વિશેષના સ્વરૂપનો, જેમ અલગથી પ્રતિભાસ નથી થતો, તેમ સામાન્યનો પણ અલગથી પ્રતિભાસ નથી થતો, માટે સામાન્ય પણ વિશેષથી અભિન્ન હોવાથી વિશેષના ભેદે સામાન્યનો પણ ભેદ થાય છે.

(૭૩) પ્રશ્ન:- વિશેષથી અભિન્ન એવું સામાન્ય જ તાત્ત્વિક અને વાસ્તવિક છે, કારણ કે આવું સામાન્ય જ દાહ-પાકાદિ અર્થક્રિયામાં સક્ષમ છે અને જે અર્થક્રિયાકારી હોય તે જ વાસ્તવિક છે, વિશેષથી ભિન્ન એવું સામાન્ય તો, કલ્પના બુદ્ધિથી જન્ય છે અને અર્થક્રિયામાં સક્ષમ ન હોવાથી, તે

ભિન્નં પુનઃ કલ્પનાબુદ્ધિ^{૧૨૫}વિઠપિતત્વાદવસ્તુરૂપમિતિ ચેત્, ન, દ્વયોઃ પ્રકાશમાનયોરેકસ્ય નિહનોતુમશક્યત્વાત્, અન્યથા ભિન્નમેવ રૂપં સ્વાભાવિકમિતરત્તુ કલ્પનાબુદ્ધિદર્શિતમિત્યપિ વદતાં ન વદનમહ્ગઃ સ્યાત્ । અર્થક્રિયાકારિતાવિશેષસ્તુ ભિન્નેઽપિ રૂપે ન દુરૂપપાદઃ, ^{૧૨૬}તસ્યાપિ જ્ઞાનસાધારણવ્યવહારકરણદક્ષત્વાત્ । ન ચાર્થક્રિયા વસ્તુલક્ષણમિતિ નિવેદયિષ્યામઃ,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

અવાસ્તવિક-અસત્ છે .

ઉત્તર:- સામાન્યનો, વિશેષથી ભિન્નરૂપે પણ પ્રતિભાસ થાય છે અને અભિન્નરૂપે પણ પ્રતિભાસ થાય છે - આમ જો બંનેની અબાધિત પ્રતીતિ થતી હોય, તો બંનેમાંથી એકનો પણ અપલાપ કરવો ઉચિત નથી. છતાં પણ તમે અપલાપ કરશો તો “વિશેષથી ભિન્ન એવું સામાન્ય જ, સ્વાભાવિક અને વાસ્તવિક છે. બાકી અભિન્ન એવું સામાન્ય તો, કલ્પના બુદ્ધિથી જન્ય હોવાથી અવાસ્તવિક છે” - એવું બોલનારનું મોઢું કઈ રીતે બંધ કરશો ?

પ્રશ્ન:- વિશેષથી અભિન્ન સામાન્યની તો અબાધિત પ્રતીતિ થાય છે, માટે તેને અવાસ્તવિક શી રીતે કહેવાય ?

ઉત્તર:- તો, વિશેષથી ભિન્ન સામાન્યની પણ અબાધિત પ્રતીતિ થાય છે, તો પછી તેને પણ અવાસ્તવિક શી રીતે કહેવાય ? માટે બેમાંથી એકનો અપલાપ કરવો ઉચિત નથી.

પ્રશ્ન:- વિશેષથી અભિન્ન એવું સામાન્ય તો દાહાદિ અર્થક્રિયામાં સક્ષમ છે, માટે એને તો વાસ્તવિક માની શકાય છે.

ઉત્તર:- તો પછી, વિશેષથી ભિન્ન એવું સામાન્ય વાસ્તવિક કેમ ન મનાય ? જ્ઞાન અને સાધારણવ્યવહાર રૂપ અર્થક્રિયા તો, ભિન્ન એવું પણ સામાન્ય કરે છે. તે આ રીતે - ધવલ-ધાવલેય વગેરે વિશેષનો પ્રતિભાસ ન થયો હોય, તો પણ ‘ગાય-ગાય’ એમ સામાન્યાકારે થતું જ્ઞાન અને ‘આ ગાય છે - આ ગાય છે’ એમ થતો સાધારણ વ્યવહાર, એ બંને, વિશેષથી ભિન્ન એવા સામાન્યથી જ થાય છે. એમ આવું સામાન્ય પણ અર્થક્રિયામાં સક્ષમ હોવાથી, આને પણ વાસ્તવિક માનવું જોઈએ.

અને અર્થક્રિયાના આધારે વસ્તુવ્યવસ્થા ન થઈ શકે, કારણ કે અમે અર્થક્રિયાને, વસ્તુનું લક્ષણ માનતા નથી. કેમ નથી માનતા ? તે તો આગળ કહીશું.

સારાંશ - તેથી વિશેષથી સામાન્ય ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે. માટે ભેદની વિવક્ષા હોય, ત્યારે પ્રમાણ એક જ રૂપે રહેશે અને અભેદની વિવક્ષા હોય, ત્યારે વ્યક્તિભેદે સામાન્યનો પણ ભેદ

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૨૫) વિઠપિતત્વાદિતિ । ઉપાર્જને વિપૂર્વઃ ઠપ્ સૌત્રો ધાતુઃ । (૧૨૬) તસ્યાપીત્યાદિ । તસ્ય વિશેષભિન્નસામાન્યસ્ય જ્ઞાનં ચ સાધારણવ્યવહારશ્ચ તયોર્વિધાને કુશલત્વાત્, તથા હિ-સામાન્યં દૂરાદ ધવલધાવલેયાદિવિશેષાપ્રતિભાસેઽપિ સામાન્યેન ગૌર્ગૌરિતિ જ્ઞાનં જનયતિ, તથા અયં ગૌરયં ગૌરિતિ સાધારણવ્યવહારં ચેતિ । યદિ પુનર્વિશેષેભ્યો ભિન્નં નાભ્યુપગમ્યેત સામાન્યમ્, તદા તન્નિબન્ધનં જ્ઞાનં સાદૃશ્યવ્યવહારશ્ચ પ્રલયં યાયાદિતિ ॥ ૨ ॥

તસ્માત્સર્વત્ર મિત્રાભિત્રૌ સામાન્યવિશેષાવિતિ દર્શનાર્થો **બહુવચનનિર્દેશઃ** ।

૭૪. આસતાં તાવત્પ્રમાણાનિ, વ્યવહારશ્ચ તત્કૃતઃ પ્રસિદ્ધ ઇતિ સંબન્ધઃ । ચશબ્દોડપિશબ્દાર્થઃ । તેનાયમર્થઃ-યદર્થ પ્રમાણપરીક્ષણમસાવપિ જલપાનશીતત્રાણાદિવ્યવહારોડનાદિરુદ્ધઃ, તન્નિરર્થકં પ્રમાણલક્ષણાભિધાનમિત્યભિપ્રાયવાનપિ પરઃ પરુષતાપરિજિહીર્ષયાત્મનોડન્યથા પ્રાહ-
46 પ્રમાણલક્ષણસ્યોક્તૌ પરરૂપવ્યાવર્તનક્ષમાસાધારણપ્રમાણધર્મકથનરૂપાયાં જ્ઞાયતે નિર્ણયતેડસ્માભિર્ન પ્રયોજનં તત્ફલમ્, અતિસૂક્ષ્મત્વાત્તાવકાભિસંધેરિતિ કાવ્વા પ્રશ્નયત્યુલ્લુપ્થયતિ ચેતિ 47 ।

૭૫. કિં ચ પ્રમાણલક્ષણમનિશ્ચિતં વામિધીયતે, 1નિશ્ચિતં વા સ્વરૂપેણેતિ પક્ષદ્વયમ્ । ન
○ ન્યાયરશ્મિ ○
થતાં, પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-શાબ્દ વગેરેના ભેદે પ્રમાણના પણ અનેક પ્રકારો થશે. તેથી 'પ્રમાણાનિ' એમ કરેલો બહુવચનપ્રયોગ યોગ્ય જ છે.

(૭૪) હવે મૂળ વાત પર આવીએ -

પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ રૂપ પ્રમાણ પ્રસિદ્ધ છે અને જેના માટે પ્રમાણની પરીક્ષા કરાય છે, તે શીતત્રાણાદિ વ્યવહાર પણ પ્રસિદ્ધ છે અને જે સિદ્ધ હોય તેને શા માટે સાધવું ? માટે 'પ્રમાણ લક્ષણનું અભિધાન નિરર્થક જ છે' - એવો અભિપ્રાય પૂર્વપક્ષકાર ધરાવે છે. પણ પોતાની કઠોરતાનો ત્યાગ કરવા, પોતાનું સ્વરૂપ અલગ રૂપે બતાડતા, પ્રશ્ન પૂછવાની ઢબ આ રીતે રાખે છે → પ્રમાણનું લક્ષણ કહેવાનું અર્થાત્ પ્રમાણને અપ્રમાણ (પરરૂપ)થી વ્યાવર્તન કરવામાં સમર્થ એવા તેના અસાધારણ ધર્મને કહેવાનું પ્રયોજન અમે જાણી શકતા નથી, કારણ કે તમારો અભિપ્રાય અતિસૂક્ષ્મ છે ← એમ પૂર્વપક્ષકાર કટાક્ષથી પ્રશ્ન કરે છે અને વાતને ઉડાડે છે.

○ વિકલ્પો વડે પ્રમાણલક્ષણાભિધાનની નિરર્થકતા સિદ્ધિ ○

(૭૫) તમે જે પ્રમાણનું લક્ષણ કહો છો, તે લક્ષણ સ્વરૂપથી 'અનિશ્ચિત છે કે 'નિશ્ચિત?

(૧) પ્રમાણનું લક્ષણ, સ્વરૂપથી અનિશ્ચિત તો ન માની શકાય, કારણ કે જે સ્વરૂપથી

○ શાસ્ત્રસંલોક○
(46) "કથને કિં કારણમાજ્ઞાતં ન કિઞ્ચિત્ । તથાહિ -

કૃત્વાપિ યદિ તચ્ચેતઃસંઙ્ખ્યાદિકથનં ત્વયા ।

તદ્ધર્થનિર્ણયેડપેક્ષ્યં પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાન્તરમ્ ।।

તત એવેષ્ટસંસિદ્ધેર્વ્યર્થ તત્કથનં ભવેત્ ।

અર્કાદેવ મધુપ્રાપ્તૌ પર્વતારોહણેન કિમ્ ।।

અતો ન યુક્તં તત્કથનમિતિ ।" -ન્યાયવિનિશ્ચયવિવરણે પૃ.૨૪૬

(47) "અથ પરઃ પ્રમાણેત્યાદિ-પ્રમાણલક્ષણસ્યોક્તૌ પરરૂપવ્યાવર્તનક્ષમાસાધારણકથનરૂપાયાં જ્ઞાયતે નિર્ણયતેડસ્માભિર્ન પ્રયોજનમ્ તત્ફલમ્, અતિસૂક્ષ્મત્વાત્તાવકાભિસંધેરિતિ કાવ્વા પ્રશ્નયત્યુલ્લુપ્થયતિ ચ ।।" -ન્યાયા. હરિભદ્રસૂરિકૃતાવચૂરિઃ ।

‘તાવદનિશ્ચિતમ્, અનિશ્ચિતસ્ય લક્ષણત્વાયોગાત્, ઉન્મત્તકવિરુત્તવત્ । અથ ^૧નિશ્ચિતમ્, તત્કિમ્પ્રમાણાત્પ્રમાણાદ્વા । ન ^૨તાવદપ્રમાણાત્, અપ્રમાણસ્ય નિશ્ચાયકત્વાયોગાત્ । યદિ પુનરપ્રમાણમપિ નિશ્ચાયકમિતિ સંગીર્યેત, તદા પ્રમાણપર્યેષણં વિશીર્યેત, નૈરર્થક્યાપત્તેઃ, અપ્રમાણાદપિ નિશ્ચાયકત્વાભ્યુપગમાત્ । અથ ^૩પ્રમાણાત્, તત્કિમ્લક્ષણમ્, ^૪લક્ષણોપેતં વા । ^૫અલક્ષણં ચેન્નિશ્ચાયકં પ્રમાણમ્, તર્હિ સર્વપ્રમાણાનાં લક્ષણાભિધાનમનર્થકમ્, તદ્વ્યતિરેકેનાપ્યર્થનિશ્ચયસિદ્ધેઃ, ભવદભિપ્રેતલક્ષણનિશ્ચાયકપ્રમાણવત્ । અથ ^૬લક્ષણોપેતમ્, તત્રાપિ વિકલ્પયુગલમનિવારિત-પ્રસરમનુધાવતિ, તલ્લક્ષણં નિશ્ચિતમનિશ્ચિતં વા । ન તાવદનિશ્ચિતં લક્ષણં લક્ષ્યં લક્ષયતિ । નિશ્ચયોઽપિ પ્રમાણાદપ્રમાણાદ્વા । અપ્રમાણાન્નિશ્ચયાસિદ્ધેઃ પ્રમાણાદિતિ વક્તવ્યમ્ । તદપ્યલક્ષણં સલક્ષણં વા । અલક્ષણત્વે પૂર્વસ્યાર્થગ્રહણે કિં ક્ષૂણમ્ । સલક્ષણત્વે ત્વેતલ્લક્ષણં નિર્ણીતમનિર્ણીતં

○ ન્યાયરશ્મિ ○
અનિશ્ચિત હોય તે તો લક્ષણ જ ન બની શકે. જેમ સ્વરૂપથી અનિશ્ચિત હોવાથી, ઉન્મત્તના બોલાયેલા શબ્દો...

(૨) પ્રમાણનું લક્ષણ, સ્વરૂપથી નિશ્ચિત કહેશે તો એનો નિશ્ચય કોનાથી થશે ? ^૧અપ્રમાણથી કે ^૨પ્રમાણથી ?

(2.A) અપ્રમાણથી નિશ્ચય તો ન માની શકાય કારણ કે અપ્રમાણથી કોઈનો પણ નિશ્ચય ન થઈ શકે. અપ્રમાણથી પણ નિશ્ચય મનાય, તો અપ્રમાણથી જ પ્રમાણનું કાર્ય થઈ જવાથી, પ્રમાણની વિચારણા - પ્રમાણની ગવેષણા.. વિગેરે વ્યર્થ થઈ જશે.

(2.B) પ્રમાણના સ્વરૂપનો નિશ્ચય, પ્રમાણથી કહેશે તો તે નિશ્ચાયક પ્રમાણ કેવું માનો છો ^૧લક્ષણરહિત કે ^૨લક્ષણયુક્ત ?

(2.B.1) પ્રમાણ લક્ષણનું નિશ્ચાયક પ્રમાણ જો લક્ષણરહિત હોય, તો લક્ષણરહિત હોવા છતાં, જેમ આ પ્રમાણ સ્વવિષયનો નિશ્ચય કરાવે છે, તેમ બધા જ પ્રમાણો લક્ષણ વિના જ સ્વવિષયનો નિશ્ચય કરાવશે, એથી તો લક્ષણનું અભિધાન નિરર્થક થઈ જશે. માટે આ વિકલ્પ તો અયુક્ત છે.

(2.B.2) પ્રમાણલક્ષણનું નિશ્ચાયક પ્રમાણ જો લક્ષણયુક્ત કહેશે, તો બે વિકલ્પ બીજા ઉભા થશે, કે તે લક્ષણ પણ ^૧નિશ્ચિત છે કે ^૨અનિશ્ચિત ? ^૩અનિશ્ચિત તો ન માની શકાય, કારણ કે અનિશ્ચિત એવું લક્ષણ લક્ષ્યને જણાવી શકે નહીં અને ^૪નિશ્ચિત માનશો, તો એનો પણ નિશ્ચય કોનાથી ? ^૫અપ્રમાણથી કે ^૬પ્રમાણથી ? અપ્રમાણથી નિશ્ચય ન થતો હોવાથી, પ્રમાણથી જ નિશ્ચય માનવો પડશે, પણ તે પ્રમાણ પણ ^૭લક્ષણરહિત છે, કે ^૮લક્ષણયુક્ત ? જો લક્ષણરહિત પ્રમાણથી પણ અર્થનો નિશ્ચય મનાય, તો બધા જ પ્રમાણો લક્ષણ વિના જ, વિષયનો બોધ કરાવવા લાગશે. જો તે પ્રમાણ લક્ષણયુક્ત માનશો, તો તે લક્ષણ પણ નિશ્ચિત છે કે અનિશ્ચિત.. એમ ફરી-ફરી એ જ વાતો ફર્યા કરશે, માટે પ્રમાણલક્ષણનું કથન કરવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી. તેથી (૧) પ્રમાણલક્ષણ અને (૨) પ્રમાણકૃત શીતત્રાણાદિ વ્યવહાર - આ બંને વસ્તુ અનાદિકાળથી પ્રસિદ્ધ હોવાથી, બધાને

चेति तदेवावर्तते । तन्न प्रमाणलक्षणाभिधानोपायोऽस्ति, तस्मात्प्रसिद्धानि प्रमाणानि इत्यङ्गीकर्तव्यमिति ॥ २ ॥

૭૬. અધુના ચાર્યોગૃહીતસ્તાવકીનોઽભિપ્રાયોઽસ્માભિરિતિ પરં પ્રત્યાયય^{૧૨૭}સ્તન્મતમનુદ્રાવ્ય તદેવાનુમન્યમાનસ્તથાપિ લક્ષણોક્તેઃ સાફલ્યમાવેદયન્નાહ-

⁴⁸ પ્રસિદ્ધાનાં પ્રમાણાનાં લક્ષણોક્તૌ પ્રયોજનમ્ ।

તદ્વ્યામોહનિવૃત્તિઃ સ્યાદ્વ્યામૂઢમનસામિહ ॥ ૩ ॥

૭૭. एतदभ्यधायि भवता यथा-प्रसिद्धानि प्रमाणानि, ततस्तेषां लक्षणोक्तौ असाधारण-धर्मकथनविषये प्रयोजनं फलं, किमिति शेषः । तदेतदयुक्तम् । यतो यद्यपि प्रतिप्राणि

○ ————— ○ ન્યાયરશ્મિ ○ ————— ○

ખ્યાલ જ છે. તો પછી પ્રમાણના લક્ષણને કહેવાનું પ્રયોજન શું ? એ જ ખ્યાલ નથી આવતો, એમ અમારો પૂર્વપક્ષ છે. (૨)

(૭૬) હે પૂર્વપક્ષ ! તમારા વડે જે કહેવાયું, તેનો અભિપ્રાય અમારા વડે ગ્રહણ કરાયો છે, અર્થાત્ ‘પ્રમાણ અને તત્કૃત વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ છે’ એ તમારી વાત બરાબર જ છે, એમ સામેવાળાને પ્રતીતિ કરાવવા, તેમનો જ મત ફરી કહીને, તેમને અનુમતિ આપતાં અને છતાં, પ્રમાણના લક્ષણને કહેવાની સાર્થકતા કહેતા આચાર્યશ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરચૂરિજી કહે છે -

○ પ્રમાણલક્ષણ કહેવાનું પ્રયોજન-ઉત્તરપક્ષ ○

શ્લોકાર્થ:- પ્રસિદ્ધ એવા પ્રમાણોના લક્ષણનું નિર્વચન કરવામાં, પ્રયોજન એ છે કે વ્યામૂઢ ચિત્તવાળા (વિપરીત માન્યતાવાળા) જીવોને તેના (પ્રમાણ વિષયક) વ્યામોહની નિવૃત્તિ થાય. (૩)

(૭૭) વિવેચન:- પૂર્વપક્ષી વડે કહેવાયું હતું કે “પ્રમાણો અનાદિકાલથી પ્રસિદ્ધ હોવાથી, બધાને ખ્યાલ જ છે, તો પછી પ્રમાણના લક્ષણને કહેવાનું - પ્રમાણના અસાધારણ ધર્મનું નિર્વચન કરવાનું - પ્રયોજન શું ? સિદ્ધને જ સાધ્ય બનાવવાથી ફળ શું ?” - તે સર્વ કથન અયુક્ત છે.

યદ્યપિ પ્રત્યક્ષ વગેરે બધા પ્રમાણો દરેક જીવોને ખ્યાલ જ છે. જો ખ્યાલ ન હોત, તો પ્રમાણકૃત

○ ————— ○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○ ————— ○

(૧૨૭) तन्मतमनुद्राव्येति । षु सु द्रु ह ऋच्छ गम् सृ पृ गतौ अनुद्रवत्यनुगच्छति तन्मतम्, सिद्धान्ती प्रयुङ्क्ते, हेतौ इति क्त्वाप्रत्यये अनुगम्येति शब्दार्थः; तन्मतस्य चानुगमनमनुवादमन्तरेण न संभवतीत्यनूद्येति तात्पर्यम् । यद्वा उत्प्राबल्येन द्रावणं-स्फेटनं पूर्वमुद्द्राव्य ततो नञ्योगादि, निराकृत्येत्यर्थः ।

○ ————— ○ શાસ્ત્રસંલોક ○ ————— ○

(48) "यदि तर्हि व्यवहारेण प्रमाण्यं प्रमाणलक्षणशास्त्रं तर्हि किमर्थम् ? शास्त्रं हि निर्दृष्टमपि न वचनमात्रात् तथा भवति अपि तु व्यवहाराविसंवादादेव । स चेदस्ति व्यर्थकं शास्त्रमित्याह 'शास्त्रं मोहनिवर्तनम्' - प्रमाणवा.अ.पृ. ३६/७७४ ।

પ્રસિદ્ધાનિ પ્રમાણાનિ, અન્યથા તત્કૃતનિખિલવ્યવહારોચ્છેદપ્રસંગાત્, તદુચ્છેદે ચ દૃષ્ટહાન્યાદ્યાપત્તે, તથાપિ કેચિદ્ વિતતમોહાવષ્ટધ્યાન્તઃકરણાસ્તત્સ્વરૂપમનુભવન્તોઽપિ ન લક્ષયન્તિ તતસ્તા-
નવલોકયતામસ્માકં તદ્વિષયે કૃપાપરીતચેતસાં યથાવસ્થિતપ્રમાણલક્ષણાવિર્ભાવનદ્વારેણ
વ્યામોહમેતેષામપસારયામ ઇતિ પ્રમાણલક્ષણાભિધાનં પ્રતિ પ્રવર્તતે ચેતઃ ।

૭૮. તદિદં પ્રયોજનમ્⁴⁹ તદ્વ્યામોહનિવૃત્તિઃ સ્યાદ્-ઇતિ, તસ્મિન્ પ્રમાણલક્ષણે વ્યામોહો
વિપરીતાભ્યુપગમવતાં વિપર્યાસલક્ષણં^{૧૨૮}સ્તીર્થ્યાનાં પ્રમાણાપ્રમાણવિવેકવિકલનામ્, અનધ્ય-
વસાયાત્મકસ્તુ મુગ્ધબુદ્ધીનાં લૌકિકાનામ્, તસ્ય નિવૃત્તિરવિપરીતલક્ષણાવગમાદપગમ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

શીતત્રાણાદિ સર્વ વ્યવહારોનો, ઉચ્છેદ થઈ જતાં દૃષ્ટહાનિ (જે દેખાય છે તેનો લોપ)
વગેરે દોષો આવત. પરંતુ કેટલાક લોકોનું અંતઃકરણ, ગાઢ મોહથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું છે,
તેથી પ્રમાણના સ્વરૂપનો અનુભવ હોવા છતાં, એને યથાર્થતયા (જે સ્વરૂપે છે તે જ
સ્વરૂપે) નથી સમજતા - આવા જીવોને જોઈને, એ જીવો પર કૃપાથી વ્યાપ્ત થયેલું
અમારું મન 'પ્રમાણના યથાવસ્થિત લક્ષણને કહેવા દ્વારા, તેમનો વ્યામોહ (વિપરીતગ્રહ)
અમે દૂર કરીએ' - એવા આશયથી જ, પ્રમાણનું લક્ષણ કહેવા પ્રેરિત થાય છે. અને માટે
જ, પ્રસિદ્ધ એવા પણ પ્રમાણસ્વરૂપને કહેવા, અમે પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ.

○ પ્રયોજનનું સ્પષ્ટીકરણ ○

(૭૮) પ્રમાણ લક્ષણનું અભિધાન કરવામાં, મુખ્ય પ્રયોજન છે 'તદ્વ્યામોહનિવૃત્તિ' એટલે
પ્રમાણવિષયક વ્યામોહની નિવૃત્તિ. આ વ્યામોહ બે પ્રકારે થાય છે - (૧) વિપર્યાસસ્વરૂપ, અને (૨)
અનધ્યવસાયસ્વરૂપ.

(૧) જે જીવો પ્રમાણ અને અપ્રમાણના વિવેકથી વિકલ છે અને પ્રમાણના સ્વરૂપનો, યથાવસ્થિતરૂપે
નહીં પણ વિપરીતરૂપે સ્વીકાર કર્યો છે, તે તીર્થોને (જૈન સિવાયના તીર્થાતરીયોને), પ્રમાણના સ્વરૂપ
અંગે વિપર્યાસરૂપ વ્યામોહ છે.

(૨) જે જીવો તત્ત્વ સમજતા નથી, તે મુગ્ધબુદ્ધિવાળા લોકિક જીવોને, પ્રમાણના સ્વરૂપ અંગે
અનધ્યવસાયરૂપ વ્યામોહ છે.

આ બંને પ્રકારના વ્યામોહથી જેઓનું ચિત્ત વિપરીતગ્રહથી ગ્રસ્ત-વિપરિણાત બની ગયું છે,

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૨૮) તીર્થ્યાનામિતિ । યદ્યપિ સમ્યક્ સંસારસાગરોત્તરણોપાયભૂતત્વાત્ તીર્થ જિનશાસનમેવોચ્યતે,
તથાપિ તીર્થમિવ તીર્થમ્, તત્ર સાધવઃ તીર્થ્યાઃ, સાધ્વર્થે યઃ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(49) "શાસ્ત્રં મોહનિવર્તનમ્" પ્રમાણવા.૧/૭, "અસંમોહાય લક્ષણમ્" -પ્રમાણવા.૭૭૪। "તદ્વ્યામોહનિવૃત્તિઃ
તસ્મિન્ પ્રમાણલક્ષણે વ્યામોહો વિપરીતતા ભવેત્... વ્યામુઢાનામ્।" ન્યા.હા.

इत्यर्थः । सा स्याद् भवेत् । केषामित्याह- व्यामूढं विपरीतग्रहग्रस्तं विचिततां गतं मनोऽन्तःकरणं येषां ते तथा तेषाम् । इहेति लोके । तदयं तात्पर्यार्थः-यद्यनादिप्रसिद्धं प्रमाणलक्षणं प्रति केचिदपि न व्यामूहोयुस्तदा यद् भवद्भिः प्रागुदग्राहि निरर्थकं प्रमाणलक्षणाभिधानमिति, तत् युक्तमेव स्यात् । न चैतदेवम्, तत्र व्यामूढानां दर्शनात् ।

૭૯. ^{૧૨૯}एतेन यददायि दूषणं प्रमाणलक्षणमनिश्चितं निश्चितं वा अभिधीयेत इत्यादि तदपि ^{૧૩૦}सिद्धसाध्यतामध्यप्रतिबद्धत्वान्न बाधाविधायि अस्माकमिति मन्तव्यम् ।

૮૦. વ્યામૂઢમનસોઽપિ પ્રતિ પ્રમાણલક્ષણપ્રકાશને તલ્લગતીતિ વેત, ન, સ્વસંવેદનસિદ્ધસ્ય

○ ————— ○ ન્યાયરશ્મિ ○ ————— ○

તેમના આ વ્યામોહની નિવૃત્તિ - સમ્યક્ લક્ષણને જાણીને વ્યામોહનો નાશ કરવો, એ જ પ્રમાણલક્ષણાભિધાનનું પ્રયોજન છે.

તાત્પર્ય:- અનાદિકાળથી ચાલતા પ્રમાણના સ્વરૂપ અંગે, જો કોઈ વ્યામૂઢ જ ન હોત, એટલે પ્રમાણના યથાર્થ સ્વરૂપને વાસ્તવિકરૂપે જાણી લેત, તો પૂર્વપક્ષી વડે કહેવાયેલ - ‘પ્રમાણ અને પ્રમાણકૃત વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ જ હોય, તો પ્રમાણના લક્ષણને કહેવાનું પ્રયોજન શું ? ઈત્યાદિ’ - કથન યોગ્ય હોત, પરંતુ પ્રમાણના યથાર્થ સ્વરૂપને સમજવા અંગે વ્યામોહ પામતા જીવો તો દેખાય છે, તે જીવોના વ્યામોહને દૂર કરવા જ, અમે પ્રમાણલક્ષણનું નિર્વચન કરીએ છીએ.

(૭૯) આમ પ્રમાણલક્ષણ સર્વને પ્રસિદ્ધ છે, એવું સ્વીકારવાથી પૂર્વપક્ષી વડે જે દૂષણો અપાયા હતાં કે ‘પ્રમાણનું લક્ષણ નિશ્ચિત છે કે અનિશ્ચિત... વિગેરે’ - તે દૂષણો અમને બાધક નથી, કારણ કે તેઓનો સમાવેશ સિદ્ધસાધ્યતામાં જ થાય છે, એટલે તેમની વાત સ્વીકારીએ છીએ - અમે નિશ્ચિત એવું લક્ષણ જ કહીએ છીએ. (તે વિકલ્પમાં કહેલા દોષનો ઉદ્ધાર, આગળના પ્રશ્નોત્તરમાં કરે છે.)

(૮૦) પ્રશ્ન:- જે જીવો પ્રમાણ અંગે વ્યામૂઢ છે, તે જીવો પ્રત્યે પ્રમાણ લક્ષણનું પ્રતિપાદન કરતા, પૂર્વોક્ત (પ્રમાણનું લક્ષણ નિશ્ચિત છે કે અનિશ્ચિત... આદિ) દોષો તો આવશે જ ને ?

ઉત્તર:- ના, કારણ કે પૂર્વપક્ષીએ નિશ્ચિત લક્ષણમાં એવો દોષ આપેલો કે તે નિશ્ચય પ્રમાણથી કે અપ્રમાણથી ? તે પ્રમાણ લક્ષણયુક્ત કે રહિત ?... વિગેરે તેનો જવાબ છે કે તે નિશ્ચય સ્વસંવેદનથી જ થયો હોવાથી તેમાં કોઈ દોષ રહેતો નથી.

○ ————— ○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○ ————— ○

(૧૨૯) एतेनेति । व्यामूढमनसः प्रतिलक्षणाभिधानेन ।

(૧૩૦) सिद्धसाध्यतामध्यप्रतिबद्धत्वादिति । अयमभिप्रायः-यदि न प्रमाणलक्षणमभिधीयते-ऽस्माभिस्तदा यदुक्तं-प्रमाणलक्षणमनिश्चितं निश्चितं वाभिधीयेत इत्यादि तत्समस्तमपि दूषणमस्माकं लगेदपि, यदा तु स्वतः सतो व्यवसायरूपत्वात् स्वसंवेदनेन निर्णीतस्य च प्रमाणलक्षणस्य व्यामूढान् प्रति प्रकाशः, कस्तदा दोषावकाशः ? एतच्च व्यामूढमनसोऽपि प्रतीत्यादि पूर्वपक्षमुत्थाप्य स्वत एवातिस्पष्टमाचार्योऽभिधास्यति, ततः स्थितमेतत् न बाधाविधायीति ।। ३ ।।

વચનેન પ્રકાશનાત્, તસ્ય વ્યામોહાપોહ એવ વ્યાપારાત્⁵⁰ । યથા વિવિક્તભૂતલાવલોકનેડપિ અધ્યક્ષાદ યો ઘટાદિવૈવિક્ત્યં ન પ્રતિપદ્યતે, કુદર્શનવ્યામોહાત્, તં પ્રત્યુચ્યેત નાસ્ત્યત્ર ઘટઃ, ઉપલમ્બકારણસમપ્રતાયામપ્યનુપલમ્ભાત્ । વૈવિક્ત્યં હિ તત્રાધ્યક્ષસિદ્ધમ્, વચનાદ વ્યામોહો નિવર્ત્યેત; તથેહાપિ વિદ્વદિમ્બદ્રષ્ટવ્યમ્ । નિર્ણીતં તલ્લક્ષણમધ્યક્ષેણ, તસ્ય વ્યવસાયરૂપત્વાત્; વચનં પુનર્વિપરીતારોપનિરાકરણે વ્યાપ્રિયત્ત્વમ્ ઇતિ સ્થિતમ્ । તદેવં પ્રમાણલક્ષણં સામાન્યેન પ્રતિપાદ્ય તદ્ગતકુચોદ્યં પર્યહાર્યાચાર્યેણ ॥ ૩ ॥

૮૧. અધુના તદ્વિષયામેવ સંખ્યાવિપ્રતિપત્તિં નિરાચિકીર્ષતા યે પ્રત્યક્ષપરોક્ષલક્ષણે પ્રમાણવ્યક્તી પ્રાક્ પ્રક્રાન્તે, તયોરપિ લક્ષણં પ્રતિ વિપ્રતિપદ્યન્તેડપરે । અતસ્તલ્લક્ષણમપિ વક્તવ્યમ્, ઇતિ તાવત્ પ્રત્યક્ષલક્ષણમભિધાતુકામ આહ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

આશય એ છે કે સામેની વ્યક્તિને પ્રમાણની પ્રમાણતાનો નિશ્ચય કરાવવા લક્ષણ જરૂરી છે, પણ પોતાને પ્રમાણની પ્રમાણતાનો નિશ્ચય સંવેદનથી - પ્રત્યક્ષથી જ થાય છે. એટલે જે પ્રમાણથી પ્રમાણનું લક્ષણ નિશ્ચિત થયું, તે પ્રમાણ લક્ષણાયુક્ત કે રહિત ? વિગેરે પ્રશ્નોનો અવકાશ જ નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષથી જ તે નિશ્ચિત થયું છે.

જેમ ખાલી ભૂમિ જોવા છતાં, કુદર્શનથી વ્યામોહ થયો હોવાથી, જે વ્યક્તિને પ્રત્યક્ષથી ઘટરાહિત્યનો બોધ નથી થતો, તે વ્યક્તિ પ્રત્યે આ રીતે વચનપ્રયોગ કરાય છે કે 'અહીં ઘટ નથી, કારણ કે ઘટના ઉપલબ્ધપ્રાયોગ્ય બધી સામગ્રી હોવા છતાં પણ તેનો સાક્ષાત્કાર નથી થતો' - આવા વચનપ્રયોગથી તેનો વ્યામોહ દૂર થવાથી, ઘટરાહિત્યનો બોધ થાય છે.

જેમ અહીં ઘટરાહિત્ય, વક્તાને તો પ્રત્યક્ષસિદ્ધ જ છે, પણ વચન દ્વારા તદ્વિષયક વ્યામોહ દૂર કરાય છે, તેમ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પણ વિદ્વાનો વડે જાણવું, કે પ્રમાણનું લક્ષણ, યદ્યપિ અમને તો પ્રત્યક્ષથી જ નિશ્ચિત છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ વ્યવસાયસ્વરૂપ - નિશ્ચયસ્વરૂપ છે. વચન તો માત્ર પ્રમાણવિષયક વિપરીત આરોપના નિરાકરણ માટે જ છે. એમ વચન દ્વારા વ્યામોહની નિવૃત્તિ થતી હોવાથી, પ્રમાણલક્ષણનું અભિધાન સપ્રયોજન જ છે. આ રીતે ગ્રંથકાર વડે સામાન્યથી પ્રમાણનું લક્ષણ કહ્યા બાદ, પ્રમાણલક્ષણના અભિધાનવિષયક પૂર્વપક્ષીના કુતર્કનો પરિહાર કરાયો. (૩)

(૮૧) પ્રમાણવિષયક સંખ્યાવિપ્રતિપત્તિનું નિરાકરણ કરતી વખતે, પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ એમ જે બે ભેદો બતાવ્યા હતાં, તે ભેદોના લક્ષણ અંગે પણ ઈતરદર્શનકારોને વિપ્રતિપત્તિ છે, એ વિપ્રતિપત્તિને દૂર કરવા પ્રત્યક્ષ - પરોક્ષના યથાર્થ લક્ષણ પણ કહેવા જોઈએ, માટે ગ્રંથકારશ્રી 'પ્રત્યક્ષ' નું લક્ષણ કહે છે -

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(50) "પરકીયલક્ષણનિરાકરણેન પ્રત્યક્ષદિકં વ્યવસ્થાપયતાં તત્સંખ્યાદિકથનેન તદ્વિષયજ્ઞાનસ્યા-વિરોધોત્પ્રેક્ષણં સન્દેહાદિવિચ્છિન્તેરેતસ્ય ફલત્વાત્" - ન્યાયવિ.વિ.પૃ.૨૪૭ ।

અપરોક્ષતયાર્થસ્ય ગ્રાહકં જ્ઞાનમીદૃશમ્ ।

પ્રત્યક્ષમિતરજ્ઞેયં પરોક્ષં ગ્રહણેક્ષયા ॥ ૪ ॥

૮૨. તત્ર⁵² પ્રત્યક્ષમિતિ લક્ષ્યનિર્દેશઃ, અપરોક્ષતયાર્થસ્ય ગ્રાહકં જ્ઞાનમિતિ લક્ષણનિર્દેશઃ પરોક્ષોઽક્ષગોચરાતીતઃ, તતોઽન્યોઽપરોક્ષસ્તદ્ભાવસ્તત્તા તયા, સાક્ષાત્કૃતતયેતિ યાવત્ । અર્થત્વેત્યર્થઃ, અવગમ્યતેતિ હૃદયમ્ । અર્થ્યત્વેત્યર્થો વા, દાહપાકાદ્યર્થક્રિયાર્થિભિરભિલષ્યતે

○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું યથાર્થ લક્ષણ ○

શ્લોકાર્થઃ:- બાહ્યાર્થની અપેક્ષાએ જે જ્ઞાન અપરોક્ષસ્વરૂપે - સાક્ષાત્ સ્વરૂપે અર્થનું ગ્રાહક હોય તે ‘પ્રત્યક્ષ’ પ્રમાણ કહેવાય છે. અને આનાથી બીજું જે જ્ઞાન હોય તે ‘પરોક્ષ’ પ્રમાણ કહેવાય છે. (સાક્ષાત્ - અસાક્ષાત્ રૂપ ભેદ પરની અપેક્ષાએ જાણાવો, સ્વની અપેક્ષાએ તો બંને સાક્ષાત્ જ છે.) (૪)

(૮૨) વિવેચન:- આ શ્લોકમાં ‘પ્રત્યક્ષ’ તે લક્ષ્યનો નિર્દેશ છે અને ‘સાક્ષાત્ સ્વરૂપે અર્થનું ગ્રાહક જે જ્ઞાન’ તે લક્ષણનો નિર્દેશ છે.

‘અપરોક્ષતયા’ એટલે પરોક્ષથી ભિન્નરૂપે... પરોક્ષ એટલે ‘ઈન્દ્રિયના વિષયોથી પર’ એનાથી જે ભિન્ન હોય તે અપરોક્ષ, અપરોક્ષનો ભાવ એટલે અપરોક્ષતા અર્થાત્ સાક્ષાત્કૃતતા.

‘અર્થ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બે રીતે થાય - (૧) ‘અર્ચતે - અવગમ્યતે’ એટલે જે જાણી શકાય, જે જોયરૂપે બની શકે, તે અર્થ, અને (૨) ‘અર્થ્યતે’ એટલે જે ઈચ્છાય તે અર્થ, અર્થાત્ દાહ-પાકાદિ અર્થક્રિયાના અર્થીઓ વડે જેની ઈચ્છા કરાય તે અર્થ.

આવા અર્થનું જે ગ્રાહક હોય, અર્થાત્ આવા અર્થનું, વ્યવસાયાત્મક (નિશ્ચયાત્મક) હોવાના

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(51) ઉદ્ધૃતોઽયં શ્લોકઃ ષડ્દર્શનસમુચ્ચયે કા. ૫૬।

(52) "સ્પષ્ટં પ્રત્યક્ષમ્" -પ્રમાણન. ૨/૨ પ્રમાણમી. ૧/૧/૧૩। "પ્રત્યક્ષલક્ષણં પ્રાહુઃ સ્પષ્ટં સાકારમઞ્જસા।" -ન્યાયવિનિ.શ્લો.૩। "પ્રત્યક્ષમઞ્જસા સ્પષ્ટં" -ન્યાયવિ પૃ.૪૬૯। "ઇદમનન્તરોક્તં સ્પષ્ટં વિશદં વ્યવસાયાત્મકં જ્ઞાનં, કથંભૂતમ્ ? સ્વાર્થસત્રિધાનાન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાયિ પ્રતિસંહૃત્યાનિરોધ્યવિસંવાદકં પ્રત્યક્ષં પ્રમાણં યુક્તમ્।" -સિદ્ધિ વિ.ટી.પૃ.૯૬। "વિશદજ્ઞાનાત્મકં પ્રત્યક્ષમ્" -પ્રમાણપરી.પૃ.૬૭, પરીક્ષામુખઃ સૂ. ૨/૩। "અસહાયં પ્રત્યક્ષમ્" -પઞ્ચાધ્યાયી ૧/૬૯૬। "પ્રત્યક્ષં વિશદં જ્ઞાનમ્" - જૈનતર્કવા.પૃ.૯૩, લઘી. ૩। "સાક્ષાદ્ગતિર્હિ પ્રત્યક્ષમ્" પૃ.૩૧, "એવં તર્હિ કથં પ્રત્યક્ષાનુમાનયોર્લક્ષણભેદઃ। ઉક્તમત્ર, સ્પષ્ટેતરપ્રતિભાસભેદાત્।" પૃ.૩૦૭ પ્રમાણવા.અત્નં। "યત્કિંચિદર્થસ્ય સાક્ષાત્કારિજ્ઞાનં તત્પ્રત્યક્ષમ્ ઉચ્યતે।" -ન્યાયવિ.ટી.પૃ.૧૧। "સમ્યગ્-પરોક્ષાનુભવસાધનં પ્રત્યક્ષં" ન્યાયસારઃ પૃ.૨। "સાક્ષાત્કારરૂપપ્રમાકરણં પ્રત્યક્ષમ્।" -ન્યાયસિ.મં.પૃ.૨, તર્કમા.પૃ.૫। "સાક્ષાત્ પ્રતીતિઃ પ્રત્યક્ષમ્।" -પ્રકરણપં પૃ.૫૧। "વિશદં સ્પષ્ટં યદ્વિજ્ઞાનં તત્પ્રત્યક્ષમ્।" -પ્રમેયક.પૃ.૨૧૬। "વૈશદ્યં સ્પષ્ટતાપરપર્યાયં સ્વીકાર્યમ્।" સ્યા.૨.પૃ.૩૧૭।

ઇતિ યાવત્ । તસ્ય ગ્રાહકં વ્યવસાયાત્મકતયા સાક્ષાત્ પરિચ્છેદકં જ્ઞાનં તદીદૃશમિતિ, ઈદૃગેવ પ્રત્યક્ષમિતિ સંટહ્કઃ ।

૮૩. તત્ર ⁵³ જ્ઞાનગ્રહણેન યત્ સાંખ્ય્યાઃ પ્રાહુઃ ⁵⁴ શ્રોત્રાદિવૃત્તિ પ્રત્યક્ષમિતિ, ⁵⁵ તત્ તિરસ્કરોતિ । શ્રોત્રાદીનાં પ્રકૃતિવિકારતયા તદ્વૃત્તૈર્વ્યાપારલક્ષણાયા જહતયા પ્રત્યક્ષત્વાયોગાત્ ,
○ ન્યાયરશ્મિ ○
કારણે જે સાક્ષાત્ પરિચ્છેદક હોય તે જ્ઞાનને જ 'પ્રત્યક્ષ' કહેવાય છે, બીજા કોઈને નહીં. એમ સંબંધ જોડવો.

○ જ્ઞાન જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણસ્વરૂપ હોઈ શકે ○

(૮૩) પ્રત્યક્ષપ્રમાણના લક્ષણમાં મૂકેલ 'જ્ઞાન' રૂપ વિશેષ્યપદથી સૂચિત થાય છે, કે જ્ઞાન જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ બની શકે, અન્ય પદાર્થ નહીં. તેથી સાંખ્યદર્શનકારો જે કહે છે, કે 'શ્રોત્રાદિવૃત્તિ પ્રત્યક્ષમ્' એટલે શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, નાસિકા - એ પાંચ ઈન્દ્રિયોનો જે ક્રિયારૂપ પરિણામ છે તે જ પ્રત્યક્ષ છે, (સાંખ્યમતે બુદ્ધિ જડ છે, તેમાંથી ઈન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્યારે વિષયાકારરૂપે પરિણમે, ત્યારે જ્ઞાન થાય છે, માટે વિષયાકારે પરિણત એવી ઈન્દ્રિય જ 'પ્રત્યક્ષ' છે, એ તેઓનો
○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૩૧) શ્રોત્રાદીતિ । શ્રોત્રં ત્વક્ ચક્ષુષો જિહ્વા નાસિકા ચેતિ પઞ્ચમી-ઇતિ શ્રોત્રાદીનીન્દ્રિયાણિ તેષાં વૃત્તિર્વર્તનં પરિણામ ઇતિ યાવત્ । ઇન્દ્રિયાણ્યેવ વિષયાકારપરિણતાનિ પ્રત્યક્ષમિતિ હિ તેષાં સિદ્ધાન્તઃ ।
○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(53) "સમ્યગ્જ્ઞાનં પ્રમાણં પ્રમાણત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ ।" - સ્યા. ર. પૃ. ૪૧, પ્રમાણપ. પૃ. ૧, પ્રમેયક. પૃ. ૩, પ્રમેયરત્ન પૃ. ૧૦ । "યત્ પુનર્જ્ઞાનં ન ભવતિ ન તત્ પ્રમાણમ્ યથા ઘટાદિઃ ।" - ન્યાયકુ. પૃ. ૨૬ ।

(54) "ઇન્દ્રિયપ્રણાલિકયા ચિત્તસ્ય બાહ્યવસ્તુપરાગાત્ તદ્વિષયા સામાન્યવિશેષાત્મનોઽર્થસ્ય વિશેષાવધારણપ્રધાના વૃત્તિઃ પ્રત્યક્ષમ્ ।" - યોગદ. વ્યાસભા. પૃ. ૨૭ । "યત્સંબદ્ધં સત્ તદાકારોલ્લેખિવિજ્ઞાનં તત્ પ્રત્યક્ષમ્ ।" - સાંખ્યદ. ૧/૮૧ । "કાપિલાસ્તુ શ્રોત્રાદિવૃત્તેઃ પ્રત્યક્ષત્વમિચ્છન્તિ ।" - પ્રમાણસમુ. પૃ. ૬૪, ન્યાયવા. પૃ. ૪૩ । "વાર્ષગણ્યસ્યાપિ લક્ષણમયુક્તમિત્યાહ - શ્રોત્રાદિવૃત્તિરિતિ ।" - ન્યાયમં. પૃ. ૧૦૦, તત્ત્વોપ. પૃ. ૬૧ । "રૂપાદિષુ પઞ્ચાનામાલોચનમાત્રમિષ્યતે વૃત્તિઃ ।" - સાંખ્યકા. ૨૮ । "ચૈતન્યમેવ બુદ્ધિદર્પણપ્રતિબિમ્બિતં બુદ્ધિવૃત્ત્યા અર્થાકારયા તદાકારતાપદ્યમાનં ફલમ્ ।" - યોગદ. તત્ત્વવૈ. પૃ. ૨૧ । "અત્રેયં પ્રક્રિયા-ઇન્દ્રિયપ્રણાલિકયા અર્થસન્નિકર્ષેણ લિङ્ગજ્ઞાનાદિના વા આદૌ બુદ્ધેઃ અર્થાકારા વૃત્તિઃ જાયતે ।" - સાં. પ્ર. ભા. પૃ. ૪૭ । "વિષયૈશ્ચિત્તસંયોગાદ્ બુદ્ધીન્દ્રિયપ્રણાલિકાત્ । પ્રત્યક્ષં સાંપ્રતં જ્ઞાનં વિશેષસ્યાવધારકમ્ ।" - યોગકારિકા - ૨૩ । "પ્રમાતા ચેતનઃ શુદ્ધઃ પ્રમાણં વૃત્તિરેવ ચ । પ્રમાર્થાકારવૃત્તિનાં ચેતને પ્રતિબિમ્બનમ્ ।" - યોગવા. પૃ. ૩૦ ।

(55) "અચેતનસ્વભાવાયા ઇન્દ્રિયવૃત્તેરપ્યુપચારાદન્યતોઽર્થપ્રમિતૌ સાધકતમત્વાનુપપત્તેઃ ।" - ન્યાયકુ. પૃ. ૪૦ । "નહિ સ્ફટિકમુકુરાદિકાદિકમિવ તદાકારધારિત્વેન શ્રવણાદિકમિન્દ્રિયં પ્રત્યક્ષતઃ પ્રતીયતે" - સ્યા. ર. પૃ. ૭૨ । "શ્રોત્રાદિવૃત્તિરધ્યક્ષમ્ ઇત્યપ્યેતેન ચિન્તિતમ્ । તસ્યા વિચાર્યમાણાયા વિરોધશ્ચ પ્રમાણતઃ ।" - તત્ત્વાર્થશ્લો. પૃ. ૧૮૭, તત્ત્વોપ. ।

અર્થપરિચ્છિત્તિહેતુતયા પ્રત્યક્ષત્વે આલોકાદિજડકારણકલાપવ્યાપારસ્યાપિ પ્રત્યક્ષતાપદ્યેત, વિશેષાભાવાદિતિ । ^{૧૩૨}અર્થસ્ય ગ્રાહકમિત્યસ્ય ગ્રહણેક્ષયા ઇતિ વક્ષ્યમાણપદસાપેક્ષત્વાત્ ।

૮૪. અમુના ^{૧૩૩}બહિરપિ ^{૧૩૪}યેઽર્થકલાકલનવિકલં સકલમપિ જ્ઞાનં પ્રલપન્તિ ^{૬૬}તાન્નિરસ્યતિ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○
સિદ્ધાંત છે).

તેનો તિરસ્કાર થાય છે, શ્રોત્ર વગેરે ઈન્દ્રિયો તો પ્રકૃતિ(જડ)નો વિકાર હોવાથી જડ છે, માટે ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિ - ક્રિયા પણ જડ હોવાથી, એ ક્રિયારૂપ પરિણામને ‘પ્રત્યક્ષ’ ન જ માની શકાય (પ્રત્યક્ષ એ જ્ઞાન છે, જે ચેતન છે)

સાંખ્ય:- ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિ પદાર્થના પરિચ્છેદમાં કારણભૂત હોવાથી, તેને પ્રત્યક્ષરૂપ માનવામાં કોઈ બાધ નથી.

જૈન:- તો પછી આલોક (પ્રકાશ) વિગેરે જ્ઞાનના કારણભૂત જડ કારણોનો સમૂહ પણ પ્રત્યક્ષ બની જશે ! કારણ કે પદાર્થના પરિચ્છેદના કારણરૂપે તો બધા સમાન જ છે.

○ જ્ઞાન ‘સ્વ’ ની જેમ ‘પર’ = બાહ્યાર્થનો પણ ગ્રાહક છે ○

(૮૪) ‘ગ્રહણેક્ષયા અર્થસ્ય ગ્રાહકમ્’ એટલે જ્ઞાન માત્ર પોતાના સ્વરૂપ રૂપ અર્થનું જ ગ્રાહક નથી, પણ ઘટાદિ બાહ્ય અર્થનું પણ ગ્રાહક છે. એ જણાવવા ગ્રહણેક્ષયા પદ મૂક્યું છે

તેથી યોગાચાર વગેરે દર્શનકારો જે “સકલ જ્ઞાન બાહ્ય પદાર્થના ગ્રહણથી શૂન્ય હોવાથી, માત્ર સ્વ પ્રકાશક જ છે” - એવો પ્રલાપ કરે છે, તેનો નિરાસ થાય છે, તે આ રીતે -

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૩૨) અર્થસ્ય ગ્રાહકમિત્યાદિ । ગ્રહણેક્ષયેત્યનેન બાહ્યાર્થપેક્ષયા યદ્ ગ્રાહકં તત્પ્રત્યક્ષમિતિ દર્શયતિ । ન ચાર્થસ્ય ગ્રાહકમિત્યેતાવતૈવૈતત્ સિદ્ધમિતિ વાચ્યમ્, યત આત્મસ્વરૂપસ્યાર્થસ્ય ગ્રાહકમિત્યેતાવતાપ્યર્થસ્ય ગ્રાહકં ભવત્યેવ । ન ચૈવં કેવલસ્વાંશગ્રાહિણઃ સ્વસંવેદનસ્ય પ્રત્યક્ષાવ્યવચ્છેદઃ બહિરર્થનિરાકરણપરાન્ યોગાચારાદીનધિકૃત્યૈવ ગ્રહણેક્ષયેતિ વક્ષ્યમાણપદસ્યાયોજનાત્ ।

(૧૩૩) બહિરપીતિ । ન કેવલમન્તર્મુખાકારેણ જ્ઞાનમર્થગ્રહણશૂન્યમ્, ચિદ્રૂપસ્યૈવ તથા પ્રતિભાસનાત્, અપિ તુ બહિર્મુખાકારેણાપિ । (૧૩૪) યે ઇતિ । યોગાચારાદયઃ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(56) "જ્ઞાનસ્વરૂપાતિરિક્તસ્યાઽર્થસ્ય સદ્ભાવે પ્રમાણાભાવાત્ કસ્ય દ્રવ્યપર્યાયાત્મકત્વવિશિષ્ટસ્ય વિષયત્વં પ્રરૂપ્યતે ? પ્રતિભાસમાનસ્યાશેષસ્ય વસ્તુનો જ્ઞાનસ્વરૂપાન્તઃપ્રવિષ્ટત્વપ્રસિદ્ધેઃ સંવેદનમેવ પારમાર્થિકં તત્ત્વમ્" - ન્યાયકુ. । સનિર્ભાસમન્યનિર્ભાસમેવ ચ । વિજાનાતિ ન ચ જ્ઞાનં બાહ્યમર્થ કથઽચન ।।" તત્ત્વસં.શ્લો. ૧૧૧૧ । "યદ્ વેદ્યતે યેન વેદનેન તત્ તસ્માન્ન ભિદ્યતે યથા જ્ઞાનસ્ય આત્મા ।" - વિધિવિ.ન્યાયકણિ.પૃ.૨૬૦ । જ્ઞાનાદ્વૈતવિષયકઃ વિસ્તૃતઃ પૂર્વપક્ષઃ શાબરભાષ્યસ્ય બૃહતીપજ્જિકાયાં (૫/૧/૧) દ્રષ્ટવ્યઃ ।

સ્વાંશગ્રહણે હ્યન્તઃસંવેદનં વ્યાપ્રિયતે યથા તથા બહિરપિ, ^{૧૩૫} **इतरथा** अर्थवज्ज्ञानसंतानान्तराण्यपि
विशीर्यैरन्, स्वप्नदृष्टान्तेन ^{૧૩૬} **तदनुमानस्योपप्लवमात्रतापत्तेः**, स्वविज्ञानस्यैव તથા તથા

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જે રીતે જ્ઞાન, સ્વ અંશને ગ્રહણ કરવા અંદર વ્યાપૃત થાય છે, તે જ રીતે બાહ્યાર્થમાં પણ વ્યાપૃત થાય છે. જો બાહ્યાર્થમાં વ્યાપૃત ન થાય તો બાહ્યાર્થની જેમ, જ્ઞાનની અન્ય પરંપરાનો વિલોપ થઈ જશે. કઈ રીતે વિલોપ થશે ? એ જરા વ્યવસ્થિત સમજીએ -

યોગાચાર સંતાનાંતરની (અન્યવ્યક્તિગત જ્ઞાનપરંપરાની) સિદ્ધિ આ અનુમાનથી કરે છે -
'વિવક્ષિત દેવદત્તાદિથી ભિન્ન એવા યજ્ઞદત્તાદિમાં જે વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) અને વ્યાહાર (બોલવાનો વ્યાપાર) જોવાય છે (પક્ષ) તે બંને જ્ઞાન પૂર્વક જ છે (સાધ્ય), કારણ કે તે બે વ્યાપાર અને વ્યાહાર રૂપ છે. (હેતુ) જેમ કે સ્વીકારાયેલ વ્યાપાર-વ્યાહાર (દૃષ્ટાંત)'

આ અનુમાનનો આશય એ છે, કે વ્યાપાર અને વ્યાહાર બંને જ્ઞાનનું કાર્ય છે, તેથી જ્ઞાન વિના વ્યાપાર-વ્યાહાર અશક્ય છે. જેમ દેવદત્તમાં વ્યાપાર-વ્યાહાર જ્ઞાનપૂર્વક જોવાય છે, તેમ યજ્ઞદત્તમાં પણ વ્યાપાર-વ્યાહાર જ્ઞાનપૂર્વક જ હોવા જોઈએ, નહીંતર વ્યાપાર-વ્યાહાર જ અશક્ય છે. અહીં દેવદત્તની જ્ઞાનસંતાન અને યજ્ઞદત્તની જ્ઞાનસંતાન બંને જુદી છે, જેમ અહીં સંતાનાંતરનું અનુમાન થયું, તેમ જ્યાં-જ્યાં જે-જે વ્યક્તિમાં વ્યાપાર-વ્યાહાર જોવાશે, ત્યાં બધે જ્ઞાનપૂર્વકતાનું અનુમાન થશે ← આ સંતાનાંતરનું સાધક અનુમાન પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને યોગાચારમતે તો બધા જ જ્ઞાનો બાહ્ય પદાર્થના આલંબનથી રહિત છે. તમે જ કહ્યું છે -

“सर्वे प्रत्ययाः निरालम्बनाः, प्रत्ययत्वात्, स्वप्नप्रत्ययवत् - એટલે સ્વપ્ન જ્ઞાનની જેમ બધા જ્ઞાનો જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી, બાહ્ય પદાર્થના આલંબનથી રહિત છે.”

આ રીતે સ્વપ્નજ્ઞાનના દૃષ્ટાંતથી તે અનુમાન પણ ભ્રાંત કહેવાશે અને ભ્રાંત એવા તે અનુમાનથી સંતાનાંતરની સિદ્ધિ જ નહીં થાય, તેથી એવું સાબિત થશે કે સંતાનાંતર છે જ નહીં, માત્ર સંતાનાંતરનું પોતાને જ્ઞાન થાય છે - પોતાનું જ્ઞાન જ, જે રીતે અર્થ ન હોવા છતાં અર્થરૂપે પરિણમે છે, તે રીતે સંતાનાંતરરૂપે પરિણમે છે.

તથા પ્રમાણ-પ્રમેય, પ્રતિપાદ્ય-પ્રતિપાદક, કાર્યકારણ વિગેરે ભાવો પણ જ્ઞાનમાં જ જણાય છે

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૩૫) इतरथेत्यादि । संतानो ज्ञानप्रवाहः, तस्मात् विवक्षितादन्ये संतानान्तराणि । (૧૩૬) तदनुमानस्य संतानान्तरसाधकानुमानस्य, तथा हि-विवक्षितदेवदत्तादेरन्यत्र यज्ञदत्तादौ व्यापारव्याहारौ बुद्धिपूर्वकौ, व्यापारव्याहारत्वात्, संप्रतिपन्नव्यापारव्याहारवद्, इति संतानान्तरसाधकानुमानम् । तस्मिन् व्यापारव्याहारयोर्ज्ञानकार्यत्वेन प्रतिबन्धनिश्चयात् । एतस्य चानुमानस्य स्वप्नदृष्टान्तेनोपप्लवो भ्रान्तत्वम् । तथा हि-यथा सर्वे प्रत्यया निरालम्बमानाः, प्रत्ययत्वात्, स्वप्नप्रत्ययवदिति भवदभिप्रायेण बहिरर्थसाधनस्य निरालम्बनतया बाह्यार्थाभावः, तथा संतानान्तरसाधनस्यापि निरालम्बनतया संतानान्तराभावः ।

વિજૃમ્ભણાત્ । તથા ચ પ્રમાણપ્રમેયપ્રતિપાદ્યપ્રતિપાદકકાર્યકારણભાવાદયઃ પ્રલીયેરન્, આત્મ-
વ્યતિરેકેનાત્મીયપૂર્વોત્તરક્ષણયોરપિ જ્ઞાનસ્ય પ્રવૃત્તિનિરોધાપત્તેઃ ।

૮૫. અદ્વયવિજ્ઞાનતત્ત્વસાધનેનાનુકૂલમાચરસીતિ ચેત્, સ્યાદેતત્, યદિ ભવતઃ
પ્રમાણપરિદૃષ્ટસકલ^{૧૩૭}વ્યવહારોચ્છેદનકુદર્શનવાસનાહિતાદૃષ્ટાદ્વયતત્ત્વપરિકલ્પનાત્ પ્રતિકૂલં ન
સ્યાત્ । તન્નાર્થવિરહેણ બહિઃ પ્રમાણભૂતજ્ઞાનોલ્લાસો^{૫૭}સ્તિ, નિર્હેતુકત્વપ્રસન્ગાદિતિ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

અને જ્ઞાન તો નિરાલંબન છે. એટલે તે બધા ભાવો પણ છે જ નહીં, એમ એ ભાવોનો પણ 'અભાવ
થઈ જશે.

તથા જ્ઞાન, પોતાની પૂર્વોત્તરક્ષણમાં પણ પ્રવૃત્તિ નહીં કરી શકે, કારણ કે તે પણ જ્ઞાન માટે બાહ્ય
હોવાથી, તેનો પણ અભાવ જ છે.

આ રીતે સંતાનાંતરનો, પ્રમાણ-પ્રમેયનો, પોતાની પૂર્વોત્તરક્ષણગત જ્ઞાન સંતાનનો પણ ઉચ્છેદ
થઈ જતાં, યોગાચારના મતે શું રહેશે ? એ જ સવાલ છે.

(૮૫) યોગાચાર:- અહો ! તમે તો બહુ સારૂં કર્યું, કારણ કે આવું કથન કરવાથી તો, તમે
અમારા 'વિજ્ઞાનાદ્વૈત' ની જ સિદ્ધિ કરી આપી.

જૈન:- જો પ્રમાણદૃષ્ટ સર્વ વ્યવહારોનો ઉચ્છેદ, એ તમારી કુદર્શનવાસનાહિત અદ્વૈતકલ્પનાને
પ્રતિકુળ ન હોત, તો તમારી વાત બરાબર છે, અર્થાત્ તમે અદ્વૈત માનવા જશો, તો ઉપર કહેલ
પ્રમાણ- પ્રમેયાદિ જે સર્વ વ્યવહારો છે, તેનો ઉચ્છેદ થઈ જશે, માટે 'વિજ્ઞાનાદ્વૈત' ની માન્યતા
અયોગ્ય છે.

તેથી બાહ્ય પદાર્થ વિના પ્રમાણભૂત જ્ઞાનનો ઉલ્લાસ (પ્રકાશ) પણ અશક્ય છે. જો બાહ્યાર્થ વિના
પણ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ મનાય, તો જ્ઞાન નિર્હેતુક બની જશે, એટલે હેતુ વિના જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવા
લાગશે, જે ક્યારે પણ જોવાતું નથી. માટે બાહ્ય પદાર્થનો સ્વીકાર અવશ્ય કરવો જોઈએ, તેથી સ્વના
ગ્રાહકની જેમ, પરના (બાહ્યપદાર્થના) ગ્રાહકરૂપે પણ જ્ઞાનની સિદ્ધિ થશે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૩૭) વ્યવહારેતિ । વ્યવહારોડબલાબાલગોપાલહાલિકાદિપ્રસિદ્ધઃ । ન ચાયં બ્રાન્તઃ, ક્રિયાવિરોધ-
પ્રસન્ગાત્ । તથા હિ-બ્રમાદ્ બહલામોદમોદકાદનમિવ સૌગતાનામુપલશકલમક્ષણં સુગતપદદ્વયારાધનવદ્વા
ખરોષ્ટ્રદાસીપદપર્યુપાસ્તિશ્ચ પ્રસજતિ; ન ચૈતદ્ યુગાન્તેડપિ દૃશ્યતે, તન્નાયં બ્રાન્તઃ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(57) "નહિ પરનિરપેક્ષપ્રતિમાસા ઘટાદયઃ કસ્યચિત્ સ્વપ્નેડપિ પ્રસિદ્ધાઃ, અન્યત્ર મહામોહાક્રાન્તચેતસો
યોગાચારાત્ ।" -ન્યાયકુ.પૃ.૧૧૧ । "યત્તુ સંવેદનાદ્વૈતં પુરુષાદ્વૈતવત્ર તત્ સિદ્ધ્યેત્ સ્વતોડન્યતો વાપિ
પ્રમાણાત્ સ્વેષ્ટહાનિતઃ ।" આપ્તપરી.શ્લો.૮૫ । "ક્ષણિકત્વમનન્યવેદ્યત્વં નાનાસન્તાનત્વમિતિ સ્વતઃ
તાવત્ર સિદ્ધ્યતિ બ્રાન્તેઃ ।" અષ્ટશ.,અષ્ટસહ.પૃ.૨૪૧ ।

૧. દા. ત. પૂર્વોત્તરક્ષણનો કાર્ય-કારણભાવ બૌદ્ધો માને છે, પણ જ્ઞાન જો બાહ્ય વિષયરહિત હોય, તો પૂર્વોત્તર ક્ષણ પણ તેના
માટે બાહ્ય હોવાથી, તે કાર્ય-કારણભાવ પણ ન ઘટે - એમ પ્રતિપાદ્ય. વિગેરેમાં પણ સમજવું.

૮૬. ગ્રાહકમિતિ ચ નિર્ણાયકં દ્રષ્ટવ્યમ્, નિર્ણયાભાવેઽર્થગ્રહણાયોગાત્ । તેન યત્ તાથાગતૈઃ પ્રત્યપાદિ-

⁵⁸ પ્રત્યક્ષં કલ્પનાપોદમભ્રાન્તમ્ [ન્યા. વિ. ૪] ઇતિ

તદપાસ્તં ભવતિ, તસ્ય યુક્તિરિક્તત્વાત્ । તથા હિ-તે નિર્વિકલ્પકત્વેઽધ્યક્ષસ્યાયુક્તિઃ સ્વેટયન્તિ-

૮૭. કિલેદમર્થસામર્થ્યેનોદીયતે, સંનિહિતાર્થક્રિયાસમર્થાર્થગ્રાહકત્વાત્ । ⁵⁹ ન ચાર્થે ધ્વનયઃ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ ગ્રાહકનો અર્થ નિર્ણાયક ○

(૮૬) શ્લોકગત ‘ગ્રાહક’ નો અર્થ ‘નિર્ણાયક’ કરવો, કારણ કે અર્થના નિર્ણય વિના અર્થનું ગ્રહણ જ અશક્ય છે. માટે પ્રત્યક્ષ તે અર્થનો નિર્ણાયક છે, એમ કથિત થાય છે.

આ કથનથી, બૌદ્ધદર્શનકારો પ્રત્યક્ષના લક્ષણ માટે જે “પ્રત્યક્ષં કલ્પનાપોદમભ્રાન્તમ્ - એટલે કલ્પનાથી અપોદ - વિકલ્પથી રહિત અને અભ્રાન્ત એવું જે જ્ઞાન હોય, તેને ‘પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે” - એવો પ્રલાપ કરે છે, તેનું ખંડન થાય છે, કારણ કે બૌદ્ધકથિત આ લક્ષણ યુક્તિશૂન્ય છે. તે આ રીતે -

બૌદ્ધકથિત લક્ષણમાં (૧) કલ્પનાપોદ = કલ્પનાથી રહિત અને (૨) અભ્રાન્તમ્ = આંતિથી રહિત - એમ બે પદો છે. તેમાંથી પહેલા પ્રથમ પદની સમીક્ષા કરાય છે, ત્યારબાદ બીજા પદની સમીક્ષા કરાશે.

○ બૌદ્ધ દ્વારા પ્રત્યક્ષના નિર્વિકલ્પકત્વની સિદ્ધિ ○

(૮૭) બૌદ્ધો, પ્રત્યક્ષને નિર્વિકલ્પ (કલ્પનાપોદ) સિદ્ધ કરવા, નીચે કહેવાતી ચાર યુક્તિઓ લગાડે છે -

(૧) પ્રત્યક્ષ તે અર્થના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે તેના દ્વારા સંનિહિત અને અર્થક્રિયામાં સમર્થ એવા જ પદાર્થનું ગ્રહણ થાય છે. તે અર્થમાં શબ્દો તો હોતા નથી, કારણ કે ઘટાદિ

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(58) “પ્રત્યક્ષં કલ્પનાપોદં નામજાત્યાદ્યસંયુતમ્ ॥૩॥” - પ્રમાણસમુ. ૧/૩। “તત્ર પ્રત્યક્ષં કલ્પનાપોદમભ્રાન્તમ્” - ન્યાયવિ. ૧/૪। “પ્રત્યક્ષં કલ્પનાપોદમભ્રાન્તમભિલાપિની। પ્રતીતિઃ કલ્પના વલ્પ્તિહેતુત્વાદ્યાત્મિકા ન તુ ॥” - તત્ત્વસં.શ્લો. ૧૨૧૪।

(59) “ન હ્યર્થે શબ્દાઃ સન્તિ તદાત્માનો વા, યેન તસ્મિન્ પ્રતિભાસમાને તેઽપિ પ્રતિભાસેરન્” ઉદ્ધતોયં શ્લોકઃ -> ન્યાયપ્ર.વૃ.પૃ.૩૫, અષ્ટસહ.પૃ.૧૧૮, ન્યાયવિ.વિ.પૃ.૧૩૨, સિદ્ધિવિ.ટી.પૃ.૧૦, ષડ્દ.ટી.પૃ.૬૧। “યદ્ યત્ર નાસ્તિ તસ્મિન્ અવભાસમાને તન્નાવભાસતે યથા રુપે રસઃ, નાસ્તિ ચ અર્થે શબ્દઃ।” - સિદ્ધિવિ.ટી.પૃ.૧૦।

સન્તિ, ^{૧૩૮}તદ્દેતુવિલક્ષણકારણાન્તરજન્યત્વાત્ તતશ્ચાસાવુપનિપત્ય ^{૧૩૯}સ્વગોચરસંવેદનમુત્થાપયન્ ^{૧૪૦}સ્વાકારમનુકારયતિ । તત્ર ^{૧૪૧}તદગ્રાહિણિ વિજ્ઞાને શબ્દસંશ્લેષો યુક્તઃ ।

કિં વ યદ્યુત્પાદકાર્થોપયોગેડપિ ^{૧૪૨}તં તાવન્ન ગૃહ્ણીયાત્, સંવેદનમપિ તુ સ્મરણસંપાદિતં તદભિધાયકધ્વનિસંયોજનં પ્રતીક્ષ્યમાણં તાવદાસીત, તર્હિ દત્તો જલાઞ્જલિરર્થગ્રહણસ્ય ^{૬૦} । તથા હિ-તમર્થમપશ્યંસ્તસ્મિન્ ગૃહીતસંકેતં તદભિધાયકં ધ્વનિં નાનુસ્મરતિ, ઉપાયાભાવાદ્, અનુસ્મરંશ્ચ પુરોવર્તિન્યર્થે ન યોજયતિ, સ્મૃત્યુપસ્થાપનવ્યતિરેકેણ તદ્યોજનાશક્તેઃ, અયોજયંશ્ચ

૦—ન્યાયરશ્મિ—૦

અર્થના માટી વગેરે કારણોથી વિલક્ષણ એવા તાલુ વગેરે કારણોથી શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે.

તેથી શબ્દ રહિત એવો અર્થ, પોતે સામે ચડીને પોતાને વિષયરૂપે બનાવે - તે રીતે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરતા, પોતાનો આકાર જ્ઞાનમાં લાવે છે. માટે અર્થગ્રાહી વિજ્ઞાનમાં અંશતઃ પણ શબ્દનો સંશ્લેષ નથી, સંસર્ગ નથી અને શબ્દ ન હોવાથી વિકલ્પ નથી. (વિકલ્પ શબ્દ વિના શક્ય નથી.)

(૨) જો પ્રત્યક્ષને સવિકલ્પ માનીએ તો, અર્થના ગ્રહણ માટે શબ્દોનું ગ્રહણ માનવું પડે અને એમ થતાં, અર્થનો જ્ઞાનમાં ઉપયોગ હોવા છતાં, જો જ્ઞાન અર્થનું ગ્રહણ નહીં કરે અને સ્મરણજન્ય, અર્થપ્રતિપાદક એવા શબ્દપ્રયોગની પ્રતીક્ષા કર્યા કરે, તો પછી જ્ઞાન અર્થનું ગ્રહણ જ નહીં કરી શકે. તે આ રીતે -

અર્થને જોયા વિના, પૂર્વસંકેતિત (જેનો પહેલા સંકેત થયેલો છે એવા) અને અર્થપ્રતિપાદક એવા શબ્દોનું સ્મરણ અશક્ય છે, કારણ કે શબ્દોની સ્મૃતિ થવા માટે કોઈ કારણ જ નથી. (ભાવ એ છે કે ઘડો દેખાય, તેનું ગ્રહણ થાય, તો 'ઘ' 'ટ' એવા અક્ષરોથી 'ઘટ' શબ્દની સ્મૃતિ થાય. જો ઘડાનું ગ્રહણ જ ન થાય તો શબ્દની સ્મૃતિ પણ ન થાય) આમ જો શબ્દોનું સ્મરણ ન થાય, તો પુરોવર્તી પદાર્થમાં (જે પદાર્થનું જ્ઞાન કરવું છે તેમાં) શબ્દોનું જોડાણ પણ ન થઈ શકે, કારણ કે જે શબ્દો સ્મૃતિથી ઉપસ્થિત જ નથી થયા, તેઓનું જોડાણ શી રીતે થાય ?

આમ જો શબ્દોનું જોડાણ જ નહીં થાય, તો અર્થનો બોધ પણ નહીં થાય, કારણ કે તમારા મતે શબ્દસંસર્ગયુક્ત હોય એવા જ અર્થનો બોધ થાય છે.

આમ જો અર્થબોધ જ નહીં થાય, તો સર્વ જગત અંધ બની જશે. તેથી એમ જ માનવું જોઈએ,

૦—અર્થસંપ્રેક્ષણ—૦

(૧૩૮) તદ્દેત્વિતિ । તસ્ય ઘટાદેરર્થસ્ય યે હેતવો મૃદાદયસ્તેભ્યોડન્યાનિ યાનિ તાત્વાદીનિ કારણાનિ તજ્જન્યત્વાદ્ અસાવિત્યર્થઃ । (૧૩૯) ઉપનિપત્યેતિ । નિકટીભૂય । (૧૪૦) સ્વાકારમ અર્થાકારમ્ । (૧૪૧) તદગ્રાહિણિ અર્થગ્રાહિણિ । (૧૪૨) તમિતિ અર્થમ્ ।

૦—શાસ્ત્રસંલોક—૦

(60) "અર્થોપયોગેડપિ પુનઃ સ્માર્ત શબ્દાનુયોજનમ્ । અક્ષધીર્યદ્યપેક્ષેત સોડર્થો વ્યવહિતો ભવેત્ ।" -
ઇત્યુદ્ધતોડયં શ્લોકઃ તત્ત્વોપ.પૃ.૪૦, અષ્ટસ.પૃ.૧૨૨, ન્યાયવા.તા.ટી.પૃ.૧૩૬, ન્યાયમ.પ્ર.પૃ.૮, સન્મતિ.ટી.પૃ.૫૨૦

ભવદભિપ્રાયેણ ન પશ્યતીતિ ^{૧૪૩}ધાન્ધ્યાદાન્ધ્યમાપદ્યેત ^{૬૧} । યદિ ચેન્દ્રિયજમપિ જ્ઞાનં વિકલ્પકલુષિતમિષ્યેત, તદા તદપિ મનોરાજ્યાદિવિકલ્પવદ્ વિકલ્પાન્તરાવિભવિ સતિ નિવર્તેત; નચૈતદસ્તિ, સંનિહિતગોપિણ્ડગોચરસ્ય ચક્ષુર્જસંવેદનસ્યાશ્વાદિવિષયવિકલ્પોદયેપ્યનિવર્તનાત્, ^{૧૪૪}સંહૃત ^{૬૨}સકલવિકલ્પસ્યાપિ ચ પરિસ્ફુટસંનિહિતાર્થવિષયદર્શનસિદ્ધેઃ । તન્નાક્ષજં જ્ઞાનં

૦ ન્યાયરશ્મિ ૦

કે શબ્દના જોડાણ વિના પણ પદાર્થનો બોધ થઈ શકે છે - એમ શબ્દરૂપ વિકલ્પ વિના જ પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી, પ્રત્યક્ષ તે નિર્વિકલ્પ છે.

(૩) જો ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને પણ વિકલ્પથી કલુષિત માનશો, તો તે યથાર્થ જ્ઞાન પણ મનોરાજ્યના વિકલ્પની જેમ, અન્ય વિકલ્પનો જ્યારે આવિર્ભાવ થશે, ત્યારે નષ્ટ થઈ જશે.

જેમ મનમાં રાજ્યનો વિકલ્પ ચાલતો હોય, ત્યારે બીજો વિકલ્પ આવતાં, તે વિકલ્પ નષ્ટ થાય છે, તેમ યથાર્થ જ્ઞાન પણ બીજો વિચાર આવ્યે નષ્ટ થઈ જશે, પણ એવું તો દેખાતું નથી, કારણ કે સંનિહિત એવી ગાયનું થયેલું ચક્ષુર્જન્ય પ્રત્યક્ષ અશ્વ વગેરે અન્ય પદાર્થવિષયક વિકલ્પ પેદા થવા છતાં નિવૃત્ત નથી થતું, એટલે સામે ગાય ઉભી હોય, તેનું પ્રત્યક્ષ થાય, હવે મનમાં ઘોડાનો વિચાર આવે તો પણ ગાયનું પ્રત્યક્ષ તો થાય જ છે. માટે ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને વિકલ્પથી કલુષિત ન માની શકાય.

(૪) જે વ્યક્તિને સર્વ વિકલ્પો સંહૃત થયા છે, અર્થાત્ જેઓ વિકલ્પાતીત દશામાં રહ્યા છે, તે જીવોને પણ સ્પષ્ટરૂપે સંનિહિત પદાર્થવિષયક પ્રત્યક્ષ થાય છે. જો વિકલ્પસહિત જ પ્રત્યક્ષ થતું હોય, તો તેને પ્રત્યક્ષ જ ન થવું જોઈએ.

૦ અર્થસંપ્રેક્ષણ ૦

(૧૪૩) ધાન્ધ્યાદિતિ । ધન્ધ્યો જડઃ તસ્ય ભાવો ધાન્ધ્યં જાહ્યમ્ । વિનિશ્ચયટીકાયામ્-ધન્ધ્યો જડ ઇતિ । ક્વચિત્ ધ્યાન્ધ્યાદિતિ પાઠસ્તદૈવં વ્યાખ્યા-ધિયો બુદ્ધેરાન્ધ્યં ધ્યાન્ધ્યં જાહ્યમ્, પરં નાયં પૌરાણિકઃ । (૧૪૪) સંહૃતેત્યાદિ । સંહૃતવિકલ્પાવસ્થાયાં સંનિહિતાર્થવિષયવિશદર્શનાભિધાને-નેન્દ્રિયજબોધસ્ય વિકલ્પરૂપતાં નિરસ્યતિ, તથા હિ-ઇન્દ્રિયજો ઘટાદિબોધો વિકલ્પરૂપો ન ભવતિ, સંહૃતસકલવિકલ્પસ્યાપિ પુંસો જાયમાનત્વાત્, યઃ પુનર્વિકલ્પરૂપો નાસૌ સંહૃતસકલવિકલ્પસ્ય જાયતે, યથા મનોરાજ્યાદિવિકલ્પઃ, ન ચાયં સંહૃતસકલવિકલ્પસ્ય ન જાયતે, તસ્માદ્ વિકલ્પરૂપો ન ભવતીત્યત્રાનુમાનમ્ । વિકલ્પરૂપતામ્યુપગમે સંહૃતસકલવિકલ્પસ્ય ન પ્રાદુઃશ્યાદિતિ બાધકમ્ ।

૦ શાસ્ત્રસંલોક ૦

(61) "તન્નામાન્તરપરિકલ્પનાયામનવસ્થા ।" - અષ્ટશ, અષ્ટસ. પૃ. ૨૪૯ । "સ્વાભિધાનવિશેષસ્ય નિશ્ચયો યદ્યપેક્ષતે । સ્વાભિલાપાન્તરં નૂનમનવસ્થા તદા ન કિમ્ ।" તત્ત્વાર્થશ્લો. પૃ. ૧૮૭, સન્મતિ. ટી. પૃ. ૨૪૯ । "નાસ્મૃતેન વાચકશબ્દેન અર્થો યોજ્યતે । શબ્દસ્યાપિ સ્મરણં તદ્વાચકશબ્દસ્મૃતેઃ । તસ્યાપિ સ્વવાચકશબ્દસ્મૃતેરિત્યનવસ્થા ।" - ન્યા. વા. તા. ટી. પૃ. ૮૨ ।

(62) "સંહૃતસકલવિકલ્પાવસ્થાયાં રૂપાદિદર્શનં નિર્વિકલ્પકં પ્રત્યક્ષતોડનુભૂયતે" - ન્યાયવિ. વિ. પૃ. ૩૨ । "સંહૃત્ય સર્વતશ્ચિન્તાં સ્તિમિતેનાન્તરાત્મના । સ્થિતોપિ ચક્ષુષા રૂપમીક્ષતે સાક્ષજા મતિઃ ।" - પ્રમાણવા. ૩/૧૨૪

શબ્દસંપર્કમનુભવતિ ।

૮૮. અત્ર પ્રતિવિધીયતે- યતાવદુક્તમ્, અશબ્દકાર્થસામર્થ્યોદ્ભવત્વાદ્ ધ્વનિરહિતમધ્યક્ષમિતિ, તદયુક્તમ્, ન હિ શબ્દાસંપૃક્તાર્થજમિત્યેતાવતૈવાભિલાપવિનાકૃતમિતિ વક્તું શક્યમ્, અન્યથા જડાર્થજનિતમિતિ જડમપિ તત્ સ્યાત્ । અથ બોધરૂપમનસ્કારસાહિત્યાદ્ ન જડમિતિ બ્રૂષે, તથા સત્યભિલાપસંસૃષ્ટમનસ્કારસંનિયોગાત્ સાભિલાપમપિ સ્યાત્ ।

૮૯. કિં ચ વિવિક્તાઃ પરમાણવઃ સ્વાકારાર્પણદ્વારેણ સ્વગોચરં જ્ઞાનમુત્પાદયન્તઃ કથમસન્ત- માત્મનિ સ્વાવયવવ્યાપિનં કાલાન્તરસંચરિષ્ણુમાકારં ^{૧૪૫}તત્ર પ્રથયન્તિ । વિભ્રમાદિતિ ચેન્ન, ઇદાનીમર્થે યદસ્તિ તદેવ પ્રતિભાતિ, ^{૧૪૬}તત્રાસતોઽપિ સ્થૂરાકારસ્ય પ્રતિભાસનાત્ । તથા

○ ન્યાયરશ્મિ ○

આ ચારે યુક્તિ દ્વારા સિદ્ધ થાય છે, કે ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં અંશતઃ પણ શબ્દનો સંસર્ગ ન હોવાથી - વિકલ્પશૂન્ય હોવાથી, પ્રત્યક્ષ તે નિર્વિકલ્પ (કલ્પનાપોઢ) જ છે.

○ એ ચારે યુક્તિઓની જૈન દ્વારા મૂલતઃ સમીક્ષા ○

(૮૮) પ્રત્યક્ષને નિર્વિકલ્પ સિદ્ધ કરવા, બૌદ્ધકથિત ચારે યુક્તિઓ તર્કશૂન્ય છે. તે આ રીતે -

(૧) તમે જે કહ્યું હતું, કે “અશબ્દક (શબ્દ અસંસૃષ્ટ) એવા અર્થથી જન્ય હોવાના કારણે પ્રત્યક્ષ પણ અશબ્દક-અભિલાપરહિત જ ઉત્પન્ન થશે” - તે વાત બિલકુલ યોગ્ય નથી, કારણ કે શબ્દઅસંસૃષ્ટ અર્થથી ઉત્પન્ન થયું, એટલા માત્રથી જો પ્રત્યક્ષ શબ્દ અસંસૃષ્ટ બની જતું હોય, તો જડ અર્થથી ઉત્પન્ન થયું હોવાથી, પ્રત્યક્ષ પણ જડ બની જશે.

પ્રશ્ન:- જડ એવા અર્થથી ઉત્પન્ન થયેલું પણ જ્ઞાન, બોધરૂપ મનસ્કાર - મનના ઉપયોગથી સહિત છે. માટે તે જડ નહીં, પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

ઉત્તર:- તો પછી અમે પણ કહીશું કે અભિલાપસંસૃષ્ટ (શબ્દયુક્ત) મનસ્કારથી સહિત હોવાથી, પ્રત્યક્ષ તે સાભિલાપ-સશબ્દ-સવિકલ્પ છે.

(૮૯) બીજી વાત, બૌદ્ધો અવયવીને માનતા નથી, ક્ષણિક પરમાણુને જ માને છે. હવે તેમના મતે અર્થ જ જ્ઞાનમાં આકાર ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થ તો પરમાણુરૂપ છે, ક્ષણિક છે, તો પછી પોતાનામાં જે આકાર છે જ નહીં તેવો ઘટાદિ અવયવીનો અને અક્ષણિક એવો આકાર જ્ઞાનમાં શી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકે ?

બૌદ્ધ:- વાસ્તવમાં તો પરમાણુ જ છે, પણ ભ્રમના કારણે જ્ઞાનમાં અવયવીનો આકાર દેખાય છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૪૫) તત્રેતિ જ્ઞાને । (૧૪૬) તત્રાસતોઽપીતિ । પરમાણુલક્ષણેઽર્થેઽવિદ્યમાનસ્યાપિ પ્રતિભાસનાત્, જ્ઞાને ઇતિ શેષઃ ।

શબ્દોડપિ યદ્યવિદ્યમાનોડર્થે તદગ્રાહિણિ જ્ઞાને પ્રતિભાસેત, કિં ક્ષૂયેત ?

૧૦. યત્વોક્ત-સ્મરણજનિતશબ્દસંયોજનં પ્રતીક્ષ્યમાણમર્થોપયોગેડપિ યદ્યાસીતેત્યાદિ યાવદાન્ધ્યમાપદ્યેત તત્ ^{૧૪૦}તાવકપક્ષેડપિ સમાનમ્ । તથાહિ- સ્વલક્ષણવિષયેન્દ્રિયજનિર્વિકલ્પક-જ્ઞાનસદ્ભાવેડપિ ન તાવદિદંતયાનિદંતયા વાર્થવ્યવસ્થિતિઃ, યાવદ્વિધિપ્રતિષેધદ્વારેણ વિકલ્પયુગલકં

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જૈન:- તો પછી, હવે ‘અર્થમાં જે હોય તે જ જણાય એવો નિયમ ન રહ્યો, કારણ કે પરમાણુમાં ન રહેલો સ્થૂળ ઘટાદિ આકાર પણ જ્ઞાનમાં જણાય છે. તો પછી, અર્થમાં ન રહેલો શબ્દ પણ અર્થગ્રાહક જ્ઞાનમાં જણાય, તો વાંધો શું છે ? તેથી શબ્દસંસ્પૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ હોવામાં કોઈ બાધ નથી.

(૮૦) (૨) પ્રત્યક્ષની શબ્દસંસ્પૃષ્ટતાનું નિરાકરણ કરવા, તેમ જે દોષો આપ્યા હતાં, કે “અર્થનો ઉપયોગ હોવા છતાં પણ, જો જ્ઞાન સ્મરણજન્ય શબ્દોના જોડાણની પ્રતીક્ષા કરશે તો સર્વ જગત અંધ બની જશે” - એ દોષ તો તમારા પક્ષમાં પણ આવે છે. તે આ રીતે -

સ્વલક્ષણવિષયક એવું ઈન્દ્રિયજન્ય નિર્વિકલ્પજ્ઞાન હોવા છતાં, જ્યાં સુધી ‘આ છે’ એવો વિધિવિકલ્પ અને ‘આ નથી’ એવો નિષેધવિકલ્પ ન થાય, ત્યાં સુધી ઈન્દ્રિયજન્ય નિર્વિકલ્પજ્ઞાન દ્વારા ‘આ વસ્તુ છે અને આ વસ્તુ નથી’ - એમ પ્રતિનિયતરૂપે અર્થવ્યવસ્થા જ નહીં થાય, કારણ કે તમારા જ શાસ્ત્રોમાં કહેવાયું છે કે -

“પ્રત્યક્ષની પ્રમાણતા તે જ અંશે છે, કે જે અંશમાં તે (પ્રત્યક્ષ) વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે છે.”

આ રીતે નિર્વિકલ્પ હોવા છતાં પણ, વ્યવહાર માટે તો તે ‘અસત્’ જેવો જ છે, એટલે વ્યવહાર માટે તે વિકલ્પની અપેક્ષા રાખતો હોવાથી, પોતે તો અસમર્થ જ છે.

તથા વિકલ્પજ્ઞાન તે જ વ્યક્તિને થાય છે, કે જેને ‘સંકેતકાળે ગ્રહણ કરેલા’ શબ્દસામાન્યનું સ્મરણ થતું હોય, પણ તે શબ્દસામાન્યના સ્મરણનું બીજ = સંસ્કાર કોનાથી જાગૃત થશે ?

બૌદ્ધ:- અર્થવિષયક નિર્વિકલ્પદર્શનથી થશે.

જૈન:- ના, એનાથી તો જાગૃતિ ન માની શકાય, કારણ કે નિર્વિકલ્પદર્શન, વિકલ્પશૂન્ય હોવાથી અર્થથી વધીને તે કોઈ (શબ્દાદિ) જ્ઞાન કરતું નથી.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૪૭) તાવકપક્ષેડપીતિ । અયમત્રાભિપ્રાય:-

યશ્ચોભયોઃ સમો દોષઃ પરિહારોડપિ વા સમઃ ।

નૈકઃ પર્યનુયોજ્યઃ સ્યાત્ તાદૃગર્થવિચારણે ॥ ૧ ॥ ઇતિ । (શ્લો. વા. પૃ. ૩૪૧)

૧. જે કાળે ‘આ અર્થને કહેનારો આ શબ્દ છે અથવા આ શબ્દ બોલવાથી આ અર્થ સમજાય છે’ - એવો શબ્દ-અર્થ વચ્ચેનો વાચ્ય-વાચકભાવ જણાય, તે ‘સંકેતકાળે’ કહેવાય છે.

૨. શબ્દસામાન્ય એવા પદનો ભાવ એ જણાય છે કે ઘટ વ્યક્તિઓ અનેક છે, ‘ઘટ’ શબ્દ એક જ છે - સામાન્ય છે, પૂર્વે જોયેલો (સંકેતકાલીન) ઘટ જુદો હતો, પણ તેનાથી જે શબ્દના સંસ્કાર પડ્યા છે તે તો સામાન્ય છે, જે બીજો ઘટ જોતાં જાગૃત થાય છે.

પાશ્ચાત્યં ^{૧૪૮}નોદયતે, ^{૬૩}યત્રૈવાંશે વિકલ્પં જનયતિ, તત્રૈવાસ્ય પ્રમાણતા-ઇતિ વચનાત્ । નિર્વિકલ્પકસ્ય સતોઽપિ વ્યવહારં પ્રત્યસત્કલ્પત્વાત્ । સ ચ વિકલ્પઃ સંકેતકાલભાવિતમભિલાપ-સામાન્યમનુસ્મરત એવોત્પત્તુમર્હતિ, અભિલાપસામાન્ય^{૧૪૯}સ્મરણબીજં ચ કુતઃ પ્રબુધ્યેત ? તાદૃશદર્શનાદિતિ ચેત્, નનુ તદપિ દર્શનં નિર્વિકલ્પકત્વાદર્થં નાતિશેતે, તત્કથં સામાન્યવિષયવિકલ્પબીજં પ્રબોધયેત્ ^{૬૪}? અર્થઃ પુનઃ સામાન્યવ્યવસાયાત્મિકાં બુદ્ધિં ન જનયેદિતિ ભવતાં કદાગ્રહઃ । તદર્થવત્ તદ્વિષયં દર્શનં વ્યવસાયશૂન્યત્વાત્ નાભિલાપસામાન્યગોચરસ્મરણબીજં પ્રબોધયતિ ^{૬૫}, તદપ્રબુદ્ધં ન સ્મરણં જનયતિ, અજાતં સ્મરણં ન શબ્દં યોજયતિ, અયોજિતઃ શબ્દો નાર્થં નિશ્ચાયયતિ, અનિશ્ચિતોઽર્થો ન વ્યવહારમવતરતિ, અનવતીર્ણો નાદૃષ્ટાદ્વિશિષ્યતે,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

તો પછી જે રીતે અર્થ, તદ્વાચક શબ્દનું સ્મરણ કરાવી શકતો નથી અને તેથી વ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાવી શકતો નથી (એવી આપત્તિ તમે અમને આપી હતી), તેમ નિર્વિકલ્પ પણ વાચક શબ્દનું સ્મરણ નહીં કરાવે - તેના સંસ્કારો જાગૃત નહીં કરે.

બોદ્ધ:- શબ્દ સંમરણના સંસ્કારોની જાગૃતિ, અર્થથી ન થાય, પણ નિર્વિકલ્પ દર્શનથી તો થાય જ.

જૈન:- આ તો તમારો કદાગ્રહ જ છે, કારણ કે તેમ નિર્વિકલ્પ પણ વિચાર શૂન્ય જ છે. માટે તેનાથી પણ સંસ્કારોની જાગૃતિ અશક્ય જ છે.

આમ જો સંસ્કાર જાગૃત ન થાય તો સ્મરણ પણ ન થાય, સ્મરણ ન થાય તો શબ્દનું જોડાણ પણ ન થાય, શબ્દનું જોડાણ ન થાય તો અર્થનો નિશ્ચય પણ ન થાય, અર્થનો નિશ્ચય ન થાય તો તદ્વિષયક વ્યવહાર પણ ન થાય અને જો અર્થવિષયક વ્યવહાર નહીં થાય તો અર્થને જોવું પણ ‘ન જોવા’ જેવું

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૪૮) નોદયતે ઇતિ । અય વયેત્યાદિદળ્લકધાતુઃ, નોદયતીતિ પાઠે તુ અટ પટ ઇટ કિટ કટ ઇ ગતૌ ઇત્યસ્ય પ્રયોગઃ ।

(૧૪૯) સ્મરણબીજમિતિ । સ્મૃતેઃ કારણત્વાદ્ બીજમિવ બીજં સંસ્કારઃ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(63) "અવિકલ્પમપિ જ્ઞાનં વિકલ્પોત્પત્તિશક્તિમત્ । નિઃશેષવ્યવહારાદ્ગં તદ્વારેણ ભવત્યતઃ ।" -તત્ત્વસં.શ્લો.

૧૩૦૬ । "યત્રાર્થે દર્શનં વિકલ્પવાસનાયાઃ પ્રબોધકં તત્રૈવ તજ્જનકમ્ ।" -પ્રમેયક.પૃ.૩૩

(64) "તસ્માદયં કિઞ્ચિત્પશ્યન્ તત્સદૃશં પૂર્વં દૃષ્ટં ન સ્મર્તુમર્હતિ તન્નામવિશેષાસ્મરણાત્, તદસ્મરણત્રૈવ તદભિધાનં પ્રતિપદ્યતે, તદપ્રતિપત્તૌ તેન તન્ન યોજયતિ તદયોજયન્નાધ્યવસ્યતીતિ ન ક્વચિદ્વિકલ્પઃ શબ્દો વેત્યવિકલ્પાભિધાનં જગત્સ્યાત્ ।" અષ્ટશ., અષ્ટસ.પૃ. ૧૧૯, સ્યા.રત્ના.પૃ.૭૭ । "કિઞ્ચિત્પશ્યતઃ પૂર્વાનુભૂતતત્સદૃશસ્મૃતિર્ન સ્યાત્ તન્નામવિશેષાસ્મરણાત્, તદસ્મરણે તદભિધાનાપ્રતિપત્તિઃ, તદપ્રતિપત્તૌ તેન તદયોજનમ્ તદયોજનાત્તદનધ્યવસાય ઇત્યવિકલ્પાભિધાનં જગદાપદ્યતે ।" -પ્રમેયક.પૃ.૩૮ ।

(65) "ન ચાસ્ય વિકલ્પોત્પાદકત્વં ઘટત સ્વયમવિકલ્પકત્વાત્ સ્વલક્ષણવત્ ।" -પ્રમેયક.પૃ.૩૩ ।

અવિશિષ્ટઃ પ્રમાતુરાન્ધ્યં લક્ષયતીતિ । ^{૧૫૦}તસ્માદ્ધ્યાકથંચિન્નિર્ણયાભાવાત્ સ્વયમપ્રતીતમપિ નિર્વિકલ્પકદર્શનં વાસનાપ્રબોધદ્વારેણ વિકલ્પમુત્થાપ્યાત્મવ્યાપારમભિલાપયતિ કતિચિદંશવિષયમ્, તથાર્થોઽપિ યદિ ચક્ષુરાદિસામગ્ર્યન્તઃપાતિત્વેનાપ્રતીત એવ સ્વયમ્, તથાસ્વભાવત્વાત્ । સંકેતકાલ-ભાવિતાભિલાપસામાન્યવિષયાત્મસંસ્કારપ્રબોધદ્વારેણાત્મવિષયમભિલાપસંસૃષ્ટં સંવેદનમુલ્લાસયેત્ નાત્યન્તમયુક્તં પશ્યામઃ ।

૧૧. ન ^{૧૫૧}ધ્યાયં સવિકલ્પકો બોધો મનોરાજ્યાદિ^{૧૫૨}વિકલ્પકલ્પઃ । ^{૧૫૩}ચક્ષુરાદિસામગ્રી-સંપાદ્યત્વાત્ । ^{૧૫૪}ઇતરસ્ય તુ મનોમાત્રપ્રભવત્વાત્ । અતઃ કથં ^{૧૫૫}તદ્વદ્વિકલ્પાન્તરાધિર્ભાવે નિવર્તેત ? માનસવિકલ્પસ્યૈવ વિકલ્પાન્તરેણ નિવર્તનાત્, અસ્ય તુ કારણસામર્થ્યેન બલાત્ પ્રવૃત્તેઃ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જ થયું - આ રીતે તો વિશ્વના સર્વ પ્રમાતાઓ અંધ બની જશે. માટે તમે જે આપત્તિ અમને આપી, તે જ આપત્તિ તમને પણ આવે છે.

એટલે તમારે માનવું જ પડશે કે, કોઈપણ રીતે, નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ સ્વયં અપ્રતીત હોવા છતાં, સંસ્કારને જાગ્રત કરીને વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી પોતાના વ્યાપારના કોઈક અંશનો અભિલાપ કરાવે છે.

તે રીતે અર્થ પણ, સ્વયં અપ્રતીત હોવા છતાં, ચક્ષુ વગેરે જ્ઞાનસામગ્રીમાં જ સમાવિષ્ટ હોવાથી, તથાસ્વભાવથી જ સંકેતકાલીન અભિલાપસામાન્યવિષયક પોતાના સંસ્કારને જાગ્રત કરીને પોતાના વિષયવાળું શબ્દસંસૃષ્ટ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, એવું માનવામાં કંઈ અનુચિત નથી.

(૯૧) (૩) પ્રત્યક્ષ તો ઈન્દ્રિયસામગ્રીજન્ય છે, રાજ્યાદિ વિકલ્પ તો માત્ર મનજન્ય છે. માનસવિકલ્પ જ, બીજા વિકલ્પથી નાશ પામે એવો નિયમ છે. ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષની તો સામગ્રી હોઈને, તે પોતે જ બળવાન બનીને પ્રવૃત્ત થાય છે - તે અન્ય માનસવિકલ્પથી નાશ પામતું નથી.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૫૦) તસ્માત્ યથા કથંચિદિતિ । તસ્માદિતિ હેતૌ પઞ્ચમી, યથેતિ દૃષ્ટાન્તોપદર્શનાર્થઃ; કથંચિત્ કેનચિત્ પ્રકારેણેતિ । (૧૫૧) અયમિતિ । ઇન્દ્રિયજઃ । (૧૫૨) વિકલ્પકલ્પઃ વિકલ્પસદૃશઃ, કલ્પશબ્દસ્ય ઉપમાર્થત્વાત્ । યદાહ-

સામર્થ્યવર્ણનાયાં ચ છેદને કરણે તથા ।

ઔપમ્યે યાધિવાસે ચ કલ્પશબ્દં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૧ ॥

(૧૫૩) ચક્ષુરાદીતિ । આદિશબ્દાદ્ રૂપાલોકમનસ્કારાદયો ગૃહ્યન્તે । (૧૫૪) ઇતરસ્યેતિ । મનોરાજ્યાદિવિકલ્પસ્ય । (૧૫૫) તદ્વત્ મનોરાજ્યાદિવિકલ્પવત્ ।

૧૨. એતેન સંહતસકલવિકલ્પાવસ્થાયાં ^{૧૧૬}નૈષ પ્રાદુઃષ્યાદિત્યેતદપિ પ્રતિક્ષિપ્તમ્, અસ્ય પ્રમાતુરિચ્છયા સંહર્તુમશક્યત્વાત્, માનસવિકલ્પસંહરણ એવ તત્સામર્થ્યોપપત્તેરિતિ । એતચ્ચ શબ્દસંપૃક્તપ્રત્યક્ષપક્ષાદપિ એકાન્તનિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષપક્ષસ્ય ^{૧૧૭}પાપીયસ્તાં દર્શયદિભર-
સ્માભિરુદગ્રાહિ ^{૧૧૮} ^{૬૬} ।

૧૩. પરમાર્થતઃ પુનઃ પ્રત્યક્ષો સાક્ષાચ્છબ્દોલ્લેખો નેષ્યતે, વિશદવ્યવસાયેનાર્થ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૯૨) (૪) તમે જે કહ્યું હતું કે “વિકલ્પાતીતદશામાં વિકલ્પ ન હોવા છતાં પણ, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે” - તેનો પણ પ્રતિક્ષેપ થયો, કારણ કે ઈન્દ્રિયજન્ય વિકલ્પજ્ઞાન, પ્રમાતાની ઈચ્છા માત્રથી નાશ ન પામે. ઈચ્છાથી તો માત્ર માનસવિકલ્પ જ નષ્ટ થાય છે. માટે વિકલ્પાતીત (જેમાં કોઈ માનસવિકલ્પ ન હોય તેવી) દશામાં પણ ઈન્દ્રિયજન્ય વિકલ્પજ્ઞાન તો હોઈ જ શકે છે.

આ બધી વાત, અમારા વડે ‘શબ્દસંસૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ’ રૂપ પક્ષ કરતાં ‘એકાન્તનિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ’ રૂપ પક્ષ તે મહાપાપી છે, એમ બતાવતાં જ કરાઈ .. બાકી હકીકત તો જુદી જ છે -

○ નિર્વિકલ્પ - સવિકલ્પ અંગે જૈનોનું પારમાર્થિક મંતવ્ય ○

(૯૩) પરમાર્થથી તો અમે પણ પ્રત્યક્ષમાં, સાક્ષાત્ શબ્દનો ઉલ્લેખ નથી માનતા, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પોતે જ, સ્પષ્ટનિશ્ચય પૂર્વક અર્થનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં ચતુર છે. તે શબ્દસંસર્ગની અપેક્ષા

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૫૬) એષ ઇન્દ્રિયજો વિકલ્પઃ । (૧૫૭) પાપીયસ્તામિતિ । પાપં પાતકં તદ્યોગાત્ પક્ષોડપિ પાપઃ, । તતોડયમનયોરતિશયેન પાપઃ, ગુણાઙ્ગાદ્વેષ્ટેયસૂ (સિદ્ધ. ૭-૩-૯) ઇતીયસ્ । (૧૫૮) ઉદગ્રાહીતિ । ઉપન્યસ્તમ્, ઉત્પૂર્વ ઇનન્તો ગ્રહિરુપન્યાસે વર્તતે । યદજયઃ-

ઉદગ્રાહિતમુપન્યસ્તે બદ્ધાગ્ન્યાહિતયોરપિ-ઇતિ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(66) "બૌદ્ધસમ્મતં કેવલં નિર્વિકલ્પકપ્રામાણ્યપક્ષં વૈયાકરણસમ્મતં કેવલસવિકલ્પપ્રામાણ્યપક્ષઞ્ચ નિરાકૃત્ય નિર્વિકલ્પસવિકલ્પકોભયપ્રામાણ્યં વ્યવસ્થાપયિતું કુમારિલેન ચર્ચા કૃતાસ્તિ - મી.શ્લો.પ્રત્યક્ષસૂ.શ્લો.૮૬-૧૪૫ । સૈવ ચર્ચા વાચસ્પતિમિશ્રેણ ન્યાયવા.તા.ટીકાયમ્ (પૃ.૧૩૩-૧૩૭) મટ્ટજયન્તેન ન્યાયમંજર્યામ્ (પૃ.૧૨-૧૦૦) શ્રીધરાચાર્યેણ ચ પ્રશસ્તપા. કન્દલ્યાં (પૃ.૧૮૯-૧૯૪) મહ્યન્તરેણ વિસ્તરમુપનીતા દૃશ્યતે । સામાન્યતો નિર્વિકલ્પકપ્રામાણ્યપ્રત્યવસ્થાનં પ્રકરણપઞ્જિકાયાં (પૃ.૪૭-૫૧) દૃષ્ટવ્યમ્ । "પ્રત્યક્ષનિર્દેશવદપ્યસિદ્ધમકલ્પકં જ્ઞાપયિતું હાશક્યમ્ । વિના ચ સિદ્ધેર્ન ચ લક્ષણાર્થો ન તાવકદ્વેષિણિ વીર સત્યમ્ । ૧૩૩ ।" ઇત્યનેન પ્રતિવિહિતં યુક્તત્યનુશાસને નિર્વિકલ્પકલક્ષણમ્ । નિર્વિકલ્પકસ્ય વિવિધરીત્યા ધ્વજ્ઞનં તુ -> સન્મતિ.ટી.પૃ.૪૯૯, સ્યા.રત્ના.પૃ.૭૬, રત્નાકરાવ.પૃ.૧૮, શાસ્ત્રવા.ટી.પૃ.૧૫૬, તત્ત્વાર્થરા.પૃ.૩૯, અનેકા.પ.પૃ. ૨૦૭, સિદ્ધિવિ.ટી.પ્રત્યક્ષસિ.પૃ.૩૨, તત્ત્વાર્થશ્લો.પૃ.૧૮૫, પ્રમાણપરી.પૃ.૫૩, પ્રમેયક.પૃ.૨૯, ન્યાયવિ.વિ.પૃ.૩૮૪ । <-- ઇત્યાદિષુ દ્રષ્ટવ્યમ્ ।

સાક્ષાત્કરણચતુરત્વાત્તરસ્ય । કેવલં તદપિ સંનિહિતં પરિસ્ફુટં સ્વાવયવવ્યાપિનં કાલાન્તરસંચરિષ્ણું
સ્થગિતક્ષણવિવર્તં અલક્ષિતપરમાણુપારિમાણ્ડલ્યં પદાર્થાન્તરૈઃ સહ ^{૧૫૯}સમાનાસમાનાકારં સ્વપરમાણૂનાં
સામાન્યાકારં સ્તમ્બાદિકં પદાર્થ ગોચરયતીતિ સવિકલ્પમિત્યુચ્યતે, પરપરિકલ્પિત-
ક્ષણક્ષયિવિવિક્તપરમાણુલક્ષણસ્વલક્ષણગ્રહણપ્રવણનિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષપ્રતિષેધાર્થ કથંચિદ-
ભિલાપસંસર્ગયોગ્યગોચરતાદર્શનાર્થ વા । એવં ચ પ્રત્યક્ષગોચરીકૃતે^{૧૬૦}સંજ્ઞાસંજ્ઞિસંબન્ધ-
ગ્રહણાદયસ્તદ્વિષયાઃ શાબ્દવ્યવહારાઃ સર્વ એવ નિરુપચરિતા ઘટન્તે ઇત્યુક્તં ભવતિ ।

૧૪. યદિ પુનઃ શબ્દસંસર્ગયોગ્યપ્રતિભાસમધ્યક્ષં ન સ્યાત્, તતઃ કો દોષઃ ઇતિ चेद्,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

રાખતો નથી.

પરંતુ બૌદ્ધ વડે જે કલ્પના કરાઈ છે, કે 'ક્ષણો-ક્ષણો નાશ થનારૂં, ભિન્ન-ભિન્નપરમાણુરૂપ
સ્વલક્ષણને ગ્રહણ કરવામાં ચતુર એવું એકાંત નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન જ વાસ્તવિક છે' -તેના નિરાકરણ માટે
અથવા પ્રત્યક્ષ તે કથંચિત્ (કોઈક અપેક્ષાએ) અભિલાપના-શબ્દના સંસર્ગને યોગ્ય છે, એમ બતાવવા
માટે, પ્રત્યક્ષને અમે 'સવિકલ્પ' પણ કહીએ છીએ. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે -

પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે, સંનિહિત, સ્પષ્ટ, સ્વ અવયવોમાં વ્યાપીને રહેલા અવયવીરૂપ, કાલાંતરમાં પણ
સંચારશીલ, ક્ષણિક પર્યાયો જેમાં ગૌણ છે તેવા, પરમાણુનું પરિમાણ જેમાં જણાતુ નથી, સજાતીય
પદાર્થોથી સમાન અને ભિન્નજાતીય પદાર્થોથી ભિન્ન આકારવાળા, પોતાના પરમાણુઓએ ભેગા થઈને
બનાવેલા 'સામાન્યાકારરૂપ એવા સ્તંભાદિ પદાર્થોને વિષય કરે છે, માટે તેને 'સવિકલ્પજ્ઞાન' કહેવાય
છે. કારણ કે આ પ્રત્યક્ષ જે અર્થનું ગ્રહણ કરે છે, તે અર્થના વિષયમાં સંજ્ઞા (નામ) અને સંજ્ઞી
(નામવાળા પદાર્થ)ના સંબંધને જાણવું... ઈત્યાદિ અર્થવિષયક સર્વ શાબ્દવ્યવહારો ઘટે છે. તેથી
તદ્ગ્રાહક જ્ઞાનમાં પણ શબ્દનું જોડાણ થવાથી, તે જ્ઞાન 'સવિકલ્પ' બને છે.

આવા સવિકલ્પ જ્ઞાનથી બે કાર્ય થયું - (૧) બૌદ્ધની એકાંત નિર્વિકલ્પ રૂપ માન્યતાનો નિરાસ,
અને (૨) પ્રત્યક્ષમાં કથંચિદ્ શબ્દસંસર્ગની યોગ્યતાનું વ્યવસ્થાપન.

(૮૪) પ્રશ્ન:- જો પ્રત્યક્ષ, શબ્દસંસર્ગને યોગ્ય પ્રતિભાસવાળું ન માનવામાં આવે, તો શું દોષ
આવે ?

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૫૯) સમાનાસમાનાકારમિતિ । સજાતીયૈઃ સહ સમાનાકારં વિજાતીયૈઃ પુનરસમાનાકારમ્ ।

(૧૬૦) સંબન્ધગ્રહણાદય ઇતિ । આદિગ્રહણાદ્ વિશેષણવિશેષ્યભાવગ્રહઃ ।

૧. બૌદ્ધો પરમાણુપુંજ માને છે, અવયવી નથી માનતા, તેના પાંડન માટે 'સ્તંભાદિ પદાર્થ એ અવયવી છે' તે આગળ
સ્વાયવ્યાપિનં થી કહ્યું. અહીં એ સ્તંભ પદાર્થ નથી, પણ પોતાના પરમાણુઓએ ભેગા થઈને બનાવેલો એક સામાન્ય
આકાર છે. તેમાં પરમાણુ હોવા છતાં પરમાણુઓનો પોતાનો આકાર દેખાતો નથી, પણ બધાનો ભેગો થઈને એક
આકાર દેખાય છે.

વિકલ્પાનુત્થાનેન સવિકલ્પવ્યવહારોચ્છેદપ્રસङ्ગઃ । ^{૧૬૧}તથા હિ- નિર્વ્યવસાયં દર્શનમિત્યતઃ પાટવોપેતમપિ સ્મૃતિબીજાધાનં તદુત્તરકાલભાવિ વા તાદૃશાર્થદર્શનં તત્પ્રબોધનમભ્યાસવાસનાપાટવેડપિ ન વિધાતમલમ્, ^{૧૬૨}યતઃ સામાન્યવિકલ્પોત્પત્ત્યા વ્યવહારઃ પ્રવર્તેત, ક્ષણિકત્વાદિષુ સકલકાલં નિર્વિકલ્પકાઘ્યક્ષદૃષ્ટતયાભ્યુપગતેષ્વપિ ^{૧૬૪}તદદર્શનાત્ । તસ્માત્ યત્ર કુત્રચિદર્થાશે પાશ્ચાત્યવ્યવહારપ્રવૃત્તિસ્તત્ર પ્રાચીનં સંવેદનં નિર્ણાયકમભ્યુપગન્તવ્યમ્, અન્યથા ક્ષણિકત્વાદ્યંશવત્ સર્વાશેષુ વ્યવહારઃ પ્રલીયેત । તન્ન કદાચન કલ્પનાપોઢત્વં પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રમાતુરપિ પ્રતીતિગોચરચારિતામનુભવતિ । અપ્રતીતં ચાસ્તીતિ શ્રદ્ધાતું દુઃશકમ્, અતિપ્રસङ્ગાદિત્યલક્ષણમ્ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

ઉત્તર:- તો સવિકલ્પજ્ઞાનનું ઉત્થાન જ નહીં થાય અને તેથી સવિકલ્પને આશ્રયીને થતાં સર્વ વ્યવહારોનો ઉચ્છેદ થઈ જશે. તે આ રીતે - નિર્વિકલ્પ દર્શન તો નિર્વ્યવસાય - અનિશ્ચયાત્મક હોવાથી, તેના દ્વારા સ્મૃતિબીજનું આધાન થઈ શકે નહીં. પછી થતું બીજું તેવું જ નિર્વિકલ્પ દર્શન અભ્યાસથી પટુવાસના હોવા છતાં સ્મૃતિબીજને જાગૃત કરવા સમર્થ નથી, કે જેનાથી સામાન્યાકાર વિકલ્પની ઉત્પત્તિ દ્વારા વ્યવહાર થઈ શકે, કારણ કે નિર્વિકલ્પના વિષયરૂપે સ્વીકારાયેલા ક્ષણિકત્વ વિગેરેમાં કોઈ વ્યવહાર થતો દેખાતો નથી. (અર્થાત્ સર્વ ઘટાદિ વસ્તુ ક્ષણિક છે, એવો વ્યવહાર જગતમાં થતો નથી.)

ભાવ એ છે કે જેમાં વિકલ્પ નથી, તેનો વ્યવહાર નથી, જેમ કે નિર્વિકલ્પનો વિષયભૂત ક્ષણિકત્વ, (અહીં એ યાદ રાખવું કે બૌદ્ધમતે પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે તેના ક્ષણિકત્વનું પ્રત્યક્ષ પણ થાય છે, પણ તેનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન થતો ન હોવાથી વ્યવહાર થતો નથી.) એટલે, જે અંશમાં પાછળથી પણ વ્યવહાર થાય છે, તે અંશમાં પ્રાચીન પ્રત્યક્ષને નિર્ણાયક/વ્યવસાયાત્મક/સવિકલ્પ માનવું જ પડે, અન્યથા, તે અંશમાં પણ જો નિર્વિકલ્પ હોય તો ક્ષણિકત્વની જેમ તેનો પણ વ્યવહાર ન થાય.

નિષ્કર્ષ:- તેથી પ્રત્યક્ષનું જે ‘કલ્પનાપોઢત્વ’ સ્વરૂપ બતાવ્યું હતું, તે સ્વરૂપ, કોઈ પ્રમાતાને ક્યારે પણ પ્રતીતિમાં આવતું નથી, અને આવું અપ્રતીત સ્વરૂપ તો માની શકાય તેવું નથી, અન્યથા અપ્રતીત એવી ષષ્ઠભૂતાદિ વસ્તુઓને પણ માનવાની આપત્તિ આવશે. તેથી બોદ્ધ કલ્પિત ‘કલ્પનાપોઢ’ રૂપ લક્ષણ, લક્ષણ નહીં, પણ અલક્ષણ છે. હવે બૌદ્ધકલ્પિત ‘અત્રાંતત્વ’ વિશેષણ અંગે પણ વિચારીએ -

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૬૧) તથાહીત્યાદિ । અભ્યાસવાસનાપાટવેડપિ અભ્યાસાદ્વાસના અભ્યાસવાસના । વાસનેતિ પૂર્વજ્ઞાનજનિતામુત્તરજ્ઞાને શક્તિમાહુસ્તદ્વિદઃ । તસ્યાઃ પાટવં તસ્મિન્નપિ સતિ, (૧૬૨) અલમ્ સમર્થમ્, નિર્વ્યવસાયેતિ ચ વિશેષણદ્વારેણ હેતુરુક્તઃ, નિર્વિકલ્પત્વાદાદ્યોત્તરદર્શને કર્તૃણીતિ સંસ્કારતદ્બોધનં યથાક્રમં કર્તુ ન પારયત્ત્વમિત્યુક્તં ભવતિ । (૧૬૩) યત્ત્વમિતિ । સ્મૃતિબીજાધાનતત્પ્રતિબોધનાભ્યામ્ । (૧૬૪) તદદર્શનાદિતિ । વ્યવહારાદર્શનાત્ ।

૧૫. અભ્રાન્તત્વમપિ ન જાઘટીતિ, ભવદભિપ્રાયેણ સ્થિરસ્થૂરાર્થગ્રાહિણઃ સંવેદનસ્ય વિપર્યસ્તરૂપત્વાત્, તદ્વિપરીતસ્ય તુ સ્વપ્નકાલેઽપ્યપ્રકાશમાનત્વાત્ । તદ્યદિ યથાવસ્થિતાર્થ-ગ્રાહિત્વમભ્રાન્તત્વમ્, તન્ન સંભવત્યેવ, વિવિક્તક્ષણક્ષયિપરમાણૂનાં કદાચિદપ્યપ્રતિભાસાત્, તેષાં ચ પારમાર્થિકત્વાત્ । અથ વ્યાવહારિકાભિપ્રાયેણ યદિદં ઘટાદિકં સ્વલક્ષણમર્થક્રિયાક્ષમમ્, તન્ન યન્ન ભ્રામ્યતિ તદભ્રાન્તમિત્યભિપ્રેતમ્, તર્હિ કલ્પનાપોઢપદમુત્સારણીયમ્, ઇદાનીમનેન સહાવસ્થાનાભાવાત્ । વ્યવહારાવતારિણો ઘટાદિસ્વલક્ષણસ્ય નિર્ણયેનૈવ ગ્રહણાત્, ^{૧૬૫}અન્યથા વ્યવહારાપ્રવૃત્તેઃ, દૃષ્ટસ્યાપ્યદૃષ્ટાનતિશયનાત્ । તસ્માત્ વ્યવસાયાત્મકમધ્યક્ષમિત્યેતદેવ ચાર્વિતિ સ્થિતમ્ ॥

○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ બૌદ્ધકથિત 'અભ્રાન્તત્વ' વિશેષણનું ખંડન ○

(૮૫) બૌદ્ધકથિત પ્રત્યક્ષલક્ષણમાં 'અભ્રાન્તત્વ' વિશેષણ પણ ઘટતું નથી, કારણ કે જે સ્થિર અને સ્થૂળ પદાર્થવિષયક સંવેદન થાય છે, તેને તો તમે ભ્રાન્ત માનો છો અને ક્ષણિકસૂક્ષ્મપદાર્થવિષયક સંવેદન તો કદી થતું જ નથી, એટલે કશું અભ્રાન્ત રહ્યું જ નહીં, કે જે અભ્રાન્તત્વ વિશેષણને સાર્થક કરે.

બૌદ્ધ:- યથાવસ્થિત રૂપે અર્થને ગ્રહણ કરવું તેને 'અભ્રાન્તપણું' કહેવાય છે.

જૈન:- આવું અભ્રાન્તત્વ તો, તમારા મતે થઈ જ નહીં શકે, કારણ કે તમે પરમાણુઓને ક્ષણિક અને અત્યંત વિજાતીય માનો છો અને તે રીતે પરમાણુઓનું જ્ઞાન તો ક્યારે પણ થતું નથી.

બૌદ્ધ:- તો અભ્રાન્તત્વનું લક્ષણ આવું માનશું કે, વ્યાવહારિક અભિપ્રાયથી પોત-પોતાનું કાર્ય કરવામાં સક્ષમ એવા ઘટાદિ સ્વલક્ષણ વિશે ભ્રાંત ન થવું તે જ 'અભ્રાંતત્વ' કહેવાય.

જૈન:- આ રીતે તો, પ્રત્યક્ષના લક્ષણમાંથી 'કલ્પનાપોઢત્વ' રૂપ વિશેષણ કાઢવું જ પડશે, કારણ કે આવું અભ્રાન્તત્વ કલ્પનાપોઢત્વ સાથે રહી શકશે જ નહીં. તે આ રીતે - વ્યવહારમાં આવતા ઘટાદિ સ્વલક્ષણ પદાર્થોનું તો સવિકલ્પ જ્ઞાનથી જ ગ્રહણ થઈ શકે છે, નિર્વિકલ્પ(કલ્પનાપોઢ)થી નહીં. વિકલ્પપૂર્વક ગ્રહણ કર્યા વિના તો તેનો વ્યવહાર જ ન થઈ શકે, તેનું જ્ઞાન થયું હોવા છતાં ન થયા બરાબર છે - એ અમે પૂર્વે કહી ગયા છીએ.

એટલે વ્યાવહારિક સ્વલક્ષણને આશ્રયીને જે અભ્રાન્ત છે, તે કલ્પનાપોઢ નથી હોતું. માટે 'જે જ્ઞાન નિશ્ચયાત્મક છે તે જ પ્રત્યક્ષ છે' આ જ પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ સુંદર છે, એમ સ્થિત થાય છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૬૫) અન્યથેત્યાદિ । નિર્ણયેન ગ્રહણાભાવે વ્યવહારાપ્રવૃત્તેઃ, દૃષ્ટસ્યાપિ ક્ષણિકસ્વલક્ષણસ્ય અદૃષ્ટાદનતિશાયનં અવિશેષઃ અદૃષ્ટાદનતિશાયનં તસ્માત્ । ઘઙ્યુપસર્ગસ્ય બહુલમ્ (સિદ્ધ. ૩-૨-૮૬) ઇતિ બહુલગ્રહણાત્ ક્વચિદુત્તરપદસ્ય વા દીર્ઘત્વેન નરકનારકાદિવદતિશયનમતિશાયનં વેતિ સંભવતિ ।

૧૬. ^{૬૭} અપરોક્ષતયા-ઇત્યનેન તુ પરોક્ષલક્ષણસંકીર્ણતામધ્યક્ષસ્ય પરિહરતિ, તસ્ય સાક્ષાત્કારિતયા અર્થગ્રહણરૂપત્વાદિતિ । **ઈદૃશમ-**ઇત્યમુના તુ પૂર્વોક્તન્યાયાત્ સાવધારણેન વિશેષણકદમ્બક-સચિવજ્ઞાનોપપ્રદર્શનાત્ પરપરિકલ્પિતલક્ષણયુક્તસ્ય પ્રત્યક્ષતાં પ્રતિક્ષિપતિ । એવં ચ **યદાહુઃ** ^{૬૮} **ઇન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષોત્પન્નં** જ્ઞાનમવ્યપદેશ્યમવ્યભિચારિ વ્યવસાયાત્મકં ^{૬૯} પ્રત્યક્ષમ્, તથા, ^{૬૯} **સત્સંપ્રયોગે** પુરુષસ્યેન્દ્રિયાણાં બુદ્ધિજન્મ ^{૬૯} તત્પ્રત્યક્ષમ્ **ઇત્યાદિ**, તદયુક્તમિત્યુક્તં ભવતિ,

○ ન્યાયરશ્મે ○

(૮૬) શ્લોકમાં મૂકેલ ‘અપરોક્ષતયા’ પદથી પ્રત્યક્ષમાં પરોક્ષની સંકીર્ણતાનો = પરોક્ષ સાથેની મિશ્રતાનો પરિહાર કરાયો, એટલે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બંને ભિન્ન છે, એવો નિર્દેશ કરાયો, કારણ કે પ્રત્યક્ષ તે સાક્ષાત્ સ્વરૂપે અર્થનું ગ્રહણ કરે છે.

શ્લોકમાં મૂકેલ ‘ઈદૃશમ’ પદથી એ સૂચિત થાય છે, કે આ બધા વિશેષણોથી વિશિષ્ટ એવું જ્ઞાન જ પ્રમાણ સ્વરૂપ બની શકે છે, અન્ય નહીં, તેથી ઉપરોક્ત વિશેષણોથી વિકલ, બીજાઓ વડે કલ્પાએલા લક્ષણવાળું જે જ્ઞાન છે, તેમાં પ્રત્યક્ષત્વનો પરિહાર થાય છે. વિશેષણવિકલ, પરકલ્પિત એવા પ્રત્યક્ષના લક્ષણો આ પ્રમાણે છે -

નૈયાયિકો કહે છે, જે જ્ઞાન ઈન્દ્રિય અને અર્થના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયું છે, શબ્દ દ્વારા જેનો વ્યપદેશ ન થાય, જેમાં કોઈ વ્યભિચાર ન આવતો હોય એવા નિશ્ચયાત્મક સવિકલ્પજ્ઞાનને ‘પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે.

મીમાંસકો કહે છે ઈન્દ્રિયોનો વસ્તુ સાથે સંબંધ થતાં, પુરુષને જે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય, તે ‘પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૬૬) **ઇન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષેત્યાદિ** । અત્ર સૂત્રે યત ઇત્યધ્યાહાર્યમ્, તતોડયમર્થઃ-ઇન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષોત્પન્નત્વાદિ-વિશેષણં જ્ઞાનં યત ઇન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષાદિર્ભવતિ તત્પ્રત્યક્ષમ્; જ્ઞાનં તુ પ્રત્યક્ષપ્રમાણફલમ્, હાનોપાદાનાદિબુદ્ધ્યપેક્ષયા તુ તદપિ જ્ઞાનં પ્રમાણમેવ । અવ્યપદેશ્યં વ્યવસાયાત્મકમિતિ પદદ્વયેન નિર્વિકલ્પસવિકલ્પકભેદેન પ્રત્યક્ષસ્યદ્વૈવિધ્યમાહ, શેષાણિ તુ જ્ઞાનવિશેષણાનિ । (૧૬૭) **સત્સંપ્રયોગેત્યાદિ** । સતા વિદ્યમાનેન વસ્તુના ઇન્દ્રિયાણાં સંપ્રયોગે સંબન્ધે સતિ પુરુષસ્ય યો જ્ઞાનોત્પાદસ્તત્પ્રત્યક્ષમ્ । આદિશબ્દાત્ સાક્ષાત્કારિપ્રમાસાધનં પ્રત્યક્ષમિત્યાદિ ગૃહ્યતે ॥ ૪ ॥

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(૬૭) "અપરોક્ષતયેત્યનેન પરોક્ષલક્ષણસંકીર્ણતાં તિરસ્કુરુતે । **ઈદૃશમિત્યનેન** પૂર્વોક્તવિશેષણસંમીલનેન પરપરિકલ્પિતસ્ય પ્રત્યક્ષતાં પ્રતિક્ષિપતિ ।" ન્યાયા.હા. ।

(૬૮) "આત્મેન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષાદ્ યન્નિષ્પદ્યતે તદન્યત્" -**ત્રેશે.વ. ૩/૧/૧૮** । "અક્ષમક્ષં પ્રતીત્ય ઉત્પદ્યતે ઇતિ પ્રત્યક્ષમ્" - **પ્રશસ્તપા.પૃ.૧૮૬** । "ઇન્દ્રિયજન્યં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષમ્, અથવા જ્ઞાનાકરણકં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષમ્ ।" -**ન્યા. મુક્તાવલી શ્લો.૫૨, ન્યાયબો.પૃ.૪૭** ।

(૬૯) "સત્સંપ્રયોગે સતિ પુરુષસ્યેન્દ્રિયાણાં બુદ્ધિજન્મ તત્પ્રત્યક્ષમ્ ।" -**મી.સૂ.૧/૧/૪** । "તત્ર પ્રત્યક્ષમક્ષાણાં સંપ્રયોગે સતાં સતિ । આત્મનો બુદ્ધિજન્મેત્યનુમાનં લૈઙ્ગિકં પુનઃ ॥" **ષડ્દ.કા.૭૩** ।

અપૂર્વપ્રાદુર્ભાવસ્ય પ્રમાણબાધિતત્વાત્, અત્યન્તાસતાં શશવિષાણાદીનામપ્યુત્પત્તિપ્રસङ्ગાત્ । તસ્માદિદમાત્મરૂપતયા વિદ્યમાનમેવ વિશેષકૃદ્દેતુકલાપસંનિધાનાત્ સાક્ષાદર્થગ્રહણપરિણામરૂપતયા વિવર્તેત, તથા ચોત્પન્નજન્માદિવિશેષણં ન સંભવેત્ । અથૈવંવિધાર્થસૂચકમેવૈતદ્વિત્યાચક્ષીથાઃ, તથા સત્યવિગાનમેવૈત્યારતાં તાવત્ ।

૧૭. અધુના પરોક્ષલક્ષણં દર્શયતિ-ઇતરદિત્યાદિ । અપરોક્ષતયાર્થસ્ય ગ્રાહકં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષમિત્યુક્તમ્, તસ્માદિતરદસાક્ષાદર્થગ્રાહકં જ્ઞાનં પરોક્ષમિતિ જ્ઞેયમવગન્તવ્યમ્ । એતદપિ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

તે બંને દ્વારા કથિત પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ અયુક્ત છે, કારણ કે અપૂર્વપ્રાદુર્ભાવ તો પ્રમાણથી બાધિત છે, એટલે જે વસ્તુ પહેલાં હતી જ નહીં એવી વસ્તુની ઉત્પત્તિ તો કદી ન થાય, અન્યથા શશશ્રૃંગ વગેરેની પણ ઉત્પત્તિ થઈ જશે. માટે પહેલાં ‘આત્મા’ સ્વરૂપે વિદ્યમાન પદાર્થ જ કારણ કલાપના સંનિધાનથી, કંઈક વિશેષનું આધાન થતાં અર્થગ્રહણ પરિણામના પર્યાયને પામે છે - તે જ જ્ઞાન કહેવાય છે. એટલે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કે જન્મ થતો નથી.

માટે પ્રત્યક્ષના લક્ષણમાં, નૈયાયિકે મૂકેલ ‘ઉત્પન્ન’ સ્વરૂપ જ્ઞાનનું વિશેષણ અને મીમાંસકે મૂકેલ ‘જન્મ’ રૂપ જ્ઞાનનું વિશેષણ અસંભવિત છે.

જો તમે કહો કે - “અમારું લક્ષણ પણ આ અર્થને જ જણાવે છે, અર્થાત્ ‘આત્માનું જ્ઞાનરૂપે પરિણામન’ એ જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ છે” તો તો અમને કોઈ વાંધો જ નથી, કારણ કે નામફેરમાં, વિદ્વાનોનો અનાદર કે વિખવાદ નથી હોતો - આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષનું યથાર્થ લક્ષણ જાણ્યું. હવે ‘પરોક્ષ’ પ્રમાણનું લક્ષણ જોઈએ -

○ પરોક્ષ પ્રમાણનું યથાર્થ લક્ષણ ○

(૮૭) જે જ્ઞાન સાક્ષાત્ રૂપે અર્થનું ગ્રહણ નથી કરતું, તે જ્ઞાનને ‘પરોક્ષ’ પ્રમાણ કહેવાય છે. સ્વસંવેદનની અપેક્ષાએ તો આ જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ જ છે, કારણ કે સ્વસંવેદન તો અહીં પણ સાક્ષાત્

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(70) "અવિશદમવિસંવાદિજ્ઞાનં પરોક્ષમ્ ।" સન્મતિ.ટી.પૃ.૫૧૫ । "અસ્પષ્ટં પરોક્ષમ્" - પ્રમાણ.ત.૩/૧, પ્રમાણમી. ૩/૧ । "અક્ષાણાં પરં પરોક્ષમ્, અક્ષેભ્યઃ પરતો વર્તેતે ઇતિ વા, પરેણ ઇન્દ્રિયાદિના વા ઋક્ષ્યતે પરોક્ષમ્ ।" ષડ્દ.પૃ. ૫૪ । "જં પરદો વિષ્ણાણં તં તુ પરોક્ષવતિ ભણિદમત્થેસુ" - પ્રવ.સાર શ્લો.૫૧ । "પરાણીન્દ્રિયાણિ મનશ્ચ પ્રકાશોપદેશાદિ ચ બાહ્યનિમિત્તં પ્રતીત્ય તદાવરણકર્મક્ષયોપશમાપેક્ષસ્ય આત્મન ઉત્પદ્યમાનં મતિશ્રુતં પરોક્ષમ્ ઇત્યાખ્યાયતે ।" સર્વાર્થસિ.પૃ.૫૧ । "ઉપાત્તાડનુપાત્તપર-પ્રાધાન્યાદવગમઃ પરોક્ષમ્ ।" તત્ત્વાર્થરા.વા.પૃ.૩૮ । "અક્ષાદ્ આત્મનઃ પરાવૃત્તં પરોક્ષમ્ તતઃ પરૈ ઇન્દ્રિયાદિભિઃ ઋક્ષ્યતે સિઙ્ચ્યતે અભિવદ્યત ઇતિ પરોક્ષમ્ ।" તત્ત્વાર્થશ્લો.વા.પૃ.૩૮ । "પરોક્ષમવિશદજ્ઞાનાત્મકમ્ ।" પ્રમાણપ.પૃ.૬૧ । "પરોક્ષમિતરત્ ।" પરીક્ષામુખ ૩/૧ । "ભવતિ પરોક્ષં સહાયસાપેક્ષમ્ ।" પઞ્ચાધ્યાયી શ્લો.૬૧૬ । "અક્ષસ્સ પોગ્ગલકયા જં દવ્વિંદિયમણા પરા તેણં । તેહિં તો જં ણાણં પરોક્ષમિહ તમણુમાણં વ ।" વિશેષા.ભા.શ્લો.૧. । "યત્ તદ્વિશદસ્વરૂપાજ્ઞાનાત્ શેષમવિશદસ્વભાવં જ્ઞાનં તત્ પરોક્ષમ્ ।" ન્યાયકુ.પૃ.૨૭ ।

સ્વસંવેદનાપેક્ષયા પ્રત્યક્ષમેવ, બહિરર્થાપેક્ષયા તુ પરોક્ષવ્યપદેશમશ્નુત્ત્વમ્મહા-⁷¹ ગ્રહણેક્ષયા
 इति, इह ग्रहणं प्रक्रमाद् बहिः प्रवर्तनमुच्यते, अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यं स्यात्, तस्येक्षा अपेक्षा
 तया, बहिःप्रवृत्तिपर्यालोचनयेति यावत् ।

૧૮. તદયમર્થઃ-યદ્યપિ સ્વયં પ્રત્યક્ષમ્, તથાપિ લિङ्गशब्दादिद्वारेण बहिर्विषयग्रहणे
 साक्षात्कारितया व्याप्रियते इति ⁷² परोक्षमित्युच्यते । एतच्च बुभुत्सितार्थान्यथानुपपन्नार्थान्तरप्रतीतिव-

○ न्यायरश्मि ○

સ્વરૂપે જ થાય છે. પરંતુ ફેર પડે છે બાહ્યાર્થને અવલંબીને. પરોક્ષ બાહ્યાર્થનો જ અસાક્ષાત્ બોધ
 કરાવે છે - એ જણાવવા જ શ્લોકમાં ‘ગ્રહણેક્ષયા’ પદ મૂક્યું છે. પ્રસ્તુતમાં ગ્રહણનો અર્થ છે - બાહ્ય
 અર્થ તરફ પ્રવર્તવું - આમ જ ગ્રહણનો અર્થ કરવો, નહીંતર ગ્રહણ રૂપ વિશેષણ જ વ્યર્થ થશે. તે
 આ રીતે -

‘ગ્રહણ’નો અર્થ ‘બહિઃ પ્રવર્તન’ (બાહ્ય પદાર્થ વિશે પ્રવર્તન) એવો ન કરીએ અને ‘સ્વરૂપમાત્રને
 જાણવું’ એમ કરીએ, તો સ્વસંવેદનથી તો બધા જ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જ હોવાથી, અને પરોક્ષરૂપ કોઈપણ
 જ્ઞાન વ્યવસ્થેદરૂપે ન મળવાથી, પ્રત્યક્ષના લક્ષણમાં મૂકેલ ‘અપરોક્ષતયા’ એવું વિશેષણ વ્યર્થ બની
 જાય...

તેથી ગ્રહણનો ‘બાહ્ય પ્રવર્તન’ અર્થ જ યોગ્ય છે અને ‘ઇક્ષા’ નો અર્થ અપેક્ષા છે. માટે
 ગ્રહણેક્ષયાનો અર્થ થયો કે ‘બાહ્ય અર્થ તરફ પ્રવર્તનની અપેક્ષાએ’

(૮૮) તેથી સંપૂર્ણ અર્થ :- જે જ્ઞાન આપણે ‘પરોક્ષ’ માનીએ છીએ, તે જ્ઞાન સ્વસંવેદનની
 અપેક્ષાએ તો પ્રત્યક્ષ જ છે, પરંતુ લિંગ-શબ્દાદિ દ્વારા બાહ્ય પદાર્થનું અસાક્ષાત્કારી જ્ઞાન કરાવે છે,
 માટે તે અપેક્ષાએ તે પરોક્ષ છે.

આ પરોક્ષ જ્ઞાન, જીજ્ઞાસિત અર્થથી અન્યથાનુપપન્ન એવા અર્થાતરની પ્રતીતિને આશ્રયીને બે
 પ્રકારના ધર્મવાળું છે, એટલે તેનું સામાન્ય લક્ષણ હોવાથી એકાકાર હોવા છતાં, બીજાની વિપ્રતિપત્તિના
 નિરાકરણ માટે બે પ્રકારે ભેદ પડે છે. (અપરોક્ષતયા અર્થગ્રાહક - એ સામાન્ય લક્ષણ છે. અર્થાતરની
 પ્રતીતિને આશ્રયીને બે પ્રકાર પડે છે - એ આશય છે.) તેથી (૧) અનુમાન અને (૨) શાબ્દ - એમ
 પરોક્ષના બે ભેદ પાડ્યા છે.

○ शास्त्रसंलोक ○

(71) "प्रत्यक्षादितरदसाक्षात्कारिज्ञानं परोक्षमवगन्तव्यम्। तदपि स्वसंवेदनापेक्षया प्रत्यक्षमेव बहिरर्थापेक्षया
 परोक्षमिति दर्शयति। ग्रहणेष्येति ग्रहणमर्थाद् बहिः प्रवर्तनम्, तस्येक्षा पर्यालोच्यता तया"
 न्या.हा. "परोक्षं यद्यपि स्वसंवेदनापेक्षया प्रत्यक्षं, तथापि लिङ्गशब्दादिद्वारेण
 बहिर्विषयग्रहणेऽसाक्षात्कारितया व्याप्रियत इति परोक्षमित्युच्यते।" षड्द.टी.पृ.३४६।

(72) "यत्र हि विशेषोपसर्जनसामान्यप्रतिभासो ज्ञाने तद् अस्पष्टं व्यवह्रियते, यत्र च सामान्योप-
 सर्जनविशेषप्रतिभासः सामग्रीविशेषात् तत् स्पष्टमुच्यते।" -सन्मति.टी.पृ.२६०।

શાદુભયધર્મકમિતિ સામાન્યલક્ષણસદ્ભાવાદેકાકારમપિ વિપ્રતિપત્તિનિરાકરણાર્થ દ્વિધા મિદ્યતે⁷³ ।
તદ્યથા અનુમાનં શાબ્દં ચેતિ । યતોઽદ્યાપિ શબ્દસ્યાર્થાન્યથાનુપપન્નત્વમેવ પરે ન પ્રતિપદ્યન્તે,
ન ચાપૃથક્કૃતસ્ય તદ્વિવિત્તં વક્તું શક્યમ્, અતો ભેદેનોપન્યાસઃ ॥ ૪ ॥

૧૧. તત્ર તાવદનુમાનલક્ષણમભિધિત્સુરાહ -

⁷⁴ સાધ્યાવિનાશુનો લિઙ્ગાત્સાધ્યનિશ્ચાયકં સ્મૃતમ્ ।

અનુમાનં તદ્ભ્રાન્તં પ્રમાણત્વાત્સમક્ષવત્ ॥ ૫ ॥

સાધ્યાવિનેત્યાદિ । ઇહાપ્યનુમાનમિતિ લક્ષ્યનિર્દેશઃ, તસ્ય પ્રસિદ્ધતયા^{૧૬૮} અનૂદ્યત્વાત્ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

પ્રશ્ન:- શબ્દનો અલગરૂપે કેમ ઉલ્લેખ કર્યો ?

ઉત્તર:- કારણ કે શબ્દ - અર્થ વચ્ચેના અવિનાભાવ (અર્થ વિના શબ્દ ન હોય - એવા) સંબંધ અંગે જ ઘણા દર્શનકારોને વિપ્રતિપત્તિ છે, તેને દૂર કરવા શબ્દ સ્વરૂપનું નિર્વચન કરવું આવશ્યક છે. તેને જુદું કર્યા વિના તે કહી ન શકાય. માટે જ શબ્દનો અલગથી નિર્દેશ કર્યો છે. તેથી પરોક્ષના અનુમાન અને શાબ્દ - એ બે પ્રકાર યોગ્ય જ છે. (૪)

(૮૮) તે બે પ્રકારનું સ્વરૂપ શું ? તે ગ્રંથકારશ્રી અનુક્રમે કહે છે. તેમાં અનુમાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કરે છે -

○ અનુમાનનું યથાર્થ લક્ષણ ○

શ્લોકાર્થ:- સાધ્ય વિના જે ન હોય, તેવા અવિનાભાવી લિંગથી જે જ્ઞાન સાધ્યનો નિશ્ચય કરે, તેને 'અનુમાન' કહેવાય છે. આ અનુમાન પ્રત્યક્ષની જેમ પ્રમાણરૂપ હોવાથી અભ્રાન્ત છે. (૫)

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૬૮) અનૂદ્યત્વાદિતિ । નનુ વદેરનુપૂર્વસ્ય નામ્નો વદઃ ક્યપ્ ચ (સિ. હે. ૫-૧-૩૫) ઇતિ ક્યપ્રત્યયો ન પ્રાપ્નોતિ, અનુપસર્ગાદિત્યધિકારાનુવૃત્તેઃ, તતો વ્યઙ્ગનાન્તત્વાદ્ દયણિ અનુવાદ્યત્વાદિત્યેવ સ્યાત્ । સત્યમ્, અનુવદનમનૂત્, સંપદાદિત્વાત્ ભાવે ક્વિપ્, તતોઽનૂદિ અનુવાદવિષયે સાધુ ઇતિ સાધ્વર્થે યેઽનૂદ્યત્વાદિતિ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(73) "एकरूपमप्येतत्प्रतिपाद्यापेक्षया शाब्दमनुमानं चेति द्विविधम् ।" न्या.हा. ।

(74) "साधनात् साध्यविज्ञानमनुमानम्" - प्रमाणन. ३/८, प्रमाणमी. १/२/७, न्यायदी. पृ. २०, जैनतर्कभा. पृ. १२, न्यायवि. का. १६७, तत्त्वार्थश्लो. पृ. १०७, प्रमाणप. पृ. ७०, परीक्षामुख ३/१४, प्रमालक्ष्म. २१, ४५ ।
"लिङ् गात् साध्याविनाभावाभिनिबोधैकलक्षणात् । लिङ् गधीरनुमानम् ।" लघी. १२ ।
"त्रिरूपात्लिङ्गतोऽर्थदृक्" - प्रमाणसमु. परि. २, न्यायप्र. पृ. ७ । "लिङ्गदर्शनात्संजायमानं लैङ्गिकम् ।" प्रश. भा. पृ. २०० । "अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः" - शाबरभा. १/ १/५ । "प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम्" - सांख्यसू. १/१०० । "अनुमानं मितेन लिङ्गेन अनु पश्वान्मानम् ।" न्यायवा. पृ. २८ । "सम्यगविनाभावेन परोक्षानुभवसाधनमनुमानम् ।" न्यायसा. पृ. ५ ।

સાધ્યાવિનાભુનો લિङ्ગાત્ સાધ્યનિશ્ચાયકમિતિ લક્ષણનિર્દેશઃ, તસ્યાપ્રસિદ્ધતયા વિધેયત્વાદિતિ । અત્રાપ્યનુમાનશબ્દસ્ય કર્ત્રાદિકારકવ્યુત્પત્તિક્રમેણાર્થકથનં પ્રમાણશબ્દવદ્ દ્રષ્ટવ્યમ્ । તતશ્ચેહાપિ લિङ्ગગ્રહણસાધ્યાવિનાભાવિત્વલક્ષણલિङ્ગસંબન્ધસ્મરણકાલાત્ અનુ પશ્ચાન્મીયતે પરિચ્છિદ્યતેऽર્થો-
 ડનુમેયપાવકાદિર્યેન જ્ઞાનેન તદનુમાનમિતિ । તત્ કિંભૂતમિત્યાહ-સાધ્યનિશ્ચાયકમિતિ । સાધનમર્હતિ સાધયિતું વા શક્ય ઇતિ સાધ્યોડનુમેય ઇત્યર્થઃ, તસ્ય નિશ્ચાયકં તત્ત્વરૂપનિર્ણાયકમિતિ યાવત્ । તત્કુત ઇત્યાહ-લિङ્ગાત્, લિङ્ગયતે ગમ્યતેऽર્થોડનેનેતિ લિङ્ગં હેતુઃ તસ્માત્ । કિંભૂતાદિત્યાહ સાધ્યાવિનાભુન^{૭૬} ઇતિ । વિના ભવતીતિ વિનાભુ, તતોડન્યદવિનાભુ, સાધ્યેનાવિનાભુ સાધ્યાવિનાભુ, સાધ્યં વિમુચ્ય યન્ન ભવતીત્યર્થઃ, તસ્માત્ સાધ્યનિશ્ચાયકં જ્ઞાનં તદનુમાનં

○ ન્યાયરશ્મિ ○

વિવેચન:- અહીં ‘અનુમાન’ તે લક્ષ્યનો નિર્દેશ છે, કારણ કે તે પ્રસિદ્ધ છે અને જે પ્રસિદ્ધ હોય એનો અનુવાદ થાય - માત્ર કહેવાય. અને ‘જે જ્ઞાન સાધ્ય અવિનાભાવી હેતુથી સાધ્યનો નિશ્ચય કરે’ એ લક્ષણનો નિર્દેશ છે, કારણ કે જે અપ્રસિદ્ધ હોય તે લક્ષણરૂપે-વિધેયરૂપે બને છે.

પહેલા ‘પ્રમાણ’ શબ્દની કર્તૃ વગેરે કારકોને આશ્રયીને વ્યુત્પત્તિ કરી કરણકારકગત જ્ઞાનરૂપ અર્થ નિયમિત કર્યો હતો, તે રીતે અનુમાન પ્રમાણ અંગે પણ વ્યુત્પત્તિ + અર્થ કરવો. તદનુસારે અનુમાનનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ આ પ્રમાણે થશે - અનુ = લિંગના જ્ઞાન અને તેમાં સાધ્યના અવિનાભાવિત્વરૂપ સંબંધનું સ્મરણ થયા બાદ અનુમેય એવા અગ્નિ વગેરે પદાર્થો, જે જ્ઞાન દ્વારા મીયતે = જણાય (યથાર્થ બોધ થાય) તેને ‘અનુમાન’ કહેવાય છે.

તે અનુમાન કેવું છે ? તે બતાવવા, ગ્રંથકારશ્રી કહે છે ‘સાધ્યનિશ્ચાયકમ્’ એટલે જેની સિદ્ધિ કરવા યોગ્ય છે / જેની સિદ્ધિ શક્ય છે, તેને સાધ્ય કે અનુમેય કહેવાય, તે સાધ્યના - અનુમેયના સ્વરૂપનો જે નિશ્ચય કરે તે અનુમાનને ‘સાધ્યનિશ્ચાયક’ કહેવાય છે.

તે સાધ્યનો નિશ્ચય કોનાથી થાય ? તે બતાવવા, ગ્રંથકારશ્રી કહે છે ‘લિङ્ગાત્’ એટલે જેના દ્વારા પદાર્થનો ‘લિङ્ગયતે’ પરિચ્છેદ થાય તે ‘લિંગ’ કહેવાય છે, અર્થાત્ હેતુ કહેવાય છે.

કેવા લિંગથી.. જે વિના હોય તે વિનાભુ. તેનાથી ભિન્ન તે અવિનાભુ, સાધ્યથી અવિનાભુ - એટલે સાધ્ય વિના જે ન રહે.

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(75) "અન્યથાનુપપત્યેકલક્ષણં લિङ્ગમભ્યતે।" -પ્રમાણપ.પૃ.૭૨। "નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્યેકલક્ષણો હેતુઃ।" પ્રમાણનય.૩/૧ "સાધનત્વાભિવ્યઙ્ગકવિભક્ત્યન્તં, સાધનવચનં હેતુઃ।" - પ્રમાણમી. ૨/૧/૧૨। "સાધનત્વચ્છ્યાપકં લિङ્ગવચનં હેતુઃ।" -ન્યાયસા.પૃ.૫। "સાધનં પ્રકૃતાભાવેડનુપપન્નમ્।" - પ્રમાણસં.પૃ.૧૦૨, ન્યાયવિ.કા.૨૬૧, તત્ત્વાર્થશ્લો.પૃ.૨૧૪, પરીક્ષામુ. ૩/૧૫। અનુમેયેન સંબદ્ધં પ્રસિદ્ધં ચ તદન્યિતે। તદભાવે ચ નાસ્ત્યેવ તત્ત્લિङ્ગમનુમાપકમ્।।" પ્રશ.ભા.પૃ.૨૦૦। "ઉદાહરણસાધર્મ્યાત્ સાધ્યસાધનં હેતુઃ। તથા વૈધર્મ્યાત્।" -ન્યાયસૂ.૧/૧,૩૪-૩૫।

સ્મૃતમ્ અભિપ્રેતં નીતિવિદિભરિતિ સંબન્ધઃ । તત્ર લિઙ્ગાત્ સાધ્યનિશ્ચાયકમિત્યનેનાનુમાનસ્ય પ્રત્યક્ષશાબ્દલક્ષણસંકીર્ણતાં વારયતિ ।

૧૦૦. સાધ્યાવિનાભુન ઇત્યનેન પરપ્રણીતલિઙ્ગલક્ષણવ્યુદાસમાવષ્ટે । તતચ્ચ યત્પરે પ્રોચુઃ-^{૧૬૧}પક્ષધર્મત્વાન્વયવ્યતિરેકલક્ષણરૂપત્રયોપલક્ષિતાનિ ત્રીણ્યેવ લિઙ્ગાનિ અનુપલબ્ધિઃ સ્વભાવઃ કાર્યં ચેતિ । ^{૧૦૦}તદુક્તમ્ -

^{૧૦૧}અનુમેયેઽથ તત્તુલ્યે સદ્ભાવો નાસ્તિતાસતિ ।

નિશ્ચિતાનુપલમ્ભાત્મકાર્યાઽધ્યા હેતવસ્ત્રયઃ ॥ ઇતિ ^{૭૬} ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

સાધ્ય અવિનાભાવી એવા લિંગથી જે સાધ્યનિશ્ચાયક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાનને ન્યાયને જાણનાર પુરુષો ‘અનુમાન’ કહે છે. આ અનુમાન લક્ષણમાં ‘લિંગથી જે સાધ્યનો નિશ્ચાયક’ - એમ કહેવા દ્વારા, પ્રત્યક્ષ અને શબ્દથી, અનુમાનની ભિન્નરૂપે સિદ્ધિ થાય છે, કારણ કે ‘લિંગથી સાધ્યનો નિશ્ચાયક’ એવું વિશેષણ પ્રત્યક્ષ કે શબ્દમાં નહીં, પણ માત્ર અનુમાનમાં જ ઘટે છે.

(૧૦૦) ‘સાધ્ય અવિનાભુ’ એવું લિંગ કહેવાથી, પરપ્રણીત જેટલા પણ લિંગના લક્ષણો છે, તે બધાનો વ્યુદાસ થાય છે. પહેલા બૌદ્ધાદિ દર્શનકારો વડે કલ્પાયેલું લિંગનું લક્ષણ વિચારીએ. તે આ પ્રમાણે -

○ બૌદ્ધકલ્પિત ત્રણ પ્રકારના લિંગનું સ્વરૂપ ○

બૌદ્ધોનું એવું મંતવ્ય છે કે પક્ષધર્મત્વ, અન્વય અને વ્યતિરેક - આ ત્રણ રૂપથી ઉપલક્ષિત લિંગના પણ ત્રણ પ્રકાર છે - (૧) અનુપલબ્ધિ, (૨) સ્વભાવ અને (૩) કાર્ય - આ જ વાત તેમના શાસ્ત્રમાં કહેલ છે -

“અનુમેય(પક્ષ)માં હેતુનું જોવું, તત્તુલ્ય(સપક્ષ)માં હેતુનો સદ્ભાવ હોવો અને વિપક્ષમાં હેતુની નાસ્તિતાની બુદ્ધિ થવી - આ ત્રણ રૂપથી નિશ્ચિત એવા હેતુના અનુપલંભ, સ્વભાવ અને કાર્ય - એમ ત્રણ પ્રકાર હોય છે.”

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૬૧) પક્ષધર્માન્વયેત્યાદિ । પરે બૌદ્ધાઃ । (૧૭૦) તદુક્તમિતિ । ડિગ્નાગેનેતિ શેષઃ ।

(૧૭૧) અનુમેયેત્યાદિ । અનુમેયઃ પક્ષઃ, તત્ર સદ્ભાવઃ પ્રત્યક્ષતોઽનુમાનતો વા હેતોર્દર્શનમ્; તત્ર પ્રત્યક્ષતઃ કસ્મિંશ્ચિત્ પ્રદેશે ધૂમસ્ય, અનુમાનતઃ શબ્દે કૃતકત્વસ્ય । તથા તત્તુલ્યે સાધ્યસદ્ભાવાદ્

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(76) "हेतुस्त्रिरूपः।" -न्यायप्रवे.पृ.१। "त्रैरूप्यं पुन....।" -न्यायवि.टी.पृ.३१-३३, वादन्याय पृ.६०, तत्त्वसं.पृ ४०४। "हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु निर्णयस्तेन वर्णितः। असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिविपक्षतः।।" -प्रमाणवा.३/१४। "पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुस्त्रिधैव सः। अविनाभावनियमात् हेत्वाभासास्ततोऽपरे।।" -हेतुवि.प्र.परि, प्रमाणवा.३/१, तत्त्वसं.का.१३६२।

૧૦૧. ^{૧૭૨}તથાન્યે ^{૭૭}અસ્યેદં કાર્યં કારણં સંયોગિ સમવાયિ વિરોધિ ચેતિ ^{૧૭૩}લૈઙ્ગિકમ્ ^{૭૮}

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(A) પક્ષધર્મતા:- પક્ષમાં પ્રત્યક્ષથી કે અનુમાનથી હેતુનું હોવું તે. જેમ પ્રત્યક્ષથી - કોઈ જગ્યાએ આંખોથી ધૂમને જોવું. અહીં પક્ષમાં ધૂમનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી થયો છે. અનુમાનથી - શબ્દમાં અનુમાનથી કૃતકત્વનો નિશ્ચય કરવો તે. આમ પક્ષધર્મતાના બે પ્રકાર છે. (B) અન્વય:- સાધ્ય બંનેમાં રહ્યું હોવાથી અનુમેયને તુલ્ય એવા સપક્ષમાં હેતુનું હોવું તે. અને (C) વ્યતિરેક:- વિપક્ષમાં હેતુનું નાસ્તિત્વરૂપે જ્ઞાન થવું - આ ત્રણનો નિશ્ચય એ હેતુના ત્રણ રૂપો છે, એવો હેતુ ત્રણ પ્રકારે છે - (૧) અનુપલબ્ધિ, (૨) સ્વભાવ અને (૩) કાર્ય.

(૧) અનુપલબ્ધિ:- 'ક્વચિદ્દેશે ન ઘટઃ, ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તસ્યાનુલબ્ધેઃ' એટલે, કોઈક સ્થાને ઘડો નથી, કારણ કે હોત તો જરૂર દેખાત, દેખાતો તો નથી. ← આ થયું અનુપલબ્ધિલિંગક અનુમાન.

(૨) સ્વભાવ:- 'અયં વૃક્ષઃ શિશપાત્વાત્' એટલે, આ વૃક્ષ છે, કારણ કે આ સીસમ છે. આ થયું સ્વભાવલિંગક અનુમાન.

(૩) કાર્ય:- 'અગ્નિરત્ર ધૂમાત્' એટલે, અહીં અગ્નિ છે, કારણ કે ધૂમરૂપ કાર્ય જોવાય છે. આ થયું કાર્યલિંગક અનુમાન. આ પ્રમાણે બૌદ્ધો ત્રણ લિંગ માને છે.

○ વૈશેષિકકલ્પિત પાંચ પ્રકારના લિંગનું સ્વરૂપ ○

(૧૦૧) વૈશેષિકદર્શનકારો લિંગના પાંચ પ્રકાર કહે છે - (૧) કાર્યસ્વરૂપ, (૨) કારણસ્વરૂપ, (૩) સંયોગીસ્વરૂપ, (૪) સમવાયીસ્વરૂપ, અને (૫) વિરોધીસ્વરૂપ. આ પાંચ હેતુનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે -

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

અનુમેયસમે સપક્ષે इत्यर्थः, असति विपक्षे नास्तिता निश्चिता तृतीयं रूपम् । निश्चित इति लिङ्गविपरिणामेन पूर्वयोरपि रूपयोर्योज्यम् । यद्विनिश्चये-अन्ते वचनान्निश्चितत्वं त्रिष्वपि रूपेषु द्रष्टव्यम् इति, एतल्लक्षणा अनुपलब्धिस्वभावकार्याख्यास्रयो हेतवः । यथा क्वचिद्देशे न घटः, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेः । वृक्षोऽयम्, शिशपात्वात् । अग्निरत्र, धूमात् । (१७२) अन्य इति वैशेषिकाः । आस्पदम् कार्यं कारणं संयोगि समवायि विरोधि चेति । (१७३) लैङ्गिकमिति । लिङ्गाज्जातं लैङ्गिकम्, लिङ्गदर्शनाद् यदव्यभिचारित्वादिविशेषणं ज्ञानं तद् यतः परामर्शज्ञानोपलक्षितात् कारकसमूहाद् भवति तल्लैङ्गिकमिति यावत् । तथा हि-कार्यं कारणपूर्वकत्वेनोपलम्भादुपलभ्यमानं कारणस्य गमकम् । यथा-विशिष्टनदीपूरुपलम्भादुपरि वृष्टो मेघ इति । तथा हि-प्रचुरतरफलफेनपर्णकाष्ठादिवहनविशिष्टस्य

○ शास्त्रસંલોક ○

(૭૭) "તત્ર પરોક્ષોઽર્થો લિઙ્ગયતે ગમ્યતેઽનેનેતિ લિઙ્ગમ્, તત્ત્વ પઞ્ચલક્ષણમ્ । કાનિ પુનઃ પઞ્ચલક્ષણાનિ? પક્ષધર્મત્વં સપક્ષધર્મત્વં વિપક્ષાદ્વ્યાવૃત્તિરબાધિતવિષયત્વમસત્પ્રતિપક્ષત્વઞ્ચેતિ ।" -ન્યાયમં.પૃ.૧૭૦, ન્યાયકલિ.પૃ.૨, ન્યાયસા.પૃ.૬।

(૭૮) "અસ્યેદં કાર્યં કારણં સંયોગિ સમવાયિ વિરોધિ ચેતિ લૈઙ્ગિકમ્ ।" -વૈશે.સૂ. ૧/૨/૧।

(૧) કાર્ય સ્વરૂપ:- કાર્ય તે કારણપૂર્વક જ હોય છે, માટે ઉપલબ્ધમાન કાર્ય કારણનો ગમક બને છે. જેમ કે ‘ઉપરિ વૃષ્ટો મેઘો, વિશિષ્ટપૂરોપલમ્બાત્’ એટલે, પહેલા આપણે જોયું હતું કે, જ્યારે મુશળધાર વરસાદ પડે, ત્યારે તણખલા - લાકડી વગેરેને વહાવનારું, ફેનયુક્ત એવું વિશિષ્ટ પ્રકારનું પૂર જોવાય છે, આ વિશિષ્ટ પૂરરૂપ કાર્યને જોવાથી મેઘવર્ષારૂપ કારણનું અનુમાન થાય છે - આ થયું કાર્યલિંગક અનુમાન.

(૨) કારણ સ્વરૂપ:- ક્યારેક કારણ પણ કાર્યનો જ્ઞાપક (= જણાવનાર) અને જનક જોવાય છે. જેમ કે ‘અત્ર વર્ષા ભાવી, વિશિષ્ટમેઘોન્નતે:’ એટલે, જ્યારે વાદળાઓ એકદમ આકાશમાં છવાઈ

૦અર્થસંપ્રેક્ષણ૦

નદીપૂરસ્ય વૃષ્ટિકાર્યત્વેન પૂર્વમુપલમ્બાત્ તદુપલમ્બે સતિ યુક્તમનુમાનમ્ અયં નદીપૂરો વૃષ્ટિકાર્યઃ, વિશિષ્ટનદીપૂરત્વાત્, પૂર્વોપલબ્ધવિશિષ્ટનદીપૂરવત્, પૂર ઉભયતટવ્યાપકોદકસંયોગઃ । કારણમપિ કાર્યજનકત્વેન પૂર્વમુપલબ્ધરૂપલબ્ધમાનં કાર્યસ્ય લિઙ્ગમ્ । યથા વિશિષ્ટમેઘોન્નતિર્વર્ષકર્મણ ઇતિ । અથ કારણસ્યાવશ્યં કાર્યજનકત્વેનાનુપલમ્બાત્, કાર્યાણાં ચાનિયતાત્ કારણાદુત્પત્તેર્વ્યભિચારઃ । તથા હિ-મેઘોન્નતિસદ્ભાવેડપ્યેકદા વૃષ્ટિર્ન દૃષ્ટા, કાર્યં ચાનિયતાત્ કારણાદુત્પદ્યમાનં દૃષ્ટમ્ । યથા વૃષ્ટિકાદ વૃષ્ટિકો જાયતે ગોમયાત્, સર્પાચ્ચેતિ, તત્કથં કાર્યાત્ કારણવિશેષપ્રતિપત્તિઃ કારણાચ્ચ કાર્યવિશેષસ્યેતિ ? નૈતદેવમ્, કારણવિશેષસ્ય કાર્યવિશેષગમકત્વમ્, કાર્યવિશેષસ્ય તુ કારણવિશેષગમકત્વમિત્યભ્યુપગમાત્ । યસ્તુ વિદ્યમાનમપિ વિશેષં નાવબુદ્ધ્યતે, તત્ર તસ્યાપરાધો નાનુમાનસ્યેતિ । તથા ધૂમોઽગ્નેઃ સંયોગી । અથ સંયોગસ્યોભયનિષ્ઠત્વાવિશેષે કથમેકં નિયમેન હેતુરપરં ચ સાધ્યમિતિ વ્યવસ્થા ? સત્યમિદમ્, અવિનાભાવેડપિ સમાનમુત્પશ્યામઃ । તથા હિ-અવિનાભાવસ્યોભયનિષ્ઠત્વાત્ કથમેષા વ્યવસ્થેતિ । અથ યસ્યોપલમ્બાદનુમેયે પ્રવૃત્તિસ્તદેવ સાધનં નાન્યદિતિ ચેત્, સંયોગિત્વેડપિ સમાનમેતત્ । સમવાયી ચોષ્ણસ્પર્શો વારિસ્થં તેજો ગમયતીતિ । વિરોધી ચ યથા-અહિર્વિસ્ફૂર્જનવિશિષ્ટો નકુલાદેલિઙ્ગમ્, વહ્નિર્વા શીતાભાવસ્યેતિ । નૈયાયિકાશ્ચાહુઃ-પૂર્વવચ્છેષવત્સામાન્યતોડદૃષ્ટમિત્યનેન સૂત્રાવયવેન તત્પૂર્વકં ત્રિવિધમનુમાનં પૂર્વવચ્છેષવત્સામાન્યતોડદૃષ્ટં ચેતિ સકલં સૂત્રં લક્ષયતિ । તત્પૂર્વકં પ્રત્યક્ષપૂર્વકં ત્રિવિધમિતિ; અન્વયી વ્યતિરેકી અન્વયવ્યતિરેકી ચેતિ । અથવા સૂત્રાવયવેનૈવ પ્રકારાન્તરેણ ત્રિવિધં પદં વ્યાચષ્ટે, પૂર્વવત્ શેષવત્ સામાન્યતોડદૃષ્ટમિતિ । પૂર્વ સાધ્યં તદ્વ્યાપ્ત્યા યસ્યાસ્તિ તત્પૂર્વવત્ । સાધ્યસજાતીયં ચ શેષઃ, તદ્ યસ્યાસ્તિ તચ્છેષવત્ । સામાન્યતશ્ચ વિપક્ષેડદૃષ્ટમ્, ચશબ્દાત્ પ્રત્યક્ષાગમાવિરુદ્ધં અસત્પ્રતિપક્ષં ચેતિ । એવં ચ પઞ્ચરૂપમ્, અન્વયવ્યતિરેકયોરન્યતરરૂપાભાવે ચ તત્તદ્રૂપમનુમાનમિતિ । અથવા પૂર્વવત્રામ યત્ર કારણેન કાર્યમનુમીયતે, યથા-મેઘોન્નત્યા ભવિષ્યતિ વૃષ્ટિરિતિ । પ્રયોગસ્તુ-અમી મેઘા વૃષ્ટિમન્તઃ, ગમ્भीરગર્જિતત્વેડચિરપ્રભાવત્વે ચ સત્યુન્નતત્વાત્, યે એવં તે વૃષ્ટિમન્તઃ; યથા વૃષ્ટિમત્પૂર્વમેઘાઃ, તથા ચામી, તસ્માત્તથા । શેષવત્રામ યત્ર કાર્યેણ કારણમનુમીયતે, યથા નદીપૂરદર્શનાદ વૃષ્ટિઃ । પ્રયોગસ્તુ ઉપરિવૃષ્ટિમદેશસંબન્ધિની નદી, શીઘ્રતરસ્રોતસ્ત્વે ફલફેનકાષ્ઠાદિવહનત્વે ચ સતિ પૂર્ણત્વાત્, તદન્યનદીવત્ । સામાન્યતોડદૃષ્ટં નામ અકાર્યકારણભૂતેન યત્રાવિનાભાવિના વિશેષણેન વિશેષ્યમાણો ધર્મો ગમ્યતે, યથા-બલાકયા સલિલમિતિ । પ્રયોગોડયમ્-બલાકાજહદ્વૃત્તિપ્રદેશો જલવાન્, બલાકાવત્ત્વાત્, સંપ્રતિપત્રપ્રદેશવદિતિ ।

इति, तथा, पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टमित्यादि⁷⁹ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○
જાય, ત્યારે વરસાદ પડે જ છે, તેથી વર્તમાનમાં વિશિષ્ટમેધોન્નતિ સ્વરૂપ કારણને જોવાથી વર્ષારૂપ કાર્યનું અનુમાન થાય છે. - આ થયું કારણલિંગક અનુમાન.

(૩) સંયોગી સ્વરૂપ:- સંયોગી હોય તે હેતુ પણ સાધ્યનો ગમક બને છે. જેમ કે 'પર્વતો વહ્નિમાન ધૂમાત્' અહીં ધૂમ તે અગ્નિનો સંયોગી છે, તેથી ધૂમરૂપ સંયોગીને જોઈને અગ્નિનું અનુમાન થાય છે - આ થયું સંયોગીલિંગક અનુમાન.

જૈન:- સંયોગ તો ઉભયનિષ્ઠ છે, તેથી સંયોગી તો ધૂમ - અગ્નિ બંને બન્યા છે. તો પછી સાધન ધૂમ જ બને અને સાધ્ય વસ્તિ જ બને, એવું શા માટે ?

વૈશેષિક:- તમારા મતે પણ અવિનાભાવ તો ઉભયનિષ્ઠ છે, તો પછી સાધન ધૂમ જ બને અને સાધ્ય અગ્નિ જ બને, એવું કેમ ?

જૈન:- જેના જ્ઞાનથી અનુમેયમાં પ્રવૃત્તિ થાય, તેને જ સાધન કહેવાય, માટે સાધન તો ધૂમ જ બનશે, વસ્તિ નહીં.

વૈશેષિક:- બસ, અમે પણ એવું જ કહીએ છીએ, તેથી સંયોગીરૂપે બંને સમાન હોવા છતાં, જેના જ્ઞાનથી અનુમેયમાં પ્રવૃત્તિ થાય તેને 'સાધન' કહેવાય, માટે માત્ર ધૂમ જ સાધન બનશે, વસ્તિ નહીં.

(૪) સમવાયી સ્વરૂપ:- સમવાયી એવો હેતુ પણ સાધ્યનો ગમક બને છે. જેમ કે 'જલે તેજઃ, ઉષ્ણસ્પર્શત્વાત્' અહીં ઉષ્ણસ્પર્શરૂપ સમવાયી દ્વારા, જેમાં પોતે સમવાય સંબંધથી રહેલો છે, તે આધારનું અનુમાન થાય છે - માટે આ થયું સમવાયીલિંગક અનુમાન.

(૫) વિરોધી સ્વરૂપ:- વિરોધી એવા લિંગ દ્વારા સાધ્યને જાણવું તે. જેમ કે 'અત્ર નકુલઃ અહિર્વિસ્ફુર્જનાત્' અહીં નોળિયાના વિરોધી એવા સાપના કુંકાડાપૂર્વકની લડાઈથી અનુમાન થાય છે કે અહીં નોળિયો છે. અથવા 'અત્ર શીતામાવઃ વહ્નેઃ' અહીં શીતના વિરોધી એવા વસ્તિથી અનુમાન થાય છે કે અહીં શીતનો અભાવ છે - આ થયું વિરોધીલિંગક અનુમાન. આ પ્રમાણે વૈશેષિકો પાંચ પ્રકારના લિંગ માને છે.

○ નૈયાયિક કલ્પિત ત્રણ પ્રકારના લિંગનું સ્વરૂપ ○

ન્યાયદર્શનકારો લિંગના ત્રણ પ્રકાર માને છે - (૧) પૂર્વવત્, (૨) શેષવત્, અને (૩) સામાન્યતોદૃષ્ટ - આના ત્રણ રીતે અર્થ થાય છે.

(૧) પૂર્વવત્ :- પૂર્વ એટલે અન્વય, કારણ કે વ્યતિરેકની પહેલા અન્વય જ જણાય છે. જે હેતુમાં કેવળ અન્વયવ્યાપ્તિ મળતી હોય તે હેતુ.

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(79) "તત્પૂર્વકં ત્રિવિધમનુમાનં, પૂર્વવચ્છેષવત્સામાન્યતોદૃષ્ટં ચ॥" -ઉદ્ધતોડયં પાઠઃ ષડ્દર્શનટીકાયામ્ પૃ.૧૨૧

૧૦૨. તદ્વાલપ્રલપિતપ્રાયમિત્યવગન્તવ્યમ્, સર્વત્ર સાધ્યાવિનાભાવિત્વસ્યૈવ ગમકત્વાત્

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૨) શેષવત્:- શેષ એટલે વ્યતિરેક, જે હેતુમાં કેવળ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ મળતી હોય તે હેતુ.

(૩) સામાન્યતોદ્દષ્ટ:- સામાન્યરૂપે અન્વય અને વ્યતિરેક બંને વ્યાપ્તિ જ્યાં મળતી હોય, તેવો હેતુ.

અથવા

(૧) પૂર્વવત્:- ‘પૂર્વ’ એટલે સાધ્ય અને ‘વત્’ એટલે વાળો. તેથી જે હેતુ વ્યાપ્તિ દ્વારા સાધ્યવાળો હોય, તેને ‘પૂર્વવત્’ હેતુ કહેવાય છે.

(૨) શેષવત્:- ‘શેષ’ એટલે સાધ્યસજાતીય અને ‘વત્’ એટલે વાળો. તેથી જે હેતુ સાધ્યસજાતીય એવા સપક્ષવાળો હોય તેને ‘શેષવત્’ હેતુ કહેવાય છે.

(૩) સામાન્યતોદ્દષ્ટ:- ‘સામાન્યતઃ’ એટલે સામાન્યથી, અર્થાત્ વિપક્ષમાં ‘અદૃષ્ટ’ એટલે ન જોવાયેલો. તેથી જે હેતુ વિપક્ષમાં જોવાતો નથી, તેને ‘સામાન્યતોદ્દષ્ટ’ હેતુ કહેવાય છે.

અથવા

(૧) પૂર્વવત્:- એટલે, કારણથી થતું કાર્યનું અનુમાન. જેમકે ‘અત્ર ભવિષ્યતિ વૃષ્ટિઃ, મેઘોન્નતેઃ’ અહીં મેઘોન્નતિરૂપ કારણથી વૃષ્ટિરૂપ કાર્યનું અનુમાન થાય છે - આ થયું પૂર્વવત્ લિંગક અનુમાન.

(૨) શેષવત્:- એટલે, કાર્યથી થતું કારણનું અનુમાન. જેમકે ‘નદી ઉપરિવૃષ્ટિમદેશસંબન્ધિની, શીઘ્રતરસ્રોતસ્ત્વે ફલકેનકાષ્ઠાદિવહનત્વે સતિ પૂર્ણત્વાત્, તદન્યનદીવત્’ અહીં ફળ-ફેનાદિ કાર્યોથી ઉપરિદેશમાં મેઘવર્ષારૂપ કારણનું અનુમાન થાય છે - આ થયું શેષવત્ લિંગક અનુમાન.

(૩) સામાન્યતોદ્દષ્ટ:- કાર્ય-કારણભાવ વિનાના એવા અવિનાભાવી વિશેષણથી વિશેષ્યનો બોધ કરવો તે. જેમ કે ‘બલાકાજહઠ્ઠત્તિપ્રદેશો જલવાન્, બલાકાવત્ત્વાત્, સંપ્રતિપન્નપ્રદેશવત્’ અહીં બગલાઓની પંક્તિરૂપ (બગલા ઉડતા હોય ત્યાં પાણી હોય) એવા અવિનાભાવી હેતુથી જળરૂપ વિશેષ્યનો બોધ થાય છે - આ અનુમાન થયું સામાન્યતોદ્દષ્ટલિંગક અનુમાન. આ પ્રમાણે નૈયાયિકો લિંગના ત્રણ પ્રકાર માને છે. સાર - એ રીતે બૌદ્ધો ત્રણ પ્રકારે, વૈશેષિકો પાંચ પ્રકારે, અને નૈયાયિકો ત્રણ પ્રકારે લિંગ સ્વીકારે છે.

○ ઈતરદર્શનકલ્પિત લિંગનું સ્વરૂપ બાળપ્રલાપપ્રાયઃ છે ○

(૧૦૨) બૌદ્ધ, વૈશેષિક અને નૈયાયિક વડે કલ્પિત લિંગના પ્રકારો અને લિંગનું સ્વરૂપ બાળ જીવોના પ્રલાપ સમાન છે, કારણ કે ઉપર જેટલા લક્ષણો બનાવ્યા, તે બધામાં ‘જે સાધ્યનો અવિનાભાવી - સાધ્ય વિના જે ન હોય’ તેવો હેતુ જ સાધ્યનો ગમક બને છે, અને સાધ્યના અવિનાભાવિત્વથી રહિત હેતુ ત્રૈલક્ષણ્ય(પક્ષધર્મતા, સપક્ષે સત્ત્વ, વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ)થી યુક્ત હોય તો પણ સાધ્યનો ગમક ન બની શકે.

જો અવિનાભાવરહિત એવો ત્રૈલક્ષણ્યવાન પણ હેતુ, સાધ્યનો ગમક માનવામાં આવે, તો ‘સઃ

તદ્રહિતસ્ય તુ ત્રૈલક્ષણ્યલક્ષિતસ્યાપ્યગમકત્વાત્⁸⁰, ઇતરથા^{૧૧૪} તત્પુત્રત્વાદીનામપિ ગમકત્વપ્રસઙ્ગાત્⁸¹ । નિયમવત્ ત્રૈલક્ષણ્યં લક્ષણં ન યત્કિંચિત્, તેનાયમપ્રસઙ્ગ ઇતિ ચેન્ન, નિયમેન સાધ્યાવિનાભાવિત્વસ્યૈવોદીપનાત્, તચ્ચેદસ્તિ કિં ત્રૈલક્ષણ્યાપેક્ષ્યા, તસ્યૈવ ગમકત્વાત્⁸² ।

૧૦૩. તથા હિ-જલચન્દ્રાન્નભશ્ચન્દ્રમ્, કૃત્તિકોદયાચ્છકટોદયમ્ । પુષ્પિતૈકચૂતાત્પુષ્પિતા-
○ ન્યાયરશ્મિ ○
શ્યામઃ તત્પુત્રત્વાત્, તદન્યપુત્રવત્' અહીં અવિનાભાવી હેતુની જેમ, તત્પુત્રત્વ હેતુ પણ સાધ્યનો ગમક બની જશે, કારણ કે ત્રૈલક્ષણ્ય તો અહીં પણ છે. તે આ રીતે -

(૧) તત્પુત્રત્વ હેતુ બાળક રૂપ પક્ષમાં છે, કારણ કે તે બાળક મિત્રાનો પુત્ર તો છે જ. માટે 'પક્ષધર્મત્વ' છે, (૨) તત્પુત્રત્વ હેતુ તદન્ય પુત્રોમાં પણ રહ્યો હોવાથી, 'સપક્ષસત્ત્વ' પણ છે અને (૩) તત્પુત્રત્વ હેતુ બીજાના પુત્રોમાં ન હોવાથી 'વિપક્ષસત્ત્વ' પણ છે. આમ ત્રણે લક્ષણ હોવાથી, આ હેતુ પણ સાધ્યનો ગમક બની જશે.

(૧૦૩) બોધ:- જે નિયમવાળું હોય તેવું ત્રણ લક્ષણવાળું લક્ષણ જ હેતુનું લક્ષણ છે, માત્ર ત્રણ લક્ષણવાળું નહીં. (અર્થાત્ તત્પુત્રત્વમાં ત્રણે લક્ષણ હોવા છતાં, નિયમ ન હોવાથી તે હેતુ ન બને - સાધ્યગમક ન બને) એટલે આપત્તિ નહીં આવે.

જૈન:- તો પછી નિયમ શબ્દ દ્વારા તમે સાધ્ય - અવિનાભાવિત્વને જ લઈ આવ્યા. તે જો છે જ, તો તે જ સાધ્યનું ગમક બની જશે, ત્રણ લક્ષણની જરૂર જ નથી. જેમ કે -

(A) જલચંદ્રથી થતું નભશ્યંદ્રનું અનુમાન.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૭૪) તત્પુત્રાદીનામિતિ । સ શ્યામઃ, તત્પુત્રત્વાત્, પરિદૃશ્યમાનપુત્રવદિતિ । આદીતિ । આદિશબ્દાત્ નિરુપાધિસંબન્ધબોધસમુત્થસાધ્યપ્રમાસાધનમનુમાનમિત્યાદિગ્રહઃ । આદિશબ્દાત્ પક્વાન્યેતાનિ આમ્રફલાનિ, એકશાખાપ્રભવત્વાત્. ઉપભુજ્યમાનામ્રફલવદિત્યાદિપરિગ્રહઃ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(80) "સાધ્યાવિનાભાવિત્વવ્યતિરેકેનાપરસ્ય અબાધિતવિષયત્વાદેરસંભવાત્ ।" -પ્રમેયક.પૃ.૩૫૭, ન્યાયકુ.પૃ.૪૪૨ ।

(81) "ન ચ સપક્ષે સત્ત્વં પક્ષધર્મત્વં વિપક્ષે ચાસત્ત્વમાત્રં સાધનલક્ષણમ્, સ શ્યામઃ તત્પુત્રત્વાત્ ઇતરતત્પુત્રવદિત્યત્ર સાધનાભાસે તત્સદ્ભાવસિદ્ધેઃ । સપક્ષે હીતરત્ર તત્પુત્રે તત્પુત્રત્વસ્ય સાધનસ્ય શ્યામત્વવ્યાપ્તસ્ય સત્ત્વં પ્રસિદ્ધમ્, વિવાદાધ્યાસિતે ચ તત્પુત્રે પક્ષીકૃતે તત્પુત્રત્વસ્ય સદ્ભાવાત્ પક્ષધર્મત્વમ્, વિપક્ષે ચાશ્યામે ક્વચિદન્યપુત્રે તત્પુત્રત્વસ્યાભાવાત્ વિપક્ષેઽસત્ત્વમાત્રં ચ । ન ચ તાવતા સાધ્યસાધનત્વં સાધનસ્ય ।" -પ્રમાણપ.પૃ.૭૦, સન્મતિ.ટી.પૃ.૫૯૦, સ્યા.રત્ના.પૃ.૫૧૮, પ્રમેયર.૩/૧૫, પ્રમાણમી.પૃ.૪૦, ન્યાયદી.પૃ.૨૬ ।

(82) "અથ અન્યથાનુપપત્તિનિયમવત્ત્રૈરુપ્યં તત્ત્વલક્ષણં ન ત્રૈરુપ્યમાત્રમ્, તથાવિધજ્ઞ તત્ તદાભાસે નાસ્તીતિ.તદપ્યસઙ્ગતમ્; એવં સતિ ત્રૈરુપ્યકલ્પનાઽનર્થક્યપ્રસઙ્ગાત્ તત્રિયમાદેવાસ્ય ગમકત્વોપપત્તેઃ ।" -ન્યાયકુ.પૃ.૪૪૦ ।

શેષચૂતાન્, ચન્દ્રોદયાત્કુમુદાકરપ્રબોધમ્, વૃક્ષાચ્છાયામિત્યાદિ⁸³ પક્ષધર્મત્વવિરહેડપ્યનુમિમીમહે ।

૧૦૪. ⁸⁴ કાલાદિકસ્તત્ર ધર્મી સમસ્ત્યેવ, તત્ર પક્ષધર્મતા લિङ्ગસ્ય ગૃહ્યતે ઇતિ ચેન્ન,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(B) કૃત્તિકાના ઉદયથી થતું શકટના ઉદયનું અનુમાન.

(C) પુષ્પિત (જેને મોર આવી ગયા છે એવા) એક આંબાના ઝાડથી થતું પુષ્પિત સર્વ આંબાનું અનુમાન.

(D) ચંદ્રના ઉદયથી થતું કુમુદના વિકાસનું અનુમાન.

(E) વૃક્ષથી થતું છાયાનું અનુમાન...

આ બધા અનુમાનમાં, હેતુની 'પક્ષધર્મતા ન હોવાથી - હેતુ પક્ષમાં ન રહેતો હોવાથી, તે હેતુઓ ત્રણ લક્ષણથી રહિત છે, તો પણ એક 'અવિનાભાવિત્વ' રૂપ યથાર્થ લક્ષણના સહારે તે હેતુઓ સાધ્યના ગમક બને છે.

(૧૦૪) પ્રશ્ન:- પૂર્વોક્ત સર્વ અનુમાનોમાં અમે કાળાદિને ધર્મી - પક્ષ બનાવશું. જેમ કે -

(A) इदानीन्तनकालः जलचन्द्रवान्, नभश्चन्द्रवत्

(B) भविष्यत्कालः, शकटोदयवान्, कृत्तिकोदयपश्चाद्भावित्वात्

(C) इदानीन्तनकालः पुष्पिताशेषचूतवान्, पुष्पितैकचूतवत्त्वात्

(D) इदानीन्तनकालः कुमुदाकरप्रबोधवान्, चन्द्रोदयवत्त्वात्

(E) अयं क्षेत्रः छायावान्, वृक्षवत्त्वात्

આમ બધા હેતુઓમાં પક્ષધર્મતા આવી જવાથી; તે હેતુઓ ત્રણ લક્ષણથી રહિત નહીં રહે.

ઉત્તર:- આ રીતે કોઈ પણ ધર્મી બનાવીને, જો પક્ષધર્મતા બનતી હોય, તો 'લોકઃ અનિત્યશબ્દવાન્, કાકકાષ્ણર્યવત્ત્વાત્' - આવા પ્રયોગમાં પણ પક્ષધર્મતા આવી જશે, તેથી તો તે પણ ગમક બની જશે. માટે કાળાદિની ધર્મીરૂપે કલ્પના ન કરાય.

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(83) "नहि शकटे धर्मिणि उदेष्टतायां साध्यतायां कृत्तिकाया उदयोऽस्ति तस्य कुत्तिकाधर्मत्वात् ततो न पक्षधर्मत्वम् ।" -स्या.रत्ना.पृ.५१९, प्रमेयर.३/१५, प्रमाणमी.पृ.४०, प्रमाणप.पृ.७१, प्रमेयक.पृ.३५४।

(84) "तथा न चन्द्रोदयात् समुद्रवृद्धयनुमानं चन्द्रोदयात् तदनुमानप्रसंगात्। चन्द्रोदयकाल एव तदनुमानं तदैव व्याप्तेर्गृहीतत्वादिति चेत्; यद्येवं तत्कालसम्बन्धित्वमेव साध्यसाधनयोः तदा च स एव कालो धર્मी तत्रैव च साध्यानुमानं चन्द्रोदयश्च तत्सम्बन्धीति कथमपक्षधर्मत्वम् ?" -प्रमाणवा.स्ववृ.टी.१/३।

૧. 'A' માં આકાશરૂપ પક્ષમાં જલચંદ્રરૂપ હેતુ નથી રહેતો.

'B' માં શકટના ઉદયનો જે કાળ છે તે કાળરૂપ પક્ષમાં કૃત્તિકોદયરૂપ હેતુ નથી રહેતો.

'C' માં સર્વ આંબાના પ્રદેશરૂપ પક્ષમાં પુષ્પિત એવો એક આંબો રૂપ હેતુ નથી રહેતો.

'D' માં કુમુદવિકારના પ્રદેશરૂપ પક્ષમાં ચંદ્રોદયરૂપ હેતુ નથી રહેતો.

'E' માં છાયાના પ્રદેશરૂપ પક્ષમાં વૃક્ષરૂપ હેતુ હોય જ એવો નિયમ નથી - આમ આ હેતુઓ પક્ષમાં ન રહેતા હોવાથી, પક્ષધર્મતાથી રહિત છે.

અતિપ્રસજ્ઞાત્ । एवं हि शब्दस्यानित्यत्वे साध्ये काककाष्ण्यादेरपि गमकत्वप्रसक्तेः ; तत्रापि लोकादेर्धर्मिणः कल्पयितुं शक्यत्वात् । तथा अन्वयविकलेऽपि अनित्यः शब्दः, श्रावणत्वात्, इत्ययं सम्यग्हेतुतया समर्थयितुं शक्य इति । नान्वयोऽपि हेतोलक्षणम्⁸⁷, तथा हि-तावकाकूतेनैव सकलं सत्त्वमनित्यतया क्रोडीकृतम्, इति भावधर्मः श्रावणत्वं कथमनित्यतां विहाय विपक्षे वर्तितुमुत्सहेत, तद्विकल्पस्य निःस्वभावतापत्तेः, अनित्यताविनिर्मुक्तस्य सत्त्वस्यासंभवात् ।

○—○ન્યાયરશ્મિ○—○

આમ ‘પક્ષધર્મતા’ ન હોવા છતાં પણ, અવિનાભાવિત્વના બળે હેતુ તે સાધ્યનો ગમક બની શકે છે - એ નિશ્ચિત થયું.

તથા ત્રણ લક્ષણમાંથી ‘અન્વય’ રૂપ બીજું લક્ષણ ન હોય, તો પણ, અવિનાભાવિત્વના બળે હેતુ તે સાધ્યનો ગમક બને છે. તે આ રીતે - અન્વય એટલે સપક્ષસત્ત્વ. ‘શબ્દઃ અનિત્યઃ શ્રાવણત્વાત્’ માં સાધ્ય છે, અનિત્યત્વ. સપક્ષ થશે અનિત્ય પદાર્થ. હવે, શ્રાવણત્વ તો, શબ્દને છોડીને કોઈ પદાર્થમાં રહેતું નથી (માત્ર શબ્દ જ સાંભળી શકાય છે) એટલે શ્રાવણત્વ હેતુમાં સપક્ષસત્ત્વરૂપ અન્વય તો મળી શકતો નથી. છતાં એ સમ્યગ્ હેતુ તો છે જ, કારણ કે તમે જ માનો છો કે “જે જે સત્ પદાર્થ છે, તે બધા જ અનિત્ય છે” તો પછી શ્રાવણત્વ હેતુ પણ, ભાવનો ધર્મ હોવાથી અનિત્યને છોડીને નિત્યમાં કઈ રીતે રહેશે ? કારણ કે એમ કરવા જતાં તો, શ્રાવણત્વ નિઃસ્વભાવ જ બનશે - નિત્ય પદાર્થ અસત્ હોવાથી તેમાં રહેતો ધર્મ નિઃસ્વભાવ જ બને, માટે શ્રાવણત્વને અનિત્યનો જ ધર્મ માનવો જોઈએ.

એમ અન્વયરહિત પણ, શ્રાવણત્વહેતુથી, શબ્દના અનિત્યત્વની સિદ્ધિ થાય છે, માટે અન્વય અને પક્ષધર્મતા બંને, હેતુનું લક્ષણ બની શકે નહીં - એમ કહ્યું.

○—○શાસ્ત્રસંલોક○—○

(85) "કાલાદિધર્મિકલ્પનાયામતિપ્રસજ્ઞાઃ ।" - પ્રમાણસં.પૃ.૧૦૪ । "કૃત્તિકોદયપૂરાદેઃ કાલાદિપરિકલ્પનાત્ । યદિ સ્યાત્પક્ષધર્મત્વં ચાક્ષુષત્વં ન કિંચનો (કિં ધ્વનો)" - જૈનતર્કવા.વૃ.પૃ.૧૪૦ । "યદિ પુનરાકાશં કાલો વા ધર્મો તસ્યોદેષ્યચ્છકટવત્ત્વં સાધ્યં કૃત્તિકોદયસાધનં પક્ષધર્મ એવેતિ મતમ્; તદા ધરિત્રીધર્મિણિ મહોદધ્યાધારાગ્નિમત્ત્વં સાધ્યં મહાનસધૂમવત્ત્વં સાધનં પક્ષધર્મોઽસ્તુ તથા ચ મહાનસધૂમો મહોદધૌ અગ્નિ ગમયેદિતિ ન કશ્ચિદપક્ષધર્મો હેતુઃ સ્યાત્ ।" - સન્મતિ.ટી.પૃ.૫૧૧, સ્યા.રત્ના.પૃ.૫૧૧, જૈનતર્કભા.પૃ.૧૨, પ્રમાણપ.પૃ.૭૧, તત્ત્વાર્થશ્લો.પૃ.૨૦૦ ।

(86) "કાકકાષ્ણ્યાદેરપિ પ્રાસાદધાવત્યે સાધ્યે જગતો ધર્મિત્વેન પક્ષધર્મત્વસ્ય કલ્પયિતું સુશકત્વાત્ ।" - ન્યાયકુ.પૃ.૪૪૦

(87) "નિઃશેષં સાત્મકં જીવચ્છરીરં પરિણામિના । પુંસા પ્રાણાદિમત્ત્વસ્ય ત્વન્યથાનુપપત્તિઃ ।। સપક્ષસત્ત્વશૂન્યસ્ય હેતોરસ્ય સમર્થનાત્ । નૂનં નિશ્ચીયતે સદ્ધિર્નાન્વયો હેતુલક્ષણમ્ ।" - તત્ત્વાર્થશ્લો.પૃ.૨૦૧, "સપક્ષે સત્ત્વરહિતસ્ય ચ શ્રાવણત્વાદેઃ શબ્દાનિત્યત્વે સાધ્યે ગમકત્વપ્રતીતેઃ ।" - સ્યા.રત્ના.પૃ.૫૧૧, પ્રમેયક. પૃ.૩૫૫ ।

૧૦૫. एतेन सात्मकं जीवच्छरीरम्, प्राणादिमत्त्वात्, निरात्मकत्वे तद्वैकल्यप्रसङ्गात्, घटादिवद्, इत्ययमपि गमको व्याख्यातः, साध्यार्थान्यथानुपपन्नत्वस्यात्रापि सद्भावात्⁸⁸ । पक्षधर्मत्वान्वययोस्त्वलक्षणतया प्रतिपादनात् । तथा कार्यस्वभावानुपलब्धिरूपलिङ्गत्रयनियमोऽपि किल तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणसंबन्धास्तित्वमेतेष्वेवेति यः क्रियते, सोप्ययुक्तः, प्रकृतसंबन्धद्वय-विकलस्यापि रूपादे रसादिगमकत्वदर्शनात् ।

૧૦૬. મા ભૂતસ્ય તાદાત્મ્યતદુત્પત્તિભ્યાં ગમકત્વમ્, સમવાયાદ્ભવિષ્યતિ; તથાપિ નાન્યથાનુપપન્નત્વમેવ હેતોર્લક્ષણમિતિ યદિ વૈશેષિકો મન્યેત સોઽન્યથા નિર્લોઠનીયઃ । સ હિ વિકલ્પતઃ પર્યનુયોજ્યઃ, સમવાયિભ્યઃ સમવાયોઽભિન્નો ભિન્નો વા । 'યદ્યભિન્નઃ, સમવાયિન એવ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૧૦૫) એ જ રીતે 'જીવચ્છરીરં સાત્મકં પ્રાણાદિમત્ત્વાત્' એ પ્રયોગ પણ સમજવો. અહીં પણ અન્વય મળતો નથી, કારણ કે સપક્ષ કોઈ છે જ નહીં. (સાધ્ય, પક્ષને છોડીને ક્યાંય રહેતો નથી) છતાં અહીં પણ સાધ્યાન્યથાનુપપન્નત્વ હેતુમાં છે. (કારણ કે જો આત્મા (સાધ્ય) ન હોય તો પ્રાણાદિમત્ત્વ (હેતુ) ન હોય, એટલે હેતુ સમ્યગ્-ગમક બને છે.

તથા ત્રણ લિંગનું સમર્થન કરતા તમે જે કહ્યું હતું કે "તાદાત્મ્ય અને તદુત્પત્તિ રૂપ સંબંધ માત્ર કાર્ય, સ્વભાવ અને અનુપલબ્ધિરૂપ ત્રણ લિંગમાં જ છે" - તે પણ અયુક્ત છે, કારણકે 'અત્ર રસઃ રૂપાત્' વગેરે સ્થળે તાદાત્મ્ય અને તદુત્પત્તિરૂપ સંબંધ ન હોવા છતાં, રૂપ સ્વરૂપ હેતુ તે રસરૂપ સાધ્યનો ગમક બનતો જોવાય છે, કારણ કે જ્યાં રૂપ હોય ત્યાં રસ હોય જ. (અથવા કેરીનો પીળો રંગ, મીઠા રસનો ગમક બને છે)

(૧૦૬) વૈશેષિકઃ- રૂપાદિ, તે રસાદિના ગમક તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિસંબંધથી નહીં, પણ સમવાય સંબંધથી બને છે. (સ્વાશ્રયસમવેતત્વ = સ્વ એટલે રૂપ તેનો આશ્રય = કેરી વગેરે, તેમાં સમવેત રસ - આવા સમવાય સંબંધથી જ રૂપ તે રસનો ગમક બનશે) માટે હેતુનું 'અન્યાથાનુપપન્નત્વ = અવિનાભાવ' રૂપ લક્ષણ માનવાની કોઈ જરૂર નથી.

જૈનઃ- જે સમવાયથી તમે રૂપાદિ રસાદિના ગમક માનો છો, તે 'સમવાય' સમવાયીથી 'અભિન્ન છે કે ભિન્ન ?

વૈશેષિકઃ- અભિન્ન છે.

જૈનઃ- તો, સમવાયીથી અભિન્ન એવા સમવાયીના સ્વરૂપનું જેમ પૃથગ્ અસ્તિત્વ નથી, તેમ સમવાયનું પણ પૃથગ્ અસ્તિત્વ નહીં રહે. તો પછી તેના સહારે રૂપાદિ રસાદિના કઈ રીતે ગમક બન ?

વૈશેષિકઃ- તો, સમવાયીથી સમવાયને ભિન્ન માનીશું.

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(88) "साध्याभावे विपक्षे तु योऽसत्त्वस्यैव निश्चयः। सोऽविनाभाव एवास्तु हेतो रूपात्तथाह च॥" -

स्या.रत्ना.पृ.५२१, तत्त्वार्थश्लो.पृ.२०३, प्रमेयक.पृ.३५६।

તર્હિ, ન સમવાયઃ; તદવ્યતિરિક્તત્વાત્, તત્સ્વરૂપવત્ । ^૨ભિન્નશ્ચેત્, સ કથં તેષુ વર્તેત
^૧સામસ્ત્યેન ^૨આહોસ્વિદેકદેશેન । તદ્યદિ ^૧સામસ્ત્યેન, તદયુક્તમ્, સમવાયબહુત્વપ્રસङ्ગાત્,
 પ્રતિસમવાયિ તસ્ય પરિસમાપ્તતાવાપ્તેઃ । ^૨અથૈકદેશેન, તદપ્યચારુ, સાંશતાપ્રસङ્ગેન
 નિરવયવત્વક્ષતેઃ, સ્વાંશવર્તનેઽપિ સામસ્ત્યૈકદેશચોદ્યાવતારાચ્ચ । તત્રાપિ સામસ્ત્યપક્ષે બહુત્વં
 તદવસ્થમેવ । એકદેશપક્ષે ત્વંશાન્તરપ્રસङ્ગેનાનવસ્થા । તન્ન સમવાયબલાદ્ ગમકતાં પ્રત્યાશા

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જૈન:- ભિન્ન એવો સમવાય, સમવાયીઓમાં કઈ રીતે રહે છે ? ^૧સામસ્ત્યેન કે ^૨એકદેશથી ?

2.A સમવાયીથી ભિન્ન એવો સમવાય, રૂપ-રસ વિગેરે સમવાયીઓમાં સામસ્ત્યેન અર્થાત્ સંપૂર્ણતયા રહે છે, એમ કહો તો સમવાય અનેક માનવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે પ્રત્યેક સમવાયીમાં તે સંપૂર્ણતયા રહે છે. (જ્યારે તમે તો સમવાયને એક જ માનો છો, તેથી અપસિદ્ધાંત થશે.)

2.B સમવાયીથી ભિન્ન એવો સમવાય, સમવાયીઓમાં એકદેશેન - આંશિક પણે રહે છે, એમ માનીએ તો સમવાય એકદેશથી અમુક વ્યક્તિમાં, બીજાદેશથી અમુક વ્યક્તિમાં એમ સમવાયના અલગ-અલગ દેશ-અંશ-અવયવો થઈ જતાં, તમે જે સમવાયને નિરંશ અને નિરવયવ માનો છો, તેની ક્ષતિ થશે.

તથા, તમે જે કહ્યું કે ‘સમવાય એકદેશથી રહે છે’ - તે અંગે આવો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે → માનો કે રૂપ-રસ બે સમવાયી છે, અડધો સમવાય રૂપમાં રહે છે, અડધો સમવાય રસમાં રહે છે - આમ સમવાયના બે અવયવ થયા. હવે વૈશેષિક-નૈયાયિકમતે, અવયવી અવયવમાં રહે છે. એટલે સમવાયરૂપ અવયવીને તેના બે ટુકડામાં રહેવું પડે. તે બંનેમાં તે સામસ્ત્યથી રહે છે કે એકદેશથી ? સામસ્ત્યેન કહો તો સમવાય અનેક થઈ જાય અને એકદેશેન કહો તો સમવાય નિરવયવ ન રહે, સાથે-સાથે સમવાય જે એકદેશેન એકદેશમાં રહે છે, તે એકદેશમાં પણ સમવાય કઈ રીતે રહે છે ? સામસ્ત્યેન કે એકદેશેન ? ... વગેરે પ્રશ્નપરંપરા ચાલતા અનવસ્થા થશે.

આમ સમવાયનું અસ્તિત્વ જ શક્ય નથી, તો પછી તે સમવાયના આધારે ‘રૂપાદિ તે રસાદિના ગમક છે’ એવી વ્યવસ્થા તમે શી રીતે કરી શકો ?

ઉપરોક્ત સમવાયના નિરાસથી વૈશેષિકકલ્પિત સંયોગીરૂપ લિંગનું પણ ખંડન થાય છે, કારણ કે સમવાયપક્ષભાવી સર્વ દોષો અહીં આવે છે. તે આ રીતે - સંયોગ બંને સંયોગીથી અભિન્ન/ભિન્ન ? અભિન્ન હોય તો સંયોગ છે જ નહીં, ભિન્ન હોય તો બંનેમાં સામસ્ત્યેન/એકદેશેન ? સામસ્ત્ય હોય તો અનેકસંયોગ, એકદેશ હોય તો સાંશત્વ, ફરી તે દેશોમાં સામસ્ત્યેન કે એકદેશેન એવી અનવસ્થા...

તથા વિરોધીરૂપ લિંગ પણ, વિરુદ્ધના અભાવનો ગમક બનવા દ્વારા છેલ્લે તો ‘અન્યથાનુપપન્નત્વ’

વિધેયા, તસ્યૈવ તત્ર દુઃસ્થિતત્વાત્^{૮૯} । એતેન સંયોગિનોઽપિ ગમકતા પ્રત્યુક્તા, સમાનદૂષણત્વાત્ ।
^{૧૭૫}વિરોધિનોઽપિ વિરુદ્ધાભાવગમકત્વમન્યથાનુપપન્નત્વમેવ સૂચયતિ, તદભાવે ગમકત્વાયોગાત્ ।

૧૦૭. એવં પરપરિકલ્પિતમન્યદપિ લિઙ્ગલક્ષણં યદ્ગમકતાદ્ગં તદન્યથાનુપપન્નત્વં ન વ્યભિચરતિ, સાધ્યં વિનાપ્યુપપદ્યમાનસ્ય ગમકતાવૈકલ્યાદિતિ, અત્રૈવ વ્યાપકે લિઙ્ગલક્ષણે અન્તર્ભાવનીયમ્, વિપરીતં તુ નિરસનીયમિતિ સ્થિતમ્ ।

૦—ન્યાયરશ્મિ—૦

સ્વરૂપ અવિનાભાવને જ પુષ્ટ કરે છે, કારણ કે ‘વિરૂદ્ધના અભાવ વિના પોતે ન રહી શકે’ એવો અવિનાભાવ ન હોય, તો વિરોધી હેતુ સ્વસાધ્યનો ગમક જ નહીં બને. માટે ‘અન્યથાનુપપન્નત્વ’ સ્વરૂપ અવિનાભાવ જ હેતુનું યથાર્થ લક્ષણ સિદ્ધ થાય છે.

(૧૦૭) સારાંશ:- આ રીતે બીજાઓ વડે કલ્પાયેલા લિંગના લક્ષણો અને ગમકતાના કારણો ‘અન્યથાનુપપન્નત્વ’ ને છોડતા નથી, એટલે કે અવિનાભાવથી જ તેઓ ગમક બને છે, કારણ કે જે હેતુ સાધ્ય વિના ઉત્પન્ન થતો હોય, તે હેતુ તો સાધ્યનો ગમક જ ન બની શકે. માટે પરકથિત જેટલા પણ હેતુના સમ્યગ્ લક્ષણો છે, તે બધાનો ‘અન્યથાનુપપન્નત્વ = અવિનાભાવ’ સ્વરૂપ વ્યાપક એવા લિંગનાં લક્ષણમાં જ અંતર્ભાવ થઈ જાય છે અને અન્યથાનુપપન્નત્વથી વિપરીત જે પણ લક્ષણો છે, તે બધાનું નિરાકરણ થાય છે, કારણ કે એવા લક્ષણવાળા હેતુઓ તો સાધ્યના ગમક જ ન બની શકે, એમ સ્થિત થયું. આ પ્રમાણે અનુમાનના યથાર્થ લક્ષણનું પ્રતિપાદન કર્યું.

૦—અર્થસંપ્રેક્ષણ—૦

(૧૭૫) • રોધિન ઇત્યાદિ । વિરોધી વહ્નિઃ સ્વવિરુદ્ધસ્ય શીતસ્ય અસત્ત્વં બોધયતિ । વિરુદ્ધાભાવગમકત્વમિત્યુપલક્ષણમ્, વિરુદ્ધસદ્ભાવગમકત્વસ્યાપિ દર્શનાત્ । અત એવ પૂર્વમહિર્વિસ્ફૂર્જિત-વિશિષ્ટો નકુલાદિલિઙ્ગમિત્યુક્તમ્, તસ્ય ચ સામાન્યસ્ય તદ્રૂપતયા ચ તેન તસ્યાધ્યવસાયાદિતિ, સ્વલક્ષણરૂપતયા ચાનુમાનેન સામાન્યસ્ય વિકલ્પનાત્ । (વક્ષ્યમાણં ટિપ્પનકમ્ ત્રયોવિંશત્યધિકશત-પૃષ્ઠતટીકાન્તર્ગતેન શ્લોકેન સહ સંયોજ્યમ્) અતસ્મિન્ અસ્વલક્ષણે તદ્ગ્રહસ્ય સ્વલક્ષણતયા પરિચ્છેદસ્ય ભ્રાન્તિરપિ સંબન્ધતઃ પ્રમેતિ । અમુમેવાર્થ દૃષ્ટાન્તપૂર્વકં વિનિશ્ચયે ધર્મકીર્તિરકીર્તયત્ । યથા-

મણિપ્રદીપપ્રભયોર્મણિબુદ્ધ્યાભિધાવતોઃ ।

મિથ્યાજ્ઞાનાવિશેષેઽપિ વિશેષોઽર્થક્રિયાં પ્રતિ ॥ ૧ ॥

યથા તથા યથાર્થત્વેઽપ્યનુમાનતદાભયોઃ ।

અર્થક્રિયાનુરોધેન પ્રમાણત્વં વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ૨ ॥ (પ્ર. વા.૨/૫૭-૫૮) ઇતિ ॥ ૫ ॥

૦—શાસ્ત્રસંલોક—૦

(૮૯) "આશ્રયાશ્રયિભાવાન્ન, સ્વાતન્ત્ર્યં સમવાયિનામ્ । ઇત્યયુક્તઃ સ સમ્બન્ધો, ન યુક્તઃ સમવાયિભિઃ ॥" - આપ્તમી.શ્લો.૬૪ ।

"નાપિ સંયોગસ્ય સમવાયસ્ય વા સમ્બન્ધિવ્યતિરેકેણ અસ્તિત્વે કિઞ્ચિત્ પ્રમાણમસ્તિ ।" -વ્રહ્મસૂ.શાં.ભા.૨/૨/૧૭ । "તસ્માન્ન સમ્બન્ધિભ્ય સંબન્ધઃ સર્વથાર્થાન્તરભૂતો વિચાર્યમાણો ઘટતે ।" -ન્યાયકુ.પૃ.૩૦૫ ।

૧૦૮. તદેવમનુમાનલક્ષણં પ્રતિપાદ્યાધુના યત્તૌદ્ધોદનિશિષ્યૈર્ન્યાગાદિ-યદુત^{૯૦} ભ્રાન્તમનુમાનમ્, સામાન્યપ્રતિભાસિત્વાત્ । તસ્ય ચ બહિઃ સ્વલક્ષણે વ્યતિરેકાવ્યતિરેકવિકલ્પાભ્યામપાક્રિયમાણતયા અયોગાત્, તદ્વૃપતયા ચ તેન તસ્યાધ્યવસાયાદ્ અતસ્મિન્સ્તદ્ગ્રહણસ્ય ચ ભ્રાન્તિલક્ષણત્વાત્ ।

^{૯૧} પ્રામાણ્યં પુનઃ પ્રણાલિકયા બહિઃ સ્વલક્ષણબલાયાતત્વાદનુમાનસ્ય । તથા હિ-નાર્થ વિના

○ અનુમાનભ્રાન્તતાકથક - બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ ○

(૧૦૮) શૌદ્ધોદનિ(શુદ્ધોદનનો પુત્ર બૌદ્ધ)ના શિષ્યોનું કથન, ‘અનુમાન યથાર્થ છે’ - એમ કહેવાથી ખંડિત થાય છે. તે બૌદ્ધના શિષ્યો કહે છે, કે સામાન્યનો પ્રતિભાસ કરાવતું હોવાથી, અનુમાન તે ભ્રાન્ત છે. તે આ રીતે - અનુમાન જે સામાન્યને વિષય કરે છે, તે સામાન્ય બાહ્ય સ્વલક્ષણથી ‘ભિન્ન છે કે ‘અભિન્ન ?

(૧) જો બાહ્ય સ્વલક્ષણથી સામાન્યને ભિન્ન માનશો, તો સ્વલક્ષણ સિવાય બધા પદાર્થો અસત્ હોવાથી સામાન્ય પણ અસત્ થઈ જશે.

(૨) જો બાહ્ય સ્વલક્ષણથી સામાન્યને અભિન્ન માનશો, તો સામાન્ય નામનું કોઈ અલગ તત્ત્વ જ નહીં રહે.

આમ સ્વલક્ષણમાં સામાન્યરૂપતા ન હોવા છતાં, અનુમાન દ્વારા બાહ્ય સ્વલક્ષણનું સામાન્યરૂપે ગ્રહણ થતું હોવાથી, અનુમાન તે ભ્રાન્ત છે, કારણ કે ભ્રાંતિનું એ લક્ષણ જ છે કે “જેમાં જે વસ્તુ ન હોય તેમાં તે વસ્તુનું ગ્રહણ થવું.”

આમ અનુમાનનો વિષય સ્વલક્ષણ ન હોવાથી તે ભ્રાંત છે, પણ પરંપરાએ સ્વલક્ષણજન્ય હોવાથી પ્રમાણ છે.

પ્રશ્ન:- અનુમાન, પરંપરાએ સ્વલક્ષણજન્ય શી રીતે બને ?

○ શાસ્ત્રસંલોક○

(૯૦) "ભ્રાન્તમનુમાનમ્, સામાન્યપ્રતિભાસિત્વાત્, સામાન્યસ્ય ચ બહિઃ સ્વલક્ષણે વ્યતિરેકાવ્યતિરેક-વિકલ્પાભ્યામપાક્રિયમાણતયાડયોગાત્.... ભ્રાન્તમપિ પ્રમાણમિતિ સંગીર્યતે।" ઇતિ સામ્યમ્ - ષડ્દ.ટી.પૃ.૬૫। "તથાડનુમાનમપિ સ્વપ્રતિભાસેડનર્થેડર્થાધ્યવસાયેન પ્રવૃત્તેરનર્થગ્રાહિ। સ પુનરારોપિતોડર્થો ગૃહ્યમાણઃ સ્વલક્ષણત્વેનાવસીયતે યતઃ, તતઃ સ્વલક્ષણમવસિતં પ્રવૃત્તિવિષયોડનુમાનસ્ય। અનર્થસ્તુ ગ્રાહ્યઃ।" -ન્યાયવિ.ટી.પૃ.૭૧। "ભ્રાન્તં હિ અનુમાનં સ્વપ્રતિભાસેડનર્થેડર્થાધ્યવસાયેન પ્રવૃત્તત્વાત્।" - ન્યાયવિ.ટી.પૃ.૪૭। "ભ્રાન્તિસંવૃત્તિસજ્ઞાનમનુમાનાનુમાનિકમ્। સ્માર્તાભિલાપિકં ચેતિ પ્રત્યક્ષામં સતૈમિરમ્।।" પ્રમા.સમુ.। "ભ્રાન્તિજ્ઞાનં મૃગતૃષ્ણિકાયાં જલાવસાયિ, સંવૃત્તિસતો દ્રવ્યાદેજ્ઞાનમ્, અનુમાનં લિઙ્ગજ્ઞાનમ્, આનુમાનિકં લિઙ્ગજ્ઞાનમ્, સ્માર્ત સ્મૃતિઃ આભિલાપિકં ચેતિ વિકલ્પપ્રભેદ આચાર્યદિગ્નાગેન ઉક્તઃ।" -પ્ર.વા.મનોરથ. ૨/૨૮૮।

(૯૧) તત્ત્વ અતત્ત્વવિષયમપિ પ્રમાણમ્ અવિસંવાદાત્, સોડપિ પારંપર્યેણ વસ્તુનઃ ઉત્પત્તેઃ।" -સિદ્ધિવિ.પૃ.૬૦૬। "પ્રામાણ્યં પુનઃ પ્રણાલિકયા બહિઃસ્વલક્ષણવિષયબલાયાતત્વાદનુમાનસ્ય।" -ષડ્દ.ટી.પૃ.૬૫। "પ્રામાણ્યં વ્યવહારેણ।" -પ્રમા.વા. ૧/૫।

તાદાત્મ્યતદુત્પત્તિરૂપસંબન્ધપ્રતિબદ્ધલિङ्ગસદ્ભાવઃ ન તદ્વિના તદ્વિષયં જ્ઞાનમ્, ન તજ્ઞાનમન્તરેણ પ્રાગવધારિતસંબન્ધસ્મરણમ્, તદસ્મરણે નાનુમાનમિતિ, અર્થાવ્યભિચારિત્વાદ્ ભ્રાન્તમપિ પ્રમાણમિતિ સંગીર્યતે । તદુક્તમ્-

⁹² અતસ્મિન્સ્તદગ્રહો ભ્રાન્તિરપિ સંબન્ધતઃ પ્રમા । ઇતિ ।

૧૦૯. તદપાકર્તુમાહ-તદભ્રાન્તમિત્યાદિ । તદનુમાનં ભ્રામ્યતિ સ્વગોચરે વિપર્યસ્યતીતિ ભ્રાન્તમ્, તતોડન્યદભ્રાન્તમ્, અવિપરીતાર્થગ્રાહીતિ યાવત્, ઇયં ચ પ્રતિજ્ઞા; પ્રમીયતે યથાવસ્થિતોડર્થઃ પરિચ્છિદ્યતેડનેનેતિ પ્રમાણમ્, તદ્ભાવસ્તત્ત્વં તસ્માત્, અયં તુ હેતુઃ; સંગતમક્ષાણામિતિ સમક્ષમ્,

○ ન્યાયરશ્મિ ○
ઉત્તર- તે આ રીતે - બાહ્ય સ્વલક્ષણરૂપ પદાર્થ વિના, તાદાત્મ્ય-તદુત્પત્તિરૂપ સંબંધથી પ્રતિબદ્ધ એવા લિંગનો સદ્ભાવ અશક્ય છે. લિંગના સદ્ભાવ વિના લિંગવિષયક જ્ઞાન ન થાય. લિંગના જ્ઞાન વિના પૂર્વે અવધારેલા (સ્વલક્ષણ- લિંગ વચ્ચેના) સંબંધનું સ્મરણ પણ ન થાય, અને સંબંધના સ્મરણ વિના તો અનુમાન જ ન થઈ શકે - આમ ભ્રાન્ત એવું અનુમાન પણ, પરંપરયા સ્વલક્ષણ એવા અર્થને અવ્યભિચારી હોવાથી 'પ્રમાણ' કહેવાય છે. કહ્યું છે કે -

“જેમાં જે વસ્તુ નથી તેમાં તે વસ્તુનું ગ્રાહક જ્ઞાન, તે ભ્રમ હોવા છતાં, અર્થ સાથેના પરંપરા સંબંધના કારણે પ્રમા બને છે.”

આમ અનુમાન, પરંપરયા સ્વલક્ષણનો સ્પર્શ કરતો હોવાથી, અંશતઃ ભલે પ્રમાણરૂપ મનાય, તો પણ તે સામાન્યનો (જે તત્ત્વ વસ્તુતઃ છે જ નહીં તેનો) પ્રતિભાસ કરાવતું હોવાથી, વાસ્તવમાં તો તે ભ્રાન્ત જ છે- એમ અમારો આશય છે.

○ બોદ્ધની માન્યતા જ ભ્રાન્ત છે, અનુમાન નહીં - જૈન ઉત્તરપક્ષ ○

(૧૦૮) પૂર્વોક્ત બોદ્ધની ખોટી માન્યતાને દૂર કરવા, આચાર્ય સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી કહે છે, કે 'તદભ્રાન્તમ્, પ્રમાણત્વાત્, સમક્ષવત્' સ્વ વિષયમાં જેને વિપર્યાસ થાય તેને 'ભ્રાન્ત' કહેવાય, તેનાથી જે અન્ય હોય તે 'અભ્રાન્ત' કહેવાય છે. 'અનુમાન અભ્રાન્ત છે' એટલે અનુમાન યથાવસ્થિત અર્થનો ગ્રાહી છે - આ પ્રતિજ્ઞા છે.

'પ્રમાણત્વાત્' એટલે પ્રમાણરૂપ હોવાથી, અર્થાત્ તેના દ્વારા યથાવસ્થિત અર્થનું જ્ઞાન થતું હોવાથી - આ હેતુ છે. 'સમક્ષવત્' એટલે પ્રત્યક્ષની જેમ - આ દૃષ્ટાંત છે.

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(92) "ભ્રાન્તિરપિ વસ્તુસમ્બન્ધેન પ્રમાણમેવ" પ્ર.વાર્તિકાલ. ૩/૧૭૫। "તદાહ ન્યાયવાદી ભ્રાન્તિરપિ સમ્બન્ધતઃ પ્રમા।" -ન્યાયબિ.ધર્મો.પૃ.૭૮। "ભ્રાન્તિરપિ અર્થસંબન્ધતઃ પ્રમા।" -તત્ત્વોપ.પૃ.૩૦, સન્મતિ.ટી.પૃ.૪૮૧, સિદ્ધિવિ.ટી.પૃ.૮૨। "અતસ્મિન્સ્તદગ્રહો ભ્રાન્તિરપિ સંધાનતઃ પ્રમા।" -ષડ્દ.પૃ.૬૬।

તદિવ સમક્ષવદિતિ દૃષ્ટાન્તઃ^{૯૩} તદિદમનુમાનસ્ય ભ્રાન્તતાનિરાકારકં સંપૂર્ણવયમ્, ઉપનયનિગમન-
યોરવયવત્રયપ્રતિપાદનેનૈવાક્ષિપ્તત્વાત્ પ્રમાણં સૂચિતમ્ ।

૧૧૦. પ્રયોગસ્ત્વેવં દ્રષ્ટવ્યઃ-અભ્રાન્તમનુમાનમ્, પ્રમાણત્વાત્, ઇહ યત્ યત્ પ્રમાણં તત્તદભ્રાન્તં
યથા સમક્ષમ્, તથા ચ પ્રમાણં ભવદ્ભિરભ્યુપગમ્યતે અનુમાનમ્, તસ્માત્પ્રમાણત્વાદભ્રાન્તમિતિ
પ્રતિપદ્યન્તામિતિ । તત્રાર્થવાદી તાવત્સમક્ષલક્ષણે દૃષ્ટાન્તે સાધ્યવિકલતામાવિર્ભાવયિતું ન
પારયતિ, સ્વયમેવ સમક્ષસ્યાભ્રાન્તતયાભ્યુપગમાત્ ।

૧૧૧.^{૯૪} શૂન્યવાદિનઃ સમસ્તાપલાપિત્વાત્ પ્રમાણપ્રમેયવ્યવહારં પ્રત્યયોગ્યતૈવેતિ ન તમધિકૃત્ય
○ ન્યાયરશ્મે ○

પ્રતિજ્ઞા, હેતુ અને દૃષ્ટાંતથી શેષ બે = ઉપનય અને નિગમનનો પણ આક્ષેપ થઈ જવાથી,
પંચાવયવોથી પૂર્ણ એવું આ (અનુમાનની અભ્રાંતતા સાધી આપે એવું પ્રસ્તુત) અનુમાન પ્રમાણ
કહેવાયું.

(૧૧૦) અનુમાનપ્રયોગ આ રીતે કરવો - “અનુમાન (પક્ષ) અભ્રાન્ત છે (સાધ્ય), કારણ કે
પ્રમાણરૂપ છે (હેતુ) જે જે પ્રમાણરૂપ હોય તે બધા અભ્રાંત હોય છે. જેમ કે પ્રત્યક્ષ (દૃષ્ટાંત) વળી
તમારા વડે અનુમાન પણ પ્રમાણરૂપે સ્વીકારાયું છે. પ્રમાણરૂપ હોવાથી તેને અભ્રાન્ત પણ માનવું જ
પડશે.”

આ અનુમાનપ્રયોગમાં અર્થવાદી (જે બાહ્યાર્થ સ્વીકાર કરે છે એવા વૈભાષિક અને સૌત્રાંતિક કે
જેઓ બૌદ્ધ દર્શનના જ ભેદો છે. તેઓ) ‘સમક્ષ-પ્રત્યક્ષ’ રૂપ દૃષ્ટાંતમાં સાધ્યની (અભ્રાંતત્વની)
વિકલતા તો ન જ બતાવી શકે, કારણ કે તેઓ પોતે જ પ્રત્યક્ષને અભ્રાન્ત સ્વીકારે છે. જેમ કે ‘પ્રત્યક્ષં
કલ્પનાપોઢમભ્રાન્તમ્’ ભાવ એ છે કે જેઓ બાહ્ય અર્થને સ્વીકારે છે. તેમના મતે તો પ્રત્યક્ષ, પ્રમાણ
છે - અભ્રાન્ત છે, એટલે દૃષ્ટાંતમાં હેતુ-સાધ્ય બંને રહે છે.

(૧૧૧) હવે જે શૂન્યવાદી (માધ્યમિક બૌદ્ધ) બાહ્ય અર્થને માનતો નથી, તેના મતે તો પ્રત્યક્ષ
પણ ભ્રાન્ત છે. (કારણ કે અસત્ એવા અર્થને જણાવે છે) તેથી તે દૃષ્ટાંત (પ્રત્યક્ષ) સાધ્યવિકલ
(અભ્રાન્તત્વરહિત) હોવાનું દૂષણ આપી શકે, પણ તે લોકો તો સમસ્ત વસ્તુનો અપલાપ કરનારા છે,
તેઓ પ્રમાણ - પ્રમેયના વ્યવહાર માટે પણ અયોગ્ય છે. માટે તેઓને આશ્રયીને ‘પ્રમાણત્વાત્’ એ
હેતુને લાગતા દોષોનો પરિહાર કરવો જરૂરી નથી, કારણકે તેઓ, પ્રસ્તુત હેતુનો જે અનુમાનથી

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(93) “અનુમાનં પ્રમાણમ્, અવિસંવાદકત્વાત્, પ્રત્યક્ષવત્... અવસ્તુવિષયત્વજ્ઞાસ્યાસિદ્ધમ્, પ્રત્યક્ષવત્
સામાન્યવિશેષકાર્યગોચરત્વાત્સય ।” -સ્યા.રત્ના.પૃ.૨૬૭, પ્રમેયક.પૃ.૪૫ ।

(94) “ભાવા યેન નિરુપ્યન્તે, તદ્વપ્તં નાસ્તિ તત્ત્વતઃ । યસ્માદેકમનેકં ચ રૂપં તેષાં ન વિદ્યતે ।।” પ્રમાણવા.
૩/૩૬૦, ઉદ્ઘૃતઙ્ગૈતત્ અષ્ટસહ.પૃ. ૧૧૫, સન્મતિ.ટી.પૃ.૩૭૬, તત્ત્વાર્થશ્લો.પૃ.૧૪૫,
શાસ્ત્રવા.ટી.પૃ.૨૧૪, સ્યા.રત્ના.પૃ.૧૮૧ । “યથૈવ ગન્ધર્વપુરં મરીચિકા યથૈવ માયા સુપિનં યથૈવ ।
સ્વભાવશૂન્યા તુ નિમિત્તભાવના તથોપમાન્ જાનથ સર્વધર્માન્ ।।” માધ્યમિકવૃ. સંસ્કૃતપરી.પૃ.૧૭૭ ।

સ્વસાધનદોષાઃ પરિહર્તવ્યાઃ, સ્વવચનબાધિતપ્રતિજ્ઞત્વેન તદ્વાદોત્થાનાભાવાત્ । તથા હિ-
⁹⁵ સર્વાભાવપ્રતિપાદકં વચોઽસ્તિ, નાસ્તિ વા । યદ્યસ્તિ તર્હિ પ્રતિજ્ઞાહાનિઃ । અથ નાસ્તિ,
 સકલભાવસિદ્ધિઃ, પ્રતિષેધકાભાવાત્ ⁹⁶ ॥ ૫ ॥

૧૧૨. ⁹⁷ જ્ઞાનવાદી પુનર્વેદવેદકાકારવિકલં સકલવિકલ્પગોચરાતીતં નિર્વિકલ્પકં

○ ————— ○ ન્યાયરશ્મિ ○ ————— ○
 બાધ કરશે, તે અનુમાનની પ્રતિજ્ઞા (સર્વ શૂન્યમ્) તો સ્વવચનથી જ બાધિત થશે. માટે તે પ્રતિજ્ઞા દ્વારા
 તો શૂન્યવાદનો ઉત્થાન જ નહીં થાય.

પ્રશ્ન:- 'સર્વ શૂન્યમ્' પ્રતિજ્ઞા સ્વવચનથી બાધિત કઈ રીતે ?

ઉત્તર:- આ રીતે - જે વચનથી તમે 'સર્વ શૂન્યમ્' કહો છો, તે વચન 'છે (અસ્તિ)' કે 'નહીં
 (નાસ્તિ)' (૧) તે સર્વાભાવપ્રતિપાદક વચન છે (અસ્તિ) તો જગતમાં કંઈ જ નથી, એવું તો સિદ્ધ
 નહીં જ થાય, કારણ કે સર્વાભાવપ્રતિપાદક વચન તો વિદ્યમાન જ છે, માટે તમારી 'સર્વ શૂન્યમ્'
 પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થઈ. (૨) જો તે સર્વાભાવપ્રતિપાદક વચન નથી (નાસ્તિ) તો બધા પદાર્થોની સિદ્ધિ
 જ થઈ જશે, કારણ કે તે પદાર્થોનો પ્રતિષેધક હવે કોઈ જ વાક્ય ન રહ્યું.

આમ 'પ્રમાણત્વાત્' હેતુનો શૂન્યવાદી પણ અપલાપ ન કરી શકે, તેથી અનુમાનત્રાંતતાકથક
 બૌદ્ધના પ્રલાપનું નિરાકરણ થાય છે.(૫)

○ પ્રત્યક્ષભ્રાન્તતાકથક જ્ઞાનાદૈતવાદીનો પૂર્વપક્ષ ○

(૧૧૨) જ્ઞાનાદૈતવાદી (યોગાચારમત, જે બૌદ્ધદર્શનનો જ એક પ્રકાર છે.) તે વેદવેદકાકારરહિત
 (ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારરહિત), વિકલ્પરહિત, નિર્વિકલ્પ એવું જ્ઞાન માને છે, વળી તે જ્ઞાન સ્વસંવેદનથી

○ ————— ○ શાસ્ત્રસંલોક ○ ————— ○

(95) "પ્રમાણાનુપપત્યુપપત્તિભ્યામ્" - ન્યાયસૂ. ૪/૨/૩૦ । "एवं च सति सर्वं नास्तीति नोपपद्यते ।
 कस्मात् ? प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम्, यदि सर्वं नास्तीति प्रमाणमुपपद्यते; 'सर्वं नास्ति'
 इत्येतद्व्याहन्यते । अथ प्रमाणं नोपपद्यते; सर्वं नास्तीत्यस्य कथं सिद्धिः ? अथ प्रमाणमन्तरेण
 सिद्धिः; सर्वमस्ति इत्यस्य कथत्र सिद्धिः?" - न्याયમા. ૪/૨/૩૦, પ્રશ. વ્યોમવતી પૃ. ૫૩૨,
 અષ્ટસહ. પૃ. ૧૧૫, સન્મતિ. ટી. પૃ. ૪૫૫, સ્યા. મં. કા. ૧૭, રત્નાકરાવ. પૃ. ૩૨, પ્રમેયક. પૃ. ૯૮ ।

(96) શૂન્યવાદસ્ય 'નિરાલમ્બનવાદઃ' 'બાહ્યાર્થનિષેધવાદઃ' इत्यादिरूपेण प्रतिविधानं निम्नग्रन्थेषु द्रष्टव्यम्
 -> મીમાંસાસૂત્ર ૧/૧/૫, શાબરમા. બૃહતી, પજ્જિકા, શાસ્ત્રવી, મીમાંસાશ્લો. શૂન્યવાદ, વિધિવિ.
 ન્યાયકર્ણિકા પૃ. ૧૮૬, ન્યાયસૂત્ર, भाष्य, ૪/૨/૨૬, ન્યાયવા. પૃ. ૫૧૯, ન્યાયાવ. તા. ટી. પૃ. ૬૫૩,
 ન્યાયમં. પૃ. ૫૪૭, સન્મતિ. ટી. પૃ. ૩૬૬, સ્યા. રત્ના. પૃ. ૧૭, સ્યા. મં. કારિ. ૧૭, આપ્તમી. કા. ૧૨,
 અષ્ટશ. અષ્ટસહ. પૃ. ૧૧૫, યુક્ત્યનુ. પૃ. ૫૨, તત્ત્વાર્થશ્લો. પૃ. ૧૪૩, પ્રમેયક. પૃ. ૯૮ ।

(97) "य एव कल्पितो भाव परतन्त्र स एव हि ।।" - લંકા. ૧૦/૨૯૮ । "ग्राह्यग्राहकेन परतन्त्रस्य सदा
 सर्वकालमत्यन्तरहितता या स परिनिष्पन्नस्वभावः" - વિજ્ઞાપ્તિમાત્રતાસિદ્ધિઃ પૃ. ૪૦ । "भ्रान्तिनिमित्तं
 संकल्पः परतन्त्रस्य लक्षणम् ।" - લંકા. ૧૦/૨૯૮ । "भ्रान्तेः सन्निभयः परतन्त्रः ।" - મહાયાનસૂત્રાલં.

વિવિક્તપારમાર્થિકસ્વસંવેદનવેદ્યં સંવેદનમાંગૂર્યાનાદિકાલાલીનવાસનાબલપ્રભાવિતં ગ્રાહ્યગ્રાહકાકાર-
કલુષિતં બહિષ્પ્રથમાનં નિખિલમપિ જ્ઞાનં વિપર્યસ્તતયા પ્રતિજ્ઞાનાનઃ સમક્ષલક્ષણસ્ય પ્રકૃતદૃષ્ટાન્તસ્ય
સાધ્યશૂન્યતામભિદધ્યાત્, અતસ્તન્મતવિકુટ્ટનાર્થમાહ-

ન પ્રત્યક્ષમપિ ભ્રાન્તં પ્રમાણત્વવિનિશ્ચયાત્ ।

ભ્રાન્તં પ્રમાણમિત્યેતદ્વિરુદ્ધં વચનં યતઃ ॥ ૬ ॥

૧૧૩. યદ્ભવતશ્ચેતસિ વિવર્તતે, યદુત ન કેવલમનુમાનં ભ્રાન્તમ્, કિં તર્હિ યદ્ભવદ્ભિર્દૃષ્ટાન્ત-
તયોપાત્તં પ્રત્યક્ષં તદપિ ભ્રાન્તમેવ, સર્વમાલમ્બને ભ્રાન્તમિતિ વચનાત્ । તદેતન્ન, કુત્ત ઇત્યાહ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જ ગ્રાહ્ય છે, અને તે સ્વસંવેદન, પારમાર્થિક છે. (કાલ્પનિક નથી) અને 'વિવિક્ત છે, અર્થાત્ પૃથક્ છે.

તથા અનાદિકાલીન એવા વાસનાના વિકલ્પથી જન્ય, ગ્રાહ્ય - ગ્રાહકાકારથી કલુષિત અને બાહ્ય વસ્તુને જણાવનાર એવા જ્ઞાનને વિપર્યાસ (ભ્રમ) સ્વરૂપ માને છે, એટલે જ્ઞાનાદૈતવાદીમતે પ્રત્યક્ષ પણ ભ્રાન્ત જ છે. તેથી ઉપરોક્ત અનુમાનપ્રયોગ (અનુમાનં અભ્રાન્તમ્, પ્રમાણત્વાત્ પ્રત્યક્ષવત્) માં દૃષ્ટાંત સાધ્યથી (અભ્રાન્તતાથી) શૂન્ય છે - એમ તેઓ કહે છે. એ જ્ઞાનાદૈતવાદીના મતનું નિરાકરણ કરવા માટે પ્રસ્તુત શ્લોક કહે છે -

○ ભ્રાન્ત તે પ્રમાણ રૂપ ન બને ○

શ્લોકાર્થઃ- પ્રત્યક્ષ પણ ભ્રાન્ત નથી, કારણ કે પ્રમાણત્વનો નિશ્ચય છે. (જે પ્રમાણ હોય તે ભ્રાન્ત ન હોઈ શકે) કારણ કે ભ્રાંત અને પ્રમાણ એ તો પરસ્પર વિરુદ્ધ વચન છે. (૬)

(૧૧૩) વિવેચનઃ- જ્ઞાનાદૈતવાદીના મનમાં આવો ભાવ છે - કેવળ અનુમાન જ ભ્રાંત નથી, પણ જે પ્રત્યક્ષરૂપ દૃષ્ટાંતના બળે તમે અનુમાનની અભ્રાન્તતાનો નિર્ણય કરો છો, તે પ્રત્યક્ષ પણ ભ્રાન્ત છે, કારણ કે બધું જ્ઞાન, આલંબન-વિષય અંશમાં તો ભ્રાંત જ છે. પરંતુ જ્ઞાનાદૈતવાદીનું આ

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૭૬) આગૂર્યેતિ પ્રતિજ્ઞાય ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

પૃ. ૫૮ । "વિદ્યતે ભ્રાન્તિભાવેન યથાહ્યાનં ન વિદ્યતે । પરતન્ત્રો યતસ્તેન સદસલ્લક્ષણો મતઃ ॥" - ત્રિસ્વભાવનિર્દેશ ૧૨ । "યથા માયાયન્ત્રપરિગૃહીતં ભ્રાન્તિનિમિત્તં કાષ્ઠલોષ્ટ્રાદિકં તથાઽભૂતપરિકલ્પઃ પરતન્ત્રઃ સ્વભાવો વેદિતવ્યઃ । યથા માયાકૃતં તસ્યાં માયાયાં હસ્ત્યશ્વસુવર્ણાદ્યાકૃતિસ્તદ્ભાવેન પ્રતિભાસિતા તથા તસ્મિન્નભૂતપરિકલ્પે દ્વયભ્રાન્તિગ્રાહ્યગ્રાહકત્વેન પ્રતિભાસિતા પ્રતિકલ્પિતસ્વભાવાકારા વેદિતવ્યા ।" - મહાયાનસૂત્રાલં. પૃ. ૧૫ । અત્ર પરતન્ત્રતા નામ ભિન્ન-ભિન્નરૂપેણ વસ્તુનઃ પ્રતિભાસનમ્ ।

૧. અહીં વિવિક્ત એટલે 'નિર્વિકલ્પથી પૃથક્' એમ નહીં, પણ સર્વસંવેદનો એકબીજાથી પૃથક્ છે ...

પ્રમાણત્વવિનિશ્ચયાદિતિ । પ્રમાણભાવનિર્ણયાદિત્યર્થઃ । નનુ ચ પ્રમાણતામપ્રાપ્તતાન્યથાનુપપન્નાં
યદિ પરઃ પ્રતિપદ્યેત, ^{૧૭૭}તતસ્તામભ્યુપગચ્છન્ કથં પ્રાપ્તતાવિપ્રતિપત્તિં વિદધ્યાદિતિ
પાર્શ્વસ્થિતવચનાવકાશમાશङ्ક્ય, પ્રાપ્તતાપ્રમાણતયોર્વિરોધસાધનેન તતઃ પ્રમાણતાં
વ્યાવર્ત્યાનન્યશરણતયા પ્રતિજ્ઞાતાપ્રાપ્તતાક્રાન્તાં તાં દર્શયન્નાહ- પ્રાપ્તમિત્યાદિ । પ્રાપ્તં વિપર્યસ્તં
અથ ચ પ્રમાણં ગ્રાહ્યપરિચ્છેદહેતુરિત્યેતદ્વચનમેવવિધાર્થપ્રત્યાયકો ધ્વનિર્વિરુદ્ધં, પૂર્વાપર-
વ્યાહતાર્થગર્ભકત્વાત્ ।

૧૧૪. નનુ ચ નૈવાસ્ય વિરુદ્ધતા, તથા હિ-અવિદિતપરમાર્થવ્યાવહારિકાભિપ્રાયેણ ^{૧૭૯}લોકસંવૃત્તિં
ઘટયન્તો વયં દૃઢતરવાસનાપ્રબોધસંપાદિતસત્તાકયોઃ પ્રત્યક્ષાનુમાનયોઃ પ્રમાણતામાચક્ષ્મહે, તદભિપ્રાયેણ
દર્શિતાર્થપ્રાપ્તકત્વેન તયોરવિસંવાદકત્વાત્, શિથિલવાસનાનુમુખ્યનિર્મિતજન્મકયોઃ પુનરપ્રમાણતામ્,
^{૧૮૦}તદાકૂતેનૈવ દર્શિતેઽર્થે વિપ્રલમ્ભનાદિતિ, પ્રાપ્તતાં પુનસ્તત્ત્વચિન્તકાભિપ્રાયેણ સકલસ્ય

○ ન્યાયરશ્મિ ○

કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષનો પ્રમાણરૂપે નિર્ણય થયો છે. ગ્રંથકારે જ્ઞાનાદૈતવાદીને કહ્યું કે -
'પ્રત્યક્ષં અપ્રાપ્તમ્ પ્રમાણત્વાત્' હવે બાજુમાં ઊભેલી ત્રીજી વ્યક્તિ કહે છે, જો જ્ઞાનાદૈતવાદી,
પ્રમાણતાને અપ્રાપ્તત્વથી અન્યથા-અનુપપન્ન રૂપે સ્વીકારતો હોત, તો પ્રત્યક્ષને પ્રાપ્ત કહેત જ નહીં.
એટલે તે અન્યથાનુપપત્તિની સિદ્ધિ કરવા, પ્રાપ્તતા અને પ્રમાણતાનો વિરોધ સિદ્ધ કરવા દ્વારા,
પ્રાપ્તમાં પ્રમાણતા હોતી નથી એ સિદ્ધ કરીને પ્રમાણતા અનન્યશરણરૂપે પોતે જેની પ્રતિજ્ઞા કરી છે
એ અપ્રાપ્તતાને વ્યાખ્ય જ છે - એ બતાવવા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

તમે એક બાજુ કહો છો કે જ્ઞાન 'પ્રાપ્ત' છે, એટલે વિપર્યસ્ત - ઊંધું છે અને બીજી બાજુ કહો
છો કે જ્ઞાન 'પ્રમાણ' છે, એટલે યથાવસ્થિત અર્થના પરિચ્છેદનું કારણ છે - આવા પૂર્વાપરવિરોધી
પદાર્થને કહેનારું તમારું વચન પણ વિરુદ્ધ જ છે.

○ પ્રાપ્તતા અને પ્રમાણતા વચ્ચે અવિરોધ - જ્ઞાનાદૈતવાદી ○

(૧૧૪) જેઓ પરમાર્થ જાણતા નથી તેવા લોકોના વ્યાવહારિક અભિપ્રાયથી જ,
દૃઢવાસનાપ્રબોધજન્ય પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન, દર્શિત અર્થના પ્રાપ્ત હોવાથી - અવિસંવાદી છે, એટલે
તેને 'પ્રમાણ' કહીએ છીએ...

શિથિલવાસનાજન્ય પ્રત્યક્ષ-અનુમાન, તેમના જ અભિપ્રાયથી દર્શિત અર્થના પ્રાપ્ત ન હોવાથી
- વિસંવાદી છે. એટલે તેને 'અપ્રમાણ' કહીએ છીએ...

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૭૭) તતો પ્રાપ્તતાયામ્ । (૧૭૮) તાં પ્રમાણતામ્ । (૧૭૯) સંવૃત્તિમિતિ કલ્પનામ્ । યદાહુઃ-
અનિરૂપિતતત્ત્વાર્થા પ્રતીતિઃ સંવૃત્તિર્મતા । (૧૮૦) ઔન્મુખ્યમિતિ આભિમુખ્યમ્ । (૧૮૧) તદાકૂતેન
વ્યાવહારિકાભિપ્રાયેણ ।

૧૧૮
બહિરુપ્પલવમાનસ્ય^{૧૧૮} ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારકાલુષ્યદૂષિતસ્ય પ્રતિભાસસ્ય પારમાર્થિકાદ્વયસંવેદનવિપર્યસ્ત-
રૂપત્વાદભિદધ્મહે, બહિઃ પ્રતિભાસસ્ય તદગ્રાહ્યાર્થવિચારાક્ષમતયોપપ્લુતરૂપત્વાત્ ।

૧૧૫. તથા હિ - અર્થોઽવયવિરૂપઃ અવયવરૂપો વા સ્યાત્, ગત્યન્તરાભાવાત્ । ન
તાવદવયવિરૂપો વિચારં ક્ષમતે, અવયવવિરહે અવયવિત્વાયોગાત્, તેષુ ચ તદ્વૃત્તિવિકલ્પાનુપપત્તેઃ ।
તથા હિ- તેષુ અસાવેકદેશેન વર્તતે, સામસ્ત્યેન વા । ન તાવદેકદેશેન, તસ્ય સ્વયં નિરવયવત્વાત્ ।
અવયવવૃત્તિનિમિત્તમંશાન્તરકલ્પને તદ્વૃત્તાવપ્યંશાન્તરકલ્પનપ્રસઙ્ગઃ, તથા ચાનવસ્થા । નાપિ

૦ ન્યાયરશ્મિ ૦

જ્યારે એ બધા જ, બાહ્ય અર્થને બતાવતા - ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારથી કલુષિત એવા જ્ઞાન, પરમાર્થથી
સત્ એવા અદ્વૈતના જ્ઞાનથી વિપરીત હોવાથી 'ત્રાન્ત' માનીએ છીએ. કારણ કે તે જ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય એવો
બાહ્ય અર્થ વાસ્તવિક રીતે છે જ નહીં. આમ પ્રમાણતા અને ત્રાન્તતા વચ્ચે વિરોધ જ નથી. માટે
પ્રત્યક્ષ તે પ્રમાણ હોવા છતાં, ત્રાન્ત પણ હોઈ શકે છે.

૦ બાહ્ય અર્થનું નિરાકરણ - જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી ૦

(૧૧૫) પ્રશ્ન:- “પ્રત્યક્ષાદિ જ્ઞાન ત્રાન્ત છે, કારણ કે એનો વિષયભૂત બાહ્ય અર્થ વાસ્તવિક રીતે
છે જ નહીં” - આ કથનમાં બાહ્ય અર્થ છે જ નહીં - એવું તમે શી રીતે કહો છો ?

ઉત્તર:- આ રીતે - પ્રત્યક્ષ - અનુમાનનો વિષયભૂત જે બાહ્યાર્થ છે, તે 'અવયવીરૂપ છે, કે
'અવયવરૂપ ?

(૧) અવયવીરૂપ તો ન ઘટી શકે, કારણ કે અવયવ વિના અવયવીનું અસ્તિત્વ જ અશક્ય છે,
માટે અવયવ તો માનવો જ પડશે. વળી તે અવયવી અવયવોમાં કઈ રીતે રહે છે ? એ અંગે એક
પણ વિકલ્પ ઘટતો નથી. તે આ રીતે - અવયવી પોતાના અવયવોમાં^૧ એકદેશથી રહે કે^૨ સમસ્તદેશથી ?

(1.A.) એકદેશથી તો ન માની શકાય, કારણકે અવયવી તો નિરંશ-નિરવયવ છે, એનો કોઈ
એક દેશ - અંશ છે જ નહીં, કે જેથી તે અવયવોમાં રહી શકે.

અવયવીને અવયવોમાં રાખવા માટે તેના અંશોની કલ્પના કરીએ તો તેના અંશોમાં અવયવીને
રાખવા ફરી બીજા અંશોની કલ્પના કરવી પડશે - એમ અનવસ્થા થશે.

(1.B.) પોતાના અવયવોમાં અવયવી સામસ્ત્યેન રહે છે, એમ કહેશો તો તે પણ અયુક્ત છે,

૦ શાસ્ત્રસંલોક ૦

(૧૧૮) “નીલાદિસુખાદિકમન્તરેણાપરસ્ય જ્ઞાનાકારસ્યાનુપલક્ષણાત્ ।” - પ્રમાણવાર્તિકાલં. પૃ. ૩૪૫ । “યથા
ઘ ન સુખાદિવ્યતિરેકેણાપરં વિજ્ઞાનં તથા નીલાદિવ્યતિરેકેણાપિ ।” - પ્રમાણવાર્તિકાલં. પૃ. ૪૦૯, ૪૫૪ ।
“નીલાન્ન વ્યતિરેકેણ વિષયિજ્ઞાનમીક્ષ્યતે ।” - પ્રમાણવાર્તિકાલં. પૃ. ૪૦૬ । “નહિ સિતાસિતાદિવ્ય-
તિરેકેણાપરા ગ્રાહકાદિતા પ્રતિભાસમાનોપલમ્યતે ।” - પ્રમાણવાર્તિકાલં. પૃ. ૩૭૮ । “તસ્માદનાદિતથા-
ભૂતાનુમાનપરમ્પરાપ્રવૃત્તમનુમાનમાશ્રિત્ય બહિરર્થકલ્પનાયાં ગ્રાહ્યગ્રાહકસંવેદનકલ્પનાપ્રવૃત્તેઃ
ગ્રાહ્યાદિકલ્પના । પરમાર્થતઃ સંવેદનમેવાવિભાગમિતિ સ્થિતમ્ ।” - પ્રમાણવાર્તિકાલં. પૃ. ૩૯૮

સામસ્ત્યેન, પ્રત્યયવં પરિસમાપ્તરૂપતયાવયવિબહુત્વપ્રસજ્ઞાત્ ।

૧૧૬. ભેદપક્ષે દોષોઽયમ્, અભેદપક્ષે નાસ્તીતિ ચેત્, ન, તત્રાપ્યવયવમાત્રમ્ અવયવિમાત્રં વા સ્યાત્, ઇતરેતરાવ્યતિરિક્તત્વાત્, ઇતરેતરસ્વરૂપવત્ । કિં વ સમસ્તાવયવવ્યાપિનોઽવયવિનોઽભ્યુપગમે પટાદેરેકદેશરાગકમ્પદર્શનાદિષુ સકલરાગકમ્પદર્શનાદીનિ દુર્નિવારાણિ સ્યુઃ, એકસ્ય રાગારાગાદિવિરુદ્ધધર્માધ્યાસાયોગાદિતિ । નાપ્યવયવરૂપોઽર્થો વિચારગોચરચારી, કરચરણશિરોગ્રીવાદીનામવયવાનાં સ્વાવયવાપેક્ષયા અવયવિરૂપતયા તદ્દૂષણેનૈવાપારત્તત્વાત્ ।

૧૧૭. પરમાણૂનાં નિરંશતયા અવયવત્વમુપપદ્યત્ત ઇતિ ચેત્, ન, તેષામપિ ^{૧૮૨}દિક્ષટ્કસંબન્ધેન

○—○ન્યાયરશ્મિ○—○

કારણ કે અવયવી દરેક અવયવોમાં સામસ્ત્યેન રહેતો હોવાથી, અવયવો જેટલા અવયવી થઈ જશે અને તેથી તો અવયવી અનેક માનવા પડશે.

(૧૧૬) પ્રશ્ન:- આ બધા દોષો તો અવયવ-અવયવીને બિલકુલ ભિન્ન માનવાથી આવે છે, પણ જો અભિન્ન માનવામાં આવે તો દોષ નહીં રહે.

ઉત્તર:- અભેદ પક્ષમાં પણ દોષો તો આવે જ છે, કારણ કે બંનેનો અભેદ માનવામાં, કાં'તો અવયવ શેષ રહેશે અથવા કાં'તો અવયવી શેષ રહેશે. અભિન્ન હોવાથી જેમ પોતાના સ્વરૂપનો અલગથી પ્રતિભાસ નથી થતો, તેમ અવયવ-અવયવીનો પણ અલગથી પ્રતિભાસ ન થઈ શકે

બીજી વાત, એક જ અવયવી પોતાના સમસ્ત અવયવોમાં વ્યાપીને રહે છે - એમ માનવામાં દોષ એ આવે કે પટાદિના અમુકદેશ કે અમુકભાગમાં લાલ વગેરે રંગો જોતા કે અમુકભાગમાં કમ્પ, હલન, ચલન જોતા સંપૂર્ણ અવયવીના સર્વ ભાગમાં લાલ વગેરે રંગ અને કમ્પન દેખાવા લાગશે, કારણ કે અવયવીને તો તમે એક માનો છો અને એક જ અવયવીમાં અમુકભાગે રંગ અને અમુકભાગે રંગનો અભાવ - એમ પરસ્પર વિરોધી ધર્મોનું અવસ્થાન ન થઈ શકે, માટે અવયવીરૂપ પ્રથમ પક્ષ તો ન થટે.

(૨) બાહ્ય પદાર્થ અવયવરૂપ છે - તે પણ વિચાર કરતાં ઘટતું નથી, કારણ કે હાથ, પગ, માંથુ, ગળું વગેરે શરીરના અવયવો પણ, પોત-પોતાના અવયવોની અપેક્ષાએ તો અવયવી જ છે, માટે અવયવીપક્ષભાવી બધા દોષો અહીં આવશે.

(૧૧૭) પ્રશ્ન:- પરમાણુમાં તો કોઈ અંશ નથી, માટે તે તો અવયવ રૂપ મળશે જ ને ?

ઉત્તર:- ના, પરમાણુની પણ નિરંશતા ઘટતી નથી, કારણ કે છ દિશાના સંબંધથી પરમાણુના પણ છ અંશો પડે છે. જો છ દિશા (પૂર્વ પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ઉપર અને નીચે) સાથે સંબંધ જ નહીં હોય, તો પરમાણુ ક્યાંય રહી જ નહીં શકે. તેથી જો સાંશ માનશો તો તે પણ અવયવી રૂપ બની જતાં, અવયવીપક્ષગત બધા દોષો યથાવસ્થિત જ રહેશે.

○—○અર્થસંપ્રેક્ષણ○—○

(૧૮૨) દિક્ષટ્કેત્યાદિ । ષડ્દિક્સંબન્ધાન્યથાનુપપત્ત્યા પરમાણૂનાં સાવયવતેત્યભિપ્રાયઃ ।

ષડંશતાપત્તે, અન્યથાવસ્થાનાભાવાત્, તતશ્ચાર્થવિરહાત્તદુન્મુખો ગ્રાહ્યાકારોડલીકઃ, તદલીકતાયાં ગ્રાહ્યાકારોડપિ નાવસ્થાનમાબધ્નાતિ, ગ્રાહ્યાભાવે ગ્રાહ્યાયોગાત્, તદપેક્ષયૈવ તત્સ્વરૂપસ્થિતિઃ, ગ્રાહ્યગ્રાહ્યાકારવિલયે ચ બોધાકારોડવશિષ્યતે, તસ્ય સર્વત્રાવ્યભિચરિતરૂપત્વાત્, તસ્માત્ સ એવં^{૯૯} પારમાર્થિક ઇતિ ।

૧૧૮. અત્ર પ્રતિવિધીયતે-યદવાદિ સંવેદનમદ્વયં પારમાર્થિકમ્, ગ્રાહ્યગ્રાહ્યાકારપ્રવૃત્તં પુનરતાત્વિકમિતિ, તદયુક્તમ્, પ્રમાણાભાવાત્ । તથા હિ-બહિરન્તરશ્ચાનેકાકારતયા હર્ષવિષાદાદિભિઃ સ્થિરસ્થૂરતાદ્યનેકધર્મપરિકરિતાર્થગ્રહણપરિણામૈશ્ચ વિવર્તમાનં સંવેદનમુપલભ્યતે, ન પુનર્વેદ્યવેદકાકારવિવિક્તં યાદૃગ્ ભવદ્ભિરુપવર્ણ્યતે જ્ઞાનં તાદૃશં કસ્યચિત્ કદાચન પ્રતીતિગોચરચારિતામનુભવતિ, અદ્વયપ્રતિભાસસ્ય સ્વપ્નદશાયામપ્યનુભૂતેઃ । ન ચ તત્ત્વચિન્તકા અપિ પ્રમાણમન્તરેણ સ્વાકૂતં પ્રતિષ્ઠાપયન્તઃ પ્રેક્ષાવર્તી^{૧૬૩}મવધેયવચના ભવન્તિ, અન્યથૈકમ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

સારાંશઃ- અવયવ-અવયવી રૂપ અર્થની સિદ્ધિ ન થવાથી, તદુન્મુખ ગ્રાહ્યાકાર પણ મિથ્યા-અલીક થઈ જશે, ગ્રાહ્યાકાર અલીક થતાં ગ્રાહકાકાર પણ અલીક જ બનશે, કારણ કે ગ્રાહ્યાકાર વિના તો ગ્રાહકાકારનું અવસ્થાન જ અશક્ય છે, ગ્રાહ્યની અપેક્ષાએ જ ગ્રાહકનું સ્વરૂપ ઘટી શકે છે - આમ જો ગ્રાહ્યાકાર-ગ્રાહકાકાર કંઈ જ નથી તો છોલ્લે માત્ર બોધાકાર- જ્ઞાનાકાર જ શેષ રહેશે અને આ શુદ્ધ જ્ઞાનાકાર જ સર્વત્ર અવ્યભિચરિત હોવાથી પારમાર્થિક છે.

○ બાહ્યાર્થ અભાવસાધક જ્ઞાનાદૈતમતનો નિરાસ - જૈન ○

(૧૧૮) બૌદ્ધકૃત બાહ્યાર્થના અપલાપનું ખંડન આ પ્રમાણે છે - બૌદ્ધો વડે જે કહેવાયું કે “અદ્વૈતનું જ્ઞાન જ પારમાર્થિક સત્ છે, ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારે પ્રવૃત્ત થતું સંવેદન તો અતાત્વિક અને ભ્રાન્ત છે” - તે અયુક્ત છે, કારણ કે આ વાતમાં કોઈ ઠોસ પ્રમાણ નથી.

પ્રશ્ન:- ઠોસ પ્રમાણ કેમ નથી ?

ઉત્તર:- કારણ કે બાહ્ય અને આભ્યંતર-બંને સ્થળે અનેકાકારવાળા સંવેદનનો જ અનુભવ થાય છે. બાહ્યમાં, સ્થિરતા (અક્ષણિકતા), સ્થૂળતા વગેરે અનેકધર્મોથી યુક્ત એવા અર્થને ગ્રહણ કરતું અને આભ્યંતરમાં, હર્ષ વિષાદ વગેરે અનેકાકારે પરિણમતું એવું સંવેદન જોવાય છે અને જે વેદ્ય-વેદકાકારરહિત જ્ઞાનનું તમે વર્ણન કરો છો, તેની પ્રતીતિ તો ક્યારેય થતી નથી, કારણ કે અદ્વૈતપ્રતિભાસની અનુભૂતિ તો સ્વપ્નદશામાં પણ થતી નથી.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૮૩) અવધેયવચના આદેયવચસઃ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(૧૧૯) “યોગાચારમતં ત્વિદમ્ - વિજ્ઞાનમાત્રમિદં ભુવનમ્ । નાસ્તિ બાહ્યોડર્થઃ । જ્ઞાનાદૈતસ્યૈવ તાત્ત્વિકત્વાત્ ।”

-ષડ્.ટી.પૃ.૭૪ । “ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવો હિ નૈવાસ્તિ પરમાર્થતઃ । અપરપ્રત્યયં રૂપમતદ્વ્યાવૃત્તિસ્તથા ।”

-મ.વા.અલં.પૃ.૪૨૭ ।

ચેતનમવ્યયમપિ ^{૧૮૪}બ્રહ્માનેકં ચેતનં ક્ષણભङ्ગુરતાક્રાન્તમવિદ્યાતઃ પ્રથત્ત્વમિતિ બ્રુવાણોઽનિરાકાર્યઃ સ્યાત્ ।

૧૧૯. યદપિ બહિરર્થનિરાકરણધિયા અવ્યયવ્યવયવદ્વારેણ દૂષણમદાયિ, તદપિ બહિરન્તઃ પ્રથમાનસકલાસુમત્પ્રતીતપ્રતિભાસમુદ્ગરનિર્દલિતશરીરતયા ભક્તમધ્યનિષ્ઠચૂતદર્શિનઃ પુરતો વિપ્રતારણપ્રવળકુટિટનીશપથપ્રાયમિતિ ન વિદ્વજ્જનમનાંસિ રજ્જયતિ, પ્રત્યક્ષપ્રતિભાસાપહનવે તન્મૂલકત્વાત્ કુયુક્તિવિકલ્પાનામુત્થાનાભાવાત્ ।

૧૨૦. કિં ચ સંવેદનસ્યાપિ સિતાસિતાદ્યનેકાકારે ^{૧૮૫}જ્યોત્સ્ય વર્તને ભેદાભેદસામસ્ત્યૈક-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

તત્ત્વચિંતકો પણ, જો પ્રમાણ વગર જ પોતાના મતની સ્થાપના કરે, તો તેઓનું વચન પ્રેક્ષાવાન વ્યક્તિઓને ગ્રાહ્ય બનતું નથી. જો પ્રમાણ વગરની વાત પણ સ્વીકારી લેવાની હોય, તો “બ્રહ્મા એક જ અચેતન અને અવ્યય છે, પરંતુ અવિદ્યાના કારણે તે બ્રહ્મ અનેકરૂપે, ચેતન અને ક્ષણભંગુર લાગે છે” - તેથી બ્રહ્માદ્વૈતવાદીની વાત પણ સ્વીકારવી પડશે, તેનું પણ નિરાકરણ નહીં કરાય.

(૧૧૯) તમે બાહ્ય અર્થના નિરાકરણ માટે, અવયવી - અવયવોના વિકલ્પો પાડીને જે દૂષણોનો આક્ષેપ કર્યો, તે દૂષણો તો, બાહ્ય-આત્મ્યંતર અનેકાકારે રહેલ, સકલપ્રાણીઓને પ્રસિદ્ધ એવા અનુભવ - પ્રત્યક્ષરૂપ હથોડાથી, નિર્દલિત શરીર - ટૂકડે ટુકડા થઈને, ઠગવામાં ચતુર એવી કુટિટનીના સોગંદ સમાન બની જશે.

ભાવ એ કે ભોજનની વચ્ચે થૂંક દેખાતું હોય તો પણ કોઈ કપટકુશલ એમ કહે કે “હું સોગંદ ખાઈને કહું છું કે તેમાં કોઈ થૂંક્યું નથી...” એના જેવું તમારું વચન વિદ્વાનોના મનનું રંજન કરતું નથી. જો પ્રત્યક્ષ થતાં અનુભવનો તમે અપલાપ કરશો, તો તો તમારી કુયુક્તિઓ પણ ઊભી નહીં કરી શકો, કારણ કે તે પણ પ્રત્યક્ષના બળે જ ઊભી થાય છે.

(૧૨૦) બીજી વાત, અવયવ-અવયવી પક્ષભાવી બધા જ દૂષણો “એક જ સંવેદન સિત-અસિત વગેરે અનેકાકારે કહ્યું છે” - એવું બોલતા તમને પણ આવે જ છે, કારણ કે તમે જે એક સંવેદન માનો છો, તે સિત-પીતાદિ અનેકાકારોથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો ભિન્ન માનશો, તો તે સંવેદન સ્વાકારોમા

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૮૪) બ્રહ્મા તત્ત્વરૂપમ્ । સંવેદનસ્યાપીત્યાદિ । (૧૮૫) એકસ્યેતિ । ચિત્રજ્ઞાનસ્ય, જ્ઞાને હ્યેકસ્મિન્નૈવ નીલપીતાદયો બહવ આકારાઃ પ્રતિભાન્તિ, તતસ્તેષુ નીલપીતાદ્યાકારેષુ કથમેકં જ્ઞાનં વર્તતે ઇતિ વિચારઃ પ્રવર્તતે એવ ।

દેશાદિચોદ્યં સમાનમેવેતિ ન દૂષણમ્ ।

૧૨૧. અનેકાકારવિવર્તસ્યાલીકત્વાન્ન તેન સહ સંવેદનસ્ય પારમાર્થિકસ્ય ભેદાભેદાદિચિન્તેતિ ચેત્, નનુ એવમિતરેતરાશ્રયં દુરુત્તરમાઢૌકતે । તથા હિ- તદલીકત્વસિદ્ધાવદ્વયસંવેદનસિદ્ધિઃ, તત્સિદ્ધૌ ચ તદલીકત્વમિતિ ન્યાયાત્ ।

૧૨૨. અન્યત્ત્વ અદ્વયમપ્યેકક્ષણવર્તિ સંવેદનં યથા પૂર્વોત્તરક્ષણાભ્યાં સંબન્ધમનુભવતિ, તથા નિરંશા અપિ યદિ પરમાણવો દિગંશૈઃ પરમાણવન્તરૈર્વા સંશ્લેષમાગચ્છેયુઃ કિમયુક્તં સ્યાત્ । ન ચાવયવ્યવયવયોરેકાન્તવ્યતિરેકાવ્યતિરેકપક્ષે યદ્દૂષણં તદસ્મત્પક્ષબાધાકરમ્, પરસ્પરાવિનિર્લુઠિત-રૂપયોર્વિવક્ષયા સંદર્શનીયભેદયોસ્તયોરભ્યુપગમાત્, બહિરન્તશ્ચ તથૈવ પ્રકાશમાનતયા તયોર્નિહનોતુમશક્યત્વાત્ ।

○—○ન્યાયરશ્મિ○—○

એકદેશથી રહેશે કે સમસ્તદેશથી.... વિગેરે તે જ વિકલ્પો અને તે જ દૂષણો તમારા પક્ષમાં પણ આવશે, માટે આ કોઈ વાસ્તવિક દૂષણ છે જ નહીં. કારણ કે કહ્યું છે કે -

યશ્ચોભયોઃ સ્મૃતો દોષઃ પરિહારોઽપિ વા સમઃ ।

નૈકઃ પર્યનુયોજ્યઃ સ્યાત્ તાદૃગર્થવિચારણે ॥ ૧ ॥ (શ્લોકવાર્તિક)

(૧૨૧) પ્રશ્ન:- સિત-પીત વિગેરે અનેકાકારનો પર્યાય-વિવર્ત મિથ્યા હોવાથી, તેઓની સાથે પારમાર્થિક સંવેદનનો ભેદ-અભેદ વગેરે વિચાર જ ઘટતો નથી, તો પછી તજજન્ય દોષો શી રીતે આવે ?

ઉત્તર:- આ કથન તો ઈતરેતરાશ્રય દોષથી દુષ્ટ છે. તે આ રીતે - અનેકાકારવિવર્તરૂપ સંવેદનની અલીકતા સિદ્ધ થાય તો અદ્વૈતસંવેદનની વાસ્તવિકતા સિદ્ધ થાય અને અદ્વૈતસંવેદનની વાસ્તવિકતા સિદ્ધ થાય તો અનેકાકારવિવર્તરૂપ સંવેદનની અલીકતા સિદ્ધ થાય - આમ ઈતરેતરાશ્રય દોષ હોવાથી, અનેકાકારવિવર્તરૂપ સંવેદનની અલીકતા કે અદ્વૈતસંવેદનની વાસ્તવિકતા - બંનેમાંથી એકેની સિદ્ધિ નહીં થાય.

(૧૨૨) બીજી વાત, જેમ એક જ ક્ષણમાં રહેલું નિરંશ - અદ્વૈત સંવેદન તે પૂર્વ-ઉત્તરાદિ ક્ષણોની સાથે સંબંધ રાખે છે, તેમ એક જ નિરંશ પરમાણુ જો બધી દિશાઓના અંશો કે બીજા પરમાણુઓની સાથે સંબંધ રાખે, તો અયુક્ત શું છે ?

બીજી વાત, અવયવી અને અવયવ- બંનેને એકાંતે ભિન્ન-અભિન્ન માનનારાના પક્ષમાં, તમે જે દૂષણો આપ્યા તે દૂષણોનો, અમારા પક્ષમાં અંશતઃ પણ અવકાશ નથી, કારણ કે અવયવ-અવયવીને અમે એકાંતે ભિન્ન/અભિન્ન નથી માનતા, પરંતુ કથંચિદ્ ભિન્ન અને કથંચિદ્ અભિન્ન - એમ ભિન્નાભિન્ન માનીએ છીએ અને બાહ્ય - આત્મ્યંતરમાં, અવયવ-અવયવીનો ભિન્નાભિન્ન રૂપે જ પ્રતિભાસ થાય છે, તેથી તેનો અપલાપ પણ શક્ય નથી.

૧૨૩. એતેન રાગારાગકમ્પાકમ્પાદિવિરોધોદ્ભાવનમપિ પ્રતિવ્યૂટમ્, પ્રમાણપ્રસિદ્ધેઽર્થે વિરોધાભાવાત્, પ્રમાણબાધિતસ્યૈવ વિરુદ્ધત્વાત્, કુયુક્તિવિકલ્પાનાં ચ પ્રત્યક્ષાપહ્નવે નિર્મૂલતયા બાધકત્વાયોગાત્, ^{૧૮૬}તદુદ્ધલિતત્વેનોત્થાનાભાવાત્, ^{૧૮૭}મિત્ત^{૧૦૦}પ્રવૃત્તિનિમિત્તત્વાચ્ચ સર્વધર્માણાં તદ્વિપર્યયસંપાદો વિરોધો દૂરાપાસ્ત એવ ।

૧૨૪. કિં ચ, સ્વયમેવ સંવેદનં ^{૧૮૮}પરમાર્થસંવ્યવહારાપેક્ષયા પ્રત્યક્ષાપ્રત્યક્ષસવિકલ્પકા-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૧૨૩) બીજી વાત, પટના એક અંશમાં રાગ અને બીજા અંશમાં અરાગનો પ્રતિભાસ થાય છે. અવયવી નિરંશ માનીએ તો તે પ્રતિભાસનો વિરોધ ઊભો થાય છે, એ આપત્તિ તમે આપી છે. તે યોગ્ય નથી, કારણ કે એ પ્રત્યક્ષપ્રમાણસિદ્ધ છે. વળી, તમે તો પ્રત્યક્ષનો જ અપલાપ કરો છો - પ્રત્યક્ષ ગ્રાહ્ય અર્થને માનતાં જ નથી, તો પછી પ્રત્યક્ષના બળ પર કોઈ યુક્તિઓ ઊભી કરીને વિરોધ કઈ રીતે લાવી શકો ? તેવો તમે ઊભો કરેલ વિરોધ અમને બાધક બની શકે નહીં. વળી પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી જ તે યુક્તિઓ ખંડિત થતી હોવાથી તેનું ઉત્થાન જ નહીં થાય.

(૧૨૪) પ્રશ્ન:- અવયવ-અવયવીને ભિન્ન અને અભિન્ન - બંને માનવામાં આવે, તો શું વિરોધ ન થાય ?

ઉત્તર:- ના, કારણ કે બધા ધર્મોનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ભિન્ન હોય છે. એટલે તે ધર્મોમાં પરસ્પર વિપર્યય જોવા મળે તેમાં વિરોધ નથી. દા.ત. ઉપરનો ગ્લાસ ખાલી હોય, નીચેનો ભરેલો હોય તો ભરેલો અને ખાલી એ બે પરસ્પર વિરોધી જણાતા ધર્મો પણ જુદી જુદી અપેક્ષાએ એક ગ્લાસમાં રહી

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૮૬) તદુદ્ધલિતત્વેનેતિ । પ્રત્યક્ષાપહ્નવેન કુયુક્તિવિકલ્પાનાં નિર્દલિતત્વાદુત્થાનાભાવઃ, પ્રત્યક્ષાભાવે હિ ક્વચિત્ કસ્યાપ્યદર્શને કથં કુયુક્તિવિકલ્પાનાં સંભવઃ ? (૧૮૭) મિત્તપ્રવૃત્તિનિમિત્તત્વાદિતિ । પર્યાયરૂપતયા હિ એકત્વપરિણામરૂપસ્યાવયવિનઃ તન્તુભ્યો ભેદઃ, દ્રવ્યરૂપતયાઽભેદઃ, એવમુત્પાદાદિધર્માણામપિ વિરોધાભાવો બોદ્ધવ્યઃ, ઉત્તરપર્યાયસ્ય હ્યુદયઃ પૂર્વપર્યાયસ્ય વ્યયઃ દ્રવ્યસ્ય ત્વનુયાયિનો ધ્રૌવ્યમિતિ । (૧૮૮) પરમાર્થત્યાદિ । પરમાર્થસંવ્યવહારાપેક્ષયેતિ એતદ્ યથાસંભવં યોજ્યં ન યથાક્રમમ્, તેન પરમાર્થપેક્ષયા સંવેદનં પ્રત્યક્ષમ્ સ્વસંવેદનરૂપત્વાત્; સંવ્યવહારાપેક્ષયા ત્વપ્રત્યક્ષમ્, અર્થાભાવેઽપ્યર્થપરિચ્છેદાત્મકત્વેન લોકૈરધ્યવસાયાત્, તથા પરમાર્થપેક્ષયા વિકલ્પરહિતમ્, સર્વવિકલ્પાનાં સ્વાત્મનિ નિર્વિકલ્પત્વાત્; સંવ્યવહારાપેક્ષયા તુ વિકલ્પકલુષિતમ્, અસતો બહિર્થસ્ય તેન વિકલ્પનાત્, તથા પરમાર્થપેક્ષયા અભ્રાન્તમ્, જ્ઞાનમાત્રસ્ય વાસ્તવત્વાત્; સંવ્યવહારાપેક્ષયા ચ ભ્રાન્તમ્, અવિદ્યમાનબાહ્યવસ્તુનિ બહીરૂપતયાર્થસ્ય ગ્રાહકત્વાત્ । આદિગ્રહણાત્ પરમાર્થપેક્ષયા પ્રમાણમ્ સંવ્યવહારાપેક્ષયા ત્વપ્રમાણમિત્યાદ્યપિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(100) "યથૈકસ્યૈવ નરસ્ય પિતૃત્વપુત્રત્વાદ્યનેકસંબન્ધા મિત્રનિમિત્તા ન વિરુદ્ધ્યન્તે। તદ્યથા - સ નરઃ સ્વપિત્રપેક્ષયા પુત્રઃ, સ્વસુતાપેક્ષયા તુ પિતૈત્યાદિ। અમિત્રનિમિત્તાસ્તુ વિરુદ્ધ્યન્તે। તદ્યથા - સ્વપિત્રપેક્ષયૈવ સ પિતા પુત્રશ્ચેત્યાદિ।" - ષડ્દ.ટી.પૃ.૩૭૭।

વિકલ્પકબ્રાન્તાબ્રાન્તાદિરુપમભ્યુપયતો ^{૧૮૯}વહિરર્થે વિરુદ્ધધર્માધ્યાસપ્રતિષેધબુદ્ધિઃ કેવલં જાઙ્ઘ્યં સૂચયતિ । તન્ન પ્રમાણં કથંચિદ્ બ્રાન્તં સમસ્તિ, સ્વરૂપપ્રચ્યવપ્રસઙ્ગાદિતિ સ્થિતમ્ ।

૧૨૫. નનુ ચ તદ્દર્શિતાર્થાલીકતયા જ્ઞાનસ્ય બ્રાન્તતા, ન ^{૧૦૧}સ્વરૂપેણ, ન ચ તદુદયસમયે કસ્યચિદિદમલીકાર્થમ્, इदं त्वनलीकार्थमिति विवेकेनावधारणं समस्ति; બ્રાન્તતા-બ્રાન્તતાભિમતયોસ્તદેકરુપતયા પ્રકાશનાત્ । યદા ચ વિશદદર્શનપથચારિણોઽપિ શશધર-યુગલાદયોઽલીકતામાવિશન્તો દૃશ્યન્તે, તદા સકલસત્યાર્થતાભિમતપ્રતિભાસેષ્વપ્યલીકાર્થતા-

○—○ન્યાયરશ્મિ○—○

શકે છે - તેમાં કોઈ વિરોધ નથી, તેથી તમે જે વિરોધ ઊભો કરો છો તે પણ આવો જ હોવાથી ધ્યાન દેવા યોગ્ય નથી.

બીજી વાત, તમે (અદ્વૈતવાદી) જે સંવેદનને પારમાર્થિક અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ - અવિકલ્પ અને અબ્રાન્ત માનો છો, તે જ સંવેદનને વ્યાવહારિક અપેક્ષાએ અપ્રત્યક્ષ - સવિકલ્પ અને બ્રાન્ત માનો છો - આમ એક જ સંવેદનમાં પ્રત્યક્ષ - અપ્રત્યક્ષ, બ્રાન્ત - અબ્રાન્ત, સવિકલ્પ - અવિકલ્પ વિગેરે વિરુદ્ધ ધર્મો માનતા તમને વિરોધ નથી દેખાતો અને “એક જ સ્થળે ભિન્ન-અભિન્નત્વ, રાગ - અરાગાદિ વિરુદ્ધ ધર્મો શી રીતે રહે ?” - એમ અહીં તમને વિરોધ દેખાય છે - આ તો તમારી માત્ર મૂર્ખતા જ વ્યક્ત થાય છે.

માટે જે પ્રમાણરૂપ હોય તે ક્યારે પણ બ્રાન્તરૂપ ન જ હોય, જો તેને બ્રાન્ત માનશો, તો તે પોતાના પ્રમાણસ્વરૂપથી જ ચ્યુત થશે - અપ્રમાણ બની જશે. તેથી પ્રત્યક્ષ જો પ્રમાણરૂપ હોય તો તેને અબ્રાન્ત જ માનવું જોઈએ.

(૧૨૫) બૌદ્ધ:- જ્ઞાન તે સ્વરૂપથી બ્રાન્ત નથી, પરંતુ તે જ્ઞાન દ્વારા દર્શાવેલો અર્થ અલીક (ખોટો) હોવાથી, તદ્ગ્રાહક જ્ઞાન પણ અલીક મનાય છે.

પ્રશ્ન:- પણ, બધું જ જ્ઞાન અલીક અર્થને જ ગ્રહણ કરે છે, એમ શી રીતે કહેવાય ?

ઉત્તર:- જે વખતે જ્ઞાનનો ઉદય થાય, તે વખતે “આનો અર્થ અલીક છે અને આનો અર્થ અનલીક છે” - એમ પૃથગ્ રૂપે કોઈને પણ નિશ્ચય થતો નથી, માટે સંવેદિત થતાં જ્ઞાનનો વિષય અલીક પણ હોઈ શકે છે.

પ્રશ્ન:- પણ, જે જ્ઞાનનું સ્પષ્ટરૂપે સંવેદન થતું હોય, તે જ્ઞાનને અલીકાર્થવિષયક શી રીતે મનાય ?

ઉત્તર:- સ્પષ્ટરૂપે સંવેદન થતું જ્ઞાન ‘બ્રાન્ત’ પણ હોઈ શકે છે, કારણ કે બ્રાન્ત-અબ્રાન્ત બંને

○—○અર્થસંપ્રેક્ષણ○—○

(૧૮૯) વહિરર્થે । बाह्यवस्तुनि भेदाभेदादिविरुद्धधर्माध्यासेन कृत्वा हेतुना वा प्रतिषेधबुद्धिः केवलं मन्दतां प्रकटयति ।

○—○શાસ્ત્રસંલોક○—○

(101) “सर्वमालम्बने ब्रान्तम्, न स्वरूपेण।” -प्रमाणवा.।

શડ્કાનિવૃત્તેરનાશ્વાસ એવ । ન ચ ^{૧૧૦}તદર્થપ્રાપ્ત્યાદિકમારેકાનિરાકરણકારણં કલ્પનીયમ્, સ્વપ્નાવસ્થાયાં તત્સદ્ભાવેડપ્યલીકાર્થતાસિદ્ધેઃ । બાધકપ્રત્યયોપનિપાતાત્ ^{૧૧૧}તસ્યાસત્યાર્થતેતિ વેત, ન, ^{૧૧૨}તસ્ય સ્વગોચરપર્યવસિતત્વેન બાધકત્વાયોગાત્ । અન્યથા નીલમાદદાના દેવદત્તબુદ્ધિઃ પ્રાક્પ્રવૃત્તપીતબુદ્ધેર્બાધિકાપદ્યેત, સર્વપ્રતિભાસસ્ય બાધકાભાવસિદ્ધેશ્ચ ^{૧૧૩}સમાનતા । તસ્માદ ભ્રાન્તાભ્રાન્તજ્ઞાનભ્રાન્તિરિયં ભવતામ્, ^{૧૧૪}વિવેકાભાવેન સર્વસ્યાલીકાર્થત્વાદિતિ ॥ ૬ ॥

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જ્ઞાન, જ્ઞાનરૂપે તો સમાન જ જણાય છે. જો સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષના વિષયભૂત બે ચન્દ્ર વિગેરે પણ અલીક સાબિત થતા હોય, તો જે જ્ઞાનનો સર્વ વિષય સત્ય હોવાની માન્યતા છે, તેના વિષયભૂત અર્થ પણ અલીક હોવાની આશંકા ઊભી જ રહે છે..

જૈન:- એ આશંકાની નિવૃત્તિ અર્થપ્રાપ્તિ દ્વારા થઈ જશે, એટલે જળ વગેરે અર્થની પ્રાપ્તિ થાય તો જ્ઞાન યથાર્થ-અનલીકાર્થ છે, એમ નિશ્ચય થઈ જશે.

બૌદ્ધ:- અર્થપ્રાપ્તિ થાય એટલા માત્રથી જ્ઞાન યથાર્થ ન માની શકાય, કારણ કે અર્થપ્રાપ્તિ તો સ્વપ્નમાં પણ થાય છે, છતાં તે યથાર્થ બનતું નથી. માટે અલીકાર્થતાની આશંકા તો સત્યજ્ઞાનમાં પણ ઊભી જ રહે છે.

જૈન:- સ્વપ્નજ્ઞાનની અલીકાર્થતા એટલા માટે છે, કે પાછળથી બાધક પ્રત્યય થાય છે, જેનાથી સ્વપ્નજ્ઞાનની અસત્યાર્થતાનો નિશ્ચય થાય છે. (જેમ કે સ્વપ્નમાં પોતાને રાજા બનેલો જુએ, પણ ઉઠી જતાં જાતને ભિખારી તરીકે જૂએ ત્યારે સ્વપ્નજ્ઞાનની અલીકાર્થતા સિદ્ધ થાય છે.)

અદ્વૈતવાદી:- ના, જે પાછળથી થતો પ્રત્યય છે, તે તો પોતાનો વિષય જ બતાવે છે. તે પૂર્વ થયેલા જ્ઞાનના વિષયમાં બાધક ન બની શકે. નહીં તો દેવદત્તને પહેલા પીતવર્ણનું જ્ઞાન થયું પછી કાળાંતરે નીલવર્ણનું જ્ઞાન થાય તો તે નવું જ્ઞાન પૂર્વના પીતજ્ઞાનનું બાધક બને તેમ માનવું પડશે.

જૈન:- નીલજ્ઞાન તો સ્વસામગ્રીબળે ઉત્પન્ન થયું હોવાથી પીતજ્ઞાન તેમાં બાધક ન બની શકે.

બૌદ્ધ:- એમ તો સ્વપ્નજ્ઞાન માટે પણ કહી શકાય - એટલે બધા જ જ્ઞાનો એવા જ છે કે જેમાં કોઈ બાધક ન બને. એટલે, અર્થપ્રાપ્તિ હોય તે અભ્રાન્ત, ન હોય તે ભ્રાન્ત.. વિગેરે તમારી ભ્રાન્તિ છે, કારણ કે કોઈ ભેદ વિના બધા જ જ્ઞાનના વિષયભૂત અર્થ અલીક જ છે. (૬)

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૧૦) તદર્થપ્રાપ્ત્યાદિકમિતિ । તસ્ય પ્રતિભાસમાનસ્ય જલાદેરર્થસ્ય પ્રાપ્તિઃ, આદિશબ્દાત્ પાનાવગાહનાદર્થક્રિયાપરિગ્રહઃ ।

(૧૧૧) તસ્યેતિ । સ્વપ્નજ્ઞાનસ્ય । (૧૧૨) તસ્ય બાધકપ્રત્યયસ્ય । (૧૧૩) સમાનતેતિ । ન કશ્ચિત્પ્રતિભાસો બાધ્યો નાપિ ચ બાધકઃ । (૧૧૪) વિવેકાભાવેનેતિ । વિવેકો ભ્રાન્તાત્ સ્વપ્નજ્ઞાનાદેરભ્રાન્તસ્ય પાર્થક્યેન વ્યવસ્થાપનમ્ ॥ ૬ ॥

૧૨૬. અત્રાહ-

સકલપ્રતિભાસસ્ય ભ્રાન્તત્વાસિદ્ધિતઃ સ્ફુટમ્ ।

પ્રમાણં સ્વાન્યનિશ્ચાયિ દ્વયસિદ્ધૌ પ્રસિધ્ધ્યતિ ॥ ૭ ॥

એવં મન્યતે- ^{૧૧૫}યોઽપિ ^{૧૦૨}સમસ્તસંવેદનસ્ય ^{૧૧૬}ભ્રાન્તતાં પ્રતિજાનીતે, તેનાપિ ^{૧૧૭}તત્સાધકસ્યાભ્રાન્તતાભ્યુપગન્તવ્યા, ^{૧૧૮}તદ્ભ્રાન્તત્વે તત્પ્રતિપાદિતાર્થાલીકત્વેન સકલજ્ઞાનાભ્રાન્તતા-પ્રસજ્ઞાત્, અન્યથા તદ્ભ્રાન્તત્વાયોગાત્ ^{૧૦૩} ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૧૨૬) અદ્વૈતવાદીની આ વાતનું નિરાકરણ કરવા, ગ્રંથકારશ્રી હવેનો શ્લોક કહે છે -

શ્લોકાર્થ:- સકળ જ્ઞાનોની ભ્રાન્તિરૂપે સિદ્ધિ ન થતી હોવાથી, સ્પષ્ટરૂપે જે સ્વ-પરનિશ્ચાયક હોય તે જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ છે. આ પ્રમાણજ્ઞાન તે જ્ઞાન અને અર્થ - બંને સિદ્ધ થયે જ હોઈ શકે છે.

(૭)

વિવેચન:- આ શ્લોકમાં મુખ્યત્વે ત્રણ વાત કરી છે -

(૧) બધા જ જ્ઞાનો ભ્રાન્ત છે - એવું સિદ્ધ ન થઈ શકે.

(૨) સ્વ-પર વ્યવસાયી જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ છે - એવો નિષ્કર્ષ.

(૩) પ્રમાણ સ્વીકારવા માટે બાહ્ય અર્થનો પણ સ્વીકાર કરવો પડશે-એમ બાહ્યાર્થનું સમર્થન. આ ત્રણ વાતોનું સ્વરૂપ ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે.

(૧) બધા જ જ્ઞાનો ભ્રાન્ત છે - એ આ રીતે અસિદ્ધ છે - જે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી યોગાચાર ‘બધા જ્ઞાનો ભ્રાન્ત છે’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે, તે બૌદ્ધને પણ, સર્વજ્ઞાનભ્રાન્તતાસાધક એવા “સર્વે પ્રત્યયાઃ નિરાલમ્બનાઃ, પ્રત્યયત્વાત્, સ્વપ્નપ્રત્યયવત્ - એટલે કે સ્વપ્નજ્ઞાનની જેમ બધા જ્ઞાનો જ્ઞાનરૂપ હોવાથી આલંબનરહિત છે” - આ અનુમાનને તો અભ્રાન્ત જ માનવું પડશે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૧૫) યોઽપીતિ । યોગાચારાદિઃ । (૧૧૬) ભ્રાન્તતામિતિ । સર્વમાલમ્બને ભ્રાન્તમ્ ઇતિ વચનાત્ । (૧૧૭) તત્સાધકસ્ય । સમસ્તસંવેદનભ્રાન્તતાસાધકસ્ય, નિરાલમ્બનાઃ સર્વે પ્રત્યયાઃ, પ્રત્યયત્વાત્, સ્વપ્નપ્રત્યયવત્, ઇત્યનુમાનસ્ય । (૧૧૮) તદ્ભ્રાન્તત્વે નિરાલમ્બનતાસાધકાનુમાનાલીકત્વે ॥ ૭ ॥

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(102) "નિરાલમ્બનાઃ સર્વે પ્રત્યયાઃ પ્રત્યયત્વાત્ સ્વપ્નપ્રત્યયવત્" -પ્રમાણવા.અલં.૩/૩૩૧ "ન નીલાદ્યતિરેકેણ ગ્રાહ્યત્વમપરં ક્વચિત્ । નીલાદિતા ચ વિભ્રાન્તવિજ્ઞાનેઽપ્યવભાસનાત્ ॥ પુરઃ સ્ફુટાવભાસિત્વં ભ્રાન્તેર્વા ન કિમીક્ષ્યતે । તસ્માન્ન કિંચિદ્ ગ્રાહ્યત્વં યદ્ ભ્રાન્તાદતિરિચ્ચતે ॥" -પ્રમાણવા. અલં.પૃ.૧૭૭ । "નીલાદયો હિ સ્વપ્નપ્રતિભાસવદસત્યાઃ ।" -પ્ર.વા.અલં.પૃ.૧૮૫ । "વિવાદગોચરાપનો ગ્રાહ્યાકારોઽસત્યઃ તથા સ્વપ્નદૃષ્ટતદાકારવત્ ।" -પ્ર.વા.અલં. ૩/૩૩૧ ।

(103) "દ્વિતીયેઽપિ સ્વપ્ને બહિરર્થાભાવમુપલભ્ય અન્યત્ર તદભાવસાધને ઇદમનુમાનમાશ્રિતં સ્યાત્ --> "નિરાલમ્બનાઃ સર્વપ્રત્યયાઃ પ્રત્યયત્વાત્ સ્વપ્નપ્રત્યયવત્" ઇતિ, તત્રેદં ચિન્ત્યતે - પ્રત્યયત્વં યદિ

૧૨૭. एवं च तज्जातीयमन्यदप्यभ्रान्तं स्यात्,¹⁰⁴ ततश्च सकलप्रतिभासस्य समस्तसंवेदनस्य भ्रान्तत्वासिद्धितो विपर्यस्तत्वानिष्पत्तेः यत् स्फुटं स्वान्यनिश्चायि सुनिश्चिततया स्वपरप्रकाशकं तत्प्रमाणमिति संबन्धः । तच्च द्वयसिद्धौ स्वरूपार्थलक्षणयुग्मनिष्पत्तौ प्रसिद्ध्यति निष्पद्यते, अन्यथा प्रमेयाभावे प्रमाणाभावात्¹⁰⁵ । १२८. तस्मात् प्रमाणमुररीकुर्वाणेनार्थोऽप्यभ्युपगन्तव्य इत्यभिप्राय इति ॥ ७ ॥

તદેવં સ્વાર્થાનુમાનલક્ષણં પ્રતિપાદ્ય તદ્વતાં ભ્રાન્તતાવિપ્રતિપત્તિં ચ નિરાકૃત્યા-
ધુનાપ્રતિપાદિતપરાર્થાનુમાનલક્ષણ એવાત્પવક્તવ્યત્વાત્ તાવચ્છાબ્દલક્ષણમાહ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○
(૧૨૭) જો આ અનુમાનને પણ ભ્રાંત જ માનશો, તો આ અનુમાનથી પ્રતિપાદિત વિષય (બધા જ જ્ઞાનો ભ્રાંત છે તે) ખોટો ઠરશે અને તેથી તો એ જ સિદ્ધ થશે કે બધા જ્ઞાનો ભ્રાંત નથી. જો બધા જ જ્ઞાનો ભ્રાન્ત હોય, તો 'સર્વે પ્રત્યયાઃ...' અનુમાન ભ્રાંત ન થઈ શકે.

હવે જો આ રીતે તે અનુમાનને અભ્રાન્ત સ્વીકારશો, તો જેમ આ જ્ઞાન હોવાથી અભ્રાન્ત છે, તેમ તેના સમાન બીજું પણ જ્ઞાન અભ્રાન્ત હોઈ શકે - એમ ત્રીજું પણ... તેથી પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે 'બધા જ જ્ઞાન ભ્રાંત છે' તે સિદ્ધ થઈ શકે નહીં, એટલે, બધા જ્ઞાન અપ્રમાણ છે, એવું પણ સિદ્ધ થતું નથી.

(૨) બધા જ જ્ઞાનો ભ્રાંત છે, એવું સિદ્ધ ન થવાથી અમુક જ્ઞાનો તો અભ્રાન્તરૂપે રહેશે જ. માટે જે જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપનો અને બાહ્ય પદાર્થનો પ્રકાશ કરે છે, તે જ્ઞાન 'પ્રમાણ' રૂપ છે, એમ ફલિત થાય છે.

(૩) જ્યારે સ્વ અને બાહ્ય પદાર્થ - બંનેનું અસ્તિત્વ હોય, ત્યારે જ તે જ્ઞાન સ્વ-પરપ્રકાશક અને પ્રમાણરૂપ બની શકે, નહીંતર નહીં. માટે કેવળ જ્ઞાનનું જ નહીં, પણ બાહ્યાર્થનું પણ અસ્તિત્વ સ્વીકારવું જ પડશે. જો પ્રમેય એવો બાહ્યાર્થ નહીં માનો, તો પ્રમાણનો જ અભાવ થશે.

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

साकल्येन स्वसाध्येन व्याप्तं न; कथमतः साध्यसिद्धिः अतिप्रसंगात् ? व्याप्तं चेत् ? कथमप्रतीतं तत्तथा ? तत्प्रतीतिश्चेत् निरालम्बना; स एव दोषः अन्यथा अनयैव हेतोर्व्यभिचारः।" - सिद्धि वि. पृ. १८।

(104) "ततश्च सकलप्रतिभासस्य समस्तसंवेदनस्य भ्रान्तत्वासिद्धितो विपर्यस्तत्वानिष्पत्तेः यत् स्फुटं स्वान्यनिश्चायि सुनिश्चिततया स्वपरप्रकाशकं तत्प्रमाणमिति संबन्धः। तच्च द्वयसिद्धौ स्वरूपार्थलक्षणयुग्मनिष्पत्तौ निष्पद्यते।" न्या.हा.।

(105) વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદસ્ય વિવિધરીત્યા યજ્ઞનં નિમ્નગ્રન્થેષુ દ્રષ્ટવ્યમ્ -> શાબરભા., બૃહતી, પઞ્જિકા, શાસ્ત્રદી. ૧/૧/૫, મીમાંસાશ્લો. નિરલાલમ્બનવાદઃ યોગસૂ., વ્યાસભા, તત્ત્વવૈ. ૪/૧૪, બ્રહ્મસૂ.શા.ભા.ભામતી ૨/૨/૨૫, વિધિવિ. પૃ.૨૫૪, ન્યાયમં. પૃ. ૫૨૬, સન્મતિ.ટી.પૃ.૨૪૯, સ્યા.રત્ના.પૃ.૧૪૯, સ્યા.મં.કા.૨૬, આપ્તમી., અષ્ટશ., અષ્ટસહ.પૃ.૨૪૨, ન્યાયકુ.પૃ.૧૧૯, યુક્ત્યનુ.પૃ.૪૫, તત્ત્વાર્થશ્લો.પૃ.૩૬, પ્રમેયક.પૃ.૭૯।

૧૦૬
દૃષ્ટેષ્ટાવ્યાહતાદ્વાક્યાત્પરમાર્થાભિધાયિનઃ ।

તત્ત્વગ્રાહિતયોત્પન્નં માનં શાબ્દં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૮ ॥

૧૨૯. અત્રાપિ શાબ્દમ્ इति લક્ષ્યમ્, અનૂદ્યત્વાત્ । દૃષ્ટેષ્ટાવ્યાહતાદ્ इत्यादि લક્ષણમ્, વિધેયત્વાત્ । ૧૧૯ દૃષ્ટેન પ્રમાણાલોકિતેન ઇષ્ટઃ પ્રતિપાદયિષિતોઽવ્યાહતો અનિરાકૃતઃ સામર્થ્યાદર્થો યસ્મિન્ વાક્યે તત્તથા, પ્રમાણનિશ્ચિતાર્થાબાધિતમિતિ યાવત્, તસ્માત્ ।

૧૩૦. ૨૦૦ પરમોઽકૃત્રિમઃ પુરુષોપયોગી શક્યાનુષ્ઠાનો વાર્થો વાચ્યસ્તમભિધાતું શીલં યસ્ય

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૧૨૮) તેથી બાહ્યાર્થનો સ્વીકાર અવશ્ય કરવો જોઈએ, એવો અમારો અભિપ્રાય છે. (૭)

આ પ્રમાણે સ્વાર્થ અનુમાનનું લક્ષણ કહીને અને તે લક્ષણવાળા જ્ઞાનોની ભ્રાન્તતા અંગેની વિપ્રતિપત્તિનું નિરાકરણ કરીને, હવે પરાર્થ અનુમાન કહેવાનો અવસર આવ્યો છે, પણ તે કહ્યા વિના જ અલ્પ વક્તવ્ય હોવાથી, અર્થાત્ થોડું જ કહેવાનું હોવાથી શાબ્દનું લક્ષણ કહેવાય છે -

○ શાબ્દ પ્રમાણના લક્ષણનું સ્વરૂપ ○

શ્લોકાર્થઃ- દૃષ્ટ અને ઈષ્ટથી અબાધિત, પરમાર્થને કહેનારા એવા વાક્યથી તત્ત્વગ્રાહી રૂપે ઉત્પન્ન થયેલું જે પ્રમાણ છે, તેને 'શાબ્દ' કહેવાય છે. (૮)

(૧૨૮) વિવેચનઃ- અહીં 'શબ્દ' તે લક્ષ્ય છે, કારણ કે અનુવાદ કરવા યોગ્ય હોવાથી ઉદ્દેશ્ય છે અને 'દૃષ્ટેષ્ટાવ્યાહતાત્ પરમાર્થાભિધાયિનઃ વાક્યાત્ તત્ત્વગ્રાહિતયોત્પન્નં માનમ્' તે વિધેય હોવાથી લક્ષણ છે.

'દૃષ્ટેષ્ટાવ્યાહતાત્' એટલે પ્રમાણ દ્વારા જે વાસ્તવિક રૂપે જણાય તેને 'દૃષ્ટ' કહેવાય અને પ્રતિપાદન કરવા ઈચ્છાયેલ હોય તેને 'ઈષ્ટ' કહેવાય - આ દૃષ્ટ-ઈષ્ટ બંનેથી જે વાક્યનો અર્થ અબાધિત હોય, અર્થાત્ જે વાક્ય પ્રમાણનિશ્ચિત અર્થથી અબાધિત હોય તે વાક્યથી થતું જ્ઞાન એ શાબ્દ પ્રમાણ છે.

(૧૩૦) પાછું તે વાક્ય 'પરમાર્થાભિધાયી' પણ હોવું જોઈએ, ત્યાં પરમ = અકૃત્રિમ અર્થાત્

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૧૨૯) દૃષ્ટેનેત્યાદિ । અયં ભિન્નાધિકરણસ્ત્રિપદો बहुव्रीहिः, यदि वा इष्टोऽव्याहृतोऽर्थो तत्र तदिष्टाव्याहतं वाक्यम्, तदनु दृष्टेन प्रमाणनिर्णीतेन इष्टाव्याहतमिति तत्पुरुषः । (૨૦૦) પરમોઽકૃત્રિમઃ પુરુષોપયોગી શક્યાનુષ્ઠાનો વેતિ । વાશબ્દઃ સમુચ્ચયે, તત્તોઽયમર્થઃ-પુરુષોપયોગી શક્યાનુષ્ઠાનશ્ચ યોઽર્થઃ સ પરમોઽકૃત્રિમ ઇત્યુચ્યતે, તત્ર પુરુષોપયોગી ઇત્યનેન શક્યાનુષ્ઠાનાનામપિ શવશરીરોદ્વર્તનાદીનાં પુરુષાનુપયોગિનાં નિરાસઃ, શક્યાનુષ્ઠાન ઇત્યનેન તુ પુરુષોપયોગિનામપિ જ્વરહરશેષશિખારત્નાલંકારાદીનાં

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(106) "सम्बद्धानुगुणोपायं, पुरुषार्थाभिधायकम् । परीक्षाधिकृतं वाक्यमतोऽनधिकृतं परम् ।।" -प्रमाणवार्तिकः

૩/૨૧૫।

તત્ પરમાર્થાભિધાયિ, વિશિષ્ટાર્થદર્શકમિત્યર્થઃ । તતઃ તત્ત્વગ્રાહિતયોત્પન્નમ્ પ્રકૃતવાક્યપ્રતિપાદ્યાર્થા-
દાનશીલતયા લઘ્વાત્મસત્તાકં યન્માનં તચ્છાબ્દમિતિ પ્રકીર્તિતમ્ ઉપવર્ણિતં પૂર્વાચાર્યૈરિતિ સંબન્ધઃ ।

૧૩૧. તત્ર દૃષ્ટેષ્ટાવ્યાહતાદ્ इत्यनेन कुतीर्थिकवचसां लौकिकविप्रतारकोक्तीनां च शाब्दतां
निरस्यति, प्रमाणबाधितत्वात् । वाक्यात् इत्यमुना तु वाक्यस्यैव नियतार्थदार्शकत्वात्

○ ————— ○ ન્યાયરશ્મિ ○ ————— ○
વાસ્તવિક એવો અર્થ = પદાર્થ. અને આ અકૃત્રિમ અર્થ પણ પુરુષોપયોગી અને શક્યાનુષ્ઠાન (જે
થઈ શકે એવો) હોવો જોઈએ.

તેથી મડદાને માલીશ કરવી.. વગેરે જે અર્થો પુરુષને ઉપયોગી નથી, તે શક્ય હોવા છતાં
'પરમાર્થ' નથી અને સાપના માથે રહેલ વિષહર મણિનો અલંકાર બનાવવો તે ઉપયોગી હોવા છતાં
અશક્ય પ્રાયઃ હોવાથી 'પરમાર્થ' નથી.

અથવા ટીકામાં મૂકેલ વા શબ્દ વિકલ્પાર્થ છે. તેથી પરમ = અકૃત્રિમ નો અર્થ થશે - પુરુષોપયોગી
તે અકૃત્રિમ અથવા શક્યાનુષ્ઠાન તે અકૃત્રિમ. હવે આવો અર્થ કર્યા પછી કોઈ શંકા કરે કે સર્વમણિની
જેમ પુરુષોપયોગી હોય અને શક્યાનુષ્ઠાન ન હોય તો ? તો કહે છે, જે અશક્ય છે, તે પરમાર્થથી
પુરુષોપયોગી જ નથી. અને કોઈ શંકા કરે કે શવોદ્વર્તનની જેમ શક્યાનુષ્ઠાન હોય પણ પુરુષોપયોગી
ન હોય તો ? તો કહે છે - તેવું કાર્ય પુરુષના ધર્મવાળો કોઈ કરી જ ન શકે એટલે અશક્ય જ છે,
તેથી પરમાર્થ નથી.

આવા અકૃત્રિમ અર્થને કહેનારા વાક્યથી તત્ત્વગ્રાહિતયા ઉત્પન્ન થયેલું, એટલે વાક્ય દ્વારા જે
અર્થનું પ્રતિપાદન થાય છે તે જ અર્થનું સમ્યક્તયા ગ્રહણ કરવારૂપે જે પ્રમાણ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને
'શાબ્દપ્રમાણ' રૂપે પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે.

તે શાબ્દપ્રમાણનું સંપૂર્ણ લક્ષણ આ થાય છે - "જે વાક્યનો અર્થ દૃષ્ટ+ઈષ્ટબાધિત ન હોય, જે
વાક્ય શક્યાનુષ્ઠાન+પુરુષોપયોગી એવા પરમાર્થનું પ્રતિપાદક હોય, એવા વાક્યથી પ્રતિપાદિત
અર્થનું ગ્રહણ કરવા રૂપે ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન 'શાબ્દપ્રમાણ' સ્વરૂપ બને છે."

○ શાબ્દ પ્રમાણના લક્ષણનું પદકૃત્ય ○

(૧૩૧) 'દૃષ્ટેષ્ટાવ્યાહતાત્' એ પદથી કુતીર્થિકોના વચનોનો અને લોકિક વિપ્રતારક (ઠગનારા)
વ્યક્તિના વચનોનો, શાબ્દ પ્રમાણમાંથી વ્યવચ્છેદ થયો, કારણ કે તે બધા વચનો દૃષ્ટ-ઈષ્ટથી બાધિત
હોવાના કારણે શાબ્દ પ્રમાણ રૂપ નથી.

'વાક્યાત્' એ પદથી એમ સૂચિત થાય છે, કે વાક્ય જ નિયત અર્થનો દર્શક હોવાથી વાક્યમાં

○ ————— ○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○ ————— ○

પ્રતિક્ષેપઃ । વિકલ્પાર્થો વાશબ્દઃ, તદયમર્થઃ-પુરુષોપયોગી શક્યાનુષ્ઠાનો વા અર્થોઽકૃત્રિમ इत्युच्यते ।
અશક્યાનુષ્ઠાનસ્ય તક્ષકાલંકારાદેઃ પરમાર્થતઃ પુરુષાનુપયોગિત્વાત્; પુરુષાનુપયોગિનશ્ચ
મૃતકોદ્વર્તનાદેસ્તત્ત્વતઃ પુરુષધર્મવદિભવિધાતુમશક્યત્વાદિતિ ।

પરમાર્થાભિધાયિતેતિ દર્શયન્ ^{૨૦૧}પદાચ્છાબ્દાભાવમાહ । પરમાર્થાભિધાયિનઃ ઇત્યનેન જ્વરહરતક્ષક-
ચૂડારત્નાલંકારોપદેશાદિવચનપ્રભવજ્ઞાનસ્ય નિષ્ફલતયા પ્રામાણ્યં નિરાચષ્ટે । તત્ત્વગ્રાહિતયોત્પન્નમ્
ઇત્યમુના ત્વેવંભૂતાદપિ વાક્યાત્ શ્રોતૃદોષાદ્ વિપરીતાદ્યર્થગ્રહણચતુરતયા પ્રાદુર્ભૂતસ્ય શાબ્દત્વં
વારયતિ । માનમ્ ઇત્યનેન અન્તર્ભાવિતપ્રોપસર્ગાર્થેન શાબ્દે પરસ્યાપ્રામાણ્યબુદ્ધિં તિરસ્કુરુતે,
^{૨૦૨}તદપ્રામાણ્યે પરાર્થાનુમાનપ્રલયપ્રસङ्ગાત્, તસ્ય વચનરૂપત્વાત્ ।

૧૩૨. ત્ર્યવયવહેતુસૂચકત્વેનોપચારતસ્તસ્ય પ્રામાણ્યં ન તત્ત્વત્ ઇતિ ચેત્, ન, અપ્રામાણ્યસ્ય

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જ પરમાર્થાભિધાયિતા છે, માટે તેના દ્વારા જ શાબ્દ જ્ઞાન થઈ શકે છે, માત્ર પદ દ્વારા નહીં.

ભાવ એ છે કે, પ્રવૃત્તિના નિયત વિષયનો જે વ્યવસ્થાપક હોય તે પ્રમાણ કહેવાય, આ રીતે વિષયનું વ્યવસ્થાપન વાક્યજનિત જ્ઞાનથી જ શક્ય છે, કારણ કે વાક્યજનિત જ્ઞાનથી જ ચોક્કસ પદાર્થ વિશે પ્રવૃત્તિ થાય છે. આવી પ્રવૃત્તિ પદજનિત જ્ઞાનથી નથી થતી, કારણ કે માત્ર ‘ઘટ’ એમ કોઈ બોલે તો પણ જેને ઘટ જોઈએ છે, તે કોઈ પ્રવૃત્તિ કરી શકે નહીં. પણ જો ‘ભૂતલે ઘટઃ’ એવું વાક્ય બોલે, તો ઘટાર્થી વ્યક્તિ ભૂતલપરથી ઘટ લેવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. એટલે વાક્ય જ પ્રવર્તક બને છે.

‘પરમાર્થાભિધાયિનઃ’ એ વિશેષણથી, મૂતકનાં ઉદ્વર્તનાદિ ક્રિયાપ્રેરક વાક્યો પુરુષોપયોગી અર્થવિષયક ન હોવાથી અને સાપના મસ્તકગતમંથિના અલંકાર બનાવવા વગેરે વાક્યો શક્યાનુષ્ઠાન એવા અર્થવિષયક ન હોવાથી, તે બધા વાક્યો ‘પરમાર્થાભિધાયી’ નથી. તેથી આ વિશેષણથી તજજન્યજ્ઞાનનો શાબ્દ પ્રમાણમાંથી વ્યવચ્છેદ કર્યો.

‘તત્ત્વગ્રાહિતયોત્પન્નમ્’ એ વિશેષણથી સૂચિત થાય છે, કે પૂર્વોક્તવિશેષણવિશિષ્ટ એવા વાક્યથી જ ઉત્પન્ન થયેલું, પણ શ્રોતાના દોષથી વિપરીત અર્થને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન તે શાબ્દ પ્રમાણ ન બની શકે.

‘માન’ માં પ્ર ઉપસર્ગનો અંતર્ભાવ સમજી લેવો એટલે ‘પ્રમાણ’ અર્થાત્ શાબ્દ જ્ઞાન તે પ્રમાણરૂપ જ હોય છે, એમ સૂચિત થયું અને એટલે જે લોકો શાબ્દજ્ઞાનને પ્રમાણ નથી માનતા, તેઓનો તિરસ્કાર થયો.

જો શાબ્દજ્ઞાનને અપ્રમાણ માનવામાં આવે, તો પરાર્થ અનુમાન જ ન થઈ શકે, કારણ કે પરાર્થ અનુમાન પણ વચનસ્વરૂપ જ છે.

(૧૩૨) બૌદ્ધઃ- પક્ષધર્મતા, સપક્ષસત્ત્વ અને વિપક્ષાસત્ત્વ - આ ત્રણ રૂપવાળા હેતુનું સૂચન

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૦૧) પદાચ્છાબ્દાભાવમાહેતિ । પ્રવૃત્તિવિષયવ્યવસ્થાપકં હિ પ્રમાણમ્, ન ચ પદેભ્યો યઃ પદાર્થપ્રત્યયસ્તેન નિયતો વિષય ઉપસ્થાપ્યતે, યેન ઘટાર્થી કુતશ્ચિન્નિવૃત્ત્ય ક્વચિત્ પ્રવર્તતે; નિયતદેશે હિ વસ્તુનિ પુમાન્ પ્રવર્તતે, ન ચ કેનચિદેશેન વિશિષ્ટો ઘટો ઘટશબ્દેનોપદર્શિતઃ, તન્ન પદપ્રભવપ્રત્યયસ્ય શાબ્દપ્રમાણત્વમ્ ।
(૨૦૨) તદિતિ શાબ્દમ્ ।

સૂચકત્વાયોગાત્ । નનુ હેતુપ્રતિપાદને યદિ તત્ પ્રમાણમ્, તતો હેતુસમર્થકપ્રમાણાન્તરપ્રતીક્ષણં ન વિશીર્યેત, ^{૨૦૩}તેનૈવ નિર્ણીતસ્વરૂપત્વાત્તસ્ય પ્રમાણસિદ્ધે પુનઃ પ્રમાણાન્તરવૈયથ્યાત્ । નૈતદસ્તિ, ભવત્પરિકલ્પિતાધ્યક્ષસ્યાપ્રમાણ્યપ્રસજ્ઞાત્, તદર્શિતેઽર્થે વિકલ્પપ્રતીક્ષણાત્તસ્યૈવ પ્રામાણ્યમાસજ્જેત । તદ્ગૃહીતમેવાર્થમસાવભિલાપયતીતિ ચેત્, શબ્દપ્રતિપાદિતં હેતું પ્રમાણાન્તરં સમર્થયતે ઇતિ સમાનો ન્યાયઃ ॥ ૮ ॥

૧૩૩. શાબ્દં ચ દ્વિધા ભવતિ-લૌકિકં શાસ્ત્રજં ચેતિ । તત્રેદં દ્વયોરપિ સાધારણં લક્ષણં પ્રતિપાદિતમ્, સમર્થનં પુનરવિપ્રતારકવચનપ્રભવસ્યેહાદિવાક્યપ્રસ્તાવ એવ લૌકિકસ્ય વિહિતમ્,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

કરતો હોવાથી, ઉપચારતયા (ગૌણરૂપે) શબ્દને પ્રમાણ માની શકાય, પણ વાસ્તવમાં નહીં.

જૈન:- આ વાત યોગ્ય નથી, કારણ કે જે પદાર્થ વસ્તુતઃ અપ્રમાણ જ હોય તે કોઈનું સૂચક પણ બની શકે નહીં.

બૌદ્ધ:- જો, હેતુનું પ્રતિપાદન કરવામાં વચન પ્રમાણ હોય, તો પછી હેતુનું સમર્થન કરવામાં (અર્થાત્ હેતુ સાધ્યગમક છે એ બતાવવા માટે) જે બીજા પ્રમાણો અપાય છે (જેમ કે હેતુમાં વ્યભિચાર વિગેરે દોષોનો ઉદ્ધાર કરાય છે) તેની જરૂર જ નહીં રહે, કારણ કે વચનથી જ હેતુનું સ્વરૂપ નિર્ણીત થઈ ગયું અને તે પ્રમાણસિદ્ધ છે, તો પછી બીજા પ્રમાણોથી તેની સિદ્ધિ નિરર્થક થશે.

જૈન:- આ બરાબર નથી, તે આ રીતે - તમે પ્રત્યક્ષને પ્રમાણ માનો છો, છતાં, પ્રત્યક્ષથી જે અર્થ જણાયો, તેનો જ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય તો જ તેને પ્રમાણ માનો છો. એટલે જો તમે એમ કહેશો કે હેતુના પ્રતિપાદનમાં વચન પ્રમાણ નથી, એટલે જ બીજા પ્રમાણોની અપેક્ષા રહે છે, તો અમે એમ કહીશું કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી, એટલે જ તેને વિકલ્પની અપેક્ષા રહે છે. આમ પ્રત્યક્ષ અપ્રમાણ અને વિકલ્પ પ્રમાણ બની જવાની આપત્તિ આવશે.

બૌદ્ધ:- નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષથી ગૃહીત અર્થને જ, વિકલ્પ શબ્દથી કહે છે, માટે એટલા માત્રથી નિર્વિકલ્પ અપ્રમાણ બની જાય, એવું નથી.

જૈન:- તો અમે પણ એ જ કહીએ છીએ, કે શબ્દપ્રતિપાદિત હેતુને જ અન્ય પ્રમાણો સમર્થન કરે છે, માટે એટલા માત્રથી શબ્દ અપ્રમાણ બની જાય, એવું નથી. તેથી 'શાબ્દજ્ઞાન'ની પણ પ્રમાણરૂપે સિદ્ધિ થાય છે. (૮)

(૧૩૩) શાબ્દ પ્રમાણના બે પ્રકાર છે. (૧) લૌકિક, અને (૨) શાસ્ત્રજ. તેમાં લૌકિક શાબ્દપ્રમાણ, જે અવિપ્રતારક પુરુષના વચનથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં પ્રમાણાત્વનું સમર્થન તો આદિવાક્યની ચર્ચામાં કરી જ દીધું છે. પરંતુ હવે શાસ્ત્રજન્ય શાબ્દનું સમર્થન કરવાનું છે, એટલે

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ○

(૨૦૩) તેન શબ્દેન । (૨૦૪) તસ્ય હેતોઃ ॥ ૮ ॥

શાસ્ત્રજસ્ય તુ વિધાતવ્યમિતિ યાદૃશઃ શાસ્ત્રાત્તજ્ઞાતં પ્રમાણતામનુભવતિ તદર્શયતિ-

૨૦૫¹⁰⁷ આપ્તોપજ્ઞમનુલ્લઙ્ઘ્યમદૃષ્ટેષ્ટવિરોધકમ્ ।

તત્ત્વોપદેશકૃત્સાર્વ શાસ્ત્રં કાપથઘટનમ્ ॥ ૧ ॥

શાસ્ત્રિ શિક્ષયતિ જીવાજીવાદિ તત્ત્વં ગ્રાહયતિ, શિષ્યતેડનેનેતિ વા શાસ્ત્રમ્ । તત્ કિંમૂતમિતિ તદ્વિશેષણાન્યાહ-

૧૩૪. ¹⁰⁸ આપ્તઃ પ્રક્ષીણાશેષરાગાદિદોષગણઃ, તેન ઉપજ્ઞમ્ આદાવુપલબ્ધમ્ । અનેનાપૌરુષેયા-

કેવા શાસ્ત્રથી જન્ય હોય તો શાબ્દજ્ઞાન પ્રમાણ બને તેવા શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ બતાવવા ગ્રંથકારશ્રી પ્રસ્તુત શ્લોકને કહે છે -

○ શાસ્ત્રજન્ય શાબ્દ પ્રમાણના લક્ષણનું સ્વરૂપ ○

શ્લોકાર્થઃ- જે આપ્તપુરૂષો દ્વારા જાણેલું હોય, કોઈનાથી પણ ખંડન ન કરાય એવું હોય, દષ્ટ કે ઈષ્ટ એકેથી જેનો વિરોધ ન થતો હોય, જીવ - અજીવાદિ તત્ત્વોનું ઉપદેશક હોય, બધા માટે જે હિતકર હોય, તીર્થાતરીયોના કુપથનું જે નિરાકારક છે તે “શાસ્ત્ર” છે. (૯)

વિવેચનઃ- શાસ્ત્રનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ આ પ્રમાણે છે - “(૧) શાસ્ત્રિ શિક્ષયતિ જીવાજીવાદિતત્ત્વં ગ્રાહયતિ, (૨) શિષ્યતેડનેન વા” એટલે જીવાજીવાદિ તત્ત્વોની જે શિક્ષા આપે - શીખવાડે અથવા જેના દ્વારા જીવાદિ પદાર્થો કહેવાય છે, તેને ‘શાસ્ત્ર’ કહેવાય છે. આ શાસ્ત્ર શ્લોકમાં દર્શાવેલા છ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ હોય છે. તે છ વિશેષણોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે -

(૧૩૪) (૧) જે આપ્ત દ્વારા જાણેલું હોયઃ- જે પુરુષના રાગ-દ્વેષ વગેરે સર્વ દોષોનો સમુદાય

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૦૫) આપ્ત ઇત્યાદિ । ઉપજ્ઞાયતે આદૌ ઉપલભ્યતે સ્મ ઇત્યુપજ્ઞા, આતશ્ચોપસર્ગે (પા. ૩-૧-૧૩૧)-ઇતિ કર્મણ્યઙ્, તત આપ્તસ્યોપજ્ઞા આપ્તોપજ્ઞમિતિ; તત્પુરુષાધિકારે ઉપજ્ઞોપક્રમે (પા. ૨-૪-૨૧) ઇતિ સૂત્રેણ ઉપજ્ઞાન્તસ્ય નપુંસકત્વમ્, તેનોપજ્ઞમિતિ તુ નાવબુદ્ધયતે; વાક્યે નપુંસકત્વવિધાનાભાવાત્ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(107) "આપ્તવચનાદાવિર્ભૂતમર્થસંવેદનમાગમઃ" -પ્રમાણન. ૪/૧। "આપ્તવચનાદિનિબંધનમર્થજ્ઞાનમાગમઃ।"

-પરીક્ષામુ. ૩/૧૧। "શાસ્ત્રં યત્ સિદ્ધયા યુક્ત્યા સ્વવાચા ચ ન બાધ્યતે। દૃષ્ટેડદૃષ્ટેડપિ તદ્ ગ્રાહ્યમિતિ ચિન્તા પ્રવર્તેત્।" -પ્રમાણવા. ૪/૧૦૮। "સકલં સર્વર્થેકાન્તપ્રવાદાતીતગોચરમ્। સિદ્ધં પ્રવચનં સિદ્ધપરમાત્માનુશાસનમ્।" - ન્યાયવિ. ૩/૧। "આપ્તોક્તેર્હેતુવાદાચ્ચ બહિરર્થાવિનિશ્ચયે। સત્યેતરવ્યવસ્થા કા સાધનેતરતા કૃતઃ।" -લઘી. ૨૮।

(108) "અભિધેયં વસ્તુ યથાવસ્થિતં યો જાનીતે યથાજ્ઞાનં ચાભિધત્તે સ આપ્તઃ।" -પ્રમાણન. ૪/૪। "યો યસ્યાડવજ્ચકઃ સ તસ્ય આપ્તઃ।" -ન્યાયકુ. પૃ. ૬૦૧, પ્રમેયરત્નમાલા ૩/૧૧। "આપ્તઃ ખલુ સાક્ષાત્કૃતધર્મા યથાદૃષ્ટસ્યાર્થસ્ય ચિચ્ચાપયિષયા પ્રયુક્ત ઉપદેષ્ટા। સાક્ષાત્કરણમર્થસ્ય આપ્તિઃ તયા પ્રવર્તેતે

પોહમાહ, તસ્ય પ્રમાણબાધિતત્વાત્; પુરુષવ્યાપારાભાવે વચનાનુપલબ્ધેઃ, ઉપલમ્બેઽપિ તદર્થાનવગમાત્, તદર્થનિશ્ચયાર્થં પુરુષાશ્રયણે ^{૨૦૬}ગજસ્નાનન્યાયપ્રસજ્ઞાત્, તસ્ય રાગાદિકલુષિતત્વેન વિતથાર્થકથનપ્રવૃત્તેઃ, ^{૨૦૭}તદનુષ્ઠાનાદપિ ^{૨૦૮}સ્વકાર્યસિદ્ધૌ પ્રણયનાર્થમપિ પુરુષઃ કિં નેષ્યતે ?

○ ન્યાયરશ્મિ ○
નષ્ટ થયો છે, તે પુરુષને 'આપ્ત' કહેવાય છે. શાસ્ત્ર સૌ પ્રથમ આવા આપ્તપુરુષ વડે જણાવેલું હોય છે.

એ કથનથી, જે લોકો શાસ્ત્રને અપૌરુષેય - પુરુષ કથિત નથી - એમ માને છે, તેમનું નિરાકરણ થાય છે, કારણ કે તેઓનો આ સિદ્ધાંત પ્રમાણથી બાધિત છે. તે આ રીતે - પુરુષના વ્યાપાર વિના વચન કદી મળે જ નહીં 'તુષ્યતુ દુર્જનઃ' ન્યાયે કદાચ માની પણ લઈએ કે પુરુષ વ્યાપાર વિના પણ વચન હોય છે, તો પણ તે વચનના અર્થનો નિશ્ચય તો પુરુષ વિના અશક્ય જ છે. જો વચનના નિશ્ચય માટે પુરુષનો આશ્રય કરશો, તો તમારી સુંદર ચેષ્ટા ગજસ્નાનને મળી આવશે.

જેમ હાથી સ્નાન કરીને - ચોખ્ખો થઈને, પાછું પોતાનું શરીર ધૂળથી મેલું કરી દે છે, તેમ મીમાંસક પણ પહેલા વેદને અપૌરુષેય માને છે - તેનું કારણ એ છે કે તેમના મતે કોઈ પુરુષ રાગાદિદોષરહિત નથી, એટલે કોઈ પણ પુરુષનું વચન સર્વથા નિર્દોષ ન હોય. એટલે જો વેદને પુરુષજન્ય માનો તો તેમાં પણ દોષ આવે. તેથી તેને અપૌરુષેય માન્યો. હવે તેનો અર્થ કરવા પાછા રાગાદિદોષયુક્ત પુરુષનો જ આશ્રય કર્યો !

મીમાંસક:- વેદનો અર્થ કરનાર ભલે રાગાદિયુક્ત હોય, તો પણ તે અર્થ કરે છે તો અમારી સ્વકાર્યસિદ્ધિ (પરલોકાદિ અદૃષ્ટ અર્થવિષયક પ્રવૃત્તિ) થાય છે, એટલે વેદ પ્રમાણ છે.

જૈન:- તો પછી વેદને કહેનાર પુરુષ માનવામાં પણ શું વાંધો છે ? તે કહે છે, તો તમારી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે - એમ માની જ શકાય છે. તેથી શાસ્ત્રને પુરુષપ્રણીત માનવું જ જોઈએ અને તે પણ જેવા-તેવા પુરુષથી નહીં, પણ આપ્તપુરુષથી પ્રણીત માનવું.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૦૬) ગજસ્નાનન્યાયેત્યાદિ । યથા-ગજોઽમ્ભસા રજોવિયુક્તમાત્માનં વિધાય પુનરેવ રજોભિરાત્માનં મલિનયતિ, તથા ત્વમપિ રાગદ્વેષોપહતપુરુષપ્રણયનસમુત્થં વેદાનાં કાલુષ્યમપૌરુષેયત્વાભ્યુપગમેન નિરાકૃત્ય વ્યાખ્યાનાર્થં પુનરપિ તથાભૂતં પુરુષમભ્યુપગચ્છન્ તદેવાઙ્ગીકુરુષે ઇતિ । (૨૦૭) તદનુષ્ઠાનાદિતિ । અનુષ્ઠાનં વ્યાખ્યાતુર્વ્યાખ્યાનલક્ષણો વ્યાપારસ્તસ્માત્ । (૨૦૮) સ્વકાર્યસ્ય પરલોકાદાવદૃષ્ટેર્થે પ્રવૃત્તિરુપસ્ય સિદ્ધાવિતિ અભ્યુપગમ્યમાનાયામિતિ શેષઃ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

इत्याप्तः ।" -न्यायभा. १/७। "आप्तिः साक्षादर्थप्राप्तिः यथार्थोपलम्भः तथा वर्तते इत्याप्तः साक्षात्कृतधर्मा यथार्थप्राप्त्या श्रुतार्थग्राही । आगमो ह्याप्तवचनमाप्तं दोषक्षयाद्विदुः । क्षीणदोषोऽनृतं वाक्यं न ब्रूयाद्वेत्यसंभवात् । स्वकर्मण्यभियुक्तो यो रागद्वेषविवर्जितः । पूजितस्तद्विधैर्नित्यमाप्तो ज्ञेयः स तादृशः ।" -सांख्यका. माठर. पृ. १३ ।। "यो यत्राविसंवादकः स तत्राप्तः परोऽनाप्तः तत्त्वप्रतिपादनमविसंवादः तदर्थज्ञानात्" -अष्टश. अष्टसह. पृ. २३६ ।।

વિશેષાભાવાત્ । તન્ન ક્ષીણદોષવચનં વ્યતિરિચ્યાન્યતઃ પ્રેક્ષાવતાં પરલોકાદાવદૃષ્ટેડર્થે પ્રવૃત્તિર્યુક્તા, તત્ તદેવ શાસ્ત્રં, નિરુપચરિતશબ્દાર્થોપપત્તેરિત્યાસ્તાં તાવત્ ।

૧૩૫. અત એવ ઉલ્લઙ્ઘ્યતે પ્રાબલ્યેન ગમ્યતે અભિભૂયતે અન્યૈરિત્યુલ્લઙ્ઘ્યમ્, તતોડન્યદ્ અનુલ્લઙ્ઘ્યમ્ સર્વવચનાતિશાયીતિ યાવત્ । અત એવ ^{૨૦૯}દૃષ્ટેન પ્રમાણનિર્ણતેનેષ્ટસ્ય તદ્વાચ્યસ્ય વિરોધો યસ્મિંસ્તત્ તથા તદેવ, યદિ વા, દૃષ્ટઃ પ્રમાણેન, ઇષ્ટો વચનાન્તરેણ, તયોર્વિરોધકમ્, તદ્વિરુદ્ધાર્થાભિધાનાત્, તતોડન્યદદૃષ્ટેવિરોધકમ્, ^{૧૦૯}અબાધાર્થાભિધાયીત્યર્થઃ । તદિયતા શાસ્ત્રસ્ય સ્વાર્થસંપદુક્તા, અધુના તત્ત્વોપદેશાદીનાં પરાર્થત્વાત્ પરાર્થસંપદમાહ-તત્ત્વં જીવાદયઃ પદાર્થાઃ, પ્રમાણપ્રતિષ્ઠિતત્વાત્, તેષામુપદેશઃ સ્વરૂપપ્રકાશનમ્, તદ્રક્ષણાદિવિધાનં વા, તં કરોતિ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

તેથી જેમના રાગ-દ્વેષ ક્ષીણ થયા હોય એવા વીતરાગના વચન સિવાય બીજા કોઈના પણ વચનથી, પ્રેક્ષાવાનુ વ્યક્તિઓએ પરલોકાદિ અદૃષ્ટ અર્થવિષયક પ્રવૃત્તિ ન કરવી જોઈએ. માટે આપ્તપુરુષ દ્વારા જે કથિત હોય તે જ શાસ્ત્ર છે, કારણ કે શબ્દનો નિરૂપચરિત અર્થ આપ્તપુરુષના વચનમાં જ ઘટે છે.

(૧૩૫) (૨) શાસ્ત્રનો બીજો ગુણ આ છે - શાસ્ત્ર તે સર્વજ્ઞની વાણી છે, તેથી આ શાસ્ત્રનું વચન, અલ્પજ્ઞાનીઓ દ્વારા ખંડન ન થઈ શકે તેવું છે અર્થાત્ બીજા બધા વચનોથી ચઢિયાતું છે.

(૩) શાસ્ત્રનો ત્રીજો ગુણ છે - ‘દૃષ્ટેષ્ટાવિરુદ્ધ’ એટલે ^૧પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોથી દૃષ્ટ - નિર્ણીત જ્ઞાન દ્વારા ઈષ્ટનો = સ્વશાસ્ત્રપ્રતિપાદિત પદાર્થોનો વિરોધ ન થાય તેવું શાસ્ત્ર અથવા ^૨પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોથી જે નિર્ણીત હોય અને પોતાના જ અન્ય વચનોથી જે અભિપ્રેત હોય તે (દૃષ્ટ+ઈષ્ટ) બંનેનો વિરોધ ન કરે તેવું શાસ્ત્ર છે.

આ ત્રણે ગુણો શાસ્ત્રની મહત્તા બતાવે છે, પણ બીજા પર ઉપકાર કરતા નથી, માટે આ ગુણો શાસ્ત્રની ‘સ્વાર્થસંપદા’ છે અને આગળ કહેવાતા બે ગુણો પરોપકાર કરનારા છે, તેથી તે ગુણો શાસ્ત્રની ‘પરાર્થસંપદા’ છે.

(૪) શાસ્ત્રનો ચોથો ગુણ છે ‘તત્ત્વોપદેશક’ - ‘જીવાદિ તત્ત્વો છે, કારણ કે પ્રમાણપ્રતિષ્ઠિત છે’ - એમ જે ઉપદેશ આપતું હોય અર્થાત્ તે તત્ત્વોના સ્વરૂપને પ્રકાશતું અથવા જીવાદિ તત્ત્વના રક્ષણાદિનું વિધાન કરતું હોય તે જ શાસ્ત્ર છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૦૯) દૃષ્ટેનેત્યાદિ ઇદમર્થકથનમાત્રમ્, સમાસવિગ્રહસ્ત્વયમ્-ઈષ્ટસ્ય વિરોધઃ, દૃષ્ટેન ઇષ્ટવિરોધઃ ન વિદ્યતે દૃષ્ટેષ્ટવિરોધો યત્ર તત્તથા । તદ્વાચ્યસ્યેતિ શાસ્ત્રાભિધેયસ્ય ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(109) "યત્ સ્વવિષયે નિર્બાધમ્ તત્પ્રમાણં યથા પ્રત્યક્ષાદિ, નિર્બાધં ચ સ્વવિષયે જીવાદૌ પ્રવચનમિતિ ।"

-ન્યાયવિ.વિ.પુ.૨૫૦ ।

તત્ત્વોપદેશકૃત્, અત એવ સાર્વ ^{૨૧૦}સર્વસ્મૈ હિતમ્, પ્રાણિરક્ષણોપાયોપદેશપરમપદદાયિતયા ^{૨૧૧}વિશ્વજનીનત્વાત્ । એતેન પરાર્થસંપાદકત્વમુક્તમ્ । અધુના પરેષામેવાનર્થપરિઘાતિત્વમાહ-
કૃત્સિતાઃ પન્થાનઃ ^{૨૧૨}કાપથાઃ તીર્થાન્તરાણિ, તેષાં ઘટ્ટનં વિચાલકં નિરાકારકમ્,
સર્વજનાપકારિકુમતવિધ્વંસકમિત્યર્થઃ । ઈદૃશાદેવ શાસ્ત્રાજ્ઞાતં શાબ્દં પ્રમાણમ્, નાન્યેભ્યઃ,
વિપ્રલમ્બકત્વાત્તેષામિતિ ^{૧૧૦} ॥ ૯ ॥

૨૩૬. અધુના **પરાર્થાનુમાનલક્ષણં** વક્તવ્યમ્, તચ્ચ પ્રત્યક્ષેઽપિ પશ્યન્ એકયોગક્ષેમત્વાત્
સામાન્યેનાહ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૫) શાસ્ત્રનો પાંચમો ગુણ છે 'સર્વહિતકર'. પ્રાણીઓના રક્ષણના ઉપાયનો ઉપદેશ અને પરંપરાએ મોક્ષપદ આપતું હોવાથી, વિશ્વવર્તી સઘળા પ્રાણીઓ માટે જે હિતકારક છે તે જ 'શાસ્ત્ર' છે.

(૬) શાસ્ત્રનો છઠ્ઠો ગુણ છે 'ઉન્માર્ગનિરાસ'. એટલે આ શાસ્ત્ર કુતીર્થિકોના કુપથનું - ઉન્માર્ગનું નિરાકરણ કરે છે અર્થાત્ સર્વ લોકોને અપકારી કુમતનો નાશ કરનાર હોવાથી, આ શાસ્ત્ર અન્ય વ્યક્તિઓના અનર્થનું નિવારક છે.

આ છ ગુણો જેમાં હોય તે જ શાસ્ત્ર, વાસ્તવમાં શાસ્ત્રરૂપ છે અને આવા શાસ્ત્રથી જન્ય જ્ઞાન જ, શાબ્દપ્રમાણ રૂપ બની શકે છે, બીજા શાસ્ત્રો તો છેતરનારા હોવાથી તેનાથી થયેલું જ્ઞાન એ પ્રમાણ બનતું નથી. આ રીતે શાસ્ત્રજન્ય શાબ્દજ્ઞાનનું પણ સ્વરૂપ બતાવ્યું - એમ પરોક્ષના ભેદરૂપ 'શાબ્દપ્રમાણ' નું સ્વરૂપ બતાવ્યું. (૮)

(૧૩૬) હવે પરાર્થાનુમાનનું લક્ષણ કહેવાનો અવસર છે, પરંતુ પરાર્થાનુમાનની જેમ પરાર્થપ્રત્યક્ષ પણ છે - એમ પરાર્થતા પ્રત્યક્ષ-અનુમાન બંનેમાં જોવાતી હોવાથી અને બંનેમાં રહેલ પરાર્થતા વિષે એક સરખી વાત કરવાની હોવાથી, સૌ પ્રથમ પરાર્થતાનું સામાન્યથી લક્ષણ બતાવે છે. (ત્યારબાદ પરાર્થપ્રત્યક્ષ અને પરાર્થાનુમાનને વિશેષથી કહેશે.)

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૧૦) સર્વસ્મૈ હિતમિતિ । અસ્મિન્ વાક્યે સર્વાણ્ણો વા (સિ. હે. ૭-૧-૪૩) ઇતિ હિતેઽર્થે ણપ્રત્યયઃ ।
(૨૧૧) વિશ્વજનીનત્વાદિતિ વિશ્વે ચ તે જનાશ્ચ વિશ્વજનાસ્તેભ્યો હિતં વિશ્વજનીનમ્
પઞ્ચસર્વવિશ્વાજ્ઞનાત્કર્મધારયે (સિ. હે. ૭-૧-૪૧) - ઇતિ ઋઃ, તસ્ય ઇનાદેશે ચ રૂપમ્ । (૨૧૨)
કાપથા ઇતિ । કુશબ્દસ્ય પથિ શબ્દે 'પથ્યક્ષેષદર્થે' ઇત્યાકારઃ ॥ ૯ ॥

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(110) "ત્વન્મતામૃતબાહ્યાનાં, સર્વથૈકાન્તવાદિનામ્ । આપ્તાભિમાનદગ્ધાનાં, સ્વેષ્ટં દૃષ્ટેન બાધ્યતે ॥"

આપ્તમી.શ્લો.૭ ।

સ્વનિશ્ચયવદન્યેષાં નિશ્ચયોત્પાદનં બુદ્ધૈઃ ।

પરાર્થ માનમાખ્યાતં વાક્યં તદુપચારતઃ ॥ ૧૦ ॥

અત્ર પરાર્થ માનમિતિ લક્ષ્યમ્, સ્વનિશ્ચયવદિત્યાદિ લક્ષણમ્, સ્વ આત્મા તસ્ય નિશ્ચયઃ પ્રમેયાધિગમઃ, તદ્વદન્યેષાં પ્રતિપાદ્યાનાં નિશ્ચયોત્પાદનં પ્રમેયપરિચ્છેદજ્ઞાનપ્રાદુર્ભાવનમ્, યથા આત્મનોડર્થનિર્ણયસ્તથા પરેષાં નિર્ણયજનનમિત્યર્થઃ । બુદ્ધૈર્વિદ્વદિભઃ । પરસ્મૈ અર્થઃ પ્રયોજનં યેન તત્ પરાર્થમ્, મીયતેડનેનેતિ માનમ્, આખ્યાતં કથિતમ્¹¹¹ ।

૧૩૭. નનુ ચ યદિ નિશ્ચયોત્પાદનં પરાર્થમાનમ્, તથા જ્ઞાનમપિ પરપ્રત્યાયનાય વ્યાપ્રિયમાણં પરાર્થ પ્રાપ્નોતીત્યાહ, વાક્યં પરાર્થ, ન જ્ઞાનમ્, તસ્યૈવાનન્તર્યેણ વ્યાપારાત્, ^{૨૧૩}પરપ્રયોજનમાત્રત્વાચ્ચ,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ પરાર્થપ્રત્યક્ષ અને પરાર્થાનુમાનનું સામાન્ય લક્ષણ ○

શ્લોકાર્થઃ- પોતાની જેમ બીજાને પણ નિશ્ચય કરાવવો અને વિદ્વાનો વડે ‘પરાર્થ’ પ્રમાણ કહેવાયું છે. જ્ઞાનના ઉપચારથી વાક્યને પણ પ્રમાણ કહેવાયું છે. (૧૦)

વિવેચનઃ- અહીં ‘પરાર્થ માન’ એ લક્ષ્ય છે અને ‘સ્વનિશ્ચયવત્ અન્યેષાં નિશ્ચયોત્પાદનમ્’ એ લક્ષણ છે. જેમ પોતાને અર્થનો નિશ્ચય હોય, તેમ શ્રોતાને પણ અર્થનો નિશ્ચય કરાવવો તેને વિદ્વાનો ‘પરાર્થ’ (મુખ્યત્વે જેમાં બીજાનું પ્રયોજન હોય તે) પ્રમાણ કહે છે.

(૧૩૭) શંકાઃ- નિશ્ચય કરાવવો - તેને પરાર્થપ્રમાણ કહેવાતું હોય, તો બીજાને સમજાવવા માટે પ્રવૃત્ત થતું વક્તાનું જ્ઞાન પણ પરાર્થ બની જશે.

સમાધાનઃ- ના, માત્ર વાક્ય જ પરાર્થ હોય છે, કારણ કે વાક્ય જ અનંતર વ્યાપારવાળું છે અને વાક્ય જ માત્ર બીજા માટે પ્રયોજાય છે. એટલે વાક્ય પરાર્થ છે. જ્ઞાન તો વ્યવહિત છે. જ્ઞાન પછી વાક્યપ્રયોગ અને તે પછી શ્રોતાને જ્ઞાન થાય છે, અને જ્ઞાન તો સ્વોપકારી પણ છે, એટલે પરાર્થ નથી.

પ્રશ્નઃ- વાક્ય તો અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે (અને પ્રમાણનું લક્ષણ તો સ્વ-પરઆત્માસી જ્ઞાન છે) તો તે પ્રમાણ શી રીતે બને ?

ઉત્તરઃ- ઉપચારથી, એટલે કાર્યનો ઉપચાર કારણમાં કરવાથી... જેમ કે ‘વર્ષતિ તણ્ડુલાનિ =

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૧૩) પરપ્રયોજનમાત્રત્વાદિતિ । પરસ્ય પ્રયોજનં પરપ્રયોજનમ્, તદેવ પરપ્રયોજનમાત્રમ્, માત્રં કાત્સ્તર્ન્યેડવધારણે ઇતિ વચનાત્, અવધારણાર્થોડત્ર માત્રધ્વનિઃ । યદ્યપિ કસ્યચિત્તથાવિધાભ્યાસાદ્ વચનમુચ્ચારયતઃ સ્વયમપ્યર્થપ્રતિપત્તિર્વાક્યસ્ય પ્રયોજનત્વમ્, તથાપ્યત્પત્વાત્રેહ વિવક્ષિતમિતિ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(111) "સ્વનિશ્ચયવદન્યેષાં નિશ્ચયોત્પાદનેચ્છયા ।" - પ્રમાણવા. અલં.પૃ.૫૪૧ । "પરાર્થમનુમાનં તુ સ્વદૃષ્ટાર્થપ્રકાશકમ્ ।" - પ્રમાણવા. મનો./૪/૧, શ્લોકવા.નિરા. ન્યાયરત્ના. પૃ.૨૫૨, પ્રમાણવા. અલં.પૃ.૫૭૨ । "સ્વનિશ્ચિતાર્થપ્રતિપાદનમ્ ।" - પ્રશસ્ત.પૃ.૫૭૭, માઠર.૫ ।

इतरस्य तु ^{२१४}व्यवहितत्वात्, स्वपरोपकारित्वाच्च । कथं वचनमज्ञानरूपं प्रमाणमित्याह-
तदुपचारतः तस्य ज्ञानस्योपचारोऽतद्रूपस्यापि तदङ्गतया तद्रूपत्वेन ग्रहणम् । तत इदमुक्तं
भवति-प्रतिपाद्यगतमुत्पश्यमानं यज्ज्ञानं तदव्यवहितकारणत्वाद् वचनमप्युपचारेण प्रमाणमित्युच्यते ।

૧૩૮. તત્રાનુમાનસ્ય પારાર્થ્ય પરૈરભ્યુપગતમેવ પ્રત્યક્ષસ્ય ન પ્રતિપદ્યન્તે કિલેદં શબ્દપ્રવેશશૂન્યં
સ્વલક્ષણગ્રાહીતિ નૈતદ્ગોચરઃ પરેભ્યઃ પ્રતિપાદયિતું પાર્યતે । ન ચ શબ્દાત્ પરસ્ય સ્વલક્ષણગ્રહણદક્ષં
પ્રત્યક્ષમુન્મદ્ધ્યતિ, શબ્દસ્ય વિકલ્પોત્પાદિતત્વેન પરસ્યાપિ વિકલ્પોત્પાદકત્વાત્ । તદુક્તમ-

^{૧૧૨}વિકલ્પયોનયઃ શબ્દા વિકલ્પાઃ શબ્દયોનયઃ ।

कार्यकारणता तेषां नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यपि ॥ इति ॥ १० ॥

○—○ન્યાયરશ્મિ○—○

ચોખા વર્ષે છે' - અહીં વાસ્તવમાં તો મેઘ વર્ષે છે, પણ તે અનાજનું કારણ હોવાથી, મેઘરૂપ કારણમાં અનાજરૂપ કાર્યનો ઉપચાર કરીને, જેમ મેઘના સ્થાને અનાજનો પ્રયોગ થતો જોવાય છે, તેમ અહીં પણ વાક્ય તે કારણ છે અને શ્રોતૃગત જ્ઞાન કાર્ય છે, તેથી વાક્યરૂપ કારણમાં શ્રોતૃગત જ્ઞાનરૂપ કાર્યનો ઉપચાર કરીને-વાક્યને પણ જ્ઞાનરૂપે બનાવીને, વાક્યમાં પણ પ્રમાણતાનો વ્યવહાર થઈ શકે છે. તેથી વાક્ય પણ 'પરાર્થ' પ્રમાણ બની શકે છે - આ પ્રમાણે પરાર્થતાનું લક્ષણ કહ્યું.

(૧૩૮) પરાર્થપ્રમાણ બે પ્રકારે છે - (૧) પરાર્થપ્રત્યક્ષ, અને (૨) પરાર્થાનુમાન - આ બેમાંથી, બૌદ્ધો પરાર્થાનુમાનને તો સ્વીકારે છે, પણ પરાર્થપ્રત્યક્ષને સ્વીકારતા નથી.

પ્રશ્ન:- પરાર્થપ્રત્યક્ષ કેમ નથી સ્વીકારતા ?

બૌદ્ધ:- કારણ કે પ્રત્યક્ષ નિર્વિકલ્પ હોવાથી, તેમાં અંશતઃ પણ શબ્દનો પ્રવેશ અશક્ય છે અને તે પ્રત્યક્ષ માત્ર સ્વલક્ષણને જ ગ્રહણ કરવામાં ચતુર હોવાથી, તેનો વિષય બીજાને બતાવી શકાતો નથી.

બીજી વાત, શબ્દ દ્વારા, પર વ્યક્તિને સ્વલક્ષણને ગ્રહણ કરવામાં દક્ષ એવું પ્રત્યક્ષ કરાવી શકાય નહીં, કારણ કે વિકલ્પજન્ય હોવાથી શબ્દ તે માત્ર બીજાને વિકલ્પ જ કરાવી શકે છે, પ્રત્યક્ષ નહીં. કહ્યું છે કે -

○—○અર્થસંપ્રેક્ષણ○—○

(૨૧૪) व्यवहितत्वादिति । ज्ञानानन्तरं हि विवक्षा, स्थानकरणाभिधातादिना शब्दोत्पत्तौ परसंताने
ज्ञानोत्पादादिति । (૨૧૫) विकल्पयोनय इति । विकल्पो योनिः कारणं येषां तथा ॥ १० ॥

○—○શાસ્ત્રસંલોક○—○

(112) अनादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठितः शब्दार्थः । "प्रमाणवा. ३/२०४/तेषामन्योन्यसम्बन्धे" -
न्यायमं. पृ. १५८ । "तेषामन्योन्यसम्बन्धो" - नयचक्रवृ. पृ. २४३ । "कार्यकारणता तेषां नार्थान् शब्दाः
स्पृशन्त्यपि ।" - रत्नाकरा. पृ. ९, स्या. मं. पृ. १०५ । "तेषामन्योन्यसम्बन्धः" - स्या. रत्ना. पृ. ७०१,
न्यायकु. पृ. ५३७ । "शब्दार्थकल्पनाज्ञानविषयत्वेन कल्पितः । धर्मो वस्त्वाश्रयासिद्धिरस्योक्ता
न्यायवादिना ।" - प्रमाणवा. ३/२११ । "विकल्पवासनोद्भूताः समारोपितगोचराः । जायन्ते बुद्ध्यस्तत्र
केवलं नार्थगोचराः ।" - प्रमाणवा. ३/२८६ । प्रमाणवा. ३/२८६ ।

નિર્વિકલ્પકં ચ પ્રત્યક્ષમ્, અતો ન શબ્દજન્યમિત્યતોऽનુમાનં દૃષ્ટાન્તીકૃત્ય પ્રત્યક્ષસ્યાપિ
પરાર્થતાં સાધયિતુમાહ-

પ્રત્યક્ષેણાનુમાનેન પ્રસિદ્ધાર્થપ્રકાશનાત્ ।

પરસ્ય તદુપાયત્વાત્પરાર્થત્વં દ્વયોરપિ ॥ ૧૧ ॥

૧૩૯. પ્રત્યક્ષેણાપ્યનુમાનેનેવ પ્રસિદ્ધાર્થપ્રકાશનાત્ સ્વપ્રતીતપ્રમેયપ્રત્યાયકત્વાત્ પરાર્થત્વં
પ્રતિપાદ્યપ્રયોજનત્વં દ્વયોરપિ પ્રત્યક્ષાનુમાનયોઃ, તુલ્યકારણત્વાત્, નાનુમાનસ્યૈવૈકસ્યેત્યભિપ્રાયઃ ।
ઇહ ચાશ્રૂયમાણત્વાત્ તદર્થગમનાચ્ચ અપીવશબ્દૌ લુપ્તનિર્દિષ્ટૌ દ્રષ્ટવ્યૌ । પ્રત્યક્ષપ્રતીતાર્થપ્રત્યાયનં
ચ પ્રતિજ્ઞાનાનસ્યાયમભિપ્રાયઃ-યત્ પરો ¹¹⁴ મન્યતે, નૈતદ્ ગોચરં પરેભ્યઃ પ્રતિપાદયિતું પાર્યત

○ ન્યાયરશ્મિ ○

“શબ્દ તે વિકલ્પથી ઉત્પન્ન થાય છે અને વિકલ્પ તે શબ્દથી ઉત્પન્ન થાય છે -એમ (શબ્દ-
વિકલ્પ) બંને વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ છે, પરંતુ શબ્દ તે અર્થનો સ્પર્શ પણ કરતો નથી.”

અને પ્રત્યક્ષ તો નિર્વિકલ્પ છે, એટલે શબ્દજન્ય હોતું નથી. શબ્દ દ્વારા પરબોધ થાય તો પણ
વિકલ્પબોધ જ થઈ શકશે, નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ નહીં, તેથી જ અમે પરાર્થપ્રત્યક્ષ માનતા નથી. (૧૦)

પરંતુ બૌદ્ધની માન્યતા ખોટી છે - એ બતાવવા માટે પરાર્થાનુમાનનો દાખલો લઈને,
પરાર્થપ્રત્યક્ષ પણ શક્ય છે - એ જણાવવા ગ્રંથકારશ્રી પ્રસ્તુત શ્લોકનું નિર્વચન કરે છે -

○ પ્રત્યક્ષમાં પરાર્થતાની સિદ્ધિ ○

શ્લોકાર્થઃ- અનુમાનની જેમ, પ્રત્યક્ષ દ્વારા પણ પ્રસિદ્ધ અર્થનું પ્રકાશન થાય છે, માટે બંને
પરને પ્રત્યાયન કરાવવામાં હેતુ હોવાથી, બંનેમાં પરાર્થતાની સિદ્ધિ થાય છે. (૧૧)

(૧૩૯) વિવેચનઃ- બૌદ્ધો માત્ર અનુમાનની જ પરાર્થતા માને છે, પ્રત્યક્ષની નહીં. પરંતુ તેમની
આ માન્યતા યોગ્ય નથી, કારણ કે જેમ અનુમાન પ્રસિદ્ધ અર્થનો પ્રકાશ કરવા દ્વારા, સ્વપ્રતીત
પ્રમેયનો બીજાને પ્રત્યાયક બને છે, તેમ પ્રત્યક્ષ પણ પ્રસિદ્ધ અર્થનો પ્રકાશ કરીને, સ્વપ્રતીત પ્રમેયની

○ શાસ્ત્રસંલોક○

(113) “સૌગતમતે નિર્વિકલ્પકં પ્રત્યક્ષમતો ન શબ્દજન્યમિત્યતોऽનુમાનં દૃષ્ટાન્તીકૃત્ય પ્રત્યક્ષસ્યાપિ
પરાર્થતાં સમર્થયતિ।” -ન્યા.હા.।

(114) “યદ્યનુમાનોત્પાદનાદ્વચનમ્ અનુમાનં પ્રત્યક્ષોત્પાદનાત્ વચનમપિ પરાર્થ પ્રત્યક્ષં ભવેત્ નેદં ચતુરસ્ત્રમ્-
‘યથા ગૃહીતસમ્બન્ધસ્મરણે વચનાત્ સતિ।
અનુમાનોદયસ્તદ્વત્ પ્રત્યક્ષોદયઃ ક્વચિત્।।
ત્રિરૂપલિङ્ગસ્મરણે નિયમેનાનુમોદયઃ।

* મૂળ શ્લોકમાં, યદ્યપિ ‘અપિ’ અને ‘ઇવ’ શબ્દનો ઉલ્લેખ નથી, પણ અર્થતઃ તેઓ ગમ્યમાન હોવાથી, તેઓનો લુપ્તરૂપે
નિર્દેશ થયો હોય - એમ જણાય છે.

इति । तदयुक्तम्, निर्विकल्पकाध्यक्षापोहेन व्यवसायरूपस्य प्रत्यक्षस्य प्रागेव साधितत्वात्, तद्गोचरस्य कथंचिद् विकल्पगम्यत्वेन शब्दप्रतिपाद्यत्वात् । तद्यथा अनुमानप्रतीतोऽर्थः परस्मै प्रतिपाद्यमानो वचनरूपापन्नः परार्थमनुमानम्, तथा प्रत्यक्षप्रतीतोऽपि परार्थं प्रत्यक्षम्, परप्रत्यायनस्य तुल्यत्वाद्, ¹¹⁵ वचनव्यापारस्यैव भेदात् ।

૧૪૦. તથા હિ-અનુમાનપ્રતીતં પ્રત્યાયયન્નૈવં વચનયતિ-અગ્નિરત્ર, ધૂમાત્, યત્ર યત્ર ધૂમસ્તત્ર
○ ન્યાયરશ્મિ ○
બીજાને પ્રતીતિ કરાવે છે - એમ પ્રત્યક્ષ-અનુમાન બંનેમાં શ્રોતાને પ્રતીતિ કરાવવાનું પ્રયોજન રહ્યું છે. એથી બંને સમાન રીતે પરાર્થ છે.

પ્રત્યક્ષપ્રતીત વિષયની પ્રતીતિ પરને કઈ રીતે કરાવાય ? તેનો અભિપ્રાય અમે આ રીતે આપીએ છીએ -

બૌદ્ધે જે કહ્યું હતું કે ‘પ્રત્યક્ષનો વિષય બીજાને ન કહી શકાય’ - તે કથન બરાબર નથી, કારણ કે તમે માનેલ નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષનું નિરાકરણ કરીને સવિકલ્પ પ્રત્યક્ષની વાસ્તવિકતા અમે પહેલા જ સિદ્ધ કરી અને વ્યવસાયરૂપ પ્રત્યક્ષનો વિષય કથંચિદ્ વિકલ્પગમ્ય હોવાથી, તેમાં શબ્દપ્રતિપાદ્યતા રહેલી છે. તદ્ = તસ્માત્ યથા = જે રીતે અનુમાનપ્રતીત અર્થ, જ્યારે બીજાને પ્રતિપાદન કરાવવામાં આવે ત્યારે તે (અનુમાન) વચનરૂપતાને પ્રાપ્ત કરીને પરાર્થરૂપ બને છે, તે રીતે પ્રત્યક્ષપ્રતીત અર્થ પણ, જ્યારે બીજાને પ્રતિપાદન કરાવવામાં આવે ત્યારે તે (પ્રત્યક્ષ) પણ વચનરૂપતાને પ્રાપ્ત કરીને પરાર્થરૂપ કેમ ન બને ? બને જ.

આમ પરપ્રત્યાયકતા તો બંનેમાં તુલ્ય છે. હા ! બંનેના વચનપ્રયોગમાં યદ્યપિ ફરક છે, પણ એ ફરક પરાર્થતાની હાનિકારક તો નથી જ. બંનેના વચનપ્રયોગનો ફેરફાર આ રીતે છે -

(૧૪૦) (૧) અનુમાનમાં પરપ્રતીતિ આ રીતે કરાવાય છે - “અહીં અગ્નિ છે, કારણ કે અહીં ધૂમ છે. જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં બધે અગ્નિ અવશ્ય હોય છે, જેમકે રસોડા વગેરેમાં અથવા વૈધર્મ્યથી -જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં કદી ધૂમ ન હોય, જેમકે તળાવ વગેરેમાં - આમ સામેવાળાને ધૂમ-અગ્નિનો

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

स्वप्रतीतार्थमात्रस्य वचनेऽध्यक्षवित्र तु।। न च वचनमात्रादध्यक्षं परस्योदेति।

નનુ ‘પશ્ય મૃગો ધાવતિ’ ઇતિ દૃશ્યતે દર્શનોદયઃ। ન। તત્રાપ્યનુમાનસ્યાનન્તરત્વાત્। તથાહિ -

તદર્થોન્મુખતાયાં સ પશ્યત્યેવં નિયુજ્યતે।

મયા પ્રતીતમેતચ્ચ સામર્થ્યાત્પ્રતિપાદિતમ્।।

‘અભિમુખીભવ મૃગદર્શને’ ઇતિ નિયોગવચનમેતત્। અભિમુખીભાવશ્ચ યથા મમ તથા તવાપિ તત એવમભિમુખીભવને હેતુનાં વ્યાપાર ઇતિ સ્મરન્ પ્રવર્તત ઇતિ અનુમાનમેવ।” - પ્ર.વા.અલં.પૃ.૫૩૪।

(115) “પ્રત્યક્ષેનાપ્યનુમાનેનેવ પ્રસિદ્ધાર્થપ્રકાશનાત્ સ્વપ્રતીતપ્રમેયપ્રત્યાયકત્વાત્ પરાર્થત્વં પ્રતિપાદ્યપ્રયોજનત્વમ્, દ્વયોરપિ પ્રત્યક્ષાનુમાનયોઃ તુલ્યકારણત્વાત્।” - ન્યા.હા.

“પ્રત્યક્ષપરિચ્છિન્નાર્થાભિધાયિવચનં પરાર્થં પ્રત્યક્ષમ્ પરપ્રત્યક્ષહેતુત્વાત્।।” - પ્રમાણન.૩/૨૬, સ્યા.રત્ના.પૃ.૫૫૭।

તત્રાગ્નિઃ, યથા મહાનસાદૌ, વૈધર્મ્યેણ વા, અગ્ન્યભાવે ન ક્વચિદ્ ધૂમઃ, યથા જલાશયાદૌ, તથા ધૂમોડયમ્, તસ્માદ્ ધૂમાદગ્નિરત્રેતિ । અવ્યુત્પન્નવિસ્મૃતસંબન્ધયોસ્તથૈવ પ્રતિપાદયિતું શક્યત્વાત્, સ્મર્યમાણે સંબન્ધે પુનરેવમ્-અગ્નિરત્ર ધૂમોપપત્તેઃ । વૈધર્મ્યેણ-અગ્નિરત્ર, અન્યથા ધૂમાનુપપત્તેઃ ।

૧૪૧. પ્રત્યક્ષપ્રતીતિ પુનર્દર્શયન્નેતાવદ્વક્તિ-પશ્ય રાજા ગચ્છતિ, તતશ્ચ વચનાદ્વિવિધાદપિ સમગ્રસામગ્રીકસ્ય પ્રતિપાદ્યસ્યાનુમેયપ્રત્યક્ષાર્થવિષયા યતઃ પ્રતીતિરુલ્લસતિ, અતો દ્વયોરપિ પરાર્થતેત્યાહ-પરસ્ય તદુપાયત્વાત્ પ્રતિપાદ્યસ્ય પ્રતીતિં પ્રતિ ^{૨૧૬}પ્રતિપાદકસ્થપ્રત્યક્ષાનુમાન-નિર્ણૈતાર્થપ્રકાશનકારણત્વાદિત્યર્થઃ । ^{૨૧૭}એતેન પૂર્વકારિકોક્તોપચારકારણં ચ લક્ષયતિ ^{૧૧૬} ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○
પહેલા સંબંધ ખ્યાલ કરાવે, ત્યારબાદ કહે કે ‘અહીં ધૂમ છે, તેથી (અહીં) અગ્નિ છે.’ ← આમ જેને સંબંધનું જ્ઞાન નથી અથવા સંબંધ ભૂલાઈ ગયો છે તેવા વ્યક્તિને સંબંધનું જ્ઞાન કરાવીને જ અગ્નિનું જ્ઞાન કરાવી શકાય.

પરંતુ જે વ્યક્તિને સંબંધનો ખ્યાલ હોય અને સંબંધનું સ્મરણ થતું હોય, તે વ્યક્તિને અગ્નિનું અનુમાન કરાવવા - “અહીં અગ્નિ છે, કારણ કે ધૂમ જોવાય છે. વૈધર્મ્યથી - અહીં અગ્નિ છે. નહીંતર ધૂમ પણ ન હોત” - આટલું કહેવું પર્યાપ્ત છે, કારણ કે તે વ્યક્તિને આટલા કથનથી જ અગ્નિનું જ્ઞાન થવું શક્ય છે. આમ પરાર્થ માટે અનુમાનનો વચનપ્રયોગ અલગ રીતે થાય છે.

(૧૪૧) (૨) પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ અર્થને બતાડવા - ‘જુઓ જુઓ રાજા જાય છે’ - આટલું કહેવું જ પર્યાપ્ત છે, કારણ કે આટલા કથનથી જ શ્રોતાને પ્રત્યક્ષપ્રતીતિ અર્થનો બોધ થઈ જાય છે. આમ પરાર્થ માટે પ્રત્યક્ષનો વચનપ્રયોગ અલગ રીતે થાય છે.

આમ બંને પ્રકારના વચનપ્રયોગ દ્વારા, સમગ્ર-સામગ્રી જેમાં હાજર છે, તેવા શ્રોતાને અનુમેય કે પ્રત્યક્ષ એવા અર્થનો બોધ થાય છે એટલે બંનેમાં પરાર્થતાની સિદ્ધિ થાય છે.

બંનેની પરાર્થતા બતાવવા જ શ્લોકમાં કહ્યું છે - ‘પરસ્ય તદુપાયત્વાત્’ અર્થાત્ શ્રોતાની પ્રતીતિ માટે, વક્તામાં રહેલ પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન નિર્ણૈત અર્થના પ્રકાશનનું કારણ હોવાથી (બંનેમાં પરાર્થતા

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૧૬) પ્રતિપાદકસ્થેત્યાદિ । પ્રતિપાદકસ્થં પ્રત્યક્ષાનુમાનનિર્ણૈતાર્થસ્ય પ્રકાશ્યતેડર્થઃ પરેભ્યોનેનેતિ પ્રકાશનં વચનં કારણં યસ્ય પરસ્ય, તસ્ય ભાવસ્તત્ત્વં તસ્માત્ । (૨૧૭) એતેનેતિ । પરપ્રતીતિં પ્રતિ વચનસ્યોપાયતાપ્રદર્શનેન પૂર્વકારિકોક્તેતિ વાક્યં તદુપચારતઃ ઇતિ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(116) "તદ્વાક્યં ન જ્ઞાનં કથં જડસ્ય પ્રામાણ્યમ્... પ્રતિપાદ્યગતં પ્રતિપાદકગતં વા જ્ઞાનં તત્રોપચર્યતે ।" -ન્યા.હા. । "તદ્વચનમપિ તદ્દેતુત્વાત્ ।" -પરીક્ષમુ. ૩/૫૬ । "તદ્વચનમપિ તદ્વર્થપરામર્શવચનમપિ તદ્દેતુત્વાત્ જ્ઞાનલક્ષણમુખ્યાનુમાનહેતુત્વાદુપચારેણ પરાર્થાનુમાનમુચ્યતે । ઉપચારનિમિત્તં ઘાસ્ય પ્રતિપાદકપ્રતિપાદ્યાપેક્ષ્યાનુમાનકાર્યકારણત્વમ્ ।" -પ્રમેયક.પૃ.૩૭૮ ।

૧૪૨. યવ્યોક્તમ્- ન શબ્દાત્ પરસ્ય પ્રત્યક્ષોત્પત્તિઃ, ^{૨૧૮}તસ્ય વિકલ્પજનકત્વાત્, પ્રત્યક્ષસ્ય સ્વલક્ષણવિષયત્વેન નિર્વિકલ્પકત્વાત્ । તદ્યુક્તમ્, સામાન્યવિશેષાત્મકાર્થવિષયસ્ય નિર્ણયરૂપસ્ય તસ્ય કથંચિદેકવિષયતા શબ્દોત્પાદ્યત્વાવિરોધાત્, એવંવિધસ્ય ચ પ્રાગેવ સમર્થનાત્ ।

૧૪૩. ચક્ષુરાદિસામગ્રીતસ્તદુત્પદ્યતે ન શબ્દાદિતિ ચેત્ । અનુમાનમપિ પ્રત્યક્ષાદિનિશ્ચિતાદ્ હેતોરવિસ્મૃતસંબન્ધસ્ય પ્રમાતુરુલ્લસતિ, ન શબ્દાત્, અતસ્તસ્યાપિ પરાર્થતા વિશીર્યેત્ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

છે.) આમ કહેવા દ્વારા, પૂર્વની કારિકામાં વાક્યને ઉપચારથી પ્રમાણ કહ્યું, તે ઉપચારનું કારણ બતાવ્યું - વાક્ય એ શ્રોતાને અર્થપ્રતીતિનું કારણ હોવાથી ઉપચારથી પ્રમાણ છે.

(૧૪૨) બૌદ્ધે જે કહ્યું હતું કે “શબ્દ દ્વારા બીજાને પ્રત્યક્ષ ન કરાવી શકાય, કારણ કે શબ્દ તો માત્ર વિકલ્પનો જ જનક છે, જ્યારે પ્રત્યક્ષ તો શુદ્ધ સ્વલક્ષણનો જ ગ્રાહી હોવાથી નિર્વિકલ્પ છે” - એ વાત પણ યુક્ત નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ એ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ અર્થનું નિર્ણયાત્મક છે, એટલે પ્રત્યક્ષ અને શબ્દનો વિષય, કથંચિદ્ એક છે (શબ્દનો વિષય પણ તેવો જ અર્થ છે) એટલે શબ્દથી પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થઈ શકે તેમાં વાંધો નથી. અને વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે, પ્રત્યક્ષ તદ્વિષયક છે એ અમે પૂર્વે જ બતાવી ચૂક્યા છીએ.

પ્રશ્ન:- પ્રત્યક્ષ અને શબ્દનો વિષય એક હોય એટલા માત્રથી શબ્દ તે પ્રત્યક્ષજનક શી રીતે બને?

ઉત્તર:- પોતાના પ્રત્યક્ષ દ્વારા જે (સામાન્ય-વિશેષાત્મક) અર્થ ગૃહીત છે, તે જ અર્થનો ગ્રાહક શબ્દ પણ છે, તેથી પ્રત્યક્ષપ્રતીત અર્થનો શબ્દ દ્વારા બીજાને પણ બોધ કરાવી શકાય છે, એટલે શબ્દ દ્વારા, બીજાને તદ્વિષયક (પ્રત્યક્ષપ્રતીત અર્થવિષયક) પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી શબ્દ તે પ્રત્યક્ષનો જનક બની શકે છે.

બૌદ્ધ:- પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ તો ચક્ષુ વગેરે સામગ્રીથી થાય છે, શબ્દથી નહીં. તો પછી શબ્દ દ્વારા બીજાને પ્રત્યક્ષ શી રીતે કરાવી શકાય ?

જૈન:- આ વાત તો અનુમાન અંગે પણ લાગુ પડશે, કારણ કે અવિસ્મૃતસંબંધવાળા પ્રમાતાને પ્રત્યક્ષદૃષ્ટ હેતુથી જ અનુમાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, શબ્દથી નહીં. તો પછી શબ્દ દ્વારા, બીજાને અનુમાન પણ શી રીતે કરાવી શકાય ? અને એથી તો અનુમાન પણ પરાર્થ નહીં બને.

(૧૪૩) બૌદ્ધ:- સમર્થ હેતુનું કથન કરતું હોવાથી, અનુમાનપ્રયોગરૂપ વચનને અમે પરાર્થ કહીએ છીએ.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૧૮) તસ્યેતિ । પ્રત્યક્ષસ્ય । (૨૧૯) એકવિષયતયેતિ । શબ્દેન સહેતિ શેષઃ, અયમભિપ્રાયઃ- સામાન્યવિશેષાત્મકં વસ્તુ શબ્દાનાં ગોચરઃ, પ્રત્યક્ષમપિ કથંચિત્ સામાન્યવિશેષાત્મકવસ્તુવિષયમ્, તતઃ સામાન્યવિશેષાત્મકોઽર્થઃ પ્રત્યક્ષપ્રતિપત્તઃ પરસ્મૈ પ્રતિપાદ્યમાનઃ પરાર્થપ્રત્યક્ષં ભવતિ ।। ૧૧ ।।

સમર્થહેતુકથનાત્ તત્ર વચનસ્ય પરાર્થતેતિ ચેત્, અત્રાપિ દર્શનયોગ્યાર્થપ્રતિપાદનાદિતિ બ્રૂમઃ ।
તત્ર પ્રત્યક્ષપરોક્ષયોઃ પારાર્થ્ય પ્રતિ વિશેષોપલબ્ધિરિતિ મુચ્યતાં પક્ષપાતઃ ॥ ૧૧ ॥

૧૪૪. તદેવં દ્વયોરપિ પરાર્થતાં પ્રતિપાદ્ય તત્સ્વરૂપમાહ-

પ્રત્યક્ષપ્રતિપન્નાર્થપ્રતિપાદિ ચ યદ્વચઃ ।

પ્રત્યક્ષં પ્રતિભાસસ્ય નિમિત્તત્વાત્તદુચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

¹¹⁷ યદ્વચઃ પ્રત્યક્ષપ્રતિપન્નાર્થપ્રતિપાદિ સાક્ષાત્કારિજ્ઞાનગોચરકથનચતુરં તત્ પ્રત્યક્ષમુચ્યત
इति संबन्धः । ^{૨૨૦}તત્ત્વ ^{૨૨૧}પ્રત્યક્ષરૂપમેવોચ્યમાનં પ્રત્યક્ષં, વિપ્રતિપન્નં પ્રતિ પુનરનુમાન-
○ ન્યાયરશ્મિ ○

જૈન:- એ રીતે તો દર્શન-પ્રત્યક્ષયોગ્ય અર્થનું યથાર્થતયા પ્રતિપાદન કરતું હોવાથી, પ્રત્યક્ષને પણ
પરાર્થ કેમ ન મનાય ? આમ પરાર્થતાને આશ્રયીને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષની કોઈ વિશેષતા નથી, તેથી
'પ્રત્યક્ષ પરાર્થ નથી, માત્ર અનુમાન જ પરાર્થ છે' એવો પક્ષપાત છોડી દો. (૧૧)

(૧૪૪) આમ પ્રત્યક્ષ-અનુમાન બંનેમાં પરાર્થતાની સિદ્ધિ કરીને, તેમના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન
કરવા, ગ્રંથકારશ્રી પ્રથમ પરાર્થ પ્રત્યક્ષના સ્વરૂપને કહે છે -

○ પરાર્થ પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ ○

શ્લોકાર્થ:- જે વચન પ્રત્યક્ષપ્રતીત અર્થનું પ્રતિપાદક છે, તેને (પરાર્થ) પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, કારણ
કે (એ વચન) પ્રતિભાસનું કારણ છે. (૧૨)

વિવેચન:- જે વચન પ્રત્યક્ષપ્રતિપન્ન એવા અર્થનું પ્રતિપાદક હોય, અર્થાત્ સાક્ષાત્કારી જ્ઞાનના
વિષયનું કથન કરવામાં ચતુર હોય, તેને 'પરાર્થપ્રત્યક્ષ' કહેવાય છે.

અહીં આ વાતનો ખાસ ખ્યાલ રાખવો - વચન દ્વારા, પ્રત્યક્ષપ્રતિપન્ન અર્થનું જો પ્રત્યક્ષરૂપે
પ્રતિપાદન થાય, તો જ તે (વચન) પરાર્થપ્રત્યક્ષ કહેવાય. જેમકે 'જુઓ મૃગલાઓ દોડે છે' અહીં
વચન દ્વારા, પ્રત્યક્ષપ્રતિપન્ન મૃગાદિનું પ્રત્યક્ષરૂપે જ પ્રતિપાદન થાય છે, માટે આ (વચન) ને
પરાર્થપ્રત્યક્ષ કહી શકાય.

પરંતુ પ્રત્યક્ષપ્રતીત એવા અર્થને પણ વિપ્રતિપન્ન વ્યક્તિને, અનુમાન પ્રયોગ દ્વારા કહેવાય તો
તે પરાર્થાનુમાન જ બને. જેમકે શબ્દ પ્રત્યક્ષથી અનિત્ય જણાય છે, છતાં તેને નિત્ય માનતા
મીમાંસકોને 'શબ્દઃ અનિત્ય કૃતકત્વાત્' એ રીતે કહેવાય, તો તે પરાર્થાનુમાન બને છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૨૦) તત્ત્વેતિ । વચઃ । (૨૨૧) પ્રત્યક્ષરૂપમિતિ । પશ્ય મૃગો યાતિ ઇતિ પ્રત્યક્ષરૂપતયા
પ્રતિપાદકત્વાદ્વચોऽપિ તથોચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(117) "યદ્વચઃ પ્રત્યક્ષપ્રતિપન્નાર્થપ્રતિપાદિ સાક્ષાત્કારિજ્ઞાનગોચરકથનચતુરં તત્પ્રત્યક્ષમુચ્યતે । તત્ત્વ
પ્રત્યક્ષરૂપમેવોચ્યમાનં પ્રત્યક્ષં । વિપ્રતિપન્નં પ્રતિ અનુમાનદ્વારેણોચ્યમાનમનુમાનમેવ ।" - ન્યા.હા. ।

દ્વારેણોચ્યમાનમનુમાનમેવેતિ ।

૧૪૫.¹¹⁸ ચશબ્દેનાનેકાર્થત્વાદ્ દર્શયતિ-વચનં કુતઃ પ્રત્યક્ષમ્ ઇત્યાહ-પ્રતિભાસસ્ય નિમિત્તત્વાત્ પ્રતિપાદ્યપ્રત્યક્ષપ્રકાશહેતુત્વાદ્ ઉપચારેણોચ્યત ઇત્યર્થઃ ॥ ૧૨ ॥

અનુમાનમાહ-

સાધ્યાવિનાભુવો હેતોર્વચો યત્પ્રતિપાદકમ્ ।

પરાર્થમનુમાનં તત્પક્ષાદિવચનાત્મકમ્ ॥ ૧૩ ॥

૧૪૬. હિનોતિ ગમયતિ અર્થમિતિ હેતુઃ, તસ્ય સાધ્યાવિનાભુવઃ પ્રાહ્નિરુપિતસ્ય યદ્વચઃ પ્રતિપાદકં સંદર્શકં તદ્ અનુમાનપ્રકાશહેતુત્વાત્ પરાર્થમનુમાનમ્ । તત્કીદૃશમિત્યાહ-પક્ષો વક્ષ્યમાણલક્ષણઃ સ આદિર્યેષાં હેતુદૃષ્ટાન્તોપનયનિગમનાદીનાં તાનિ તથા, તેષાં વચનાનિ પ્રતિપાદકા ધ્વનયઃ, તાન્યેવાત્મા સ્વરૂપં યસ્ય તત્ પક્ષાદિવચનાત્મકમ્¹¹⁹ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૧૪૫) શ્લોકમાં મૂકેલ ‘ચ’ શબ્દ અનેકાર્થક હોવાથી, તેના દ્વારા એવો પ્રશ્નોત્તર સૂચિત થાય છે, કે વચન તો અચેતનસ્વરૂપ છે તો તેને પરાર્થ પ્રત્યક્ષ શી રીતે કહેવાય ? ઉત્તર - જેના માટે વચનપ્રયોગ કરાય છે, તે શ્રોતા પ્રતિપાદ્ય છે, તે શ્રોતાના પ્રત્યક્ષપ્રતિભાસનું કારણ ‘વચન’ છે, તેથી વચનરૂપ કારણમાં શ્રોતાના પ્રત્યક્ષરૂપ કાર્યનો ઉપચાર કરીને, ઔપચારિક રીતે વચનનો પણ પ્રત્યક્ષરૂપે વ્યપદેશ કરવો શક્ય છે. આ પ્રમાણે પરાર્થપ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. (૧૨)

હવે પરાર્થાનુમાનનું સ્વરૂપ બતાવવા ગ્રંથકારશ્રી પ્રસ્તુત શ્લોકને જણાવે છે -

○ પરાર્થાનુમાનનું સ્વરૂપ ○

શ્લોકાર્થઃ- જે વચન સાધ્ય અવિનાભાવી (સાધ્ય વિના ન રહેનાર) એવા હેતુનું પ્રતિપાદક હોય, તેને પરાર્થાનુમાન કહેવાય છે અને તે પક્ષાદિવચનાત્મક છે. (૧૩)

(૧૪૬) વિવેચનઃ- જે સાધ્યરૂપ અર્થને જણાવે તેને ‘હેતુ’ કહેવાય છે, આ હેતુ એવો હોવો જોઈએ, કે જેનું અસ્તિત્વ સાધ્ય વિના ન જ હોય. આવા હેતુનું પ્રતિપાદક વચન, તે બીજાને અનુમાન કરાવવામાં કારણ હોવાથી ‘પરાર્થાનુમાન’ કહેવાય છે. આ પરાર્થાનુમાન પક્ષ, હેતુ, દૃષ્ટાંત, ઉપનય અને નિગમન આદિના વચન સ્વરૂપ છે.

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(118) "ચશબ્દેનાનેકાર્થત્વાત્ દર્શયતિ - વચનં કુતઃ પ્રત્યક્ષમિત્યાહ પ્રતિભાસસ્ય નિમિત્તત્વાત્ પ્રતિપાદ્યપ્રત્યક્ષપ્રકાશહેતુત્વાદુપચારેણોચ્યત ઇત્યર્થઃ।" -ન્યા.હા.।

(119) "પઞ્ચાવયવેન વાક્યેન સ્વનિશ્ચિતાર્થપ્રતિપાદનં પરાર્થાનુમાનમ્।" -પ્રશસ્ત.પૃ.૫૭૭। "પક્ષહેતુવચનાત્મકં પરાર્થાનુમાનમ્ ઉપચારાત્।" -પ્રમાણન. ૩/૨૩। "પક્ષાદિવચનાનીતિ સાધનમ્" -ન્યાયમુખ્ય। "તત્ર પક્ષાદિવચનાનિ સાધનમ્, પક્ષહેતુદૃષ્ટાન્તવચનૈર્હિ પ્રાશ્નિકાનામપ્રતીતોઽર્થઃ પ્રતિપાદ્યત ઇતિ।" -ન્યાયપ્રવેશ।

૧૪૭. નનુ ચ હેતુપ્રતિપાદકં વચઃ પરાર્થમનુમાનમિત્યભિધાય તત્ પક્ષાદિવચનાત્મકમિતિ વદતઃ પૂર્વાપરવ્યાહતા ^{૨૨૨}વાચોયુક્તિઃ, નૈતદસ્તિ, એવં મન્યતે નૈકઃ પ્રકારઃ પરાર્થાનુમાનસ્ય, કિં તર્હિં યથા પરસ્ય સુખેન પ્રમેયપ્રતીતિર્ભવતિ તથા યત્નતઃ પ્રત્યાયનીયઃ । તત્ર દશાવયવં સાધનં પ્રતિપાદનોપાયઃ । તદ્યથા-પક્ષાદયઃ પઞ્ચ, તચ્છુદ્ધયશ્ચ । તત્ર યદા પ્રતિપાદ્યપ્રક્રમાદેવ નિર્ણીત-પક્ષો ^{૨૨૩}અવિસ્મૃતદૃષ્ટાન્તઃ સ્માર્યપ્રતિબન્ધગ્રાહકપ્રમાણો વ્યુત્પન્નમતિત્વાત્ શેષાવયવાભ્યૂહનસમર્થશ્ચ ભવતિ, યદ્વા અત્યન્તાભ્યાસેન ^{૨૨૪}પરિકર્મિતમતિત્વાત્ તાવતૈવ પ્રસ્તુતપ્રમેયમવબુદ્ધ્યતે, તદા હેતુપ્રતિપાદનમેવ ક્રિયતે, શેષાભિધાનસ્ય શ્રોતૃસંસ્કારાકારિતયા નૈરર્થક્યાદિત્યાદૌ હેતુપ્રતિપાદનં સૂત્રકૃતા પરાર્થમનુમાનમુક્તમ્ ।

૧૪૮. યદા તુ પ્રતિપાદ્યસ્ય નાદ્યાપિ પક્ષનિર્ણયઃ, તદા ^{૨૨૫}અકાણ્ડ એવ હેતુપન્યાસોડદૃષ્ટમુદ્ગર-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૧૪૭) પ્રશ્ન:- પહેલા તમે કહ્યું કે “જે વચન હેતુનું પ્રતિપાદક હોય તે પરાર્થાનુમાન કહેવાય” અને હવે તમે કહો છો કે “પરાર્થાનુમાન પક્ષાદિવચન સ્વરૂપ હોય છે” - આ રીતનું કથન શું પૂર્વાપરવ્યાહત ન બને ?

ઉત્તર:- અમે કંઈ પરાર્થાનુમાન એક જ પ્રકારનું છે, એવું માનતા નથી, પણ જે રીતે બીજાને સુખેથી પ્રમેય અર્થની પ્રતીતિ થાય તે રીતે પ્રયત્ન કરીને તેને પ્રતીતિ કરાવવી જોઈએ. તેમાં પ્રતિપાદનનો ઉપાય દશ અવયવવાળો પ્રયોગ છે - પક્ષાદિ પાંચ અને તે પાંચની શુદ્ધિ.

“તેમાં જ્યારે શ્રોતાને પ્રસંગથી જ પક્ષનો નિર્ણય થયો હોય (નિર્ણીતપક્ષ), દૃષ્ટાંતને ન ભૂલ્યો હોય (અવિસ્મૃતદૃષ્ટાંત) પ્રતિબંધ-સંબંધ-વ્યાપ્તિગ્રાહક પ્રમાણ યાદ હોય (સ્માર્યપ્રતિબંધગ્રાહકપ્રમાણ) અને વ્યુત્પન્નમતિ હોવાથી જે વ્યક્તિ શેષ અવયવોને ગ્રહણ કરવામાં પણ સક્ષમ હોય અથવા અત્યંત અભ્યાસના કારણે જેની મતિ પરિકર્મિત થઈ હોય, તેવા વ્યક્તિને તો માત્ર હેતુનું પ્રતિપાદન કરવાથી જ પ્રમેયનું અનુમાન થઈ જાય છે. તેથી આવા જીવોને તો માત્ર હેતુનું જ પ્રતિપાદન કરાય છે, પક્ષાદિનું નહીં, કારણ કે શેષ અવયવોનું પ્રતિપાદન શ્રોતાને કોઈ સંસ્કાર કરતું ન હોવાથી નિરર્થક છે” - આ આશયને ધ્યાનમાં રાખીને, ગ્રંથકારશ્રીએ માત્ર હેતુપ્રતિપાદનને જ પરાર્થાનુમાન કહ્યું.

(૧૪૮) પરંતુ જે શ્રોતાને હજી પક્ષનિર્ણય થયો નથી, તે શ્રોતાને અકાંડે (અકાળે) સીધો હેતુનો જ ઉપન્યાસ કરવો એ તો અચાનક ન જોયેલા મુદ્ગરના પતન જેવો લાગે છે. ભાવ એ છે કે ‘વહ્નિઃ, ધૂમાત્’ એટલું જ કહેવાથી કેટલાકને પ્રસંગાદિથી જણાઈ જાય કે પર્વતની વાત ચાલે છે, પણ

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૨૨) વાચોયુક્તિરિતિ । પશ્યદ્વાન્દિશો હરયુક્તિદણ્ડે (સિ. હે. ૩-૨-૩૨) इति षष्ठ्या अलुक्समासः । (૨૨૩) અવિસ્મૃતેત્યાદિ । દૃષ્ટાન્તેન સ્માર્યઃ સ ચાસૌ પ્રતિબન્ધો વ્યાપ્તિશ્ચ તસ્ય ગ્રાહકમ્, તચ્ચ તત્પ્રમાણં ચ, તતો ન વિસ્મૃતં તદ્ યસ્ય સ તથા । (૨૨૪) પરિકર્મિતમતિત્વાદિતિ । પરિકર્મ સંજાતમસ્યા इति, તારકાદેરાકૃતિગણત્વાદિતચ્છ્રત્યયઃ, તતઃ પરિકર્મિતા મતિર્યસ્યેતિ વિગ્રહઃ । (૨૨૫) અકાણ્ડે અપ્રસ્તાવે ।

પાતાયમાનઃ સ્યાદિતિ પક્ષોઽપિ નિર્દિશ્યતે । તથાસ્મર્યમાણે પ્રતિબન્ધગ્રાહિણિ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્તોઽપિ વર્ણ્યત, અન્યથા હેતોઃ સામર્થ્યાનવગતેઃ । સ્મૃતેઽપિ પ્રમાણે દાર્ષ્ટાન્તિકે યોજયિતુમજાનાનસ્યોપનયો દર્શ્યતે; તથાપિ સાકાઙ્ક્ષસ્ય નિગમનમુચ્યતે, અન્યથા નિરાકુલપ્રસ્તુતાર્થાસિદ્ધેઃ । તથા યત્ર પક્ષાદૌ સ્વરૂપવિપ્રતિપત્તિસ્તત્ર તચ્છુદ્ધિઃ પ્રમાણેન કર્તવ્યા, ઇતરથા તેષાં સ્વસાધ્યાસાધનાત્ । સર્વેષાં ચામીષાં સાધનાવયવત્વમ્, પ્રતિપાદ્યપ્રતીત્યુપાયત્વાત્ ।

૧૪૯. નનુ ચ સ્વનિશ્ચયવત્ પરનિશ્ચયોત્પાદનં પરાર્થમનુમાનમુક્તમ્, ન ચ સ્વાર્થાનુમાનકાલે ક્રમોઽયમનુભૂયતે, સંબન્ધવેદિનો હેતુદર્શનમાત્રાત્ સાધ્યપ્રતીતિસિદ્ધેઃ, ન હિ પ્રતિપત્તા પક્ષં કૃત્વા

○ ન્યાયરશ્મિ ○

કેટલાકને થાય કે શું વાત ચાલે છે ? એટલે પહેલા પક્ષ કહેવો પડે.

તથા જો તે વ્યક્તિને પ્રતિબંધગ્રાહી (ઉહ) પ્રમાણનું સ્મરણ ન થતું હોય તો દૃષ્ટાંતનું વર્ણન પણ કરવું પડે, વસ્તિ-ધૂમની વ્યાપ્તિ મહાનસાદિમાં જોઈ છે, એ જેને યાદ હોય તેને દૃષ્ટાંતની જરૂર ન પડે, પણ યાદ ન હોય તો દૃષ્ટાંત કહેવું પડે.

તથા પ્રતિબંધગ્રાહક પ્રમાણ યાદ આવવા છતાં, જે દાર્ષ્ટાંતિકમાં જોડી ન શકે, અર્થાત્ વસ્તિની ધૂમમાં વ્યાપ્તિ જણાવા છતાં, પર્વતમાં ધૂમ છે, માટે વસ્તિ હોવો જોઈએ, એવી ઘટના કરી ન શકે, તેના માટે ઉપનય પણ કહેવો પડે.

ઉપનય પછી પણ જેને આકાંક્ષા ઊભી રહે, કે આ બધું શેના માટે કહ્યું ? તો નિગમન પણ કરે - ‘તસ્માત્ પર્વતો વહ્નિમાન’ જેથી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય.

તથા જો તે વ્યક્તિને પક્ષ આદિ અંગે વિપ્રતિપત્તિ હોય- અર્થાત્ આ પક્ષ બની શકે કે નહીં... વગેરે શંકાઓ હોય, તો પક્ષાદિ પાંચની પ્રમાણોથી શુદ્ધિ પણ કહેવી પડે. જો પક્ષાદિની શુદ્ધિ ન કહેવામાં આવે તો તે પક્ષાદિથી સાધ્યસિદ્ધિ થઈ શકે નહીં.

તથા આ બધાને સાધનના (સિદ્ધિના) અવયવરૂપે માનવાનું કારણ પણ એ જ કે એ બધા શ્રોતાને પ્રતીતિ કરાવવાના ઉપાય છે - આ અપેક્ષાએ પરાર્થાનુમાન પક્ષાદિવચનાત્મક પણ હોય છે. એમ પરાર્થાનુમાનનો ઉદ્દેશ ટુંકમાં એટલો જ છે કે ‘સામેવાળા વ્યક્તિને જેમ સરળતાથી પ્રમેયનો બોધ થાય તેમ વચનપ્રયોગ કરવો’.

○ હેતુની જેમ પક્ષાદિ સાધન ન બની શકે - પૂર્વપક્ષ ○

(૧૪૮) પૂર્વપક્ષ:- “સ્વનિશ્ચયની જેમ પરને નિશ્ચય કરાવવો” તેને તમે પરાર્થાનુમાન કહો છો, પરંતુ પરને નિશ્ચય કરાવનાર એવા પરાર્થાનુમાનમાં જે કમ બતાવ્યો, એ કમ સ્વાર્થાનુમાનમાં તો જોવાતો નથી, કારણ કે જેને સાધ્ય-સાધનના સંબંધનું જ્ઞાન છે તે વ્યક્તિને તો માત્ર હેતુથી જ સાધ્યનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. તે વ્યક્તિ નથી તો પક્ષ કરીને હેતુને જોવા ઊભી રહેતી ! અને નથી તો દૃષ્ટાંત વગેરેની રચના કરવા લાગતી ! કારણ કે એવું ક્યાંય જોવાતું નથી.

તતો હેતું નિમાલયતિ, નાપિ દૃષ્ટાન્તાદિકં વિરચયતિ, તથા પ્રતીતેરભાવાત્, કિં ચાન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં હેતોરેવ સામર્થ્યમુચ્ચીયતે, ન પક્ષાદીનામ્, તદ્વ્યતિરેકેનાપિ સાધ્યસિદ્ધેઃ તથાપિ તેષાં સાધનાંશત્વકલ્પનેऽનવસ્થાપ્રસङ્ગાત્ । યદિ ચ ^{૨૨૬}તત્સામર્થ્યં સ્યાત્, તદા પક્ષોપન્યાસમાત્રાદેવ સાધ્યાવગતેઃ હેતુરાનર્થક્યમશ્નુવીત, ઉત્તરાવયવાશ્ચ; એવં હિ તત્સામર્થ્યં સિદ્ધ્યેન્નાન્યથા । તસ્માદ્દ્ય એવ પરનિરપેક્ષં સાધ્યં બોધયતિ સ એવ હેતુઃ સાધનમ્, ન પક્ષાદય ^{૧૨૦} ઇતિ ।

૧૫૦. અત્રોચ્યતે-સ્વનિશ્ચયવત્ પરનિશ્ચયોત્પાદનં પરાર્થમનુમાનમુક્તમિત્યાદિ યદુક્તં તદયુક્તમ્, કેવલં તદર્થં ન જાનીષે, નિશ્ચયાપેક્ષયૈવ વતિના તુલ્યતાભિધાનાત્, ન પુનઃ સર્વસામાન્યમભિપ્રેતમ્,

○ ન્યાયરશ્મિ ○
બીજી વાત, હેતુનું પ્રતિપાદન કરો તો સાધ્યનો બોધ થાય છે, (અન્વય) ન કરો તો નથી થતો (વ્યતિરેક) એટલે હેતુ જ સાધ્યપ્રતિપાદનમાં સમર્થ છે, પક્ષાદિ નહીં, કારણ કે પક્ષાદિ વિના પણ સાધ્યસિદ્ધિ તો શક્ય જ છે, છતાં પણ પક્ષાદિને સાધન (સિદ્ધિ) ના અંશરૂપે સ્વીકારશો તો અનવસ્થા આવશે - બીજા અનેક (ચક્ષુરાદિ) સાધનના અંશ બનશે.

જો સાધનને સિદ્ધ કરવા પક્ષાદિનું સામર્થ્ય હોય તો તેના કથનથી જ સાધ્ય સિદ્ધિ થઈ જશે અને હેતુનો પ્રયોગ તો નિરર્થક જ બનશે - આવું હોય તો જ સાધ્યસિદ્ધિ માટે પક્ષાદિનું વાસ્તવિક સામર્થ્ય સિદ્ધ થાય, અન્યથા નહીં, પણ આવું તો જોવાતું નથી.

તેથી જે પરનિરપેક્ષ રહીને (=બીજા કોઈની અપેક્ષા રાખ્યા વિના) સાધ્યનો નિશ્ચય કરાવે, તેવા હેતુને જ 'સાધન' તરીકે લઈ શકાય, હેતુની અપેક્ષા રાખતા પક્ષ વિગેરેને નહીં.

○ હેતુની જેમ પક્ષાદિ પણ સાધન છે - ઉત્તર પક્ષ ○

(૧૫૦) ઉત્તરપક્ષઃ- "સ્વનિશ્ચયની જેમ પરને નિશ્ચય કરાવવો તેને પરાર્થાનુમાન કહેવાય વગેરે" - તે બધું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે અમારો કહેવાનો આશય જ તમે સમજ્યા નથી.

'સ્વનિશ્ચયવત્' માં મૂકેલ 'વત્' શબ્દથી, માત્ર નિશ્ચયરૂપ અંશને લઈને જ સ્વાર્થ અને પરાર્થ અનુમાનની સામ્યતા જણાવી છે. એટલે 'જેમ સ્વાર્થાનુમાનમાં નિશ્ચય થાય તેમ પરાર્થાનુમાનમાં પણ નિશ્ચય થવો' - એમ માત્ર નિશ્ચય અંશને લઈને જ બંનેની સમાનતા છે, સર્વાંશે નહીં.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૨૬) તત્સામર્થ્યમિતિ । પક્ષાદીનાં સામર્થ્યમ્ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(120) "પક્ષસ્ય પ્રયોજનાભાવતઃ પ્રયોગાનુષ્પત્તેઃ; સર્વત્ર ગમ્યમાન એવાસ્મિન્ સાધનાત્ સાધ્યસમ્પ્રતિપત્યુપપત્તેઃ... સ કેવલઃ સાધ્યમર્થ પ્રતિપાદયેત્, હેતુપન્યાસસમન્વિતો વા ? યદિ કેવલઃ; હેતુપન્યાસો વ્યર્થઃ; પ્રતિજ્ઞાપ્રયોગમાત્રાદેવ તત્પ્રતિપત્તેઃ સજ્જાતત્વાત્ । અથ હૈતુપન્યાસસમન્વિતઃ; તર્હિ હેતોરેવ તત્ર સામર્થ્યોપપત્તેઃ કિં પ્રયોગેણિતિ ।" - ન્યાયકુ.પૃ.૪૩૫ ।

"અસાધનાઙ્ગભૂતત્વાત્ પ્રતિજ્ઞાઽનુપયોગિની ।" - તત્ત્વસં.પૃ.૪૮ । "તત્પક્ષવચનં વતુરભિપ્રાયનિવેદને । પ્રમાણં સંશયોત્પત્તેઃ તતઃ સાક્ષાત્ર સાધનમ્ ।" - પ્રમાણવા.૪/૧૬-૨૩, હેતુવિ.પ્ર.પરિ. ।

અન્યથા ધ્વનિમનુચ્ચારયન્ સ્વાર્થાનુમાને સાધ્યમવબુધ્યતે इति, તદનુચ્ચારણેન પરનિશ્ચયોત્પાદનં પ્રસજ્યેત, ન ચૈતદસ્તિ, શબ્દાનુચ્ચારણે પરપ્રતિપાદનાસંભવાત્, તદર્થ શબ્દાઙ્ગીકરણે યેન વિના પરપ્રતિપાદનાસંભવઃ તત્તદુરરીકર્તવ્યમ્, સમાનન્યાયાત્ । ન ચ પક્ષાદિવિરહે પ્રતિપાદ્યવિશેષઃ પ્રતિપાદયિતું શક્યઃ હેતુગોચરાદિ^{૨૨૭} તત્સાધ્યાર્થપ્રતીતિવિકલતયા તસ્ય સાકાઙ્ક્ષત્વાત્, તથા ચ બુભુત્સિતાર્થબોધાભાવાદપ્રત્યાયિત એવ તિષ્ઠેત્, અતસ્તદ્બોધનાર્થ પક્ષાદયો દર્શનીયાઃ, इति તેऽપિ સાધનાંશાઃ સ્યુઃ ।

૧૫૧. યવ્ચોત્તમ-¹²¹ અન્વયવ્યતિરેકાનુકરણાભાવાન્ સાધનમ્, હેતુમાત્રાદપિ સાધ્યસિદ્ધેઃ, તદયુક્તમ્, અવિપ્રતારકતાનિશ્ચિતપુરુષવચનમાત્રાદપિ અગ્નિરત્ર इत्यादિરૂપાત્ ક્વચિત્પ્રમેયોऽર્થઃ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જો બંને વચ્ચે સર્વાંશે સમાનતા હોત, તો સ્વાર્થાનુમાનમાં જેમ વચનોચ્ચાર વિના જ સાધ્યનો નિશ્ચય થાય છે, તેમ પરાર્થાનુમાનમાં પણ વચનોચ્ચાર વિના જ, બીજાને સાધ્યનો નિશ્ચય થઈ જશે. પણ આવું તો જોવાનું નથી, કારણ કે વચનોચ્ચાર વિના તો પરપ્રતિપાદન જ અશક્ય છે - આમ સ્વાર્થાનુમાનમાં ન હોવા છતાં, પરાર્થાનુમાનમાં તો વચનોચ્ચારની આવશ્યકતા રહે જ છે.

આમ પરાર્થાનુમાનમાં જેમ તમે ‘વચનોચ્ચાર’ સ્વીકારો છો, તેમ એ જ ન્યાયે જેના વિના પરપ્રતિપાદન અશક્ય બનતું હોય તે બધી જ વસ્તુનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

કેટલાક શ્રોતા એવા હોય છે, કે પક્ષાદિ વિના તેમને બોધ કરાવી શકાતો નથી, કારણ કે પક્ષાદિ ન કહીએ તો, હેતુ કહ્યો હોવા છતાં, હેતુ ક્યાં રહ્યો છે ? તેની અને તેના સાધ્યની પ્રતીતિ તેને ન થવાથી આકાંક્ષા ઊભી રહે છે - સંતુષ્ટ થતો નથી. એટલે જિજ્ઞાસિત અર્થનો બોધ ન થવાથી તે નિશ્ચય કર્યા વિના જ રહે છે. એટલે તેને બોધ કરાવવા માટે પક્ષાદિ પણ કહેવા જોઈએ, એટલે તે પણ પ્રયોગના અંશ છે.

(૧૫૧) તથા તમે જે કહ્યું હતું કે “હેતુ કહ્યો હોય તો જ સાધ્યનું જ્ઞાન થાય (અન્વય) હેતુ ન કહ્યો હોય તો ન થાય (વ્યતિરેક) આવા અન્વય-વ્યતિરેક પક્ષાદિમાં મળતા નથી” - એ કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે ક્યારેક જેની અવિપ્રતારકતા નિશ્ચિત છે, એવા પુરુષના ‘અહીં અગ્નિ છે’ એવા વચનથી પણ પ્રમેય - સાધ્યનો બોધ થાય છે - આવા સ્થળે હેતુ વિના પણ સાધ્યસિદ્ધિ થતી હોવાથી - હેતુમાં પણ અન્વય-વ્યતિરેક ન મળવાથી, હેતુ પણ અસાધન (= પ્રયોગનો અંશ નહીં)

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૨૭) તત્સાધ્યેત્યાદિ । તેષાં પક્ષાદીનાં સાધ્યઃ પ્રતિપાદ્યો યોઽર્થસ્તસ્ય પ્રતીતિવિકલતા, તયા કૃત્વા હેતુભૂતયા વા તસ્ય પ્રતિપાદ્યસ્ય સાકાઙ્ક્ષત્વાત્ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(121) “તીવ્રમતેસ્તુ તત્પ્રયોગમન્તરેણાપિ હેતુપ્રયોગમાત્રાત્ પ્રકૃતાર્થપ્રતિપત્તિપ્રતીતેસ્તસ્ય વૈયર્થ્યં હેતુપ્રયોગસ્યાપિ વૈયર્થ્યમ્ સ્યાત્, નિશ્ચિતાઽવિપ્રતારકપુરુષવચનાદ્ ‘અગ્નિરત્ર’ इत्यादिप्रतिज्ञाप्रयोगमात्ररूपादेव कस्यचित् प्रकृतार्थप्रतिपत्तिदर्शनात् ।” - ન્યાયકુમુ. પૃ. ૪૩૬ ।

સિધ્ધતીતિ હેતોરપ્યસાધનતાપ્રસહ્ગાત્, તદ્વિરહેણાપિ સાધ્યસિદ્ધેઃ, યુક્તં ચૈતત્, અવિપ્રતારકવચનસ્ય પ્રાગેવ પ્રામાણ્યપ્રસાધનાત્ ।

૧૫૨. યવ્વોક્તમ્¹²² યદ્યમીષાં સામર્થ્યં સ્યાત્, તદા પક્ષમાત્રાદેવ સાધ્યપ્રતીતેર્હેતોર્વૈયથ્યં સ્યાદિતિ, તદયુક્તતરમ્, ભવત્પક્ષેડપિ સમાનત્વાત્, તત્રાપિ સમર્થહેતૂપન્યાસાદેવ સાધ્યાવગતેઃ, અન્યથા સમર્થતાયોગાત્ । ^{૨૨૮}પશ્ચાત્તસ્યૈવ પ્રમાણેન સમર્થનં સર્વત્ર ગૃહીતવ્યાપ્તિકસ્ય ચ ^{૨૨૯}પુનઃ પક્ષધર્મિણ્યુપસંહરણમનર્થકતાં પ્રાપ્નુવત્ કેન નિવાર્યેત । તદભાવે હેતોઃ સામર્થ્યં નાવગમ્યતે તેન સાર્થકમિતિ ચેત્, પક્ષાદીનપિ વિરહ્ય્ય પ્રતિપાદ્યવિશેષઃ પ્રતિપાદયિતું ન પાર્યતે ઇતિ તેષામપિ સાર્થકતા ન દુરુપપાદેતિ મુચ્યતામાગ્રહઃ । તસ્માદ્દેતુવત્ પક્ષાદયોડપિ સાધનમ્,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

બની શકે. અને આવા અવિપ્રતારક વ્યક્તિના વચનથી સાધ્યનો અધિગમ થાય એ યોગ્ય જ છે, કારણ કે આવા વ્યક્તિનું વચન પ્રામાણિક હોય છે. એના વચનની પ્રમાણતા તો અમે પહેલા જ સિદ્ધ કરી છે.

(૧૫૨) તથા તમે જે કહ્યું હતું કે “જો પક્ષાદિમાં સાધ્યગમકતાનું સામર્થ્ય હોય તો પક્ષ માત્રથી જ સાધ્યસિદ્ધિ થઈ જશે અને હેતુનું પ્રતિપાદન તો વ્યર્થ જ બનશે” - આ કથન પણ યુક્ત નથી, આ દોષ તો તમારા પક્ષમાં પણ શક્ય છે. તે આ રીતે - સમર્થ હેતુના ઉપન્યાસ માત્રથી જ સાધ્યસિદ્ધિ થઈ જશે, કારણ કે જો સાધ્યસિદ્ધિ ન થાય તો હેતુ સમર્થ જ નહીં ગણાય. અને એ રીતે હેતુના ઉપન્યાસમાત્રથી જ સાધ્યસિદ્ધિ થતાં હેતુનું પ્રમાણથી સમર્થન કરવું, સર્વત્ર જેની વ્યાપ્તિ ગૃહીત છે એવા હેતુનું પક્ષધર્મીમાં ઉપસંહરણ કરવું... વિગેરે તો નિરર્થક બની જશે.

પૂર્વપક્ષ:- હેતુનું પ્રમાણથી સમર્થન, વ્યાપ્તિજ્ઞાન પૂર્વક તેનું પક્ષધર્મીમાં ઉપસંહરણ વિગેરે વિના હેતુનું સામર્થ્ય જ ખ્યાલ ન આવે, માટે તે બધાનો પ્રયોગ સાર્થક છે.

ઉત્તરપક્ષ:- તો પક્ષાદિ વિના પણ પ્રતિપાદ્ય(શ્રોતા)વિશેષને બોધ કરાવી શકાતો નથી, એટલે પક્ષાદિની સાર્થકતા પણ દુરુપપાદ - દુઃસાધ્ય નથી, માટે ખોટો આગ્રહ છોડી દો.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૨૮) પશ્ચાત્તસ્યૈવ પ્રમાણેન સમર્થનમિતિ । યત્ સત્ તત્સર્વં ક્ષણિકમિતિ વ્યાપ્ત્યાલિઙ્ગિતહેતૂપન્યાસાનન્તરં અક્ષણિકં ક્રમયોગપદ્યાભ્યામર્થક્રિયાવિરોધાદિતિ બાધકપ્રમાણેન સત્ત્વાચ્ચહેતોઃ સમર્થનમ્ । (૨૨૯) પુનઃ પક્ષધર્મિણ્યુપસંહરણમિતિ । કૃતકશ્ચ શબ્દ ઇત્યાદિરુપમ્ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(122) "તત્ર ચ યદ્ દૂષણમુક્તમ્ - તર્હિ હેતોરેવ તત્ર સામર્થ્યોપપત્તેઃ કિં પક્ષવચનેનેતિ; તદયુક્તમ્; એવં હિ હેતોઃ સમર્થનાપેક્ષસ્ય સાધ્યસિદ્ધિનિબન્ધનત્વોપપત્તેઃ તદ્વચનમપિ ન સ્યાત્ ।" - સ્યા.રત્ના.પૃ.૫૫૦ ।
"યદપ્યભિહિતમ્ - કેવલસ્યૈવ પક્ષસ્ય સાધ્યપ્રતિપાદનસામર્થ્યં હેતૂપન્યાસો વ્યર્થઃ ઇતિ; તદપ્યભિધાનમાત્રમ્; એકાકિનઃ કારણસ્ય કાર્યકારિત્વાપ્રતીતેઃ । ન ચ્ચલુ બીજાદેઃ કેવલસ્યૈવ અઙ્કુરાદિકાર્યકરણે સામર્થ્યં દૃષ્ટમ્ ।" - ન્યાયકુમ્.પૃ.૪૩૭ ।

હેતોરપિ ક્વચિત્ પ્રતિપાદ્યે ^{૨૩૦}તદપેક્ષતયા તન્નિરપેક્ષતાસિદ્ધેરિતિ, તદિદં સકલમાકલવ્યોક્તં તત્પક્ષાદિવચનાત્મકમિતિ ॥ ૧૩ ॥

૧૫૩. તદેવમર્થતઃ પક્ષાદીન્ પ્રસ્તુત્ય તાવત્ પક્ષલક્ષણમાહ-

¹²³સાધ્યાભ્યુપગમઃ પક્ષઃ પ્રત્યક્ષાદ્યનિરાકૃતઃ ।

તત્પ્રયોગોઽત્ર કર્તવ્યો હેતોર્ગોચરદીપકઃ ॥ ૧૪ ॥

○ ન્યાયરશ્મિ ○

તેથી સાધ્યસિદ્ધિમાં જેમ હેતુ અંગભૂત છે, તેમ પક્ષાદિ પણ અંગભૂત જ છે, કારણ કે હેતુને પણ કોઈક વ્યક્તિની અપેક્ષાએ, પક્ષાદિની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી, તે પણ સર્વથા નિરપેક્ષ તો નથી જ. તેથી નિરપેક્ષ ન હોવા છતાં, જેમ હેતુ સાધ્યસિદ્ધિનું કારણ છે, તેમ પક્ષાદિ પણ સાધ્યસિદ્ધિના કારણ બની જ શકે છે. આ બધું જોઈને જ ગ્રંથકારે પરાર્થાનુમાનને પક્ષાદિવચનાત્મક કહ્યું છે. (૧૩)

(૧૫૩) આ પ્રમાણે અર્થથી પક્ષાદિનું સ્વરૂપ કહીને, હવે પક્ષનું લક્ષણ બતાવવા ગ્રંથકારશ્રી પ્રસ્તુત શ્લોકને કહે છે -

○ પક્ષના લક્ષણનું નિર્વચન ○

શ્લોકાર્થઃ- પ્રત્યક્ષ વગેરેથી જેનું નિરાકરણ ન થઈ શકે એવો જે સાધ્યનો સ્વીકાર છે, તેને (સાધ્યસ્વીકારને) પક્ષ કહેવાય છે, એ પક્ષનો પ્રયોગ પરાર્થાનુમાનમાં કરવો જોઈએ, કારણ કે એ હેતુના વિષયનો દીપક છે. (૧૪)

વિવેચનઃ- જે વ્યક્ત કરાય તે *પક્ષ, આ પક્ષ સાધ્ય - અનુભેયના અભ્યુપગમ-સ્વીકારરૂપ છે. *પ્રાશ્નિકોની (સભાજનો) આગળ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો સ્વીકાર એ જ પક્ષ છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૩૦) તદપેક્ષતયા પક્ષાદ્યપેક્ષતયા ॥ ૧૩ ॥

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(123) "પક્ષઃ પ્રસિદ્ધો ધર્મી, પ્રસિદ્ધવિશેષણેન વિશિષ્ટતયા સ્વયં સાધ્યત્વેનેષ્ણિતઃ, પ્રત્યક્ષાદ્યવિરુદ્ધ ઇતિ વાક્યશેષઃ।" ન્યાયપ્રવે.પૃ.૧। "સ્વરૂપેણૈવ સ્વયમિષ્ટોઽનિરાકૃતઃ પક્ષ ઇતિ।" - ન્યાયબિ.પૃ.૭૯। "ન્યાયમુખ્યપ્રકરણે તુ સ્વયં સાધ્યત્વેનેષ્ણિતઃ પક્ષઃ પક્ષોઽવિરુદ્ધાર્થોઽનિરાકૃતઃ ઇતિ પાઠાત્।" - પ્ર.વા.અલં.પરિ.૪। "સાધ્યં શક્યમભિપ્રેતમપ્રસિદ્ધમ્।" - ન્યાયવિ.શ્લો.૧૭૨। "ઈષ્ટમબાધિતમસિદ્ધં સાધ્યમ્।" - પરીક્ષામુ. ૩/૧૫ "અપ્રતીતમનિરાકૃતમભીષ્ણિતં સાધ્યમ્।" - પ્રમાણન. ૩/૧૨ "સિસાધયિષિતમબાધ્યં સાધ્યં પક્ષઃ।" - પ્રમાણમી. ૧/૨/૧૩।

* નૈયાયિકો પક્ષની વ્યાખ્યા સંદિગ્ધસાધ્યવાન કરે છે, જેમ કે 'પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્' માં 'પર્વત' પક્ષ છે. જૈનમતે પ્રતિજ્ઞા જ પક્ષ છે, એટલે 'પર્વતો વહ્નિમાન્' એ પક્ષ છે, પર્વત એ ધર્મી છે...

* વાદમાં સભાજનોને પ્રાશ્નિક કહેવાય છે. કહ્યું છે કે-

"સ્વસમયપરસમયજ્ઞાં કુલજાઃ પક્ષદ્વયસ્થિતા ક્ષમિણઃ। વાદપથેષ્વભિયુક્તાસ્તુલાસમાઃ પ્રાશ્નિકાઃ પ્રોક્તાઃ।।" - ન્યાયપ્ર.

વૃ.પૃ.૨૪। પ્રમાણમી. પૃ. ૬૩। ન્યાયતા.ટી.પૃ. ૧૫૮।

"અપક્ષપતિતાઃ પ્રાજ્ઞાઃ સિદ્ધાન્તદ્વયવેદિનઃ। અસદ્વાદનિષેદ્ધારઃ પ્રાશ્નિકાઃ પ્રગ્રહા ઇવ।।" - પ્રમેયક. પૃ. ૬૪૯।

125

० न्यायरश्मि ०

० शास्त्रसंलोक०

www.jainelibrary.org

૧૫૪. અયમભિપ્રાયઃ-^{૧૨૬}ન હિ સર્વત્ર પ્રતિવાદિનઃ પ્રક્રમાદેવ નિર્ણીતપક્ષસ્ય કૂર્ચશોભાપુરઃસરં હેતુરુપન્યસ્યતે, અપિ તુ ક્વચિત્ કથંચિત્ ॥ ૧૪ ॥

તતો યદાદ્યાપિ પ્રતિપાદ્યઃ પક્ષાર્થં ન જાનીતે, તદા અકાળ્ડે એવ હેતાવુચ્યમાને વિષયવ્યામોહાદ્ બ્રાન્તિલક્ષણો દોષઃ સ્યાદિત્યાહ-

^{૧૨૭}અન્યથા વાદ્યભિપ્રેતહેતુગોચરમોહિનઃ ।

પ્રત્યાય્યસ્ય ભવેદ્દેતુવિરુદ્ધારેકિતો યથા ॥ ૧૫ ॥

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૧૫૪) હવે મૂળ વાત પર આવીએ → અભિપ્રાય એ કે, જે પ્રતિવાદીને પ્રસંગથી જ પક્ષનો નિર્ણય થઈ જાય, તે પ્રતિવાદીને વિશે કૂર્ચશોભા પૂર્વક (અર્થાત્ પક્ષાદિના ઉપન્યાસ પૂર્વક) હેતુનો ઉપન્યાસ નથી કરાતો, પરંતુ કોઈ કોઈ સ્થળે ક્યારે'ક જ હેતુનો ઉપન્યાસ કરાય છે.

હેતુના પ્રયોગ પહેલા ક્યારેક પક્ષનો નિર્ણય થઈ પણ જાય છે ક્યારેક ન પણ થાય. તેથી પ્રતિવાદીને જો પક્ષનિર્ણય થઈ જાય તો પક્ષપ્રયોગ નિરર્થક છે, પણ જો પક્ષનિર્ણય ન થયો હોય તો પક્ષપ્રયોગ કરવો સાર્થક છે. તેથી હેતુના વિષયને જણાવવા માટે પક્ષપ્રયોગ કરાય છે. એમ ફલિત થયું. (૧૪)

જ્યારે હજુ પણ પ્રતિપાદ્ય (શ્રોતા) પક્ષરૂપ અર્થને જાણતો નથી, ત્યારે (પક્ષનો ખ્યાલ આવ્યા વિના જ) જો અકાંડે (અકાળે) હેતુનું નિર્વચન કરવામાં આવે તો વિષયનો (અર્થાત્ હેતુ કયાં છે, તેનો) વ્યામોહ - વૈપરીત્ય થવાથી 'બ્રાન્તિ' નામક દોષ આવે છે, તે જ કહે છે -

○ પક્ષપ્રયોગ વિના થતો વ્યામોહ ○

શ્લોકાર્થઃ- જો પક્ષપ્રયોગ ન કરવામાં આવે તો 'વાદીને હેતુના વિષયરૂપે કયો અર્થ અભિપ્રેત છે' એ વિશે વ્યામોહ પામનાર પ્રતિવાદીને તે હેતુ વિરુદ્ધદોષથી દુષ્ટ લાગે. જેમકે..(૧૫)

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૩૧) નહીત્યાદિ । અયમભિપ્રાયઃ-ક્વાપિ નિર્ણીતપક્ષે પ્રતિવાદિનિ હેતુઃ પ્રયુજ્યતે, ક્વાપ્યનિર્ણીતપક્ષ । તત્ર યદા નિર્ણીતપક્ષે પ્રતિવાદિનિ હેતુઃ પ્રયુજ્યતે, તદા નિરર્થકત્વાત્ પક્ષોપન્યાસોઽસ્માભિર્ન ક્રિયતે એવ । દ્વિતીયે તુ પક્ષે વિષયદર્શકત્વેન સફલત્વાદવશ્યં કાર્ય એવ । કૂર્ચશોભાયાઃ પુરઃસરં પ્રથમમ્, યસ્મિન્ હેતાવુપન્યસ્તે કૂર્ચશોભા સંપદ્યતે, તત્ત્વતો વૈલક્ષ્યાભાવઃ, સાવષ્ટમ્ભતા ભવતીતિ યાવત્, અથવા કૂર્ચશોભા પુરઃસરં યત્રેતિ, અસ્મિન્ પક્ષે અયમભિપ્રાયઃ-યદા સમ્યગ્ભૂતં કિંચિદ્ દ્વિત્વાદિકં પ્રતિપાદયિતુમારમ્ભતે તદા તત્પ્રતિપાદનાદર્વાગપિ કૂર્ચશોભા સાવષ્ટમ્ભતા, શ્મશ્રૂપરામર્શનં વા ભવતીતિ ॥ ૧૪ ॥

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(126) "અયમભિપ્રાયઃ - ન હિ સર્વત્ર પ્રતિવાદિનઃ પ્રક્રમાદેવ નિર્ણીતપક્ષસ્ય કૂર્ચશોભાપુરઃસરં હેતુરુપન્યસ્યતે, અપિ તુ ક્વચિત્ કથંચિત્ ।" - ન્યા.હા. ।

(127) "હેતુગોચરસ્ય પક્ષસ્યાનિર્દેશે હેતોરનૈકાન્તિકત્વાદિદોષાનુષઙ્ગઃ, તમન્તરેણ તત્ર વાસ્તવગુણદોષ-વિવેકસ્ય કર્તુમશક્યત્વાત્ ।" - ન્યાયકુમુ.પૃ.૪૩૭ ।

૧૫૫. અન્યથા ઇતિ ઉક્તવિપરીતાશ્રયણે પક્ષપ્રયોગાકરણે ઇત્યર્થઃ । વાદિનો હેતુપન્યાસકર્તુરભિપ્રેતોઽભિમતઃ સ ચાસૌ હેતુગોચરશ્ચ વાદ્યભિપ્રેતહેતુગોચરઃ, તત્ર મુદ્ધતિ દોલાયતે તચ્છીલશ્ચ યઃ, તસ્ય પ્રત્યાય્યસ્ય પ્રતિવાદિનો હેતુઃ વિરુદ્ધારેકિતો ભવેદ્ વિરોધશઙ્કાકલઙ્કિતઃ સ્યાદિત્યર્થઃ ।
¹²⁸ તતશ્ચ સમ્યગ્હેતાવપિ વિપક્ષે એવાયં વર્તતે ઇતિ વ્યામોહાદ્ ^{૨૩૨}વિરુદ્ધદૂષણમભિદધીત, પક્ષોપન્યાસાત્તુ નિર્ણીતહેતુગોચરસ્ય નૈષ દોષઃ સ્યાદિત્યભિપ્રાયઃ । અમુમેવાર્થં સ્પષ્ટદૃષ્ટાન્તેનાહ યથા ઇતિ । તદુપન્યાસાર્થઃ ॥ ૧૫ ॥

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૧૫૫) વિવેચન:- જો વાદી પક્ષનો નિર્દેશ ન કરે તો હેતુના વિષયરૂપે વાદિને કયો અર્થ અભિપ્રેત છે, એનો નિર્ણય ન કરી શકનાર પ્રતિવાદી, એ વિશે મોહ પામે છે અને પ્રતિવાદીને તે હેતુ વિરુદ્ધરૂપે ભાસિત થવાથી, તે હેતુ વિરોધની શંકાથી કલંકિત થાય છે.

તેથી વાસ્તવમાં હેતુ સમ્યગ્ હોવા છતાં ‘આ હેતુ વિપક્ષમાં જ વર્તે છે’- એવો પ્રતિવાદીને વ્યામોહ - વિપર્યાસ થવાથી, તે પ્રતિવાદી વાદીના હેતુ વિશે ‘વિરુદ્ધ’ દોષ લગાડશે. જેમ “શબ્દઃ અનિત્યઃ કૃતકત્વાત્, યત્ કૃતકં તદનિત્યમ્ યથા ઘટઃ, કૃતકશ્ચ શબ્દ” (અર્થાત્ શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે મુખથી કરાયો છે. જે જે કરાયું હોય તે બધું અનિત્ય છે, જેમકે ઘડો, શબ્દ પણ કરાયેલો હોવાથી અનિત્ય છે.)

અહીં ‘શબ્દ અનિત્ય છે’ એવો પક્ષપ્રયોગ ન કરે અને ‘કરાયેલો હોવાથી’ એમ માત્ર હેતુનો જ પ્રયોગ કરે, તો આ કૃતકત્વ હેતુનો વિષય શું છે ? તે વિશે વ્યામોહ થવાથી, પ્રતિવાદી આમ પણ સમજી બેસશે કે અહીં ‘નિત્યત્વ’ રૂપ સાધ્ય માટે કૃતકત્વ હેતુનો પ્રયોગ કર્યો છે અને આગળ વ્યાપ્તિ તો અનિત્યત્વ-કૃતકત્વ વચ્ચે બતાવી છે - એમ પ્રતિવાદી હેતુમાં વિરુદ્ધતાનું દૂષણ લગાડશે.

પરંતુ જો પક્ષપ્રયોગ કરવામાં આવે તો વાદીને હેતુના વિષય તરીકે કયો અર્થ અભિપ્રેત છે, એમાં વ્યામોહ થતો નથી- નિર્ણય થઈ જાય છે. તેથી ઉપર કહેલ દોષ રહેતો નથી. (૧૫)

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૩૨) વિરુદ્ધદૂષણમભિદધીતેતિ । યત્ કૃતકં તદનિત્યમ્, યથા ઘટઃ, કૃતકશ્ચ શબ્દ ઇત્યુક્તે હિ યદ્યપિ નિત્યત્વે સાધ્યે કૃતકત્વમત્ર હેતૂકૃતમ્, કૃતકત્વાનિત્યત્વયોશ્ચ વ્યાપ્તિર્દર્શિતેત્યેવં વિરુદ્ધતામભિદધ્યાદિતિ ભાવઃ ॥ ૧૫ ॥

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(128) "તતશ્ચ સમ્યગ્હેતાવપિ વિપક્ષ એવાયં વર્તતે ઇતિ વ્યામોહાદ્વિરુદ્ધદૂષણમભિદધતે ।" -ન્યા. હરિભદ્રસૂરિકૃતાવચ્ચરિઃ ।

¹²⁹ધાનુષ્કગુણસંપ્રેક્ષિજનસ્ય પરિવિધ્યતઃ ।

ધાનુષ્કસ્ય વિના લક્ષ્યનિર્દેશેન ગુણેતરૌ ॥ ૧૬ ॥

૧૫૬. યથા લક્ષ્યનિર્દેશં વિના ધાનુષ્કસ્યેષું પ્રક્ષિપતો યૌ ગુણદોષૌ તૌ તદ્વર્ણિજનસ્ય વિપર્યસ્તાવપિ પ્રતિભાતઃ, ગુણોઽપિ દોષતયા દોષોઽપિ વા ગુણતયા, તથા પક્ષનિર્દેશં વિના હેતુમુપન્યસ્યતો વાદિનો યૌ સ્વાભિપ્રેતસાધ્યસાધનસમર્થત્વાસમર્થત્વલક્ષણૌ ગુણદોષૌ તૌ પ્રાશ્નિકપ્રતિવાદ્યાદીનાં વિપરીતાવપિ પ્રતિભાત ઇતિ ભાવાર્થઃ । અક્ષરાર્થસ્તુ ^{૨૩૩}ધનુષા ચરતિ

○ દૃષ્ટાંત વડે પક્ષપ્રયોગના ઉપન્યાસની સિદ્ધિ ○

શ્લોકાર્થ - જેમ ચોક્કસ નિશાનને કહ્યા વિના (તીર ફેંકનાર) બાણાવળીના જે ગુણ - દોષ છે, તે બાણાવળીના ગુણપ્રેક્ષક તટસ્થ વ્યક્તિને (વિપરીત પણ ભાસે છે.) (૧૬)

(૧૫૬) વિવેચન:- બાણાવળી, પોતાનું નિશાન બધાને કહે નહીં તો નિશાન વીંધવા છતાં લોકો એમ કહે, કે ચૂકી ગયો, એટલે કોઈ તટસ્થ પ્રેક્ષક તે બાણાવળીના ગુણ-દોષની પરીક્ષા કરતો હોય, તે પ્રસંગે બાણાવળી ગમે તેટલો લક્ષ્ય ભેદવામાં કુશળ હોય, છતાં તેની કુશળતાનો ગુણ પ્રેક્ષકની નજરે ત્રુટીરૂપે જણાવવાનો પણ સંભવ છે - તેમ જ બાણાવળીની ખામી હોય તો તે ગુણરૂપે પણ જણાવવાનો સંભવ છે.

એ રીતે નિષ્ણાતવાદીએ, જો કે સદ્દેહતુનો જ પ્રયોગ કર્યો હોય અને તે સાધ્ય સિદ્ધ કરવા સમર્થ પણ હોય, તો પણ પક્ષપ્રયોગ ન કરતા, પ્રાશ્નિક કે પ્રતિવાદીને હેતુના વિષય અંગે વ્યામોહ - વિપર્યાસ થવાથી તેઓ સ્વસાધ્યસિદ્ધિ કરવામાં સમર્થ એવા સદ્દેહતુને પણ અસદ્દેહરૂપે જણાવે અને સ્વસાધ્યસિદ્ધિ કરવામાં અસમર્થ એવા અસદ્દેહતુને પણ સદ્દેહરૂપે જણાવે.

એટલે જેણે પક્ષાદિ અર્થનું જ્ઞાન નથી તેવા પ્રતિવાદીને પક્ષાર્થનો ખ્યાલ આવે, એ માટે વાદીરૂપી બાણાવળીએ પક્ષરૂપ નિશાનનો નિર્દેશ કરીને જ હેતુરૂપી બાણ ફેંકવું જોઈએ, એમ પક્ષપ્રયોગ આવશ્યકરૂપે સિદ્ધ થાય છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ○

(૨૩૩) ધનુષા ચરતીતિ । અસ્મિન્ વાક્યે તેન ઇતિ સૂત્રેણ ચરત્યર્થે ઠક્ । ઇત્કુ ઇક્ ઇતિ બાધનાર્થ કો શશ્વાત્તાદોરિસુસઃ ઇત્યનેન કાદેશઃ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક○

(129) "યથૈવ હિ લક્ષ્યનિર્દેશં વિના ધાનુષ્કસ્ય ઇષું પ્રક્ષિપતો ગુણોઽપિ દોષતયા દોષોઽપિ ગુણતયા તત્પ્રેક્ષકજનાનાં વ્યામોહાત્ પ્રતિભાતિ, તન્નિર્દેશે તુ તદ્ગુણો લક્ષ્યવેદપ્રાવીણ્યલક્ષણઃ તદ્વિપરીતત્વલક્ષણશ્ચ દોષો તેષાં યથાવત્ પ્રતિભાતિ, એવં પક્ષાઽનિર્દેશે વ્યામોહાત્ સમ્યગ્હેતાવપિ "કિમયં હેતુઃ સાધ્યે એવ વર્તતે તદ્ભાવે વા" ઇત્યાશંકાકલઙ્કિતત્વાદનૈકાન્તિકઃ, વિપક્ષ એવ વર્તિષ્યતે" ઇતિ વિપરીતાશંકાઽનિવૃત્તેઃ વિરુદ્ધો વા સ્યાત્ । પક્ષનિર્દેશે તુ લક્ષ્યનિર્દેશે ધાનુષ્કવત્ યથાવત્તદ્ગુણદોષયોઃ પ્રતિપત્યુપપત્તેઃ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ ।" ન્યાયકુમુ. ૪૩૭ ।

ધાનુષ્કસ્તસ્ય ગુણો લક્ષ્યવેધપ્રાવીણ્યલક્ષણસ્તત્ર પ્રેક્ષકાણાં કુતૂહલમિતિ તસ્યૈવોપાદાનમ્, અન્યથા દોષોઽપિ દૃષ્ટવ્યઃ, તત્સંપ્રેક્ષિજનસ્ય તત્સંપ્રેક્ષણશીલલોકસ્ય પરિવિધ્યતો યથાકથંચિદ્ બાળં મુચ્ચત્ત્વમિત્યર્થઃ, ધાનુષ્કસ્ય વિના લક્ષ્યનિર્દેશેન ચાપધરસ્ય વેધ્યનિષ્ક્રમનમૂલે યૌ ગુણેતરૌ ગુણદૌષૌ તૌ યથા વિરુદ્ધારેકિતૌ ભવતઃ, તથા વાદિનોઽપીત્યર્થઃ । તસ્માદવિજ્ઞાતતદર્થે^{૨૩૪} પ્રતિવાદિનિ વાદિધાનુષ્કેણ પક્ષલક્ષ્યં નિર્દેશ્યૈવ હેતુશરઃ પ્રયોક્તવ્યમિતિ સ્થિતમ્^{૧૩૦} ॥ ૧૬ ॥

૧૫૭. સાંપ્રતં હેતોર્લક્ષણાવસરઃ, તત્ત્વ સ્વાર્થાનુમાનવદ્ નિર્વિશેષં દ્રષ્ટવ્યમ્, પ્રયોગસ્તુ તત્ર ન દર્શિતઃ, સ્વાર્થાનુમાનસ્ય બોધરૂપત્વાત્, હિ તુ દર્શનીયઃ, પરાર્થાનુમાનસ્ય વચનરૂપત્વાત્, અતસ્તં દર્શયતિ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

શ્લોકનો અક્ષરાર્થ:- યથા = જે રીતે લક્ષ્યનિર્દેશેન વિના = જેને ભેદવાનું છે તે નિશાનને કદા વિના પરિવિધ્યતઃ = જેમ તેમ બાણને મૂકતાં એવા ધાનુષ્કસ્ય = જે ધનુષ લઈને ફરતો હોય અથવા ધનુષ્યવડે આજીવિકા ચલાવનારો હોય તે બાણાવળીના જે ગુણેતરૌ = લક્ષ્ય વીંધવામાં પ્રવીણતાસ્વરૂપ ગુણ અને લક્ષ્ય વીંધવામાં અપ્રવીણતાસ્વરૂપ દોષ છે, તે ગુણ અને દોષ ધાનુષ્કગુણસંપ્રેક્ષિજનસ્ય = બાણાવળીના લક્ષ્યવેધની પ્રવીણતારૂપ ગુણને જોવામાં કુતૂહલ ધરાવનારા વ્યક્તિઓને વિપરીત પણ ભાસે અર્થાત્ ગુણ પણ દોષરૂપે અને દોષ પણ ગુણરૂપે લાગે. તેથી નિશાન કહેવું જરૂરી છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ પક્ષપ્રયોગ કરવો જરૂરી છે. આ પ્રમાણે પક્ષનું લક્ષણ, સ્વરૂપ, પ્રયોજન વગેરે બતાવ્યું. (૧૬)

(૧૫૭) પક્ષ - હેતુ વચનાત્મક પરાર્થાનુમાન છે. તેના ઘટકીભૂત પક્ષનું લક્ષણ, તેની સાર્થકતા વગેરે જણાવ્યા બાદ, હવે હેતુનું લક્ષણ કહેવાનો અવસર આવ્યો છે. સ્વાર્થાનુમાનના લક્ષણ કહેવાના અવસરે કહ્યું હતું કે, 'જેના વડે પોતાની સાથે અવિનાભાવી એવો સાધ્ય જણાય તેને હેતુ કહેવાય છે' આ જ સ્વાર્થાનુમાન સંબંધી હેતુ લક્ષણ કાંઈપણ ફેરફાર વગર પરાર્થાનુમાનમાં જાણવા યોગ્ય છે, પરંતુ સ્વાર્થાનુમાન જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી તે સ્થાને વાક્યપ્રયોગ જણાવ્યો નહોતો, જ્યારે પરાર્થાનુમાન તે વચનાત્મક હોવાના કારણે અહીં વચનપ્રયોગ બતાવવો જોઈએ. તેથી હવે વચનપ્રયોગ દ્વારા હેતુનું લક્ષણ જણાવે છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૩૪) અવિજ્ઞાતતદર્થમિતિ । અવિદિતપક્ષાર્થે ॥ ૧૬ ॥

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(130) પ્રકારાન્તરેણ પક્ષપ્રયોગસમર્થનં નિમ્નગ્રન્થેષુ દ્રષ્ટવ્યમ્- > પ્રશ.વ્યો.પૃ.૬૦૧, ન્યાયમં.પૃ.૫૭૧, ન્યા.વા.તા.ટી.પૃ.૨૭૫, પ્રશ.કન્દ.પૃ.૨૩૫, પ્રશ.કિર.પૃ.૩૩૫, પ્રમાણમી.પૃ.૫૧।

¹³¹હેતોસ્તથોપપત્ત્યા વા સ્યાત્રયોગોઽન્યથાપિ વા ।

દ્વિવિધોઽન્યતરેણાપિ સાધ્યસિદ્ધિર્ભવેદિતિ ॥ ૧૭ ॥

સ્વાર્થાનુમાનપ્રસ્તાવે હિ પરપ્રણીતલક્ષણાન્તરવ્યપોહેન સાધ્યવ્યતિરેકાત્ સામસ્ત્યેન હેતોર્વાવૃત્તિરેવૈકં લક્ષણમિતિ નિર્ણીતમ્, પરાર્થાનુમાનેઽપિ તદેવ પ્રકાશનીયમ્, વચનરચના તુ ^{૨૩૫}વચ્ચિત્ કથંચિત્ પ્રવર્તત इत्यभिप्राયવાંસ્તદ્દૈવિધ્યમાહ-હેતોર્દ્વિવિધઃ પ્રયોગઃ સ્યાદિતિ સંબન્ધઃ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

શ્લોકાર્થઃ- ‘તથોપપત્તિ’ = સાધ્યની વિદ્યમાનતામાં જ રહેવું, અથવા ‘અન્યથાનુપપત્તિ’ = સાધ્યનો અભાવ હોય ત્યાં ન જ રહેવું, એમ બે પ્રકારે હેતુનો પ્રયોગ થાય છે, તે બેમાંથી કોઈપણ એક પ્રકારના પ્રયોગ વડે પણ સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે. (૧૭)

વિવેચનઃ- સ્વાર્થાનુમાનની વિચારણાના અવસરે અન્યદર્શનકારો વડે કહેવાયેલા હેતુના લક્ષણોનું ખંડન કરવા પૂર્વક, સાધ્યના અભાવમાં સંપૂર્ણપણે હેતુનો પણ અભાવ હોય છે એ પ્રમાણે હેતુનું એક લક્ષણ નિશ્ચિત કરાયેલું. પરાર્થાનુમાનમાં પણ તે જ લક્ષણ જાણવા યોગ્ય છે, પરંતુ સ્વાર્થાનુમાન તે જ્ઞાન સ્વરૂપ હોવાના કારણે ત્યાં શબ્દપ્રયોગનો અવસર ન હતો, જ્યારે પરાર્થાનુમાનમાં શ્રોતાને સાધ્યની પ્રતીતિ કરાવવાની હોવાથી, તે જ વસ્તુ વચન દ્વારા પ્રકાશન કરવા યોગ્ય છે. વાક્યરચના તો કોઈક વાર ભિન્ન - ભિન્ન રીતે પ્રવર્તે છે. આશય એ છે કે, સ્વાર્થાનુમાનમાં હેતુનું એક જ લક્ષણ કર્યું હતું, તો પછી પરાર્થાનુમાનમાં બે કેમ ? તો કહે છે કે - વાક્યરચના ક્વચિત્ કથંચિદ્ પ્રવર્તે છે, અર્થાત્ જુદા જુદા સમયે (ક્વચિત્) જુદી જુદી રીતે (કથંચિત્) વચન પ્રયોગ થાય છે. વાસ્તવિક રીતે લક્ષણ એક જ છે, પણ વચનપ્રયોગમાં ભિન્નતા હોઈ શકે છે, તે અભિપ્રાયથી જણાવે છે કે હેતુનો બે રીતે પ્રયોગ થાય છે. (૧) તથોપપત્તિ અને (૨) અન્યથાનુપપત્તિ.

સાધ્યના સદ્ભાવમાં જ હેતુની વિદ્યમાનતા ઘટવી તેને ‘તથોપપત્તિ’ કહેવાય છે. આને બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ અન્વયપ્રયોગ છે. જેમકે ‘આ પર્વત વગેરે પ્રદેશ તે અગ્નિવાળો હોવો જોઈએ,

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૩૫) વચ્ચિદિતિ । પ્રતિપાદ્યવિશેષે ॥ ૧૭ ॥

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(131) "हेतुप्रयोगस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्रकारः ॥ ३-२९ ॥, सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः, असति साध्ये हेतोरनुपपत्तिरेवान्यथानुपपत्तिः ॥ ३-३० ॥, यथा कृशानुमानयं पाकप्रदेशः, सत्येव कृशानुमत्त्वे धूमवत्त्वस्योपपत्तेः, असत्यनुपपत्तेर्वा ॥ ३-३१ ॥, अनयोरन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्वितीयप्रयोगस्यैकत्रानुपयोगः ॥ ३-३२ ॥ प्रयोगयुग्मेऽपि वाक्यविन्यास एव विशिष्यते, नार्थः । स चान्यतरप्रयोगेणैव प्रकटीबभूवेति किमपरप्रयोगेण ? इति ।" प्रमाणनयतत्त्वालोकाः-तट्टीका. रत्नाकरावतारिका, जैनतर्कभाषा, परीक्षामुखः ३।९४, न्यायकुमुदचन्द्रः पृ. ४२३, न्यायसू. १।१।३४, ३५ न्यायप्र. पृ. ३ पं. ८, न्यायवि. पृ. ६२-६३ । "तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभेदात्, नानयोस्तात्पर्यं भेदः, अत एव नोभयोः प्रयोगः" प्रमाणमीमांसा २।१।४, ५, ६

કથમિત્યાહ-તથૈવ સાધ્યસદ્ભાવે એવોપપત્તિર્વિદ્યમાનતા, તયા તથોપપત્ત્યા, યથા-અગ્નિરત્ર, ધૂમસ્ય તથૈવોપપત્તેરિતિ । અન્યથાપિ વા ઇત્યનેન અવયવે સમુદાયોપચારાદન્યથાનુપપત્તિં લક્ષયતિ । અન્યથા સાધ્યવ્યતિરેકે અનુપપત્તિરવિદ્યમાનતૈવ તયા વા અન્યથાનુપપત્ત્યા હેતોઃ પ્રયોગઃ સ્યાત્, યથા- અગ્નિરત્ર, ધૂમસ્યાન્યથાનુપપત્તેરિતિ ।

૧૫૮. એતે ચ દ્વે અપ્યેકસ્મિન્ સાધ્યે પ્રયોક્તવ્યે ઇતિ યો મન્યેત, તચ્છિષ્યણાર્થમાહ- અન્યતરેણાપિ તથોપપત્તિપ્રયોગેણ અન્યથાનુપપત્તિપ્રયોગેણ વા સાધ્યસ્ય સાધ્યપ્રતિપિપાદયિષિતાર્થસ્ય સિદ્ધિર્નિષ્પત્તિઃ પ્રતિપાદ્યપ્રતીતાવારોહણં ભવેદ્, ઇતિ યસ્માત્, તસ્માન્ન દ્વે અપિ પ્રયોક્તવ્યે, પ્રયોગદ્વયેઽપિ યસ્માદ્ વચનરચના ભિદ્યતે નાર્થઃ, પ્રયોગસ્ય ચ સાધ્યસાધનફલમ્, તચ્ચેદેકેનૈવ સિદ્ધયતિ, દ્વિતીયપ્રયોગઃ કેવલં વત્તુરકૌશલમાચક્ષીત, નૈરર્થક્યાદિત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૧૭ ॥

○ ન્યાયરશ્મિ ○

કારણ કે અગ્નિ હોય તો જ ધૂમનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે. અહીં પર્વત ઉપર ધૂમ દેખાય છે, માટે અગ્નિ પણ હોવો જોઈએ.’ આમ ધૂમ સ્વરૂપ હેતુ અગ્નિરૂપ સાધ્યની સાથે જ રહેતો હોવાથી ‘તથોપપત્તિ હેતુ’ કહેવાય છે.

સાધ્યનો અભાવ હોય ત્યાં હેતુની પણ અવિદ્યમાનતા જ હોવી તેને ‘અન્યથાનુપપત્તિ’ કહેવાય છે, એટલે કે વ્યતિરેક પ્રયોગ. યદ્યપિ મૂળ ગાથામાં માત્ર ‘અન્યથા’ આ પ્રમાણે શબ્દ લખેલો હોવા છતાં, અહીં અન્યથા સ્વરૂપ અવયવમાં સમુદાયનો ઉપચાર કરવા દ્વારા અન્યથાનુપપત્તિ એમ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. દા.ત. આ પર્વત અગ્નિવાળો હોવો જોઈએ, કારણ કે જો અગ્નિ ન હોય તો ધૂમ પણ ન હોય, પરંતુ અહીં ધૂમ દેખાય છે, માટે પર્વત અગ્નિવાળો હોવો જોઈએ. અહીં ધૂમ સ્વરૂપ હેતુનું, સાધ્યનો અભાવ હોય ત્યાં ન રહેવું આટલું જ માત્ર જણાવ્યું હોવાથી ‘અન્યથાનુપપત્તિ હેતુ’ કહેવાય છે. આમ પરાર્થાનુમાનમાં તથોપપત્તિ અને અન્યથાનુપપત્તિ સ્વરૂપ બે પ્રકારના હેતુનો સાધ્યને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રયોગ કરાય છે.

(૧૫૮) જો કોઈ એમ કહે કે ‘એક જ સાધ્યની સિદ્ધિ માટે બંને પ્રકારના હેતુનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ’ તો તેને બોધ આપતા કહે છે તથોપપત્તિ અથવા અન્યથાનુપપત્તિ, એ બેમાંથી કોઈપણ એક પ્રયોગ દ્વારા સાધ્યની, એટલે સાધ્યરૂપે પ્રતિપાદન કરવા માટે ઈચ્છાયેલ એવા પદાર્થની, સિદ્ધિ = પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય વસ્તુની પ્રતીતિ = બુદ્ધિ = જ્ઞાનમાં ભાસિત થવાથી, ત્યાં બન્નેનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ, એટલે કે તથોપપત્તિ દ્વારા સાધ્યસિદ્ધિ થતી હોય તો અન્યથાનુપપત્તિનો પ્રયોગ ન કરવો, અથવા અન્યથાનુપપત્તિ થી સાધ્યસિદ્ધિ થતી હોય, તો તથોપપત્તિનો પ્રયોગ ન કરવો, કારણ કે સાધ્યની સાથે અવિનાભાવ રાખનાર એવા હેતુના એક જ સ્વરૂપને જણાવનારામાં માત્ર શબ્દપ્રયોગ જ જુદો છે, અર્થ તો બન્નેનો એક જ છે. જેમ કે ‘હું ધનવાન છું’ એમ બોલો કે ‘હું ગરીબ નથી’ એમ બોલો, બન્નેનો અર્થ એક જ થાય કે, ‘હું પૈસાવાળો છું.’ હેતુના પ્રયોગનું ફળ સાધ્યને સિદ્ધ કરવાનું છે. તે જો એકથી જ થઈ જાય તો ત્યાં બીજાનો પ્રયોગ કરવો નિરર્થક હોવાથી માત્ર વક્તાની અકુશળતા જ જણાય છે. આમ પરાર્થાનુમાનને વિષે હેતુનું લક્ષણ જણાવ્યું. (૧૭)

૧૫૯. અધુના દૃષ્ટાન્તલક્ષણાવસરઃ । સ ચ દ્વેદ્ધા સાધર્મ્યેણ વૈધર્મ્યેણ ચ । તત્ર સાધર્મ્ય-
દૃષ્ટાન્તમધિકૃત્યાહ-

સાધ્યસાધનયોર્વ્યાપ્તિર્યત્ર નિશ્ચીયતેતરમ્ ।

સાધર્મ્યેણ સ દૃષ્ટાન્તઃ સંબન્ધસ્મરણાન્મતઃ ॥ ૧૮ ॥

દૃષ્ટયોરવલોકિતયોઃ સામર્થ્યાત્ ^{૨૩૬}સાધ્યસાધનયોઃ અન્તઃ પરિનિષ્ઠિતિઃ અન્વયાદ્ વ્યતિરેકાદ્વા
સાધ્યસાધનભાવવ્યવસ્થિતિનિબન્ધના યસ્મિન્નિતિ દૃષ્ટાન્તઃ, સમાનો ધર્મોઽસ્યેતિ ^{૨૩૭}સધર્મા તદ્ભાવઃ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ દૃષ્ટાંતનું લક્ષણ અને તેના ભેદો..... ○

(૧૫૯) પરાર્થાનુમાનને વિષે હેતુનું લક્ષણ જણાવ્યા બાદ, હવે દૃષ્ટાંતનું લક્ષણ કહેવાનો
અવસર છે. દૃષ્ટાંત બે પ્રકારના છે, (૧) સાધર્મ્ય દૃષ્ટાંત (૨) વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાંત. તેમાં પહેલા સાધર્મ્ય
દૃષ્ટાંતનું લક્ષણ જણાવતા કહે છે....

શ્લોકાર્થઃ- જ્યાં સાધ્ય અને હેતુની વ્યાપ્તિ સ્પષ્ટપણે નિર્ણીત થાય તેને સાધર્મ્ય દૃષ્ટાંત કહેવાય
છે. આ દૃષ્ટાંતનો પ્રયોગ સંબંધના સ્મરણ કરાવવા માટે સ્વીકાર કરાયેલ છે (૧૮)

વિવેચનઃ- પરાર્થાનુમાનમાં પક્ષ અને હેતુનો વચનાત્મક પ્રયોગ પરપ્રતિપત્તિમાં કારણભૂત છે એ
વ્યુત્પન્નમતિવાળા જીવને આશ્રયીને યોગ્ય છે, કારણ કે તેને તો આ બે દ્વારા જ સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ
જાય છે. તેવા જીવને આશ્રયીને દૃષ્ટાંત વગેરેનો પ્રયોગ નિરર્થક છે, માટે દૃષ્ટાંતને પરાર્થાનુમાનના
અંગરૂપે સ્વીકારેલ નથી, તો પણ મન્દબુદ્ધિવાળા જીવો માટે દૃષ્ટાંત ખુબ જ ઉપયોગી હોવાથી તેઓને
વિષે ઉપકાર કરવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રંથકારશ્રી દૃષ્ટાંતનું લક્ષણ જણાવે છે.

દૃષ્ટાંત, દૃષ્ટ અને અન્તઃ આ બે શબ્દોના સમાસથી બનેલો શબ્દ છે. દૃષ્ટ એટલે જોવાયેલા,
પ્રસ્તુતમાં સામર્થ્યથી સાધ્ય-સાધનનો, અંત = પરિનિષ્ઠા = અન્વય અથવા વ્યતિરેક દ્વારા આ સાધ્ય
છે, આ સાધન છે, એવો સંબંધ નિર્ણીત થઈ જાય એ પરિનિષ્ઠા, આ જ્યાં નિશ્ચિત થયેલ છે તે દૃષ્ટાંત
કહેવાય છે. દૃષ્ટાંત સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય એમ બે પ્રકારે છે. તેમાંથી સાધર્મ્યદૃષ્ટાંતનું લક્ષણ જણાવતા
કહે છે કે, સમાન છે ધર્મ જેનો તેને સધર્મા કહેવાય અને તેનો ભાવ અર્થમાં તદ્વિતનો ય પ્રત્યય
લાગતા સાધર્મ્ય થાય છે. તેના સ્વરૂપને જણાવતા કહે છે કે, જીજ્ઞાસાના વિષયરૂપે થયેલ અર્થ તે
સાધ્ય, અને તેને સિદ્ધિ કરનારો જે હોય તે સાધન = હેતુ. આ હેતુ આ સાધ્ય વિના રહેતો નથી,
આ પ્રમાણેની વ્યાપ્તિ જે ઠેકાણે અત્યંત નિર્ણીત થાય તેને સાધર્મ્ય દૃષ્ટાંત કહેવાય છે. દા.ત. = 'આ
પ્રદેશ અગ્નિવાળો હોવો જોઈએ, કારણ કે અગ્નિ હોય તો જ ધૂમનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે છે, જેમકે

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૩૬) સાધ્યસાધનયોરિત્યાદિ । અન્વયેન વ્યતિરેકેણ વા સાધ્યસાધનભાવસ્ય ઇદમસ્ય સાધ્યમિદમસ્ય
સાધનમિતિ સંબન્ધસ્ય વ્યવસ્થા નિબન્ધનં યસ્યાઃ પરિનિષ્ઠિતેઃ સા તથોક્તા । (૨૩૭) સધર્મેતિ । ધર્માદન્
કેવલાત્ ઇતિ બહુવ્રીહૌ ધર્મશબ્દાદન્ સમાસાન્તઃ ।

સાધર્મ્ય તેન સાધર્મ્યેણ । સ કિંવિધો ભવતીત્યાહ- સાધ્યં જિજ્ઞાસિતાર્થાત્મકમ્, સાધનં તદ્ગમકો હેતુઃ, તયોઃ સાધ્યસાધનયોર્વ્યાપ્તિઃ, इदमनेन विना न भवति इत्येवंरूपा, यत्र क्वचिन्निश्चीयतेतरां अतिशयेन निर्णीयते स साधर्म्यदृष्टान्तः¹³² । यथा- अग्निरत्र, धूमस्य तथैवोपपत्तेः महानसादिवद् इति । अयं चाविस्मृतप्रतिबन्धे प्रतिवादिनि न प्रयोक्तव्य इत्याह-संबन्धस्मरणात् इति । यब्लोपे पञ्चमी, प्राग्गृहीतविस्मृतसंबन्धस्मरणमधिकृत्य मतोऽभिप्रेतोऽयं नीतिविदाम्, नान्यथा । यदा

○ ————— ○ न्यायरश्मि ○ ————— ○

મહાનસાદિ (રસોડું) અહીં સાધર્મ્યદૃષ્ટાંત તરીકે મહાનસાદિ અને જ્યાં હમણાં અગ્નિની સિદ્ધિ કરાય છે તે પર્વતાદિ; બંનેમાં એક જ સ્વરૂપવાળા એવા ધૂમરૂપ હેતુથી સાધ્યની સિદ્ધિ થતી હોવાના કારણે સમાન સ્થળ છે. આ બંનેનું સાધર્મ્ય એ જ છે કે, ધૂમની પ્રાપ્તિ થવાની સાથે અગ્નિની પણ પ્રાપ્તિ થાય જ છે. તેથી ‘સાધનસદ્ભાવે સાધ્યસદ્ભાવઃ’ની જ્યાં પ્રાપ્તિ થાય તે સર્વ સાધર્મ્યદૃષ્ટાંત કહેવાય છે.

○ દૃષ્ટાંતપ્રયોગ કરવાની ભૂમિકા ○

આ સાધર્મ્ય દૃષ્ટાંતનો પ્રયોગ સર્વત્ર કરવાનો હોતો નથી. જે પ્રતિવાદી પૂર્વમાં હેતુ અને સાધ્ય વચ્ચે વ્યાપ્તિને ગ્રહણ કર્યા બાદ તે સંબંધને ભૂલી ગયો નથી, અથવા તો કોઈક એવા બાળ વગેરે જીવો કે, જેને હજી સુધી હેતુ - સાધ્ય વચ્ચેની વ્યાપ્તિ ગ્રહણ કરી નથી, તેવા જીવોને આશ્રયીને સાધર્મ્યદૃષ્ટાંતનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ, કારણ કે પહેલા જીવને તે વસ્તુની જાણકારી છે જ અને બીજા જીવને તો હજી સંબંધ જ ખબર નથી, માટે તેઓની સામે પ્રયોગ કરવો નિરર્થક છે, પરંતુ જે પ્રતિવાદીએ પૂર્વમાં હેતુ-સાધ્ય વચ્ચેની વ્યાપ્તિરૂપ સંબંધ ગ્રહણ કર્યો હોય, પણ હમણા તે સંબંધનું વિસ્મરણ થઈ ગયું હોય, તેવા જીવને આશ્રયીને સાધર્મ્યદૃષ્ટાંતનો પ્રયોગ કરવો સાર્થક છે. અહીં ‘સંબંધ સ્મરણાત્’ એ પ્રમાણે પંચમી વિભક્તિ લાગી છે, તે ‘ગમ્યયપઃ કર્માધારે’ સૂત્રના આધારે સંબંધક ભૂતકૃદન્તનો લોપ કરીને, તેના કર્મને પંચમી વિભક્તિ કરવામાં આવી છે, જે વાત ‘યબ્લોપે પજ્વમી’ દ્વારા જણાવી છે. તેથી સંબંધ સ્મરણ કરાવવાને આશ્રયીને, એમ અર્થ અભિપ્રેત છે.

જે વ્યક્તિએ હજી સુધી હેતુનો સાધ્યની સાથે અવિનાભાવ ગ્રહણ કર્યો નથી, તે વ્યક્તિને પહેલા ઉહ પ્રમાણવડે સાધ્યનો સંબંધ ગ્રહણ કરાવવા યોગ્ય છે. પ્રમાણ વિના કોઈ દૃષ્ટાંતમાત્રથી અવિનાભાવ સંબંધનું ગ્રહણ થઈ શકતું નથી. કોઈક એક - બે સ્થળે હેતુ અને સાધ્યને સાથે જોવા માત્રથી, ‘સર્વ ઠેકાણે આ હેતુ સાધ્ય વિના રહેતો નથી.’ એ પ્રમાણે નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. એક - બે સ્થાને જોવા

○ ————— ○ શાસ્ત્રસંલોક ○ ————— ○

(132) "प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरास्पदं दृष्टान्तः, स द्वेधा-साधर्म्यतो वैधर्म्यतश्च, यत्र साधनधर्मसत्तायामवश्यं साध्यधर्मसत्ता प्रकाश्यते, स साधर्म्यदृष्टान्तः, यथा यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निर्निर्यथा महानसः" - प्रमाणनय. ३।४३, ४४, ४५, ४६, परीक्षामु. ३।४७ "स साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्वेधा, साधनधर्मप्रयुक्तसाध्यधर्मयोगी साधर्म्यदृष्टान्तः" प्रमाणमी. १।२।२१, २२ "समानो धर्मो यस्याऽसौ सधर्मा। विसदृशो धर्मो यस्याऽसौ विधर्मा, तयोर्भावः साधर्म्यं वैधर्म्यं च" रत्नाकराव.।

હિ પ્રતિપાદ્યોઽદ્યાપિ સંબન્ધં સાધ્યાવિનાભાવિત્વલક્ષણં નાવબુદ્ધયતે; તદા પ્રમાણેન સંબન્ધો ગ્રાહણીયઃ, ન દૃષ્ટાન્તમાત્રેણ, ન હિ સહદર્શનાદેવ ક્વચિત્સર્વત્રેદમમુના વિના ન ભવતીતિ સિધ્યતિ, અતિપ્રસન્ગાત્ । ગૃહીતે ચ પ્રતિબન્ધે સ્મર્યમાણે કેવલં હેતુર્દર્શનીયઃ, તાવતૈવ બુભુક્ષિતાર્થસિદ્ધેર્દૃષ્ટાન્તો ન વાચ્યઃ, વૈયથ્યાત્ । યદા તુ ગૃહીતોઽપિ વિસ્મૃતઃ કથંચિત્ સંબન્ધઃ, તદા તત્સ્મરણાર્થં દૃષ્ટાન્તઃ કથ્યતે ।

૧૬૦. નનુ ચ કથં ત્રિકાલસમસ્તદેશવ્યાપિસંબન્ધાવગતિઃ ? 'ન તાવન્નિર્ણયાત્મકમપિ પ્રત્યક્ષં દેશકાલાન્તરસંચરિષ્ણુનોઃ સાધ્યસાધનયોઃ સંબન્ધં નિરીક્ષિતું ક્ષમતે, સંનિહિતેઽર્થે વિશદાધ્યવસાયેન પ્રવૃત્તેઃ । 'નાપિ શબ્દાત્તત્ત્રિર્ણયઃ, તસ્ય પરોપદેશરૂપતયા સ્વાર્થાનુમાના-

માત્રથી જો વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય થઈ જતો હોય, તો પછી ઘટની ઉત્પત્તિ વખતે કોઈવાર હાજર રહેતા ગધેડાને પણ, ઘટની ઉત્પત્તિ પ્રત્યે કારણ માનવાનો અતિપ્રસંગ આવશે. તેથી વ્યાપ્તિ જેને ગ્રહણ કરી નથી તેવા વ્યક્તિને પ્રમાણ વડે પહેલા વ્યાપ્તિગ્રહણ કરાવવું જોઈએ. વ્યાપ્તિ ગૃહીત થયા બાદ જો વ્યક્તિ વ્યાપ્તિને ભૂલી ન ગયો હોય, તો તેને માત્ર હેતુ દ્વારા જ પરાર્થાનુમાન કરાવવું જોઈએ, કારણકે એટલા માત્રથી જ તેમના ઈચ્છિત સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ જતી હોવાથી, ત્યાં દૃષ્ટાંતને જણાવવું નિરર્થક છે. દૃષ્ટાંત હોવા - નહીં હોવામાં તેને કાંઈ ફરક પડતો નથી, સાધ્યની સિદ્ધિ સ્વરૂપ કાર્યની નિષ્પત્તિ તો થઈ જાય છે.

તેથી જે પ્રમાતાએ પહેલા વ્યાપ્તિને ગ્રહણ કરી હતી, પરંતુ હમણા બુદ્ધિના દોષથી તે ભૂલી ગયો હોય, તેને અવિનાભાવ સંબંધનું સ્મરણ કરાવવા માટે, દૃષ્ટાંતનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ત્યાં જ દૃષ્ટાંતની સાર્થકતા કહેવાયેલી છે.

(૧૬૦) ઉહ પ્રમાણની સિદ્ધિ

○ વ્યાપ્તિગ્રાહક પ્રમાણનો અભાવ - પૂર્વપક્ષ... ○

પૂર્વપક્ષ:- તમે અહીં કહ્યું કે, જેને સંબંધ ગ્રહણ કર્યો નથી તેને પ્રમાણ વડે સંબંધ ગ્રહણ કરાવવો, પરંતુ અમને એ ખબર નથી પડતી કે, અતીત-અનાગત-વર્તમાન એ ત્રણે કાળમાં રહેનાર તથા સર્વ દેશમાં રહેનાર હેતુ અને સાધ્યના સંબંધનું ગ્રહણ શેનાથી થાય ? (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) શબ્દ, કે (૩) અનુમાનથી ?

તેમાં જે નિર્ણયાત્મક અર્થાત્ સવિકલ્પપ્રત્યક્ષ છે તે તો સર્વકાળ - સર્વદેશ સંબંધી સાધ્ય-સાધનની વ્યાપ્તિને ગ્રહણ કરવા માટે સમર્થ નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષનું સામર્થ્ય માત્ર સંનિહિત, વર્તમાન પદાર્થને ગ્રહણ કરવાનું છે. તે દૂરદેશાન્તરવર્તી પદાર્થોને ગ્રહણ કરવા માટે દક્ષ નથી. શબ્દથી પણ સંબંધનો

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૩૮) તત્ત્રિર્ણયઃ સંબન્ધનિર્ણયઃ । (૨૩૯) તસ્યેત્યાદિ । શબ્દસ્ય પરોપદેશરૂપતયા કૃત્વા શબ્દજન્યજ્ઞાનસ્ય સ્વાર્થાનુમાનત્વં ભવતીત્યાહ-તત્રેત્યાદિ ।

ભાવપ્રસજ્ઞાત્, ^{૨૪૦}તત્ર પરોપદેશાભાવાત્, તદભાવે સંબન્ધાસિદ્ધેઃ, તદસિદ્ધાવનુમાનાનુત્થાનાદિતિ ।
 ૨અનુમાનાત્સંબન્ધગ્રહણે નિરવધિરનવસ્થાનુષજ્યેત, સંબન્ધગ્રાહિણોઽપ્યનુમાનસ્ય પુનઃ
 સંબન્ધાન્તરગ્રહણસવ્યપેક્ષત્વાદિતિ ।

૧૬૧. અત્રોચ્યતે- પ્રત્યક્ષાનુમાને દ્વે એવ પ્રમાણે ઇતિ યેષાં મિથ્યાભિનિવેશઃ, તેષામેષ દોષો નાસ્માકમ્, અન્વયવ્યતિરેકગ્રાહિપ્રત્યક્ષાનુપલમ્ભોત્તરકાલભાવિનોઽવ્યભિચરિતત્રિકાલવ્યાપિગોચરસ્ય મતિનિબન્ધનસ્યોહસંજ્ઞિતસ્ય પ્રમાણાન્તરસ્ય સંબન્ધગ્રાહિતયેષ્ટત્વાત્, તદનિષ્ઠૌ દૃષ્ટવ્યવહારવિલોપ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○
 નિર્ણય ન માની શકાય, કારણ કે શબ્દ, પરોપદેશ રૂપ છે (બીજાના વચન સ્વરૂપ છે) જો શબ્દથી વ્યાપ્તિનો નિર્ણય માનો, તો સ્વાર્થાનુમાન બીજા કોઈના વચન વિના સ્વતઃ પ્રવર્તતું હોવાથી, ત્યાં વ્યાપ્તિ નિર્ણય નહીં થાય અને વ્યાપ્તિનિર્ણય વિના તો સ્વાર્થાનુમાન જ થઈ ન શકે.

અનુમાન પ્રમાણ દ્વારા પણ સર્વદેશ - સર્વકાળ સંબંધી વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ ન માની શકાય. અનુમાન દ્વારા વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ માનવામાં આવે તો અનવસ્થા દોષ આવશે. તે આ પ્રમાણે - પ્રસ્તુત અનુમાનમાં વ્યાપ્તિને ગ્રહણ કરવા માટે અનુમાન પ્રમાણ લાવશો. હવે તે અનુમાનનું ઉત્થાન પણ, વ્યાપ્તિને ગ્રહણ કર્યા વિના તો શક્ય નથી. તેથી તેની વ્યાપ્તિને ગ્રહણ કરવા માટે ફરી અનુમાન લાવશો, તેના માટે ફરી ત્રીજું અનુમાન, એમ અનવસ્થા દોષ આવશે. તેથી કોઈપણ પ્રમાણથી સર્વદેશ-કાળ સંબંધી વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ શક્ય નથી.

○ (૧૬૧) ઉહ પ્રમાણ દ્વારા વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ - ઉત્તરપક્ષ ○

આ પૂર્વપક્ષની શંકાનું સમાધાન આપતા જણાવે છે કે, બૌદ્ધાદિ દર્શનવાળા કુતીર્થિકો, જેમને પોતાની માન્યતા ઉપર અત્યંત કદાગ્રહ છે કે, પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન આ બે જ પ્રમાણ છે, વધારે નહીં, તેમને આ સર્વદેશ-કાળ સંબંધી વ્યાપ્તિ ગ્રહણ ન થવા રૂપ દોષ આવે, પરંતુ અમોને આ દોષ સંભવિત નથી. આશય એ છે કે, અન્વયગ્રાહી પ્રત્યક્ષ અને વ્યતિરેક ગ્રાહી અનુપલંબ પછી થનાર, અવ્યભિચરિત - ત્રિકાળવ્યાપી પદાર્થોને વિષય કરનાર, તથા મતિજ્ઞાન જેનું કારણ છે એવા ‘ઉહ’, જેનું બીજું નામ ‘તર્ક’ છે, એવા પૃથક્ પ્રમાણને અમે સ્વીકારીએ છીએ. આ ઉહ પ્રમાણ દ્વારા વ્યાપ્તિને ગ્રહણ કરી, અનુમાનની પ્રવૃત્તિ નિર્બાધરૂપે થઈ જાય છે. વ્યાપ્તિ ગ્રહણ કરનાર જો ઉહ પ્રમાણનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે, તો પછી જગતમાં ધૂમ દ્વારા અગ્નિનો બોધ, પૂર દ્વારા વૃષ્ટિનો બોધ, છાયા દ્વારા છત્રનો બોધ... વગેરે, અનુમાનને આશ્રયીને જે લોકવ્યવહાર પ્રવર્તે છે, તે સર્વનો લોપ થવાની આપત્તિ આવશે. જો દૃષ્ટ લોકવ્યવહારનો લોપ થઈ જતો હોય, તો પછી આ બધી વિચારણા કરવી નિરર્થક થઈ જશે, માટે દૃષ્ટવ્યવહારનો અપલાપ ન થાય, તે માટે ઉહ પ્રમાણને સ્વીકારવો જ રહ્યો અને તેના દ્વારા સર્વદેશ-કાળ સંબંધી વ્યાપ્તિ ગ્રહણ કરવા દ્વારા અનુમાનની પ્રવૃત્તિ નિર્બાધ રૂપે થઈ જાય છે. યદ્યપિ ઉહ નામનું પૃથક્ પ્રમાણ હોવા છતાં, આ ગ્રંથમાં અનુમાનથી

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૪૦) તત્ર સ્વાર્થાનુમાને ॥ ૧૮ ॥

પ્રસજ્ઞાત્, તદ્વિલોપે ચ વિચારાનર્થક્યપ્રાપ્તેરિતિ । અત્ર પ્રકરણે પુનરનુમાનાત્ પાર્થક્યેનોહો ન દર્શિતઃ, સંક્ષિપ્તરુચિસત્त्वાનુગ્રહપ્રવૃત્તત્ત્વાદસ્ય, શાબ્દં તુ પૃથક્ સમર્થિતમ્, તસ્યાત્રૈવ પરાર્થાનુમાનોપયોગિત્વાદિત્યાસ્તાં તાવત્ ॥ ૧૮ ॥

૧૬૨. ઇદાર્નીં વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તમુપદર્શયન્નાહ-

¹³³સાધ્યે નિવર્તમાને તુ સાધનસ્યાપ્યસંભવઃ ।

હ્યાપ્યતે યત્ર દૃષ્ટાન્તે વૈધર્મ્યેનેતિ સ સ્મૃતઃ ॥ ૧૯ ॥

વિસદૃશો ધર્મોડસ્યેતિ ^{૧૧૧}વિધર્મા, તદ્ભાવો વૈધર્મ્યમ્, તેન વૈધર્મ્યેણ દૃષ્ટાન્તઃ । કીદૃશ ઇત્યાહ- સાધ્યે ગમ્યે નિવર્તમાને અસંભવતિ, તુશબ્દોડવધારણાર્થો ભિન્નક્રમઃ, સ ચ સાધનસ્યાસંભવ

○ ન્યાયરશ્મિ ○
પૃથક્ રૂપે તેનો નિર્દેશ કરેલ નથી, કારણ કે આ ગ્રંથ સંક્ષિપ્તરૂચિવાળા જીવ ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે બનાવેલ છે.

પ્રશ્ન:- જો સંક્ષિપ્તરૂચિવાળા જીવો ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે જ આ ગ્રંથ બનવ્યો હોય, તો પછી શબ્દ પ્રમાણને પણ પૃથક્ રૂપે શું કરવા નિર્દેશ કરો છો ?

ઉત્તર:- યદ્યપિ, તમારી શંકા ઉચિત છે, છતાં પણ પરાર્થાનુમાન પક્ષ-હેતુ વચનાત્મક હોવાના કારણે શબ્દની જરૂર પડે. જો શબ્દની પ્રમાણતા સિદ્ધ ન હોય, તો પરાર્થાનુમાન થઈ ન શકે, એટલે તેનો પૃથક્ નિર્દેશ કરેલ છે.

इति आस्तां तावत् आम् अहो साधर्म्यदृष्टान्तं लक्ष्णं पूर्णं ययुः. (१८)

○ (૧૬૨) વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તં લક્ષણં ○

સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તં લક્ષણં જણાવ્યા બાદ, હવે વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તં લક્ષણં જણાવે છે.

શ્લોકાર્થ:- સાધ્યની નિવૃત્તિમાં હેતુનો પણ અસંભવ જ હોય, એવું જે દૃષ્ટાન્તમાં જણાવાય તે વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત કહેવાય છે. (૧૯)

વિવેચન:- વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તં લક્ષણં જણાવતા કહે છે કે, અસમાન છે ધર્મ જેનો તેને વિધર્મા કહેવાય છે, અને તેને ભાવ અર્થમાં તદ્વિતનો 'ય' પ્રત્યય લગાડતા વૈધર્મ્ય એ પ્રમાણે રૂપ સિદ્ધ થાય છે. સિદ્ધ કરવા યોગ્ય એવા સાધ્યનો અભાવ હોતે છતે, હેતુનો અભાવ હોય જ, એવું વૈધર્મ્ય જે કોઈ દૃષ્ટાન્તમાં જણાવાય છે, તે વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત જાણવું. જેમકે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્, વહ્નિનં વિના

○ અર્થસપ્રેક્ષણ ○
(૨૪૧) વિધર્મેતિ । પૂર્વવદન્ ॥ ૧૯ ॥

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(133) "યત્ર તુ સાધ્યાભાવે સાધનસ્યાવશ્યમભાવઃ પ્રદર્શયતે સ વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તઃ, યથા-અગ્ન્યભાવે ન ભવત્યેવ ધૂમઃ, યથા જલાશયે" - પ્રમાણનય. ૩/૪૭, ૪૮ । "સાધ્યધર્મનિવૃત્તિપ્રયુક્તસાધનધર્મનિવૃત્તિયોગી વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તઃ" પ્રમાણમી. ૧/૨/૨૩ । "સાધ્યાભાવે સાધનાભાવો યત્ર કથ્યતે સ વ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તઃ" - પરીક્ષામુ. ૩/૪૯ ।

એવેત્યત્ર દ્રષ્ટવ્યઃ । ય્યાપ્યતે પ્રતિપાદ્યતે યત્ર ક્વચિત્ દૃષ્ટાન્તે સ વૈધર્મ્યેણ ભવતિ, ઇતિશબ્દેન સંબન્ધસ્મરણાદિતિ ॥ ૧૯ ॥

૧૬૩. ઇદમત્રાપિ સંબધનાતિ-અસ્યાપિ સ્મર્યમાણે સંબન્ધે પ્રયોગાયોગાદિતિ¹³⁴ કિમર્થં વિસ્મૃતસંબન્ધે એવ પ્રતિવાદિનિ દૃષ્ટાન્તઃ પ્રયુજ્યતે નાન્યદા, ઇતિ પરવચનાવકાશમાશङ्ક્યાહ-

અન્તર્વ્યાપ્ત્યૈવ સાધ્યસ્ય સિદ્ધેર્બહિરુદાહતિઃ ।

વ્યર્થા સ્યાત્તદસદ્ભાવેઽપ્યેવં ન્યાયવિદો વિદુઃ ॥ ૨૦ ॥

○ ન્યાયરશ્મિ ○

ધૂમાનુપપત્તેઃ, યથા જલહ્રદે, અહીં પર્વતમાં ધૂમ અને વસ્તિ સાથે રહેલા છે, જ્યારે જલહ્રદમાં વસ્તિનો અભાવ હોવાના કારણે ધૂમનો પણ અભાવ છે જ, તેથી તે વૈધર્મ્ય રૂપે જણાવેલા છે. ગાથામાં રહેલ 'તુ' શબ્દ તે એવકાર અર્થક છે, અને તેનો અન્વય 'સાધનસ્યાપ્યસંભવ' પછી કરવાનો છે. તેથી સાધ્યાભાવે સાધનાભાવ વાળા જે હોય તે સર્વે વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાંત તરીકે ગ્રહણ થાય છે.

સાધર્મ્યદૃષ્ટાંતની જેમ, આ પણ જે પ્રતિવાદી ગૃહીત કરેલ સંબંધને ભૂલી ગયો હોય, તેને સ્મરણ કરાવવા માટે જ સાર્થક છે, તેટલું જ તેનું પ્રયોજન છે, એ શ્લોકના 'ઇતિ' પદથી જણાવ્યું છે. જે વ્યક્તિ સંબંધને જાણે છે અથવા સંબંધ ગ્રહણ કર્યો નથી, તે વ્યક્તિને આશ્રયીને આ દૃષ્ટાંતનો પ્રયોગ કરવો નિરર્થક છે, વગેરે સર્વ પૂર્વની જેમ જાણવું (૧૮)

○ (૧૬૩) અન્તર્વ્યાપ્તિ સાધ્યસિદ્ધિ માટે બળવાન હેતુ ○

સાધર્મ્યદૃષ્ટાંત હોય કે વૈધર્મ્યદૃષ્ટાંત, તેમાં જે પ્રતિવાદી વગેરેને અવિનાભાવ સંબંધનું સ્મરણ હોય અથવા અગૃહીત હોય, તો ત્યાં દૃષ્ટાંતનો પ્રયોગ કરવો યોગ્ય નથી, પરંતુ જે પ્રતિવાદી ગૃહીત કરેલા અવિનાભાવ સંબંધને ભૂલી ગયો છે, તેને સ્મરણ કરાવવા માટે જ દૃષ્ટાંતનો પ્રયોગ કરાય છે, અન્ય કોઈ કાળે શા માટે થતો નથી ? એ પ્રમાણે બીજાની શંકાનો જવાબ આપવા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

શ્લોકાર્થઃ- અન્તર્વ્યાપ્તિ વડે જ જો સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ જતી હોય, તો બહાર ઉદાહરણ આપવું નકામું છે અને જો અન્તર્વ્યાપ્તિ જ ન હોય તો ત્યાં પણ બહાર ઉદાહરણ આપવું વ્યર્થ છે, એ પ્રમાણે ન્યાયને જાણનારાઓ કહે છે (૨૦)

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(134) "પક્ષહેતુવચનલક્ષણમવયવદ્વયમેવ પરપ્રતિપત્તેરઙ્ગમ્ ન દૃષ્ટાન્તાદિવચનમ્, સમર્થનમેવ પરપ્રતિપત્ત્યઙ્ગમાસ્તાં, તદન્તરેણ દૃષ્ટાન્તાદિપ્રયોગેઽપિ તદસમ્ભવાત્" પ્રમાણમી. ૧/૨/૧૮, ૧૯/ પ્રમાણ સં. કા. ૩૨, ૫૦, ન્યાય વિ. કા. ૩૮૧/

અન્યદા હિ િસ્મર્યમાણે વા સંબન્ધે પ્રયુજ્યેત, અગૃહીતે વા । િયદ્યાદ્યઃ પક્ષઃ, સોડયુક્તઃ, યદા સર્વત્ર સાધ્યાવિનાભાવિનં હેતું સ્મરતિ પ્રતિપાદ્યઃ, તદા પક્ષેડપિ તમવબુદ્ધ્ય કથં સાધ્યં ન પ્રતિપદ્યેત ? તતશ્ચાન્તઃ પક્ષમધ્યે વ્યાપ્તિઃ સાધનસ્ય સાધ્યાક્રાન્તત્વમન્તવ્યાપ્તિઃ, તયૈવ સાધ્યસ્ય ગમ્યસ્ય સિદ્ધેઃ પ્રતીતેઃ બહિર્વિવક્ષિતધર્મિણોડન્યત્ર દૃષ્ટાન્તધર્મિણ્યુદાહૃતિઃ વ્યાપ્તિદર્શનરૂપા વ્યર્થા નિષ્પ્રયોજના, તત્પ્રત્યાય્યાર્થાભાવાદિતિ ।¹³⁵ િદ્વિતીયપક્ષસ્યાપિ નિર્દોષતાં નિરસ્યન્નાહ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

વિવેચન:- સંબંધને સ્મરણ કરાવવા માટે દૃષ્ટાંતનો પ્રયોગ સાર્થક છે, તેનાથી અન્યકાળે નિરર્થક છે, આ પ્રમાણે કહેવાનું કારણ એ છે કે, પ્રમાતા સંબંધ ભૂલી ગયો હોય, તેનાથી અન્યકાળે બે પ્રકારે હોઈ શકે છે, (૧) જેને પૂર્વમાં ગ્રહણ કરેલા સંબંધનું વિસ્મરણ થયું નથી અને (૨) જેણે હજી સુધી અવિનાભાવ સંબંધને ગ્રહણ કર્યો નથી. આ બન્નેમાંથી શેમાં દૃષ્ટાંતનો પ્રયોગ તમે કરશો ? જો પ્રથમ પક્ષમાં, કે જેને સંબંધનું વિસ્મરણ થયું નથી તેવા વ્યક્તિને આશ્રયીને દૃષ્ટાંતનો પ્રયોગ કરવો, તો તે અયુક્ત છે, તે વ્યક્તિ જ્યારે સર્વઠેકાણે, ‘સાધ્યને અવિનાભાવી એવા હેતુ છે’ એવા સંબંધનું સ્મરણ કરે જ છે, ત્યારે પક્ષમાં હેતુને જાણીને સાધ્યને ત્યાં કેમ ન જાણે ? અર્થાત્ સાધ્યને પણ પક્ષમાં વૃત્તિ સ્વરૂપે જાણી લે. તેથી અન્તઃ = પક્ષમાં જ, સાધનની સાધ્ય સાથે વ્યાપ્તિ હોય તેને અન્તવ્યાપ્તિ કહેવાય છે અને તેના વડે જ સાધ્યની સિદ્ધિ થતી હોય, તો પછી વિવક્ષિત ધર્મીથી અન્ય એવા દૃષ્ટાંતધર્મીમાં વ્યાપ્તિને બતાવવી તે વ્યર્થ છે = નિષ્પ્રયોજન છે, કારણ કે તે દૃષ્ટાંતને જણાવવા દ્વારા કોઈ નવા પદાર્થનો બોધ થતો નથી. જેને સિદ્ધ કરવાનું હતું, તે તો હેતુ દ્વારા જ થઈ ગયું છે. જેમકે મત્પુત્રોડયં બહિર્વક્તિ એવંસ્વરાન્યથાનુત્પત્તેઃ, આ અનુમાનમાં બહિર્વ્યાપ્તિ = દૃષ્ટાંત ન હોવા છતાં, હેતુ પોતાના સાધ્યનો ગમક બને જ છે.

પ્રથમપક્ષ દોષયુક્ત હોવાથી તે ગ્રહણ ન કરતાં ‘જેણે સંબંધ ગ્રહણ કર્યો જ નથી તેને આશ્રયીને દૃષ્ટાંતનો પ્રયોગ કરવો’, એવો બીજો પક્ષ પણ સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. તે વ્યક્તિને સંબંધનું ગ્રહણ જ થયું નથી, તેથી અંતવ્યાપ્તિનો પણ અભાવ છે. હવે અંતવ્યાપ્તિનો અભાવ હોય, તો પછી ત્યાં

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૪૨) અન્યદા હીતિ । સંબન્ધવિસ્મરણાભાવે ॥ ૨૦ ॥

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(135) "અન્તવ્યાપ્ત્યા હેતોઃ સાધ્યપ્રત્યાયને શક્તાવશત્તૌ ચ બહિર્વ્યાપ્તેરુદ્ભાવનં વ્યર્થમ્, પક્ષીકૃત એવ વિષયે સાધનસ્ય સાધ્યેન વ્યાપ્તિરન્તવ્યાપ્તિઃ, અન્યત્ર તુ બહિર્વ્યાપ્તિઃ" પ્રમાણનય. ૩/૩૭, ૩૮ । "અન્તવ્યાપ્તેઃ સાધ્યસંસિદ્ધિશક્તૌ બાહ્યવ્યાપ્તેર્વર્ણનં વન્ધ્યમેવ । અન્તવ્યાપ્તેઃ સાધ્યસંસિદ્ધ્યશક્તૌ બાહ્યવ્યાપ્તેર્વર્ણનં વન્ધ્યમેવ" રત્નાકરાવ. ૩/૩૭, "પ્રતિપત્તાડવિસ્મૃતસમ્બન્ધસ્ય હિ પ્રમાતુરગ્નિમાનયં દેશો ધૂમવત્ત્વાન્યથાનુપપત્તેરિત્યેતાવતૈવ ભવત્યેવ સાધ્યપ્રતીતિરિતિ," -રત્નાકરાવ. ૩/૩૩ "ગૃહીતસમ્બન્ધસ્ય હેતુપ્રદર્શનેનૈવ વ્યાપ્તિસિદ્ધિરગૃહીતસમ્બન્ધસ્ય દૃષ્ટાન્તશતેનાપિ ન તત્સ્મરણમનુભૂતવિષયત્વાત્સ્મરણસ્યેતિ ।" પ્રમેયરત્ન. ૩/૪૧ ।

તદસદ્ભાવેઽપ્યેવમ્ સંબન્ધાગ્રહણાદન્તર્વ્યાપ્ત્યભાવેઽપ્યેવમિતિ વ્યર્થેવ બહિરુદાહતિઃ, ન હિ સહદર્શનાત્ ક્વચિત્ સર્વત્ર તદ્વૃપતા સિધ્યતિ, વ્યભિચારદર્શનાત્ । તસ્માદગૃહીતસંબન્ધે પ્રતિપાદ્યે પ્રમાણેન પ્રતિબન્ધઃ સાધ્યઃ, તત્સિદ્ધૌ તત્ એવ સાધ્યસિદ્ધેરકિંચિત્કરી દૃષ્ટાન્તોદાહતિરિતિ ન્યાયવિદ્વાંસો વિદુરવબુધ્યન્ત ઇતિ ।

૧૬૪. ઇહ ચ¹³⁶ પ્રકરણે શેષાવયવાનામુપનયનિગમનશુદ્ધિપઞ્ચકલક્ષણાનાં સંક્ષિપ્તરુચિ-

૦ ન્યાયરશ્મિ ૦

પક્ષથી ભિન્ન એવા અન્યસ્થળનું દૃષ્ટાંત બતાવવું વ્યર્થ છે, કારણ કે તેના દ્વારા ઈચ્છિત સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. કોઈક વસ્તુને એક - બે સ્થાનમાં સાથે જોવા માત્રથી, આ વસ્તુનું આની સાથે અવિનાભાવિત્વ રહેલું છે એવું સર્વત્ર સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે તેમાં વ્યભિચારની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે, જેમકે "સઃ શ્યામ તત્પુત્રત્વાત્, હિતરત્પુત્રવત્" અહીં અન્યપુત્રોની સાથે શ્યામપણાનો સહચાર તો રહેલો છે, છતાં તેટલા માત્રથી વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થઈ જતી નથી, છેલ્લો પુત્ર ગૌરવર્ણવાળો હોવાથી, વ્યભિચારની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી જે વ્યક્તિએ હજી સુધી સાધ્ય- સાધન વચ્ચે અવિનાભાવ સંબંધને ગ્રહણ કર્યો નથી, તે વ્યક્તિને પહેલા ઉહ = તર્ક પ્રમાણ વડે વ્યાપ્તિ ગ્રહણ કરાવવી જોઈએ. વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ થયે છતે, તેના દ્વારા જ પક્ષમાં સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ જશે, તો પછી પક્ષથી ભિન્ન એવા દૃષ્ટાંતને જણાવવું નિરર્થક છે, આમ ન્યાયને = યથાર્થ પદાર્થને જાણાનારાઓ કહે છે. આમ બન્ને પક્ષોને આશ્રયીને દૃષ્ટાંતને જણાવવું નિરર્થક હોવાથી, જે વ્યક્તિ ગૃહીત કરેલા સંબંધને ભૂલી ગયો હોય, તેને સ્મરણ કરાવવા માટે જ તેની સાર્થકતા છે એમ નિશ્ચિત થયું.

○ અનુમાનના શેષ અવયવોનું ટિકસૂચન ○

(૧૭૪) પરાર્થાનુમાન યદપિ વ્યુત્પન્નમતિવાળાની અપેક્ષાએ પક્ષ અને હેતુના વચન સ્વરૂપ બે અંગથી યુક્ત છે, તો પણ મંદબુદ્ધિવાળા જીવને આશ્રયીને, પક્ષ, હેતુ, દૃષ્ટાંત, ઉપનય તથા નિગમન અને તે પાંચની શુદ્ધિ, આમ દશાવયવ વાક્યપ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકરણમાં પક્ષ, હેતુ અને

૦ શાસ્ત્રસંલોક ૦

(136) "મન્દમતીસ્તુ વ્યુત્પાદયિતું દૃષ્ટાન્તોપનયનિગમનાન્યપિ પ્રયોજ્યાનિ" - પ્રમાણનય. ૩/૪૨ "અપિ - શબ્દાત્ પક્ષહેતૂપક્ષાદિશુદ્ધયશ્ચ પઞ્ચ ગ્રાહ્યાઃ। તત્ ઉત્કૃષ્ટં દશાવયવં પરાર્થાનુમાનમિત્યુક્તં ભવતિ। મધ્યમં તુ નવાવયવાદારમ્ય યાવદ્ દ્વ્યવયવમ્। જઘન્યં પુનઃ સાધનમાત્રોપન્યાસસ્વરૂપમ્। પ્રતિપાદ્યાનાં મન્દ-વ્યુત્પન્ન-અતિવ્યુત્પન્નત્વાત્। તદુક્તમ્-અન્યથાઽનુપપત્યેકલક્ષણં લિઙ્ગમિષ્યતે। પ્રયોગપરિપાટી તુ પ્રતિપાદ્યાનુસારતઃ।।" - રત્નાકરાવ. ૩/૪૨ "કથ્થઈ પંચાવયવં દસહા વા સવ્વહા ણ પહિકુટ્ઠંતિ" દશવૈ.નિ. ૫૦। "લિઙ્ગં કેવલમેવ યત્ર કથયત્યેષા જઘન્યા કથા, દ્વ્યાદીન્યત્ર નિવેદયત્યવયવાનેષા ભવેન્મધ્યમા। ઉત્કૃષ્ટા દશભિર્ભવેદવયવૈઃ સા જલ્પિતૈરિત્યમી, જૈનૈરેવ વિલોકિતાઃ કૃતધિયાં વાદે ત્રયઃ સત્પથાઃ" સ્યા. રત્ના. શ્લો. ૫૧૧, પક્ષાદિશુદ્ધિપઞ્ચકસ્વરૂપં વિસ્તરતસ્તુ તતોઽવસેયમ્। "મન્દમતીસ્તુ વ્યુત્પાદયિતું દૃષ્ટાન્તાદિપ્રયોગોઽપ્યુપયુજ્યતે, તથાહિ -યઃ ચ્વતુ ક્ષયોપશમવિશેષાદેવ નિર્ણીતપક્ષો દૃષ્ટાન્તસ્માર્યપ્રતિબન્ધગ્રાહકપ્રમાણસ્મરણનિપુણોઽપરાવયવાભ્યૂહનસમર્થશ્ચ ભવતિ, તં

સત્ત્વાનુગ્રહપરત્વાદસ્ય યદ્યપિ સાક્ષાલ્લક્ષણં નોક્તમ્, તથાપ્યત એવ પ્રતિપાદિતાવયવત્રયાદ્
બુદ્ધિમદ્ભિરુન્નેયમ્; યતોઽવયવાપેક્ષયા જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટાસ્તિસ્ત્રઃ કથા ભવન્તિ । તત્ર
હેતુપ્રતિપાદનમાત્રં જઘન્યા । દ્વ્યાદ્યવયવનિવેદનં મધ્યમા । સંપૂર્ણદશાવયવકથનમુત્કૃષ્ટા ।
તત્રેહ મધ્યમાયાઃ સાક્ષાત્ કથનેન જઘન્યોત્કૃષ્ટે અર્થતઃ સૂચયતિ, તત્સદ્ભાવસ્ય પ્રમાણસિદ્ધત્વાદિતિ
॥ ૨૦ ॥

૧૬૫. એવં પક્ષાદિલક્ષણં પ્રતિપાદ્યેદાનીં હેયજ્ઞાને સત્યુપાદેયં વિવિક્તત્તરં વેદ્યતે ઇતિ
^{૨૪૩}તદ્વ્યુદસ્તાઃ પક્ષહેતુદૃષ્ટાન્તાભાસા વક્તવ્યાઃ । તત્ર તાવત્ પક્ષલક્ષણવ્યુદસ્તાન્ પક્ષાભાસાનાહ-
૦ ન્યાયરશ્મિ ૦
દૃષ્ટાંત, આ ત્રણ અવયવોના જ લક્ષણ જણાવ્યા છે, એના સિવાય અન્ય અવયવોના લક્ષણ સાક્ષાત્
રૂપે કદા નથી, કારણ કે સંક્ષિપ્તરૂપિવાળા જીવોને અનુગ્રહ કરવા માટે આ પ્રકરણની રચના કરાઈ
છે, તો પણ પ્રતિપાદિત કરાયેલા ત્રણ અવયવો દ્વારા, બુદ્ધિશાળી પુરુષોએ શેષ અવયવોના લક્ષણો
પણ જાણવા યોગ્ય છે.

આ અવયવોની અપેક્ષાએ જ વાદકથા ત્રણ પ્રકારની કહેવાયેલી છે (૧) જઘન્ય (૨) મધ્યમ
અને (૩) ઉત્કૃષ્ટ. તેમાં અતિવ્યુત્પન્ન બુદ્ધિવાળા પુરુષોને આશ્રયીને હેતુનું જ માત્ર જેમાં પ્રતિપાદન
હોય તે જઘન્ય કથા, બે થી માંડીને નવ અવયવો પર્યંત પ્રતિપાદન કરનારી મધ્યમ કથા અને સંપૂર્ણ
દશાવયવોને કહેનારી ઉત્કૃષ્ટ કથા છે. અહીં પ્રકરણમાં ત્રણ અવયવરૂપ મધ્યમ કથાને સાક્ષાત્ રૂપે
કહી છે, અને જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ કથા અર્થથી સૂચિત કરી છે. તેનો સદ્ભાવ તો પ્રમાણ સિદ્ધ જ છે.
ઉપનય વગેરેનું લક્ષણ પૂર્વમહર્ષિઓએ આ પ્રમાણે જણાવેલ છે. હેતુનું સાધ્ય વિશિષ્ટ એવા પક્ષમાં
ઉપસંહાર = કથન કરવું તેને ‘ઉપનય’ કહેવાય. સાધ્યધર્મનું સાધ્યધર્મવિશિષ્ટ એવા પક્ષમાં ઉપસંહાર
કરવો તેને ‘નિગમન’ કહેવાય. તથા આ પક્ષાદિ વિષયક જે પણ વિપરીત બોધ હોય, તેના નિરાકરણ
પૂર્વક યથાવસ્થિત સ્વરૂપને જણાવવું, તે પક્ષાદિ વિષયક પાંચ શુદ્ધિ જાણવી આમ ઉત્કૃષ્ટથી દશાવયવ
દ્વારા અતિમન્દ બુદ્ધિવાળા જીવને, હેતુ દ્વારા સાધ્યનો બોધ થાય છે. આનો વિસ્તાર રત્નાકરાવતારિકા
વિ.થી જાણવો. (૨૦)

૦ (૧૬૫) પક્ષાભાસનું લક્ષણ ૦

આ પ્રમાણે પક્ષ, હેતુ, દૃષ્ટાંતના લક્ષણોનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે હેયજ્ઞાન હોય તો જ ઉપાદેય
તેનાથી અત્યંત ત્વિન્ન રૂપે જણાય, જેમકે, સામે રહેલા પદાર્થનો પુરુષરૂપે ત્યારે સ્પષ્ટ બોધ થઈ શકે,
૦ અર્થસંપ્રેક્ષણ ૦

(૨૪૩) તદ્વ્યુદસ્તા ઇતિ । પક્ષાદિલક્ષણરહિતાઃ ।

૦ શાસ્ત્રસંલોક ૦

પ્રતિ હેતુરેવ પ્રયોજ્યઃ । યસ્ય તુ નાદ્યાપિ પક્ષનિર્ણયઃ, તં પ્રતિ પક્ષોઽપિ । યસ્તુ પ્રતિબન્ધગ્રાહિણઃ
પ્રમાણસ્ય ન સ્મરતિ, તં પ્રતિ દૃષ્ટાન્તોઽપિ । યસ્તુ દાર્ષ્ટાન્તિકે હેતું યોજયિતું ન જાનીતે, તં
પ્રત્યુપનયોઽપિ । એવમપિ સાકાઙ્ક્ષં પ્રતિ ચ નિગમનમ્ । પક્ષાદિસ્વરૂપવિપ્રતિપત્તિમન્તં પ્રતિ ચ
પક્ષશુદ્ધ્યાદિકમપીતિ સોઽયં દશાવયવો હેતુઃ પર્યવસ્યતિ" જૈનતર્કમાળા ।

¹³⁷પ્રતિપાદ્યસ્ય યઃ સિદ્ધઃ પક્ષાભાસોઽક્ષલિङ્ગતઃ ।

લોકસ્વવચનાભ્યાં ચ બાધિતોઽનેકધા મતઃ ॥ ૨૧ ॥

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જ્યારે તેને સ્થાણુ વગેરેથી ભિન્નરૂપે આપણે જાણતા હોઈએ... તે જ પ્રમાણે પક્ષ, હેતુ, દૃષ્ટાંત વગેરેનું યથાવસ્થિત સ્વરૂપ ત્યારે જ જાણી શકાય, જ્યારે પક્ષ, હેતુ, દૃષ્ટાંતના લક્ષણોથી રહિત એવા પક્ષાભાસ, હેત્વાભાસ, દૃષ્ટાંતાભાસનું આપણને જ્ઞાન હોય. તેથી પહેલા પક્ષના લક્ષણથી રહિત એવા પક્ષાભાસનું સ્વરૂપ જણાવે છે.

શ્લોકાર્થ:- પ્રતિવાદીને જે વસ્તુ સિદ્ધ હોય તે કહેવું તે અને જે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, લોક તથા સ્વવચનથી બાધિત હોય તે પક્ષાભાસ કહેવાય. આ પ્રમાણે પક્ષાભાસ અનેક પ્રકારે કહેવાયેલ છે (૨૧)

વિવેચન:- પક્ષના યથાવસ્થિત સ્વરૂપને જણાવવા માટે, પક્ષાભાસના લક્ષણને જણાવે છે. પક્ષનું સામાન્યથી લક્ષણ આ પ્રમાણે જણાવેલ કે, જે અપ્રતીત, અનિરાકૃત તથા અભિપ્સિત હોય તે પક્ષ,

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(137) "તत्र प्रतीतनिराकृतानभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणास्त्रयः पक्षाभासाः। प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो यथा आर्हतान्नाति अवधारणवर्जः परेण प्रयुज्यमानः समस्ति जीव इत्यादि। निराकृतसाध्यधर्मविशेषणः प्रत्यक्षानुमानागमलोकस्ववचनादिभिः साध्यधर्मस्य निराकृतत्वादनैकप्रकारः। प्रत्यक्षनिराकृत-साध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति भूतविलक्षण आत्मेति। अनुमाननिराकृतसाध्यधर्म विशेषणो यथा नास्ति सर्वज्ञो वीतरागो वा। आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा जैनैः रजनिभोजनं भजनीयम्। लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा न पारमार्थिकः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः। स्ववचननिराकृत-साध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति प्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणं।" - प्रमाणनय. ६/३८, ३९, ४०, ४२, ४३, ४४, ४५। "प्रत्यक्षानुमानागमलोकस्ववचनप्रतीतयो बाधाः" - प्रमाणमी. १/२/१४। "अनिराकृत इति एतल्लक्षणयोगेऽपि यः साधयितुमिष्टोऽप्यर्थः प्रत्यक्षानुमानप्रतीतस्ववचनैर्निराक्रियते, न स पक्ष इति प्रदर्शनार्थम्, तत्र प्रत्यक्षनिराकृतो यथा - अश्रावणः शब्द इति, अनुमाननिराकृतो यथा - नित्यः शब्द इति, प्रतीतिनिराकृतो यथा - अचन्द्रः शशीति, स्ववचननिराकृतो यथा - नानुमानं प्रमाणम्।" - न्यायबि. - ३/४८, ४९, ५०, ५१, ५२। "यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति" - न्यायभा. १/१/१। "अविरोधिग्रहणात् प्रत्यक्षानुमानाभ्युपगतस्ववचनविरोधिना निरस्ता भवन्ति। यथाऽनुष्णोऽग्निरिति प्रत्यक्षविरोधी, घनमम्बरमिति अनुमानविरोधी, ब्राह्मणेन सुरा पेयेत्यागमविरोधी, वैशेषिकस्य सत्कार्यमिति ब्रुवतः स्वशास्त्रविरोधी, न शब्दोऽर्थप्रत्यायक इति स्ववचनविरोधी" - प्रशस्त पृ. २३४। "साधयितुमिष्टोऽपि प्रत्यक्षादिविरुद्धः पक्षाभासः। तद्यथा - प्रत्यक्षविरुद्धः, अनुमानविरुद्धः, आगमविरुद्धः, लोकविरुद्धः, स्ववचनविरुद्धः, अप्रसिद्धविशेषणः, अप्रसिद्धविशेष्यः, अप्रसिद्धोभयः, प्रसिद्धसम्बन्धश्चेति", - न्यायप्र.पृ. २। "तत्रानिष्टादि पक्षाभासः, बाधितः प्रत्यक्षानुमानागमलोकस्ववचनैः।" - परीक्षामु. ५/१२, १५, १६, १७, १८, १९, २०।

પક્ષસ્થાનોપન્યસ્તત્વાત્ તત્કાર્યાકરણત્વાચ્ચ પક્ષવદાભાસત્ત્વમિતિ પક્ષાભાસઃ । અસાવનેકધા
અનેકપ્રકારો મત્ત્વમિતિ સંબન્ધઃ ।

૧૬૬. કથમિત્યાહ-પ્રતિપાદ્યસ્ય પ્રતિવાદિનો યઃ કશ્ચિત્ સિદ્ધઃ પ્રતીતાવારુદ્ધ એવ સ
પક્ષાભાસઃ, સાધ્યસ્યૈવ પક્ષત્વાત્, સિદ્ધસ્ય સાધનાનર્હત્વાદ્, અતિપ્રસક્તેઃ । તથા
અક્ષલિઙ્ગતા^{૨૪૪}અધ્યક્ષહેતુભ્યાં લોકસ્વવચનાભ્યાં ચ બાધિતસ્તિરસ્કૃતો યઃ સ પક્ષાભાસઃ । તત્ર
પ્રતિપાદ્યસિદ્ધો યથા-પૌદ્ગલિકો ઘટઃ, સૌગતં વા પ્રતિ સર્વં ક્ષણિકમિત્યાદિ । ૧૬૭. પ્રત્યક્ષબાધિતો
યથા-નિરંશાનિ સ્વલક્ષણાનિ, પરસ્પરવિવિક્તૌ વા સામાન્યવિશેષાવિતિ । ^{૨૪૫}અનુમાનબાધિતો

પરંતુ પક્ષના સ્થાનમાં જેનો ઉપન્યાસ થવા છતાં પણ જે પક્ષનું કાર્ય કરતો નથી, જેનો પક્ષરૂપે
આભાસ થતો હોય તે પક્ષાભાસ કહેવાય છે. જેમ કે રૂપિયા જેવો લાગતો હોવા છતાં, ક્ય-વિક્રયમાં
ઉપયોગી ન થતો હોય, તો તે રૂપિયો ન કહેવાતાં ખોટો રૂપિયો કહેવાય છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ
સમજવું. આ પક્ષાભાસ અનેક પ્રકારે કહેવાયેલ છે. તે આ પ્રમાણે -

(૧૬૬) (A) પ્રતીત પક્ષાભાસ:- પ્રતિપાદ્ય એવા પ્રતિવાદીને, જે વસ્તુ પ્રતીતિમાં આરૂઢ થયેલ
હોય = સિદ્ધ થઈ ગઈ હોય, તેને પક્ષ તરીકે રાખવી, તેને પ્રતીતપક્ષાભાસ કહેવાય છે, કારણ કે જે
વસ્તુ સિદ્ધ કરવા યોગ્ય હોય તે જ પક્ષ તરીકે થઈ શકે છે. જે સિદ્ધ થઈ ગઈ હોય તેને સિદ્ધ કરવા
માટે કોઈ મહેનત કરતું નથી. સિદ્ધ વસ્તુને પણ ફરીથી સાધ્ય તરીકે બનાવવ, તો જગતના
સર્વપદાર્થોને સિદ્ધ કરવાની આપત્તિ આવશે. આમ કરતાં પિષ્ટપેષણ, સિદ્ધસાધન, અનવસ્થા વગેરે
દોષોની પરંપરા ઊભી થશે. જેમકે જેનોને પ્રત્યે ‘ઘટને પુદ્ગલરૂપે’ તથા બૌદ્ધને આશ્રયીને ‘સર્વ
પદાર્થની ક્ષણિકતા’ સિદ્ધ કરવી તે આ દોષથી દૂષિત છે.

(167) (B) પ્રત્યક્ષબાધિત પક્ષાભાસ :- જે અનુમાનમાં પક્ષ પ્રત્યક્ષથી બાધિત હોય, તે પ્રત્યક્ષ
બાધિતપક્ષાભાસ કહેવાય છે. જેમકે :- વહ્નિઃ અનુષ્ણઃ દ્રવ્યત્વાત્ । આ અનુમાનમાં અનુષ્ણ સ્વરૂપ
સાધ્ય, અગ્નિરૂપ પક્ષમાં પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે. તે જ પ્રમાણે સ્વલક્ષણાનિ નિરંશાનિ, પરસ્પરવિવિક્તૌ
સામાન્યવિશેષૌ, ગન્ધો ન ઘ્રાણવિષયઃ । વગેરે ઉદાહરણો પણ પ્રત્યક્ષબાધિત પક્ષાભાસના જાણવા.

૦-અર્થસંપ્રેક્ષણ-૦

(૨૪૪) અધ્યક્ષહેતુભ્યામિતિ । હેતુર્લિઙ્ગં, કારણે કાર્યોપચારાત્; તત્પ્રભવં જ્ઞાનમપિ હેતુરનુમાનમિત્યર્થઃ ।
(૨૪૫) અનુમાનબાધિતમિતિ । તત્ત્વ ક્વચિદસર્વજ્ઞે સર્વજ્ઞશબ્દો મુખ્યસર્વજ્ઞાપેક્ષઃ, ગૌણત્વાત્,
માણવકેઽગ્નિશબ્દવત્, યદ્વા જ્ઞાનતારતમ્યં ક્વચિદ્વિશ્રાન્તમ્, તારતમ્યત્વાત્, આકાશપરિમાણતારતમ્યવત્,
યત્રૈતદ્વિશ્રાન્તં સ સર્વજ્ઞઃ । તથા સદસદ્વર્ગઃ કસ્યચિદેકજ્ઞાનાલમ્બનઃ, અનેકત્વાત્, પઞ્ચાઙ્ગુલવત્ ।
તથા કશ્ચિદાત્મા સર્વાર્થસાક્ષાત્કારી, તદ્ગ્રહણસ્વભાવત્વે સતિ પ્રક્ષીણપ્રતિબન્ધકત્વાત્, યથા
અપગતતિમિરાદિપ્રતિબન્ધં ચક્ષુર્જ્ઞાનં રૂપસાક્ષાત્કારિ । એવં જ્ઞાનં ક્વચિદાત્મનિ પ્રકર્ષવત્, સ્વાવરણહાન્યુત્કર્ષ
સતિ પ્રકાશાત્મકત્વાત્, ચક્ષુર્દીપાદિવત્, સ્વાવરણહાન્યુત્કર્ષસ્તુ આવરણહાનિઃ ક્વચિજ્ઞીવે પરમકાષ્ટાપ્રાપ્તા,
પ્રકર્ષત્વાત્, પરિમાણવદિત્યનુમાનાત્ ॥ ૨૧ ॥

યથા-નાસ્તિ સર્વજ્ઞ ઇતિ । લોકબાધિતો યથા-ગમ્યા માતા ઇતિ । સ્તવચનબાધિતો યથા- ન સન્તિ સર્વે ભાવા ઇતિ ॥ ૨૧ ॥

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(C) અનુમાનબાધિત પક્ષાભાસ:- જે અનુમાનમાં પક્ષ, પ્રતિ અનુમાન દ્વારા બાધિત થઈ જાય તે અનુમાનબાધિત પક્ષાભાસ કહેવાય છે. દા.ત:- મીમાંસક વગેરે વાદી એમ કહે છે ‘સર્વજ્ઞો નાસ્તિ ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તસ્યાનુપલબ્ધો’, સર્વજ્ઞનો નિષેધ કરનાર ‘આ સર્વજ્ઞ નથી’ સ્વરૂપ પક્ષ તે અન્ય અનુમાન વડે બાધિત હોવાના કારણે સ્વીકાર કરવા યોગ્ય નથી. તે પ્રતિ અનુમાનો આ પ્રમાણે જાણવા-

(૧) ક્વચિદસર્વજ્ઞે સર્વજ્ઞશબ્દો મુખ્યસર્વજ્ઞાપેક્ષઃ, ગૌણત્વાત્, માણવકેઽગ્નિશબ્દવત્ ।

કોઈપણ સ્થળે ગૌણ = ઔપચારિક પ્રયોગ, મુખ્ય પદાર્થને સાપેક્ષ રહીને થાય છે. જેમકે માણવકમાં ગુસ્સાવાળા સ્વભાવના કારણે, મુખ્યાર્થ અગ્નિને સાપેક્ષ રહીને ગૌણરૂપે અગ્નિનો પ્રયોગ થાય છે. ઘણા જ્ઞાની એવા હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાને વિષે, જે સર્વજ્ઞ શબ્દનો ઔપચારિક પ્રયોગ થયો છે, તે ક્યાંક તો વાસ્તવિક સર્વજ્ઞપણાનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે.

(૨) જ્ઞાનતારતમ્યં ક્વચિદ્વિશ્રાન્તમ્, તારતમ્યત્વાત્, આકાશપરિમાણતારતમ્યવત્ ।

જ્ઞાનની તરતમતા કોઈક ઠેકાણે વિશ્રાન્ત થવી જોઈએ, કારણ કે તેમાં તરતમપણું રહેલું છે. જેમ ઘટાકાશ વિ. આકાશોના પરિમાણનું તારતમ્ય સંપૂર્ણ આકાશના પરિમાણમાં વિશ્રાન્ત થાય છે, તેમ પ્રતિ પ્રાણીમાં પ્રજ્ઞા, મેધા, તર્ક, વગેરેરૂપ જ્ઞાનમાં તરતમભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, તો તેની વિશ્રાન્તિ કોઈક ઠેકાણે થવી જોઈએ. આ જ્ઞાનની તરતમતા જ્યાં વિશ્રાન્ત થાય તેને ‘સર્વજ્ઞ’ કહેવાય છે.

(૩) સદસદ્વર્ગઃ કસ્યચિદેકજ્ઞાનાલમ્બનઃ, અનેકત્વાત્, પઞ્ચાઙ્ગુલવત્

જે જે વસ્તુઓ સમુદાયસ્વરૂપ છે, અનેક છે, તે બધી જ વસ્તુઓ કોઈક એક વ્યક્તિના જ્ઞાનનો વિષય બને છે. જેમ પાંચ આંગળીઓનો સમુદાય, અનેકરૂપ હોવાથી, કોઈક એક જ્ઞાનનો વિષય બને. તેમ સદ્ અને અસદ્નો સમુદાય (સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સત્ અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસત્ એવા ઘટાદિ પદાર્થોનો સમુદાય) પણ અનેકરૂપ હોવાથી, તેઓ પણ કોઈ એક જ્ઞાનનો વિષય બનશે જ અને તે જે જ્ઞાનનો વિષય બનશે તે જ્ઞાનના આશ્રય તરીકે સર્વજ્ઞની તો જ સિદ્ધિ થશે.

(૪) કશ્ચિદાત્મા સર્વાર્થસાક્ષાત્કારી, તદ્ગ્રહણસ્વાભાવત્વે સતિ પ્રક્ષીણપ્રતિબન્ધકત્વાત્, યથા અપગતતિમિરાદિપ્રતિબન્ધં ચક્ષુર્જ્ઞાનં રૂપસાક્ષાત્કારી ।

કોઈક વ્યક્તિને જગતના સર્વપદાર્થોનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, કારણ કે આત્મામાં અર્થગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ રહેલો છે. જે જેનો સ્વભાવ હોય, તેમાં જો કોઈ પ્રતિબંધક ન હોય, તો તે પોતાનું કાર્ય કરે જ. જેમ ચક્ષુનો રૂપને સાક્ષાત્કાર કરવાનો સ્વભાવ છે, પરંતુ તિમિર = મોતીયા સ્વરૂપ પ્રતિબંધકની હાજરીમાં રૂપનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી, પણ તે નીકળી જાય તો રૂપનો સાક્ષાત્કાર યથાવસ્થિતરૂપે થાય છે. તે પ્રમાણે આત્માનો પદાર્થનું જ્ઞાન કરવાનો સ્વભાવ છે. (અન્યથા જ્ઞાન થાય જ નહીં) તો જ્ઞાનાવરણ સર્વથા દૂર થાય ત્યારે સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય જ.

૧૬૮. સાંપ્રતં હેતુલક્ષણં સ્મારયન્ તદપાસ્તાન્ હેત્વાભાસાનાહ-

¹³⁸અન્યથાનુપપન્નત્વં હેતોર્લક્ષણમીરિતમ્

તદપ્રતીતિસંદેહવિપર્યાસૈસ્તદાભતા ॥ ૨૨ ॥

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૫) જ્ઞાનં ક્વચિદાત્મનિ પ્રકર્ષવત્ સ્વાવરણહાન્યુત્કર્ષે સતિ પ્રકાશાત્મકત્વાત્ ચક્ષુર્દીપાદિવત્ ।

જ્ઞાન કોઈક આત્મામાં પ્રકર્ષપણાને પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે પોતાના આવરક કર્મોની હાનિનો ઉત્કર્ષ થયે છે, પોતે પ્રકાશાત્મક છે. જેમ ચક્ષુ, દીપક વગેરે પ્રકાશાત્મક છે, તો પોતાના આવરણની હાનિ થયે છે, પ્રકર્ષપણાને પ્રાપ્ત કરે, તેમ દોષરૂપ જ્ઞાનાવરણ કર્મનો સંપૂર્ણપણે ક્ષય થયે છે, પોતાના સ્વાભાવિક એવા જ્ઞાનગુણનો પૂર્ણ પ્રકાશ થાય જ. તેથી ‘સર્વજ્ઞ’ છે જ. આ રીતે અનેક અનુમાનો વડે, સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ થતી હોવાના કારણે, ‘સર્વજ્ઞનો અભાવ છે’ એ પક્ષ અનુમાનથી બાધિત થઈ જાય છે. આમ અનુમાનબાધિત પક્ષાભાસનું નિર્વચન થયું.

(D) લોકબાધિત પક્ષાભાસ:- જે અનુમાનમાં પક્ષ, વ્યવહાર્ય એવા વ્યક્તિ વડે બાધિત હોય, તે પક્ષ લોકબાધિત પક્ષાભાસ કહેવાય છે. જેમકે કોઈ કહે કે, ‘માતા ભોગવવાનો યોગ્ય છે’, આ વસ્તુ શિષ્ટ પુરૂષો વડે બાધિત થઈ જાય છે, કારણ કે માતા તો પૂજા, સત્કાર અને સન્માન કરવા યોગ્ય છે અને તેને ભોગવવાનું કહેવું, તે તો સામાન્ય માણસો વડે પણ નિંદિત છે.

(E) સ્વવચનબાધિત પક્ષાભાસ:- જે અનુમાનમાં વાદીના ઉચ્ચારણ કરાયેલા વચનોમાં જ, પરસ્પર વિરોધ આવતો હોય, તેને સ્વવચનબાધિત પક્ષાભાસ કહેવાય છે. જેમ કે ‘સર્વે ભાવાઃ ન સન્તિ’ પહેલા કહે કે સર્વે ભાવ છે (અર્થાત્ વિદ્યમાન છે) અને પછી કહે કે તે નથી. તે જ પ્રમાણે ‘માતા મે વન્ધ્યા’ માતા હોય તો વાંઝણી ક્યાંથી, અને વાંઝણી હોય તો માતા ક્યાંથી ? આ પરસ્પર વિરોધી વચનો જ્યાં હોય, તે સ્વવચનબાધિત પક્ષાભાસ જાણવો. આમ અનેક પ્રકારે પક્ષાભાસો હોઈ શકે. આનો બોધ થાય તો જ પક્ષનો યથાવસ્થિતરૂપે બોધ થાય છે. એટલે જ અહીં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (૨૧)

○ હેત્વાભાસનું લક્ષણ ○

(૧૬૮) પક્ષાભાસનું લક્ષણ જણાવ્યા બાદ, હવે હેતુના લક્ષણને સ્મરણ કરાવવા પૂર્વક, હેત્વાભાસનું લક્ષણ ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

શ્લોકાર્થ:- અન્યથા અનુપપન્નપણું એ હેતુનું લક્ષણ કહેવામાં આવ્યું. તે લક્ષણની અપ્રતીતિ, સંદેહ અને વિપર્યાસને લીધે હેત્વાભાસપણું કહેવાયેલું છે. (૨૨)

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(138) "અન્યથાનુપપન્નત્વરહિતા યે વિઙ્મિતાઃ। હેતુત્વેન પરૈસ્તેષાં હેત્વાભાસત્વમીક્ષ્યતે" - ન્યાયવિ. ૨/

હેતોર્લક્ષણમસાધારણધર્મરૂપં યદીરિતં ગમિતમ્, અનેકાર્થત્વાદ્ ધાતોઃ પ્રતિપાદિતં, સ્વાર્થાનુમાનપ્રસ્તાવે યદુતાન્યથાનુપપન્નત્વમિતિ, ^{૨૪૬}તસ્યાપ્રતીતિરનધ્યવસાયઃ, સંદેહો ^{૨૪૭}દોલાયમાનતા, વિપર્યાસો વૈપરીત્યનિર્ણયઃ, અપ્રતીતિશ્ચ સંદેહશ્ચ વિપર્યાસશ્ચેતિ દ્વન્દ્વઃ, પશ્ચાત્ તદા સહ તત્પુરુષઃ, તૈસ્તદપ્રતીતિસંદેહવિપર્યાસૈઃ, તદાભતા આમાનમામા તસ્યેવ સમ્યગ્હેતોરિવામા અસ્યેતિ તદાભસ્તદ્ભાવઃ તત્તા, હેત્વાભાસતા ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૨૨ ॥

૧૬૯. અધુના યેન લક્ષણેન યન્નામા હેત્વાભાસો ભવતિ તદ્દર્શયતિ-

^{૧૩૯}અસિદ્ધસ્ત્વપ્રતીતો યો યોઽન્યથૈવોપપદ્યતે ।

વિરુદ્ધો યોઽન્યથાપ્યત્ર યુક્તોઽનૈકાન્તિકઃ સ તુ ॥ ૨૩ ॥

○ ન્યાયરશ્મિ ○

વિવેચન:- ‘અસાધારણધર્મો લક્ષણ’, જે ધર્મ બીજામાં ન રહેતો હોય, માત્ર તે જ પદાર્થમાં રહેતો હોય તે અસાધારણ ધર્મ તેનું લક્ષણ બને છે. જેમકે ઉપયોગ તે જીવનું લક્ષણ કહેવાય છે. ઉપયોગો લક્ષણમ્ (તત્વાર્થ).. સ્વાર્થાનુમાનના અવસરે પ્રતિપાદિત કરાયેલા ‘અન્યથાઽનુપપન્નત્વં, એટલે કે સાધ્ય વિના હેતુની પ્રાપ્તિ ન થવી, તે હેતુનું અસાધારણ લક્ષણ છે. આ અન્યથાનુપપન્નત્વની પ્રતીતિ ન થવી = અનધ્યવસાય, તેના વિષે ડોલાયમાન અવસ્થાવાળો સંદેહ થવો તથા તેનો વિપરીત રૂપે નિર્ણય કરવો તે વિપર્યાસ, તેના કારણે હેતુની હેત્વાભાસતા થાય છે. ખરેખર તે હેતુ નથી, કારણ કે પોતાના સાધ્યને સિદ્ધ કરવાનું કાર્ય કરતો નથી, પરંતુ હેતુના જેવો તે લાગે છે, તેથી તેને હેત્વાભાસ કહેવામાં આવે છે ॥ ૨૨ ॥

○ અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસોનું લક્ષણ ○

(૧૭૮) હેત્વાભાસનું સામાન્ય લક્ષણ જણાવ્યા બાદ, કયા દોષના કારણે કયા હેત્વાભાસની પ્રાપ્તિ થાય તે જણાવતા કહે છે.

શ્લોકાર્થ:- જે અપ્રતીત હોય તેનાથી અસિદ્ધ હેત્વાભાસ, જે અન્યથા જ ઉપપન્ન છે તે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ તથા જે અન્યથા પણ ઉપપન્ન હોય તે અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ થાય છે. (૨૩)

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૪૬) તસ્યેત્યાદિ । તસ્યાન્યથાનુપપન્નત્વસ્ય । ઇહાયં ભાવાર્થઃ-વિદ્યમાને હેતાવન્યથાનુપપન્નત્વસ્ય સંદેહે અનૈકાન્તિકતા, વિપર્યાસે વિરુદ્ધતા, તસ્માત્ પરિશેષ્યાત્ અત્ર હેતોરસત્તાયાં સંદેહે વાન્યથાનુપપન્નત્વસ્યાપ્રતીતિઃ । તથા ચાસિદ્ધત્વલક્ષણમન્યત્ર-અસત્સત્તાનિશ્ચયોઽપ્રસિદ્ધ ઇતિ અસન્તૌ સત્તાનિશ્ચયૌ યસ્યેતિ વિગ્રહઃ, અત્ એવાગ્રેતનકારિકાયાં સૂત્રકારોઽપિ વક્ષ્યતિ-અસિદ્ધસ્ત્વપ્રતીતો ય ઇતિ । (૨૪૭) દોલાયમાનતેતિ । દોલોઽન્દોલકઃ, ઉભયપક્ષગામિત્વેન તદ્વદાચરન્ સંદેહોઽપિ દોલાયમાનસ્તસ્ય ભાવઃ તત્તા ॥ ૨૨ ॥

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(139) "અસિદ્ધવિરુદ્ધાનૈકાન્તિકાસ્ત્રયો હેત્વાભાસાઃ, યસ્યાન્યથાનુપપત્તિઃ પ્રમાણેન ન પ્રતીયતેઽસાવસિદ્ધઃ । સાધ્યવિપર્યયેણૈવ યસ્યાન્યથાનુપપત્તિરનધ્યવસીયતે સ વિરુદ્ધઃ । યસ્યાન્યથાનુપપત્તિઃ

યઃ કશ્ચિદપ્રતીતઃ પ્રતીત્યા અગોચરીકૃતોઽનિશ્ચિતઃ સોઽસિદ્ધનામા હેત્વાભાસઃ । તુશબ્દઃ ત્રયસ્યાપિ ભેદોદ્દ્યોતકઃ । યસ્ત્વન્યથૈવ સાધ્યં વિનૈવ, વિપક્ષ એવેતિ યાવત્, ઉપપદ્યતે સંભવતિ સ વિરુદ્ધાભિધાનઃ । યઃ પુનરન્યથાઽપિ સાધ્યવિપર્યયેણાપિ યુક્તો ઘટમાનકઃ, અપિશબ્દાત્

○ ન્યાયરશ્મિ ○

વિવેચનઃ- પૂર્વે કહ્યા મુજબ અન્યથાનુપપન્ન લક્ષણને આશ્રયીને, ત્રણ દોષોનો સંભવ છે. અપ્રતીત, વિપર્યય અને સંદેહ તે ત્રણ દોષોને આશ્રયીને ત્રણ પ્રકારના હેત્વાભાસ કહેવાયેલ છે. અન્યથાનુપપન્ન જેને પ્રતીતિના વિષય રૂપે થયો નથી, અનિશ્ચિત છે, તે અસિદ્ધ નામનો હેત્વાભાસ. જે સાધ્યથી રહિત એવા વિપક્ષમાં જ, પોતાનું ઉપપન્નત્વ રાખે છે, તે વિરૂદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. જે સાધ્યથી રહિત એવા વિપક્ષમાં પણ રહેતો છતો સાધ્યની સાથે પણ રહે છે, તે આ હેત્વાભાસના પ્રકરણમાં અનૈકાન્તિક સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે છે. અહીં મૂળમાં ‘અન્યથાપિ યુક્ત’ જ કહ્યું હોવા છતાં, ‘અપિ’ શબ્દ દ્વારા સાધ્યની સાથે પણ રહે છે, એમ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

જગતના સર્વપદાર્થો અનેકાન્તાત્મક છે, તે પ્રત્યેક જીવને અનુભવસિદ્ધ છે અને પ્રમાણથી પણ નિશ્ચિત થયેલ છે. આવી અનેકાન્તાત્મક વસ્તુની સામે, વિરૂદ્ધ બુદ્ધિને ધારણ કરનારા, વૈશેષિક દર્શનના પ્રણેતા કણાદૃષ્ટિ, નૈયાયિક દર્શનના સ્થાપક, આદ્ય આચાર્ય અક્ષપાદૃષ્ટિ, બૌદ્ધદર્શનના આદિ પિતામહ એવા બુદ્ધ, સાંખ્યદર્શનના સંસ્થાપક કપિલૃષ્ટિ અને તેમની શિષ્ય પરંપરામાં આવેલા ક્રમશઃ પ્રશસ્તપાદૃષ્ટિ, ઉદ્યોતકર, ધર્મકીર્તિ, આસુરી, ઈશ્વરકૃષ્ણ વગેરે દ્વારા, ઉપન્યાસ કરાતા સર્વ પણ હેતુઓ, જેમકે - શબ્દ એકાન્તેન નિત્યોઽનિત્યો વા, સત્ત્વાત્, ઉત્પત્તિમત્ત્વાત્, કૃતકત્ત્વાત્, પ્રત્યભિજ્ઞાયમાનત્ત્વાત્ । (આમાંથી પહેલા ત્રણ હેતુઓ, અનિત્યત્વના સાધક છે, જ્યારે અંતિમ હેતુ નિત્યતાનો સાધક છે.) ભિન્ન-ભિન્ન વિવક્ષાની અપેક્ષાએ અસિદ્ધ, વિરૂદ્ધ અને અનૈકાન્તિક આ ત્રણેય દોષથી દુષ્ટ છે.

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

સન્દિહ્યતેઽસાવનૈકાન્તિકઃ ।" - પ્રમાણનય. ૬/૪૭,૪૮,૫૨,૫૪ । "અસિદ્ધવિરુદ્ધાનૈકાન્તિકાસ્ત્રયો હેત્વાભાસાઃ, નાસત્રનિશ્ચિતસત્ત્વો વાઽન્યથાનુપપન્ન ઇતિ સત્ત્વસ્યાસિદ્ધૌ સન્દેહે વાઽસિદ્ધઃ, વિપરીતનિયમોઽન્યથૈવોપપદ્યમાનો વિરુદ્ધઃ, નિયમસ્યાસિદ્ધૌ સન્દેહે વાઽન્યથાપ્યુપપદ્યમાનોઽનૈકાન્તિકઃ" - પ્રમાણમી. ૨/૧/૧૬,૧૭,૨૦,૨૧ । "રૂપાદ્યસિદ્ધિતોઽસિદ્ધો વિરુદ્ધોઽનુપપતિમાન્ । સાધ્યાભાવં વિના હેતુઃ વ્યભિચારી વિપક્ષગઃ" - ન્યાયા.વા. ૫૨ "અસિદ્ધાનૈકાન્તિકવિરુદ્ધા હેત્વાભાસાઃ" - ન્યાયપ્ર. પૃ. ૩.પં. ૮ । "અસિદ્ધવિરુદ્ધાનૈકાન્તિકા હેત્વાભાસાઃ, પ્રમાણેનાસિદ્ધાન્યથાનુપપત્તિરસિદ્ધઃ, પરિણામી શબ્દશ્ચાક્ષુષત્ત્વાત્, વિપરીતાન્યથાનુપપત્તિર્વિરુદ્ધઃ, અનિત્યઃ પુરુષઃ પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિમત્ત્વાત્, વિપક્ષેપ્યવિરુદ્ધવૃત્તિરનૈકાન્તિકઃ, અનિત્યઃ શબ્દઃ પ્રમેયત્ત્વાત્ ।" - સ્યાદ્વાદભાષા । "સ ત્રેધા - અસિદ્ધવિરુદ્ધાનૈકાન્તિકભેદાત્ । તત્રાપ્રતીયમાનસ્વરૂપો હેતુરસિદ્ધઃ, સાધ્યવિપરીતવ્યાપ્તો વિરુદ્ધઃ, યસ્યાન્યથાનુપપત્તિ સન્દિહ્યતે સોઽનૈકાન્તિકઃ ।" જૈનતર્કભાષા । "એવમેષાં ત્રયાણાં રૂપાણામેકૈકસ્ય દ્વયોર્દ્વયોર્વા રૂપયોરસિદ્ધો સંદેહે વા યથાયોગમસિદ્ધવિરુદ્ધાનૈકાન્તિકસ્ત્રયો હેત્વાભાસાઃ" - ન્યાયવિ. સૂ. ૧૦૧

સાધ્યેનાપિ, સોઽત્ર ^{૨૪૮}વ્યતિકરે અનેકાન્તિકસંજો જ્ઞાતવ્ય ઇતિ । તત્ર ^{૧૪૦}પ્રતિપ્રાણિપ્રસિદ્ધ-
પ્રમાણપ્રતિષ્ઠિતાનેકાન્તવિરુદ્ધબુદ્ધિભિઃ ^{૨૪૯}કળમક્ષાક્ષપાદબુદ્ધાદિશિષ્યકૈરુપન્યસ્યમાનાઃ સર્વ એવ
હેતવઃ, તદ્યથા-એકાન્તેન અનિત્યઃ શબ્દો નિત્યો વા, ^{૨૫૦}સત્ત્વાત્, ઉત્પત્તિમત્ત્વાત્, કૃતકત્ત્વાત્,
પ્રત્યભિજ્ઞાયમાનત્વાત્- ઇત્યાદયો વિવક્ષયાસિદ્ધવિરુદ્ધાનેકાન્તિકતાં સ્વીકુર્વન્તિ ઇત્યવગન્તવ્યમ્ ।
તથા હિ- અનિત્યૈકાન્તે તાવદસિદ્ધાઃ સર્વ એવ હેતવઃ, ચાક્ષુષત્વવત્ તેષાં ધ્વનાવવિદ્યમાનત્વાત્,
^{૨૫૧}અસદાદિવ્યવચ્છેદેનાલીકસંવૃત્તિવિકલ્પિતત્વાત્, પારમાર્થિકત્વે ત્વેકસ્યાનેકરૂપા-
○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ અનિત્ય એકાન્તમાં અસિદ્ધતા ○

આની ભાવના આ પ્રમાણે જાણવી:- એકાન્ત અનિત્ય પક્ષમાં બધા હેતુઓ અસિદ્ધ છે. જેમ
ચાક્ષુષત્વ હેતુ, શબ્દ સ્વરૂપ પક્ષમાં રહેતો ન હોવાથી અસિદ્ધ કહેવાય તેમ આ સર્વે પણ હેતુઓ શબ્દ
રૂપ પક્ષમાં રહેતા નથી. શબ્દરૂપ પક્ષમાં હેતુઓનું ન રહેવાનું કારણ એ છે કે, બૌદ્ધો એક જ્ઞાનમાં
અનેકાકારની આપત્તિ ન આવે, તે માટે નીલપ્રતીતિને અનીલવ્યાવૃત્તિરૂપે કહે છે. વાસ્તવિક નીલની
પ્રતીતિરૂપે નહીં, તેમ શબ્દમાં પણ, સત્ત્વ, કૃતકત્વ વગેરે બૌદ્ધના મતે વાસ્તવિક સ્વરૂપે ત્યાં નથી,
પરંતુ અસત્ત્વવ્યાવૃત્તિ, અકૃતકત્વવ્યાવૃત્તિ વગેરે રૂપ થશે. જે પ્રતીતિમાં પારમાર્થિક સ્વરૂપનો પ્રતિભાસ
થતો નથી, તે સર્વ સંવૃત્તિ = કાલ્પનિક જ છે. યદ્યપિ કાલ્પનિક પ્રતીતિઓ બધી ખોટી જ હોય છે,
છતાં અહીં સ્વરૂપવિશેષણ તરીકે અલીકનો પ્રયોગ કરેલ છે. જો વાસ્તવિક રીતે સત્ત્વ, કૃતકત્વ
વગેરેને શબ્દમાં સ્વીકારવામાં આવે, તો એક જ શબ્દમાં વિભિન્ન ધર્મો રહેતા હોવાથી અનેકાન્તવાદ
માનવાની આપત્તિ આવશે. (બૌદ્ધને સ્વલક્ષણમાં એ માન્ય નથી) જો અસત્ત્વ આદિ વ્યાવૃત્તિ રૂપ
કાલ્પનિક સત્તાવાળા સત્ત્વ વગેરેને માનો તો તે અભાવરૂપ હોવાથી, સર્વ શક્તિથી રહિત હોવાના
કારણે નિઃસ્વભાવ છે. નિઃસ્વભાવ હોવા છતાં પણ જો તેને હેતુ રૂપે સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો પછી
○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૪૮) વ્યતિકરે ઇતિ । પ્રસ્તાવે । (૨૪૯) કળમક્ષેત્યાદિ । કળમક્ષકઃ કળાદાપરનામા વૈશેષિકઃ,
અક્ષપાદો નૈયાયિકાનામાદ્યાચાર્યવર્યઃ, બુદ્ધઃ સુગતઃ, આદિશબ્દાત્ સાંખ્યાદિપરિગ્રહઃ, તેષાં કુત્સિતા
અત્પા વા શિષ્યાઃ શિષ્યકાઃ પ્રશસ્તપાદોદ્દ્યોતકરધર્મકીર્તીશ્વરકૃષ્ણાદયસ્તૈઃ ।

(૨૫૦) સત્ત્વાદિત્યાદિ । યથાસંભવં નિત્યાનિત્યત્વયોરમી હેતવો યોજ્યાઃ । તથા હિ-સત્ત્વં
સ્વાભિપ્રાયેણાનિત્યત્વે ચ સાધ્યે હેતુઃ, ઉત્પત્તિમત્ત્વં કૃતકત્ત્વં ચાનિત્યત્વે એવ, પ્રત્યભિજ્ઞાયમાનત્વં તુ
નિત્યત્વે એવેતિ । (૨૫૧) અસદાદીતિ । આદિશબ્દાદનુત્પન્નત્વાદિપરિગ્રહઃ । અનિરૂપિતતત્ત્વાર્થા
પ્રતીતિઃ સંવૃત્તિર્મતા । સા ચ યદ્યપિ સર્વાપિ અલીકૈવ, તથાપિ અલીકેતિ સ્વરૂપવિશેષણમ્ । યથા-
એકાન્તસુખદા મુક્તિરિતિ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(140) "તથા નનુ મોઃ મોઃ સકર્ણાઃ પ્રતિપ્રાણિપ્રસિદ્ધપ્રમાણપ્રતિષ્ઠિત.... સ્વીકુર્વન્તીત્યવગન્તવ્યમ્ ।" -

જડ-સમુ.ટી.કા. ૫૭ પૃ. ૩૮૨, તુલ્યં ।

પત્યાનેકાન્તવાદાપત્તેઃ, કલ્પનારચિતસત્તાકાનાં ચ સર્વશક્તિવિરહરૂપતયા નિઃસ્વભાવત્વાત્, તથાપિ તેષાં સાધનત્વે સાધ્યમપિ નિઃસ્વભાવમિતિ ચરવિષાણં શશવિષાણસ્ય સાધનમાપદ્યત્ત્વમિતિ શોભનઃ સાધ્યસાધનવ્યવહારઃ ।

૧૭૦. સર્વ એવાયમનુમાનાનુમેયવ્યવહારો બુદ્ધ્યારુઢેન ધર્મધર્મિન્યાયેન ન બહિઃ સદસત્ત્વમપેક્ષતે, તેનાયમદોષ ઇતિ ચેત્, એવં તર્હિ ચાક્ષુષત્વમપિ શબ્દે બુદ્ધ્યાધ્યારોપ્ય હેતુતયોચ્યમાનં નાસિદ્ધતયોદ્ભાવનીયમ્, વિશેષાભાવાત્ ।

૧૭૧. અચાક્ષુષત્વવ્યવચ્છેદેન ચાક્ષુષત્વં બુદ્ધ્યાધ્યારોપયિતું પાર્યતે ન યથા કથંચિત્, ન ચાક્ષુષશબ્દોઽસ્તિ, અચક્ષુર્ગ્રાહ્યત્વાત્ તસ્ય, તેનાયમદોષ ઇતિ ચેત્, કોઽયમચાક્ષુષત્વવ્યવચ્છેદો તેનું સાધ્ય પણ નિઃસ્વભાવ સ્વરૂપે થશે. જો આવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય, તો પછી ગધેડાના શિંગડા દ્વારા શશવિષાણ સ્વરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ માનવાની, તમારી કેવી સુંદર સાધ્ય-સાધનભાવની વ્યવસ્થા સંપન્ન થશે !!

(૧૭૦) બૌદ્ધ:- તમે અમને શબ્દરૂપ પક્ષમાં, સત્ત્વ હેતુ રહી શકતો નથી એવી આપત્તિ આપી, પરંતુ એવું કાંઈ જરૂરી નથી કે હેતુ પક્ષમાં જોઈએ. જગતમાં જેટલો પણ અનુમાન - અનુમેયનો વ્યવહાર પ્રવર્તે છે, તે બુદ્ધિમાં આરૂઢ થયેલા ધર્મ - ધર્મી ન્યાયથી જ છે. હેતુ ધર્મરૂપે ભાસે છે, પક્ષ ધર્મીરૂપે ભાસે છે. આ બુદ્ધિમાં આરૂઢ થયેલા ધર્મ-ધર્મી સિવાય બાહ્ય જગતમાં તેની વિદ્યમાનતા - અવિદ્યમાનતાની કોઈ અપેક્ષા નથી, માટે અમને આ નિઃસ્વભાવતાનો દોષ અંશ માત્ર પણ આવતો નથી.

જૈન:- જો બુદ્ધિ આરૂઢ ધર્મ-ધર્મી ન્યાયથી અનુમાન-અનુમેયનો વ્યવહાર હોય, તો પછી બુદ્ધિથી શબ્દમાં ચાક્ષુષત્વનો અધ્યારોપ કરીને, અનિત્યતાની સિદ્ધિ કરી શકાશે, ત્યાં પણ તમે હેતુરૂપે કહેવાતા ચાક્ષુષત્વમાં અસિદ્ધતા દોષ નહીં આપી શકો, કારણ કે બુદ્ધિ આરૂઢ રૂપે તો તે પણ હેતુ થઈ જ શકે છે.

(૧૭૧) બૌદ્ધ:- ચાક્ષુષત્વ હેતુને અમારે સદ્હેતુ માનવાની આપત્તિ નહીં આવે, કારણ કે ચાક્ષુષત્વનો બુદ્ધિમાં અધ્યારોપ અચાક્ષુષત્વના વ્યવચ્છેદ પૂર્વક જ થઈ શકે છે અને અચાક્ષુષત્વનો વ્યવચ્છેદ શબ્દરૂપ પક્ષમાં થતો નથી, કારણ કે તે ચક્ષુથી ગ્રાહ્ય નથી. તેથી અચાક્ષુષત્વના વ્યવચ્છેદનો શબ્દરૂપ પક્ષમાં અભાવ હોવાના કારણે ચાક્ષુષત્વનો આરોપ થઈ શકતો નથી.

જૈન:- (અહીં બૌદ્ધના અભિપ્રાયથી જ શંકા કરાય છે.) તમે જે અચાક્ષુષત્વનો વ્યવચ્છેદ કહો છો, તેનું સ્વરૂપ શું છે ? (૧) શું તુચ્છ વ્યવચ્છેદમાત્ર, (૨) સર્વથા ભિન્ન એવા ઘટાદિ સ્વલક્ષણ, કે (૩) વ્યવચ્છેદક એવી સવિકલ્પ બુદ્ધિ, જે સ્વસંવિદિત અને વસ્તુતઃ ઘટાદિ સ્વલક્ષણ તેનો વિષય ન હોવા છતાં, નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષજન્ય હોવાથી પરંપરાએ ઘટાદિની ગ્રાહક છે તે. આ ત્રણ વિકલ્પ

(૨૫૨) અસાવિતિ અચાક્ષુષત્વવ્યવચ્છેદઃ ।

નામ, ^{૨૫૩}વ્યવચ્છેદમાત્રં ^{૨૫૪}નીરૂપં વ્યવચ્છિત્તં વા ^{૨૫૫}સ્વલક્ષણં, વ્યવચ્છેદિકા વા બુદ્ધિઃ સ્વાંશમગ્નાપિ
 બહિર્વસ્તુગ્રહણરૂપતયા પ્લવમાના, નાપરો વસ્તુધર્મો યત્ર ભેદાભેદવિકલ્પદ્વારેણ દૂષણં દિત્સુર્ભવાનિતિ
 ચેત્, તર્હિ ^{૨૫૬}સ શબ્દે નાસ્તિ ઇતિ ^{૨૫૭}કૈષા ભાષા, ^{૨૫૮}એવં હિ નભઃપુણ્ડરીકં તત્ર નાસ્તીતિ
 સત્ત્વાદિકમપિ કલ્પયિતું ન શક્યમિતિ પ્રસજ્યેત । કિં ચ । તે સાધનધર્મા ધર્મિણિ ભવન્તોઽપિ
 ન ભવદર્શને પ્રતીતિમારોહન્તિ, પ્રત્યક્ષસ્ય વિકલ્પવિકલતયા ધર્મનિર્ણયશૂન્યત્વાત્, તદુત્તર-
 ૦ ન્યાયરશ્મિ ૦

સિવાય અચાક્ષુષત્વ વ્યવચ્છેદનો બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી. વળી આ અચાક્ષુષત્વવ્યવચ્છેદ, એ કોઈ
 બીજો વસ્તુધર્મ નથી કે, જ્યાં ભેદ-અભેદના વિકલ્પ દ્વારા તમે દૂષણ આપી શકો. ભેદ - અભેદનું
 દૂષણ આ રીતે જાણી શકાય. જો શબ્દમાં સત્ત્વ, કૃતકત્વ વિ. અનેક ધર્મો માનવામાં આવે, તો તે ધર્મ
 ધર્મીથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? જો અભિન્ન હોય, તો બધા જ ધર્મો ધર્મીથી અભિન્ન હોવાથી, પરસ્પર
 પણ અભિન્ન થઈ જવાની આપત્તિ આવે, એક શબ્દ અનેક સ્વરૂપે થવાની આપત્તિ આવે. જો ભિન્ન
 હોય, તો તેનાથી કશું સિદ્ધ થઈ શકે નહીં, કેમકે બન્ને વચ્ચે કોઈ સંબંધ નથી. સંબંધ માનો, તો બે જ
 વિકલ્પ છે, તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ. તાદાત્મ્ય તો ન સ્વીકારી શકાય, કેમ કે અહીં ભિન્ન એવો પક્ષ ગ્રહણ
 કર્યો છે, આ તો અભિન્ન વસ્તુમાં હોય છે. અને સત્ત્વાદિ શબ્દજન્ય ન હોવાથી, તદુત્પત્તિ પણ શક્ય
 નથી, એટલે અમે વ્યવચ્છેદને વસ્તુધર્મ નથી કહેતા. એમ બૌદ્ધ કહે છે. - આ બૌદ્ધ તરફથી થયેલ
 શંકાના સમાધાનમાં જણાવે છે કે, તમારા મતે અચાક્ષુષત્વવ્યવચ્છેદના જે ત્રણ વિકલ્પો બતાવ્યા, તે
 શબ્દમાં ન રહે, તેનાથી ચાક્ષુષત્વની વિધિમાનતાને કાંઈ અસર ન થાય, એટલે કે (૧) તુચ્છ અભાવ
 ન રહે તો ચાક્ષુષત્વને ફેર ન પડે, (૨) ઘટાદિ સ્વલક્ષણ ન રહે તો ચાક્ષુષત્વને ફેર ન પડે, (૩)
 વ્યવચ્છેદાત્મિકા બુદ્ધિ ન રહે તો પણ ચાક્ષુષત્વને ફેર ન પડે. આ ત્રણ વિકલ્પ ન રહેતા હોય. તો
 પણ, ચાક્ષુષત્વને રહેવામાં શું વાંધો છે ? આ તો તમે એવું સ્વીકાર કર્યું કે, જો આકાશકમળ, ગધેડાના
 શિંગડા વગેરે, શબ્દરૂપ પક્ષમાં ન રહેતા હોય, તો પછી સત્ત્વ, ઉત્પત્તિભત્ત્વ, કૃતકત્વ પ્રત્યભિજ્ઞાધમાનત્વ
 વગેરે હેતુઓ પણ, શબ્દ રૂપ પક્ષમાં ન રહેનારા સ્વીકાર કરવા પડશે. તેથી આ સર્વ વિકલ્પો અસાર
 છે.

૦ અર્થસંપ્રેક્ષણ ૦

(૨૫૩) વ્યવચ્છેદમાત્રમિત્યાદિ । અમુના વિકલ્પત્રયેણ ચેચ્છબ્દપર્યન્તેન જૈન એવ બૌદ્ધાભિપ્રાયમાશङ્કતે ।
 (૨૫૪) નીરૂપં તુચ્છમ્ । (૨૫૫) સ્વલક્ષણં ઘટાદિ । અયં ઘટાદિરચાક્ષુષો ન ભવતિ, ઇતિ ઘટાદિકમચાક્ષુષેભ્યો
 વ્યવચ્છેદયન્તી વિકલ્પિકા બુદ્ધિઃ સ્વાંશમગ્નાપિ સર્વચિત્તચૈતાનામાત્મસંવેદનમિતિ સ્વજ્ઞાનાદ્વા ગ્રાહિકાપિ
 વસ્તુતો વસ્તુનિ વિકલ્પાનામસંભવઃ, તથાપિ અનુભવાદિજન્યત્વેન બહિરર્થગ્રાહકતયા સ્વલક્ષણજલસ્યોપરિ
 તરન્તી । (૨૫૬) સ ઇતિ । ત્રિવિધોઽપિ અચાક્ષુષત્વવ્યવચ્છેદઃ । (૨૫૭) કૈષા ભાષેતિ । કિમ
 આક્ષેપકત્વાત્ અર્કિચિત્કકરીત્યર્થઃ । અર્કિચિત્કરત્વમેવાતિપ્રસङ્ગદ્વારેણ વ્યનન્તિ-(૨૫૮) એવં હીત્યાદિ ।
 યથા ગગનેન્દીવરં શબ્દે નાસ્તીતિ સત્ત્વાદિકમપિ તત્ર મા ભૂદિતિ ન કિંચિત્ । એવં તુચ્છં વ્યવચ્છેદમાત્રં
 સર્વથા ભિન્નં સ્વલક્ષણં વસ્ત્વસંસ્પર્શિની વિકલ્પબુદ્ધિશ્ચ શબ્દે નાસ્તીતિ ચાક્ષુષત્વમપિ તત્ર ન ઇત્યપ્યસારમેવેતિ
 ભાવઃ ।

કાલભાવિન્યા વાસનાબોધજન્યાયા વિકલ્પબુદ્ધેઃ સ્વાંશગ્રહણપર્યવસિતશરીરત્વેન બહિઃ સ્વલક્ષણે પ્રવેશાભાવાત્, તતશ્ચાપ્રતીતત્વાત્ સર્વસ્યાસિદ્ધત્વમ્ । ^{૨૫૯}નિત્યૈકાન્તેઽપિ ધર્મિણોઽત્યન્ત-
વ્યતિરિક્તાનામપારમાર્થિકાનાં વા સ્વસાધનધર્માણાં પ્રમાણેનાપ્રતીતત્વાદસિદ્ધતા દ્રષ્ટવ્યા,
ધર્મિણોઽવિનિર્લુઠિતરૂપાણાં પારમાર્થિકાનાં સકલધર્માણાં પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણપ્રસિદ્ધત્વેન
નિહ્નોતુમશક્યત્વાદિતિ । તથા વિરુદ્ધતાપિ પક્ષદ્વયેઽપિ સર્વસાધનધર્માણામુન્નેયા, અનેકાન્ત-
પ્રતિબદ્ધસ્વભાવત્વેન તત્સાધનપ્રવળત્વાત્ । એતચ્ચોત્તરે વક્ષ્યામઃ । એવં પક્ષદ્વયેઽપિ નિર્દિશ્યમાનાઃ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

કદાચ 'તુષ્ણતુ દુર્જનઃ' એ ન્યાયથી, સત્ત્વ વગેરે હેતુઓ શબ્દ રૂપ પક્ષમાં રહે છે એ પ્રમાણે સ્વીકારી પણ લઈએ, તો પણ તમારા દર્શનના અનુસારે તે પ્રતીતિના વિષય બની શકતા નથી. તે આ પ્રમાણે:- નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ જ તમારા દર્શનાનુસારે પ્રમાણ છે અને પ્રત્યક્ષમાં વિકલ્પ ન હોવાના કારણે, તે કોઈપણ ધર્મનો નિર્ણય કરી શકતો નથી. નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ પછી થનારો વાસનાબોધથી જન્ય વિકલ્પ તો, પોતાના અંશને જ ગ્રહણ કરવામાં પટુ હોવાના કારણે, તેનો બાહ્ય સ્વલક્ષણમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી, અર્થાત્ સ્વલક્ષણને તે વિષય બનાવતો નથી. તેથી આ સર્વ હેતુઓ શબ્દ રૂપ પક્ષમાં રહે છે એ વાતનો બોધ થઈ શકે જ નહીં, એટલે અનિત્યત્વને સિદ્ધ કરનારા બધા હેતુઓ અસિદ્ધ છે એમ નિર્ણય થાય છે.

○ નિત્ય એકાન્તમાં અસિદ્ધતા ○

જેમ એકાન્ત અનિત્ય પક્ષમાં સર્વ હેતુઓ અસિદ્ધ છે, તેમ એકાન્ત નિત્ય પક્ષમાં પણ સર્વ હેતુઓ અસિદ્ધ છે, એમ જાણવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે:- પરમાણુ વગેરેને એકાન્તે નિત્ય માનનાર એવા નૈયાયિક-વૈશેષિક દર્શનો ધર્મ-ધર્મીને અત્યંત ભિન્ન માને છે અને બાહ્ય વસ્તુ સર્વ પ્રપંચરૂપ છે, તાત્વિક માત્ર એક બ્રહ્મ જ છે, એવું સ્વીકાર કરનાર અદ્વૈતવાદીઓ, સર્વ ધર્મો અપારમાર્થિક = અસત્ માને છે. તેવું પ્રમાણ દ્વારા પ્રતીત ન થતું હોવાથી અસિદ્ધ છે, કારણ કે આબાલગોપાલ સર્વ જીવોને આ પ્રમાણે જ પ્રતીતિ થાય છે કે, વસ્તુમાં રહેલા તેના ધર્મો તે સત્ = પારમાર્થિક છે અને તે વસ્તુથી કથંચિદ્ અભિન્ન પણ છે, તેથી જ તે ધર્મોની પ્રતીતિ તે જ પદાર્થમાં થાય છે, અન્યમાં નહીં. આ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ સિદ્ધ એવી પ્રતીતિનો અપલાપ કરી ન શકાય. માટે એકાન્ત નિત્ય પક્ષમાં પણ સર્વ હેતુઓ અસિદ્ધ છે.

○ નિત્યાનિત્ય એકાન્તમાં વિરુદ્ધતા ○

સાધ્યાભાવને જ સિદ્ધ કરનાર હેતુ વિરુદ્ધ કહેવાય છે. એકાન્ત નિત્યાનિત્યને સિદ્ધ કરવા માટે ઉપન્યાસ કરાતા સર્વ હેતુઓ, એકાન્ત નિત્યાનિત્યથી વિરુદ્ધ, એવા અનેકાન્તાત્મકતાને જ સિદ્ધ કરે છે, કારણ કે હેતુઓ પોતે અનેકાન્તપ્રતિબદ્ધ સ્વભાવવાળા હોવાથી તેની જ સિદ્ધિ કરવામાં દક્ષ છે,

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૫૯) નિત્યૈકાન્ત ઇત્યાદિ । ધર્મિણોઽત્યન્તવ્યતિરિક્તાનામિતિ નૈયાયિકવૈશેષિકાભિપ્રાયેણ ।
(૨૬૦) અપારમાર્થિકાનાં વૈતિ અદ્વૈતવાદ્યભિપ્રાયેણ ।

સર્વ એવ હેતવોઽનૈકાન્તિકતામાત્મસાત્કુર્વન્તિ, પરસ્પરવિરુદ્ધાવ્યભિચારિતત્વાત્, સમાનયુક્ત્યુ-
પન્યાસેન વિપક્ષેઽપિ દર્શયિતું શક્યત્વાત્ ।

૧૭૨. તથા હિ-¹⁴¹ અનિત્યવાદી નિત્યવાદિનં પ્રતિ પ્રમાણયતિ-સર્વ ક્ષણિકમ્, સત્ત્વાત્,
અક્ષણિકે ક્રમયોગપદ્યાભ્યામર્થક્રિયાવિરોધાત્, ¹⁴² અર્થક્રિયાકારિત્વસ્ય ચ ભાવલક્ષણત્વાત્,
○ ન્યાયરશ્મિ ○

માટે એકાન્તને સિદ્ધ કરનારા સર્વ હેતુઓ વિરુદ્ધ દોષથી અસિત છે. હેતુઓ અનેકાન્તાત્મકતાને કેવી
રીતે સિદ્ધ કરે છે, તે આગળ કહેવામાં આવશે.

○ નિત્યાનિત્ય એકાન્તમાં અનેકાન્તિકતા ○

તથા એકાન્ત નિત્યત્વ કે અનિત્યત્વને સિદ્ધ કરનારા સર્વ હેતુઓ અનેકાન્તિક દોષથી યુક્ત છે,
કારણ કે પોત-પોતાના સાધ્યથી વિરુદ્ધની સાથે પણ, આ સર્વ હેતુઓ અવ્યાભિચારી પણ રહે છે, કેમ
કે જે યુક્તિઓ ઉપન્યાસ કરવા દ્વારા તે હેતુ એકાન્ત નિત્યત્વને સિદ્ધ કરે છે, તે જ યુક્તિઓ દ્વારા
એકાન્ત અનિત્યત્વને પણ સિદ્ધ કરે છે. જેમકે...

○ (૧૭૨) અનિત્યવાદી દ્વારા નિત્યવાદી ઉપર દૂષણ ○

અનિત્યવાદી નિત્યવાદી પ્રત્યે આ પ્રમાણે પોતાના પક્ષની કથાપના કરે છે:- સર્વ ક્ષણિકં સત્ત્વાત્
જગતના સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક છે, કારણ કે સત્ છે. અર્થક્રિયાકારિત્વ એ જ સત્ = ભાવ પદાર્થનું લક્ષણ
છે. અર્થક્રિયાકારિત્વ વ્યાપક છે અને પદાર્થની સત્તા વ્યાપ્ય છે. અર્થક્રિયા તે ક્રમથી અને યુગપદ્ એમ
બે જ પ્રકારે થાય છે. અક્ષણિક = નિત્યપદાર્થમાં ક્રમથી કે યુગપદ્ કોઈપણ રીતે અર્થક્રિયા ઘટતી નથી.
અર્થક્રિયા રૂપ વ્યાપકનો અભાવ થયે, તેને વ્યાપ્ય એવી સત્તા પણ ત્યાંથી નિવર્તમાન થઈને, માત્ર
○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(141) "યદ્યાવિનશ્વરસ્વભાવઃ, તદા તદ્વ્યાપિકાયાઃ ક્રમયોગપદ્યાભ્યામર્થક્રિયાયા અભાવાત્પદાર્થસ્યાપિ
વ્યાપ્યસ્યાભાવઃ પ્રસજતિ । ...સ ચ નિત્યોઽર્થોઽર્થક્રિયાયાં પ્રવર્તમાનઃ ક્રમેણ વા પ્રવર્તેત, યોગપદ્યેન
વા । ન તાવત્ક્રમેણ....," इत्यादि - षड्. समु. टी. का. ७ પૃ. ૪૩-૪૬ । "यथा यत् सत् तत् क्षणिकमेव,
अक्षणिकत्वेऽर्थकियाविरोधात् तल्लक्षणवस्तुत्वं हीयते ।" हेतुबि. પૃ. ૫૪ । "यदि न सर्वं सत् कृतकं
वा प्रतिक्षणविनाशि स्यादक्षणिकस्य क्रमयोगपद्याभ्यामर्थकियाऽयोगादर्थकियासामर्थ्यलक्षणमतो
निवृत्तमित्यसदेव स्यात् । ..." वादन्यायः पृ. ६-९ । "क्रमेण युगपच्चापि यस्मादर्थकिया कृता । न
भवन्ति स्थिरा भावा निःसत्त्वास्ते ततो मताः ।..." तत्त्वसं. श्लो. ३९४-९९ । "अर्थकिया न युज्येत
नित्य-क्षणिकपक्षयोः । क्रमाऽक्रमाभ्यां भावानां सा लक्षणतया मता" - लघी. का. ८ । "किञ्च,
अर्थकिया क्रमयोगपद्याभ्यां व्याप्ता, न च नित्यैकान्ते क्षणिकैकान्ते वा क्रम-योगपद्ये संभवतः ।
तथाहि..... अतः सर्वथा नित्यस्य वस्तुनः क्रमाऽक्रमाभ्यामर्थकियाकारित्वासंभवादवस्तुत्वमेवायातम् ।"
- न्यायकु. पृ. ३७२-३७४ ।

(142) "यदेवार्થક્રિયાકારિ તદેવ પરમાર્થસત્" - षड्. समु. टी. पृ. ૪૪ । "અર્થક્રિયાસમર્થં યત્ તદત્ર
પરમાર્થસત્ । અન્યત્ સંવૃતિસત્ પ્રોક્તં, તે સ્વસામાન્યલક્ષણે" - પ્ર.વા. ૨ । ૩ । "અર્થક્રિયાસામર્થ્યલક્ષણ-
ત્વાદ્વસ્તુનઃ" - ન્યાયવિ. સૂ. ૧ । ૧૫ ।

^{૨૬૧}તતોડર્થક્રિયા વ્યાવર્તમાના સ્વક્રોડીકૃતાં સત્તાં વ્યાવર્તયેદિતિ ક્ષણિકત્વસિદ્ધિઃ । ^૧ન હિ નિત્યોડર્થોડર્થક્રિયાયાં ક્રમેણ પ્રવર્તિતુમુત્સહતે, પૂર્વાર્થક્રિયાકરણસ્વભાવોપમર્દદ્વારેણોત્તરક્રિયાયાં પ્રવૃત્તેઃ, અન્યથા પૂર્વાર્થક્રિયાકરણાવિરામપ્રસઙ્ગાત્, તત્સ્વભાવપ્રચ્યવે ચ નિત્યતા અપયાતિ, અતાદવસ્થસ્યાનિત્યલક્ષણત્વાત્ । ^{૧૪૩}નિત્યોડપિ ક્રમવર્તિનં સહકારિકારણમર્થમુદીક્ષ-
○ ન્યાયરશ્મિ ○

ક્ષણિક પદાર્થમાં જ સત્તા રહેશે. નિત્ય પદાર્થમાં અર્થક્રિયા કેવી રીતે ઘટતી નથી તે જણાવતા કહે છે કે, નિત્યપદાર્થમાં ક્રમથી અર્થક્રિયા ઘટી શકતી નથી, કારણ કે આમાં બે વિકલ્પ પડે છે. ક્રમથી અર્થક્રિયા કરનાર નિત્ય પદાર્થ, શું (૧) પૂર્વની અર્થક્રિયાને ત્યાગ કરીને ઉત્તરાર્થક્રિયાને સ્વીકારે છે, કે (૨) પૂર્વની અર્થક્રિયા છોડ્યા વગર સ્વીકારે છે ? જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો પછી સ્વભાવની પરાવૃત્તિ થતાં તમારે તેને અનિત્ય માનવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે તે વસ્તુનું તેના તે સ્વરૂપે ન રહેવું તે જ અનિત્યતાનું લક્ષણ છે. જો બીજો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે, તો પછી પૂર્વક્રિયાનો ત્યાગ ન કર્યો હોવાથી ક્યારે પણ તેનો અંત ન થવાની આપત્તિ આવશે.

નિત્યવાદી:- નિત્ય પદાર્થ તો પહેલાથી વિદ્યમાન છે, પરંતુ સકલ કારણ સામગ્રી હાજર થાય તો કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય. નિત્યપદાર્થ સહકારીની અપેક્ષા રાખે છે, તેથી જેમ જેમ સહકારી મળતા જાય તેમ તેમ તે ક્રમથી અર્થક્રિયાને કરશે.

અનિત્યવાદી:- નિત્ય પદાર્થ સહકારીની અપેક્ષા રાખે છે, તેને આશ્રયીને બે વિકલ્પ છે. શું તે સહકારી (૧) નિત્યપદાર્થ ઉપર કોઈ અતિશય કરે છે, કે (૨) અતિશય કરતો નથી ? જો અતિશય કરે છે, તો શું પૂર્વસ્વભાવના ત્યાગ પૂર્વક કે અત્યાગપૂર્વક વગેરે પૂર્વોક્ત દોષો આવશે. જો તે સહકારી નિત્ય પદાર્થમાં કોઈ અતિશય ન કરતો હોય, તો અકિંચિત્કર એવા સહકારીની અપેક્ષા રાખીને શું ફાયદો છે. જે વસ્તુ કોઈ પણ અતિશય વસ્તુમાં ન કરતો હોય, તો પણ તેને સ્વીકારવામાં આવે, તો

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૬૧) તતોડર્થક્રિયા વ્યાવર્તમાનેત્યાદિ । અક્ષણિકાક્રમયૌગપદ્યનિવૃત્ત્યર્થક્રિયાકારિત્વં વર્તમાનં સત્સ્વવ્યાપ્તં સત્ત્વં નિવર્તયતિ । નનુ ચાર્થક્રિયાસામર્થ્યમેવ સત્ત્વં નાન્યત્, તથા ચ જ્ઞાનશ્રીઃ-“યદિ નામ પ્રતિદર્શનં સત્ત્વભેદસ્તથાડપીહાર્થક્રિયાસામર્થ્યમેવ સત્ત્વમભિપ્રેતમિતિ,” તતશ્ચાર્થક્રિયાસામર્થ્યત્વયો-ર્ઘટકુમ્ભયોરિવ વ્યાવૃત્તિકૃતસ્ય ભેદસ્થાભાવાત્ કથં વ્યાપ્યવ્યાપકભાવઃ । ઉચ્યતે, કારણસ્ય કાર્યાત્પ્રાગ્ભાવિત્વમર્થક્રિયાસામર્થ્યં ભવનધર્મકત્વમાત્રં તુ સત્ત્વમિતિ વ્યક્તો વ્યાવૃત્તિકૃતો ભેદઃ । યત્તૂક્તમ્-અર્થક્રિયાસામર્થ્યમેવ સત્ત્વમિતિ, તદર્થક્રિયાસામર્થ્યવ્યભિચારિત્વાત્ સત્ત્વસ્યેતિ ॥ ૨૩ ॥

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(143) “અથ તજ્જનનસ્વભાવજન્યત્વાવિશેષેડપિ તત્તત્સહકારિક્રમાત્ તત્ર કાર્યક્રમોડમ્યુપગમ્યતે.... કિમ્ અકિંચિત્કરસન્નિધાનેન ? અન્યથા ઘટોત્પત્તૌ રાસભસ્યાપિ સન્નિધાનાત્ તસ્ય તત્કૃતત્વપ્રસઙ્ગઃ ।” - ન્યાય કુ. પૃ. ૩૭૩ । “અપેક્ષ્યેત પરઃ કશ્ચિદ્દાદિ કુર્વીત કિંચન । યદકિંચિત્કરં વસ્તુ કિં કેનચિદપેક્ષ્યતે ।” - પ્ર. વા. ૩/૨૭૧ ।

માણસ્તાવદાસીત્, પશ્ચાત્ તમાસાદ્ય ક્રમેણ કાર્યં કુર્યાદિતિ ચેત્, ન, સહકારિકારણસ્ય નિત્યોઽકિંચિત્કરત્વાત્, અકિંચિત્કરસ્યાપિ પ્રતીક્ષણેઽનવસ્થાપ્રસજ્ઞાત્ । ૩નાપિ યૌગપદ્યેન નિત્યોઽર્થોઽર્થક્રિયાં કુરુતે, અધ્યક્ષવિરોધાત્ । ન હ્યેકકાલં સકલાઃ ક્રિયાઃ પ્રારમ્ભમાણઃ કશ્ચિદુપલભ્યતે, કરોતુ વા, તથાપ્યાદ્યક્ષણે એવ સકલક્રિયાપરિસમાપ્તેર્દ્વિતીયાદિક્ષણેષ્વ-કુર્વાણસ્યાનિત્યતા બલાદાદૌકતે, કરણાકરણયોરેકસ્મિન્ વિરુદ્ધત્વાદિતિ ।

૧૭૩. ¹⁴⁴ નિત્યવાદી પુનરેવં પ્રમાણયતિ-સર્વં નિત્યમ્, સત્ત્વાત્, ક્ષણિકે સદસત્કાલયોરર્થક્રિયા-

જગતના સર્વ પદાર્થોને સહકારી સ્વરૂપે માનવામાં શું વાંધો છે ? વગેરે અતિપ્રસંગ આવશે. વળી અકિંચિત્કર સહકારીની અપેક્ષા રાખીને નિત્ય પદાર્થ રાહ જુએ, તો તે સહકારી કારણ પણ બીજા અકિંચિત્કર સહકારીની અપેક્ષા રાખશે તેથી અનવસ્થા દોષ માથે આવશે. આમ કમથી કોઈપણ રીતે નિત્ય પદાર્થમાં અર્થક્રિયા ઘટતી નથી. હવે નિત્યપદાર્થ યુગપદ્ = એક સાથે સર્વ અર્થક્રિયાઓ કરે એમ સ્વીકારો, તો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ સ્વીકારવામાં પ્રત્યક્ષબાધ રહેલો છે. ક્યારેપણ કોઈપણ પદાર્થ એક સાથે સર્વાર્થક્રિયાનો પ્રારંભ કરતો દેખાયેલ નથી. કદાચ માની પણ લઈએ કે, સર્વાર્થક્રિયાનો એક સાથે પ્રારંભ કરે છે, તો પણ પ્રથમ ક્ષણમાં જ તે પદાર્થની સર્વ અર્થક્રિયા સમાપ્ત થઈ જવાથી, બીજી વગેરે ક્ષણોમાં અર્થક્રિયા ન કરવાથી અનિત્યતાની આપત્તિ બલાત્ તમને આવશે, કારણ કે એક જ સ્વભાવવાળી વસ્તુ પહેલા અર્થક્રિયા કરતી હતી અને હવે અર્થક્રિયા કરતી નથી એમ માનવામાં વિરોધ છે, એટલે પછીની ક્ષણે વસ્તુ બદલાયેલી સ્વીકારવી પડે - જેમાં અનિત્યતા આવે જ.

નિત્યવાદી:- નિત્ય પદાર્થનો એવો સ્વભાવ જ છે કે, પ્રથમ ક્ષણે જે અર્થક્રિયા કરી હતી, તે જ બીજી વગેરે ક્ષણે કરે છે, માટે સ્વભાવ બદલવાથી અનિત્યતાની આપત્તિ નહીં આવે.

અનિત્યવાદી:- આ સમાધાન રમણીય નથી, જે વસ્તુ એકવાર ઉત્પન્ન થઈ ગઈ હોય તેની પાછી ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે, તો ક્યારે પણ તેની ઉત્પત્તિ અટકશે નહીં. આમ કમ - યૌગપદ્ય કોઈપણ રીતે અર્થક્રિયા નિત્ય પદાર્થમાં ઘટતી ન હોવાથી, ત્યાંથી નિવર્તમાન થયેલી સત્તા ક્ષણિક પદાર્થમાં જ રહે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. આમ અનિત્યવાદી દ્વારા નિત્યવાદીના પક્ષમાં દોષોનું ઉદ્ભાવન કરાયું.

○ (૧૭૩) નિત્યવાદી દ્વારા અનિત્યવાદી ઉપર દૂષણ ○

આની સામે નિત્યવાદી પોતાના પક્ષની સ્થાપના કરતા આ પ્રમાણે જણાવે છે. સર્વં નિત્યં સત્ત્વાત્ જગતના સર્વ પદાર્થો નિત્ય છે, કારણ કે તે સત્ છે. ક્ષણિક પદાર્થ સત્કાળ અર્થાત્ તેની વિદ્યમાનતાનો કાળ અને અસત્કાળ અર્થાત્ તેની અવિદ્યમાનતાનો ભૂત - ભાવિકાળ, એ બન્નેની

(144) તથા નિત્યવાદી પુનરેવં પ્રમાણયતિ - સર્વં નિત્યં, સત્ત્વાત્, ક્ષણિકે સદસત્કાલયોદર્થક્રિયાવિરોધાત્ ।

તત્લક્ષણં સત્ત્વં નાવસ્થાં બદ્ધાતિ તતો નિવર્તમાનાઽનન્યશરણતયા નિત્યં સાધયતિ । તદેવમેકાન્તદ્વયેઽપિ યે હેતવસ્તે યુક્તેઃ સમાનતયા વિરુદ્ધં ન વ્યભિચરન્તિ । - ન્યાયાવતારહારિભદ્રી ।

વિરોધાત્, તલ્લક્ષણં સત્ત્વં નાવસ્થાં બદ્ધનાતીતિ તતો નિવર્તમાનમનન્યશરણતયા નિત્યત્વં સાધયતિ । તથા હિ-ક્ષણિકોઽર્થઃ 'સદ્ વા કાર્યં કુર્યાત્, 'અસદ્ વા, ગત્યન્તરાભાવાત્ । 'ન તાવદાદ્યઃ પક્ષઃ, સમસમયવર્તિનિ વ્યાપારાયોગાત્, સકલભાવાનાં પરસ્પરં કાર્યકરણભાવ-પ્રાપ્ત્યાતિપ્રસન્નગાચ્ચ । 'નાપિ દ્વિતીયઃ પક્ષઃ ક્ષોદં ક્ષમતે, અસતઃ કાર્યકરણશક્તિવિકલત્વાત્, અન્યથા શશવિષાણાદયોઽપિ કાર્યકરણાયોત્સહેરન્, વિશેષાભાવાદિતિ ।

૧૭૪. તદેવમેકાન્તદ્વયેઽપિ યે યે હેતવસ્તે તે યુક્તેઃ સમાનતયા વિરુદ્ધં ન વ્યભિચરન્તિ, અવિચારિતરમણીયતયા મુગ્ધજનધ્યાન્ધ્યં ચોત્પાદયન્તીતિ વિરુદ્ધા વ્યભિચારિણોઽનૈકાન્તિકાઃ,

○ ન્યાયરશ્મિ ○
અપેક્ષાએ અર્થક્રિયા કરવા માટે સમર્થ નથી. અર્થક્રિયાનો અભાવ થવાથી અર્થક્રિયા કરવા સ્વરૂપ સત્ત્વ પણ ક્ષણિકમાંથી નિવર્તન થતાં, અનન્યશરણસ્વરૂપે નિત્ય પદાર્થને સિદ્ધ કરે છે. અર્થક્રિયાની અઘટમાનતા આ પ્રમાણે જાણવી:- ક્ષણિક પદાર્થ પોતાનું કાર્ય ક્યારે કરે ? (૧) જ્યારે પોતે વિદ્યમાન હોય ત્યારે, કે (૨) પોતે અવિદ્યમાન હોય ત્યારે ? આ બે વિકલ્પો સિવાય ત્રીજો કોઈ વિકલ્પ નથી. જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે કે, 'ક્ષણિક પદાર્થ પોતાની વિદ્યમાનતા હોય ત્યારે કાર્યને કરે.' તે યોગ્ય નથી, કારણ કે તે પદાર્થનો, સમાનકાલીન અન્ય પદાર્થના વિષયમાં વ્યાપાર ઘટતો નથી, અર્થાત્ સમાનકાલીન અન્ય પદાર્થને તે ઉત્પન્ન કરી શકે નહીં. જેમકે ડાબું શિંગડું જમણા શિંગડાને ઉત્પન્ન કરતું નથી. વળી બીજો દોષ આ પ્રમાણે જાણવો કે, સર્વ પદાર્થો વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ માનવાની આપત્તિ આવે. તે આ રીતે:- નિયતપૂર્વવર્તિતા કારણતાની નિયામક છે. જો કારણની સમાનકાલીન પણ કાર્ય હોય, તો પૂર્વવર્તિતાને કારણ માનવાનું કોઈ પ્રયોજન રહેશે નહીં. જો સમાનકાલીન પદાર્થ કારણ બનશે તો પછી સમાનકાલીન સર્વ પદાર્થો વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ માનવો પડશે. જો બીજો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે કે, 'પોતાની અવિદ્યમાનતામાં ક્ષણિક પદાર્થ કાર્ય કરે' તે પણ યોગ્ય નથી, કેમ કે અસત્ વસ્તુમાં કાર્ય કરવાની શક્તિ હોતી નથી. અસત્ પદાર્થ પણ જો કાર્ય કરવા લાગે, તો તો શશવિષાણ વગેરે અસત્ પદાર્થો પણ કાર્ય કરવા લાગશે, કારણ કે અસત્પણું તો બન્ને જગ્યાએ સમાનરૂપે રહેલું છે. આ પ્રમાણે હોવા છતાં, એક કાર્યને કરે અને અન્ય ન કરે તેવું માનવા માટે કોઈ નિયામક નથી. આમ ક્ષણિક પદાર્થમાં પણ કોઈ પણ રીતે અર્થક્રિયા ઘટતી ન હોવાથી, સત્ત્વ ત્યાંથી નિવૃત્ત થઈ નિત્ય પદાર્થમાં આવીને રહે છે. આમ નિત્યવાદી દ્વારા અનિત્યવાદી ઉપર દૂષણ અપાય છે.

(૧૭૪) તેથી એકાન્ત નિત્ય કે અનિત્યની સિદ્ધિ કરવા માટે જે કોઈપણ હેતુઓનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવે, તે સર્વે હેતુઓ, યુક્તિની સમાનતા હોવાથી વિરુદ્ધપણાને તેઓ વ્યભિચારી નથી, એટલે કે વિપક્ષમાં પણ તે સર્વ હેતુઓની વૃત્તિ રહેલી જ છે. એકાન્ત નિત્યાનિત્યને સિદ્ધ કરનારા સર્વ હેતુઓ, જ્યાં સુધી વિચારણા કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી જ સુંદર લાગે છે. તેથી જે મુગ્ધજન = ભોળા માણસો છે, જે સૂક્ષ્મ વિચારણામાં શક્તિમાન નથી, તેવા જીવોની બુદ્ધિને વિષે તેઓ અંધાપાને કરે છે, ભ્રમ પેદા કરે છે. આમ આ સર્વ હેતુઓ વિપક્ષમાં પણ રહેતા હોવાથી અનૈકાન્તિક

સર્વવસ્તુધર્માણાં વસ્તુતોડનેકાન્તપ્રતિબદ્ધત્વાદિતિ । તસ્માદમી સર્વ એવ હેતવઃ સન્તોડનેકાન્ત-
મન્તરેણ નોપપદ્યન્તે, ઇતિ તમેવ પ્રતિપાદયિતુમીશતે । વિમૂઢબુદ્ધિભિઃ પુનઃ વિપક્ષસાધનાર્થ-
મુપન્યસ્યમાના વિવક્ષયાસિદ્ધિવિરુદ્ધાનેકાન્તિકતામાભિપ્રતીતિ સ્થિતમ્ ॥ ૨૩ ॥

૧૭૫. તદેવં હેત્વાભાસાન્ પ્રતિપાદ્ય દૃષ્ટાન્તલક્ષણવ્યુદસ્તાન્ દૃષ્ટાન્તાભાસાનાહ-

સાધર્મ્યેનાત્ર દૃષ્ટાન્તદોષા ન્યાયવિદીરિતાઃ ।

અપલક્ષણહેતૂત્થાઃ સાધ્યાદિવિકલાદયઃ ॥ ૨૪ ॥

સાધનં સાધ્યાક્રાન્તમુપદર્શયિતુમભિપ્રેતં યસ્મિન્સ્તત્ સાધર્મ્યમ્ તેન, અત્ર વ્યતિકરે, દૂષ્યન્ત
ઇતિ દોષાઃ, દૃષ્ટાન્તા એવ દોષાઃ દૃષ્ટાન્તદોષાઃ, દૃષ્ટાન્તાભાસા इत्यर्थः, ન્યાયવિદીરિતા
વિદ્વદ્ભિર્ગદિતાઃ । સાધ્યં ગમ્યમ્, આદિશબ્દાત્ સાધનોભયપરિગ્રહઃ, તદ્વિકલાસ્તચ્છૂન્યાઃ,
આદિશબ્દાત્ સંદિગ્ધસાધ્યસાધનોભયધર્મા ગૃહ્યન્તે । કિંમૂતા એતે ઇત્યાહ-અપગતં લક્ષણં યેભ્યસ્તે
○ ન્યાયરશ્મિ ○

છે, કેમ કે સર્વ પદાર્થોના ધર્મો વસ્તુતઃ અનેકાન્તની સાથે વ્યાપ્તિ ધરાવનારા છે. તેથી આ સત્ત્વાદિ
સર્વ હેતુઓ, જો સત્ હોય તો અનેકાન્ત વિના ઘટી શકતા ન હોવાથી તેઓ અનેકાન્તની જ સિદ્ધિ
કરે છે, છતાં પણ વિમૂઢબુદ્ધિવાળા જીવો વડે, તેનાથી વિપક્ષભૂત એવા એકાન્તની સિદ્ધિ કરવા માટે
ઉપન્યાસ કરતા સર્વ હેતુઓ, વિવક્ષા પ્રમાણે (અર્થાત્ તેમાં બધા જ દોષો છે, જે રીતે વિવક્ષા કરીયે
તે દોષ આવે એટલે) અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનેકાન્તિકતાને ધારણ કરે છે એમ નિશ્ચિત થયું. (૨૩)

○ સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસનું લક્ષણ અને પ્રકારો ○

૧૭૫ આ પ્રમાણે હેત્વાભાસોનું પ્રતિપાદન કરીને, હવે દૃષ્ટાન્તાના લક્ષણથી રહિત એવા
દૃષ્ટાન્તાભાસોને ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

શ્લોકાર્થઃ- જેમાં હેતુના લક્ષણ નથી રહેલા તેવા હેત્વાભાસોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અને જે સાધ્ય
વગેરે થી રહિત રૂપે છે, તેને વિદ્વાનો સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસ કહે છે. (૨૪)

વિવેચનઃ- હવે પ્રસ્તુતમાં દૃષ્ટાન્તાભાસનું લક્ષણ જણાવે છે. જેમાં હેતુ સાધ્યથી યુક્ત છે એમ
બતાવવું ઈષ્ટ છે, તેને સાધર્મ્ય કહેવાય છે. સાધર્મ્યને આશ્રયીને સાધ્ય, હેતુ કે ઉભયથી રહિત હોય
કે, જેમાં સાધ્ય, હેતુ કે ઉભયની શંકા હોય એવા જે દૃષ્ટાન્તરૂપી દોષો હોય તેને સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસ
કહેવાય છે. હેતુના લક્ષણથી રહિત એવા હેતુઓથી આ દોષોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ વિશેષણ પ્રાયિક
છે, એટલે ક્યારેક - ક્યારેક રહેવાવાળું છે, પરંતુ સાર્વત્રિક વિશેષણ નથી, કારણ કે કોઈકવાર હેતુ
સદ્ હોવા છતાં, વક્તાના દોષથી દૃષ્ટાન્તાભાસની સંભાવના રહે છે. જેમકે શબ્દો નિત્યાનિત્યઃ
શ્રાવણત્વાત્, ઘટવત્ । શબ્દ નિત્યાનિત્ય છે, કારણ કે શ્રવણ ઈન્દ્રિયનો વિષય છે, ઘટની જેમ. અહીં
યદ્યપિ શબ્દ રૂપ પક્ષમાં, નિત્યાનિત્યની સિદ્ધિ કરવા માટે, ઉપન્યાસ કરેલ શ્રાવણત્વ હેતુ, સદ્હેતુ
છે. તેના દ્વારા સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે, છતાં પણ વક્તાએ દૃષ્ટાન્ત માત્ર ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષના વિષયરૂપે

તથા ચ તે હેતવશ્ચ તેભ્ય ઉત્થાનં યેષાં તેઽપલક્ષણહેતૂત્થાઃ । इदं च प्रायिकं विशेषणम्, सम्यग्हेतावपि वक्तृदोषवशात् दृष्टान्ताभासतोपपत्तेः । यथा-नित्यानित्यः शब्दः, श्रावणत्वात् घटवदित्यादि । तत्र ^१साध्यविकलो यथा- भ्रान्तमनुमानम्, प्रमाणत्वात्, प्रत्यक्षवत् । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तताविकलत्वात्, तद्भ्रान्तत्वे सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, तदुच्छेदे च प्रमाणપ્રમેયાभावात् न किञ्चित् केनचित् साध्यत इति भ्रान्तवादिनो મૂકતામાપદ્યેત । ^૨સાધનવિકલો યથા-જાગ્રત્સંવેદનં ભ્રાન્તમ્, પ્રમાણત્વાત્ સ્વપ્નસંવેદનવત્ । સ્વપ્નસંવેદનસ્ય પ્રમાણતાવૈકલ્યાત્ તત્પ્રત્યક્ષનીક-જાગ્રત્પ્રત્યક્ષોપનિપાતબાધિતત્વાદિતિ । ^૩ઉભયવિકલો યથા-નાસ્તિ સર્વજ્ઞઃ, પ્રત્યક્ષાદ્યનુપલબ્ધત્વાત્, ઘટવત્ । ઘટસ્ય સત્ત્વાત્ પ્રત્યક્ષાદિભિરુપલબ્ધત્વાચ્ચ । ^{૪૨૬૨}સંદિગ્ધસાધ્યધર્મો યથા-વીતરાગોઽયમ્,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

રહેનાર એવા ઘટનું આખું છે, ઘટ તે દેખી શકાય છે અથવા સ્પર્શ કરી શકાય છે, પરંતુ સાંભળી શકાતો નથી, જ્યારે સંભળાય છે તે ઘટ શબ્દ છે પણ ઘટ પદાર્થ નથી. દૃષ્ટાંત એવું હોવું જોઈએ કે જેમાં સાધ્ય-સાધન બન્નેનું અસ્તિત્વ હોય, પરંતુ અહીં એવું નથી. તેથી સમ્યગ્ હેતુ હોવા છતાં પણ, વક્તાના દોષથી દૃષ્ટાંતાભાસતા સંભવી શકે છે. આ સાધ્યર્થદૃષ્ટાંતાભાસના છ પ્રકાર છે:- (૧) સાધ્યવિકલ (૨) સાધનવિકલ (૩) ઉભયવિકલ (૪) સંદિગ્ધસાધ્યધર્મ (૫) સંદિગ્ધસાધનધર્મ (૬) સંદિગ્ધોભયધર્મ. આ દરેકની ઉદાહરણસહિત વ્યાખ્યા જણાવે છે.

(૧) સાધ્યવિકલદૃષ્ટાંતાભાસ:- જે દૃષ્ટાંતમાં સાધ્યનું અસ્તિત્વ ન હોય, તેને સાધ્યવિકલદૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે. દા. ત. અનુમાનં ભ્રાન્તં, પ્રમાણત્વાત્, પ્રત્યક્ષવત્ । આ અનુમાનમાં ભ્રાન્તત્વરૂપ સાધ્ય, પ્રત્યક્ષ રૂપ દૃષ્ટાંતમાં રહેતું નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ ભ્રાન્ત નથી. જો પ્રત્યક્ષને ભ્રાન્ત સ્વીકારવામાં આવે તો જગતના સર્વવ્યવહારો પ્રત્યક્ષજન્ય હોવાથી તેનો ઉચ્છેદ થવાની આપત્તિ આવે અને જો જગતનો વ્યવહાર ઉચ્છેદ થઈ જશે, તો પછી પ્રમાણ-પ્રમેય સર્વનો અભાવ થઈ જશે. એટલે તો કોઈપણ કોઈના દ્વારા સાધી શકાશે નહીં. આમ થતાં ભ્રાન્તતાવાદીઓનું મોઢું બંધ થઈ જશે.

(૨) સાધનવિકલદૃષ્ટાંતાભાસ:- જે દૃષ્ટાંતમાં હેતુનું અસ્તિત્વ ન હોય, તેને સાધનવિકલદૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે. દા.ત. જાગ્રત્સંવેદનં ભ્રાન્તમ્, પ્રમાણત્વાત્, સ્વપ્નસંવેદનવત્ । આ અનુમાનમાં પ્રમાણત્વ રૂપ હેતુ, સ્વપ્નજ્ઞાન રૂપ દૃષ્ટાંતમાં રહેતો નથી, કારણકે સ્વપ્નકાલીન જ્ઞાન, પોતાનાથી વિપરીત એવા જાગ્રત અવસ્થા સંબંધી જ્ઞાન વડે બાધિત થઈ જાય છે અને જે પાછળથી બાધિત થતું હોય તે પ્રમાણરૂપ બની શકતું નથી. રજ્જુમાં સર્પનું જ્ઞાન પાછળથી બાધિત થતું હોવાના કારણે જેમ પ્રમાણ નથી તેમ પ્રમાણો અહીં પણ જાણવું.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૬૨) સંદિગ્ધસાધ્યધર્મેતિ । સંદિગ્ધશ્ચસૌ સાધ્યશ્ચ સંદિગ્ધસાધ્યઃ સંદિગ્ધસાધ્યો ધર્મો યસ્યેતિ बहुव्रीहिः, ન પુનઃ સંદિગ્ધઃ સાધ્યો ધર્મો યસ્યેતિ સંદિગ્ધઃ સાધ્યધર્મો યસ્યેતિ વા, ધર્માદન્ વા કેવલાત્ इत्यनेन કેવલાત્પદાત્પરો યઃ કેવલો ધર્મશબ્દઃ તસ્માદનો વિધાનાત્ । एवं સંદિગ્ધસાધનધર્માદિષ્વપિ वाच्यम् ।

મરણધર્મત્વાત્ રથ્યાપુરુષવત્ । રથ્યાપુરુષે વીતરાગત્વસ્ય સંદિગ્ધત્વાત્, વિશિષ્ટચેતોધર્માણાં વિશિષ્ટ^{૨૬૩} વ્યાહારાદિલિङ્ગમ્યત્વાત્ રથ્યાપુરુષે ^{૨૬૪}તન્નિર્ણયસ્યાપ્યભવાદિતિ । ‘સંદિગ્ધસાધનધર્મો યથા-મરણધર્મયં પુરુષઃ, રાગાદિમત્ત્વાત્, રથ્યાપુરુષવત્ । રથ્યાપુરુષે રાગાદિમત્ત્વસ્ય સંદિગ્ધત્વાત્, વીતરાગસ્યાપિ તથા સંભવાદિતિ । ‘સંદિગ્ધોભયધર્મો યથા-અસર્વજ્ઞોઽયમ્, રાગાદિમત્ત્વાત્,

૦ ન્યાયરશ્મિ ૦

(૩) ઉભયવિકલદૃષ્ટાંતાભાસઃ- જે દૃષ્ટાંતમાં સાધ્ય અને હેતુ બન્નેનું અસ્તિત્વ ન હોય, તેને ઉભયવિકલદૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે. દા.ત. સર્વજ્ઞો નાસ્તિ પ્રત્યક્ષાદ્યનુપલબ્ધત્વાત્, ઘટવત્ । આ અનુમાનમાં નાસ્તિત્વ રૂપ સાધ્ય, તથા પ્રત્યક્ષાદિ વડે અનુપલબ્ધિ રૂપ હેતુ, આ બન્ને ઘટ દૃષ્ટાંતમાં રહેતા નથી, કારણ કે ઘટનું અસ્તિત્વ પણ છે અને પ્રત્યક્ષાદિ વડે તેની ઉપલબ્ધિ પણ છે, માટે આ ઉભયવિકલદૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે.

(૪) સંદિગ્ધસાધ્યધર્મદૃષ્ટાંતાભાસઃ- જે દૃષ્ટાંતમાં સાધ્યનું રહેવાપણું સંદિગ્ધ હોય, તે સંદિગ્ધસાધ્યધર્મદૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે. દા.ત. અયં વીતરાગઃ મરણધર્મત્વાત્, રથ્યાપુરુષવત્ । આ અનુમાનમાં રથ્યાપુરુષ રૂપ દૃષ્ટાંતમાં, વીતરાગત્વ રૂપ સાધ્ય સંદેહના સ્થાનભૂત છે. સંદેહ થવાનું કારણ એ છે કે ચિત્તમાં રહેલા રાગ કે રાગાભાવરૂપ વિશિષ્ટધર્મો, તે વિશિષ્ટ સંભાષણ, ચેષ્ટા આકાર વગેરે, લિંગ દ્વારા જાણવા યોગ્ય છે, જ્યારે રથ્યાપુરુષમાં કોઈ એવા વિશિષ્ટ સંભાષણ પણ દેખાતા નથી, એટલે તેમાં વીતરાગત્વ કે રાગાદિમત્ત્વનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, માટે આ દૃષ્ટાંતમાં વીતરાગત્વ તે સંદિગ્ધ જ છે.

(૫) સંદિગ્ધસાધનધર્મદૃષ્ટાંતાભાસઃ- જે દૃષ્ટાંતમાં હેતુનું અસ્તિત્વ સંદિગ્ધ હોય, તેને સંદિગ્ધસાધનધર્મદૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે. દા.ત. = અયં પુરુષઃ મરણધર્મા રાગાદિમત્ત્વાત્, રથ્યાપુરુષવત્ । આ અનુમાનમાં ‘રાગાદિમત્ત્વ’ સ્વરૂપ હેતુ, રથ્યાપુરુષરૂપ દૃષ્ટાંતમાં સંદિગ્ધ છે. રથ્યાપુરુષ તે વીતરાગ પણ હોઈ શકે છે, કેમ કે કોઈ વિશિષ્ટ લિંગ વિના ચિત્તના ધર્મો જણાતા નથી કે જેથી તેનો રાગાદિવાળારૂપે નિશ્ચય કરી શકાય.

(૬) સંદિગ્ધોભયધર્મદૃષ્ટાંતાભાસઃ- જે દૃષ્ટાંતમાં સાધ્ય અને હેતુ બન્ને સંદિગ્ધ હોય, તેને સંદિગ્ધોભયધર્મદૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે. દા.ત. અયં અસર્વજ્ઞઃ રાગાદિમત્ત્વાત્, રથ્યાપુરુષવત્ । આ અનુમાનના રથ્યાપુરુષરૂપ દૃષ્ટાંતમાં અસર્વજ્ઞત્વ અને રાગાદિમત્ત્વ સ્વરૂપ સાધ્ય અને સાધન પૂર્વે

૦ અર્થસંપ્રેક્ષણ ૦

(૨૬૩) વ્યાહારાદીતિ । આદિશબ્દાચ્છેષ્ટાકારપરિગ્રહઃ । (૨૬૪) તન્નિર્ણયસ્યેતિ । વિશિષ્ટવ્યાપારાદિ-લિङ્ગનિશ્ચયસ્યેત્યર્થઃ ॥ ૨૪ ॥

રથ્યાપુરુષવત્ । રથ્યાપુરુષે પ્રદર્શિતન્યાયેનોભયસ્યાપિ સંદિગ્ધત્વાદિતિ¹⁴⁵ ।

૧૭૬. નનુ ચ પરૈરન્યદપિ દૃષ્ટાન્તાભાસત્રયમુક્તમ્, તદ્યથા- અનન્વયોઽપ્રદર્શિતાન્વયો વિપરીતાન્વયશ્ચેતિ । તત્રાનન્વયો યથા-રાગાદિમાન્ વિવક્ષિતઃ પુરુષઃ, વક્તૃત્વાદ્, ઇષ્ટપુરુષવદિતિ । યદ્યપિ કિલેષ્ટપુરુષે રાગાદિમત્ત્વં વક્તૃત્વં ચ સાધ્યસાધનધર્મો દૃષ્ટૌ, તથાપિ યો યો વક્તા સ સ રાગાદિમાનિતિ વ્યાપ્ત્યસિદ્ધેરનન્વયોઽયં દૃષ્ટાન્તઃ । તથા અપ્રદર્શિતાન્વયો યથા-અનિત્યઃ શબ્દઃ, કૃતકત્વાત્, ઘટવદિતિ । અત્ર યદ્યપિ વાસ્તવોઽન્વયોઽસ્તિ, તથાપિ વાદિના વચનેન ન

○ ન્યાયરશ્મિ ○
કહેલ યુક્તિના અનુસારે સંદેહના વિષયભૂત છે. તેથી આ સંદિગ્ધોભયધર્મદૃષ્ટાંતાભાસ છે.

○ અધિક દૃષ્ટાંતાભાસોની આશંકા ○

(૧૭૭) અહીં કોઈ આ પ્રમાણે શંકા કરે કે, અન્ય વિદ્વાન્ પુરુષોએ આ છ દૃષ્ટાંતાભાસ સિવાય, અન્ય ત્રણ દૃષ્ટાંતાભાસો જણાવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે (૧) અનન્વય (૨) અપ્રદર્શિતાન્વય અને (૩) વિપરીતાન્વય. આ ત્રણેને ઉદાહરણ સહિત જણાવે છે.

(૧) અનન્વયદૃષ્ટાંતાભાસઃ- જેમાં અન્વયવ્યાપ્તિ ન મળતી હોય તે અનન્વય દૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે. દા.તઃ- વિવક્ષિતપુરુષઃ રાગાદિમાન્, વક્તૃત્વાત્, ઇષ્ટપુરુષવત્ । આ અનુમાનમાં યદ્યપિ ઇષ્ટપુરુષરૂપ દૃષ્ટાંતમાં, રાગાદિમત્તા અને વક્તૃત્વ સ્વરૂપ સાધ્ય - સાધન ધર્મો વિદ્યમાન છે, છતાં પણ જે જે વક્તા હોય તે તે રાગાદિવાળા હોય એ પ્રમાણેની વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થયેલ નથી. તેથી આ અનન્વયદૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે.

(૨) અપ્રદર્શિતાન્વયદૃષ્ટાંતાભાસઃ- જ્યારે અનુમાનમાં અન્વય બતાવવામાં ન આવે, ત્યારે આ દોષ આવે છે. દા.ત. - શબ્દોઽનિત્યઃ કૃતકત્વાત્, ઘટવત્ । આ અનુમાનમાં યદ્યપિ જ્યાં જ્યાં કૃતકત્વ છે ત્યાં ત્યાં અનિત્યત્વ છે, એ પ્રમાણેની વ્યાપ્તિ નિશ્ચિત થયેલ છે અને તે ઘટરૂપ દૃષ્ટાંતમાં પણ

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(145) "તત્રાપૌરુષેયઃ શબ્દોઽમૂર્તત્વાદ્ દુઃખવદિતિ સાધ્યધર્મવિકલઃ, તસ્યામેવ પ્રતિજ્ઞાયાં તસ્મિન્નેવ હેતૌ પરમાણુવદિતિ સાધનધર્મવિકલઃ, કલશવદિત્યુભયધર્મવિકલઃ, રાગાદિમાનયં વક્તૃત્વાદ્ દેવદત્તવદિતિ સન્દિગ્ધસાધ્યધર્મ, મરણધર્માયં રાગાદિમત્ત્વાત્ મૈત્રવદિતિ સન્દિગ્ધસાધનધર્મી, નાયં સર્વદર્શી રાગાદિમત્વાન્મુનિવિશેષવદિતિ સન્દિગ્ધોભયધર્મ," - પ્રમાણનય. ૬/૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫ । "અમૂર્તત્વેન નિત્યે શબ્દે સાધ્યે કર્મ-પરમાણુ-ઘટાઃ સાધ્યસાધનોભયવિકલાઃ, વચનાદ્રાગે રાગાન્મરણધર્મકિઞ્ચિજ્ઞત્વયોઃ સન્દિગ્ધસાધ્યાદ્યન્વયવ્યતિરેકા રથ્યાપુરુષાદયઃ" - પ્રમાણમી. ૨/૧/૨૩, ૨૫ । "યથા નિત્યઃ શબ્દોઽમૂર્તત્વાત્ । કર્મવત્ પરમાણુવદ્ ઘટવદિતિ એતે દૃષ્ટાન્તાભાસાઃ સાધ્યસાધનધર્મોભયવિકલાઃ । તથા સંદિગ્ધસાધ્યધર્માદયશ્ચ । યથા રાગાદિમાનયં વચનાદ્ રથ્યાપુરુષવત્ । મરણધર્મોઽયં પુરુષો રાગાદિમત્ત્વાદ્, રથ્યાપુરુષવત્ । અસર્વજ્ઞોઽયં રાગાદિમત્ત્વાદ્ રથ્યાપુરુષવદિતિ ।" - ન્યાયવિ. ૧૨૪, ૧૨૫ । "સમ્બન્ધો યત્ર નિર્જાતઃ સાધ્યસાધનધર્મયોઃ । સ દૃષ્ટાન્તસ્તદાભાસાઃ સાધ્યાદિવિકલાદયઃ ।" - ન્યાયવિ. ૨/૨૧૧, ટી. પૂ. ૨૪૦ ।

પ્રકાશિત ઇત્યપ્રદર્શિતાન્વયો દૃષ્ટાન્તઃ । વિપરીતાન્વયો યથા-અનિત્યઃ શબ્દઃ, કૃતકત્વાદિતિ હેતુમભિધાય યદનિત્યં તત્ કૃતકં ઘટવદિતિ વિપરીતવ્યાપ્તિદર્શનાત્ વિપરીતાન્વયઃ । સાધર્મ્યપ્રયોગે હિ સાધનં સાધ્યાક્રાન્તમુપદર્શનીયમ્, ઇહ તુ વિપર્યાસદર્શનાદ્વિપરીતતા । તદેતદ્ ભવદ્ભિઃ કસ્માન્નોક્તમિતિ ।

૧૭૭. અત્રોચ્યતે, પરેષાં ન સુપર્યાલોચિતમેતદ્ દૃષ્ટાન્તાભાસત્રયાભિધાનમિતિ જ્ઞાપનાર્થમ્ । તથા હિ-ન તાવદનન્વયો દૃષ્ટાન્તાભાસો ભવિતુમર્હતિ । યદિ હિ દૃષ્ટાન્તબલેન વ્યાપ્તિઃ સાધ્યસાધનયોઃ પ્રતિપાદ્યેત, તતઃ સ્યાદનન્વયો દૃષ્ટાન્તાભાસઃ, સ્વકાર્યાકરણાત્, યદા તુ પૂર્વપ્રવૃત્તસંબન્ધગ્રાહિપ્રમાણગોચરસ્મરણસંપાદનાર્થં દૃષ્ટાન્તોદાહૃતિરિતિ સ્થિતમ્, તદાનન્વયલક્ષણો

○ ન્યાયરશ્મિ ○

સિદ્ધ છે, છતાં પણ વક્તા વડે શબ્દ દ્વારા તે અન્વય જણાવાય નહીં, ત્યારે તે અપ્રદર્શિતાન્વયદૃષ્ટાંતાભાસ બને છે.

(૩) વિપરીતાન્વયદૃષ્ટાંતાભાસઃ- જ્યારે અનુમાનમાં અન્વય વિપરીત રૂપે જણાવેલ હોય, ત્યારે આ દોષ આવે છે. દા.ત. શબ્દોઽનિત્યઃ કૃતકત્વાત્, ઘટવત્ ‘યત્ર યત્ર સાધનં તત્ર તત્ર સાધ્યં’ આને અન્વયવ્યાપ્તિ કહેવાય છે. જેમ કે જ્યાં કૃતકત્વ છે ત્યાં અનિત્યત્વ પણ છે, આ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ તેના બદલે તેનાથી વિપરીત, ‘જ્યાં અનિત્યત્વ છે ત્યાં કૃતકત્વ છે’ એમ બોલે, ત્યારે વિપરીતાન્વયદૃષ્ટાંતાભાસ દોષ આવે છે. આમ અન્ય વિદ્વાનોએ આ ત્રણ સહિત કુલ નવ દૃષ્ટાંતાભાસો જણાવ્યા છે, તો પછી તમે આ અનન્વય વગેરે દૃષ્ટાંતાભાસો છોડીને, માત્ર છ જ દૃષ્ટાંતાભાસો કેમ જણાવો છો ?

○ અધિક દૃષ્ટાંતાભાસોની અસિદ્ધતા - ઉત્તર ○

(૧૭૭) અન્યવિદ્વાનો દ્વારા જણાવાયેલા આ અધિક ત્રણ દૃષ્ટાંતાભાસો અત્યંત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચારેલા નથી, તે જણાવવા માટે અમે તે દૃષ્ટાંતાભાસો સ્વીકાર્યા નથી. આનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે જાણવો:- તમે જણાવેલ અનન્વય તે દૃષ્ટાંતાભાસ થવા માટે જ યોગ્ય નથી. જો દૃષ્ટાંતના બળે સાધ્ય અને સાધન વચ્ચે વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો પછી પોતાનું કાર્ય ન કરવાના કારણે, અનન્વય કદાચિત્ દૃષ્ટાંતાભાસ બની જાય, પરંતુ પૂર્વમાં પ્રવૃત્ત થયેલ સાધ્ય અને સાધન વચ્ચેના સંબંધને ગ્રહણ કરનાર ઉલ્લેખ પ્રમાણના વિષયનું સ્મરણ કરાવવા માટે જ, દૃષ્ટાંતની ઉપયોગિતા છે એમ સિદ્ધાન્ત નિશ્ચિત કરેલ, તો પછી અનન્વય તે દૃષ્ટાંતનો દોષ કેવી રીતે કહી શકાય ? આને તો ઉલટાનો હેતુનો દોષ કહેવો જોઈએ, કારણ કે પ્રમાણ દ્વારા હજી સુધી વ્યાપ્તિનો જ નિશ્ચય થયો નથી. જો વ્યાપ્તિ સિદ્ધ જ ન થઈ હોય, તો દૃષ્ટાંત તેનું સ્મરણ કરાવી શકે નહીં. તેમાં દૃષ્ટાંતનો દોષ નથી, પણ વ્યાપ્તિ ન હોવી તે હેતુનો જ દોષ છે (તેમાં જ અન્યથા અનુપપન્નત્વ નથી) આશય એ છે કે, વ્યાપ્તિ ન હોવી તે હેતુનો દોષ છે. દૃષ્ટાંત કંઈ વ્યાપ્તિ સિદ્ધ કરતું નથી. (માત્ર યાદ કરાવે છે) એટલે વ્યાપ્તિ સિદ્ધ ન થાય તો તે દૃષ્ટાંતદોષ ન બને, પણ હેતુદોષ જ બને...

ન દૃષ્ટાન્તસ્ય દોષઃ, કિં તર્હિ હેતોરેવ, પ્રતિબન્ધસ્યાદ્યાપિ પ્રમાણેનાપ્રતિષ્ઠિતત્વાત્, પ્રતિબન્ધાભાવે ચાન્વયાસિદ્ધેઃ । ન ચ હેતુદોષોઽપિ દૃષ્ટાન્તે વાચ્યઃ, અતિપ્રસન્ગાદિતિ । તથા અપ્રદર્શિતાન્વય-વિપરીતાન્વયાવપિ ન દૃષ્ટાન્તાભાસતાં સ્વીકુરુતઃ, અન્વયાપ્રદર્શનસ્ય વિપર્યસ્તાન્વયપ્રદર્શનસ્ય ચ વત્કૃદોષત્વાત્, તદ્દોષદ્વારેણાપિ દૃષ્ટાન્તાભાસપ્રતિપાદને તદિયત્તા વિશીર્યેત, વત્કૃદોષાણામાનન્ત્યાત્ । વત્કૃદોષત્વેઽપિ પરાર્થાનુમાને તત્કૌશલમપેક્ષતે ઇતિ । એવં ચોપન્યાસે ન બુભુક્ષિતાર્થસાધકૌ અતો દૃષ્ટાન્તાભાસાવેતાવિતિ ચેત્, એવં તર્હિ કરણાપાટવાદયોઽપિ દૃષ્ટાન્તાભાસા વાચ્યાઃ । તથા હિ-કરણપાટવવ્યતિરેકેણાપિ ન પરપ્રત્યાયનં સમસ્તિ, વિસ્પષ્ટવર્ણાગ્રહણે વ્યક્તતયા તદર્થાવગમાભાવાદિત્યાસ્તાં તાવત્ ॥ ૨૪ ॥

૧૭૮. તદેવં સાધર્મ્યેણ દૃષ્ટાન્તાભાસાન્ પ્રતિપાદ્ય વૈધર્મ્યેણાહ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○
વળી હેતુના દોષનું દૃષ્ટાંતમાં નિયોજન કરવું તે પણ યોગ્ય નથી. જો આમ કરવામાં આવે, તો તો પછી વ્યભિચારાદિને પણ દૃષ્ટાંતદોષ કહેવાનો અતિપ્રસંગ આવશે. માટે અનન્વયને દૃષ્ટાંતનો દોષ ન કહેવાય.

તે જ પ્રમાણે, અપ્રદર્શિતાન્વય તથા વિપરીતાન્વય પણ દૃષ્ટાંતાભાસ કહી શકાય નહીં, કારણ કે અન્વય ન જણાવવો અથવા વિપરીત જણાવવો, તે બન્ને તો વક્તાના દોષો છે. વક્તાના દોષોને આશ્રયીને જો દૃષ્ટાંતાભાસનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે, તો પછી દૃષ્ટાંતાભાસોની સંખ્યાની નિયમિતતા જ રહેશે નહીં, કેમ કે વક્તાના દોષો અનંતા હોવાથી દૃષ્ટાંતાભાસોને પણ અનંતા માનવાની આપત્તિ આવશે.

શંકા:- આ બે દોષ વાસ્તવિક રીતે વક્તાના જ છે, છતાં પરાર્થાનુમાનમાં વક્તાની કહેવાની કુશળતા પણ અપેક્ષિત છે, એટલે આ પ્રમાણે ઉપન્યાસ કરતાં અપ્રદર્શિતાન્વય અને વિપરીતાન્વય બન્ને ઈચ્છિત અર્થના સાધક ન થવાથી દૃષ્ટાંતાભાસો કહેવાયેલ છે.

સમાધાન:- જો આ પ્રમાણે કહેશો, તો તો પછી ઈન્દ્રિયોની અપદ્વૃતા વગેરેને પણ દૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે જો જીભ થોથવાતી હોય, તોતડું બોલાતું હોય, તો બીજાને સમજાવી શકાતું નથી. જ્યાં સુધી વર્ણોનું સ્પષ્ટરૂપે ગ્રહણ ન થાય, ત્યાં સુધી વ્યક્ત રૂપે તે પદાર્થનો બોધ પણ થતો નથી. તેથી અપ્રદર્શિતાન્વય તથા વિપરીતાન્વય તે વક્તાના દોષથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી, તેને દૃષ્ટાંતાભાસ ન માની શકાય. માટે અમે છ જ દૃષ્ટાંતાભાસો કહ્યા છે. એટલે હવે તો શાંતિ રાખો... (૨૪)

○ વૈધર્મ્યદૃષ્ટાંતાભાસનું લક્ષણ અને તેના પ્રકારો ○

(૧૭૮) સાધર્મ્યદૃષ્ટાંતાભાસનું લક્ષણ અને તેના પ્રકારો જણાવીને, હવે વૈધર્મ્યદૃષ્ટાંતાભાસનું લક્ષણ અને પ્રકારો ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

વૈધર્મ્યનાત્ર દૃષ્ટાન્તદોષા ન્યાયવિદીરિતાઃ ।

સાધ્યસાધનયુગ્માનામનિવૃત્તેશ્ચ સંશયાત્ ॥ ૨૫ ॥

સાધ્યાભાવઃ સાધનાભાવવ્યાપ્તૌ દર્શયિતુમભિપ્રેતો યસ્મિન્ તદ્ વૈધર્મ્યમ્, તેનાત્ર દૃષ્ટાન્તદોષા ન્યાયવિદીરિતા इति દત્તાર્થમ્ । સાધ્યસાધનયુગ્માનાં ગમ્યગમકોભયાનાં અનિવૃત્તેરનિવર્તનાત્, ચશબ્દસ્ય વ્યવહિતપ્રયોગત્વાત્ સંશયાચ્ચ, નિવૃત્તિસંદેહાચ્ચેત્યર્થઃ । તદનેન ધ્વજ દૃષ્ટાન્તાભાસાઃ સૂચિતાઃ । તદ્વથા- ૧, સાધ્યાવ્યતિરેકી; ૨, સાધનાવ્યતિરેકી; ૩, સાધ્યસાધનાવ્યતિરેકી; તથા ૪, સંદિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેકઃ; ૫, સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેકઃ; ૬, સંદિગ્ધસાધ્યસાધનવ્યતિરેકશ્ચેતિ¹⁴⁶ ।

૧૭૯. તત્ર 'સાધ્યવ્યતિરેકી' યથા-ભ્રાન્તમનુમાનં પ્રમાણત્વાદ્-इति । અત્ર વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તઃ-યત્ પુનર્ભ્રાન્તં ન ભવતિ ન તત્ પ્રમાણમ્, તદ્વથા-સ્વપ્નજ્ઞાનમિતિ, સ્વપ્નજ્ઞાનાદ્ ભ્રાન્તતાનિવૃત્તેઃ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

શ્લોકાર્થઃ- સાધ્ય, સાધન અને ઉભયનો અભાવ ન મળવાથી અને તેમાં સંશય થવાના કારણે, વિદ્વાનોએ વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તના દોષો વર્ણવેલા છે. (૨૫)

વિવેચનઃ- સાધ્યાભાવ તે સાધનાભાવને વ્યાપ્ત છે, એ પ્રમાણે જે ઠેકાણે જણાવવું ઈષ્ટ હોય તેને વૈધર્મ્ય કહેવાય છે. જેમકે જ્યાં જ્યાં વહન્યાભાવ ત્યાં ત્યાં ધૂમાભાવ દા.ત. જલહૃદમાં. આ વૈધર્મ્યને આશ્રયીને સાધ્ય-સાધન-ઉભયનો અભાવ ન હોવાથી કે અભાવનો સંદેહ હોવાથી, દૃષ્ટાન્તના છ દોષો કહેવાયેલા છે. (૧) સાધ્યાવ્યતિરેકી (૨) સાધનાવ્યતિરેકી (૩) સાધ્યસાધનાવ્યતિરેકી (૪) સંદિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેક (૫) સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેક (૬) સંદિગ્ધસાધ્યસાધનવ્યતિરેક. આ વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસોની ઉદાહરણસહિત વ્યાખ્યા જણાવે છે:-

(૧૭૯) (૧) સાધ્યાવ્યતિરેકી અથવા અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેકઃ- જે વ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તમાં સાધ્યનો અભાવ ન હોય, તે સાધ્યાવ્યતિરેકી દૃષ્ટાન્તાભાસ કહેવાય છે. દા.ત. અનુમાનં ભ્રાન્તં પ્રમાણત્વાત્ । 'અનુમાન ભ્રાન્ત છે, પ્રમાણ હોવાથી' અહીં વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે થાય-જે ભ્રાન્ત નથી હોતું તે પ્રમાણ પણ હોતું નથી, જેમકે સ્વપ્નજ્ઞાન. અહીં સ્વપ્નજ્ઞાન રૂપ વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તમાં ભ્રાન્તતાનો અભાવ ન હોવાના કારણે, આ દૃષ્ટાન્ત સાધ્યાવ્યતિરેકીદૃષ્ટાન્તાભાસ કહેવાય છે.

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(146) "તેષુ ભ્રાન્તમનુમાનં પ્રમાણત્વાત્, યત્પુનર્ભ્રાન્તં ન ભવતિ ન તત્પ્રમાણં યથા સ્વપ્નજ્ઞાનમિતિ અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેકઃ સ્વપ્નજ્ઞાનાદ્ભ્રાન્તત્વસ્યાનિવૃત્તેઃ इत्यादि" - પ્રમાણનય. ૬/૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬ । "વૈધર્મ્યેણ પરમાણુકર્મકાશઃ સાધ્યાદ્યવ્યતિરેકિણઃ...." - પ્રમાણમી. ૨/૧/૨૪/૨૫ । "વૈધર્મ્યેણાપિ પરમાણુવત્, કર્મવદ્ આકાશવદિતિ સાધ્યાદ્યવ્યતિરેકિણઃ, તથા સંદિગ્ધસાધ્ય-વ્યતિરેકાદયઃ.... સંદિગ્ધોભયવ્યતિરેકઃ" - ન્યાયવિ. - ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨ । "તદ્વથા નિત્યઃ શબ્દઃ અમૂર્તત્વાત્, યન્નિત્યં ન ભવતિ તદમૂર્તમપિ ન ભવતિ પરમાણુવદિતિ સાધ્યાદ્યાવૃત્તં.... इत्यादि" - ન્યાયવિ. ટી. પૃ. ૨૪૧ ।

સાધ્યાવ્યતિરેકિત્વમિતિ । ^૨સાધનાવ્યતિરેકી યથા-નિર્વિકલ્પકં પ્રત્યક્ષં પ્રમાણત્વાદિતિ । અત્ર વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તઃ- યત્ પુનઃ સવિકલ્પકં ન તત્ પ્રમાણમ્, તદ્યથાનુમાનમ્, અનુમાનાત્ પ્રમાણતાનિવૃત્તેઃ સાધનાવ્યતિરેકિત્વમ્ । ^૩ઉભયાવ્યતિરેકી યથા-નિત્યાનિત્યઃ શબ્દઃ સત્ત્વાદિતિ । અત્ર વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તઃ- યઃ પુનર્ન નિત્યાનિત્યઃ સ ન સન્, તદ્યથા ઘટઃ, ઘટાદુભયરસ્યાપ્યવ્યાવૃત્તેરુભયાવ્યતિરેકિત્વમિતિ । ^૪તથા સંદિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેકો યથા-અસર્વજ્ઞા અનાપ્તા વા કપિલાદયઃ ^{૨૬૫}આર્યસત્ય-ચતુષ્ટયાપ્રતિપાદકત્વાદિતિ । અત્ર વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તઃ-યઃ પુનઃ સર્વજ્ઞ આપ્તો વા અસાવાર્યસત્યચતુષ્ટયં

○ન્યાયરશ્મિ○

(૨) સાધનાવ્યતિરેકી અથવા અસિદ્ધસાધનવ્યતિરેકઃ- જે દૃષ્ટાંતમાં હેતુનો અભાવ ન હોય, તેને સાધનાવ્યતિરેકી દૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે. દા.તઃ- પ્રત્યક્ષં નિર્વિકલ્પકં પ્રમાણત્વાત્ । અહીં અનુમાનમાં વૈધર્મ્યદૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે થાય - જે સવિકલ્પક હોય તે પ્રમાણ પણ હોતું નથી, જેમકે અનુમાન. અહીં અનુમાન રૂપ વૈધર્મ્યદૃષ્ટાંતમાં પ્રમાણતાનો અભાવ ન હોવાના કારણે, આ દૃષ્ટાંત સાધનાવ્યતિરેકીદૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે.

(૩) ઉભયાવ્યતિરેકી અથવા અસિદ્ધોભયવ્યતિરેકઃ- જે દૃષ્ટાંતમાં સાધ્ય સાધન બન્નેનો અભાવ અસિદ્ધ હોય, તેને ઉભયાવ્યતિરેકીદૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે. દા.ત. શબ્દો નિત્યાનિત્યઃ, સત્ત્વાત્ । અહીં વૈધર્મ્યદૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે થાય - જે નિત્યાનિત્ય ન હોય તે સત્ પણ હોતું નથી. યથા ઘટ. અહીં ઘટ રૂપ દૃષ્ટાંતમાં, નિત્યાનિત્યનો અભાવ તથા સત્નો અભાવ, આ બન્ને અસિદ્ધ છે. તેથી આ ઉભયાવ્યતિરેકીદૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે.

(૪) સંદિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેકઃ- જે દૃષ્ટાંતમાં સાધ્યનો અભાવ સંદિગ્ધ હોય, તેને સંદિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેકદૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે. દા.ત. કપિલાદયઃ અસર્વજ્ઞા અનાપ્તા વા આર્યસત્યચતુષ્ટયાપ્રતિપાદકત્વાત્ । આ અનુમાનમાં વૈધર્મ્યદૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે થાય જે સર્વજ્ઞ અથવા આપ્ત હોય, તે ચાર આર્યસત્યોનું પ્રતિપાદન કરનાર હોય છે. યથા શૌદ્ધોદનિ (બુદ્ધ) અહીં શૌદ્ધોદનિમાં સર્વજ્ઞત્વ સંદિગ્ધ છે.

આ દૃષ્ટાંતને યદ્યપિ સાધ્યાવ્યતિરેકી સ્વરૂપે પણ ગણી શકાય, કારણ કે દુઃખ (અહીં દુઃખનો અર્થ, રૂપાદિ સ્કંધો છે) સમુદય, માર્ગ અને નિરોધ સ્વરૂપ ચાર આર્યસત્યો પ્રમાણથી બાધિત છે, કેમ કે દુઃખ તે શરીરના ધર્મોથી વિલક્ષણ એવા આંતર સંવેદનથી જાણી શકાય તેવો ધર્મ છે. ધર્મ તે ધર્મો વિના રહી શકતો નથી, જેમ ઘટના રૂપાદિ ધર્મો. બૌદ્ધ દર્શનને વિષે દુઃખાદિ ધર્મોનો ધર્મો એવો આત્મા નામનો પદાર્થ જ સ્વીકાર કરેલ નથી. તેથી આત્માનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારતા હોવાથી, દુઃખાદિનું પણ અસ્તિત્વ ઘટી શકતું નથી. હવે દુઃખનો જ અભાવ હોવાથી, તેના કારણભૂત રૂપ,
○અર્થસંપ્રેક્ષણ○

(૨૬૫) આર્યસત્યચતુષ્ટયમિતિ । આરાદ્ દૂરં યાન્તિ પાપાદિત્યાર્યાઃ, નિરુક્તલક્ષણં, તેષાં સતાં સાધૂનાં પદાનાં વા યથાસંભવં મુક્તિપ્રાપકત્વેન યથાવસ્થિતવસ્તુસ્વરૂપચિન્તનેન ચ હિતાનિ સત્યાનિ તત્ત્વાનીત્યર્થઃ, તેષાં ચતુષ્ટયમ્ ।

પ્રત્યપીપદત્, તદ્યથા શૌદ્ધોદનિરિતિ । અયં ચ સાધ્યાવ્યતિરેકી વા, આર્યસત્યચતુષ્ટયસ્ય
 ૨૬૬ દુઃખસમુદયમાર્ગનિરોધલક્ષણસ્ય ૨૬૭ પ્રમાણબાધિતત્વેન તદ્ભાષકસ્યાસર્વજ્ઞતાનાપ્તતોપપત્તેઃ,
 કેવલં તન્નિરાકારકપ્રમાણસામર્થ્યપર્યાલોચનવિકલાનાં સંદિગ્ધસાધ્યાવ્યતિરેકતયા પ્રતિભાતિ ઇતિ
 તથોપન્યસ્તઃ । તથા હિ-યદ્યપ્યાર્યસત્યચતુષ્ટયં શૌદ્ધોદનિઃ પ્રતિપાદિતવાન્, તથાપિ સર્વજ્ઞતાપ્તતે
 તસ્ય ન સિધ્યતઃ, તાભ્યાં સહાર્યસત્યચતુષ્ટયપ્રતિપાદનસ્યાન્યથાનુપપત્ત્યસિદ્ધેઃ, અસર્વજ્ઞાનાપ્તેનાપિ
 પરપ્રતારણાભિપ્રાયપ્રવૃત્તિનિપુણબુદ્ધિશતપુરુષેણ તથાવિધપ્રતિપાદનસ્ય કર્તું શક્યત્વાત્ । તસ્માત્
 ૦ ન્યાયરશ્મિ ૦

સંજ્ઞા, વેદના, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન સ્વરૂપ પાંચ સંસારી સ્કંધો પણ ન હોઈ શકે. હવે જો દુઃખથી યુક્ત
 જ નથી, તો પછી તેને દૂર કરવા માટેના રસ્તાને શોધવાની જરૂર જ શું છે ? અને માર્ગ જ ન હોય,
 તો પછી નિષ્કલેશ ચિત્ત અવસ્થાસ્વરૂપ નિરોધ તત્ત્વ ક્યાંથી ઘટી શકે ? કારણ ન હોય તો કાર્ય
 ક્યાંથી ? બૌદ્ધ દર્શન માન્ય આ ચાર આર્યસત્યો પ્રમાણથી બાધિત હોવાના કારણે તેને કહેનારા એવા
 બુદ્ધમાં અસર્વજ્ઞતા અથવા અનાપ્તતાનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી, ઉલ્ટું અસર્વજ્ઞતા જ સિદ્ધ થાય છે.
 તેથી વાસ્તવિક રીતે તો અસિદ્ધસાધ્યાવ્યતિરેકદૃષ્ટાંતાભાસ જ છે, છતાં પણ જે મૂઢ જીવો તે
 આર્યચતુષ્ટયના નિરાકરણ કરનારા પ્રમાણના સામર્થ્યની વિચારણાથી રહિત છે, તે જીવોને આશ્રયીને
 આ સંદિગ્ધસાધ્યાવ્યતિરેકી પ્રતીત થતો હોય છે, એટલે આ રીતે ઉપન્યાસ કર્યો છે. તે આ રીતે:- તમે
 કહ્યું તે પ્રમાણે આર્ય ચતુષ્ટયનું પ્રતિપાદન યદાપિ બુદ્ધે કર્યું હોય, તો પણ તે પ્રતિપાદન કરવા માત્રથી
 તેમનામાં સર્વજ્ઞતા અથવા આપ્તપણું સિદ્ધ થઈ જતું નથી, કારણ કે સર્વજ્ઞતા વિના આર્યચતુષ્ટયનું
 પ્રતિપાદન ન કરી શકાય એવી અન્યથાઅનુપપત્તિ = વ્યાપ્તિ સિદ્ધ નથી, અસર્વજ્ઞ અને અનાપ્ત એવો
 વ્યક્તિ, જે બીજાને ઠગવાના અભિપ્રાયથી પ્રવૃત્ત થયેલ છે અને સાથે-સાથે તેના યોગ્ય એવી નિપુણ
 બુદ્ધિનો પણ સહકાર છે, તે પણ આર્યચતુષ્ટયનું પ્રતિપાદન કરતો હોય તેવું શક્ય છે તેથી
 શૌદ્ધોદનિમાં અસર્વજ્ઞતા અથવા અનાપ્તતા રૂપ સાધ્યની વ્યાવૃત્તિ સંદિગ્ધ છે, આ કારણથી આમાં
 ૦ અર્થસંપ્રેક્ષણ ૦

(૨૬૬) દુઃખેત્યાદિ । દુઃખં ફલભૂતાઃ પઞ્ચોપાદાનસ્કન્ધાઃ-રૂપં વેદના સંજ્ઞા સંસ્કારો વિજ્ઞાનમેવ
 ચેતિ; તે એવ તૃષ્ણાસહાયા હેતુભૂતાઃ સમુદયઃ, સમુદેતિ સ્કન્ધપઞ્ચકલક્ષણં દુઃખમસ્માદિતિ વ્યુત્પત્તિતઃ ।
 નિરોધહેતુર્નૈરાત્મ્યાદ્યાકારચિત્તવિશેષો માર્ગઃ, 'માર્ગ અન્વેષણે', માર્ગ્યતેઽન્વિષ્યતે યાચ્યતે નિરોધાર્થિભિરિતિ
 ચુરાદીનન્તત્વેન સ્વરાન્તત્વાદત્પ્રત્યયઃ । નિષ્કલેશાવસ્થા ચિત્તસ્ય નિરોધઃ, નિરુદ્ધયતે રાગદ્વેષોપહતચિત્તલક્ષણઃ
 સંસારોઽનેનેતિ કરણે ઘઞિ મુક્તિરિત્યર્થઃ । એતચ્ચ દુઃખાદિરૂપં, વિસ્તરાર્થિના પ્રમાણવિનિશ્ચય-
 ટીકાદેર્નિષ્ટઙ્કનીયમ્ । (૨૬૭) પ્રમાણબાધિતત્વેનેતિ । દુઃખાદીનાં હિ મૂલમાત્મા, તદ્ભાવે કથં તેષાં
 સંભવઃ । તથા હિ-દુઃખં નામ દેહધર્મવિલક્ષણોઽન્તઃસંવેદ્યો ધર્મઃ, ધર્માશ્ચ ધર્મિણમન્તરેણ ન ભવન્તિ,
 રૂપાદય ઇવ ઘટમ્, નાસ્તિ ચ બૌદ્ધાદીનાં દુઃખાદિધર્માનુગુણો જીવઃ, મુખ્યદુઃખાભાવે ચ દુઃખહેતુત્વાત્
 દુઃખં સંસારિણઃ સ્કન્ધા અપિ ન સ્યુઃ તદ્ભાવે ચ ન હેતુઃ । એવં માર્ગનિરોધયોરપિ પ્રમાણબાધિતત્ત્વમપિ
 ભાવનીયમિતિ ।

શૌદ્ધોદને: સકાશાદસર્વજ્ઞતાનાપ્તતાલક્ષણસ્ય સાધ્યસ્ય વ્યાવૃત્તિ: સંદિગ્ધેતિ સંદિગ્ધસાધ્ય-
વ્યતિરેકિત્વમિતિ । ‘સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેકો યથા-અનાદેયવાક્ય: કશ્ચિદ્ વિવક્ષિત: પુરુષ:
રાગાદિમત્ત્વાદિતિ । અત્ર વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત:- ય: પુનરાદેયવાક્યો ન સ રાગાદિમાન્, તદ્વથા સુગત
ઇતિ । યદ્યપિ તદ્દર્શનાનુરક્તાન્ત: કરણાનાં સુગતસ્યાદેયવચનતા સિદ્ધિસૌધમધ્યારુઢા, તથાપિ
રાગાદિમત્ત્વાભાવસ્તત્પ્રતિપાદકપ્રમાણવૈધુર્યાત્ સંદેહગોચરચારિતામનુભવતિ, અતઃ સુગતાદ્
રાગાદિમત્ત્વાવ્યાવૃત્તિસંશયાત્ સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેકિત્વમિતિ । ‘સંદિગ્ધસાધ્યસાધનવ્યતિરેકો
યથા-ન વીતરાગા: કપિલાદય: કરુણાસ્પદેષ્વપ્યકરુણાપરીતચિત્તતયાદત્તનિજકમાંસશકલત્વાદિતિ ।
અત્ર વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત:-યે પુનર્વીતરાગાસ્તે કરુણાપરીતચિત્તતયા દત્તનિજમાંસશકલા: , તદ્વથા
બોધિસત્ત્વા ઇતિ । અત્ર સાધ્યસાધનધર્મયોર્બોધિસત્ત્વેભ્યો વ્યાવૃત્તિ: સંદિગ્ધા, તત્પ્રતિપાદિતપ્રમાણ-
વૈકલ્યાદ્ ન જ્ઞાયતે કિં તે રાગાદિમન્ત: ઉત વીતરાગા: , તથાનુકમ્યેષુ કિં સ્વપિશિતસ્વખંડાનિ
દત્તવન્તો નેતિ વા, અતઃ સંદિગ્ધસાધ્યસાધનવ્યતિરેકિત્વમિતિ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૫) સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેક:- જે દૃષ્ટાંતમાં હેતુનો અભાવ સંદિગ્ધ હોય, તેને સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેકદૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે. દા.ત. કશ્ચિદ્ વિવક્ષિત: પુરુષ: , અનાદેયવાક્ય: , રાગાદિમત્ત્વાત્ । આ અનુમાનમાં વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે થશે - જેના વચન ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોય, તે રાગાદિવાળા નથી હોતો, યથા સુગત (બુદ્ધ) . અહીં સુગતરૂપ વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાંતમાં યદ્યપિ તેના દર્શનથી અનુરક્ત થયેલું છે અંત:કરણ જેમનું એવો જીવોને, સુગતના વચનમાં આદેયતાની સિદ્ધિ નિર્બાધ રૂપે થઈ જશે, તો પણ તેમનામાં રાગાદિમત્તાનો અભાવ છે, તેનું પ્રતિપાદન કરનાર કોઈપણ પ્રમાણ ન હોવાના કારણે, તેમનામાં રાગાદિમત્તાનો અભાવ છે કે નહીં. ? તે તો સંશયનો જ વિષય બને. તેથી સુગતમાં રાગાદિમત્તાની વ્યાવૃત્તિ સંદિગ્ધ હોવાથી સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેક દૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે.

(૬) સંદિગ્ધસાધ્યસાધનવ્યતિરેક:- જે દૃષ્ટાંતમાં સાધ્ય અને સાધન બંનેનો અભાવ સંદિગ્ધ હોય, તેને સંદિગ્ધસાધ્યસાધનવ્યતિરેકી કહેવાય છે. દા.ત. કપિલાદય: ન વીતરાગા: , કરુણાસ્પદેષ્વપ્ય-
કરુણાપરીતચિત્તતયાદત્તનિજકમાંસશકલત્વાત્ । આ અનુમાનમાં વૈધર્મ્યદૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે થશે:- જે વીતરાગ હોય, તે કરૂણાપાત્ર એવા જીવોમાં, કરૂણાથી વ્યાપ્ત ચિત્તવાળા હોવાથી પોતાનો માંસનો ટુકડો આપ્યો છે, યથા બોધિસત્ત્વ (બુદ્ધ) . અહીં બોધિસત્ત્વ રૂપ દૃષ્ટાંતમાં, સાધ્ય-સાધનનો અભાવ સંદિગ્ધ છે, કેમ કે બોધિસત્ત્વ તે રાગાદિવાળા છે કે વીતરાગ છે ? અને અનુકંપાપાત્ર જીવોને પોતાનો માંસનો ટુકડો આપ્યો છે કે નહીં ? તેને સિદ્ધ કરનાર કોઈ પણ પ્રમાણ મળતું નથી. તેથી આ સંદિગ્ધસાધ્યસાધનવ્યતિરેક દૃષ્ટાંતાભાસ થાય છે. આમ વૈધર્મ્યદૃષ્ટાંતાભાસ છ પ્રકારના છે તે સિદ્ધ થાય છે.

૧૮૦. પરૈરપરેડપિ દૃષ્ટાન્તાભાસાસ્ત્રયોડવિમૃશ્યભાષિતયા દર્શિતાઃ । તદ્યથા-અવ્યતિરેકઃ, અપ્રદર્શિતવ્યતિરેકઃ, વિપરીતવ્યતિરેકશ્ચેતિ, તેડસ્માભિરયુક્તવાન્ન દર્શયિતવ્યાઃ । તથા હિ-અવ્યતિરેકસ્તૈર્દર્શિતઃ, યથા-અવીતરાગઃ કશ્ચિદ્ વિવક્ષિતઃ પુરુષઃ, વત્કૃત્વાદિતિ, અત્ર વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તઃ-યઃ પુનર્વીતરાગો ન સ વક્તા, ^{૨૬૮}યથોપલખણં ઇતિ । યદ્યપિ કિલોપલખણંદાદુભયં વ્યાવૃત્તમ્, તથાપિ વ્યાપ્ત્યા વ્યતિરેકાસિદ્ધેરવ્યતિરેકિત્વમિતિ ।

૧૮૧. અયુક્તશ્ચાયં વક્તુમ્, અવ્યતિરેકિતાયા હેતુદોષત્વાત્ । યદિ હિ દૃષ્ટાન્તબલેનૈવ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ (૧૮૦) અધિક વ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તાભાસોની આશંકા ○

અહીં કોઈ શંકા કરે કે - અન્ય વિદ્વાનોએ આ છ સિવાય અન્ય ત્રણ પણ વ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તાભાસ કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે:- (૧) અવ્યતિરેક, (૨) અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક (૩) વિપરીતવ્યતિરેક. આ ત્રણની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે:- (૧) અવ્યતિરેક:- જેની અંદર વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ મળતી ન હોય, તે અવ્યતિરેક દૃષ્ટાન્તાભાસ કહેવાય છે. દા.ત. કશ્ચિદ્ વિવક્ષિતઃ પુરુષઃ, અવીતરાગઃ વત્કૃત્વાત્ । વિવક્ષિત પુરુષ વીતરાગ નથી, વક્તા હોવાના કારણે. અહીં વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ આમ થશે :- જે વીતરાગ હોય તે વક્તા હોતો નથી, જેમકે પત્થરનો ટુકડો. યદ્યપિ અહીં પત્થરના ટુકડા સ્વરૂપ વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તમાં, સાધ્ય અને સાધન બન્નેનો અભાવ નિશ્ચિત છે, તો પણ જ્યાં જ્યાં અવીતરાગવાળાનો અભાવ હોય, ત્યાં ત્યાં વક્તૃત્વનો અભાવ હોય, એવી વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થયેલ નથી, માટે આ અવ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તાભાસ કહેવાય છે.

(૨) અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક:- જ્યારે અનુમાનમાં વ્યતિરેક બતાવવામાં ન આવે, ત્યારે આ દોષ આવે છે. દા.ત. શબ્દોડનિત્યઃ કૃતકત્વાત્ । વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત - આકાશવત્, આ અનુમાનમાં યદ્યપિ જ્યાં જ્યાં અનિત્યત્વનો અભાવ હોય, ત્યાં ત્યાં કૃતકત્વનો અભાવ હોય છે, જેમકે આકાશ અહીં વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ વિદ્યમાન છે, છતાં વક્તા દ્વારા શબ્દથી તે પ્રકાશિત ન કરાતા અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક નામનો દૃષ્ટાન્તાભાસ આવે છે.

(૩) વિપરીત વ્યતિરેક:- જ્યારે અનુમાનમાં વ્યતિરેક વિપરીતરૂપે જણાવ્યો હોય ત્યારે આ દોષ આવે છે. દા.ત. શબ્દોડનિત્યઃ કૃતકત્વાત્ । "સાધ્યાભાવે સાધનાભાવ" આ પ્રમાણે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ થાય છે. તેથી જ્યાં જ્યાં અનિત્યત્વનો અભાવ ત્યાં ત્યાં કૃતકત્વનો અભાવ હોય એમ કહેવાને બદલે તેનાથી વિપરીત 'જ્યાં જ્યાં કૃતકત્વનો અભાવ ત્યાં ત્યાં અનિત્યત્વનો અભાવ' એમ બોલે ત્યારે વિપરીત વ્યતિરેક દોષ આવે છે. આમ અન્ય વિદ્વાનોએ આ ત્રણ દૃષ્ટાન્તાભાસો પણ જણાવ્યા છે, તો પછી તમે શા માટે જણાવતા નથી ?

○ અધિક વ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તાભાસોનો નિરાસ ○

(૧૮૧) આ ઉપર કરેલ શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચારતા આ ત્રણની

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૬૮) ઉપલખણં ઇતિ । ખણ્ડધ્વનિઃ પુનપુનસકઃ ।। ૨૫ ।।

વ્યતિરેકઃ પ્રતિપાદ્યેત, તદા તથાવિધસામર્થ્યવિકલસ્ય તદાભાસતા યુજ્યેત, ન ચૈતદસ્તિ, પ્રાક્ષપ્રવૃત્તસંબન્ધગ્રહણપ્રવણપ્રમાણગોચરસ્મરણસંપાદનાર્થં દૃષ્ટાન્તોપાદાનાત્; ન હ્યેકત્ર યો યદભાવે ન દૃષ્ટઃ સ તદભાવે ન ભવતીતિ પ્રતિબન્ધગ્રાહિપ્રમાણવ્યતિરેકેણ સિધ્યતિ, અતિપ્રસન્નગાત્; તસ્માદસિદ્ધપ્રતિબન્ધસ્ય હેતોરેવાયં દોષો ન દૃષ્ટાન્તસ્યેતિ । તથાપ્રદર્શિતવ્યતિરેકવિપરીત-વ્યતિરેકાવપિ વક્તુમયુક્તૌ, તયોર્વક્તૃદોષત્વાત્ । તથા હિ-અપ્રદર્શિતવ્યતિરેકસ્તૈરુક્તઃ, યથા-નિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાદાકાશવત્-इति । અત્ર વિદ્યમાનોઽપિ વ્યતિરેકો વાદિના વચનેન નોદ્ભાવિત ઇતિ દુષ્ટતા । વિપરીતવ્યતિરેકઃ પુનરભિહિતઃ, યથા-અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાદિતિ । અત્ર વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તઃ-યદકૃતકં તન્નિત્યં ભવતિ, યથા આકાશમિતિ, અત્ર વિપર્યસ્તવ્યતિરેક-પ્રદર્શનાદ્વિપરીતવ્યતિરેકિત્વમ્, વૈધર્મ્યપ્રયોગે હિ સાધ્યાભાવઃ સાધનાભાવાક્રાન્તો દર્શનીયઃ, ન ચૈવમત્ર, સાધનાભાવસ્ય સાધ્યાભાવવ્યાપ્તતયાભિધાનાદિતિ । વ્યતિરેકાપ્રદર્શનં વિપરીતવ્યતિરેક-પ્રદર્શનં ચ ન વસ્તુનો દોષઃ, કિં તર્હિ વચનકુશલતાવિકલસ્યાભિધાયકસ્ય ।

૧૮૨. કિં ચ યેષાં ભવતામદો દર્શનમ્-યદુત સ્વાર્થાનુમાનકાલે સ્વયં હેતુદર્શનમાત્રાત્

○—○ન્યાયરશ્મિ○—○

દૃષ્ટાંતાભાસતા ઘટતી નથી. તે આ પ્રમાણે:- અવ્યતિરેક તે દૃષ્ટાંતાભાસ ન થઈ શકે, કારણ કે જો દૃષ્ટાંતના બળે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય થતો હોય તો આ દૃષ્ટાંત વ્યતિરેકવ્યાપ્તિનો નિર્ણય ન કરાવી શકતું હોવાથી દૃષ્ટાંતાભાસ થઈ શકત, પરંતુ દૃષ્ટાંતનો ઉપયોગ પૂર્વે કહ્યા મુજબ પ્રમાણથી ગૃહીત કરેલ વ્યાપ્તિના સ્મરણ કરાવવા પૂરતો જ છે. દૃષ્ટાંત તો માત્ર એક સ્થાને સાધ્યાભાવ અને સાધનાભાવને જણાવે છે. એક સ્થાને સાધ્યાભાવ-સાધનાભાવના સહચાર માત્રથી સર્વત્ર તેની વ્યાપ્તિનો નિર્ણય અન્ય પ્રમાણ વિના તો થઈ શકે નહીં. અન્યથા, સઃ શ્યામઃ મૈત્રાતનયત્વાત્, ઇતરપુત્રવત્ વગેરે અનુમાનો પ્રમાણ માનવાની આપત્તિ આવે. એટલે આ દોષ ઊલટાનો હેતુનો જ છે, કારણ કે હજી સુધી પ્રમાણદ્વારા હેતુમાં રહેલ અન્યથાનુપપત્તિ રૂપ વ્યાપ્તિનો જ નિર્ણય થયો નથી. હેતુના દોષને દૃષ્ટાંતના દોષ તરીકે કહેવો યોગ્ય નથી. તેથી અવ્યતિરેકને દૃષ્ટાંતનો દોષ ન કહી શકાય.

વ્યતિરેક ન બતાવવો તથા વિપરીત વ્યતિરેક બતાવવો તે વાસ્તવિક રીતે દૃષ્ટાંતના દોષ નથી, પરંતુ પ્રતિપાદન કરવાની કુશળતાથી રહિત એવા વક્તાનો જ દોષ છે. વક્તાના દોષને દૃષ્ટાંતના દોષ તરીકે વર્ણન કરવામાં આવે, તો દૃષ્ટાંતાભાસની નિયત સંખ્યા રહેશે નહીં. તેથી અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક તથા વિપરીત વ્યતિરેક પણ દૃષ્ટાંતાભાસ તરીકે થઈ શકતા ન હોવાથી, અમે જે છ દૃષ્ટાંતાભાસો કહ્યા તે જ યોગ્ય છે.

(૧૮૨) વળી જે વિદ્વાનોનો આ મત છે કે, સ્વાર્થાનુમાનના કાળે માત્ર હેતુને જોવા દ્વારા સાધ્યનો બોધ થઈ જાય છે. તેથી પરાર્થાનુમાનમાં પણ હેતુનું જ વચન દ્વારા પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ, અને એવું તમારા વિદ્વાનો દ્વારા પણ કહેવાયેલું છે કે વિદુષાં વાચ્યો હેતુરેવ હિ કેવલં । તે વિદ્વાનોના

સાધ્યપ્રતીતે: પરાર્થાનુમાનાવસરેડપિ હેતુપ્રતિપાદનમેવ કર્તવ્યમ્, "વિદુષાં વાઘ્યો હેતુરેવ હિ કેવલ:" - ઇતિ વચનાત્, તેષાં કૃતકત્વાદ્ ઇતીયતા હેતૂપન્યાસેનૈવ સિસાધયિષિતસાધ્યસિદ્ધે: સમસ્તદૃષ્ટાન્તાભાસવર્ણનમપિ પૂર્વાપરવ્યાહતવચનરચનાચાતુર્યમાવિર્ભાવયતિ । આસાતાં તાવદેતૌ, દૃષ્ટાન્તસ્ય સાધનાવયવત્વેનાનભ્યુપગમાત્ । અથેત્યમાચક્ષીથાઃ-અન્વયવ્યતિરેકાપરિજ્ઞાને પ્રતિપાદ્યસ્ય ન દૃષ્ટાન્તમન્તરેણૈતૌ દર્શયિતું શક્યૌ, અતોડન્વયવ્યતિરેકદર્શનાર્થં દૃષ્ટાન્તોડભિધાતવ્યઃ, તતશ્ચ તત્કાર્યાકારિણાં તદાભાસતેતિ ચેત્, ગલે ગૃહીતસ્યાયમુલ્લાપઃ તથાપ્યપ્રદર્શિતવ્યતિરેક-વિપરીતવ્યતિરેકૌ દૃષ્ટાન્તાભાસૌ ન વાસ્તવૌ, કિં તર્હિ વક્તૃદોષસમુત્થૌ, અતો નાભિધાતું યુક્તૌ, તથાવિધસ્ય વિદ્યમાનવસ્તુપ્રકાશનસામર્થ્યરહિતસ્ય નિબિડજડિમાવષ્ટક્યસ્ય પુંસો વાદાનધિકારિત્વાદ્, માતૃકાપાઠશાલાયોગ્યતયા વિદુષાં વાદયિતુમયુક્તત્વાદિતિ ॥ ૨૫ ॥

૧૮૩. તદેવં પરાર્થાનુમાનં વ્યાચક્ષાણેન ચદુતમ્-ચદુત તત્પક્ષાદિવચનાત્મકમિતિ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

મતે, 'કૃતકત્વાત્' સ્વરૂપ હેતુ ઉપન્યાસ કરવા દ્વારા જ, સિદ્ધ કરવા માટે ઈચ્છિત એવા સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ જતી હોવાથી, સંપૂર્ણ દૃષ્ટાંતાભાસોનું વર્ણન પણ પૂર્વાપરબાધિત એવી વચન રચનાની ચાતુર્યતાને જ પ્રગટ કરે છે, અર્થાત્ દૃષ્ટાંતની જરૂર જ નથી તો દૃષ્ટાંતાભાસ શી રીતે માની શકાય?

તથા અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક અને વિપરીતવ્યતિરેકની વાત તો જવા દો, તમે તો દૃષ્ટાંતને સાધ્યની સિદ્ધિ કરવાના અંગ રૂપે જ સ્વીકારેલ નથી, તો પછી આ દૃષ્ટાંતાભાસતા વગેરેનું વર્ણન કરીને શું ફાયદો થશે ?

શંકા:- અન્વય અને વ્યતિરેકનું જ્ઞાન ન હોતે છતે, પ્રતિવાદી અથવા સાંભળનારને દૃષ્ટાંત વિના અન્વય - વ્યતિરેક જણાવી શકાતા નથી, તેથી તે જણાવવા માટે દૃષ્ટાંત કહેવું જોઈએ અને અન્વય-વ્યતિરેક જણાવવાનું કાર્ય જે દૃષ્ટાંત ન કરે, તેને દૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે.

સમાધાન:- આ તો કોઈ વ્યક્તિનું ગળું પકડ્યું હોય અને ત્યારે તે જોર-જોરથી ચીસ પાડે, તેના જેવી ચેષ્ટા છે, એટલે કાંઈપણ કરીને છેલ્લે તો તમારે દૃષ્ટાંત અને દૃષ્ટાંતાભાસને સ્વીકારવા જ પડે છે છતાં પણ અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક અને વિપરીતવ્યતિરેક તે દૃષ્ટાંતાભાસ રૂપે થઈ શકતા નથી, કારણ કે તે વક્તાના દોષના કારણે જ ઉત્પન્ન થયેલા છે જે વસ્તુ જે સ્વરૂપે વિદ્યમાન છે, તે વસ્તુને તે સ્વરૂપે કહેવાના સામર્થ્યથી રહિત, અત્યંત બુદ્ધિની જડતાથી યુક્ત એવા પુરૂષને વાદ કરવાનો જ અધિકાર નથી. તે તો નાના છોકરાઓની શાળામાં ભણવા માટે યોગ્ય હોવાથી, વિદ્વાનોની સાથે વાદ કરવા માટે તેનો અધિકાર જ નથી. આ પ્રમાણે વૈધર્મ્યદૃષ્ટાંતાભાસને જણાવવા પૂર્વક દૃષ્ટાંતાભાસનું વર્ણન પૂર્ણ થયું. (૨૫)

○ દૂષણ અને દૂષણાભાસનું સ્વરૂપ ○

(૧૮૩) આ પ્રમાણે પરાર્થાનુમાનને જણાવતાં જે કહેવાયેલું કે, 'પરાર્થાનુમાન તે પક્ષાદિ વચનાત્મક હોય છે' તેમાં પક્ષ, હેતુ, અને દૃષ્ટાંત તથા તેના આભાસ વગેરેનું પ્રતિપાદન કરવા દ્વારા પરાર્થાનુમાન સંબંધી વક્તવ્યતા પ્રાયઃ સંપૂર્ણ થઈ. હવે માત્ર પક્ષાદિ વચનાત્મક પરાર્થાનુમાનને વિષે

તત્પક્ષહેતુદૃષ્ટાન્તાનાં સામાસાનાં પ્રતિપાદનાત્ પ્રાયઃ પર્યાન્તિતમ્, કેવલં તત્પરોક્તદૂષણોદ્ધારાદેવ સમીચીનતામાભિભર્તિ, इत्यमुना પ્રસ્તાવેન દૂષણં સામાસમભિધાતુકામ આહ-

વાદ્યુક્તે સાધને પ્રોક્તદોષાણામુદ્ભાવનમ્ ।

દૂષણં નિરવદ્યે તુ દૂષણાભાસનામકમ્ ॥ ૨૬ ॥

૨૬૧ વદનશીલો વાદી પ્રત્યાયકસ્તેનોક્તે ઉપન્યસ્તે, કસ્મિન્ ? સાધને, સાધ્યતે પ્રતિપાદ્યપ્રતીતા-વારોપ્યતેડનુમેયં યેન તત્સાધનમ્ । તચ્ચાનેકરૂપં પ્રાક્ પ્રત્યપાદિ । તદ્યથા ક્વચિદ્દેતુરેવૈકઃ, ક્વચિત્પક્ષહેતુ, ક્વચિત્ પક્ષહેતુદૃષ્ટાન્તાઃ, ક્વચિત્તે એવ સોપનયાઃ, ક્વચિત્ સનિગમનાઃ, ક્વચિદેકૈકતચ્છુદ્ધિવૃદ્ધ્યેતિ, પ્રતિપાદ્યસ્ય ક્વચિત્ કથંચિત્ પ્રત્યાયયિતું શક્યત્વાત્, તત્પ્રત્યાયનોપાયસ્ય ચ સાધનત્વાદિતિ, તત્રેહ સમ્યક્સાધનસ્ય દૂષયિતુમશક્યત્વાત્, સાધનાભાસ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

કોઈ પરદર્શનકાર દૂષણનો આરોપ કરે, તો તેના ઉદ્ધાર દ્વારા જ તે યથાર્થપણાને પ્રાપ્ત કરી શકે. આ પ્રસ્તાવને આશ્રયીને દૂષણ-દૂષણાભાસના સ્વરૂપને ગ્રંથકારશ્રી જણાવતા કહે છે.

શ્લોકાર્થઃ- વાદી દ્વારા કહેવાયેલ સાધન વાક્યમાં પૂર્વોક્ત દોષો હોતે છે, તેનું ઉદ્ભાવન કરવું તે દૂષણ અને નિર્દોષ એવા સાધન વાક્યમાં તે દોષોનું ઉદ્ભાવન કરવું, તે દૂષણાભાસ કહેવાય છે (૨૬)

વિવેચનઃ- દૂષણ અને દૂષણાભાસનું સ્વરૂપ જણાવતા કહે છે કે, જેનો બોલતા રહેવાનો સ્વભાવ છે તેને વાદી કહેવાય છે. આ માત્ર વ્યુત્પત્તિનિમિત્તક શબ્દાર્થ છે. બાકી પ્રત્યાયક = જેને પોતાની વાતનો બીજાને પ્રત્યય = બોધ કરાવવો હોય તે વાદી કહેવાય છે. જેના દ્વારા પ્રતિવાદીના જ્ઞાનમાં અનુમાન કરવા યોગ્ય એવો પદાર્થ આરોપિત કરવામાં આવે છે, તેને સાધન કહેવામાં આવે છે. આ સાધ્યને સિદ્ધ કરનાર સાધન અનેક પ્રકારના છે, જે પૂર્વે પ્રતિપાદન કરેલ છે. તે આ પ્રમાણેઃ- કોઈક અતિવ્યુત્પન્ન મતિવાળાને આશ્રયીને એક માત્ર હેતુ જ સાધ્યને સિદ્ધ કરનાર છે, કોઈક ઠેકાણે પક્ષ અને હેતુ તે સાધન છે, ક્યારેક પક્ષ હેતુ, દૃષ્ટાંત; વળી કોઈક વાર પક્ષ, હેતુ, દૃષ્ટાંત અને ઉપનય; તથા ક્યારેક પક્ષ, હેતુ, દૃષ્ટાંત, ઉપનય તથા નિગમન, કોઈકવાર તે દરેકની ક્રમસર એક-એક શુદ્ધિને આશ્રયીને દશાવયવથી યુક્ત સાધનથી, સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રતિપાદક એવા વક્તા દ્વારા, પ્રતિપાદ્ય એવા શ્રોતાને આશ્રયીને જ્યાં જેટલા અવયવોની જરૂર પડે, તે પ્રમાણે પ્રયોગ કરે છે. આમ શ્રોતાને સમજાવવા માટે જે કારણભૂત હોય તેને સાધન કહેવાય છે. આ સાધન જો સાચું હોય, દોષથી રહિત હોય, તો શક વડે પણ તેને દૂષિત કરી શકાતું નથી. દૂષણ તો માત્ર

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૬૧) વદનશીલો વાદીતિ, વદતીતિ ગ્રહાદેર્ણિન્ इति ણિન્-અવશ્યં વદતીતિ આવશ્યકાર્થે વા આવશ્યકાધર્મર્ણયોર્ણિન્ इति ણિન્ । વદનં વાદઃ સોડસ્યાસ્તીતિ વા વાદી; શીલાર્થે તૂપપદાભાવેન ણિન્પ્રત્યયસ્યાસંભવાદર્થકથનમાત્રમેતત્ ।

एव तत्सामर्थ्योपपत्तेः । साधनाभासमेव दूषणोपनिपातात् प्रागवस्थायामनिर्ज्ञातं सामान्येन साधनध्वनिनोक्तम्, तत्र प्रोक्तदोषाणां प्रत्यक्षादिनिराकृतपक्षासिद्धादिहेतुसाध्यादिविकल-दृष्टान्ताद्युपन्यासलक्षणानामुद्भावनं प्राश्निकानां पुरतः प्रकाशनं यत् तद् दूष्यते-स्वाभिप्रेतसाध्य-प्रत्यायनवैकल्यलक्षणं विकृतिं नीयते साधनमनेनेति दूषणमिति ज्ञेयम् ।

૧૮૪. અધુના તદાભાસમાહ-નિર્ગતં સમ્યક્પ્રયુક્તત્વાદવદ્યં પાપં પક્ષાદિદોષલક્ષણં દૌષ્ટ્યમસ્માદિતિ નિરવદ્યમ્, તસ્મિન્ સાધને વાદિનોક્તે ઇતિ વર્તતે, તથાપિ મત્સરિતયા પ્રમુદ્ધોદરં યદવિદ્યમાનાનાં દોષાણામુદ્ભાવનં તદ્દૂષણસ્થાનોપન્યસ્તત્વાત્ તત્કાર્યાકરણાત્ સમ્યક્સાધને દોષોદ્ભાવનસ્ય પ્રલાપાયમાનત્વાત્ દૂષણવદાભાસતે ઇતિ દૂષણાભાસમિતિ, તદેવ નામ સંજ્ઞા

○ ન્યાયરશ્મિ ○
સાધનાભાસમાં જ આવી શકે છે. મૂળકારિકામાં 'વાદી દ્વારા કહેવાયેલ સાધનને વિષે,' એમ સામાન્યથી માત્ર સાધન શબ્દ રાખ્યો છે, કારણ કે જ્યાં સુધી દૂષણોનું તેમાં જ્ઞાન થતું નથી ત્યાર સુધી અજ્ઞાન અવસ્થામાં તે સાધન જેવું જ લાગે છે.

હવે દૂષણની વ્યાખ્યાને જણાવે છે. ઉપરોક્ત સાધનમાં પૂર્વે કહેલા પ્રત્યક્ષાદિનિરાકૃત પક્ષસંબંધી દોષો, અસિદ્ધતાવગેરે હેતુસંબંધી દોષો, તથા સાધ્યવિકલાદિદૃષ્ટાંતસંબંધી દોષોને, પ્રાશ્નિક = વાદ્યસભાના સભ્યો આગળ જણાવવું તે, પોતાને અભિપ્રેત એવા સાધ્યને જણાવવા માટે આ સાધન વિકલ = રહિત = સમર્થ નથી, એમ વિકૃતિ જેના વડે પમાડાતી હોય તેને દૂષણ કહેવાય છે. એટલે સાધનાભાસમાં રહેલા દોષોને જણાવવા દ્વારા, જેના વડે સાધન દૂષિત કરાય તે દૂષણ..

(૧૮૪) હવે દૂષણાભાસનું લક્ષણ જણાવતા કહે છે:- સમ્યક્ રીતે કહેવાના કારણે પક્ષ, હેતુ, દૃષ્ટાંત વગેરે સંબંધી દોષ રૂપ જે દુષ્ટતા જેમાંથી નીકળી ગઈ છે, પોતાના સાધ્યને સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ એવું નિરવદ્ય સાધન વાદી વડે કહેવાતે છતે પણ તેના ઉપર અત્યંત ઈર્ષ્યાના કારણે, પોતાના શરીરમાં કાંઈ રોગ ન હોવા છતાં પેટ ચોળી-ચોળીને રોગને ઉત્પન્ન કરે, તેમ આ વાદીના સાધનમાં રોગસ્થાનીય કોઈપણ દોષ ન હોવા છતાં, ખોટી-ખોટી રીતે તેમાં દોષોનું ઉદ્ભાવન કરવું, તેને દૂષણાભાસ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે કહેવાનું કારણ એ છે કે, તમે આ દૂષણો તેના સાધનને વિષે વિકૃતિને પહોંચાડવા માટે પ્રયોગ કર્યો હતો, પરંતુ સાધન સમ્યક્ હોવાના કારણે દોષો પોતાનું કાર્ય કરતાં નથી. સમ્યક્ હેતુમાં દોષનું ઉદ્ભાવન કરવું, તે પ્રલાપ માત્ર હોવાથી દૂષણની જેમ ભાસિત થતાં હોવાના કારણે, દૂષણાભાસ કહેવાય છે.

દૂષણાભાસની વ્યાખ્યા અન્ય રીતે પણ થાય છે:- સમર્થ સાધન દ્વારા સાધ્યની સિદ્ધિ થયે છતે,

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(147) "સાધનદોષોદ્ભાવનં દૂષણમ્ 'સાધનસ્ય' પરાર્થાનુમાનસ્ય યે અસિદ્ધવિરુદ્ધાદયો દોષાઃ પૂર્વમુક્તાસ્તેષામુદ્ભાવ્યતે પ્રકાશ્યતેઽનેનેતિ 'ઉદ્ભાવનમ્' સાધનદોષોદ્ભાવકં વચનં 'દૂષણમ્' -" - પ્રમાણમી.વૃ. ૨/૧૨૮. "યે પૂર્વે ન્યૂનતાદયઃ સાધનદોષા ઉક્તાસ્તેષામુદ્ભાવનં દૂષણમ્. તેન પરેષ્ટાર્થસિદ્ધિપ્રતિબન્ધાત્" - ન્યાયવિ. ૧૩૦.

યસ્ય તત્તથા, સમર્થસાધનોપન્યસ્તત્વાત્ સાધિતે સાધ્યે સતામપ્યપશબ્દાલંકારાદિદોષાણાં યદુદ્ભાવનં તદપિ દૂષણાભાસનામકમિતિ । તુ-શબ્દેન વિશેષણાર્થેન દર્શયતિ-વસ્તુસિદ્ધ્યર્થ વાદપ્રવૃત્તેઃ, તસ્ય સિદ્ધત્વાત્, અપશબ્દાદીનામપ્રસ્તુતતયા તદ્ધારેણ દોષપ્રકાશનરચાસંબદ્ધપ્રલાપરૂપત્વાત્, ઇતરથા ^{૨૭૦}તાવન્માત્રેણૈવ પરાપાકરણસિદ્ધેઃ સમર્થસાધનાન્વેષણપ્રયત્નો વિશીર્યેત, ^{૨૭૧}પ્રયોજના-ભાવાદિતિ ॥ ૨૬ ॥

૧૮૫. તદેવં વ્યાવહારિકપ્રમાણસ્ય પ્રત્યક્ષપરોક્ષસ્વાર્થપરાર્થાદિભેદભિન્નસ્ય લક્ષણં પ્રતિપાદ્યાધુના યૈઃ પારમાર્થિકં સમસ્તાવરણવિચ્છેદલભ્યમશેષાર્થગોચરં કેવલજ્ઞાનં નાભ્યુપગમ્યતે, તન્મતોદલનાર્થ તલ્લક્ષણમભિધિત્સુરાહ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

અપશબ્દ, અલંકારાદિ દોષોનું જે ઉદ્ભાવન કરવું, તે પણ દૂષણાભાસ છે, કારણ કે વાદની પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય હેતુ વસ્તુની સિદ્ધિ છે અને વસ્તુની સિદ્ધિ તો સમ્યક્ હેતુ દ્વારા જ થઈ ગઈ છે. ત્યાં પછી અપ્રસ્તુત એવા અપશબ્દ, અલંકાર, છંદ વગેરેના દોષોનું પ્રકાશન કરવું, તે તો અસંબદ્ધ પ્રલાપમાત્ર હોવાથી, દૂષણાભાસ છે. જો આ પ્રમાણે સ્વીકારવામાં ન આવે, તો અપશબ્દ, અલંકાર વગેરે સંબંધી દોષોના ઉદ્ભાવન દ્વારા જ વાદીનું નિરાકરણ થઈ જતું હોવાથી, સાધ્યને સિદ્ધ કરવા માટે સમર્થ હેતુને શોધવાનો પ્રયાસ પણ નિષ્ફળ થઈ જશે, કેમકે તેનું પ્રયોજન જે વસ્તુની સિદ્ધિ તથા દૂષણને બતાવવા દ્વારા પરનું નિરાકરણ કરવાનું હતું, તે તો હવે અપશબ્દ-અલંકારના દોષો બતાવવાથી જ થઈ જશે. આમ દોષ ન હોવા છતાં, દોષનું ઉદ્ભાવન કરવું તેને દૂષણાભાસ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે દૂષણ અને દૂષણાભાસની વ્યાખ્યા પૂર્ણ થઈ (૨૬)

○ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું નિરૂપણ ○

(૧૮૫) અહીં પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ, સ્વાર્થ-પરાર્થ વગેરે ભેદવાળું વ્યવહારિક પ્રમાણનું લક્ષણ જણાવીને, જેઓ સમસ્તાવરણના વિચ્છેદ દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં, જગતના સર્વ પદાર્થોને વિષય કરનારા, કેવલજ્ઞાન સ્વરૂપ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષને સ્વીકારતાં નથી એવા મીમાંસકાદિ મતનું ખંડન કરવા માટે, પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ જણાવતા કહે છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૭૦) તાવન્માત્રેણૈવેતિ । અપશબ્દાલંકારાદિદોષોદ્ભાવનમાત્રેણૈવ ।

(૨૭૧) પ્રયોજનાભાવાદિતિ । સમર્થસાધનસ્ય હિ પરનિરાકરણં પ્રયોજનમ્, તચ્ચેદપશબ્દાદિ-દોષોદ્ભાવનેનાપિ ચક્રે તદા કૃતં વાદિદૂષણાર્થ પ્રતિવાદિનઃ સમર્થસાધનોપન્યાસપ્રયાસેનેતિ ॥ ૨૬ ॥

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(148) "અભૂતદોષોદ્ભાવનાનિ દૂષણભાસા જાત્યુત્તરાણિ, અવિદ્યમાનાનાં સાધનદોષાણાં પ્રતિપાદનાન્યદૂષણાન્યપિ દૂષણવદાભાસમાનાનિ દૂષણાભાસાઃ" - પ્રમાણમી.વૃ. ૨/૧/૨૧ ।

¹⁴⁹સકલાવરણમુક્તાત્મ કેવલં યત્પ્રકાશતે ।

પ્રત્યક્ષં સકલાર્થાત્મસતતપ્રતિભાસનમ્ ॥ ૨૭ ॥

સકલં સમસ્તમાવૃણોત્યાગ્રિયતે વા અનેનેત્યાવરણમ્, તત્સ્વરૂપપ્રચ્છાદનં કર્મેત્યર્થઃ, સકલં ચ તદાવરણં ચ સકલાવરણં તેન મુક્તો રહિતઃ આત્મા સ્વરૂપં યસ્ય તત્તથા, અત એવ કેવલમસહાયં આવરણક્ષયોપશમવિચિત્રતયૈવ બોધસ્ય નાનાકારતયા પ્રવૃત્તેઃ, સામસ્ત્યેન પુનરાવરણનિર્દલને વિબન્ધકકારણવૈકલ્યાદેકાકારતયૈવ તસ્ય વિવર્તનાત્, અતો જ્ઞાનાન્તરનિરપેક્ષં યત્ પ્રકાશતે પ્રથતે નિરુપાધિકં દ્યોતતે इत्यર્થઃ, તત્પરમાર્થતઃ પ્રત્યક્ષમ્ । તદિદં સકલાવરણમુક્તાત્મ

○ ન્યાયરશ્મિ ○
શ્લોકાર્થઃ- સકલાવરણોથી રહિત થયે છે, સર્વ વસ્તુઓના સ્વરૂપને સતત પ્રકાશિત કરવાવાળું, કેવલજ્ઞાન તે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે. (૨૭)

વિવેચનઃ- પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું કારણ, સ્વરૂપ અને કાર્ય દ્વારા નિરૂપણ કરાય છે. જેના વડે આત્માના સ્વરૂપનું આચ્છાદન થાય છે, અથવા કરાય છે, એવા સમસ્ત કર્મોથી રહિત સ્વરૂપવાળા અને તેથી જ બીજા કોઈ જ્ઞાનની સહાયતા વિના પ્રકાશિત થનાર, તે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે. જીવમાં આવરણના ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાના કારણે જ, જ્ઞાનની ભિન્ન-ભિન્ન આકારથી પ્રવૃત્તિ થાય છે = તરતમતા દેખાય છે, પણ સમસ્તપણે આવરણનો ક્ષય થઈ જવાથી, પ્રતિબંધકનો અભાવ હોવાના કારણે, એકાકાર રૂપે જ તે જ્ઞાનનો પ્રતિભાસ થાય છે. આમ સકલાવરણમુક્તાત્મ એ પદ દ્વારા કારણનું નિરૂપણ કર્યું તથા કેવલં યત્ પ્રકાશતે તેના દ્વારા સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને, કાર્ય દ્વારા તેનું નિરૂપણ કરતા જણાવે છે, જગતના સર્વ પદાર્થોના સ્વરૂપને હંમેશા પ્રકાશિત કરનાર, આત્માના ધર્મરૂપે તથા કથંચિદ્ ભેદરૂપે વિવક્ષિત એવા જ્ઞાનમાં નિરૂપયરિત રીતે પારમાર્થિક શબ્દાર્થની ઉપપત્તિ થાય છે.

આ કેવલજ્ઞાનને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ એટલા માટે કહેવાય છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ શબ્દનો મુખ્યાર્થ અહીં જ ઘટી શકે છે. તે આ પ્રમાણેઃ- અક્ષ તે જીવનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે, પ્રતિગતં = આશ્રયીને, એટલે કે જીવને આશ્રયીને જ સાક્ષાત્ રૂપે જે ઉત્પન્ન થાય, તેને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. વ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ તે વાસ્તવિક રીતે વિચારતા પરોક્ષ જ છે, કારણ કે તેમાં આત્માનો સાક્ષાત્ વ્યાપાર

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(149) "તત્ સર્વથાવરણવિલયે ચેતનસ્ય સ્વરૂપાધિર્ભાવો મુખ્યં કેવલમ્ ।" - પ્રમાણમી. ૧/૧/૧૫/ "જ્ઞાનાવરણાદીનાં ઘાતિકર્મણાં પ્રક્ષયે સતિ.... તત્ત્વેન્દ્રિયાદિસાહાયકવિરહાત્ સકલવિષયત્વાદ- સાધારણત્યાચ્ચ કેવલમ્ इत्याગમે પ્રસિદ્ધમ્ ।" - સ્વો. વૃ. । "સર્વપ્રકાશસામર્થ્ય જ્ઞાનાવરણસંક્ષયાત્" - ન્યાયવિ. ૨/૧૯૧/ "સર્વાર્થગ્રહસામર્થ્યચેતન્યપ્રતિબન્ધિનામ્ । કર્મણાં વિગમે કસ્માત્ સર્વાનર્થાન્ન પશ્યતિ" - ન્યાયવિ. ૩/ ૨૪/ "સકલં તુ સામગ્રીવિશેષતઃ સમુદ્ભૂતસમસ્તાવરણક્ષયાપેક્ષં નિઃખિલદ્રવ્યપર્યાયસાક્ષાત્કારિસ્વરૂપં કેવલજ્ઞાનં ।" પ્રમાણનય. ૨/૨૩/ "નિઃખિલદ્રવ્યપર્યાયસાક્ષાત્કારિ કેવલજ્ઞાનમ્" - જૈનતર્કમા. ।

इति हेतुद्वारेण तथा केवलं यत् प्रकाशते इति स्वरूपतो निरूप्याधुना कार्यद्वारेण निरूपयन्नाह-
-सकलार्थात्मनां समस्तवस्तुरुपाणां सततप्रतिभासनम्-अनवरतप्रकाशनं सकलार्थात्मसतत-
प्रतिभासनमिति, प्रतिभास्यतेऽनेनेति प्रतिभासनं, आत्मनो धर्मरूपतया भेदवद्विवक्षितं ज्ञानमिति
यावत् । अस्य च पारमार्थिकत्वम्, निरुपचरितशब्दार्थोपपत्तेः । तथा हि- अक्षशब्दो जीवपर्याय-
स्ततश्चाक्षं प्रति वर्तते इति प्रत्यक्षम्, यत्रात्मनः साक्षाद् व्यापारः, व्यावहारिकं पुनरिन्द्रिय-
व्यवहितात्मव्यापारसंपाद्यत्वात् परमार्थतः परोक्षमेव, धूमादग्निज्ञानवत्, तिरोधानाविशेषात् ।

૧૮૬. નનુ ચ પ્રસિદ્ધં લક્ષ્યમનૂદ્યાપ્રસિદ્ધં લક્ષણં વિધીયતે, સર્વત્રાયં ન્યાયઃ, અપ્રસિદ્ધે
પુનર્લક્ષ્યે લક્ષણમભિધીયમાનમમ્બરારવિન્દિનીકુસુમલક્ષણવન્નિર્ગોચરતાં યાયાત્, તદિદં
સ્વરૂપતોઽપ્રસાધ્ય લક્ષણમભિદધાનસ્ય કોઽભિપ્રાયઃ ઇતિ । અગ્રોચ્યતે-યે યે ^{૨૦૨}મિથ્યા-
વલેપાધ્માતાન્તઃકરણાઃ પ્રમાણપ્રસિદ્ધમપ્યદઃ પ્રતિ વિપ્રતિપદ્યન્તે, તેષાં ધાન્ધ્યીકૃતબુદ્ધિત્વાદ-
વધારણીયતામનેન દર્શયતિ । કિમસ્ય પ્રતિપાદકં પ્રમાણમિતિ ચેત્, એતે બ્રૂમઃ-સમસ્તિ
સમસ્તવસ્તુવિચારગોચરં વિશદદર્શનમ્, તદ્ગોચરાનુમાનપ્રવૃત્તેઃ । ઇહ યદ્યદ્ ગોચરમનુમાનં

○—○ન્યાયરશ્મિ○—○

રહેલો નથી. ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારથી વ્યવહિત એવા આત્માના વ્યાપારથી વ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ થાય છે.
જેમ ધૂમ દ્વારા થતું અગ્નિનું જ્ઞાન, ધૂમ રૂપ લિંગના જ્ઞાનથી થતું હોવાના કારણે પરોક્ષ કહેવાય છે,
તેમ આત્મા દ્વારા થતું પદાર્થનું જ્ઞાન, ઇન્દ્રિય દ્વારા વ્યવહિત થતું હોવાના કારણે વાસ્તવિક રીતે પરોક્ષ
જ છે. તિરોધાનપણું (વ્યવહિતપણું) બન્ને જગ્યાએ સમાન રૂપે રહેલું છે, પરંતુ લોકમાં તેવો વ્યવહાર
ચાલતો હોવાથી સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

(૧૮૭) શંકાઃ- જે વસ્તુ જગતમાં પ્રસિદ્ધ હોય તેને લક્ષ્ય બનાવીને અપ્રસિદ્ધ એવું લક્ષણ
બનાવાય છે. જેમ ગાય એ પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે, તેને લક્ષ્ય બનાવીને સાસ્નાદિમત્ત્વં તેનું લક્ષણ
બનાવવામાં આવે છે. સર્વ ઠેકાણે આ પ્રમાણેનો જ ન્યાય પ્રસિદ્ધ છે. અપ્રસિદ્ધ એવા લક્ષ્યને રાખીને
જો લક્ષણ બનાવવામાં આવે, તો પછી આકાશમાં ઉગેલા કમળના પુષ્પના લક્ષણની જેમ, તે લક્ષણ
નિર્વિષયક થઈ જશે. જેને લક્ષ્યનું જ જ્ઞાન નથી, તે આ કોનું લક્ષણ છે, તે સમજી જ નહીં શકે. તેથી
સ્વરૂપ દ્વારા કેવળજ્ઞાનની સિદ્ધિ કર્યા વગર, સીધું તેનું લક્ષણ કહેવામાં તમારું શું પ્રયોજન છે ? વસ્તુ
જ સિદ્ધ ન હોય, તો તેનું લક્ષણ કેવી રીતે બનાવી શકાય ?

સમાધાનઃ- આ પ્રમાણે કહેવાનું અમારું પ્રયોજન એ કે, જે જે વ્યક્તિઓનું મન મિથ્યાભિનિવેશ
થી યુક્ત હોવાના કારણે, પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ એવા કેવળજ્ઞાનને સ્વીકારતું નથી, એવા મીમાંસક વગેરે
વાદીઓની બુદ્ધિ વિચારથી શૂન્ય = અંધ હોવાથી, તેમની ઉપેક્ષણીયતા આના દ્વારા બતાવી છે,
અર્થાત્ તેમની વાત સાંભળવાની જ જરૂર નથી.

○—○અર્થસંપ્રેક્ષણ○—○

(૨૭૨) મિથ્યાવલેપાધ્માતાન્તઃકરણા ઇતિ । અલીકાભિમાનાપૂરિતમનસઃ ।

પ્રવર્તતે, તસ્ય તસ્ય ગ્રાહકં કિંચિત્ પ્રત્યક્ષમુદયપદવીં સમાસાદયતિ, યથા ^{૨૭૩}ચિત્રમાનોઃ । પ્રવર્તતે ચ સકલાર્થવિષયમનુમાનમ્, અતસ્તદવલોકિના વિશદદર્શનેનાપિ ભાવ્યમિતિ ।

૧૮૭. સર્વાર્થવિષયકં કિમનુમાનં પ્રવર્તતે ઇતિ ચેત્ । ઇદમપિ બ્રૂમઃ-^{૧૫૦}ઈહ યદ્યદસ્તિ તત્ સર્વં સ્થિત્યુદયાપવર્ગસંસર્ગમનુભવતિ, વસ્તુત્વાત્, યદ્યદ્વસ્તુ તત્તત્ ^{૨૭૪}સ્થેમજન્મપ્રલયેઃ ક્રોડીકૃતમ્ । તદ્યથા-અઙ્ગુલિરઙ્ગુલિત્વવક્રત્વર્જુત્વાપેક્ષયેતિ, વસ્તુ ચ યદસ્તિ, અતઃ પ્રસ્તુતત્રયાક્રાન્તં

○ ન્યાયરશ્મિ ○ ○ કેવળજ્ઞાન પ્રસાધક પ્રમાણ ○

કેવળજ્ઞાનની આ જગતમાં વિદ્યમાનતાને જણાવનારું પ્રમાણ જણાવતા કહે છે કે, "સમસ્તવસ્તુ-વિચારગોચરં સમસ્તિ વિશદદર્શનં તદ્ગોચરાનુમાનપ્રવૃત્તેઃ ।" જગતની સમસ્ત વસ્તુને વિષય કરનાર, કોઈને કોઈ અતિવિશદ પ્રત્યક્ષ વિદ્યમાન છે, કારણ કે તદ્વિષયકાનુમાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે. આ સંસારમાં જે જે વિષયને આશ્રયીને અનુમાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે તે પદાર્થો વિષે તેનું ગ્રાહક પ્રત્યક્ષ હોય જ છે. જેમકે ધૂમને જોવા દ્વારા પર્વત ઉપર અગ્નિનું અનુમાન થાય છે, તો તેનું ક્યારેક કોઈ વ્યક્તિને પ્રત્યક્ષ પણ થાય જ છે. તે જ પ્રમાણે સમસ્તવસ્તુવિષયક અનુમાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી તેને વિષય કરનારું એવું કોઈને કોઈ વિશદ પ્રત્યક્ષ હોવું જ જોઈએ. આ અનુમાન દ્વારા કેવળજ્ઞાનની વિદ્યમાનતા આ જગતમાં સિદ્ધ થાય છે.

○ ૧૮૭ સમસ્ત વસ્તુને વિષય કરનાર અનુમાનની સિદ્ધિ ○

કદાચ પૂર્વપક્ષવાદી મીમાંસક વગેરે એમ કહે કે, કેવળજ્ઞાનને સિદ્ધ કરવા માટે ઉપન્યાસ કરેલા અનુમાનનો હેતુ, તદ્ગોચરાનુમાનપ્રવૃત્તેઃ તે અસિદ્ધ છે, કારણ કે તેવા કોઈપણ અનુમાનની હાજરી છે જ નહીં, પરંતુ તે યોગ્ય નથી, સમસ્ત વસ્તુને વિષય કરનારું અનુમાન અમારી પાસે વિદ્યમાન છે, તેથી અસિદ્ધતા દોષ યુક્તિયુક્ત નથી. તે આ પ્રમાણે:- સર્વ વસ્તુ, સ્થિત્યુદયાપવર્ગસંસર્ગમનુભવતિ વસ્તુત્વાત્ । આ સંસારમાં જે જે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ છે, તે સર્વે સ્થિતિ, ઉત્પાદ તથા નાશનો અનુભવ કરે છે, કારણ કે વસ્તુ છે. જેમકે આંગળી તે વસ્તુ છે, તો તે આંગળીમાં આંગળીપણાની અપેક્ષાએ સ્થિરતા = ધ્રુવતા રહેલ છે, તે આંગળીને વાળો તો તેનો વક્રત્વ સ્વરૂપે ઉત્પાદ થયો અને સરળતા રૂપે નાશ થયો. આમ આંગળીમાં ઉત્પાદ, વ્યય, અને ધ્રૌવ્ય ત્રણે વિદ્યમાન છે. આ જ દરેક પદાર્થોને વિષય કરનારું, અનેકાન્તને સિદ્ધ કરનારું, એવું અનુમાન જ્યારે જ્ઞાન અને ક્રિયાના અભ્યાસના

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○
(૨૭૩) ચિત્રમાનોરિતિ । વહ્નેઃ । (૨૭૪) સ્થેમેતિ । સ્થિરસ્ય ભાવઃ, પૃથ્વ્યાદિત્વાદિમનિ સ્થાદેશે

ધ્રૌવ્યમિત્યર્થઃ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(૧૫૦) "ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યયુક્તં સત્ (તત્ત્વાર્થ. ૫/૨૧) ઇતિ સકલપદાર્થવિષયસ્યોપદેશસ્ય સામાન્યતઃ સમ્ભવાત્ । ન ચાસ્યાપ્રામાણ્યમ્, અનુમાનાદિપ્રમાણસંવાદતઃ પ્રામાણ્યસિદ્ધેઃ । અનુમાનાદિપ્રવર્તનદ્વારેણ ચૈતદર્થાભ્યાસે કથં ન સકલવિષયાભ્યાસસંભવઃ ? - સમ્મ. ટી. પૃ. ૨૪૫ ।

તદવગન્તવ્યમ્ । इदमेव निखिलार्थगोचरमनेकान्तानुमानं ज्ञानक्रियाभ्यासातिशयान्निखिलावरणविच्छेदे विबन्धककारणाभावाद् विशददर्शनीभवति । न चानुमानप्रवृत्तावप्यनर्थित्वादिना प्रमातुरप्रवृत्तौ अनुमेयगोचरप्रत्यक्षासंभवेन व्यभिचारश्चोदनीयः, संभवस्य साध्यतयाभिप्रेतत्वात् । न च संभवमात्रेऽस्ति व्यभिचारः, सर्वानुमेयानां संभवत्प्रत्यक्षतया व्याप्तत्वादिति ।

૧૮૮. અથવાન્યથાનુમાનયામઃ-સંભવત્સમસ્તશુદ્ધિક આત્મા, વિદ્યમાનશુદ્ધ્યુપાયત્વાત્, इह यो यो विद्यमानशुद्ध्युपायः स स संभवत्समस्तशुद्धिकः, यथा विद्यमानक्षारमृत्पुटपाकादि-शुद्ध्युपायो रत्नविशेषः, तथा च विद्यमानज्ञानाद्यभ्यासशुद्ध्युपाय आत्मा, अतः संभवत्समस्तशुद्धिक इति । सामस्त्यशુદ્ધશ્ચાત્મા જ્ઞાનજ્ઞાનિનોઃ કથંચિદભેદાત્ કેવલમભિધીયતે इति । જ્ઞાનાદ્યભ્યાસઃ કથં વિશુદ્ધિકારણમિતિ ચેત્, આવરણમલપ્રતિપક્ષરૂપત્વાદિતિ બ્રૂમઃ ।

○—○ન્યાયરશ્મિ○—○

અતિશયથી, વસ્તુ વિષયક જ્ઞાનને આવરણ કરનારા સંપૂર્ણ આવરણનો વિચ્છેદ થયે છતે, પ્રતિબંધક કોઈપણ હાજર ન હોવાથી, તે જ અનુમાન વિશદ દર્શનરૂપે (પ્રત્યક્ષરૂપે) પરિણમન પામે છે.

શંકા:- તમે કહ્યું કે, જેનું અનુમાન થાય તેનું પ્રત્યક્ષ પણ થાય, પરંતુ તે યોગ્ય નથી, અનુમાનની પ્રવૃત્તિ થવા છતાં પ્રમાતાને તે વસ્તુની ઈચ્છા ન હોય તો તેને પ્રત્યક્ષ થતું નથી. દા.ત. ધૂમ દ્વારા વસ્ત્રિનું અનુમાન થવા છતાં, વસ્ત્રિની ઈચ્છા જેને નથી તે વ્યક્તિ વસ્ત્રિ માટે પ્રવૃત્ત ન થાય તો વસ્ત્રિનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, માટે આ હેતુ સાધ્યના અભાવમાં પણ રહેતો હોવાના કારણે, વ્યભિચાર દોષથી દૂષિત હોવાથી વિશદ પ્રત્યક્ષને સિદ્ધ ન કરી શકે..

સમાધાન:- આ દોષ આપવો યોગ્ય નથી કારણ કે, અનુમાનના વિષય રૂપે જે થાય તેનું વિશદ પ્રત્યક્ષ સંભવિત છે, એમ સંભાવના રૂપે અમે સાધ્યનો ઉપન્યાસ કરેલ છે, નહીં કે કોઈ કરે જ એવા નિશ્ચય રૂપે, એટલે ત્યાં અનુમાનમાં વ્યભિચાર નથી, કારણ કે અનુમેય પદાર્થો પ્રત્યક્ષની સંભાવના દ્વારા વ્યાપ્ત છે, એટલે જે જે અનુમેય પદાર્થો છે તે તે પ્રત્યક્ષની સંભાવનાથી યુક્ત જ છે, એમ વસ્ત્રિનની જેમ વ્યાપ્તિ વિદ્યમાન છે. આમ અનુમાન દ્વારા સકલાર્થવિષયક પ્રત્યક્ષની સિદ્ધિ થઈ શકે છે.

(૧૮૮) અથવા કેવળજ્ઞાનને સિદ્ધ કરનારું અન્ય અનુમાન જણાવીએ છીએ :-

આત્મા સંભવત્સમસ્તશુદ્ધિકઃ વિદ્યમાનશુદ્ધ્યુપાયત્વાત્ । આત્માની સંપૂર્ણપણે શુદ્ધિ સંભવિત છે, કારણ કે શુદ્ધિના ઉપાયો વિદ્યમાન છે. જે જે પદાર્થોની શુદ્ધિનો ઉપાય વિદ્યમાન છે, તે તે પદાર્થોની સંપૂર્ણપણે શુદ્ધિ સંભવિત છે. જેમકે રત્ન, સુવર્ણ વગેરે પદાર્થો ખાણની અંદર પડેલા છે, તેના ઉપર કેટલાયે વર્ષોનો મળ ચોટેલો છે, છતાં પણ તેની શુદ્ધિ કરવાના ક્ષાર, મૃત્પાક વગેરે ઉપાયો વિદ્યમાન હોવાથી, તેની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ થઈ શકે છે. તે જ પ્રમાણે અનાદિકાલીન એવા કર્મથી ઢંકાયેલા આત્માની, જ્ઞાન, ક્રિયા વગેરેના અભ્યાસ રૂપ ઉપાયો દ્વારા, સંપૂર્ણ શુદ્ધિ થઈ શકે છે અને આવરણના વિલય દ્વારા શુદ્ધ થયેલા આત્મા જ, જ્ઞાન અને જ્ઞાની વચ્ચે કથંચિદ્ અભેદની વિવક્ષા દ્વારા, કેવળજ્ઞાન એમ વ્યપદેશ પામે છે. જ્ઞાનાદિનો અભ્યાસ તે કેવી રીતે વિશુદ્ધિનું કારણ થાય એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તેને

પ્રતિપક્ષરૂપતા કથમવધારિતા ઇતિ ચેત્, તવૈવ દર્શનાત્ । તથા હિ-દૃશ્યતે ^{૨૭૫}જ્ઞાનાદ્યભ્યાસતઃ પ્રતિક્ષણમાવરણવિલયઃ, વિશિષ્ટવિશિષ્ટતરતત્કાર્યબોધાદ્યનુભવાત્, ^{૨૭૬}તદતિશયે પુનઃ સામસ્યોચ્છેદઃ સ્યાદિત્યભિદધ્મહે ।

૧૮૯. एतेन ¹⁵¹ यत्परे प्रोचुः यथा-प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकगोचरातिक्रान्तत्वात्

○ न्यायरश्मि ○

જવાબ આપતા જણાવે છે કે, જ્ઞાનાદિનો અભ્યાસ તે આવરણ સ્વરૂપ મળનો પ્રતિપક્ષી છે, એટલે જ્ઞાનના અભ્યાસથી જ્ઞાનાવરણનો વિલય થતાં તેના કાર્યભૂત એવા જ્ઞાનવિશેષની પ્રતિપત્તિ થાય છે. દર્શનાભ્યાસ = સમ્યગ્દર્શન તેનાથી મોહનીયનો વિલય થતાં સમ્યગ્દર્શન રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ ચારિત્રાભ્યાસ દ્વારા ચારિત્રગુણનું પ્રકટીકરણ થાય છે.

શંકા:- જ્ઞાન વગેરેનો અભ્યાસ, જ્ઞાનાવરણ વગેરેનો પ્રતિપક્ષભૂત છે, એ તમે શેનાથી જાણ્યું?

સમાધાન:- તમે જ જો અમને રસ્તો બતાવ્યો હોય તો અમારે બીજે ક્યાં શોધવા જવાનું, તમારામાં જ આવું જોવા મળ્યું છે. તે આ પ્રમાણે:-જ્ઞાનાદિના અભ્યાસથી દરેક ક્ષણે-ક્ષણે આવરણનો વિલય થાય છે અને તેના કાર્યભૂત એવા વિશિષ્ટ-વિશિષ્ટતર બોધનો પણ અનુભવ થાય છે. આ જ જ્ઞાનના અધિક અભ્યાસ દ્વારા આવરણનો સંપૂર્ણપણે નાશ થવો પણ સંભવિત જ છે, એવું અમે કહીએ છીએ.

○ (૧૮૯) મીમાંસકનો પૂર્વપક્ષ અને તેનું ખંડન ○

જ્ઞાનાદિના અભ્યાસ દ્વારા આવરણનો વિલય થતાં, કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે, એમ કહેવા દ્વારા જે અપ્રગટનાસ્તિક, સર્વજ્ઞાપલાપી, મીમાંસક દર્શનકારોએ આ પ્રમાણે કહ્યું હતું કે, સંસારના સર્વ પદાર્થોને વિષય કરનારું જ્ઞાન, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન અને અર્થાપત્તિ આ પાંચ પ્રમાણોના

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ○

(૨૭૫) જ્ઞાનાદ્યભ્યાસત ઇતિ । જ્ઞાનાભ્યાસાત્ જ્ઞાનાવરણવિલયે જ્ઞાનાવરણવિલયકાર્યો જ્ઞાનવિશેષો દૃશ્યતે । આદિશબ્દાત્ દર્શનાભ્યાસાત્ દર્શનાવરણવિલયે દર્શનાવરણવિલયકાર્યો દર્શનવિશેષાનુભવો ગૃહ્યતે । एवं चारित्राभ्यासेऽपि । (૨૭૬) તદતિશયે જ્ઞાનાદ્યભ્યાસાતિશયે ।। ૨૭ ।।

○ શાસ્ત્રસંલોક○

(151) "ततः प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्तेरभावप्रमाणगोचर एव सर्वज्ञः।" - षड्. समु. टी. का. ४६। "प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते" वस्त्वसत्त्वावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता। - मी. श्लो. अभाव. श्लो. १। "तथा, अभावप्रमाणबाधिता। तथाहि-प्रत्यक्षानुमानागमोपमानार्थापत्यभावेऽभावप्रमाणमेव विजयत!" - न्याया. वा. वृ. १।१२। "ननु च अतीन्द्रियज्ञानस्य तद्वतो वा सदुपलम्भप्रमाणपञ्चक-गोचरातिक्रान्ततया अभावप्रमाणकवलीकृतविग्रहत्वतोऽस्यासत्त्वात् करस्य मुख्यप्रत्यक्षता प्रसाध्येत?"... न्यायकु. पृ. ८६। "तदेवं सर्वज्ञसद्भावग्राहकस्य प्रमाणस्याभावात् तत्सद्भावबाधकस्य चानेकधा प्रतिपादितत्वात् सर्वज्ञाभावव्यवहारः प्रवर्तयितुं युक्तः" - सम्म. टी. पृ. २१९। सर्वज्ञाभावसाधकविस्तृतपूर्वपक्षः, तत्त्वसंग्रह, मीमां.श्लो.वा., न्यायकु., न्यायवि., सम्म.टी. गा., न्याया.वा.वृ. पृ. ५१-५५, षड्. समु. टी. इत्यादिषु द्रष्टव्यम्।

સર્વાર્થસંવેદનમભાવાચ્ચં ષષ્ઠપ્રમાણગોચરતાં પ્રતિપદ્યતે તદયુક્તમ્, ¹⁵² તત્સંભવસ્યાનુમાનેન પ્રતિપાદનાત્, પ્રમાણપઞ્ચકપ્રવર્તનાભાવાસિદ્ધેઃ । કિં ચ, પ્રમાણપઞ્ચકં તદ્ગોચરં ન પ્રવર્તતે इति કથં ભવતો નિર્ણયઃ કિં 'નિયતદેશકાલવ્યાપ્ત્યા, યદ્વા 'સમસ્તદેશકાલાસ્કન્દનેનેતિ? 'યદ્યાદ્યઃ પક્ષઃ, તતો યથા ઘટાદેઃ ક્વચિત્ પ્રમાણપઞ્ચકં તદ્ગોચરં નિવર્તમાનમભાવં સાધયતિ, एवं સમસ્તવસ્તુસંવેદનગોચરમપિ તન્નિવર્તમાનં નિયતદેશદશાવચ્છિન્નમભાવં સાધયેત્, ન સર્વત્ર, તતશ્ચ ઘટાદિવત્ તદ્નિર્વારં સ્યાત્ । 'અથ દ્વિતીયઃ પક્ષઃ, અસૌ અસંભવ્યેવ, સમસ્તદેશકાલ-વર્તિપુરુષપરિષત્સંવેદનસાક્ષાત્કારિણો હ્યેવં વક્તું યુક્તમ્-યદુત ન ક્વચિત્ સમસ્તાર્થસંવેદનમસ્તિ

○ન્યાયરશ્મિ○

વિષયરૂપે ન થતું હોવાના કારણે, અભાવ નામના છદ્ધા પ્રમાણનો વિષય થાય છે. તેથી સમસ્તાર્થવિષયક પ્રત્યક્ષ નથી. તે પણ ખંડિત થયેલ જાણવું, કારણ કે વિચાર કરતાં આ સર્વ અયુક્ત રૂપે ભાસે છે. સર્વાર્થવિષયક જ્ઞાનસંભાવના અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે, એમ પૂર્વે જણાવ્યું. તેથી અનુમાનની કેવળજ્ઞાનની સિદ્ધિ માટે પ્રવૃત્તિ થતી હોવાના કારણે, પાંચે પ્રમાણનો અભાવ છે, એ તમારો હેતુ અસિદ્ધિ દોષથી ગ્રસિત છે. વળી બીજું અમે તમને પૂછીયે કે, પ્રત્યક્ષાદિ પાંચે પ્રમાણોનો અભાવ સર્વાર્થસંવેદનને વિષે રહેલો છે-એ તમે ક્યાંથી જાણ્યું ? શું આ પ્રમાણોનો નિર્ણય તમે (૧) નિયત દેશ અને નિયતકાળવાળી વ્યાપ્તિથી કર્યો છે કે (૨) સર્વદેશ અને સર્વકાળવાળી વ્યાપ્તિથી કર્યો છે ? જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે જે પ્રમાણ ઘટાદિ વિષયમાં કોઈક કાળે, કોઈક દેશમાં પ્રમાણપંચકની પ્રવૃત્તિ ન થતાં તેનો અભાવ નિયતદેશ-કાળમાં સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ સર્વત્ર નહીં, તે જ પ્રમાણે કોઈક કાળે અથવા કોઈક દેશમાં સર્વાર્થસંવેદન વિષે પ્રમાણપંચકની પ્રવૃત્તિ ન થતાં, તેનો અભાવ નિયત દેશ-કાળમાં સિદ્ધ થાય, પરંતુ સર્વત્ર નહીં. વળી નિયતદેશાદિમાં સિદ્ધ થતો ઘટાદિનો અભાવ, જેમ અન્યદેશમાં ઘટાદીની સિદ્ધિ કરે છે, તેમ નિયતદેશમાં સર્વજ્ઞનો અભાવ, અન્યદેશમાં સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરશે. હવે જો બીજો પક્ષ સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો તે અત્યંત અસંભવિત છે. સમસ્તદેશ અને કાળમાં રહેનારા સર્વ પુરુષોના જ્ઞાનનું જેને સાક્ષાત્કાર = પ્રત્યક્ષ કર્યું છે, તે જ વ્યક્તિ આ પ્રમાણે કહી શકે કે, આ જગતમાં સર્વપદાર્થોને પ્રત્યક્ષ રૂપે જોનાર કોઈ વ્યક્તિ નથી, પરંતુ તમારા જેવા સર્વજ્ઞાપલાપીએ એવા પ્રકારના પુરુષનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકાર્યું નથી, કે જેથી

○શાસ્ત્રસંલોક○

(152) "અતીન્દ્રિયાર્થદર્શિનો હિ બાધકં પ્રમાણં પ્રત્યક્ષમ્, અનુમાનાદિ, અભાવો વા સ્યાત્ ? યદિ પ્રત્યક્ષમ્ તત્ કિં ક્વચિત્ કદાચિત્તદભાવં પ્રસાધયેત્, સર્વત્ર સર્વદા વા ? પ્રથમપક્ષે સિદ્ધસાધનમ્, નહિ સર્વત્ર સર્વદા તત્સદ્ભાવોઽસ્માભિઃ પ્રતિજ્ઞાતઃ। દ્વિતીયપક્ષે તુ અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમન્તરેણ સર્વત્ર સર્વદાતીન્દ્રિયજ્ઞાનાઽભાવાસિદ્ધિઃ" - ન્યાયકુ. પૃ. ૮૧। "સ્વકીયમપીદાનીમત્ર તદ્ બાધેત, સર્વત્ર સર્વદા વા ? પ્રાચિ પક્ષે, પિષ્ટં પિનષ્ટિ ભવાન્, તથા તદ્ભાવસ્યાસ્માભિરપ્યભીષ્ટેઃ। દ્વિતીયે તુ, સર્વદેશકાલાનાકલય્યેદં તદ્ભાવમુદ્ભાવયેત્, इतरथा वा ? आकल्य चेत्, आकालं नन्दताद् भवान्। ..." - રત્નાકર. ૨/૨૩।

इति, न भवतः, तथाविधपुरुषसंभवानभ्युपगमात्, इतरथा य एव कश्चिन्निश्चित्यैवमभिदध्यात्, स एव समस्तवस्तुविस्तारव्यापिज्ञानालोकः इति समस्तार्थगोचरसंवेदनसिद्धिरित्यास्तां तावत्
॥ २७ ॥

१९०. तदेवं प्रमाणविषये लक्षणसंख्याविप्रतिपत्तिं निराकृत्याधुना क्रमप्राप्तां गोचरविप्रतिपत्तिं बहुवक्तव्यत्वादनिराकृत्य तावत् फलविप्रतिपत्तिं निराचिकीर्षुराह-

¹⁵³प्रमाणस्य फलं साक्षादज्ञानविनिवर्तनम् ।

केवलस्य सुखोपेक्षे शेषस्यादानहानधीः ॥ २८ ॥

द्विविधं हि प्रमाणस्य फलम्-साक्षादसाक्षाच्च, अनन्तरं व्यवहितं चेत्यर्थः । तत्र

○ न्यायरश्मि ○

ઈષ્ટાર્થની સિદ્ધિ થઈ જાય. કદાચ સર્વદેશ-કાળના સર્વપુરુષોના જ્ઞાનને સાક્ષાત્કાર કરીને નિશ્ચય કર્યો હોય, ત્યાર બાદ તે વ્યક્તિ નિષેધ કરે, તો તો સર્વવસ્તુના સમૂહને પ્રત્યક્ષ જોનારા એવો તે વ્યક્તિ જ સર્વજ્ઞ રૂપે સિદ્ધ થઈ જાય છે. તેના દ્વારા જ ઈષ્ટાર્થની સિદ્ધિ થઈ જશે. આમ સર્વાર્થને સાક્ષાત્કાર કરનાર કોઈને કોઈ જ્ઞાન છે અને તે જ કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે. આના વિષે ઘણી ચર્ચા છે, પરંતુ તે ગ્રંથ વિસ્તારના ભયથી અહીં કરેલ નથી, અન્ય ગ્રંથોથી તે વિષયક જ્ઞાન મેળવી શકાય. હવે અહીં વધારે ચર્ચાથી સર્પું. (૨૭)

(૧૮૦) આ પ્રમાણે પ્રમાણનું લક્ષણ અને સંખ્યાને આશ્રયીને જે પરદર્શનકારોની વિપરીત માન્યતાઓ હતી, તેનું નિરાકરણ કરીને કમપ્રાપ્ત પ્રમાણના વિષયને વિષે ઘણું કહેવાનું હોવાથી, તેની ઉપેક્ષા કરીને પ્રમાણના ફળ અને તેના અંગેની વિપ્રતિપત્તિને દૂર કરવા માટે ગ્રંથકારશ્રી પ્રમાણના ફળને જણાવે છે..

શ્લોકાર્થ:- સર્વ પ્રમાણોનું સાક્ષાત્ ઇળ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ છે. કેવળજ્ઞાનનું પરંપરાએ ઇળ સુખ અને ઉપેક્ષા છે, શેષ જ્ઞાનોનું આદાન અને હાનની બુદ્ધિ છે. (૨૮)

વિવેચન:- પ્રમાણના ફળને વિષે વિપ્રતિપત્તિનું નિરાકરણ કરવાના આશયથી ગ્રંથકારશ્રી જણાવે

० शास्त्रसंलोक ०

(153) "उपेक्षा फलमाद्यस्य शेषस्यादानहानधीः पूर्वा वाऽज्ञाननाशो वा सर्वस्यास्य स्वगोचरे" - आप्तमी. । १०२। "प्रमाणस्य फलं तत्त्वनिर्णयादादानहानधीः। निश्चयसं परं प्रायः केवलस्याप्युपेक्षणम्" - न्यायवि. ३।९०। सर्वार्थ. १।२०। प्रमाणलक्ष. ३१६। "फलमर्थप्रकाशः, अज्ञाननिवृत्तिर्वा, हानादिबुद्ध्यो वा" - प्रमाणमी. १।१।३४, ३८, ४०। "तत्रानन्तर्येण सर्वप्रमाणानामज्ञाननिवृत्तिः फलम्। पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत्फलमौदासीन्यम्। शेषप्रमाणानां पुनरुपादानहानोपेक्षाबुद्ध्यः।" - प्रमाणनय. ६।३,४,५। "अज्ञाननिवृत्तिर्हानोपादानोपेक्षाश्च फलम्।" - परीक्षामु. ५।१। "अज्ञाननिवृत्ति-हानोपादानोपेक्षाश्च फलम्।" - स्या. भा.। "उपेक्षा अज्ञाननाशो वा फलम्...." - सर्वार्थसि.

9/90/

સાક્ષાદજ્ઞાનમનધ્યવસાયઃ પ્રમેયાપરિચ્છિત્તિસ્તસ્ય વિનિવર્તનં વિશેષેણ પ્રલયાપાદનં પ્રમાણસ્ય ફલમ્, ^{૨૭૭}અજ્ઞાનોદ્વલનદ્વારેણ તસ્ય પ્રવૃત્તેઃ, તસ્ય ચ સર્વાનર્થમૂલતયા પ્રમાત્રપકારિત્વાત્ તન્નિવર્તનસ્ય પ્રયોજનતા યુક્તૈવ, એતદ્વાનન્તરપ્રયોજનં સર્વજ્ઞાનાનામેકરૂપત્વાત્ સામાન્યેનોક્તમ્ ।

૧૧૧. વ્યવહિતપ્રયોજનં પુનર્વિભાગેનાહ-કેવલસ્ય સર્વજ્ઞજ્ઞાનસ્ય સુખં વૈષયિકસુખાતીત-પરમાહલાદાનુભવઃ, ઉપેક્ષા સાક્ષાત્ સમસ્તાર્થાનુભવેડપિ હાનોપાદાનેચ્છાભાવાન્મધ્યસ્થવૃત્તિતા, ૦-ન્યાયરશ્મિ-૦

છે કે, પ્રમાણના ફળ બે પ્રકારે છે (૧) સાક્ષાત્ = અનંતર ફળ (૨) અસાક્ષાત્ = પરંપર ફળ. પ્રમાણનું સાક્ષાત્ ફળ વસ્તુવિષયક અજ્ઞાન, અનધ્યવસાય, પ્રમેયનો અબોધ, તેનું વિશેષ રૂપે નિવર્તન કરવું એટલે અજ્ઞાન નિવૃત્તિ છે. અજ્ઞાનને નાશ કરવા દ્વારા જ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે. અહીં શંકા થાય કે, વાસ્તવમાં તો પ્રમાણનું ફળ અજ્ઞાન નાશ છે, તો પછી પહેલા પ્રમાણ, પછી અજ્ઞાન નાશ થાય અને અહીં તો અજ્ઞાનના નાશ પછી પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ કહી છે. તો તેનું સમાધાન કરતા જણાવે છે કે, પ્રમાણ અને ફળ ભિન્નાભિન્ન છે. વળી આ પ્રમાણે સ્વીકારવું પણ યુક્તિયુક્ત છે. જે આત્મા પ્રમાતા રૂપે પરિણત થાય છે તે જ આત્મા અજ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે, વસ્તુને છોડે છે, ગ્રહણ કરે છે અને ઉપેક્ષા કરે છે, તેથી ફળ કથંચિદ્ અભિન્ન છે. તથા કારણ, ક્રિયા અને પરિણામના ભેદે પ્રમાણ અને ફળ વચ્ચે કથંચિદ્ ભેદ રહેલો છે. તેથી જ મહાપુરુષો વડે કહેવાયેલું છે, ‘જે સાક્ષાત્ અને પરંપરા એમ બે પ્રકારે પ્રમાણનું ફળ જિનેશ્વર ભગવંતો વડે કહેવાયેલું છે, તે ફળ પ્રમાણથી કથંચિદ્ ભિન્નાભિન્ન સ્વરૂપે જાણવું’. અજ્ઞાન તે સર્વ અનર્થોનું મૂળ છે અને તેથી જ પ્રમાતાને અપકારી હોવાથી, એના નાશને પ્રયોજન (ફળ) માનવું યુક્ત છે. આ અનંતર પ્રયોજન સર્વજ્ઞાનોમાં એક સ્વરૂપવાળું હોવાથી સર્વ સામાન્ય રૂપે તેનો કારિકામાં નિર્દેશ કરેલ છે.

(૧૮૧) હવે પરંપરાએ પ્રયોજન જણાવે છે. પરંપરાએ ફળમાં ભિન્નતા હોવાથી પ્રાતિસ્વિક રૂપે તે કહે છે. સર્વજ્ઞ ભગવંતના કેવળજ્ઞાનનું વ્યવહિત ફળ સુખ અને ઉપેક્ષા છે. સુખ એટલે વિષય સંબંધી સુખોથી અતીત એવા પરમ આનંદનો અનુભવ. વિષય સંબંધી સુખ કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી, વાસ્તવિક રીતે દુઃખરૂપ જ છે, માટે તેનાથી અતીત એવું સુખ કહ્યું છે. તથા બીજું ફળ છે

૦-અર્થસંપ્રેક્ષણ-૦

(૨૭૭) અજ્ઞાનોદ્વલનદ્વારેણેતિ । અજ્ઞાનમુદ્વલયદેવ પ્રમાણં પ્રવર્તતે ઇતિ । કિમુક્તં ભવતિ ? ન પ્રમાણાત્ ફલમેકાન્તેન ભિન્નમભિન્નં વા, ભેદાભેદરૂપતયૈવાનન્તરપરંપરભેદસ્ય પ્રતિભાસનાત્ । તથા હિ-યસ્યૈવાત્મનઃ પ્રમાણકારિતયા પરિણામઃ ફલરૂપતયાપિ તસ્યૈવ સઃ, ય એવ પ્રમિમીતે સ એવ નિવૃત્તાજ્ઞાનો જહાત્યાદદાતિ ઉપેક્ષતે ચેતિ પ્રતીતઃ । એષ ચૈકપ્રમાત્રપેક્ષયા પ્રમાણફલયોરભેદઃ, કરણક્રિયાપરિણામભેદાચ્ચ ભેદઃ । ઉક્તં ચ-

પારંપર્યેણ સાક્ષાચ્ચ ફલં દ્વેધામ્યધાયિ યત્ ।

જિનૈર્ભિન્નમભિન્નં ચ પ્રમાણાત્તદિહોદિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

તે સુખોપેક્ષે ફલમિત્યર્થઃ । શેષસ્ય તદ્વ્યતિરિક્તપ્રાકૃતલોકપ્રમાણસ્યાદાનં ગ્રહણં હાનં પરિત્યાગ-
સ્તયોરાદાનહાનયોર્ધોર્બુદ્ધિરાદાનહાનધીઃ સા ફલં ઇતિ યાવત્ । તતશ્ચાદેયાનાં સમ્યગ્દર્શનાદિ-
સ્ત્રવચ્ચન્દનાદીનાં યાદિત્સા, તથા હેયાનાં મિથ્યાદર્શનાદિવિષકણ્ટકાદીનાં યા જિહાસા પ્રમાણસાધ્યા,
અપ્રમાણાત્ તદસિદ્ધેઃ, પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણાં તતઃ પ્રવૃત્ત્યયોગાદિત્યુક્તં ભવતિ ॥ ૨૮ ॥

૧૧૨. અધુના ગોચરવિપ્રતિપત્તિં નિરાચષ્ટે-

¹⁵⁴અનેકાન્તાત્મકં વસ્તુ ગોચરઃ સર્વસંવિદામ્ ।

૧૧૩. એકદેશવિશિષ્ટોઽર્થો નયસ્ય વિષયો મતઃ ॥ ૨૯ ॥

અનેકે બહવોઽન્તા અંશા ધર્મા વા આત્માનઃ સ્વરૂપાણિ યસ્ય તદનેકાન્તાત્મકમ્ । કિં

○ ન્યાયરશ્મિ ○

ઉપેક્ષા, એટલે કે જગતની સમસ્ત વસ્તુઓને અનુભવ કરવા છતાં પણ, મોહનીય કર્મનો અભાવ થઈ
ગયો હોવાના કારણે, છોડવાની અને ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છાનો અભાવ હોવાથી મધ્યસ્થવૃત્તિતા છે.
કેવળજ્ઞાનથી ભિન્ન શેષ સામાન્ય જીવોના પ્રમાણનું પરંપરફળ આદાન-હાન બુદ્ધિ છે. પદાર્થ વિષયક
અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતાં, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય આંતરિક સમ્યગ્દર્શનાદિ અને બાહ્ય માળા, ચંદન વગેરે
ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા, તથા છોડવા યોગ્ય આંતરિક મિથ્યાદર્શનાદિ અને બાહ્ય વિષય, કંટક વગેરેને
છોડવાની ઈચ્છા, આ સર્વ પ્રમાણ દ્વારા સાધ્ય છે. અપ્રમાણ દ્વારા આ સર્વની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી,
કારણ કે બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિની અપ્રમાણ દ્વારા ક્યારે પણ પ્રવૃત્તિ થતી નથી. (૨૮)

○ (૧૯૨) પ્રમાણના વિષયની પ્રરૂપણા ○

પ્રમાણને આશ્રયીને લક્ષણ, સંખ્યા અને ફળ સંબંધી વિપ્રતિપત્તિનું નિરાકરણ કરીને, હવે
પ્રમાણના વિષય અંગેની વિપરીત માન્યતાને દૂર કરવા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

શ્લોકાર્થઃ- સર્વ જ્ઞાનોનો વિષય અનેકાન્તાત્મક વસ્તુ છે અને એક દેશથી વિશિષ્ટ એવો પદાર્થ
તે નયનો વિષય છે. (૨૯)

વિવેચનઃ- હવે ક્રમપ્રાપ્ત પ્રમાણના વિષયની પ્રરૂપણા કરતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે, અનેક અંશો
એ જેનું સ્વરૂપ છે તે અનેકાન્તાત્મક કહેવામાં આવે છે. જગતની કોઈપણ વસ્તુ હોય, ભલે તે બાહ્ય

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(154) "અનન્તધર્મકં વસ્તુ પ્રમાણવિષયસ્તિહા, યેનોત્પાદવ્યયધ્રોવ્યયુક્તં યત્ સત્ તદિષ્યતે। અનન્તધર્મકં
વસ્તુ તેનોક્તં માનગોચરઃ।" - ષડ્. સમુ. ૫૫, ૫૭। "તસ્ય વિષયઃ સામાન્યવિશેષાદ્યનેકાન્તાત્મકં
વસ્તુ" - પ્રમાણનય. ૫।૧। - સ્યા. ભા. "પ્રમાણસ્ય વિષયો દ્રવ્યપર્યાયાત્મકં વસ્તુ।" - પ્રમાણમી.
૧।૧।૩૦। "ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યયુક્તં સત્" - તત્ત્વાર્થ. ૫।૧૧। "યસ્યોત્પાદવ્યયધ્રોવ્યયુક્તવસ્તુપદેશતઃ।
સિદ્ધમાપ્તસ્વભાવત્વં, તસ્મૈ સર્વવિદે નમઃ" - ઉત્પાદાદિ. ૧। "તદ્દ્રવ્યપર્યાયાત્માઽર્થો બહિરન્તશ્ચ
તત્ત્વતઃ" - લઘી. કા. ૭।

તત ? વસ્તુ બહિરન્તશ્ચ, ગોચરો વિષયઃ સર્વસંવિદાં સમસ્તસંવિત્તિનામ્ । અનેનાનકાન્ત-¹⁵⁵મન્તરેણ સંવેદનપ્રસરવ્યવચ્છેદં દર્શયતિ, બ્રાન્તસંવેદનાનામપ્યનેકાન્તોદ્યોતનપટિષ્ઠતયા પ્રવૃત્તેઃ, કેવલં કેષુચિદંશેષુ વિસંવાદકત્વાદપ્રમાણાનિ તાનિ સંગીર્યન્તે । તદયમભિપ્રાયઃ-યદા સંવેદનસામાન્યમપ્યનેકાન્તવિરહેણ ન પ્રવર્તિતુમુત્સહતે, તદા તદ્વિશેષણભૂતં પ્રમાણં એકાન્તે પ્રવર્તિષ્યતે ઇતિ દૂરાપાસ્તાવકાશા એવૈષા વાર્તા, તથાપ્યનાદિમિથ્યાભિનિવેશવાસિતાન્તઃકરણાઃ કુદર્શનવિપ્રલબ્ધબુદ્ધયો બહવોઽત્ર વિપ્રતિપદ્યન્તે ઇતિ સર્વપ્રમાણાનામનેકાન્તગોચરત્વસાધકં પ્રમાણમભિધીયતે ।

૧૧૩. ¹⁵⁶ઇહ યત્પ્રમાણં તત્પરસ્પરાવિનિર્લુઠિતાનેકધર્મપરિકરિતવસ્તુનો ગ્રાહકમ્, તસ્યૈવ
○ ન્યાયરશ્મિ ○
ઘટ-પટ વગેરે સ્વરૂપ હોય કે આંતરિક સુખ, દુઃખ, જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ હોય, તે સર્વ અનેકાન્તાત્મક જ છે. તે જ અનેકાન્તાત્મક વસ્તુ સર્વ જ્ઞાનોનો વિષય છે. અનેકાન્તાત્મક વસ્તુને સ્વીકાર કર્યા વિના, કોઈ પણ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. પ્રમાણ જ્ઞાન તો દૂર રહો, બ્રાન્તજ્ઞાન પણ અનેકાન્તાત્મક વસ્તુને જણાવવા માટે જ સમર્થ છે. માત્ર કેટલાક અંશોને વિષે તે વિસંવાદક હોવાથી અપ્રમાણ કહેવામાં આવે છે.

અહીં અભિપ્રાય આ પ્રમાણ છે:- જ્યારે જ્ઞાન સામાન્ય પણ અનેકાન્ત વિના ઘટી શકતું નથી, ત્યારે જ્ઞાનના વિશેષણરૂપે રહેલ પ્રમાણ જ્ઞાન તે એકાન્તમાં પ્રવર્તશે, આ શંકા તો અત્યંત દૂર જ રહેલી છે, છતાં પણ અનાદિકાળના મિથ્યા અભિનિવેશથી વાસિત થયેલા અંતઃકરણવાળા, કુદર્શન, કુમતો દ્વારા ઠગાઈ ગયેલી છે બુદ્ધિ જેમની, એવા અનેક જીવો અહીં અનેકાન્તાત્મક વસ્તુને સ્વીકારવામાં વિપરીત માન્યતા ધારણ કરે છે. તેથી સર્વપ્રમાણો અનેકાન્તાત્મક વસ્તુને જ વિષય કરે છે તેનું સાધક એવું પ્રમાણ જણાવવામાં આવે છે.

○ પ્રમાણનો વિષય અનેકાન્ત છે તેની સિદ્ધિ ○

(૧૮૩) અનેકાન્તાત્મક વસ્તુની સિદ્ધિ માટે અનુમાન પ્રયોગ જણાવાય છે:- પ્રમાણ પરસ્પરાવિનિર્લુઠિતાનેકધર્મપરિકરિતવસ્તુગ્રાહકં તસ્યૈવ તત્ર પ્રતિભાસમાનત્વાત્ । પ્રમાણ પરસ્પર કથંચિદ્ અભિન્ન, અનેક ધર્મોથી યુક્ત એવી વસ્તુનું ગ્રાહક છે, કારણ કે એવી જ વસ્તુનો પ્રમાણમાં પ્રતિભાસ થાય છે. જે જ્ઞાનમાં જેનો પ્રતિભાસ થાય છે તે જ તેનો વિષય છે, એમ માનવું જ પડે. જેમકે નિરાદીનવ = નિર્દોષ, નિર્મળતા વગેરેથી યુક્ત એવી ચક્ષુથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રત્યક્ષમાં, લાલ રંગ રૂપે
○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(155) "તતઃ સિદ્ધં દ્રવ્યપર્યાયાત્મકં, ઉત્પાદવ્યયપ્રોવ્યયુક્તં વસ્તુતત્ત્વમન્તર્બહિશ્ચ પ્રમેયમ્ । એકાન્તસ્યાનુપલબ્ધેઃ તદનેકાન્તાત્માર્થઃ" - લઘી. સ્વ. ૧ ।

(156) યત્પ્રમાણં પરસ્પરાવિનિર્લુઠિતાનેકધર્માધ્યાસિતવસ્તુનો ગ્રાહકમ્, તસ્યૈવ તત્ર પ્રતિભાસાત્ । યદ્યત્ર પ્રતિભાતિ તદેવ તદ્ગોચરતયાઽભ્યુપગન્તવ્યમ્ । તદ્યથા - નિરાદીનવનયનપ્રમવદર્શને પ્રતિભાસમાનં પાટલતયા જપાપુષ્પં । - ન્યાય. હા. ।

તત્ર પ્રતિભાસમાનત્વાત્, ઇહ યદ્યત્ર પ્રતિભાતિ, તદેવ તદ્ગોચરતયાભ્યુપગન્તવ્યમ્ । તદ્યથા-
 ૨૦૮ નિરાદીનવનયનપ્રભવદર્શને પ્રતિભાસમાનં પાટલતયા જપાકુસુમં તથૈવ તદ્ગોચરતયાભ્યુપગમ્યતે,
 પરસ્પરાવિભક્તાનેકસ્વભાવાક્રાન્તમૂર્તિકં ચ બહિરન્તશ્ચ વસ્તુ સર્વપ્રમાણેષુ પ્રથતે ઇતિ, અતસ્તદેવ
 તેષાં ગોચરઃ ।

૧૯૪. ૨૦૯ન ચેતરેતરવિશકલિતધર્મિધર્મભાવવાદિભિઃ કળમક્ષાક્ષપાદશિષ્યકૈસ્તાવદસ્ય
 હેતોરસિદ્ધતાદિદોષઃ પ્રતિપાદયિતું શક્યઃ, તદ્ભ્યુપગમમન્તરેણ સ્વાભિપ્રેતવસ્તુનોઽવસ્થાનાભાવાત્ ।
 તથા હિ-એકસ્મિન્ ધર્મિણિ બહવો ધર્માસ્તતો ભિન્નતનવઃ કથં વર્તેરન્ ? ભેદાવિશેષેણ સર્વત્ર
 તદ્વૃત્તિપ્રસઙ્ગાત્ 'તત્રૈવ તેષાં સમવાયાનાન્યત્ર વર્તન્તે ઇતિ ચેત્, નનુ સોઽપિ સમવાયો

○ ન્યાયરશ્મિ ○

પ્રતિભાસિત થતું એવું જાસુદનું કુલ જ તે જ્ઞાનનો વિષય છે એમ સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, તે જ
 પ્રમાણે પરસ્પરથી કથંચિદ્ અભિન્ન, અનેક સ્વભાવથી યુક્ત સ્વરૂપે જ, બાહ્ય-આત્મ્યંતર સર્વ વસ્તુઓ
 સર્વપ્રમાણોમાં વિષય બને છે. તેથી પ્રમાણના વિષય તરીકે અનેકાન્તાત્મક વસ્તુને જ સ્વીકારવી
 જોઈએ.

○ પ્રયુક્ત હેતુમાં અસિદ્ધતાનું નિરાકરણ ○

(૧૯૪) મિથ્યાત્વથી વાસિત અંતઃકરણવાળા એવા કણાદ અને અક્ષપાદ ઋષિના શિષ્યો, ધર્મ-
 ધર્મોને અત્યંત ભિન્ન સ્વરૂપે માને છે. તેથી 'પરસ્પર અભિન્ન એવા ધર્મોથી યુક્ત વસ્તુનો પ્રતિભાસ
 થાય છે,' આ હેતુમાં તેઓ અસિદ્ધતાનું ઉદ્ભાવન કરે, તો તેઓના કહેવા માત્રથી અમારો હેતુ કાંઈ
 અસિદ્ધ થઈ જતો નથી, ઊલટાનું કથંચિદ્ પરસ્પર અભિન્ન એવા ધર્મોને સ્વીકારવામાં ન આવે, તો
 પછી તમને અભિપ્રેત એવી વસ્તુની પણ સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. તે આ પ્રમાણે:- એક જ ધર્મોમાં
 તેનાથી ભિન્ન એવા અનેક ધર્મો તેમાં જ કેવી રીતે રહેશે, કારણ કે આ ધર્મો જેમ પ્રસ્તુત ધર્મોથી
 અત્યંત ભિન્ન છે, તેમ અન્યથી પણ ભિન્નપણું સમાન રૂપે હોવાના કારણે, જેમ તે આ ધર્મોમાં રહે
 છે તેમ સર્વત્ર તે ધર્મોને રહેવાનો પ્રસંગ આવશે.

નૈયાયિક:- અમારે સર્વત્ર તે ધર્મોને રહેવાનો પ્રસંગ નહીં આવે, કારણ કે ભલે તે ધર્મો ધર્મોથી
 ભિન્ન હોય, છતાં પણ તેમનો સમવાય સંબંધ તે જ ધર્મો જોડે રહેલો છે. અન્ય જોડે નહીં. તેથી તે
 ધર્મો એક જ ધર્મોમાં રહેશે, સર્વત્ર નહીં.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૭૮) નિરાદીનવેતિ । આદીનવો દોષઃ । (૨૭૯) ઇતરેતરેત્યાદિ । વિવિધાનિ શકલાનિ યેષાં
 તાનિ વિશકલાનિ, તાનિ કરોતીતિ ઇનિ વિશકલ્યન્તે પૃથક્ક્રિયન્તે સ્મેતિ કર્મણિ ક્તઃ, વિવિધાનિ
 શકલાનિ સંજાતાનિ યેષામિતિ તારકાદેરાકૃતિગણત્વાત્ ઇત્તચ્છ્રત્યયો વા, તત્ ઇતરેતરં વિશકલિતાવિતિ
 વિશેષણસમાસે તેષાં ધર્મધર્મિભાવં વદન્તીત્યેવંશીલાસ્તૈઃ ।

યદ્યુપકાર્યોપકારકભાવવ્યતિરેકેનાપિ ભવતિ, તતઃ સર્વત્રાવિશેષેણ પ્રસજ્યેત, તદભાવાવિશેષાત્ । અસ્ત્યેવોપકાર્યોપકારકભાવ इति चेत्, हन्त हतोऽसि अनेकोपकारकस्यानेकस्वभावताप्राप्तेः, तद्विरहेऽनेकोपकारकत्वाभावात् । न हि येन स्वभावेनैकस्योपકरोति तेनैव द्वितीयस्य, तस्य तत्रैवોपयुक्तत्वात्, द्वितीयોपकारकस्वभावस्य तदुपमર્दनद्वारेणोत्पत्तेः, इतरथैकમેवોपकुर्वन्तिष्ठेत्, तदेकस्वभावत्वात् । भिन्नाभिः शक्तिभिरुपकरोति न भिन्नैः स्वभावैः, तेन नानेकान्त इति चेत्,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જૈન:- આ પણ યોગ્ય નથી, સમવાય જો ઉપકાર્ય- ઉપકારક ભાવ વિના પણ તે પદાર્થની સાથે તે ધર્મોનું જોડાણ કરતો હોય, તો પછી ઉપકાર્ય-ઉપકારકભાવનો અભાવ તો સર્વત્ર સમાનરૂપે રહેલ હોવાથી, પૂર્વની જેમ તે ધર્મોને સર્વત્ર રહેવાનો પ્રસંગ આવશે.

નૈયાયિક:- અરે ભાઈ ! તે સમવાયનો ધર્મોની સાથે અમે ઉપકાર્ય-ઉપકારક ભાવ સ્વીકારીએ છીએ, તેથી પૂર્વોક્ત કોઈપણ આપત્તિ આવશે નહીં.

જૈન:- અરે ખેદની વાત છે ! સમવાય અને ધર્મોની વચ્ચે ઉપકાર્ય - ઉપકારક ભાવ સ્વીકારશો, તો પછી અનેકના ઉપર ઉપકાર કરનારા એવા સમવાયમાં અનેક સ્વભાવતા સ્વીકારવી પડશે. અનેક સ્વભાવતાને માન્યા વિના અનેક ઉપર ઉપકાર કરનાર છે, એમ ઘટ્ટી શકશે નહીં. જે સ્વભાવથી સમવાય એક ધર્મને ધર્મોમાં રાખવાનો ઉપકાર કરે છે, તે જ સ્વભાવથી બીજા ધર્મને રાખવાનો ઉપકાર તે કરી શકતો નથી, કારણ કે તે સ્વભાવ તો પહેલા ધર્મને જ રાખવા માટે ઉપયુક્ત થયેલ છે. જો સમવાયમાં બીજો સ્વભાવ સ્વીકારમાં આવે, તો તેની ઉત્પત્તિ પ્રથમ સ્વભાવને નાશ કર્યા વિના થઈ શકતી નથી. જો પ્રથમ સ્વભાવનો નાશ જ ન થાય, તો પછી સમવાયનો એક જ સ્વભાવ હોવાથી એક જ ધર્મને વિષે ઉપકાર કરતો રહેશે. બીજાનો વારો જ આવશે નહીં.

નૈયાયિક:- ઉપકારક એવા સમવાયમાં ભિન્ન-ભિન્ન સ્વભાવ નથી રહેતા, પણ એક જ સ્વભાવ રહેલો છે, છતાં પણ તેમાં ભિન્ન-ભિન્ન શક્તિઓ રહેલી છે, તેના દ્વારા તે ધર્મો ઉપર અનેક ધર્મોને રાખવા દ્વારા ઉપકાર કરી શકે છે. આ પ્રમાણે સ્વીકારતા અમને અનેક સ્વભાવ સ્વીકારવાનું ન થવાથી અનેકાન્તની આપત્તિ આવતી નથી.

જૈન:- ઓ ! આ શક્તિ વળી શું છે ! આ શક્તિ સ્વીકારવા છતાં અમે પૂછીએ કે, આ શક્તિઓ તે એક સ્વભાવવાળા ઉપકારક એવા સમવાયમાં કેવી રીતે રહે છે ? જો તમે એમ કહેશો કે, સમવાય સંબંધથી તે શક્તિઓનું જોડાણ એક સ્વભાવવાળા સમવાયમાં થાય છે, તો પછી તે સમવાય એક સ્વભાવવાળા સમવાયની સાથે ઉપકાર્ય-ઉપકારક ભાવ વિના રહે છે કે, ઉપકાર્ય-ઉપકારક ભાવથી રહે છે ? જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો પૂર્વની જેમ ઉપકાર્ય - ઉપકારક ભાવ ન હોવાથી સર્વત્ર રહેવાની આપત્તિ આવશે. જો ઉપકાર્ય-ઉપકારક ભાવ માનવામાં આવે, તો પછી ફરીથી તે બીજા સમવાયમાં અનેક સ્વભાવ માનવાની આપત્તિ પૂર્વની યુક્તિથી આવે જ. જો ફરીથી શક્તિને ઉપકારક એવી ભિન્ન શક્તિ માનવામાં આવે, તો પછી પૂર્વોક્ત દોષોનો છુટકારો અનેકાન્તને સ્વીકાર્યા વગર

તાસ્તર્હિ કથં વર્તન્તે इति वाच्यम् । समवायाद् इत्युत्तरेऽसावप्युपकार्योपकारकभावमन्तरेण कथं न सर्वत्र इति प्राचीनं चोद्यं पश्चाल्लग्नमनुधावति । उपकार्योपकारकभावाभ्युपगमे पुनरप्यनेकस्वभावताप्रदर्शितयुक्तेः पुनः शक्त्युपकारकभिन्नशक्तिपरिकल्पनेऽप्यनेकान्तान्मोक्षः इति वरमादावेव मत्सरितां विहायानेकधर्माध्यासितं वस्त्वभ्युपगतं किं भेदकल्पनयास्थान एवात्मना परिवर्त्तेशितेन इति ।

૧૧૫. किं¹⁵⁷ चानेकान्ताभ्युपगमे सत्येष गुणः-^{૨૮૦}परस्परविभक्तेषु संयोगिसंयोगसमवायि-समवायगुणिगुणावयवावयविव्यक्तिसामान्यादिषु संयोगसमवायगुण्यवयविसामान्यादीनां संयोगिसमवायिगुणावयवविशेषादिषु वर्तनचिन्तायां यद्दूषणजालमुपनिपतति, तदपि परिहृतं

○ ન્યાયરશ્મિ ○

થઈ શકતો નથી, તેના કરતાં પહેલા જ મત્સર, ઈર્ષ્યાપણાને છોડીને, અનેક ધર્મથી યુક્ત એવી વસ્તુને સ્વીકારવી જોઈએ. છેલ્લે એ જ સ્વીકારવાનું હોય તો પછી ફોગટ શા માટે ભેદની કલ્પના કરી, સંબંધ સ્વીકારવો, ઉપકાર્ય-ઉપકારકભાવ માનવો, શક્તિઓ સ્વીકારવી વગેરે દ્વારા પોતાના આત્માને કષ્ટ આપવો ? તેથી અનુભવસિદ્ધ એવા અનેકાન્તને સ્વીકાર કરવા દ્વારા જ તમારા વડે સ્વીકૃત એવા પદાર્થોની સિદ્ધિ થઈ શકે છે.

○ અનેકાન્તવાદને સ્વીકારવામાં ગુણ ○

(૧૮૫) વળી કણાદ - અક્ષપાદ ઋષિના શિષ્યોને અનેકાન્તવાદને સ્વીકારવામાં આ ફાયદો પણ થશે:- પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન એવા સંયોગી-સંયોગ, સમવાયી-સમવાય, ગુણી-ગુણ, અવયવી-અવયવ તથા વ્યક્તિ - સામાન્યાદિમાં, સંયોગ, સમવાય, ગુણ, અવયવી અને સામાન્યાદિ, સંયોગી, સમવાયી, ગુણી, અવયવ તથા વ્યક્તિમાં કેવી રીતે રહે છે, તેની વિચારણા કરતા જે દૂષણજાળ આવે તે પણ અનેકાન્તવાદ સ્વીકારવા દ્વારા દૂર થઈ જાય છે. એકાન્ત ભેદ માનવામાં આવે, તો જ આ દૂષણોનો પગ પસારો થઈ શકે છે. અનેકાન્તવાદમાં તેનું ઉત્થાન જ થતું નથી. એકાન્તવાદમાં દૂષણજાળ આ પ્રમાણે આવે છે:- અત્યંત ભિન્ન એવા સંયોગાદિ, સંયોગી વગેરેમાં કેવી રીતે રહે છે, શું (૧) એકદેશથી રહે છે કે (૨) સંપૂર્ણપણે રહે છે. જો એકદેશથી રહે છે એમ પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૮૦) પરસ્પરવિભક્તેષુ સંયોગિસંયોગસમવાયિસમવાયગુણિગુણાવયવાવયવિવ્યક્તિસામાન્યાદિષ્વિતિ । અत्र गुणग्रहणेनैव संयोगे लब्धे गोबलीवर्दन्यायेनात्यन्तप्रसिद्धत्वात् गुणेभ्यो निष्कृष्य पृथक् संयोगस्योपादानम्, गुणास्तु रूपादयो द्रष्टव्याः, आदिशब्दाद् द्रव्ये कम्पादिकर्मणो वृत्तौ दूषणपरिग्रहः ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(157) "किं च, અનેકાન્તાભ્યુપગમે સત્યેષ ગુણઃ પરસ્પરવિભક્તેષ્વવયવાવયવ્યાદિષુ...." - ષડ્. સમુ. ટી.

કા. ૫૭, પૃ. ૩૭૪, ૩૭૫ ।

ભવતિ, એકાન્તભેદ એવ તદુપપત્તેઃ, અનેકાન્તે તદુત્થાનાભાવાત્ । તથા હિ ભિન્નાઃ સ્વલુ સંયોગાદયઃ સંયોગ્યાદિભ્યો વિકલ્પયિતું પાર્યન્તે-યદુત કથમેત એતેષુ વર્તન્તે ઇતિ । ^૧કિમેકદેશેન યદ્વા ^૨સામસ્ત્યેન । ^૩યદ્યેકદેશેન, તદયુક્તમ્ ^૪તેષાં નિરવયવત્વાભ્યુપગમાત્, સાવયવત્વેઽપિ તેભ્યોઽવયવેભ્યો ^૫યદ્યભિન્નાઃ, તતોઽનેકાન્તાપત્તિઃ, એકસ્યાનેકાવયવત્વપ્રાપ્તેઃ । અથ ^૬ભિન્નાસ્તેષ્વપિ તે કથં વર્તન્તે ઇતિ વાચ્યમ્, ^૭એકદેશેન ^૮સામસ્ત્યેન વા । ^૯એકદેશપક્ષે તદેવાવર્તતે **ઇત્યનવસ્થા** । ^{૧૦}અથ સામસ્ત્યેન તદપ્યસાધીયઃ, પ્રત્યેકં પરિસમાપ્તતયા સંયોગાદિબહુત્વ-પ્રસઙ્ગાત્તદભિન્નાઃ પુન સંયોગાદયો ન વિકલ્પભાજો ભવન્તિ । અભેદપક્ષેઽપિ સંયોગાદિમાત્રં સંયોગ્યાદિમાત્રં વા સ્યાદિતિ ચેન્ન, તસ્યાપ્યેકાન્તેનાનભ્યુપગમાત્, કિં તર્હિ અન્યાન્યાવિશિષ્ટસ્વરૂપા વિવક્ષયા સંદર્શનીયભેદાઃ સર્વે એવૈતેઽભ્યુપગમ્યન્તે, તથાવિધાનાં કુયુક્તિવિકલ્પોત્થાપિતદૂષણ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

તો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે સંયોગ વગેરેને તમે નિરવયવ સ્વરૂપે સ્વીકારેલ છે અને નિરવયવના દેશ હોતા નથી. કદાચ તમે તે સંયોગ વગેરેને સાવયવ સ્વીકારી લો, તો પણ તે સંયોગ વિ. અવયવોથી (A) ભિન્ન છે કે (B) અભિન્ન છે ? જો અભિન્ન સ્વીકારવામાં આવે તો પછી અનેકાન્તની આપત્તિ આવશે, કારણ કે એક જ વસ્તુને અનેક અવયવોથી યુક્ત રૂપે તમે સ્વીકારી. હવે જો તે સંયોગ અવયવથી ભિન્ન છે એમ સ્વીકાર કરશો, તો પછી તે સંયોગવિ.અવયવોમાં શી રીતે રહેશે ? શું (૧) એકદેશથી કે (૨) સંપૂર્ણપણે ? જો એક દેશથી રહે એમ સ્વીકારશો, તો પછી તેનું તે જ પાછું આવર્તન થતાં અનવસ્થા દોષ આવશે. હવે જો સમસ્તપણે સંયોગ વિ. અવયવમાં રહે છે એમ સ્વીકાર કરશો, તો પણ યુક્ત નથી, કેમ કે પ્રત્યેક અવયવમાં સંપૂર્ણ સંયોગ રહ્યો હોવાથી સંયોગને ઘણા માનવાની આપત્તિ આવશે. આમ સંયોગીથી ભિન્ન એવા સંયોગો એક પણ વિકલ્પથી શક્ય બનતા નથી.

શંકા:- ચાલો તમે ભેદ પક્ષમાં દૂષણ આપ્યું, પરંતુ ભેદ પક્ષ ન સ્વીકારો તો અભેદ પક્ષ માનવો પડે અને અભેદ માનો તો પછી માત્ર સંયોગ રહેશે કે સંયોગી રહેશે, બન્નેનું તો અસ્તિત્વ રહેશે નહીં.

સમાધાન:- આ શંકા પણ અસ્થાને છે, કારણ કે અમે કાંઈ એકાન્તે અભિન્ન પક્ષ સ્વીકારતા નથી પરંતુ એક - બીજાની સાથે વિશિષ્ટ રૂપે જોડાયેલા સ્વરૂપવાળા અને વિવક્ષા વડે બતાવાયેલા ભેદવાળા માનીએ છીએ. આવા પ્રકારના કથંચિદ્ ભિન્નાભિન્ન એવા સંયોગાદિ જ, કુયુક્તિના વિકલ્પો દ્વારા બતાવાયેલા દૂષણ સમૂહને નિરાકરણ કરવા માટે સમર્થ છે. અબાધિત એવા જ્ઞાનમાં, સર્વ ઠેકાણે સંયોગ વગેરે ભિન્નાભિન્ન રૂપે જ પ્રતિભાસિત થાય છે. જે વસ્તુનો જે સ્વરૂપે બોધ થતો હોય તેનાથી વિપરીત રૂપે કલ્પના કરવામાં, દૃષ્ટહાનિ અને અદૃષ્ટપરિકલ્પનાની આપત્તિ આવશે, એટલે જે ભિન્નાભિન્ન સ્વરૂપે ધર્મો અનુભવાય છે તેને ન સ્વીકારતા દૃષ્ટહાનિ અને અત્યંતભેદ સ્વરૂપે ન અનુભવાતા છતાં, તેની કલ્પના સ્વીકારતા અદૃષ્ટપરિકલ્પના દોષ દ્વારા સર્વત્ર અસમંજસતા થઈ

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૮૧) તેષાં સંયોગાદીનામ્ ।

સમૂહનિરાકરણક્ષમત્વાત્, અબાધિતપ્રતિભાસેષુ સર્વત્ર તેષાં તથૈવ પ્રતિભાસનાત્, અન્યથા પ્રતિભાસમાનાનામન્યથા પરિકલ્પને ^{૨૮૨}દૃષ્ટહાન્યદૃષ્ટપરિકલ્પના-દ્વારેણાસમજ્જસપ્રાપ્તેઃ, તથા ચ બ્રહ્માદ્વૈતશૂન્યવાદાદયઃ સિદ્ધિમશ્નુવીરન્, વિશેષાભાવાદિતિ ।।

૧૧૬. **એતનાસ્ય હેતોઃ કાપિલા અપ્યસિદ્ધતાદિદોષમભિધિત્સવો મૌલ્યમાનીતાઃ ।** તથા હિ-અન્તરેકં સંવેદનમપરાપરહર્ષવિષાદાદ્યનન્તધર્મવિવર્તાક્રાન્તરૂપં બહિશ્ચ ઘટાદિકમર્થં નવપુરાણાદિવર્તુલપાર્થિવત્વાદ્યનેકસ્વભાવાવષ્ટબ્ધશરીરં સાક્ષાલ્લક્ષ્યન્તઃ કથં તદ્વિપરીતકથને પ્રવર્તેરન્, પ્રકૃતિપુરુષાત્મકં દ્રવ્યમેવૈકં તાત્ત્વિકમ્, પર્યાયબ્રાન્તિજનકઃ પુનર્વિવર્તોઽપારમાર્થિક ઇતિ ચેન્ન, દ્વયોરપિ સર્વપ્રમાણેષુ પ્રકાશમાનયોરબાધિતયોઃ સર્વવ્યવહારનિબન્ધનયોઃ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જશે અને જો દૃષ્ટહાનિ અને અદૃષ્ટપરિકલ્પનાની આપત્તિને ઈષ્ટાપત્તિ રૂપે સ્વીકારતા હો, તો પછી બ્રહ્માદ્વૈત, જ્ઞાનાદ્વૈત, શૂન્યવાદ વગેરે દ્વારા જેઓ લોકમાં દૃષ્ટ એવા ઘટ-પટાદિનો અપલાપ કરે છે અને અદૃષ્ટએવા જ્ઞાન, બ્રહ્મ તથા શૂન્યાદ્વૈતનો સ્વીકાર કરે છે, તેનું પણ તમે ખંડન નહીં કરી શકો, કેમ કે દૃષ્ટહાનિ વગેરે તો ઉભયત્ર સમાન રૂપે રહેલ છે. તેથી નૈયાયિક - વૈશેષિક વાદીઓને કોઈપણ પદાર્થની સિદ્ધિ કરવા માટે અનેકાન્તવાદને સ્વીકાર્યા વિના છુટકો નથી.

○ (૧૮૬) સાંખ્ય પ્રતિપાદિત અસિદ્ધતાનું નિરાકરણ ○

જેમ નૈયાયિક - વૈશેષિકોને અનેકાન્ત માન્યા વિના છુટકો નથી, એમ કહેવા દ્વારા કપિલ ઋષિના અનુયાયી, સાંખ્ય દર્શનને સ્વીકાર કરવાવાળા જેઓ આ હેતુને વિષે અસિદ્ધતાનું ઉદ્ભાવન કરે છે, તેઓને પણ મૂકપણાને અમે પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે, અર્થાત્ તેમનો પણ અનેકાન્ત સ્વીકાર કર્યા વિના ઉદ્ધાર થતો નથી. તે આ પ્રમાણે:- આંતરિક જે એક સંવેદન છે, તે પણ ભિન્ન-ભિન્ન એવા હર્ષ, શોક, સુખ, દુઃખ, આનંદ વગેરે અનંતધર્મોના પર્યાયોથી યુક્ત છે, તે જ રીતે બાહ્ય ઘટ-પટાદિ તે પણ નવું, જુનું, ગોળ, માટીનું, સોનાનું વગેરે અનેક સ્વભાવથી યુક્ત સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષથી દેખવા છતાં, સાંખ્યદર્શનના અનુયાયીઓ તેનાથી વિપરીત કહેવા માટે કેવી રીતે ઉત્સાહ રાખી શકે છે ?

સાંખ્ય:- પ્રકૃતિ-પુરુષાત્મક દ્રવ્ય જ તાત્ત્વિક = સાચું છે. પર્યાયની બ્રાન્તિને ઉત્પન્ન કરનારા ફેરફાર (વિવર્ત) અપારમાર્થિક છે.

જૈન:- સર્વ પ્રમાણોમાં વિષય બનતા, અબાધિત સ્વરૂપે અનુભવાતા, સર્વ વ્યવહારના કારણભૂત એવા દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં એકને સ્વીકારવું અને એકને નહીં, એવું પક્ષપાત વિના શક્ય નથી. જો તમારા દર્શન પ્રત્યે પક્ષપાત, કદાચ હોવાથી તમે માત્ર દ્રવ્યને સ્વીકાર કરીને પર્યાયનું ખંડન કરો

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૮૨) **દૃષ્ટેત્યાદિ ।** સંયોગ્યાદિભ્યઃ કથંચિદ્ભિન્નાઃ સંયોગાદય ઇતિ દૃષ્ટમ્, ઘટપટાદિવદેકાન્તભેદિનઃ સંયોગાદય ઇતિ સ્વપ્નેઽપ્યદૃષ્ટમ્, તયોર્હાનિપરિકલ્પને ત એવ દ્વારં તેન ।।

પક્ષપાતમન્તરેણૈકસ્ય નિહનોતુમશક્યત્વાત્ । તથા સતિ વિવર્ત એવ તાત્ત્વિકઃ, દ્રવ્યં પુનરલીકમિતિ પર્યાયપક્ષપાતી પ્રસજ્જયન્ દુર્નિષેધઃ સ્યાદિતિ ।

૧૧૭. અથેત્યમમિદધીથાઃ-દ્રવ્યં સર્વત્રાવ્યભિચરિતરૂપત્વાત્ સત્યમ્, પર્યાયાઃ પુનર્યભિચારિણ્ણાંમિત્યસત્યાઃ । તદયુક્તમ્, યદિ નામ દ્રવ્યમભેદરૂપત્વાત્ સર્વત્રાનુવર્તતે, પર્યાયાસ્તુ ભેદરૂપત્વાત્ વ્યવચ્છિદ્યન્તે, તથાપિ તત્સત્યમ્ હતરેડલીકા ઇતિ વક્તું ન પાર્યતે, ન હિ નીલં પીતરૂપતાં ન વિભર્તિ ઇત્યેતાવતા તદસત્યમ્, અતિપ્રસજ્ઞાત્, સર્વસ્ય પરરૂપપરિહારાવસ્થાયિતયાલીકત્વપ્રાપ્તેઃ ।

૧૧૮. અથ દ્રવ્યમેવ પર્યાયાસ્તદવ્યતિરિક્તત્વાત્ તત્સ્વરૂપવત્, ન સન્તિ વા દ્રવ્યવ્યતિરેકિણઃ પર્યાયાઃ નિઃસ્વભાવત્વાત્ ખપુષ્પવત્ ઇતિ પ્રમાણયસિ, તથા સતિ પર્યાયા એવ દ્રવ્યં, તદવ્યતિરિક્તત્વાત્ તત્સ્વરૂપવત્, નાસ્તિ વા પર્યાયવ્યતિરિક્તં દ્રવ્યમ્ નિષ્પર્યાયત્વાત્ આકાશકુસુમવદિતિ ઇતરોડપિ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

છો, તો પછી કોઈ (બૌદ્ધ) કહેશે કે પર્યાયો જ માત્ર તાત્ત્વિક છે, દ્રવ્ય વિષયક બુદ્ધિ ભ્રાન્ત છે. આ પ્રમાણે પર્યાયના પક્ષપાતીઓ બોલે તો તેનો નિષેધ કરવા માટે તમે સમર્થ થઈ શકશો નહીં.

(૧૧૭) સાંખ્યઃ-દ્રવ્ય સર્વત્ર અવ્યભિચારી છે = એકસરખી રીતે તેની ઉપલબ્ધિ થાય છે તેથી તે સત્ય છે, જ્યારે પર્યાયો વ્યભિચારી છે - બદલાયા કરતા હોવાથી તેઓ અસત્ય છે, તેથી પર્યાયને સત્ય માનવાની તમારી શંકા અસ્થાને છે.

જૈનઃ- દ્રવ્ય તે અભેદ સ્વરૂપ હોવાથી સર્વત્ર અનુવર્તે છે = એક સરખું રહે છે અને પર્યાયો તો ભેદ સ્વરૂપ = ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી એક-બીજાનો વ્યવસ્થેદ કરે છે, એટલા માત્રથી દ્રવ્ય સાચું છે અને પર્યાયો ખોટાં છે એવું કહી ન શકાય. નીલ, તે પીત નથી (પીતથી વ્યવચ્છિન્ન છે) એટલે કાંઈ નીલ અસત્ છે એવું ન કહેવાય, બાકી તો સર્વ વસ્તુ પરરૂપે અસત્ જ હોય છે. ઘટ તે પટરૂપે અસત્ છે, પટ તે ઘટરૂપે અસત્ છે, એટલે બધા જ પરરૂપથી વ્યવચ્છિન્ન હોવાથી અસત્ થઈ જશે. જગતનો સર્વ વ્યવહાર લોપ થઈ જશે.

○ પર્યાયોને દ્રવ્યથી અભિન્ન માનવાની શંકા-સમાધાન ○

(૧૧૮) સાંખ્યઃ- પર્યાયો દ્રવ્ય સ્વરૂપ જ છે, કારણ કે તેનાથી તે અભિન્ન છે. જે જેનાથી અભિન્ન હોય તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોતું નથી, જેમકે દ્રવ્યનું પોતાનું સ્વરૂપ, અથવા પર્યાયો દ્રવ્યથી ભિન્ન સ્વરૂપે ન હોઈ શકે, કારણ કે તે સ્વભાવથી રહિત છે. જેમ આકાશપુષ્પ તે સ્વભાવથી રહિત હોવાના કારણે તેનું અસ્તિત્વ નથી, પરંતુ માત્ર આકાશનું જ અસ્તિત્વ છે, તેમ પર્યાયો સ્વભાવથી રહિત હોવાના કારણે, દ્રવ્યથી ભિન્ન કાંઈ છે જ નહીં પર્યાયો તે દ્રવ્ય સ્વરૂપ જ છે.

જૈનઃ- આ પ્રમાણે કહેવા દ્વારા તમારું કાર્ય સરી જતું નથી. આમાં કોઈ વિનિગમક યુક્તિ ન હોવાથી આમ પણ કહી શકાય છે કે, દ્રવ્ય પર્યાય સ્વરૂપ જ છે, કારણ કે તેનાથી અભિન્ન છે. જે જેનાથી અભિન્ન હોય તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોતું નથી, જેમ કે પર્યાયનો પોતાનો સ્વભાવ, અથવા,

પ્રમાણયન્ કેન બાર્યતે । તન્ન પક્ષદ્વયેડપિ કાચિદ્વિશેષોપલબ્ધિરિતિ । યથૈવાનન્તસહક્રમવર્તિ-
પર્યાયાધ્યાસિતં વસ્તુ સર્વપ્રમાણેષુ પ્રકાશતે તથૈવાભ્યુપગન્તવ્યમ્, તથા ચાન્યસ્યાભાવાત્ તદેવ
તદ્ગોચર ઇતિ સ્થિતમ્ ॥

૧૧૯. તથા ¹⁵⁸ સુગતમતાનુસારિણામપિ મધ્યે ^{૨૮૩} સૌત્રાન્તિકસ્તાવદસ્ય હેતોરસિદ્ધતા-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

તો પર્યાયથી ભિન્ન દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ નથી, કારણ કે પર્યાય રહિત છે, આકાશ પુષ્પની જેમ. આમ
પર્યાયને વાસ્તવિક જણાવતા તેનું વારણ કોણ કરી શકે ? બન્ને પક્ષના તર્કો સમાન હોવાથી એકનો
પણ નિસ્તવ થઈ શકતો નથી. આમ અનંતા સહવર્તી પર્યાયો તથા ક્રમવર્તી પર્યાયોથી યુક્ત જ વસ્તુનો
સર્વ પ્રમાણોવડે પ્રતિભાસ થાય છે, એટલે તો તેને તે સ્વરૂપે જ સ્વીકારવું જોઈએ. દ્રવ્ય-પર્યાય
ઉભયનું અસ્તિત્વ હોવાના કારણે જ, સોનાનો ઘડો તોડતા સ્ત્રીને શોક થાય છે, મુકુટની ઉત્પત્તિ થતાં
છોકરાને હર્ષ થાય છે અને પિતા તે વિષે મધ્યસ્થ રહે છે. માટે અનેકાન્તાત્મક વસ્તુ જ પ્રમાણના
વિષય રૂપે છે એમ નિશ્ચિત થાય છે. આમ સાંખ્યદર્શનના અનુયાયીઓને પણ અનેકાન્ત સ્વીકાર્યા
વિના છુટકો નથી.

○ (૧૯૮) બૌદ્ધમતમાં અનેકાન્તાત્મકતા - સૌત્રાન્તિકમત ○

બુદ્ધનું અનુસરણ કરનારા શિષ્યોના મુખ્ય ચાર ભેદો પડે છે. (૧) વૈભાષિક (૨) સૌત્રાન્તિક
(૩) યોગચાર (૪) માધ્યમિક. સૌત્રાન્તિકનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ આ પ્રમાણે છે:- જેના વડે તત્ત્વનો નિર્ણય
થાય તેને સૂત્ર કહેવાય છે અને તેના પારને જેઓ પામેલા છે, જેઓ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શના
પરમાણુઓ તથા જ્ઞાન આ પાંચ જ તત્ત્વો છે અને દરેક ક્ષણે નાશ થવાના સ્વભાવવાળા છે, આ
આગમવાક્યને અનુસરનારા છે, તેઓ સૌત્રાન્તિક કહેવાયેલા છે. આ સૌત્રાન્તિકો પણ અનેકાન્તની
સિદ્ધિ માટે પ્રયુક્ત કરાયેલા હેતુમાં અસિદ્ધતા જણાવાની કુચેષ્ટા કરી શકે નહીં, અનેકાન્તાત્મક
વસ્તુને સ્વીકાર કર્યા વિના તેમના પોતાના દર્શનની પણ વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૮૩) સૌત્રાન્તિક ઇતિ । 'સૂત્ર અવમોચને' ચુરાદાવદન્તઃ, તતઃ સૂત્ર્યતે નિર્ણયતે તત્ત્વમનેનેતિ
સ્વરાન્તત્વાદલિ સૂત્રમાગમઃ તસ્યાયં સૌત્રઃ, અન્તઃ પરિનિષ્ઠા; યદાહુસ્તદ્વાદિનઃ-પ્રતિક્ષણં વિશરારવો
રુપરસગન્ધસ્પર્શપરમાણવો જ્ઞાનં ચેત્યેવ તત્ત્વમ્ ઇતિ તતઃ સૌત્રશ્ચાસો અન્તશ્ચ સૌત્રાન્તઃ, સ વિદ્યતે
યસ્ય, અતોડનેકસ્વરાત્ (સિ. હે. ૭-૨-૬) ઇતિ ઇકઃ । યદ્વા સૂત્રાન્તઃ પ્રયોજનં પ્રવર્તકં યસ્ય ઇતિ
પ્રયોજનમ્ (સિ. હે. ૫-૪-૧૧૭) ઇતીકણ્ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(158) "કિં ચ, સૌત્રાન્તિકમત એકમેવ કારણમપરાપરસામગ્ર્યન્તઃપાતિતયાનેકકાર્યાવિદ્યતે, યથા
રુપરસગન્ધાદિસામગ્રીગતં રુપમુપાદાનભાવેન..... તદેવં નિત્યસ્યાનિત્યસ્ય ચ સમાનદોષત્વાન્નિત્ય-
નિત્યોભયાત્મકમેવ વસ્તુ માનિતં વરમ્ ।" - જ્ઞ. સમુ. ટી. પૃ. ૩૬૧, ૩૭૦ ।

માવિર્ભાવયિતું નોત્સહતે, તદભ્યુપગતિવ્યતિરેકેણ નિજદર્શનવ્યવસ્થાનુપપત્તેઃ । તથા હિ-બહિસ્તાવદેકં
કારણમપરાપરસામગ્ર્યન્તઃપાતિતયાનેકકાર્યકાર્યવિદ્યતે, યથા રૂપં ^{૨૮૪}સ્વોત્તરક્ષણં સ્વાવગાહિજ્ઞાનાદિકં
ચ યુગપજ્જનયતિ । યદિ ચૈકક્ષણવર્તિનઃ સામગ્રીભેદેન ભેદમનુભવત એવ ભિન્નદેશનાનાકાર્યકારિતા,
તથા સતિ ^{૨૮૫}નિત્યપક્ષોદિતં દૂષણં સ્વમસ્તકોપનિપાતિ સ્યાત્, તસ્યાપિ ^{૨૮૬}તથૈવ ભિન્નકાલ-
કાર્યનિવર્તનેઽપિ ભેદાભાવપ્રસઙ્ગાત્ । તથા પ્રતિભાસભેદેન ક્ષણક્ષયિરૂપાદિસ્વલક્ષણત્વાભ્યુપગમશ્ચૈવં

○ ન્યાયરશ્મિ ○

તેઓ અનેકાન્તનો સ્વીકાર આ પ્રમાણે કરે છે:- બાહ્ય કોઈ એક જ કારણ, ભિન્ન-ભિન્ન સામગ્રીઓના સહકારથી અનેક કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. જેમકે:- એક જ રૂપ પદાર્થ તે ઉપાદાન કારણ રૂપે રહીને સ્વોત્તરવર્તી રૂપક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે, સહકારી કારણ રૂપે રહીને રસાદિ પ્રત્યે કારણ બને છે, ચક્ષુ, આલોક, મનસ્કાર, વગેરે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારી સામગ્રી સાથે અંતર્ભાવિત થઈને પોતાને વિષય કરનારા જ્ઞાનને પ્રત્યે આલંબન = વિષયરૂપે કારણ બને છે. આમ એક જ રૂપક્ષણ એક સાથે ઉપાદાન, સહકારી, આલંબન કારણ થઈને, પોતાની ઉત્તરક્ષણ, રસાદિ પદાર્થો, જ્ઞાન વગેરે અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે છે.

○ અનેકાન્તાત્મકતા ન સ્વીકારતા દોષોની પરંપરા ○

આમ સ્વીકાર કરતા સૌત્રાન્તિકોને પ્રશ્ન કરાય છે કે, જો એક જ ક્ષણિક રૂપાદિ પદાર્થ, સામગ્રીભેદથી ભેદનો અનુભવ કરવા દ્વારા જ, ભિન્નદેશમાં રહેલા ભિન્ન-ભિન્ન કાર્યો કરી શકે છે. જો ભેદ ન સ્વીકારાય તો ઉત્પન્ન થતાં સર્વ કાર્યોનો સ્વભાવ પણ એક જ સ્વીકારવો પડશે. આમ સ્વીકારતા તો તમારા દ્વારા નિત્યપક્ષમાં જે દૂષણ અપાય છે, તે તમારા માથે જ આવી જશે. દૂષણ એ અપાય છે કે, નિત્ય વસ્તુ એક સ્વભાવવાળી હોવાથી જુદા જુદા કાળે, જુદું જુદું કાર્ય કરી શકે નહીં, તેથી અનિત્ય જ માનવી પડે. હવે જો એક રૂપક્ષણ સામગ્રીભેદેન જુદા-જુદા કાર્ય કરે તો નિત્યવાદી પણ એમ કહે કે, નિત્યવસ્તુ કાળભેદે જુદા-જુદા કાર્ય એક સ્વભાવથી જ કરે તો શું વાંધો ?

વળી, તમે દરેક ક્ષણે જુદો-જુદો પ્રતિભાસ થતો હોવાથી, રૂપાદિ સ્વલક્ષણને ક્ષણિકરૂપે સ્વીકાર કરો છો તે પણ નિષ્કારણ થઈ જશે, કારણ કે કૂટસ્થતાને ધારણ કરતો પણ દ્રવ્ય, જુદી જુદી સહકારી કારણસામગ્રીના કારણે, નવું, જુનું આદિ પર્યાયો, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા રૂપ

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૮૪) સ્વોત્તરેત્યાદિ । સ્વ આત્મીયઃ સ ચાસૌ ઉત્તરક્ષણશ્ચ, યદ્વા સ્વસ્માદુત્તરઃ સ્વોત્તરઃ સ ચાસૌ ક્ષણશ્ચેતિ, સ્વસ્યોત્તરક્ષણઃ સ્વોત્તરક્ષણ ઇતિ વા । સ્વમાત્માનમવગાહતે વિષયીકરોતીત્યેવંશીલં સ્વાવગાહિ, તચ્ચ તત્ જ્ઞાનં ચેતિ । આદિશબ્દાત્ સહકારિકારણભાવેન રસાલોકાદિકાર્યજનનગ્રહઃ । (૨૮૫) નિત્યપક્ષોદિતમિતિ । એકસ્ય ભિન્નકાલાનેકકાર્યજનકસ્વભાવત્વે વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાદનેકત્વમિતિ । (૨૮૬) તથૈવેતિ । યથૈકકાલમેકમનેકદેશં નાનાકાર્યં કુર્વદપ્યેકમેવ, તથા અભિન્નકાલાનેક-કાર્યવર્તનેઽપ્યેકમેવેતિ સ્થાયિત્વસિદ્ધિઃ ।

નિર્નિબન્ધનઃ સ્યાત્, કૌટસ્થ્યમાભિભ્રતોઽપિ દ્રવ્યસ્યાપરાપરકારણકલાપાન્તર્ગતતયા નવપુરાણાદિપર્યાયરુપરસગન્ધસ્પર્શાવભાસલક્ષણકાર્યસંપાદનાવિરોધપ્રસક્તેઃ ।

૨૦૦. કિં ચાયમેકં સ્વાવયવવ્યાપિનં કાલાન્તરસંચરિષ્ણુમાકારં સાક્ષાલ્લક્ષયન્ લક્ષણક્ષયિપરમાણુલક્ષણાનિ સ્વલક્ષણાનિ વ્યાચક્ષીત નાન્યથા, યથાકૂતં તદવભાસસ્ય સ્વપ્નાન્તરેઽપ્યનુપલક્ષણાત્, લક્ષિતસ્ય ચાલક્ષિતવ્યતિરેકનિરાકરણતસ્તાદાત્મ્યં કથયન્ સ્વગિરાનેકાન્તાવભાસં સમર્થયતે । તથા હિ-^{૨૯૭}અલક્ષિતપરમાણુપારિમાણ્ડલ્યપ્રતિક્ષણવિવર્તમપિ સ્વલક્ષણં ^{૨૯૮}સ્થિરસ્થૂરાદ્યાત્મના દર્શયતિ સ્વરૂપમ્, અન્યથા સુષુપ્તં જગદાસજ્યેત, ^{૨૯૯}તદપ્રકાશને પ્રમાણાન્તરસ્યાપ્યત્યન્તવિલક્ષણસ્વલક્ષણાવેદકસ્યાપ્રવૃત્તિપ્રસજ્ઞાત્ ।

૦—ન્યાયરશ્મિ—૦

કાર્યને કરે છે એવું કહેનારનો વિરોધ થઈ શકશે નહીં. જો ક્ષણિક રૂપ જુદી-જુદી સામગ્રીથી જુદા-જુદા કાર્ય કરે છે તો નિત્ય પદાર્થ શું ગુનો કર્યો છે ?

(૨૦૦) વળી આ સૌત્રાન્તિકો દ્વારા પોતાના અવયવોમાં વ્યાપીને રહેનાર, કાલાન્તરમાં પણ અસ્તિત્વને ધારણ કરનાર, પદાર્થોને સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ દ્વારા જોવાં છતાં પણ, સ્વલક્ષણોથી ભિન્ન કોઈપણ પદાર્થ નથી, તેઓ ક્ષણ-ક્ષણે નાશ થવાના સ્વભાવવાળા તથા પરમાણુ સ્વરૂપ છે એમ કહે છે, પરંતુ આ કહેવાયેલા સ્વલક્ષણનો કોઈપણ વ્યક્તિને સ્વપ્નમાં પણ કદી પ્રતિભાસ થતો નથી, ઊલટાનું લક્ષિત એવો અવયવી અલક્ષિત એવા પરમાણુથી ભિન્ન (વ્યતિરેક) નથી (નિરાકરણ) એટલે તેનું તાદાત્મ્ય છે, એવો જ પ્રતિભાસ થાય છે. તેથી લક્ષિત વસ્તુનું અલક્ષિત વસ્તુની સાથે તાદાત્મ્ય જણાવતા પોતાના મોઢેથી જ તમે અનેકાન્તવાદને સ્વીકાર કરો છો. તે આ પ્રમાણે:- પરમાણુ પરિમાણ અને પ્રતિક્ષણ ક્ષય પામીને પરિણમવું, આ બન્ને અલક્ષિત છે જેમાં એવા સ્વલક્ષણો તે સ્થિર, સ્થૂલ, પૃથુબુદ્ધનાદિ આકારો રૂપે લક્ષિત છે, એટલે દેખાય છે. જો સ્થિરસ્થૂર અર્થનું જ્ઞાન ન માનો તો, કોઈ પણ પ્રમાણ ક્ષણિક, પરમાણુસ્વરૂપ સ્વલક્ષણનું જ્ઞાન કરાવી શકશે નહીં, કારણ કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો દ્વારા સ્થિરાદિ અર્થના ગ્રહણ પછી જ પ્રમાણાન્તરથી ક્ષણિક પરમાણુની સિદ્ધિ થાય છે. આમ દેખાતા એવા સ્થિર, સ્થૂલ પદાર્થની સાથે પ્રતિક્ષણક્ષયી, પરમાણુ સ્વરૂપ પદાર્થનું તાદાત્મ્ય જણાવતા તમે પોતે જ અનેકાન્તાત્મકતાને સ્વીકાર કરો છો.

૦—અર્થસંપ્રેક્ષણ—૦

(૨૮૭) અલક્ષિતેત્યાદિ । પરિમણ્ડલાઃ પરમાણવઃ તેષાં ભાવઃ પારિમાણ્ડલ્યં વર્તુલત્વં પરમાણુપરિમાણમેવ વા, અનુશતિકાદિત્વાદ્ ડભયપદવૃદ્ધિઃ । પ્રતિક્ષણં પ્રતિસમયં વિવર્તઃ પરિણમનં સ તથા, પરમાણૂનાં પારિમાણ્ડલ્યપ્રતિક્ષણવિવર્તો, તથા ન લક્ષિતૌ પરમાણુપારિમાણ્ડલ્યપ્રતિક્ષણવિવર્તો યસ્ય સ્વલક્ષણસ્ય તત્ । (૨૮૮) સ્થિરસ્થૂરાદીતિ । આદિશબ્દાત્ પૃથુબુદ્ધોદરાદ્યાકારો ગૃહ્યતે । (૨૮૯) તદપ્રકાશને સ્થિરસ્થૂરાદ્યાત્મકવસ્ત્વપ્રકાશને ।

૨૦૧. તથાન્તાઃસંવેદનમર્થસ્વરૂપાપેક્ષયા ^{૨૯૦}બહિર્મુદ્યાન્તર્મુખસવિકલ્પાવિકલ્પ-
 બ્રાન્તાબ્રાન્તાદિપ્રતિભાસમેકમભ્યુપયતઃ કથમનેકાન્તાવભાસોઽસિદ્ધઃ સ્યાત્ ? તથા
^{૨૯૧}નાનાદેશસ્થિતાર્થસાર્થસમર્પિતાકારોપરક્તમેકમાકારભેદેઽપ્યન્યથા યુગપત્પ્રકાશમાનસિતા-
 સિતાદ્યર્થવ્યવસ્થિત્યનુપપત્તેઃ સંવેદનમનુમન્યમાનઃ કથં ભિન્નસમયભાવિ હર્ષવિષાદાદ્યનેકવિવર્તવશાત્
 તદભેદમાત્યન્તિકમભિદધીત, ^{૨૯૨}અભિન્નયોગક્ષેમત્વાત્ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ જ્ઞાનને આશ્રયીને પણ અનેકાન્તાત્મકતા ○

(૨૦૧) વળી તમારા વડે સ્વીકાર કરાયેલું જ્ઞાન તે પદાર્થ અને સ્વરૂપની અપેક્ષાએ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારનું સ્વીકારેલ છે. જેમકે બાહ્ય એવા પદાર્થને જણાવવાની અપેક્ષાએ તે બહિર્મુખ છે. જ્યારે પોતાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અંતર્મુખ છે. બાહ્ય પદાર્થની અપેક્ષાએ નામ-જાતિ-આકૃતિથી યુક્ત હોવાથી સવિકલ્પક છે, જ્યારે પોતાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ કોઈ પણ નામ વગેરેનું જોડાણ ન હોવાથી અવિકલ્પક છે. તે જ પ્રમાણે બાહ્ય અર્થની અપેક્ષાએ તે ભ્રાન્ત છે, તે જ પોતાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અભ્રાન્ત છે. અથવા દ્વિચન્દ્રાદિનું જ્ઞાન દ્વિત્વ અંશમાં ભ્રાન્ત છે, અને ધવલતા, નિયતદેશાદિની અપેક્ષાએ અભ્રાન્ત છે. તથા અહિંસા, દાન વગેરે જ્ઞાનક્ષણો તે પોતાની સત્તા, સુખાદિને વિષે અનુરૂપ વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી પ્રમાણ છે અને સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિ, ક્ષણક્ષયિત્વ વગેરે અંશમાં અપ્રમાણ છે. આમ એક જ જ્ઞાનમાં અંતર્મુખત્વ- બહિર્મુખત્વ, પ્રમાણત્વ-અપ્રમાણત્વ, ભ્રાન્તત્વ-અભ્રાન્તત્વ, સવિકલ્પકત્વ- નિર્વિકલ્પકત્વ વગેરે પ્રતિભાસોને સ્વીકાર કરતા તમે અનેકાન્તાત્મકતાને કેવી રીતે સ્વીકાર ન કરો ?

તે જ પ્રમાણે અર્થાકારને ધારણ કરતું એવું જ્ઞાન, અર્થનું ગ્રાહક હોય, એ પ્રમાણે સ્વીકાર કરતા તમે ભિન્ન-ભિન્ન દેશમાં રહેલા પદાર્થના સમૂહ વડે અર્પિત કરાયેલા આકારવાળા એવા જ્ઞાનમાં આકાર ભેદ હોવા છતાં પણ જ્ઞાનને એક સ્વીકાર કરો છો. જો આકારભેદ સ્વીકાર કરવામાં ન આવે, તો પછી એક સાથે પ્રતિભાસિત થતાં એવા સિત-પીત વગેરે પદાર્થોની વ્યવસ્થા થઈ શકશે નહીં. આમ આકારભેદે પણ એકત્વને સ્વીકારતા, શું આ અનેકાન્તવાદ નથી ? વળી, ભિન્ન-ભિન્ન સમયમાં થનારા હર્ષ, વિષાદ વગેરે અનેક પર્યાયોથી યુક્ત હોવા છતાં પણ, તે જ્ઞાનને એકાન્તે ભિન્ન કેવી રીતે કહી શકાય ? જેવી રીતે ભિન્નદેશની અપેક્ષાએ, અર્થાકારની અપેક્ષાએ જ્ઞાનમાં ભેદ હોવાની સાથે એકપણું રહેલું છે, તેમ ભિન્ન સમયની અપેક્ષાએ પણ તે જ્ઞાનમાં એકત્વ આવી શકે છે. એકાન્તે ભિન્ન રહેતું નથી, કારણ કે ભિન્નદેશ અને ભિન્નસમયમાં આક્ષેપ અને પરિહાર સમાન રૂપે રહેલા છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૯૦) બહિર્મુખેતિ । બહિર્બાહ્યવસ્તુવિષયે મુખમારમ્ભઃ પ્રકાશનપ્રવૃત્તિર્યસ્ય તત્તથા બાહ્યવસ્ત્વ-
 ભિમુખમિત્યર્થઃ । એવમન્તર્મુખેત્યપ્યુક્તાનુસારતો વ્યાખ્યેયમ્, આદિશબ્દાત્ પ્રમાણાપ્રમાણાદિપરિગ્રહઃ ।
 (૨૯૧) નાનાદેશેત્યાદિ । ઉપરક્તં વિશેષિતં એકં સંવેદનમિતિ સંબન્ધઃ । (૨૯૨) અન્યથેતિ ।
 નાનાકારોપરક્તભાવે । (૨૯૩) અભિન્નયોગક્ષેમત્વાદિતિ । પ્રાગ્વદ્ભાવનીયમ્ ।

૨૦૨. યુગપદ્ભાવિનાં સંવિદન્તર્નિવિષ્ટાકારાણામેકત્વં ન હર્ષાદીનામ્, ^{૨૧૪}તદ્વિપર્યયાદિતિ
 चेन्न, ^{૨૧૫}तत्सामर्थ्यव्यवस्थाप्यार्थाभेदप्रसङ्गात्, ^{૨૧૬}तदेकतया सितपीतादिषु ज्ञानस्य
 ०—ન્યાયરશ્મિ—૦

○ જ્ઞાનાકાર એક્યતાથી પદાર્થ એક્યતાની આપતિ ○

(૨૦૨) કદાચ તમારા વડે આમ કહેવામાં આવે કે, ભિન્ન-ભિન્ન દેશમાં રહેલા પદાર્થના નિમિત્તે એક સાથે જ્ઞાનની અંદર પ્રતિભાસિત થતાં આકારો એક જ છે, પરંતુ હર્ષ, વિષાદાદિ ભિન્ન-ભિન્ન કાળે થતાં હોવાથી તેઓનું એકત્વ ન સ્વીકારી શકાય. પરંતુ આ શંકા યોગ્ય નથી. જો જ્ઞાનના આકાર જુદા જુદા માનો, તો સિતઅર્થ વિષયક જ્ઞાન સિતાકાર વિશિષ્ટ છે, પીતાર્થ વિષયક જ્ઞાન પીતાકારવિશિષ્ટ છે, પણ એક જ આકાર માનો તો બધા માટે જ્ઞાન રૂપ જ હોવાથી તેના વિષયોનો પણ અભેદ થઈ જશે, જેમ એક નીલાકારના જ્ઞાનથી વ્યવસ્થાપિત કરવા યોગ્ય એવું બાહ્ય નીલસ્વલક્ષણ... પરંતુ એવું તો છે નહીં. માટે પદાર્થ બાહ્ય હોય કે આંતરિક તે સર્વે પ્રમાણ દ્વારા એક-અનેક સ્વરૂપવાળા નિશ્ચિત થાય છે.

જેમ બાહ્ય પદાર્થ તે સ્વલક્ષણ રૂપે નિશ્ચિત છે, તેમ આંતરિક પદાર્થ પણ સ્વલક્ષણ રૂપે નિશ્ચિત કરાયેલ છે. સ્વલક્ષણનું આ પ્રમાણે લક્ષણ કરેલું છે કે, જે વસ્તુના સન્નિધાન અને અસન્નિધાનના કારણે જ્ઞાનમાં સ્પષ્ટતા અને અસ્પષ્ટતા રૂપે પ્રતિભાસ ભેદ થાય તે સ્વલક્ષણ કહેવાય. જેમકે વૃક્ષ વગેરે પદાર્થો જો નજીક હોય તો સ્પષ્ટરૂપે બોધ થાય અને દૂર હોય તો અસ્પષ્ટરૂપે બોધ થાય છે, તેથી તેને સ્વલક્ષણ કહેવાય છે. તે જ પ્રમાણે આંતરિક જ્ઞાનમાં પણ સ્પષ્ટાસ્પષ્ટનો અનુભવ થાય છે, જેમકે:- સ્મરણ કરાતું જ્ઞાન તે અસંનિહિત હોવાથી અસ્પષ્ટરૂપે પ્રતિભાસિત થાય છે અને અનુભવ કરાતું જ્ઞાન તે સંનિહિત હોવાના કારણે સ્પષ્ટરૂપે પ્રતિભાસિત થાય છે. તે જ પ્રમાણે, બીજી વ્યક્તિમાં રહેલું જ્ઞાન તે દૂર હોવાના કારણે અસ્પષ્ટ છે, જ્યારે પોતામાં રહેલું જ્ઞાન તે નજીક હોવાથી સ્પષ્ટ છે. આમ સ્પષ્ટ - અસ્પષ્ટપણું, તે આંતરિક પદાર્થમાં પણ અનુભવાતું હોવાના કારણે તે સ્વલક્ષણ છે અને જે સ્વલક્ષણ હોય તે એક - અનેક સ્વરૂપવાળું સ્વીકારવું જ જોઈએ. જો એક-અનેકપણું

૦—અર્થસંપ્રેક્ષણ—૦

(૨૧૪) તદ્વિપર્યયાદિતિ । ભિન્નકાલભાવિત્વાત્ । (૨૧૫) તત્સામર્થ્યાદિત્યાદિ । તેષાં સંવિદન્તર્નિવિષ્ટાકારાણાં સિતપીતાદીનાં સામર્થ્યમ્, તેન વ્યવસ્થાપ્યો યોડર્થસ્તસ્યૈક્યપ્રસઙ્ગાત્ । (૨૧૬) તદેકતયા આકારાણામેકતયા, સિતપીતાદિવસ્તુવિષયિણો જ્ઞાનસ્ય બોધરૂપેણૈવ વા વિશિષ્ટત્વાત્, બોધસ્વરૂપતૈવ જ્ઞાનસ્યોદ્ધરિતા, ન પુનઃ સિતપીતાદયો બહિર્થવ્યવસ્થાપકાઃ કેચિદાકારાઃ । ક્વાપિ બોધરૂપેણૈવાવિશિષ્ટત્વાત્ ઇતિ પાઠઃ, તદૈવં વ્યાખ્યા-યથા બહુષ્વપિ સિતપીતાદિષુ વસ્તુષુ જ્ઞાનસ્ય બોધરૂપેણૈવાવિશિષ્ટત્વં સમાનત્વમ્, તથા સિતપીતાદ્યાકારાણામેકતયાપીત્યર્થઃ । અયમભિપ્રાયઃ-યદૈકજ્ઞાનાન્તર્વર્તિનાં નાનાદેશવ્યવસ્થિતાર્થપ્રભવાનાં બહુનામપ્યાકારાણામેકત્વમ્, તદા તદેકાકાર-જ્ઞાનવ્યવસ્થાપ્યસ્ય બહિર્વસ્તુસ્તોમસ્યાપ્યેકત્વં સ્યાત્; એકનીલાકારજ્ઞાનવ્યવસ્થાપ્યબહિર્નીલસ્વલક્ષણ એકત્વવત્ ।

બોધરૂપેનાવાવિશિષ્ટત્વાત્ । તદેવં ^{૨૧૭}બહિરન્તશ્ચૈકાનેકરૂપત્વે પ્રમાણતઃ સ્થિતે સ્વલક્ષણસ્યાન્યથા સ્વાભ્યુપેતદર્શનવ્યવસ્થાયાગાદ્ નાર્થવાદ્યનેકાન્તપ્રકાશં પ્રતિક્ષેપ્તુમર્હતિ ।।

૨૦૩. તથોરરીકૃત^{૨૧૮}યોગાચારમતમપિ બલાદનેકાન્તપ્રકાશરજ્જુરાવેષ્ટયતિ, એકસ્યાપિ જ્ઞાનસ્યાનેકવેદ્યવેદકાકારતયા પ્રથનોપગતેઃ । એકયોગક્ષેમત્વાત્ તદૈક્યમિતિ ચેન્ન,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

સ્વીકારવામાં ન આવે, તો પછી ઉપર કહ્યા મુજબ સૌત્રાન્તિક મતની પણ સિદ્ધિ થઈ શકશે નહીં. આવી પરિસ્થિતિ હોવાના કારણે બાહ્ય પદાર્થોને સ્વીકાર કરનાર એવા સૌત્રાન્તિક બૌદ્ધવાદીઓ પણ અનેકાન્તનું ખંડન કરવા માટે સમર્થ નથી.

○ (૨૦૩) યોગાચારમતમાં અનેકાન્તની ઉપપત્તિ ○

જે બૌદ્ધો જ્ઞાન અને અર્થાકારનો સંબંધ માને છે, અર્થાત્ માત્ર જ્ઞાન માને છે અથવા સાકારજ્ઞાનમાત્રમાં જ જેની એકાગ્રતા રહેલી છે એવા સાકારજ્ઞાનવાદી યોગાચારમતના સિદ્ધાન્તને પણ, પરાણે અનેકાન્તનું પ્રકાશરૂપી દોરડું વીંટળે છે. તેના વિના તેમના પોતાના સિદ્ધાન્તની પણ સિદ્ધિ થતી નથી. તેઓ પણ જ્ઞાનને એક સ્વીકારતા હોવા છતાં પણ, તેમાં અનેક એવા વેદ્ય-વેદકાકાર માને છે. આમ એકમાં અનેકત્વ રૂપ અનેકાન્ત સ્વીકાર્યો છે.

યોગાચાર:- એક જ જ્ઞાનમાં અનેક વેદ્ય-વેદકાકારો રહેલા છે, છતાં પણ તેઓ સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે, રહે છે, નાશ પામે છે, એમ એક જ યોગ-ક્ષેમ હોવાથી વસ્તુતઃ તે આકારો એક જ છે, તેથી અમને અનેકાન્તની આપત્તિ આવતી નથી.

જૈન:- એક યોગ-ક્ષેમ હોવાના કારણે એક જ્ઞાનના અનેક વેદ્ય-વેદક આકારમાં ઐક્ય માનવામાં આવે, તો પછી એક સાથે ઉત્પન્ન થતાં તથા નાશ પામતાં, સાથે જાણવાવાળા એવા સર્વ સંતાનો (પુરુષોના) જ્ઞાનમાં પણ ઐક્યતાની આપત્તિ આવશે, કેમ કે એક યોગ-ક્ષેમપણું તો અહીં પણ સમાનપણે રહેલ છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૧૭) બહિરન્તશ્ચેત્યાદિ । પ્રમાણત એકાનેકરૂપત્વે સ્વલક્ષણસ્ય વ્યવસ્થિતે ઇતિ સંબન્ધઃ । યથા ચ વૃક્ષાદિવસ્તુનાં સંનિહિતાસંનિહિતાભ્યાં સ્પષ્ટાસ્પષ્ટપ્રતિભાસજનકત્વેન સ્વલક્ષણત્વમ્, યસ્યાર્થસ્ય સંનિધાનાસંનિધાનાભ્યાં જ્ઞાનપ્રતિભાસભેદઃ તત્ સ્વલક્ષણમિતિ તત્ત્વલક્ષણાત્, તથાન્તઃ-સંવેદનસ્યાપિ । તથા હિ-સ્મર્યમાણસંવેદનમસંનિહિતત્વાદસ્ફુટં પ્રતિભાતિ, અનુભૂયમાનં તુ સંનિહિતત્વાત્ સ્ફુટમ્; યદ્વા પરસંતાનવર્તિ સંવેદનમસંનિહિતત્વાદસ્ફુટમ્, સ્વસંતાનવર્તિ તુ સંનિહિતત્વાત્ સ્ફુટમ્, તસ્માદન્તઃ-સંવેદનસ્યાપિ તત્ત્વલક્ષણલક્ષિતત્વાત્ સ્વલક્ષણમિતિ । (૨૧૮) યોગાચારેતિ યોજનં યોગઃ, જ્ઞાનાકારયોઃ સંબન્ધઃ, તમાચરન્તિ વ્યવહરન્તિ ઇતિ કર્મણ્યન્ ઇતિ અણ્, સાકારજ્ઞાનમાત્રવાદિન ઇત્યર્થઃ, યોગઃ સમાધિઃ સાકારજ્ઞાનમાત્રૈકાગ્રતા, તમાચરન્તિ ઇતિ વા, પૂર્વવત્ અણ્ ।

યુગપદ્મદયપ્રલયવતાં સહવેદિનાં સકલસંતાનાનામેકત્વપ્રસજ્ઞાત્ । સંવૃતિદર્શિતત્વાદનેકત્વસ્ય
ન તેન સ્વસંવેદનસાક્ષાત્કૃતપારમાર્થિકૈકત્વક્ષતિરિતિ ચેન્ન, બ્રહ્મવાદિમતાપ્રતિષેધપ્રસક્તેઃ ।
યતોઽનાદ્યવિદ્યાબલાદેકમક્રમં સચેતનં સ્વસંવેદનસાક્ષાત્કૃતમપિ ^{૨૯૯}બ્રહ્માનેકં ક્રમવત્ ચેતનાચેતનં
પરોક્ષાપરોક્ષં લક્ષ્યતે, ભવત્પરિકલ્પિતગ્રાહ્યગ્રાહકાકારવિવિક્તસંવેદનવદિતિ ^{૩૦૦}તેનાપિ ન
દુરુપપાદમ્ ।

૨૦૪. અસ્તુ ^{૧૫૯}ચાયમનેકાન્તાવભાસો બ્રાન્તસ્તથાપિ સંવેદનસ્યાદ્વયતા ન લક્ષ્યતે, તલ્લક્ષણે

○ ન્યાયરશ્મિ ○

યોગાચાર:- જ્ઞાનમાં આકારનું અનેકત્વ માત્ર કલ્પના દ્વારા જણાવાયેલો પદાર્થ છે. તેથી આવા કાલ્પનિક પદાર્થ દ્વારા સ્વસંવેદનસિદ્ધ અને તેથી જ પારમાર્થિક એવા એકત્વની જ્ઞાનમાં હાનિ થઈ શકતી નથી. માટે એકમાં અનેક સ્વરૂપ માનવાથી અનેકાન્તની આપત્તિ અમને આવતી નથી.

જૈન:- આમ જો તમે સ્વીકારશો, તો પછી બ્રહ્માદ્વૈતવાદી મતનું ખંડન તમે કરી શકશો નહીં. જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસિત થતાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારોને કલ્પિત સ્વીકારીને જેમ જ્ઞાનમાં એકત્વ તમે સિદ્ધ કરો છો. તેમ બ્રહ્માદ્વૈતવાદીઓના મતે બ્રહ્મ એક છે, અક્રમ છે, સચેતન સ્વરૂપે સ્વસંવેદન દ્વારા સાક્ષાત્કાર કરાયેલ હોવા છતાં પણ, અનાદિઅવિદ્યાના બળથી તે બ્રહ્મ અનેક, ક્રમિક, ચેતન - અચેતન, પરોક્ષ - અપરોક્ષ સ્વરૂપે દેખાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક બ્રહ્મ તેવો નથી. એમ પોતાના મતની તેઓ સરળતાથી સિદ્ધિ કરી શકશે. જો બ્રહ્માદ્વૈતવાદીઓને વિષે કોઈપણ દોષનું ઉદ્ભાવન કરાય, તો તે દોષ તમારા મતમાં પણ પ્રવેશી જાય છે. તેથી જ્ઞાન તે એક-અનેકાકારથી વિશિષ્ટ જ છે એમ તમારે સ્વીકારવું જ રહ્યું.

○ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકાર શૂન્ય પ્રતિભાસ બ્રાન્ત ○

(૨૦૪) કદાચ તુષ્યતુ દુર્જનઃ ન્યાયથી એકવાર કદાચ સ્વીકારી પણ લઈએ કે, એક જ્ઞાનમાં અનેકાકારરૂપ અનેકાન્તનો અવભાસ બ્રાન્ત છે છતાં પણ જ્ઞાનનું અદ્વૈતપણું = ગ્રાહ્ય અર્થનો અભાવ, માત્ર જ્ઞાનની વિદ્યમાનતા તો કોઈપણ સ્થાને પ્રતિભાસિત થતી નથી. જો જ્ઞાનને વિષે અદ્વૈતપણાનો પ્રતિભાસ થાય છે એમ સ્વીકારવામાં આવે, તો પછી જગતના સર્વપ્રાણીઓની હમણા જ મુક્તિ

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૨૧૧) બ્રહ્મેતિ જ્ઞાનાદ્વૈતમિતિ । (બ્રહ્માદ્વૈતમિતિ-?) (૩૦૦) ન તેનાપિ દુરુપપાદમિતિ । એતત્ કર્મતાપન્નં તેનાપિ બ્રહ્મવાદિના ન દુઃખેનોપપાદ્યતે, કિંતુ સૂપપાદં-સુખેનૈવ ઘટયિતું શક્યમિત્યર્થઃ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(159) તથા સંવેદનસ્ય ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારવિકલતઃ સ્વપ્નેઽપિ ભવદ્ભિર્નાનુભૂયતે, તસ્યા અનુભવે વા સકલાસુમતામધુનૈવ મુક્તતાપત્તેઃ, તત્ત્વજ્ઞાનોત્પત્તિર્મુક્તિરિતિ વચનાત્ । અનુભૂયતે ચ સંવેદનં સંવેદનરૂપતયા કથંચિત્ । તત્ત્વ એકસ્યાપિ સંવેદનસ્યાનુભૂતાનનુભૂતતયાનેકાન્તપ્રતિભાસો દુઃશકોઽપહ્નોતુમિતિ । • ષડ્. સમુ. ટી. પૃ. ૩૭૧ ।

સકલાસુમતામધુનૈવ ^{૩૦૧}મુક્તાવાપ્તેઃ, લક્ષ્યતે ચ તત્કથંચિત્, इतरथा सुषुप्तदशावत् सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, इत्येकस्यापि संवेदनस्य लक्षितालक्षितत्वेनानेकान्तप्रतिभासो दुःशकोऽपहनोતुमिति જ્ઞાનવાદ્યપ્યસ્ય હેતોરસિદ્ધતાવિર્ભાવનં પ્રતિ તૂષ્ણીમાસીત્ ।।

૨૦૫. શૂન્યવાદિનઃ સમસ્તાભાવાદસિદ્ધોઽનેકાન્તપ્રકાશ इति चेन्न, ^{૩૦૨}तस्यापि प्रमाणप्रमेयाभावेन सर्वाभावावेदनं समस्ति, अन्यथाप्रमाणकं सर्वं सर्वत्र विद्यते इति परस्यापि वदतो न वदनभङ्गः स्यात्, ^{૩૦૩}तदभ्युपगमेऽभ्युपगमक्षतिः । तयोश्च दर्शितवदनेकान्तप्रकाश

○ ન્યાયરશ્મિ ○
થવાની આપત્તિ આવશે. તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવી તે જ મુક્તિ છે. તમારા મતે તત્ત્વ જ્ઞાનાદૈત છે, તેથી તેનું જ્ઞાન જેને થાય તેની મુક્તિ થઈ જવી જોઈએ, પરંતુ તમારા જેવા જીવો તો હજી સંસારી સ્વરૂપે જ દેખાય છે. વળી બીજી બાજું સંવેદન પોતે કથંચિદ્ લક્ષિત = અનુભવાય છે, જો તેમ ન સ્વીકારવામાં આવે અર્થાત્ જ્ઞાન જો અનુભવાતું ન હોય તો પછી સુષુપ્ત દશાની જેમ જ્ઞાનના બળે થતાં જગતના સર્વવ્યવહારોનો નાશ થઈ જશે. આમ એક જ સંવેદનને વિષે લક્ષિત અને અલક્ષિતપણું હોવાના કારણે, અનેકાન્તના પ્રતિભાસને તમે ખોટો પાડી ન શકો. આ પ્રમાણે જ્ઞાનવાદીઓને પણ પરસ્પર અભિન્ન અનેક ધર્મોથી યુક્ત વસ્તુનો જ પ્રતિભાસ થાય છે, એવા હેતુને વિષે અસિદ્ધતાનું આવિર્ભાવન કરવાને વિષે મૌન રહેવું જ શ્રેયસ્કર છે.

○ (૨૦૫) શૂન્યાદૈતવાદીઓને અનેકાન્તની ઉપપત્તિ ○

બૌદ્ધ દર્શનના અનુયાયી, શૂન્યપણાને સ્વીકારનારા, શૂન્યવાદીઓ આ જગતમાં જ્ઞાન, અર્થ વગેરે કોઈનું પણ અસ્તિત્વ સ્વીકારતા નથી, આ પરિસ્થિતિ હોવાથી અનેકાન્તનો પ્રતિભાસ તમે શેમાં કરાવશો ? તેથી તમારા વડે કહેવાયેલો હેતુ અસિદ્ધતાને ધારણ કરે છે ← પરંતુ શૂન્યવાદીઓ વડે કહેવાયેલી આ અસિદ્ધતા યોગ્ય નથી. શૂન્યવાદીઓ પ્રમાણ- પ્રમેય સ્વીકારતા ન હોવાથી, સર્વ પદાર્થોનો અભાવ છે એમ બોધ કરી શકતા નથી. જો પ્રમાણ-પ્રમેયના અસ્તિત્વને સ્વીકાર કર્યા વિના સર્વ વસ્તુનો અભાવ કહે, તો પછી પ્રમાણ વિના જ સર્વ વસ્તુઓ સર્વ ઠેકાણે રહે છે, એવું કહેનારા સાંખ્યનું મોઢું બંધ થઈ શકશે નહીં, અર્થાત્ તેનું ખંડણ નહીં કરી શકો અને પ્રમાણ-પ્રમેયભાવને જો તમે સ્વીકારશો, તો પછી સર્વ પદાર્થોનો અભાવ છે એ માન્યતાની ક્ષતિ થઈ જશે. પ્રમાણ અને પ્રમેયનો સ્વીકાર કરશો, તો પૂર્વની જેમ બાહ્ય-અભ્યંતર સર્વ પદાર્થોમાં અનેકાન્તનો પ્રકાશ ફેલાયેલો છે. તેથી અનેકાન્તવાદી વડે કહેવાયેલા હેતુની અસિદ્ધતા કોઈપણ રીતે સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૦૧) મુક્તાવાપ્તેરિતિ તત્ત્વજ્ઞાનોત્પત્તિર્મુક્તિઃ इति मुक्तिलक्षणाभिधानात्, तत्त्वं च ज्ञानाद्वैतमेवेति तेषामभिप्रायः ।। (૩૦૨) तस्यापीति । शून्यवादिनः परस्यापि सांख्यस्य । (૩૦૩) तदभ्युपगमे प्रमाणप्रमेययोरङ्गीकारे ।

इति नासिद्धो हेतुः । मरुमरीचिकानिचयचुम्बिनि संवेदने जलोल्लेखेऽपि तद्गोचरत्वाभ्युपगमाभावा-
दनैकान्तिकोऽयमिति मा शङ्किष्ठाः, तस्य भ्रान्तत्वात्, अभ्रान्तः प्रकाशो हि ^{३०४}तदभ्युपगतिहेतुः ।

૨૦૬. અથાયમપિ ઇતરેતરવિનિર્લુઠિતપરમાણુક્ષણક્ષયિબોધેન બાધ્યમાનત્વાત્ ભ્રાન્ત
इत्याचक्षीथाः, तदयुक्तम्, यतस्तद्बोधः 'किमुपलब्धिमात्रम् यद्वा 'निर्णयो वा । 'यद्याद्यः
कल्पः, तदानुमानं विशीर्येत, निर्गोचरत्वात् ^{३०५}प्राथमकल्पिकेनैव निर्विकल्पकविविक्तदर्शनेन
○ ————— ○ ————— ○

○ અનેકાન્ત સાધક હેતુમાં અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસનું નિરાકરણ ○

અનેકાન્ત સાધક હેતુને વિષે અનૈકાન્તિક દોષને ઊભો કરતા જણાવે છે કે, → રણપ્રદેશમાં સૂર્યના કિરણોના કારણે ઝાંઝવાના જલનું જ્ઞાન થાય છે, તેમાં જલનો ઉલ્લેખ = પ્રતિભાસ હોવા છતાં પણ, તેના વિષયભૂત જલની વિદ્યમાનતા ન હોવાના કારણે, જે જ્ઞાનનો જે વિષય હોય, તે જ ત્યાં હોય એવી વ્યાપ્તિના આધારે, સર્વ જ્ઞાનનો વિષય અનેકાન્તાત્મક હોવાથી વસ્તુની અનેકાન્તાત્મકતા સિદ્ધ કરી હતી, તેથી તે વ્યાપ્તિમાં વ્યભિચાર આવે છે. ← પરંતુ આ દોષ આપવો યોગ્ય નથી. રણપ્રદેશમાં થતું જલનું જ્ઞાન તે ભ્રાન્ત છે, જ્યારે અનેકાન્તાત્મક વસ્તુના અભ્યુપગમનું કારણભૂત જે જ્ઞાન છે તે અભ્રાન્ત છે. તેથી ઉપરોક્ત શંકા વ્યાજબી નથી.

(૨૦૬) ક્ષણિકવાદી :- તમારા વડે સ્વીકાર કરાયેલ અભ્રાન્ત જ્ઞાન, સ્થિર, સ્થૂલ અને કાલાન્તરસ્થાયી પદાર્થને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી વાસ્તવિક રીતે ભ્રાન્ત જ છે, કારણ કે પરમાણુઓ અત્યંત ભિન્ન તથા ક્ષણમાં નાશ થનારા છે એવા જ્ઞાન દ્વારા તે બાધિત થઈ જાય છે, માટે વ્યભિચાર દોષ તો તદવસ્થ જ રહેશે.

જૈન:- આ ક્ષણિકત્વને જણાવનારું જ્ઞાન તે શું (૧) ઉપલબ્ધિ (નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ) માત્ર છે કે (૨) નિર્ણય સ્વરૂપ છે ? જો ક્ષણિકત્વને જણાવનાર જ્ઞાન માત્ર ઉપલબ્ધિ = નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે એમ સ્વીકારવામાં આવે, તો ક્ષણિકત્વને સિદ્ધ કરવા માટે બૌદ્ધ દ્વારા પ્રયોગ કરાતું અનુમાન નિર્વિષય થઈ જશે, કારણ કે બૌદ્ધ ક્ષણિકત્વની સિદ્ધિ અનુમાન દ્વારા કરે છે, પરંતુ તેની સિદ્ધિ તો હવે પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ થઈ જવાથી અનુમાનનો પ્રયોગ કરવો વ્યર્થ જ થઈ જશે.

નિર્વિકલ્પક એવા સ્પષ્ટદર્શન દ્વારા સંપૂર્ણ વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે. જો તેમ ન માનો, તો એક જ વસ્તુના પ્રત્યક્ષ દ્વારા તેના નીલત્વાદિનું ગ્રહણ થાય અને ક્ષણિકત્વાદિનું ગ્રહણ થતું નથી, આમ એક જ વસ્તુમાં ગ્રહણ અને અગ્રહણ સ્વરૂપ સ્વીકારતા વિરોધની પ્રસક્તિ થાય છે. એક પ્રમાણ દ્વારા જે વસ્તુનો બોધ થઈ ગયો હોય, તે જ વસ્તુને બીજા પ્રમાણથી જાણવું વ્યર્થ જ છે. જો તે અનુમાન વ્યર્થ

○ ————— ○ ————— ○

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૦૪) તદભ્યુપગતિહેતુરિતિ । પ્રતિભાસમાનાર્થગોચરત્વાઙ્ગીકારકારણમનુમાનમિતિ
ક્ષણિકત્વસાધકમ્ । (૩૦૫) પ્રાથમકલ્પિકેનૈવેતિ । કલ્પઃ પક્ષઃ, પ્રથમશ્ચાસૌ કલ્પશ્ચ, તત્ર ભવઃ
પ્રાથમકલ્પિકઃ તેન, પ્રથમપક્ષાભિહિતેનેત્યર્થઃ, અધ્યાત્માદેઃ ઇતિ ટઙ્ ।

૩૦૬ વિરોધભીરુતયા સર્વથા વસ્તુગ્રહણાભ્યુપગમાત્, પ્રમાણકલિતે ચ માનાન્તરવૈયથ્યાદનવસ્થાપ્રાપ્તેઃ ।
૩૦૭ અથ દ્વિતીયઃ, તથા સતિ સર્વં નિર્વિકલ્પકમપ્રમાણતામશ્નુવીત । ન ચ નિર્ણયોડનેકાન્ત-
પ્રકાશં બાધતે, અપિ તુ ૩૦૮ સમર્થયતે, બહિરન્તશ્ચ તથૈવ તદ્વિજૃમ્ભણાત્ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

ન માનવામાં આવે, તો પછી તેનાથી સિદ્ધ અર્થને સિદ્ધ કરવા બીજા અનુમાનને લાવવો પડશે, તેના માટે ત્રીજો.. આમ અનવસ્થા દોષ આવશે. તેથી ક્ષણિકતાનો બોધ તે દર્શનથી થાય છે એવું માનવું યોગ્ય નથી.

○ નિર્ણય સ્વરૂપ બીજા પક્ષની અસિદ્ધતા ○

હવે જો બીજો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે કે, ક્ષણિકત્વનો બોધ તે નિર્ણય = સવિકલ્પક જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, તો પછી જેટલા પણ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન છે તે સર્વે અપ્રમાણપણાને પ્રાપ્ત કરશે. બૌદ્ધ દર્શનકારો પદાર્થને ક્ષણિક માને છે, પરંતુ ઉત્તરોત્તર સદૃશ નવા-નવા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ દ્વારા ઠગાઈ જવાના કારણે, દૃશ્ય અને વિકલ્પના ઐક્યનો અધ્યવસાય થવાથી, સવિકલ્પક જ્ઞાનનો વિષય ક્ષણિકત્વ બનતું નથી. તે જ ક્ષણિકત્વને વિષય કરનાર નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન તમારા વડે સ્વીકાર કરાયું છે, પરંતુ હમણા તમે સવિકલ્પક જ્ઞાન વડે ક્ષણમાં નાશ પામનારા, એવા પરમાણુઓ ગૃહીત થાય છે એમ સ્વીકાર્યું. તેથી નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનનો કોઈ વિષય ન રહેવાથી તે અપ્રમાણિક થઈ જશે.

વળી આ સ્વીકૃત સવિકલ્પક જ્ઞાન, અનેકાન્તના પ્રકાશને કાંઈ રોકતું નથી ઉલટાનું અનેકાન્તના પ્રકાશની વૃદ્ધિમાં કારણરૂપ બને છે, કેમકે સવિકલ્પક જ્ઞાનમાં બાહ્ય-આભ્યંતર સર્વે પદાર્થોનો પ્રતિભાસ અનેકાન્તાત્મક સ્વરૂપે જ થાય છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૦૬) વિરોધભીરુતયેતિ । ન હ્યેકસ્ય વસ્તુનો નીલત્વાદિ ગૃહ્યતે, ન પુનઃ ક્ષણિકત્વાદીતિ ભાવઃ ।
(૩૦૭) અપ્રમાણતામિતિ । સદૃશાપરાપરવિપ્રલમ્બેન દૃશ્યવિકલ્પ્યયોરૈક્યાધ્યવસાયાદ્વિકલ્પાઃ ક્ષણિકતાં ન ગૃહ્યન્તીતિ તદ્વિષયં વસ્તુબલપ્રભવં નિર્વિકલ્પમિતિ ભવતા પર્યકલ્પિ । યદિ ચાધુના નિર્ણયેન ક્ષણક્ષયિણઃ પરમાણવો ગૃહ્યન્તે इत्यभ्युपगमः, તતો ન કિંચિન્નિર્વિકલ્પકેનેતિ ભાવઃ । (૩૦૮) સમર્થયતે इति । "અર્થ ઉપયાજ્યાયામ્" ચુરાદાવાત્મનેપદી, યદિ તુ बहुषु પુસ્તકેષુ સમર્થયતીતિ પાઠઃ, તદૈવં ગમનિકાસમર્થનં સમર્થઃ તં કરોતિ इन्, અનેકાન્તપ્રકાશસ્ય સમર્થનાં કરોતીત્યર્થઃ । અથવા चर्च कचि एजृ भ्राजृ दीप्तौ इत्यात्मनेपदिषु पठित्वा पुनः भ्राजट् भ्रासट् भ्रासृ दीप्तौ इति आत्मनेपदिषु भ्राजं पठन् अन्येषामात्मनेपदिनां धातूनामात्मनेपदं शिष्टप्रयोगानुसारेण व्यभिचरतीति दर्शयति, તેન લભતિ લભતે, સેવતિ સેવતે, સમર્થયતિ સમર્થયતે । શ્રોતારમુપલભતિ ન પ્રશંસિતારમ્ । સ્વાધીને વિભવેડપ્યહો નરપતિ સેવન્તિ કિં માનિનઃ । इत्यादयः साधव इति स्थितम् । अथेत्यादिना प्राच्यविकल्पमेवाङ्गीकुर्वन्नाह-

૨૦૭. અથ¹⁶⁰ સર્વથા વસ્તુગ્રહણેડપિ નિર્વિકલ્પકં યત્રાંશે પાશ્ચાત્યં વ્યવહારકારિવ્યવસાય-મુપજનયતિ, તત્રૈવ પ્રમાણતામાસ્કન્દતિ નાન્યત્રેતિ મન્યેથાઃ, તથા સતિ યદનન્તરમર્થક્રિયા-સમર્થાર્થપ્રાર્થનયા પુરુષઃ પ્રવર્તતે સ એવ નિર્ણયઃ પ્રમાણ્યં સ્વીકૃયાન્ન નિર્વિકલ્પકમ્, ^{૩૦૯}તજ્જનકત્વેડપિ સંનિકર્ષાદિવદિત્યાસજ્યેત ।

૨૦૮. નિર્વિકલ્પકમનધિગતાર્થાધિગન્તૃત્વાત્ પ્રમાણં ન વ્યવસિતિઃ તદ્વિકલ્પત્વાદિતિ વેજ્ઞઃ, અનુમિતેરપિ તદ્વદપ્રમાણ્યપ્રસજ્ઞાત્ । ન ચ વિપરીતાકારનિરાકરણચતુરતયાનુમિતિર્વિશેષવતી,

૦ ન્યાયરશ્મિ ૦

(૨૦૭) બૌદ્ધ:- નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ દ્વારા સંપૂર્ણ પણે વસ્તુનું ગ્રહણ થવા છતાં પણ, જે અંશને આશ્રયીને પાછળથી વ્યવહારજનક વ્યવસાય = નિર્ણયની ઉત્પત્તિ થાય તે જ અંશમાં નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન પ્રમાણ છે, પરંતુ જે અંશમાં પાછળથી વ્યવસાયની ઉત્પત્તિ થતી નથી એ અંશમાં તે પ્રમાણભૂત નથી.

જૈન:- જો તમારી આવી જ માન્યતા હોય તો પછી, જેના પછી અર્થક્રિયામાં સમર્થ એવા અર્થની પ્રાર્થનાથી પુરુષ પ્રવર્તે છે, તે પ્રવર્તક એવો વ્યવસાય જ પ્રમાણ થઈ જશે, કારણ કે વ્યવસાયજનકત્વ માત્રથી નિર્વિકલ્પને પ્રમાણ માનો, તો પછી સંનિકર્ષ પણ વ્યવસાયનું જનક હોવાથી પ્રમાણ થાય, જે માન્ય નથી, કારણ કે તે વ્યવહિત છે. વ્યવહિત હોવા છતાં કારણ મનાય તો પછી દેહાદિને પણ કારણ માનવાનો અતિપ્રસંગ આવે. તેથી પ્રવર્તક જ્ઞાન જ પ્રમાણ માનવું પડે, જે વ્યવસાય જ છે. એટલે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન પ્રમાણ થશે નહીં.

(૨૦૮) બૌદ્ધ:- ‘અનધિગતાર્થાધિગન્તૃ પ્રમાણં’ આ વ્યાખ્યાના અનુસારે, પૂર્વે ન જાણેલ એવા વાર્તામાનિક ક્ષણિક પદાર્થને જણાવનાર હોવાથી નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન પ્રમાણ છે, પરંતુ વ્યવસાય = નિર્ણય તે નિર્વિકલ્પક દ્વારા જણાયેલા પદાર્થને જ વિષયરૂપે ગ્રહણ કરે છે, તેથી વ્યવસાય પ્રમાણભૂત નથી.

જૈન:- આ પ્રમાણે સ્વીકાર કરશો તો પછી તમારા પગે જ કુઠારઘાત પડશે, અનુમાનને તમારે અપ્રમાણ માનવો પડશે, કારણ કે અનુમાન પણ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ દ્વારા ગૃહીત પદાર્થને જ ગ્રહણ કરે છે. તેથી અનધિગતાર્થાધિગન્તૃત્વં અનુમાનમાં ન રહેતા અપ્રમાણિક માનવાની આપત્તિ આવશે. પ્રમાણ સંખ્યાનો વિલોપ થશે.

૦ અર્થસંપ્રેક્ષણ ૦

(૩૦૯) તજ્જનકત્વે ઇતિ । નિર્ણયજનકત્વે સંનિકર્ષાદિવદ્ ઇતિ । યથા પ્રમાણભૂતજ્ઞાનજનકોડપિ સંનિકર્ષો ન પ્રમાણમ્, દેહાદિભિરતિપ્રસજ્ઞાત્, તથા નિર્વિકલ્પકમપીત્યર્થઃ ।

૦ શાસ્ત્રસંલોક ૦

(160) "અવિકલ્પમપિ જ્ઞાનં વિકલ્પોત્પત્તિશક્તિમ્ । નિશેષવ્યવહારાઙ્ગં તદ્દ્વારેણ ભવત્યતઃ ।" - તત્ત્વસં. ૧૩૦૬ । "તસ્માદધ્યવસાયં કુર્વદેવ પ્રત્યક્ષં પ્રમાણં ભવતિ । અકૃતે ત્વધ્યવસાયે નીલબોધરુપત્વેના-વ્યવસ્થાપિતં ભવતિ વિજ્ઞાનં" - ન્યાયવિ. ટી. પૃ. ૨૭ ।

નિર્ણીતેરપિ તદપનોદદક્ષત્વાદસમારોપવિષયેડપ્રવૃત્તેઃ ।

૨૦૧. ત્રિરૂપલિङ्ગજતયા વિશેષોડનુમિતેર્માનતાસાધક ઇતિ ચેત્, સાક્ષાદનુભવાદુત્પાદસ્તર્હિ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

બૌદ્ધ:- અનુમાનને અપ્રમાણ માનવાની આપત્તિ અમને નહીં આવે. અનુમાન વસ્તુમાં રહેલા વિપરીત આકારને નિરાકરણ કરવામાં ચતુર = પ્રવણ છે, માટે અનુમિતિ તે નિર્ણય = વ્યવસાય કરતા વિશેષ હોવાથી પ્રમાણભૂત છે, પરંતુ નિર્ણય પ્રમાણભૂત નથી.

જૈન:- આમ તો નિર્ણય પણ વિપરીત આકારને દૂર કરવા માટે સમર્થ છે. જે પદાર્થના કોઈ અંશમાં સમારોપ (વિપરીત આકાર) રહેલો હોય, તે જ વસ્તુમાં વિપરીત આકારને દૂર કરવા દ્વારા જ નિર્ણયની પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેમકે, આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે. આ પ્રકારની ઈહાની પ્રવૃત્તિ થયા બાદ, ઈતરાંશના નિરાકરણ દ્વારા 'આ પુરુષ છે' એમ અપાયની પ્રવૃત્તિ થાય છે, આશય એ છે કે ઘટ જોયા પછી ઘટ કાળો છે કે લાલ ? એવો સમારોપ થયો હોય, તો જ કાળો છે, એવો વિકલ્પ થાય છે. વાપીનો છે કે અમદાવાદનો ? એવો સમારોપ ન થયો હોય, તો તેનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન થતો નથી.

તેથી જ તો જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણો વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં કહ્યું છે કે, અપાયની ઉત્પત્તિ થયે છતે પ્રમાતા કહે છે, 'આ પુરુષ છે' આમ પૂર્વપક્ષની સ્થાપના કરીને કહ્યું કે, 'જેમ કમળના સો પાંદડા ભેદતા એમ જ લાગે કે, સર્વપાંદડાઓનો ભેદ એક સાથે થયો. તેમ આપણું જ્ઞાન એટલું સૂક્ષ્મ ન હોવાના કારણે, એમ જ લાગે કે સર્વ વિષયોની ઉપલબ્ધિ એક જ સાથે થાય છે, પણ તે યોગ્ય નથી, અવગ્રહ, ઈહા, વગેરેનો ક્રમ થયા વિના અપાય સુધી પહોંચી શકાતું નથી. તેથી નિર્ણય પણ પૂર્વના સમારોપનો (ઈહા) વ્યવચ્છેદ કરીને પ્રવૃત્ત થતો હોવાના કારણે, અનુમાનની જેમ તેને પ્રમાણ જ માનવો પડે.

(૨૦૮) **બૌદ્ધ:-** અનુમિતિ પક્ષસત્ત્વ, સપક્ષસત્ત્વ, અને વિપક્ષાસત્ત્વ સ્વરૂપ ત્રણ લિંગવાળા હેતુથી ઉત્પન્ન થતી હોવાના કારણે, તેમાં કિંચિત્ અંશે વિશેષતા રહેલ હોવાથી તેમાં પ્રામાણ્ય રહેલું છે, નિર્ણયમાં નહીં.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૧૦) અસમારોપવિષયેડપ્રવૃત્તેરિતિ । યત્રૈવ કિંચિદ્વિપરીતમારોપિતં ભવતિ, તત્રૈવ તદપનોદદ્વારેણ નિર્ણયસ્યાપિ પ્રવૃત્તિરિત્યર્થઃ । તથા ચાગમે-કિમયં સ્થાણુઃ પુરુષો વેતિ ર્ઈહાનન્તરમેવ પુરુષ એવાયમિત્યપાયાભિધાનાત્ । અત એવ ક્ષમાશ્રમણોડપિ-અભ્યત્થેડવાઓ ચ્ચિય કત્થઈ લક્ખિજ્જઈ ઇમો પુરિસો ઇતિ પૂર્વપક્ષયિત્વા-

उप्पलदलसयवेहो व्व दुव्विभावत्तणेण पडिहाइ ।

समयं व सुक्कसक्कुलिदसणे विसयाणमुवलद्धी ।। (विशे. भा. २९८-२९९)

इति परिहृतवान् ।

નિર્ણયેર્મહાપરાધ ઇતિ ભવતો બાલતામીક્ષામહે ।

૨૧૦. કિં ચ, યથા નિર્વિકલ્પકમલક્ષિતં સકલવ્યાવૃત્તત્વલક્ષણગ્રહણપ્રવણમપિ
^{૩૧૧}કતિચિદંશવિષયં વિકલ્પમુત્થાપયતિ, તથાર્થ એવેન્દ્રિયાલોકાદિસંનિકૃષ્ટતયા કતિચિન્નિજાંશવિષયં
 સાક્ષાદ્ વિશદવિકલ્પં જનયેદિતિ કિમજાગલસ્તનકલ્પનિર્વિકલ્પકલ્પનયા ? ^{૩૧૨}તાવન્તોડશા
 બહિરર્થે વિરુદ્ધ્યન્તે ઇતિ ચેત્, ^{૩૧૩}પાટવાપાટવાદયો દર્શનેડપ્યેકસ્મિન્ ન વિરુદ્ધ્યન્તે ઇતિ કિં
 ○ ન્યાયરશ્મિ ○

જૈન:- આ સર્વ એક નાના બાળકની ચેષ્ટા જેવું તમે કરો છો. અનુમિતિ તો ત્રણ સ્વરૂપવાળા
 એવા લિંગથી ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે નિર્ણય તો સાક્ષાત્ અનુભવ દ્વારા જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં તેણે
 એવો કયો મોટો અપરાધ કર્યો કે, જેથી અનુમિતિને પ્રમાણ માનો અને નિર્ણયને પ્રમાણ ન માનો.
 આમાં તો માત્ર તમારી ભૂર્મતાનું પ્રદર્શન છે.

○ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનની નિરર્થકતા ○

(૨૧૦) વળી તમારા માથે બીજો પણ દોષ રહેલો છે:- જે પ્રમાણે જગતના સકલ પદાર્થોથી
 વ્યાવૃત્ત સ્વલક્ષણને ગ્રહણ કરવામાં પટ્ટુ અલક્ષિત (સ્વયં અપ્રત્યક્ષ) એવું નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન હોવા છતાં,
 કેટલાક જ અંશને વિષે તે વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેટલા અંશે તે પ્રમાણભૂત છે, તો તે જ પ્રમાણે
 પદાર્થ જ પોતે ઈન્દ્રિય, આલોક, મનસ્કાર વગેરેની સંનિકૃષ્ટતા= નજીકપણાના કારણે, કેટલાક
 નીલત્વાદિ અંશને વિષે વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ ક્ષણિકત્વાંશમાં વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરતો નથી, એવું
 જ સ્વીકારવામાં શું વાંધો છે ? અત્યંત નકામા, કોઈ કામ ન કરતા, બકરીના ગળામાં રહેલા દૂધ ન
 આપતાં સ્તનની જેવા, આ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનની કલ્પના કરવાની શું જરૂર છે ?

બૌદ્ધ:- અર્થના બળથી વિકલ્પની ઉત્પત્તિ માની શકાય નહીં, કારણ કે અર્થ તો નિરંશ એક
 સ્વભાવવાળો હોવાથી તેમાં અંશો જ નથી કે, જેના વિષયમાં નીલત્વ, ક્ષણિકત્વ, ચતુરસ્રત્વ, ઉર્ધ્વત્વ,
 વગેરે વિકલ્પો ઉત્પન્ન થાય. જ્યારે તેની સામે નિર્વિકલ્પ માનીએ તો, નિર્વિકલ્પમાં વસ્તુ સર્વાંશે જણાય
 છે, એટલે તેમાં ભિન્ન અંશો માનવામાં વિરોધ ન આવે. તેથી નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન સ્વીકારવું પડે.

જૈન:- પોતાના માથા ઉપર રહેલો ડાઘ પોતાને દેખાતો નથી. એક જ તમે નિર્વિકલ્પ દર્શન
 સ્વીકાર કરો છો, તેની નીલાદિ વિષયક વિકલ્પોને ઉત્પન્ન કરવામાં પટ્ટુતા રહેલી છે અને ક્ષણિકત્વ
 ○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૧૧) કતિચિદંશવિષયમિતિ । નીલાદિવિષયમ્, ન ક્ષણિકાદિવિષયમ્ । (૩૧૨) તાવન્તોડશા
 ઇતિ । નીલત્વાક્ષણિકત્વચતુરસ્રત્વોર્ધ્વત્વાદયો વિરુદ્ધ્યન્તે ઇતિ નિરંશૈકસ્વભાવત્વાદ્ વસ્તુનઃ । (૩૧૩)
 પાટવાપાટવાદય ઇત્યાદિ । સમાધાનાર્થસ્તુ તર્હિ નિર્વિકલ્પદર્શનસ્યાપિ નીલાદિવિકલ્પં જનયતો
 નીલાદિવિકલ્પજનને પાટવમ્, ક્ષણિકત્વાદિવિકલ્પં યાજનયતસ્તત્રાપાટવમ્ । આદિશબ્દાત્તુ
 બોધરૂપત્વનિર્વિકલ્પત્વાભ્રાન્તત્વાદયો ધર્મા ગૃહ્યન્તે । તે ચ પાટવાદયઃ પરસ્પરવિરુદ્ધાઃ, નૈકત્રદર્શને
 સંભવન્તિ ઇતિ દર્શનસ્યાપિ ન વિકલ્પજનકલ્પમિત્યભિપ્રાયઃ ।

રાજામાજ્ઞા ? તસ્માન્ન ક્ષણક્ષયિપરમાણુલક્ષણસ્વલક્ષણલક્ષકં ક્વચિત્ કદાચિદ્દર્શનં લક્ષયન્તિ, ભવન્તોઽપિ કેવલં સ્વદર્શનાનુરક્તાન્તઃકરણતયા ન તદસત્તાં પ્રતિપદ્યન્તે । સ્વાંશવ્યાપિનં કાલાન્તરાનુયાયિનમેકં બહિરન્તશ્ચાર્થં બોધં ચ પ્રકાશયન્ પ્રથમાનો નિર્ણયઃ ન પુનર્નિર્મૂલકૈઃ કુયુક્તિવિકલ્પૈર્બાધ્યતે ઇતિ ન બ્રાન્તઃ ।

૨૧૧. કિં ચાસ્ય બ્રાન્તતાં કથયન્ સર્વપ્રમાણપ્રમેયવ્યવસ્થામુન્મૂલયતિ । તથા^{૧૬૧} હિ-
૩૧૪^{૩૧૫} યત્સત્ત્વબોધરૂપત્વસુખત્વાદિષુ પ્રમાણં તદેવ ક્ષણક્ષયિત્વસ્વર્ગપ્રાપણશક્તિયુક્તત્વાદિષુ

○ ન્યાયરશ્મિ ○
વિષયક વિકલ્પને ઉત્પન્ન ન કરતો હોવાથી અપદ્વિતા રહેલી છે. એક જ જ્ઞાનમાં બોધરૂપત્વ હોવા છતાં નિર્વિકલ્પત્વ છે, કેટલાક અંશમાં ભ્રાન્તત્વ, અક્ષણિકત્વ, સ્થૂલત્વ અને અન્ય અંશમાં અભ્રાન્તત્વ, ક્ષણિકત્વ, સૂક્ષ્મત્વ છે એ વિરોધી હોવા છતાં, સ્વીકાર કરાયેલા એવા દર્શનમાં તે વિરોધી થતાં નથી અને બાહ્યાર્થને વિષે તે ધર્મો વિરૂદ્ધતાને ધારણ કરે છે, આ સ્વીકારવામાં શું રાજાની આજ્ઞા રહેલી છે ? તેથી નિર્વિકલ્પદર્શન પણ વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી. માટે ક્ષણમાં નાશ પામનારા, પરમાણુ સ્વરૂપ સ્વલક્ષણવિષયક દર્શન, ક્યારે પણ, કોઈપણ ઠેકાણે, કોઈને પણ થતું નથી, છતાં પણ માત્ર પોતાના દર્શનના અનુરાગ વડે રંજિત કરાયેલા અંતઃકરણવાળા હોવાના કારણે, અવિદ્યમાન પણ ક્ષણિકવિષયક પ્રત્યક્ષની અસત્તાને સ્વીકાર કરતા નથી. પોતાના અવયવોમાં વ્યાપીને રહેનાર, કાલાન્તરમાં અનુયાયી એવા બાહ્યાર્થ અને આંતરિક બોધને જણાવનાર, સ્પષ્ટ રૂપે પ્રતિભાસિત થતો એવો નિર્ણય, નિર્મૂળ એવા ક્ષણિકત્વસાધક કુયુક્તિના વિકલ્પો વડે બાધિત થઈ શકતો નથી. તેથી તેને ભ્રાન્ત પણ કહી શકાય નહીં, માટે નિર્ણય = સવિકલ્પક જ્ઞાન તે પ્રમાણભૂત જ છે.

○ નિર્ણયની ભ્રાન્તતામાં વ્યવસ્થા વિલોપ ○

(૨૧૧) વળી જેઓ આ નિર્ણય = સવિકલ્પજ્ઞાનને ભ્રાન્ત કહે છે, તેઓ સર્વ પ્રમાણ-પ્રમેયની વ્યવસ્થાનો વિલોપ કરનારા થાય છે. તે આ પ્રમાણ:- નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન, સત્ત્વ, બોધરૂપત્વ, સુખત્વાદિવિષયક વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરે છે, કાંઈ જોયા પછી ‘રૂપં સત્’ વગેરે બુદ્ધિ થાય છે, પરંતુ ક્ષણિકત્વ,

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૧૪) યદિતિ સંવેદનમ્ । (૩૧૫) સત્ત્વબોધરૂપત્વસુખત્વાદિષુ પ્રમાણમિતિ । યથાસંભવમન્તર્બહિર્ગતાનાં સત્ત્વાદીનાં તરયૈવ સંવેદનસ્ય વિકલ્પોત્થાપનદ્વારેણ વ્યવસ્થાપકત્વાત્, યદ્યસ્ય વ્યવસ્થાપને હેતુસ્તત્તત્ર પ્રમાણમિતિ હિ પ્રમાણસ્થિતિઃ । આદિશબ્દાત્રીલત્વાદિગ્રહઃ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(161) "તથા હિંસાવિરતિદાનાદિચિત્તં યદેવ સ્વસંવેદનગતેષુ સત્ત્વબોધરૂપત્વસુખાદિષુ પ્રમાણં, તદેવ ક્ષણક્ષયિત્વસ્વર્ગપ્રાપણશક્તિયુક્તત્વાદિષ્વપ્રમાણમિત્યનેકાન્ત એવં તથા યદ્વસ્તુ નીલચતુરસ્રોર્ધ્વતાદિ-રૂપતયા પ્રમેયં તદેવ મધ્યભાગક્ષણવિવર્ત્તાદિનાપ્રમેયમિતિ કથં નાનેકાન્તઃ।..." - ૪૬. સમુ. ટી. પૃ.

^{૩૧૬}અપ્રમાણમ્, તથા યદ્વસ્તુ નીલચતુરસ્રોર્ધ્વતાદિરુપતયા પ્રમેયં તદેવ મધ્યભાગક્ષણવિવર્તાદિનાપ્રમેયમ્, તથા યદ્ બહિરર્થાપેક્ષયા સવિકલ્પકં ^{૩૧૭}સ્વપ્નાદિદર્શનં વા ભ્રાન્તં તદેવ સ્વરૂપાપેક્ષયાભ્રાન્તમ્, તથા યત્રિશીથિનીનાથદ્વયાદિકં દ્વિત્વેડલીકં તદપિ ધવલતાનિયતદેશચારિતાદાવનલીકમિતિ નિર્ણયઃ । યદિ તુ વિરોધાદ્ બિમ્બદિર્ભર્મવદિર્^{૩૧૮}મપહનૂયતે, કિમપરમૈકાન્તિકં પ્રમાણં પ્રમેયં ચોરરીકૃત્ય સ્વાકૂતં પ્રતિષ્ઠાપયેયુરિતિ સકૌતુકં નશ્ચેતઃ ।

૨૧૨. અથ જ્ઞાનવાદી અદ્વૈતપ્રકાશમલક્ષિતમભ્યુપેત્ય તેન બાહુવિધ્યં દધાનો બોધો બાધ્યમાનત્વાત્ ભ્રાન્તિત્વમિદધ્યાત્, તદયુક્તમ્, દૃષ્ટહાન્યદૃષ્ટપરિકલ્પનાપ્રસજ્ઞાત્, અલક્ષિતનિર્વિકલ્પદર્શનસ્ય

○ ન્યાયરશ્મિ ○

સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિયુક્તત્વાદિ રૂપ વિકલ્પ થતો નથી (રૂપ ક્ષણિક વગેરે રૂપ), એટલે જે વિષયમાં વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરીને તેની વિદ્યમાનતા નિશ્ચિત કરે તે અંશમાં પ્રમાણ, અન્યાંશમાં અપ્રમાણ થશે કારણ કે, તમારો સિદ્ધાન્ત છે ‘યત્રૈવ જનયેદેનાં તત્રૈવાસ્ય પ્રમાણતા ।’ તથા જે વસ્તુ નીલત્વ, ચતુરસ્રત્વ, ઊર્ધ્વતાદિ સ્વરૂપે પ્રમેય છે, તે જ વસ્તુ મધ્યભાગ, ક્ષણિકપર્યાય વગેરે અંશોને આશ્રયીને અપ્રમેય છે, અર્થાત્, તે અંશો જણાતા નથી. વળી જે બાહ્યાર્થની અપેક્ષાએ સવિકલ્પક અથવા સ્વપ્નાદિ દર્શન ભ્રાન્ત છે, તે જ પોતાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અભ્રાન્ત છે, કારણ કે ‘મને સ્વપ્ન આવ્યું’ - એવું જ્ઞાન તો પ્રમાણભૂત છે જ. તે જ પ્રમાણે દ્વિચન્દ્રનું જ્ઞાન, દ્વિત્વ અંશમાં અલીક હોવા છતાં, ધવલતા, નિયતદેશચારિતા વગેરે અંશમાં અનલીક છે. આ સર્વજન અનુભવસિદ્ધ એવો નિર્ણય રહેલો છે. ઉપર જણાવેલ પદ્યાર્થોને વિષે વિરોધી બે ધર્મોના અધ્યાસ સ્વરૂપ વિરોધથી ડરતા તમારા વડે જો અનેકાન્તનું ખંડન કરાય, તો પછી ક્યાં એકાન્તિક એવા પ્રમાણ - પ્રમેયને સ્વીકાર કરીને તમે પોતાના મતની સ્થાપના કરશો ? તે સાંભળવા માટે અમારું મન કૌતુકથી યુક્ત થયેલ છે, અર્થાત્ અનેકાન્તવાદને સ્વીકાર કર્યા વિના તમારા મતે કોઈપણ પ્રમાણ અથવા પ્રમેયની વ્યવસ્થા થઈ શકશે નહીં, બૌદ્ધ મતની જ ઉત્પત્તિ ઘટશે નહીં.

○ (૨૧૨) જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી દ્વારા બચાવવાનો પ્રયાસ તથા તેનું ખંડન ○

જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી:- અમે તો જે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી, એવા જ્ઞાનાદ્વૈતપ્રકાશનો સ્વીકાર કરીએ છીએ અને તેના દ્વારા જે વિવિધ પ્રકારના બોધો પ્રતિભાસિત થાય છે, તે સર્વ બાધિત થઈ જાય છે. જે વસ્તુ બાધિત થતી હોય તે ભ્રાન્ત હોય છે. તેથી એક જ્ઞાનમાં અનેકત્વને સ્વીકારવાની આપત્તિ અમને આવતી નથી.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૧૬) અપ્રમાણમિતિ । ક્ષણક્ષયિત્વાદિવિષયે વિકલ્પોત્થાપનાભાવાત્ । તથા ચ તત્ત્સિદ્ધાન્ત:- "યત્રૈવ જનયેદેનાં તત્રૈવાસ્ય પ્રમાણતા" ઇતિ ।

(૩૧૭) સ્વપ્નાદીતિ । આદિશબ્દાત્ જાગ્રદેશભાવિનો મરીચિકાદૌ જલાદિજ્ઞાનસ્ય પરિગ્રહઃ ।

(૩૧૮) અયમિતિ અનેકાન્તપ્રકાશઃ ।

ચ પ્રાગેવ પ્રતિક્ષિપ્તત્વાત્ ।

૨૧૩. અથ યુક્તિર્બોધસ્ય વૈવિધ્યં બાધેત, તથા હિ-ભ્રાન્તાભ્રાન્તસંવેદનવિવેકસ્ય કર્તુમશક્યત્વાત્, સંવિન્માત્રસ્ય તુ સર્વત્રાવ્યભિચારિત્વાદ્ અદ્વયં સંવેદનં વિવિક્તયુક્ત્યા પ્રકાશમાનમનાદિકાલાલીન-વાસનાસમુપજનિતસંવૃતિદર્શિતસત્તાકં સિતાસિતાદિવિવિધપ્રતિભાસં નિરાકુરુતે ।

૨૧૪. અત્ર પ્રતિવિદધ્મહે-કિમયમનેકાકારો બોધોઽદ્વયસંવેદનાદ્ 'વ્યત્યરૈક્ષીદ્ વા 'ન વા, કિં ચાતો યદિ 'વ્યમૈત્સીત્, ^{૩૧૧}કથમદૃષ્ટતત્કાર્યત્વે વ્યતિરિક્તોઽયં તદદ્વયસંવેદનમનુમાપયેત્ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જૈન:- આ પ્રમાણે કલ્પના કરવામાં, તમારે દૃષ્ટહાનિ અને અદૃષ્ટપરિકલ્પનાનો દોષ આવશે. સર્વપ્રાણી પ્રસિદ્ધ નાનાકારવાળા બોધનું ખંડન કરતા દૃષ્ટહાનિ તથા અપ્રત્યક્ષ એવો જ્ઞાનાદ્વૈત, અનુભવનો વિષય બનતો નથી તેનો સ્વીકાર કરવાના કારણે, અદૃષ્ટપરિકલ્પના થાય છે. વળી અપ્રત્યક્ષ એવા નિર્વિકલ્પક દર્શનનું ખંડન અમે પહેલા જ કરી દીધું છે.

(૨૧૩) જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી:- બોધનો ભિન્ન-ભિન્ન આકાર સ્વીકાર કરવામાં યુક્તિ બાધક છે. તે આ પ્રમાણે:- જ્ઞાન તો બધે જ હોય છે. અર્થ હોય કે ન પણ હોય એવું બને, એટલે જ્ઞાન અવ્યભિચારી છે, અર્થ નહીં. વળી 'જ્યાં અભ્રાન્ત જ્ઞાન હોય ત્યાં અર્થ હોય અને ભ્રમ સ્થળે ન હોય' એવું પણ કહી ન શકાય કારણ કે ભ્રમ અને પ્રમાણો વિવેક કરી શકાતો નથી. એટલે જ્ઞાન જ તાત્ત્વિક છે. તેમાં દેખાતા સિતપીતાદિ અર્થાકાર અવિદ્યાજન્ય છે, તાત્ત્વિકજ્ઞાન અર્થાકારોની વિદ્યમાનતાને બાધિત કરે છે, માટે અનેકાન્તની આપત્તિ આવતી નથી.

(૨૧૪) જૈન:- આ અદ્વયસંવેદન અમારા વિકલ્પ જાળની સામે ટકી શકતું નથી. તે આ પ્રમાણે:- અનેકાકારક બોધ તમારા વડે સ્વીકૃત કરાયેલા અદ્વયસંવેદનથી (૧) ભિન્ન છે કે (૨) અભિન્ન છે ? જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકાર કરો, તો તે યોગ્ય નથી. પ્રત્યક્ષ દ્વારા અનેકાકારનો જ અનુભવ થાય છે, તે આકાર જો અદ્વયસંવેદનથી ભિન્ન હોય તો સંવેદનની સિદ્ધિ જ નહીં થાય, કારણ કે અદ્વય સંવેદનનું તો પ્રત્યક્ષ થતું નથી અને અનેકાકારક બોધને તેના કાર્ય સ્વરૂપે સ્વીકારેલ ન હોવાથી તે તેનું અનુમાન કેવી રીતે કરાવી શકે ? જો અનેકાકારક બોધને અદ્વયસંવેદનથી અભિન્ન સ્વીકારવામાં આવે, તો પછી પોતે અનેક હોતે છતાં અદ્વયસંવેદનની સાથે તાદાત્મ્યને ધારણ કરતા અદ્વૈતવાદને શા માટે ખંડન ન કરે ? એટલે કે એક તે અનેકાકાર સ્વરૂપ થતાં અદ્વૈતવાદનાશ થઈને જ રહેશે.

જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી:- સિત - અસિત વગેરે આકાર બહિર્બુખ રૂપ કાલુષ્યથી ભલિન છે, અવિદ્યાથી

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૧૧) કથમદૃષ્ટેત્યાદિ । તસ્યાદ્વયસંવેદનસ્ય કાર્યં તત્કાર્યમ્ । તત્ત્વભાવઃ તત્કાર્યત્વમ્, ન દૃષ્ટં તત્કાર્યત્વં યસ્ય સ તથા, અયમનેકાકારો બોધઃ । અયમભિપ્રાયઃ-ભવદાશયેનાયમનેકાકારો બોધઃ, એકસ્યાનેકધર્મત્વાયોગાદ્ બાધિત એવ; પરમસૌ બાધિતોઽપ્યનેકાકારો બોધોઽદ્વયં ન ભવતિ । અદ્વયમનુમાપયેદ્ યદ્વદ્વયસ્ય કાર્યં સ્યાત્ ।

અવ્યતિરેકપક્ષે પુનરનેકઃ સન્ એકસંવેદનતાદાત્મ્યેન પ્રથમાનઃ કથમદ્વૈતં નોદલયેત્ । અથ સંવૃત્તિદર્શિતત્વાદલીકતયા ^{૩૨૧}અસ્ય ^{૩૨૨}સિતાસિતાદ્યાકારબહિર્મુખકાલુષ્યસ્ય બોધેન તાત્ત્વિકેન સહ ભેદાભેદવિકલ્પાનુપપત્તિરિતિ બ્રૂષે, તથા સતિ પરો બોધસ્યાપારમાર્થિકત્વં અવિદ્યાદર્શિતત્વાત્, અર્થસત્તાયાઃ પુનસ્તત્ત્વરૂપતા, સર્વત્રાવ્યભિચારાદિતિ બ્રુવાણો દુર્નિવારઃ સ્યાત્ । જહસ્ય પ્રકાશાયોગાત્ સંવિત્તિઃ સત્યા, નાર્થ ઇતિ ચેત્, એકસ્યાનેકતાવભાસાભાવાદનેકાન્તઃ સત્ત્વઃ, નાદ્વૈતમિતિ પ્રતિજાનીમહે ।

૨૧૫. સંવૃત્ત્યાદ્યસ્યાપિ નાનાપ્રતિભાસોઽવિરુદ્ધ ઇતિ ચેત્, અનાદ્યવિદ્યાબલાજ્જહસ્યાપિ ચેતનતયા પ્રકાશો ન વિરુદ્ધ ઇતિ પરસ્યાપિ શઠોત્તરં નાતિદુર્લભં ભવેત્ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જન્ય હોવાથી મિથ્યા છે, જ્યારે અદ્વયસંવેદન તે તો તાત્ત્વિક છે, એટલે મિથ્યા અને તાત્ત્વિક એવા આ બે સંવેદનની વચ્ચે ભેદાભેદનો વિકલ્પ કરવો જ અયોગ્ય છે.

જૈન:- જ્ઞાનને તાત્ત્વિક માનીને, આકારોને અવિદ્યાજન્ય માનીને અલીક માનો, તો કોઈક બીજો વાદી કહેશે કે ‘અવિદ્યાના કારણે ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી અદ્વયસંવેદન અપારમાર્થિક = અલીક છે, જ્યારે અર્થની વિદ્યમાનતા અવ્યભિચારી રૂપે સર્વત્ર હોવાથી તાત્ત્વિક છે’, તો તેનો વિરોધ = ખંડન શી રીતે થાય ? દલીલ તો ઉભયત્ર સમાન છે.

જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી:- પદાર્થ જડ હોવાથી તેમાં પ્રકાશ હોતો નથી, જ્યારે સંવિત્તિ = જ્ઞાન તે ચૈતન્ય સ્વરૂપ હોવાથી પ્રકાશ સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ સંવેદનનો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે જ્યારે જડનો નથી થતો, તેથી જ્ઞાન સત્ય છે, અર્થ નહીં. માટે અન્ય વડે અપાયેલો આરોપ યોગ્ય નથી.

જૈન:- જો બાહ્ય પદાર્થ ન હોય, માત્ર જ્ઞાનાદ્વૈત જ હોય તો પછી એક સ્વભાવવાળા જ્ઞાનમાં સિત-પીતાદિ અનેકાકારનો અવભાસ ન થઈ શકે, પરંતુ તે તો અનુભવસિદ્ધ છે, માટે અનેકાન્ત જ સત્ય છે, અદ્વૈત નહીં, એમ અમે માનીએ છીએ.

(૨૧૫) જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી:- તમે જે કહ્યું કે, એકનો અનેકરૂપે પ્રતિભાસ ન થાય તે બરાબર નથી, સંવૃત્તિ = કલ્પનાના કારણે અદ્વયસંવેદનને વિષે અનેકાકારક પ્રતિભાસ થવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

જૈન:- તો તો પછી કોઈ વ્યક્તિ આ પ્રમાણે પણ કહી શકે કે, ‘અનાદિ અવિદ્યાના કારણે જડ પદાર્થ જ ચેતનરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે એમાં કોઈ વિરોધ નહીં આવે’ આમ દુષ્ટતાથી યુક્ત ઉત્તર બીજો પણ આપી શકે છે, તો શું તમે આ જવાબને સાચો સ્વીકારવાના ?

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૨૦) અદ્વૈતમિતિ । દ્વાભ્યાં પ્રકારાભ્યામિતં સ્થિતં દ્વૌ વા પ્રકારાવિતં પ્રાપ્તં દ્વીતમ્; તતઃ પ્રજ્ઞાદેરાકૃતિગણત્વાત્ અણ્, યદિ વા દ્વયોર્ભાવો દ્વિતા તતઃ પૂર્વવત્ સ્વાર્થે અણિ "પ્રકૃતેર્લિङ્ગવચને બાધન્તે સ્વાર્થિકાઃ ક્વચિત્" - ઇતિ વચનાદ નપુંસકત્વં, તત્તો નઽસમાસઃ । (૩૨૧) અસ્યેતિ । અનેકાકારબોધસ્ય । (૩૨૨) સિતાસિતાદ્યાકારબહિર્મુખકાલુષ્યસ્યેતિ । સિતાસિતાદય આકારા યસ્ય તત્તથા, સિતાસિતાદ્યાકારબહિર્મુખં કાલુષ્યં માલિન્યં યસ્ય તસ્ય ।

૨૧૬. કિંચ ^{૩૨૩}નાનાકારકલુષિતચૈતન્યસામાન્યસ્યાન્યથાનુપપત્તિસામર્થ્યતસ્તસ્ય ^{૩૨૪}સિદ્ધત્વાદ-
દ્વયસંવેદનમસિદ્ધં સાધયેદયમ્, ^{૩૨૫}અન્યથા નિર્બન્ધનતયા સાધનસ્યાપ્રવૃત્તેઃ, તથા ચ સ્થિરસ્થૂરાદ્યુપ-
લક્ષિતાર્થાશવશાદ્ વિશકલિતપરમાણુક્ષણક્ષયિપર્યાયતાદાત્મ્યં સાધયન્તમનેકાન્તવાદિનં ન
પ્રતિક્ષેપ્તુમર્હતિ, યુક્તેરુભયત્રાપિ તુલ્યત્વાત્ ।

○ન્યાયરશ્મિ○

(૨૧૬) વળી આ જ્ઞાનાદૈતવાદી સિદ્ધ એવા હેતુ દ્વારા, અસિદ્ધ એવા અદ્વયસંવેદનની સિદ્ધિ કરે
છે. તે આ પ્રમાણે- અદ્વયસંવેદનં અસ્તિ, નાનાકારકલુષિતચૈતન્યસામાન્યસ્યાન્યથાનુપપત્તેઃ । આ અનુમાનમાં
નાના આકારથી કલુષિત એવા ચૈતન્યસામાન્યની અન્યથાનુપપત્તિના બળથી અદ્વયસંવેદનની સિદ્ધિ
કરાય છે.

શંકા:- કોઈપણ સાધ્યની સિદ્ધિ, સિદ્ધ એવા હેતુથી થાય છે. અસિદ્ધ હેતુથી નહીં. જ્ઞાનાદૈતવાદી,
અનેકાકારથી કલુષિત ચૈતન્યસામાન્યરૂપ હેતુથી જ્ઞાનાદૈતની સિદ્ધિ કરે છે, પરંતુ તે તો અદૈત જ
સ્વીકારતો હોવાથી, અનેકાકાર સ્વરૂપ અસિદ્ધ હેતુથી સાધ્યની સિદ્ધિ કેવી રીતે કરી શકે ?

સમાધાન:- યદ્યપિ અનેકાકારો તે અલીક છે, છતાં પણ નીલ - પીતાદિ જ્ઞાનોમાં અનુગત
ચૈતન્યમાત્ર તો સિદ્ધ જ છે, આકાર અલીક હોવાથી જ તેના વિશેષણ સ્વરૂપે નાનાકારકલુષિતને
રાખ્યું છે. હવે જો નાનાકારકલુષિત ચૈતન્યસામાન્યને સિદ્ધ સ્વીકારવામાં ન આવે તો અસિદ્ધ હેતુથી
અદૈતસાધક અનુમાનની પ્રવૃત્તિ ન થાય તો પછી અર્થના સ્થિર, સ્થૂલાદિ ઉપલક્ષિત અંશોની સાથે
વિભિન્ન ક્ષણિક પરમાણુનું કથંચિદ્ તાદાત્મ્ય અનેકાન્તવાદી સિદ્ધ કરે, તો તેનો વિરોધ તમે કરી શકો
નહીં, કારણ કે અનેકાકારના પ્રત્યક્ષના બળે અદ્વયજ્ઞાન સિદ્ધ થતું હોય, તો પછી સ્થિરાદિ પદાર્થના
પ્રત્યક્ષના બળે ક્ષણિક એવા પરમાણુઓનું તેની સાથે તાદાત્મ્ય કેમ સિદ્ધ ન થઈ શકે ? યુક્તિ તો બન્ને
ઠેકાણે સમાન રૂપે રહેલી છે.

○અર્થસંપ્રેક્ષણ○

(૩૨૩) નાનાકારકલુષિતેત્યાદિ । અયં જ્ઞાનાદૈતવાદી નાનાકારકલુષિતચૈતન્યસામાન્યસ્યાદ્વય-
સંવેદનાન્યથાનુપપત્તિસામર્થ્યતોઽસિદ્ધં સદદ્વયસંવેદનં સાધયેત્, ન ચાદ્વયજ્ઞાનવાદિનો નાનાકારકલુષિતસ્ય
ચૈતન્યસામાન્યસ્ય હેતુતયાભિધીયમાનસ્યાદ્વિત્વેન તદસિદ્ધમ્, યદસિદ્ધેન સાધ્યતે ઇતિ દોષઃ, યત્ આહ
(૩૨૪) તસ્ય સિદ્ધત્વાદિતિ । યદ્યપિ નાનાકારા અલીકાસ્તથાપિ નીલપીતાદિજ્ઞાનેષ્વનુગતં ચૈતન્યમાત્રં
સિદ્ધમેવ, આકારાલીકત્વાદેવ ચ ન નાનાકારકલુષિતમિત્યુક્તમ્ । (૩૨૫) અન્યથેતિ । તદા
નાનાકારકલુષિતં ચૈતન્યસામાન્યં સિદ્ધં નાભ્યુપગમ્યતે, તદા નિર્હેતુકતયા દ્વયવિજ્ઞાનસાધકમનુમાનં
પ્રવર્તેત ।

૨૧૭. ^{૩૨૬}કિં ચ, યોડયં સિતપીતાદ્યનેકાકારનિર્ણયોડસાવપિ સ્વસંવેદનાપેક્ષ્યાદ્વયરૂપં ઇતિ ભવદભિપ્રાયઃ, યથા ચાનવસ્થાભીરુતયા સર્વ જ્ઞાનં સ્વપ્રકાશમભ્યુપેતમ્, તથા સર્વો નિશ્ચયઃ સ્વનિશ્ચાયકોડમ્યુપગન્તવ્યઃ, અન્યથા તત્રાપ્યનવસ્થાદોષોડનુષ્જ્યેત, નિશ્ચયાશ્ચ સર્વથા સ્વરૂપં નિશ્ચિનુયુઃ, નૈકદેશેન, યતો નિશ્ચયૈર્યન્ન નિશ્ચીયતે રૂપં તત્તેષાં વિષયઃ કથમિતિ સ્વયમેવ સ્વવધાય પ્રલપિતમ્, તથા ચાદ્વયસ્ય ક્ષણક્ષયિરૂપસ્ય તૈર્ગ્રહણે વિપરીતારોપાભાવાદાદિત એવ અનુત્થાનં સંસારસ્યેતિ યુક્તિરિત્ત એવામુક્તાભિમાનઃ સ્યાત્ । ન ચૈવમ્, ભવભાવસ્ય પ્રતિપ્રાણિપ્રસિદ્ધત્વાત્ । તત્રાયમિતરેતરાવિનિર્લુઠિતદ્રવ્યપર્યાયપ્રકાશો ભ્રાન્તઃ, તદ્વિપરીતાર્થોપસ્થાપક-પ્રમાણાન્તરાભાવાદિતિ સ્થિતમ્ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ (૨૧૭) જ્ઞાનનો સંપૂર્ણપણે નિર્ણય માનવામાં આપતિ ○

વળી સફેદ, પીળો, લાલ વગેરે અનેકાકારોનો નિર્ણય પણ સ્વસંવેદનની અપેક્ષાએ અદ્વયસ્વરૂપવાળો જ છે, એવો તમારો અભિપ્રાય છે. જો જ્ઞાનને પર દ્વારા પ્રકાશ સ્વીકારવામાં આવે, તો અન્ય-અન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી અનવસ્થા દૂષણ આવે છે, તેના ડરથી તમે જ્ઞાનને સ્વયંપ્રકાશી રૂપે સ્વીકારેલ છે. તે જ પ્રમાણે સર્વ નિશ્ચયોનો પણ અનવસ્થાના ભયથી પોતાની મેળે જ નિશ્ચય થાય એમ માનવું જ પડે, વળી તે નિર્ણયનો નિશ્ચય પણ સર્વપ્રકારે થાય છે, નહીં કે એકદેશથી, કેમકે જે અંશનો નિશ્ચય ન કર્યો હોય તે તેનો વિષય જ ન કહેવાય. જો સર્વથા સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે, તો સ્વસંવેદનની અપેક્ષાએ તેમાં અદ્વયરૂપ પણ છે, એટલે તેનો પણ નિર્ણય થઈ જશે. આ પ્રમાણે અદ્વયનું ગ્રહણ થતાં અનેકાકારનો આરોપ ન હોવાથી, બધા જ મુક્ત થઈ જશે તો પછી અમુક્ત જીવોની માન્યતા યુક્તિરહિત થઈ જશે, અને એ તો બરાબર નથી, કારણ કે સંસારની સત્તા તો દરેક પ્રાણીને પ્રસિદ્ધ છે. તેથી પરસ્પરથી કથંચિદ્ અભિન્ન એવા દ્રવ્ય અને પર્યાયનું જ્ઞાન (વિકલ્પ) ભ્રાન્ત નથી, કારણ કે તેનાથી વિપરીત એવા પદાર્થાન્તરનો સ્થાપક કોઈપણ પ્રમાણ નથી, એમ સિદ્ધાન્ત નિશ્ચિત થયો.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૨૬) કિં ચેત્યાદિ । અયમભિપ્રાયઃ કિલ-સિતપીતાદ્યનેકાકારનિર્ણયઃ સ્વસંવેદનાપેક્ષ્યા ભવદભિપ્રાયેણાદ્વયરૂપઃ, અનવસ્થાભયાच्च સ્વયં નિર્ણયેન સ્વરૂપં નિર્ણતવ્યમ્ તદપિ સર્વથા, અન્યથા સિતપીતાદિનિર્ણયેન યત્ સિતપીતાદિનિર્ણયરૂપં સ્વરૂપં ન નિર્ણીયતે, અદ્વયાત્મકમપિ તદાત્મના તત્ સ્વરૂપં તસ્ય નિર્ણયસ્ય વિષયઃ કથમ્ ? નૈવ સ્યાદિત્યર્થઃ । એવં ચાદ્વયે ગૃહીતે અનેકાકારારોપાભાવાદનુત્થાનં સંસારસ્યેતિ ।

૨૧૮. યદા ¹⁶²

તુ શૂન્યવાદી નિરાલમ્બનાઃ સર્વે પ્રત્યયાઃ પ્રત્યયત્વાત્ સ્વપ્નપ્રત્યયવદિતિ
 ૩૨૭ પરામિપ્રાયપ્રવૃત્તાનુમાનબલાદ્ ભ્રાન્તતામસ્ય કથયેત્, તદા તં પ્રતિ સાલમ્બનાઃ સર્વે પ્રત્યયાઃ
 પ્રત્યયત્વાત્ જાગ્રદશાપ્રત્યયવદિતિ વિપરીતાનુમાનમુપહૌકનીયમ્ । સ યદિ દૃષ્ટાન્તસ્ય
 સાધ્યવિકલતામુદ્ભાવયેત્, તદા તદ્દૃષ્ટાન્તેઽપિ સા દર્શનીયા । યદિ પુનરસૌ સ્વપ્નપ્રત્યયસ્ય
 નિરાલમ્બનત્વં ભવદ્ભિરભિપ્રેતમિતિ વિલપન્નાસિતું ન દદ્યાત્, તદા સ વિકલ્પતઃ પર્યનુયોજ્યઃ
 અસ્મદભ્યુપગમઃ 'પ્રમાણં ભવતોઽપ્રમાણં વા; 'પ્રમાણં ચેત્, યથા તદ્બલાદ્ દૃષ્ટાન્તસમર્થનં તથા

○ ન્યાયરશ્મિ ○
 ○ (૨૧૮) શૂન્યવાદીના બચાવનું ખંડન ○

અનેકાન્તાત્મક જ્ઞાનની ભ્રાન્તતાને જણાવવા માટે શૂન્યવાદી દ્વારા આ અનુમાન મુકવામાં આવે છે. 'સર્વે પ્રત્યયાઃ નિરાલમ્બનાઃ પ્રત્યયત્વાત્, સ્વપ્નપ્રત્યયવત્ । જગતના સર્વજ્ઞાનો કોઈપણ આલંબન વિના ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. જેમકે આલંબન વગર ઉત્પન્ન થતું સ્વપ્નજ્ઞાન. આની સામે પ્રતિપક્ષી અનુમાનને ઉપસ્થિત કરીને તેનું ખંડન કરવું. જેમકે - સર્વે પ્રત્યયાઃ સાલમ્બનાઃ પ્રત્યયત્વાત્, જાગ્રદશાપ્રત્યયવત્ । કોઈપણ જ્ઞાન, કોઈને કોઈ આલંબનને અશ્રયીને ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે તે જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, જેમકે જાગ્રત અવસ્થામાં થતું જ્ઞાન. જો શૂન્યવાદી જાગ્રતદશા પ્રત્યય સ્વરૂપ દૃષ્ટાંતમાં સાધ્યવિકલ્પતા (સાલંબનપણાનો અભાવ) દોષનું ઉદ્ભાવન કરે, તો પછી તેના સ્વપ્નજ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટાંતમાં પણ સાધ્યવિકલ્પતા, એટલે કે નિરાલંબનપણું નથી તે જણાવવું જોઈએ.

શૂન્યવાદીઃ- અરે ! અમારા દૃષ્ટાંતમાં સાધ્યવિકલ્પતા ક્યા છે ? કારણ કે, સ્વપ્નજ્ઞાનનું નિરાલંબનપણું તો તમને પણ ઈષ્ટ જ છે ને...

○ શૂન્યવાદીના શૂન્યવાદનો શૂન્યવાદ ○

જૈનઃ- આ પ્રમાણે કહેતો એવો શૂન્યવાદી, જો શાંતિથી બેસવા દેવા માંગતો ન હોય, તો પછી તેને આ પ્રમાણે વિકલ્પ કરીને પ્રશ્ન કરવો જોઈએ, કે અમારા વડે સ્વીકાર કરાયેલ પદાર્થ તમને (૧) પ્રમાણ છે કે (૨) અપ્રમાણ ? જો અમારા વડે સ્વીકૃત પદાર્થ તમને પ્રમાણભૂત હોય, તો પછી જે પ્રમાણે તેના બળથી તમારું સ્વપ્નજ્ઞાન સ્વરૂપ દૃષ્ટાંતનું સમર્થન કરો છો, તે જ પ્રમાણે જાગ્રતદશાના વિષયભૂત એવા પદાર્થનું સમર્થન શા માટે કરતા નથી ? આ તો અર્ધજરતીય ન્યાય લગાડો છો.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૨૭) પરામિપ્રાયેતિ । પરાઽભ્યુપગતાનુમાનો જૈનાદિઃ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(162) "યત્ચાન્યદુક્તમ્ - સર્વે પ્રત્યયા નિરાલમ્બનાઃ इत्यादि, तदप्यविचारितरमणीयम्, जाग्रत्प्रत्ययानां स्वरूपव्यतिरिक्तस्थिरस्थूलसाधारणस्तम्भकुम्भाद्यर्थोक्तत्वेन प्रत्यक्षतः प्रतीतेः । दृष्टान्तश्च साध्यविकलः, स्वप्नादिप्रत्ययानामपि बाह्यार्थालम्बनत्वेन निरालम्बनत्वाभावात् ।" - न्यायकु. पृ.

૧૩૫ /

જાગ્રત્પ્રત્યયગોચરાર્થસમર્થનમપિ કિં ન કુરુષે, કોઽયમર્ધજરતીયન્યાયઃ । ૧અથાપ્રમાણમ્, એવં સતિ સ્વપ્નપ્રત્યયનિરાલમ્બનતાસાધકં પ્રમાણાન્તરં મૃગણીયમ્, કિમનેન કુશકાશાવલમ્બનેન । તત્રાપિ પ્રમાણાન્તરે વિકલ્પયુગલમમલમવતરતિ, તત્ કિં ૧નિરાલમ્બનમ્, ૨સાલમ્બનં વા । ૧નિરાલમ્બનં ચેત્, નાન્યપ્રત્યયસ્ય નિરાલમ્બનતાં ગદિતું પટિષ્ઠં નિર્ગોચરત્વાત્ । અથ ૨સાલમ્બનમ્, હન્ત હતોઽસિ, નિરાલમ્બનાઃ સર્વે પ્રત્યયા इति પ્રતિજ્ઞાતક્ષતેઃ, અનેનૈવ વ્યભિચારાદિતિ શઠઃ પ્રતિશઠાચરણેન નિર્લોઠનીયઃ । તન્નાસ્યાનૈકાન્તિકત્વમ્ ।

૨૧૯. વિરુદ્ધતાશઙ્કા પુનર્દૂરાપારસ્તપ્રસરૈવ, પ્રમાણપ્રકાશિતેઽર્થે સર્વવાદિનાં તથાભ્યુપગમાવિગાનાદિતિ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

વસ્તુને સિદ્ધ કરનાર એક જ પ્રમાણ, તેનાથી એક જ વસ્તુ સિદ્ધ થાય અને બીજી ન થાય એવું કેમ? હવે જો તમે અમારા અભ્યુપગમને અપ્રમાણિક કહેશો, તો પછી સ્વપ્નજ્ઞાનને નિરાલંબન સિદ્ધ કરવા માટે બીજા કોઈ પ્રમાણને શોધવો પડશે. જેને તમે પ્રમાણ માનતા નથી એવા અમારા અભિપ્રાયનું આલંબન લઈને શું કાયદો? વળી તમે જે આ પ્રમાણાન્તરનો સ્વીકાર કર્યો, તેના વિષે પણ બે વિકલ્પોનું અવતરણ થાય છે. તે પ્રમાણાન્તર (૧) નિરાલંબન છે કે (૨) સાલંબન છે? જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકાર કરો, તો પછી અન્યજ્ઞાનની નિરાલંબનતાને તે સિદ્ધ કરી શકશે નહીં, કારણ કે જે પોતે જ નિરાલંબન હોય તે કશું સિદ્ધ ન કરી શકે. જો પ્રમાણાન્તરને સાલંબન સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો પછી સર્વજ્ઞાનો નિરાલંબન છે એ પ્રતિજ્ઞા ખોટી પડી જશે, કારણ કે પ્રમાણાન્તરની સાલંબનતા તમે પોતે જ સ્વીકાર કરી લીધી છે. તેથી આની સાથે જ વ્યભિચાર આવશે. આ પ્રમાણે લુચ્ચા માણસને તેના જેવા જ બીજા લુચ્ચા જેવા આચરણ વડે ખંડન કરવું જોઈએ. અહીં આશય એ છે કે વાસ્તવમાં આ તર્કો કોઈ પદાર્થની સિદ્ધિ કરતા નથી, માત્ર ખંડન કરે છે, છતાં શૂન્યવાદીના કુતર્કો સામે આવા તર્ક કર્યા વિના છૂટકો નથી. આમ અનેકાન્તની સિદ્ધિ માટે પ્રયુક્ત અનુમાનમાં કોઈ પણ વ્યભિચાર વગેરે દોષની સંભાવના નથી.

○ (૨૧૯) વિરુદ્ધ હેત્વાભાસનું નિરાકરણ ○

અનેકાન્તના સાધક હેતુમાં વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ તો દૂરથી જ ભાગી જાય છે. વિપક્ષમાં હેતુની વૃત્તિ હોય તો અનૈકાન્તિક અને વિરુદ્ધ હેત્વાભાસની આશંકા રહે. ઉપર જણાવેલ અનુસાર આ હેતુ અનૈકાન્તિક તો છે જ નહીં. તેથી વિપક્ષમાં વૃત્તિ પણ નથી અને વિપક્ષમાં વૃત્તિ ન હોવાના કારણે જ વિરુદ્ધ દોષ પણ આવતો નથી. પ્રમાણ દ્વારા પ્રકાશિત કરાયેલા અર્થમાં સર્વવાદીઓ વસ્તુમાં અનેકાંત ન માનતા હોવા છતાં, પ્રમાણ જ્ઞાનમાં અનેકાંતાત્મક વસ્તુનો પ્રતિભાસ તો માને જ છે. આમ અનેકાન્તને સિદ્ધ કરનાર હેતુમાં અસિદ્ધ, અનૈકાન્તિક કે વિરુદ્ધ કોઈપણ હેત્વાભાસનો સંભવ ન હોવાથી, નિર્દુષ્ટ એવા હેતુ દ્વારા નિર્બાધરૂપે સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ જાય છે.

૨૨૦. ^{૩૨૮}અનેન ^{૩૨૯}સંશયવિરોધાનવસ્થાવૈયાધિકરણ્યાસંભવાદિદૂષણાનિ નિર્મૂલકમિથ્યા-
વિકલ્પોત્થાપિતાનિ પ્રતિભાસમુદ્ગરનિપાતનિર્દલિતમસ્તકત્વાન્ન જીવિતુમુત્સહન્તે ઇતિ ।
તસ્માદસિદ્ધતાદિદોષાદિના કૃતોઽયં તથાપ્રતિભાસલક્ષણો હેતુરનેકાન્તગોચરતાં પ્રમાણસ્ય
○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ (૨૨૦) સંશયાદિ દોષોનું નિરાકરણ ○

આના દ્વારા જે લોકો એમ કહે છે કે, ‘જો અનેકાન્ત સ્વીકાર કરશો તો પછી તમારે સંશયાદિ દોષો આવશે, તે સ્વીકાર કરવા તેના કરતા અનેકાન્તને જ છોડી દો’ તે દોષો આ પ્રમાણે જાણવા:-

(૧) સંશય:- વસ્તુને તમે નિત્ય - અનિત્ય વગેરે અનેક ધર્મોથી યુક્ત છે એમ સ્વીકારી, તેથી આ વસ્તુ નિત્ય છે કે અનિત્ય, એ પ્રમાણે કોઈનો પણ નિશ્ચયપૂર્વક નિર્ણય ન થતો હોવાના કારણે, દોલાયમાન અવસ્થા હોવાથી ‘સ્થાણુ વા પુરુષો વા’ ની જેમ હંમેશા સંશયથી યુક્ત જ રહેશે. (૨) વિરોધ:- નિત્યાનિત્ય એવા પદાર્થને સ્વીકાર કરતા જે વસ્તુ નિત્ય છે, તે જ વસ્તુને અનિત્યરૂપે સ્વીકારતા વિરોધ આવશે, કારણ કે નિત્ય અને અનિત્ય તે બન્ને એક-બીજાને છોડીને રહેનારા ધર્મો છે, એટલે જ્યાં નિત્ય હોય ત્યાં અનિત્ય ન હોય અને જ્યાં અનિત્ય હોય ત્યાં નિત્ય ન હોય અને જો નિત્ય તે અનિત્ય સ્વરૂપથી તથા અનિત્ય તે નિત્યના સ્વરૂપથી રહેતા હોય, તો પછી નિત્ય અને અનિત્યમાં કોઈપણ વિશેષતા ન રહેવાથી પ્રતિનિયત વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થવાની આપત્તિ આવશે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૨૮) અનેનેતિ । પ્રમાણનિર્ણયેઽવિસંવાદેન । (૩૨૯) સંશયવિરોધાનવસ્થાવૈયાધિકરણ્યાસંભવાદિતિ ।
નિત્યાનિત્યાદ્યનેકધર્મકત્વે વસ્તુનોઽભ્યુપગમ્યમાને નિત્યવસ્તુનોઽભ્યુપગમ્યમાને નિત્યમિદં વસ્ત્વનિત્યં
ચેત્યેકસ્યાવધારણદ્વારેણ નિર્ણયેતરભાવાત્ સંશયઃ । તથા યદેવ વસ્તુ નિત્યં તદેવાનિત્યમિતિ વિરોધઃ,
નિત્યાનિત્યયોઃ પરસ્પરપરિહારેણાવસ્થાનાત્ । યદિ પુનર્નિત્યમનિત્યાત્મના, અનિત્યં નિત્યરૂપતયા વ્યવસ્થિતં
સ્યાત્, તદા નિત્યાનિત્યત્વયોરવિશેષાત્ પ્રતિનિયતવ્યવહારોચ્છેદઃ । તથા યેનાંશેન નિત્યં તેનાંશેન કિં
નિત્યમેવ, આહોસ્વિત્ તેનાપ્યંશેન નિત્યમનિત્યં વેતિ । તત્રાદ્યપક્ષે અનેકાન્તક્ષતિઃ । દ્વિતીયપક્ષે પુનરપિ
યેનાંશેન નિત્યં તેનાંશેન કિં નિત્યમેવ, આહોસ્વિત્ તેનાપિ નિત્યમનિત્યં વેતિ અનવસ્થા । એવમનિત્યપક્ષેઽપિ
સર્વમેતદ્ ભાવનીયમ્ । તથા ભિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તયોઃ શબ્દયોરેકસ્મિન્નર્થે વૃત્તિઃ સામાનાધિકરણ્યમ્ । યથા
નીલોત્પલમિત્યત્ર એકસ્મિન્ ઉત્પલદ્રવ્યે નીલગુણં નિમિત્તીકૃત્ય નીલશબ્દઃ પ્રવર્તતે, ઉત્પલત્વજાતિં
ચાશ્રિત્યોત્પલશબ્દઃ, તતો ભવતિ નીલોત્પલશબ્દયોર્ભિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તયોરેકસ્મિન્નર્થે વૃત્તત્વાત્
સામાનાધિકરણ્યમ્ । અત્ર તુ નિત્યત્વાનિત્યત્વાદિધર્માણાં દ્રવ્યાદભેદેઽભ્યુપગમ્યમાને યદેવ નીલધર્માત્મકં
વસ્તુ નીલશબ્દપ્રવૃત્તિનિમિત્તં તદેવ સદૃશપરિણામલક્ષણોત્પલત્વજાત્યાત્મકત્વમુત્પલશબ્દસ્યાપિ
પ્રવૃત્તિનિમિત્તમ્ । તન્નાનેકાન્તાભ્યુપગમેઽભિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તત્વાત્ સામાનાધિકરણ્યલક્ષણં ઘટતે, તદભાવાચ્ચ
વૈયાધિકરણ્યમિતિ । તથાસંભવોઽપિ, સંશયવિરોધાદ્યુક્તયુક્તે, એકસ્ય વસ્તુનો નિત્યાનિત્યાદ્યનેકધર્માલિङ્ગ-
તત્વાભાવાત્, અતો ન નિત્યમનિત્યં ચ તદેવ વસ્તુ ભવતિ ઇતિ । આદિશબ્દાત્ પ્રત્યક્ષાદિબાધાપરિગ્રહઃ ।।

પરાનમ્યુપગમયતિ, હત્યલં વિસ્તરેણ । તસ્માત્તસ્યૈવ તત્ર પ્રતિભાસનાત્ સર્વસંવિદામનેકાન્તાત્મકં વસ્તુ ગોચર ઇતિ સ્થિતમ્ ॥

૦ ન્યાયરશ્મિ ૦

(૩) અનવસ્થા:- પદાર્થ જે અંશની અપેક્ષાએ નિત્ય છે તે અંશની અપેક્ષાએ શું (૧) નિત્ય જ છે કે, (૨) ત્યાં પણ નિત્યાનિત્ય છે ? જો નિત્ય જ છે એમ પહેલો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો પછી અનેકાન્તવાદની ક્ષતિ થઈ જશે અને જો નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપવાળો બીજો પક્ષ સ્વીકાર કરો, તો પાછો ત્યાં પ્રશ્ન આવર્તન થશે કે, જે અંશની અપેક્ષાએ નિત્ય છે તે અંશની અપેક્ષાએ શું (૧) નિત્ય જ છે કે (૨) નિત્યાનિત્ય ? આમ કરતા અનવસ્થા દોષ તૈયાર જ રહેશે, અનિત્યપક્ષને આશ્રયીને પણ આ રીતે અનવસ્થા આવે જ.

(૪) વૈયધિકરણ:- ભિન્ન-ભિન્ન પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે જેમના એવા બે શબ્દોનું, એક જ પદાર્થમાં રહેવું તેને સામાનાધિકરણ કહેવાય છે. જેમકે :- નીલોત્પલ. અહીં એક કમળરૂપ દ્રવ્યમાં, નીલગુણને આશ્રયીને નીલ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને ઉત્પલત્વ જાતિને આશ્રયીને ઉત્પલ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે. આમ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રવૃત્તિનિમિત્તવાળા નીલ અને ઉત્પલ શબ્દોનું એક અધિકરણમાં રહેવાપણું હોવાના કારણે, સમાનાધિકરણ તેમાં ઘટી શકે છે. પ્રસ્તુતમાં નિત્યત્વાનિત્યત્વાદિ ધર્મોને તમે દ્રવ્યથી અભિન્ન સ્વરૂપે સ્વીકારેલ છે, તેથી આની અપેક્ષાએ જે નીલધર્માત્મક વસ્તુ નીલશબ્દનું પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત છે, તે જ સદશપરિણામ સ્વરૂપ ઉત્પલત્વજાતિ આત્મક ઉત્પલશબ્દનું પણ પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત છે. તેથી જો અનેકાન્તને સ્વીકાર કરશો તો પછી અભિન્ન પ્રવૃત્તિનિમિત્ત હોવાથી સામાનાધિકરણ ઘટી શકતું નથી, માટે અહીં વૈયધિકરણ દોષ આવે છે. (૫) અસંભવ:- તથા જે યુક્તિઓ દ્વારા સંશય, વિરોધ આદિ દોષો આવે છે. તેનાથી અસંભવ દોષ પણ આવે જ છે, કારણ કે એક જ વસ્તુ નિત્ય, અનિત્ય વગેરે અનેક ધર્મોથી યુક્ત હોઈ શકતી નથી.

આ પ્રમાણે પરવાદી વડે ઉદ્ભાવિત કરાયેલા સંશય, વિરોધ, અનવસ્થા, વૈયધિકરણ, અસંભવ, વગેરે સર્વ દોષો તે નિર્મૂલક એવી મિથ્યા કલ્પના વડે ઉત્પન્ન કરાયેલા હોવાના કારણે, અનુભવ (પ્રત્યક્ષ) રૂપી હઠોડા વડે નાશ કરાયેલા માથાવાળા થઈ જવાથી જીવવા માટે પણ ઉત્સાહને ધારણ કરતા નથી, અર્થાત્ અનેકાન્તવાદમાં કોઈપણ જાતના ઉપરોક્ત દોષો આવતા નથી.

આ પ્રમાણે તથાપ્રતિભાસ સ્વરૂપ હેતુ, અસિદ્ધતા વગેરે દોષોથી રહિત હોવાના કારણે, પ્રમાણ અનેકાન્તાત્મક વસ્તુને જ વિષય કરે છે, આમ બીજાઓને પણ સ્વીકાર કરાવે છે. હવે ઘણા વિસ્તારથી સર્થું. તેથી છેલ્લો નિષ્કર્ષ આ આવ્યો કે, ‘પરસ્પરથી અભિન્ન અનેક ધર્મોથી યુક્ત પદાર્થનો જ પ્રમાણમાં પ્રતિભાસ થાય છે’ તેથી સર્વજ્ઞાનોનો વિષય પણ તે જ છે. આ સિદ્ધાન્ત આટલી ચર્ચા-વિચારણાથી નિશ્ચિત થયેલ છે.

૨૨૧. અયં ચ યથાવસ્થિતપ્રમાણવ્યાપારપર્યાલોચકપ્રમાત્રભિપ્રાયેણ પ્રમાણગોચરો દર્શિતઃ ।
નયસ્તર્હિં કિંભૂતં મન્યતે ઇતિ વચનાવકાશે સત્યાહ-‘एक’ इत्यादि । ¹⁶³ अनन्तधर्माध्यासितं

○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ નય વિચારણા ○

(૨૨૧) ઉપર તો યથાવસ્થિત પ્રમાણના વ્યાપારની વિચારણા કરતા પ્રમાતાના અભિપ્રાયથી પ્રમાણનો વિષય અનંતધર્માત્મક વસ્તુ છે, પરંતુ નય તે કયા પ્રકારની વસ્તુને પોતાના વિષય તરીકે સ્વીકાર કરે છે, આ પ્રશ્નના જવાબમાં ગ્રંથકારશ્રીએ કારિકાના ઉત્તરાર્ધ દ્વારા જણાવ્યું છે કે, એકદેશવિશિષ્ટોડર્થો નયસ્ય વિષયો મતઃ । અનંતધર્મોથી યુક્ત એવી વસ્તુના પોતાના ઈષ્ટ એવા એક ધર્મથી વિશિષ્ટ વસ્તુને જ્ઞાનનો વિષય જે બનાવે તે નય કહેવાય છે. ટુંકમાં આનું લક્ષણ આ પ્રમાણે થાય, પ્રમાણપ્રવૃત્તેરુત્તરત્તરકાલભાવી પરામર્શઃ અર્થાત્, પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો દ્વારા યથાવસ્થિત અનંતધર્માત્મક વસ્તુના સ્વરૂપને ગ્રહણ કર્યા બાદ, આ નિત્ય છે અથવા આ અનિત્ય છે ઈત્યાદિ સ્વરૂપે, પોતાના

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(163) "नयाः प्रापकाः कारकाः साधका निर्वर्तका निर्भासका उपलम्भका व्यञ्जका इत्यनर्थान्तरम् । जीवादीन् पदार्थान् नयन्ति प्राप्नुवन्ति कारयन्ति साधयन्ति निर्वर्तयन्ति निर्भासयन्ति उपलम्भयन्ति व्यञ्जयन्तीति नयाः ।" - तत्त्वार्थाधि. भा. १।३५। "स्याद्वादप्रविभक्तार्थविशेषव्यञ्जको नयः ।" - आप्तमी. १०६। "नयन्तीति नयाः अनेकधर्मात्मकं वस्तु एकधर्मेण नित्यमेवेदमनित्यमेवेति वा निरूपयन्ति" - तत्त्वार्थहरि. तत्त्वार्थसिद्ध. १।६। "यथोक्तम्-द्रव्यस्यानेकात्मनोऽन्यतमैकात्मावधारणम् एकदेशनयनान्नयाः ।" - नयचक्रवृ. पृ. ६। "नीयते येन श्रुताख्यप्रमामविषयीकृतस्यार्थस्यांशः तदिशंशौदासीन्यतः स प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषो नयः" - प्रमाणनय. ७।१। "प्रमाणपरिच्छिन्नस्यानन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनः एकदेशग्राहिणः तदितरांशाप्रतिक्षेपिणः अध्यवसायविशेषा नयाः ।" - जैनतर्कभा. । "प्रकृतवस्त्वंशग्राही तदितरांशाप्रतिक्षेपी अध्यवसायविशेषो नयः ।" - नयरहस्यः, नयप्रदीप । "प्रमाणप्रकाशितार्थविशेषप्ररूपका नयाः ।" - राजवा. १।३३। "वस्तुन्यनेकान्तात्मनि अविरोधेन इत्वेर्पणात् साध्यविशेषस्य याथात्म्यप्रापणप्रवणप्रयोगो नयः ।" - सर्वार्थसि. १।३३। "ज्ञातृणामभिसन्धयः खलु नयास्ते द्रव्यपर्यायतः ।... नयो ज्ञातुर्मतं मतः ।" - सिद्धिवि. टी. पृ. ५१७, ५१८। "णयादि ति णओ भणिओ बहुहि गुणपज्जएहि जं दव्वं । परिणामखेत्तकालन्तरेसु अविणट्ठसब्बावं ।... प्रमाणपरिगृहीतार्थैकदेशवस्त्वध्यवसायो नयः" - धवला टी. पृ. ११, ८३। "एगेण वत्थुणोऽणेगधम्मणो जमवधारणेणव । नयणं धम्मेण तओ होइ तओ सत्तहा सो य ।" - विशेषा. गा. २६७६। "अनिराकृतप्रतिपक्षो वस्त्वंशग्राही ज्ञातुरभिप्रायो नयः ।" - प्रमेयक. पृ. ६७६। "नयो ज्ञातुरभिप्रायः" - लघी. स्व. का. ३। "श्रुतविकल्पो वा ज्ञातुरभिप्राय वा नयः । नानास्वभावेभ्यो व्यावृत्य एकस्मिन् स्वभावे वस्तु नयति, प्राप्नोतीति वा नयः ।" - आलापप. । "वस्तुनोऽनन्तधर्मस्य प्रमाण व्यञ्जितात्मनः । एकदेशस्य नेता यः स नयोऽनेकधा स्मृतः ।" तत्त्वार्थसार पृ. १०६। "प्रमाणप्रतिपन्नार्थैकदेशपरामर्शो नयः" - स्या. मं. का. २८, पृ. २७४। "उवएसो सो णओ णाम ति ।" - आ. नि. १०५४।

વસ્તુ સ્વાભિપ્રેતૈકધર્મવિશિષ્ટં નયતિ પ્રાપયતિ સંવેદનમારોહયતીતિ નયઃ, ^{૩૩૦}પ્રમાણપ્રવૃત્તેરુત્તર-
કાલભાવી પરામર્શ इत्यर्थः । तस्य ^{१६४}विषयो गोचरोऽभिमतः अभिप्रेतैकदेशेनानित्यत्वादिधर्मलक्षणेन
विशिष्टः पररूपेभ्यो व्यवच्छिन्न इत्यर्थः । अर्थः प्रमेयरूपः, ^{३३१}प्रमाणमेवंविधमेवार्थं गृह्णाति-इति
स्वाकूतेन तेन व्यवस्थापनादिति । अथवा प्रमाणविषयां लक्षणसंख्यागोचरफलरूपां चतुर्विधां
विप्रतिपत्तिं निराकृत्य अत्रैव नयगोचरं निरूपयन्नाह-एकेत्यादि ।

૨૨૨. નનુ ચાદિવાક્યતઃ પ્રમાણવ્યુત્પાદનમાત્રં પ્રતિજ્ઞાતં તત્ કિમયમપ્રસ્તુતોઽત્ર નયગોચરઃ
પ્રતિપાદ્યતે इति । सत्यम्, एवं मन्यते-न नयः प्रमाणादत्यन्तं दूरयायी, किं तर्हि तदंशभूत

○—○न्यायरश्मि○—○

આશયથી વસ્તુના એક અંશનો પરામર્શ તેને નય કહેવાય છે. તે નયનો વિષય અભિપ્રેત અનિત્યત્વાદિ
એકદેશથી વિશિષ્ટ, પરરૂપથી વ્યાવૃત્ત એવી વસ્તુ છે. પ્રમાણ સ્વાભિપ્રેતધર્મવિશિષ્ટ પરરૂપથી
વ્યવચ્છિન્ન વસ્તુને જ ગ્રહણ કરે છે, એવો તે નયનો અભિપ્રાય હોય છે અને તે પદાર્થને તે
સ્વરૂપવાળો જ સ્વીકારે છે. કારિકાના ઉત્તરાર્થની અન્ય રીતે અવતરણિકા કરતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે
છે કે, પ્રમાણને આશ્રયીને લક્ષણ, સંખ્યા, વિષય, ફળ સ્વરૂપ ચાર પ્રકારની વિપરીત માન્યતાઓનું
નિરાકરણ કરીને, અહીં જ નયના વિષયનું નિરૂપણ કરતાં જણાવે છે. એક ઈત્યાદિ.

(૨૨૨) પ્રશ્ન:- તમે "પ્રમાણવ્યુત્પાદનાર્થમિદમારમ્યતે" આ આદિ વાક્ય દ્વારા પ્રમાણ વિષયક
તત્ત્વને જણાવવા માટેની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તો પછી જે વસ્તુની પ્રતિજ્ઞા કરી જ નથી એવા અપ્રસ્તુત
નયની વિચારણા શા માટે કરો છો ?

ઉત્તર:- આ તમારી વાત આંશિક રીતે સાચી છે કે, પ્રતિજ્ઞા વાક્યમાં જેનો નિર્દેશ ન કર્યો હોય
તેની વિચારણાથી શું ફાયદો ? પરંતુ અમે પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણતત્ત્વને જણાવવાની કરી છે અને નય
તેનાથી અત્યંત ભિન્ન વસ્તુ નથી, તે તો પ્રમાણના અંશભૂત જ છે, કારણ કે પ્રમાણની નિષ્પત્તિ =
ઉત્પત્તિ નયનો સમુદાય ભેગો થાય ત્યારે જ થાય છે. તેથી પ્રમાણને વ્યુત્પાદન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરાતે
છતે, નય તેની અંદર આવી જ ગયો, કેમ કે 'તન્મધ્યપતિતસ્તદ્ગ્રહણેન ગૃહ્યતે' આ ન્યાય વિદ્યમાન
છે. આમ નયની વિચારણા તે અપ્રસ્તુત નથી, પરંતુ પ્રસ્તુત જ છે. હમણા જે નયની વ્યાખ્યા કરી
અને પૂર્વમાં જે કરી હતી, તેમાં પદાર્થ તો એક જ છે, માત્ર વાક્યાર્થભેદ છે. પહેલા વાક્યમાં નયને

○—○અર્થસંપ્રેક્ષણ○—○

(૩૩૦) પ્રમાણપ્રવૃત્તેરુત્તરકાલભાવીતિ । प्रत्यक्षादिप्रमाणेन यथावस्थितवस्तुस्वरूपग्रहणादनन्तरमिदं
नित्यमिदमनित्यमित्यादिस्वाशयेन वस्तुशं परामर्श इत्यर्थः । (३३१) एवंविधमेवेत्यादि । नयदुर्नययोः
किंचित् साम्यादिभेदेनैव लक्षणाभिधानादेवमाह । यद्वा 'गृह्णात्येव' इत्यत्र एवशब्दो द्रष्टव्यः ।

○—○शास्त्रसंलोक○—○

(164) तस्य विषयः नयस्य गोचरो मतोऽभिप्रेत एकदेशेनानित्यत्वादिधर्मलक्षणेन विशिष्टः पररूपेभ्यो
व्यवच्छिन्नोऽर्थः प्रमेयरूपः प्रमाणमेवंविधमेवार्थं गृह्णाति - इति स्वाकूतेन तेन व्यवस्थापनात् । -

न्याय. हा. ।

एव, नयसमुदायसंपाद्यत्वात् प्रमाणस्य, अतस्तद्व्युत्पादनप्रतिज्ञातेऽसावपि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति न्यायाद् गृहीत एव, तन्नायमप्रस्तुत इति । अत्रापि पदार्थः स एव, ^{३३२}केवलं वाक्यार्थभेदः । तथा हि- इहैवं घटना । नयस्य विषय एकदेशविशिष्टोऽर्थो मतो नीतिविदामिति ।

૨૨૩. નનુ ચ યદિ નયસ્ય પ્રમાણાન્તઃપાતિત્વેઽપિ પૃથગ્ ગોચરઃ પ્રતિપાદ્યતે, તતઃ પ્રમાણવદેતદ્વિષયા લક્ષણાદિવિપ્રતિપત્તિરપિ નિરાકર્તવ્યા । સત્યમ્, કિં તુ ન પરેષાં નયવ્યવહારઃ પ્રસિદ્ધઃ, અતો ધર્મિણોઽભાવાત્ તદ્ગોચરા વિપ્રતિપત્તિર્નાસ્ત્યેવ । ન ચ તે તેન તત્ત્વં પ્રતિપાદનીયાઃ, તત્ત્વપ્રતિપાદને પ્રમાણસ્યૈવ વ્યાપારાત્, નયસ્ય પુનરેકદેશનિષ્ઠત્વેન તત્પ્રતિપાદનસામર્થ્યવિકલત્વાત્, અતઃ એવાચાર્યસ્ય ન તલ્લક્ષણાદિસ્વરૂપકથનેઽપિ મહાનાદરઃ । ગોચરં પુનર્હેયપક્ષે કાકવા પ્રક્ષિપન્ સાક્ષાત્ પ્રતિપાદયતિ-મા ભૂત્ સ્વદર્શનાન્તઃપાતિનાં મન્દબુદ્ધીનાં પ્રમાણપ્રતિપન્ને-ઽપ્યનેકાન્તાત્મકે વસ્તુન્યેકદેશસમર્થનાભિનિવેશલક્ષણઃ કદાગ્રહ ઇતિ ।

૦—ન્યાયરશ્મિ—૦
કર્તા તરીકે રાખીને તેનું લક્ષણ કરાવું હતું કે, ‘એક દેશ વિશિષ્ટ પ્રમેય છે વિષય જેનો તે નય’ તથા બીજી વ્યાખ્યામાં કર્તા તરીકે ન્યાયને જાણનાર પુરુષો લીધા છે, તેથી ‘નયનો વિષય એક દેશ વિશિષ્ટ અર્થ ન્યાયને જાણનારાઓએ માનેલ છે’, એમ અર્થ પ્રાપ્ત થાય, માટે પદાર્થ એક જ છે માત્ર વાક્યાર્થભેદ રહેલો છે.

(૨૨૩) પ્રશ્ન:- જો નયનો પ્રમાણની અંદર અંતર્ભાવ થઈ જતો હોવા છતાં પણ, તેના વિષયને તેનાથી ભિન્ન રૂપે પ્રતિપાદન કરશો, તો પછી પ્રમાણની જેમ નયવિષયક લક્ષણ, સંખ્યા, ફળ અંગેની વિપ્રતિપત્તિનું પણ નિરાકરણ કરવું જોઈએ.

ઉત્તર:- તમારી આ શંકા ઉચિત છે, છતાં પણ પરદર્શનકારોને નયનો વ્યવહાર જ પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી તેઓને ધર્મીભૂત એવા નયનો જ બોધ ન હોવાથી, તદ્વિષયક વિપ્રતિપત્તિ જ ઉભી થતી નથી. વળી તેઓને (અન્યદર્શનકારોને) નયથી તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવાનું નથી. તત્ત્વના પ્રતિપાદન કરવા માટે પ્રમાણનો જ વ્યાપાર થાય છે. નય તો વસ્તુના એક દેશને કહેનાર છે, તેથી વાસ્તવિક તત્ત્વ શું છે ? તે પ્રતિપાદન કરવાનું સામર્થ્ય તેનામાં રહેલું નથી. તેથી જ સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ મહારાજાએ તેના લક્ષણ વગેરે જણાવવા માટે ઘણો આદર બતાવ્યો નથી. જે આ નયના વિષયનું પ્રતિપાદન કરેલ છે તે પણ અર્થાપત્તિથી નયને હેય કોટીમાં મૂકવા દ્વારા કરેલ છે. જેથી મંદબુદ્ધિવાળા, જૈનદર્શનને સ્વીકાર કરનારા જીવોને, પ્રમાણ દ્વારા જણાયેલ અનંતધર્માત્મક વસ્તુના એક અંશના સમર્થનમાં અભિનિવેશ રૂપ ખોટો કદાગ્રહ ન થાય, માટે સાક્ષાત્ સ્વરૂપે આચાર્યશ્રીએ લક્ષણ જણાવ્યું નથી.

૦—અર્થસંપ્રેક્ષણ—૦

(૩૩૨) કેવલં વાક્યાર્થભેદ ઇતિ । તથા હિ-પૂર્વસ્મિન્ વાક્યાર્થે નયસ્ય કર્તૃભૂતસ્યૈકદેશવિશિષ્ટોઽર્થો વિષયો મતઃ, અસ્મિન્સ્તુ વાક્યાર્થે નયસ્ય સંબન્ધી વિષયો નીતિવિદાં કર્તૃભૂતાનામેવંવિધોઽભિપ્રેત ઇતિ સ્પષ્ટો વાક્યાર્થભેદઃ ।

२२४. अथवा स्वदर्शनान्तःपातिनः प्रति अनेनैव गोचरकथनेनोपलक्षणत्वाल्लक्षणादीन्यपि लक्षयति । तत्र प्रमाणप्रतिपन्नार्थकदेशपरामर्शो नय इति लक्षणम्, सर्वनयविशेषानुयायित्वात्पररूपव्यावर्तनक्षमत्वाच्चास्य । संख्यया^{१६५} पुनरनन्ता इति, अनन्तधर्मत्वाद्वस्तुनः, तदेकदेशधर्मपर्यायावसिताभिप्रायाणां च नयत्वात्, तथापि चिरंतनाचार्यैः सर्वसंग्राहिसत्ताभिप्रायपरिकल्पनाद्वारेण सप्त नयाः प्रतिपादिताः । तद्यथा- नैगमसंग्रहव्यवहार-जुसूत्रशब्दसमभिरुद्धैवंभूता नयाः इति । अतोऽस्माभिरपि ते एव वर्ण्यन्ते । कथमेते सर्वाभिप्रायसंग्राहकाः इति चेत्, उच्यते । अभिप्रायस्तावदर्थद्वारेण शब्दद्वारेण वा प्रवर्तेत,

○—न्यायरश्मि—○

○ (२२४) नयनुं लक्षाष्टा, संप्र्या वगरेनुं प्रतिपादन ○

અથવા ભલે પરદર્શનકારોને નયસ્વરૂપ ધર્મી અસિદ્ધ હોય, પરંતુ સ્વદર્શનવાળાને તો નયરૂપ ધર્મી સિદ્ધ છે, તેથી તેના વિષયનું પ્રતિપાદન કરવા દ્વારા ઉપલક્ષણથી લક્ષણ, સંખ્યા, ફળ વગેરેને પણ અહીં જણાવે છે.

લક્ષણ:- અસાધારણ ધર્મ લક્ષણ બને છે. તેથી પ્રમાણ દ્વારા જણાવેલ અનંતધર્માત્મક વસ્તુના એક દેશની વિચારણા જે કરે તે નય કહેવાય છે. આ લક્ષણ થયું, કારણ કે આ લક્ષણ જેટલા પણ નયો છે તેમાં અનુગત રૂપે રહેનાર છે તેથી અવ્યાપ્તિ નથી તથા પ્રમાણમાં રહેતું નથી, એટલે પરરૂપથી વ્યાવૃત્ત હોવાના કારણે અતિવ્યાપ્તિ પણ આવતી નથી. માટે આ નયનું લક્ષણ નિર્દુષ્ટ છે.

સંખ્યા:- આ નયોની સંખ્યા અનંતી છે. વસ્તુ અનંતધર્માત્મક છે અને એક-એક ધર્મને જણાવનાર નય કહેવાય છે. તેથી આ સંખ્યા યોગ્ય જ છે. પૂર્વાચાર્યોએ પણ કહ્યું છે કે:-

जावइया वयणपहा, तावइया चेव हुंति नयवाया ।

जावइया नयबाया, तावइया चैव हुंति परसमया ।।

છતાં પણ પૂર્વાચાર્યો વડે સર્વ અભિપ્રાયોને સંગ્રહ કરનારા અભિપ્રાયોની અપેક્ષાએ સાત નયોનું પ્રતિપાદન કરાયું છે. તે આ પ્રમાણે:- નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત. પૂર્વાચાર્યોએ આ પ્રમાણે સાત નયોનું પ્રતિપાદન કરેલ હોવાથી ટીકાકાર મહર્ષિ પણ તે જ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે.

શંકા:- વસ્તુના અંશને ગ્રહણ કરનારા અભિપ્રાયો તો અનંતા છે, તો પછી સર્વનો સંગ્રહ સાતમાં કેવી રીતે થઈ જાય ?

० शास्त्रसंलोक ०

(165) "नयाश्चानन्ता, अनन्तधर्मत्वाद् वस्तुनः, तदेकधर्मपर्यवसितानां वक्तुरभिप्रायाणां नयत्वात्। तथा च वृद्धा, जावइआ वयणपहा तावइया चेव हुति नयवाया इति। तथापि धिरन्तनाचार्यैः सर्वसंप्राहिस्प्ताभिप्रायपरिकल्पनाद्वारेण सप्त नयाः प्रतिपादिताः।ये च शब्दविचारचतुरास्ते शब्दादिनयत्रये इति। - स्या. मं. का. २८, पृ. २७४।

ગત્યન્તરાભાવાત્, અર્થશ્ચ ^{૧૮}સામાન્યરૂપો ^{૧૯}વિશેષરૂપો વા, શબ્દોઽપિ ^{૨૦}રૂઢિતો ^{૨૧}વ્યુત્પત્તિતશ્ચ, વ્યુત્પત્તિરપિ ^{૨૨}સામાન્યનિમિત્તપ્રયુક્તા ^{૨૩}તત્કાલભાવિનિમિત્તપ્રયુક્તા વા સ્યાત્ ।

૨૨૫. તત્ર યે કેચનાર્થનિરૂપણપ્રવણાઃ પ્રમાત્રભિપ્રાયસ્તે સર્વેઽપ્યાદ્યે નયચતુષ્ટયેઽન્તર્ભવન્તિ, તત્રાપિ યે પરસ્પરવિશકલિતૌ સામાન્યવિશેષાવિચ્છન્તિ ^{૨૨૬}તત્સમુદાયરૂપો નૈગમઃ । યે પુનઃ કેવલં સામાન્યં વાચ્છન્તિ તત્સમૂહસંપાદ્યઃ સંગ્રહઃ । યે પુનરનપેક્ષિતશાસ્ત્રીયસામાન્યવિશેષં લોકવ્યવહારમવતરન્તં ઘટાદિકં પદાર્થમભિપ્રેયન્તિ તન્નિચયજન્યો વ્યવહારઃ । યે સૌગતાસ્તુ ક્ષણક્ષયિણઃ પરમાણુલક્ષણા વિશેષાઃ સત્યા इति मन्यन्ते, તત્સંઘાતઘટિત ઋજુસૂત્ર इति । તથા

○ ન્યાયરશ્મિ ○

સમાધાન:- કોઈપણ વ્યક્તિનો કોઈપણ અભિપ્રાય પ્રગટ થાય, તો તે કાં તો અર્થને આશ્રયીને થાય અથવા શબ્દને આશ્રયીને થાય. અભિપ્રાય પ્રગટ કરવાનો આ બે સિવાય ત્રીજો કોઈ ઉપાય નથી. તેમાં અર્થ કાં તો સામાન્ય સ્વરૂપવાળો હોય અથવા તો વિશેષ સ્વરૂપવાળો હોય, અને શબ્દ કાં તો વ્યુત્પત્તિથી પ્રવૃત્ત થાય અથવા રૂઢિથી પ્રવૃત્ત થાય. વ્યુત્પત્તિ પણ સામાન્યનિમિત્તથી પ્રવૃત્ત થાય અથવા તત્કાળભાવી નિમિત્તથી પ્રવૃત્ત થાય.

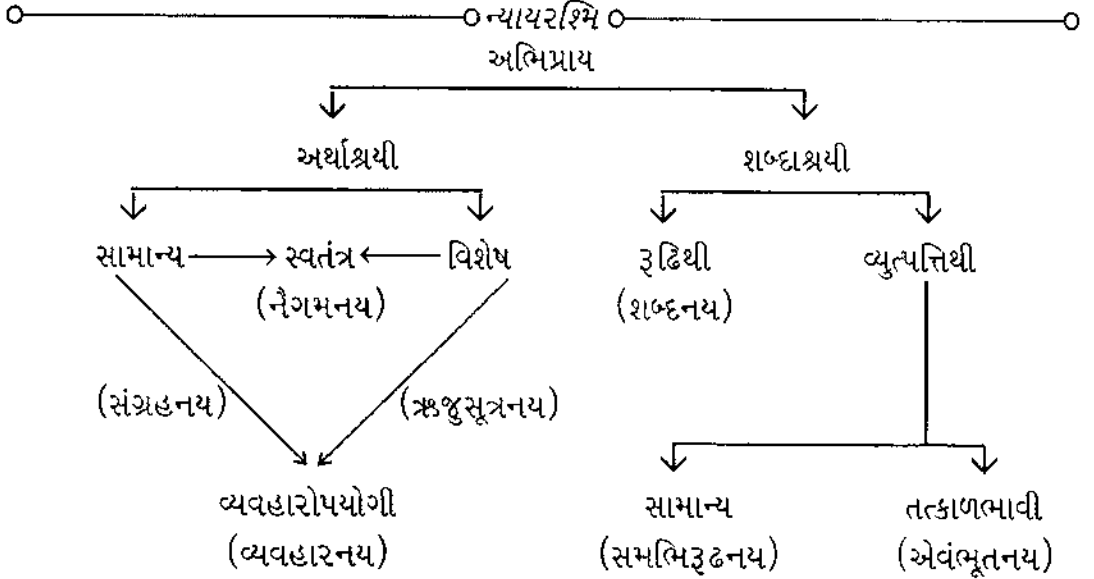
(૨૨૫) અભિપ્રાયના નિમિત્તો આટલા જ છે. તેથી જે નયો અર્થની પ્રરૂપણા કરવામાં નિપુણ છે તે સર્વનયોનો અંતર્ભાવ પહેલા ચાર નયોમાં થઈ જાય છે. તે આ પ્રમાણે:- જેઓ પરસ્પર ભિન્ન એવા સામાન્ય-વિશેષને સ્વીકાર કરે છે, તેઓનો સમુદાય તે નૈગમનયમાં અંતર્ભાવ થાય. જેઓ માત્ર સામાન્યને સ્વીકાર કરે છે, તેઓના સમૂહથી સંગ્રહનય બને છે. જેઓ શાસ્ત્રીય એવા સામાન્ય-વિશેષની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, લોક વ્યવહારમાં ઉપયોગી એવા ઘટાદિ પદાર્થોને સ્વીકાર કરે છે, તેઓના સમૂહથી વ્યવહારનય નિષ્પન્ન થાય છે. જે બૌદ્ધદર્શનવાળા, ક્ષણમાં નાશ પામનારા, પરમાણુ સ્વરૂપ વિશેષોને જ સાચા માને છે તેના સમૂહથી યુક્ત ઋજુસૂત્રનય છે. તથા જે મીમાંસક વગેરે રૂઢિથી શબ્દની પ્રવૃત્તિ સ્વીકારે છે, તેઓના સમૂહથી શબ્દનયની ઉત્પત્તિ છે. જે વ્યુત્પત્તિ દ્વારા જ શબ્દની પ્રવૃત્તિ માને છે, અન્ય દ્વારા સ્વીકાર કરતા નથી, તેઓથી જન્ય સમભિરૂઢનય છે, વળી જેઓ વર્તમાનકાળમાં રહેનારા વ્યુત્પત્તિ નિમિત્તને આશ્રયીને શબ્દોની પ્રવૃત્તિ માને છે, પરંતુ અન્ય સ્વરૂપે સ્વીકાર કરતા નથી, તેઓના સમૂહ દ્વારા એવંભૂતનયનું અસ્તિત્વ છે. આ પ્રમાણે આ સંસારમાં વસ્તુને વિષય કરનારા અભિપ્રાયો અથવા વિકલ્પો એવા કોઈપણ નથી જેઓનો અંતર્ભાવ આ સાત નયોમાં ન થતો હોય, માટે આ સાત નયો તે સર્વાભિપ્રાયના સંગ્રાહક છે એમ નિશ્ચિત થાય છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૩૩) તત્સમુદાયરૂપો નૈગમ इति । પૂર્વ હિ યે પરસ્પરવિશકલિતૌ સામાન્યવિશેષાવિચ્છન્તિ इति बहुवचनेन निर्देशे नैगमे इत्येकवचनान्तत्वात् नात्र सुश्लिष्टो वाक्यार्थः स्यादिति तत्समुदायरूप इत्युक्तम् । एवं तत्समूहादिशब्देष्वपि भावनीयम् ।

યે મીમાંસકાઃ રુઢિતઃ શબ્દાનાં પ્રવૃત્તિં વાઙ્છન્તિ તન્નિવહસાધ્યઃ શબ્દ ઇતિ । યે તુ વ્યુત્પત્તિતો ધ્વનીનાં પ્રવૃત્તિં વાઙ્છન્તિ નાન્યથા, તદ્દ્વારજન્યઃ સમભિરુઢ ઇતિ । યે તુ વર્તમાનકાલ-ભાવિવ્યુત્પત્તિનિમિત્તમધિકૃત્ય શબ્દાઃ પ્રવર્તન્તે નાન્યથેતિ મન્યન્તે, તત્સંઘટિતઃ ચલ્ત્વેવંભૂત ઇતિ । તદેવં ન સ કશ્ચન વિકલ્પોઽસ્તિ વસ્તુગોચરો યોઽત્ર નયસપ્તકે નાન્તર્યાતીતિ સર્વાભિપ્રાયસંગ્રાહકા એતે ઇતિ સ્થિતમ્ ।

૨૨૬. સાંપ્રતમેષામેવ પ્રત્યેકં મતમુપવર્ણયામઃ-તત્ર ગમનં ગમઃ પરિચ્છેદ ઇત્યર્થઃ, નિશ્ચિતો ગમઃ નિગમઃ વિવિક્તવસ્તુગ્રહણં, સ એવ પ્રજ્ઞાદેરાકૃતિગણતયા સ્વાર્થિકાણપ્રત્યયવિધાનાદ્ નૈગમઃ¹⁶⁶ ।

○ નૈગમનયનું નિરૂપણ ○

(૨૨૬) હવે અહીં પ્રત્યેકનયના અભિપ્રાયોનું વર્ણન કરાય છે:-

નૈગમનય:- નૈગમનયની વ્યુત્પત્તિને આશ્રયીને વ્યાખ્યા કરતા જણાવે છે કે, ગમ એટલે જાણવું, નિ એટલે નિશ્ચિત. તેથી નિશ્ચિત રૂપે જાણવું, ભિન્ન વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું, તેનું નામ નૈગમનય. અથવા નિગમ્યતે એટલે નિશ્ચિત સ્વરૂપે જે જણાય છે તે નિગમ એટલે પદાર્થો અને તેને આશ્રયીને

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(166) "ધર્મયોર્ધર્મિણો ધર્મધર્મિણોશ્ચ પ્રધાનોપસર્જનભાવેન યદ્વિવક્ષણં સ નૈકગમો નૈગમઃ" - પ્રમાણનય.

૭/૭. "તત્ર સામાન્યવિશેષાદ્યનેકધર્મોપનયનપરોઽધ્યવસાયો નૈગમઃ" - જૈનતર્કભા. । ણેગેહિં માણેહિં

મિણ્ણિત્તિ ણેગમસ્સ ય નિરુત્તી. સેસાણંપિ નયાણં લક્ષણમિણમો સુણહ વોચ્છં. । - અનુયોગ. આ.

નિ. ગા. ૭૭૫, વિશેષા. ગા. ૨૬૮૨. "નિગમેષુ યેઽભિહિતાઃ શબ્દાસ્તેષામર્થઃ શબ્દાર્થપરિજ્ઞાનં ચ

દેશસમગ્રાહી નૈગમઃ" - તત્ત્વાર્થધિ. ભા., તત્ત્વાર્થહરિ., સિદ્ધ. ૧/૩૫. "અભિનિર્વૃત્તાર્થસંકલ્પમાત્રગ્રાહી

નૈગમઃ" - સર્વાર્થસિ. રાજવા. ૧/૩૩ તત્ર સંકલ્પમાત્રસ્ય ગ્રાહકો નૈગમો નયઃ. યદ્વા નૈકં ગમો

યદિ વા, નિગમ્યન્તે નિયતં પરિચ્છિદ્યન્તે ઇતિ નિગમાઃ અર્થારસ્તેષુ ભવોઽભિપ્રાયો નિયતપરિચ્છેદરૂપઃ સ નૈગમ ઇતિ । ¹⁶⁷ અયં હિ સત્તાલક્ષણં મહાસામાન્યમવાન્તરસામાન્યાનિ ચ દ્રવ્યત્વગુણત્વકર્મત્વાદીનિ, ^{૩૩૪} તથાન્ત્યાન્ વિશેષાન્ સકલાસાધારણરૂપલક્ષણાનવાન્તરવિશેષાંશ્ચાપેક્ષયા પરરૂપવ્યાવર્તનક્ષમાન્ સામાન્યાદત્યન્તવિનિર્લુઠિતસ્વરૂપાનભિપ્રૈતિ । તથા હિ કિલ-સંવિત્રિષ્ટાઃ પદાર્થવ્યવસ્થિતયાઃ, ન ચ સામાન્યગ્રાહિણિ વિજ્ઞાને વિશેષાવભાસોઽસ્તિ, અનુવર્તમાનૈકાકારપરામર્શેન તદ્ગ્રહણાદ્, અન્યથા સામાન્યગ્રાહકત્વાયોગાત્, નાપિ વિશેષગ્રહણદક્ષે સંવેદને સામાન્યં ચકાસ્તિ,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

ઉત્પન્ન થતો નિયત પરિચ્છેદ સ્વરૂપ અભિપ્રાય તે નૈગમ. અથવા ન એકઃ ગમઃ યસ્ય સઃ આ વ્યુત્પત્તિને આશ્રયીને જેને જાણવાના અનેક વચન પ્રકાર છે, તેને નૈગમ કહેવાય છે. આ નૈગમનયવાદી સત્તા સ્વરૂપ મહાસામાન્યને, દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, કર્મત્વ વગેરે અવાન્તર સામાન્યોને, બધા કરતા અસાધારણ સ્વરૂપને ધારણ કરતા એવા અંત્યવિશેષોને, તેમ જ પરસ્વરૂપને વ્યાવર્તન કરવા માટે સમર્થ એવા અવાન્તર વિશેષોને, સામાન્યથી અત્યંત ભિન્ન સ્વરૂપવાળા સ્વીકાર કરે છે. તેઓ આ પ્રમાણે પોતાના મતની સ્થાપના કે છે → પદાર્થોની વ્યવસ્થા, નિશ્ચય, જ્ઞાનના આધારે થાય છે અને સામાન્યને ગ્રહણ કરનારા એવા જ્ઞાનમાં વિશેષોનો અવભાસ થતો નથી, કારણ કે અનુગત એકાકારના પરામર્શ વડે સામાન્યનું ગ્રહણ થાય છે. જો એકાકાર પરામર્શ ન હોય તો પછી સામાન્યને ગ્રહણ કરવાપણું રહેશે નહીં. તે જ પ્રમાણે જે જ્ઞાન વિશેષને ગ્રહણ કરવામાં પ્રવણ છે, તેમાં સામાન્યનો અવભાસ ન થઈ શકે, કારણ કે વિશિષ્ટદેશ તથા વિશિષ્ટ અવસ્થાથી યુક્ત એવા પદાર્થને ગ્રહણ કરવા માટે વિશેષ ગ્રાહક જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે, નહીં તો તેને વિશેષગ્રાહક જ્ઞાન કહેવાય જ નહીં. આમ પરસ્પર ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપે પ્રતિભાસિત થતા એવા સામાન્ય-વિશેષને, કોઈપણ રીતે ભેગા કરવા માટે યોગ્ય

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૩૪) તથા અન્ત્યાન્ વિશેષાનિતિ । ઉત્પાદવિનાશયોરન્તે વ્યવસ્થિતત્વાદ્ અન્તાનિ નિત્યદ્રવ્યાણિ તંત્ર ભવાસ્તાન્ । અયમર્થઃ-તુલ્યરૂપરસગન્ધસ્પર્શેષુ પરમાણુષુ નિત્યત્વામૂર્તત્વસર્વગતત્વાદિભિસ્તુલ્યેષુ સર્વાત્મસુ ચાયમસ્માદ્વિલક્ષણ ઇતિ યતો યોગિનાં પ્રત્યયઃ સ પ્રતિપરમાણુ પ્રત્યાત્મ ચ વિશેષ ઇતિ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

યોઽત્ર સ સતાં નૈગમો મતઃ । ધર્મયોઃ ધર્મિણોઃ વાપિ વિવક્ષા ધર્મધર્મિણોઃ । પર્યાયનૈગમાદિભેદેન નવવિધો નૈગમઃ" - તત્ત્વાર્થશ્લો. પૃ. ૨૬૧, નયવિવ. ૩૩, ૩૭, પ્રમેયક. પૃ. ૬૭૬ । સન્મતિ ટી. પૃ. ૩૧૦ । નયચક્ર ગા. ૩૩ । "નૈકૈર્મનૈઃ મહાસત્તાસામાન્યવિશેષવિશેષવિજ્ઞાનૈઃ મિમીતે મિનોતિ વા નૈકમઃ । નિગમેષુ વા અર્થબોધેષુ કુશલો ભવો વા નૈગમઃ । અથવા નૈકે ગમાઃ પન્થાનો યસ્ય સ નૈકગમઃ" - સ્થાનાઙ્ગસૂ. ટી. પૃ. ૩૭૧ । "અન્યોન્યગુણભૂતૈકભેદાભેદપ્રરૂપણાત્ । નૈગમોઽર્થાન્તરત્વોક્તૌ નૈગમાભાસ ઇષ્યેત ।" - લઘી. કા. ૩૧

(167) "તંત્ર નૈગમઃ સત્તાલક્ષણં મહાસામાન્યમ્, અવાન્તરસામાન્યાનિ ચ દ્રવ્યત્વગુણત્વકર્મત્વાદીનિ તથાન્ત્યાન્ વિશેષાન્ સકલાસાધારણરૂપલક્ષણાન્, અવાન્તરવિશેષાંશ્ચાપેક્ષયા પરરૂપવ્યાવર્તનક્ષમાન્ સામાન્યાદત્યન્તવિનિર્લુઠિતસ્વરૂપાનભિપ્રૈતિ ।" - સ્યા. મં. ।

વિશિષ્ટદેશદશાવચ્છિન્નપદાર્થગ્રાહિતયા તત્ત્રવૃત્તેઃ, અન્યથા વિશેષસંવેદનત્વાયોગાત્ । ન ચૈતૌ પરસ્પરવિભિન્નાવપિ પ્રતિભાસમાનો સામાન્યવિશેષૌ કથંચિન્મિશ્રયિતું યુક્તૌ, અતિપ્રસજ્ઞાત્, વિભિન્નપ્રતિભાસિનામપિ નિખિલાર્થાત્મનામૈક્યપ્રાપ્તેઃ ।

૨૨૭. એવં ચ પ્રમાણયતિ-પરસ્પરવિશિષ્ટૌ સામાન્યવિશેષૌ, પાર્થક્યેનોપલબ્ધેઃ, ઇહ યદ્યત્ પાર્થક્યેનોપલબ્ધ્યતે તત્તત્ પરસ્પરવિશિષ્ટં દ્રવ્યમ્, તદ્યથા-દેવદત્તયજ્ઞદત્તાવિતિ, પાર્થક્યેન ચોપલબ્ધ્યતે સામાન્યવિશેષૌ, અતઃ પરસ્પરવિભિન્નાવિતિ । ન સામાન્યાત્ પૃથગ્વિશેષોપલમ્ભ ઇતિ ચેત્, કથં તર્હિ તસ્યોપલમ્ભ ઇતિ વાચ્યમ્, સામાન્યવ્યાપ્તસ્યેતિ ચેત્, ન તર્હિ સ વિશેષોપલમ્ભઃ,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

નથી. જો ભિન્ન રૂપે પ્રતિભાસિત થતી વસ્તુને પણ ભેગી કરાતી હોય, તો પછી ઘટ-પટ વગેરે ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપે પ્રતિભાસિત થતા પદાર્થોમાં પણ ઐક્ય માનવાની આપત્તિ આવશે. તેથી સામાન્ય-વિશેષ તે બન્ને જુદા જ છે.

○ સામાન્ય - વિશેષને ભિન્ન સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણ ○

(૨૨૭) સામાન્ય અને વિશેષના પાર્થક્યને સિદ્ધ કરનારા પ્રમાણની આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ થશે:- સામાન્યવિશેષૌ પરસ્પરવિશિષ્ટૌ પાર્થક્યેનોપલબ્ધેઃ । સામાન્ય - વિશેષ પરસ્પર ભિન્ન છે, કારણ કે પૃથક્ સ્વરૂપે તેમને ઉપલબ્ધિ થાય છે. જે જે વસ્તુની પૃથક્ સ્વરૂપે ઉપલબ્ધિ થાય છે, તે તે પરસ્પર ભિન્ન દ્રવ્યો હોય છે, જેમ કે પૃથક્ રૂપે ઉપલબ્ધ થતાં દેવદત્ત અને યજ્ઞદત્ત. તે પ્રમાણે પૃથક્-પૃથક્ રૂપે સામાન્ય-વિશેષની પણ ઉપલબ્ધિ થાય છે, તેથી તે બન્ને પરસ્પર ભિન્ન છે.

પ્રશ્ન:- તમે કહો છો કે, સામાન્યથી વિશેષ ભિન્ન છે, કારણ કે પૃથક્ રૂપે ઉપલબ્ધિ થાય છે, પરંતુ ઘટ વગેરે પદાર્થોમાં તો સામાન્યથી પૃથક્ રૂપે વિશેષનો ઉપલંભ જ થતો નથી, તેથી તમારો આ હેતુ અસિદ્ધ છે.

ઉત્તર:- સામાન્યથી વિશેષનો જો પૃથક્ સ્વરૂપે ઉપલંભ ન થતો હોય, તો પછી અમે તમને પૂછીએ કે ઘટ વગેરે વિશેષની ઉપલબ્ધિ કેવી રીતે થાય છે ? પૂર્વપક્ષ:- ઘટત્વાદિ સામાન્યથી વ્યાપ્ત સ્વરૂપે જ ઘટ વગેરે વિશેષનો ઉપલંભ થાય છે. ઉત્તરપક્ષ:- તે યોગ્ય નથી, કારણ કે ઘટત્વ વગેરે સામાન્યનું પણ તે જ્ઞાનમાં ગ્રહણ થતું હોવાથી તેને ઘટ વગેરે વિશેષના ઉપલંભ રૂપે કહી શકાય નહીં અને પૃથુબુદ્ધિ આકાર વિશિષ્ટ એવા ઘટ વિશેષનો, તે બોધમાં પૃથક્ સ્વરૂપે ગ્રહણ ન થતું હોવાથી, પ્રમાતા વિશેષ માટે પ્રયુક્ત કરાતા ઘટ વગેરે શબ્દ તથા તેનાથી સાધ્ય વ્યવહારને વિષે પ્રવૃત્તિ કરશે નહીં, પરંતુ તે પ્રકારે તો દેખાતું નથી કે, ઘટ શબ્દ અને તેના વ્યવહારનો અભાવ થઈ જતો હોય, ઉલટાનો તે રીતે જ સર્વજનની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી વિશેષ એવા ઘટ વગેરે શબ્દ અને વ્યવહારની

સામાન્યસ્યાપિ તેન ગ્રહણાત્, તતશ્ચ તેન બોધેન વિવિક્તવિશેષગ્રહણાભાવાત્ તદ્વાચકં ધ્વનિં તત્સાધ્યં ચ વ્યવહારં ન પ્રવર્તયેત્ પ્રમાતા, ન ચૈતદસ્તિ, વિશેષાભિધાનવ્યવહારયોઃ પ્રવૃત્તિર્દર્શનાત્, તસ્માદ્વિશેષમભિલષતા તત્ર ચ વ્યવહારં પ્રવર્તયતા તદ્ગ્રાહકો બોધો વિવિક્તોઽભ્યુપગન્તવ્યઃ । તથા સામાન્યમપિ વિવિક્તાકારતયા સ્વગ્રાહિણિ જ્ઞાને યદિ ન પ્રકાશેત, તદા તદ્ગોચરાભિમતસંવેદનેન વિશેષસ્યાપ્યાકલનાત્ સામાન્યાભિધાનવ્યવહારયોઃ પ્રવૃત્તેરુચ્છેદસ્તથૈવ વક્તવ્યઃ, વિવિક્તસામાન્ય-ગ્રાહિબોધમૂલકત્વાત્^{૩૩૫}તયોઃ, ^{૩૩૬}તદનિષ્ટૌ તયોરપ્યભાવાપત્તેઃ । ન ચ સામાન્યં વિશેષં વા તિરસ્કૃત્ય કેવલસ્ય વિશેષસ્ય સામાન્યસ્ય વામ્યુપગમઃ કર્તું યુક્તઃ, દ્વયોરપિ સ્વગ્રાહિજ્ઞાને પ્રતિભાસમાનતયા વિશેષાભાવાત્ । તસ્માદેતૌ દ્વાવપીતરેતરવિશકલિતાવઙ્ગીકરણાર્હાવિતિ નૈગમઃ ॥

○ ન્યાયરશ્મિ ○

ઈચ્છા રાખનાર વ્યક્તિ વડે, વિશેષને ગ્રહણ કરનારો બોધ ભિન્ન સ્વરૂપવાળો સ્વીકારવો જોઈએ.

તથા સામાન્ય પણ વિશેષથી ભિન્ન રૂપે પોતાને ગ્રહણ કરનાર એવા જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસિત ન થાય, તો પછી તે જેના વિષયરૂપે અભિમત છે, એવા જ્ઞાનમાં વિશેષનો પણ બોધ થતો હોવાના કારણે સામાન્યનું ગ્રહણ જ થશે નહીં. તેથી સામાન્યને આશ્રયીને જે ઘટત્વ વગેરે શબ્દ અને અનુગત વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેનો ઉચ્છેદ થવાની આપત્તિ આવશે, કેમકે પૃથક્ સામાન્યને ગ્રહણ કરનાર બોધના આધારે જ સામાન્ય ઘટત્વ વગેરે શબ્દ તથા વ્યવહાર થાય છે, જો પૃથક્ સામાન્ય ન માનો તો શબ્દ અને વ્યવહારનો પણ અભાવ થશે.

એક-બીજાનો તિરસ્કાર = ઉપેક્ષા કરીને એકલા સામાન્ય અથવા વિશેષને સ્વીકાર કરવું યુક્ત નથી, કારણ કે સામાન્ય-વિશેષ બન્નેનો પોતાને ગ્રહણ કરનાર એવા જ્ઞાનમાં સ્પષ્ટરૂપે પ્રતિભાસ થાય છે. તેથી બન્ને સમાન હોવાથી એકને સ્વીકારવો, અન્યને નહીં આવો પક્ષપાત ન થઈ શકે. માટે બન્ને પૃથક્-પૃથક્ સ્વરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ સ્વીકાર કરવું જોઈએ. આમ નૈગમનયનો અભિપ્રાય છે. નૈગમનયના અભિપ્રાયને સંગૃહીત કરનાર શ્લોકાર્થઃ- નૈગમનય, અભિન્ન જ્ઞાનમાં કારણભૂત એવું સામાન્ય ભિન્ન છે અને ભિન્ન જ્ઞાનમાં હેતુ એવું વિશેષ પણ ભિન્ન છે, એમ માને છે.

इति नैगम नय

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૩૫) તયોરિતિ । ઉભયત્રાપિ સામાન્યાભિધાનવ્યવહારયોઃ । (૩૩૬) તદનિષ્ટાવિતિ । કેવલસામાન્યગ્રાહિબોધાનિષ્ટૌ । અત્ર નૈગમાભિપ્રાયસંગ્રહશ્લોકઃ-

अन्यदेव हि सामान्यमभिन्नज्ञानकारणम् ।

विशेषोऽप्यन्य एवेति मन्यते नैगमो नयः ॥

૨૨૮. અધુના સંગ્રહાભિપ્રાયો વર્ણ્યતે । તત્ર^{૧૬૮} સંગૃહ્ણાતિ અશેષવિશેષતિરોધાનદ્વારેણ
^{૩૩૭}સામાન્યરૂપતયા જગદાદત્તે ઇતિ સંગ્રહઃ । અયં હિ મન્યતે-ભાવલક્ષણસામાન્યાદ્
 'વ્યતિરિચ્યમાનમૂર્તયો વા વિશેષાઃ પરિકલ્પ્યેરન્, 'અવ્યતિરિચ્યમાનમૂર્તયો વા, ગત્યન્તરાભાવાત્ ।
 'તત્ર યદ્યાદ્યઃ પક્ષઃ, તદા નિઃસ્વભાવતાં તે સ્વીકૃર્યુઃ, ભાવવ્યતિરેકિત્વાત્, ગગનકુસુમાદિવત્ ।
 'અથ દ્વિતીયઃ કલ્પઃ, તર્હિ ભાવમાત્રમાપદ્યન્તે । તથા હિ-ભાવમાત્રં વિશેષાઃ । તદવ્યતિરિક્તત્વાદ્,
 ઇહ યદ્યતોઽવ્યતિરિક્તં તત્તદેવ ભવતિ, તદ્યથા ભાવસ્યૈવ સ્વરૂપમ્, અવ્યતિરેકિણશ્ચ વિશેષાઃ,

○ સંગ્રહનયનું નિરૂપણ ○

(૨૨૮) નૈગમનયના અભિપ્રાયને જણાવ્યા બાદ હવે સંગ્રહનયને જણાવાય છે → બધા વિશેષોને ઢાંકી દઈને, તેની ઉપેક્ષા કરીને, સામાન્ય સ્વરૂપે સંપૂર્ણ જગતને જે ગ્રહણ કરે છે, તેને સંગ્રહ કહેવાય છે. સંગ્રહવાદી પોતાના સિદ્ધાન્તની સ્થાપના આ પ્રમાણે કરે છે કે, 'સર્વે એકમ્, સદવિશેષાત્ । આ સંપૂર્ણ જગત એક છે, કારણ કે સત્ સ્વરૂપે બધું સમાન છે. તે આ તર્ક દ્વારા એકત્વ સ્વીકાર કરે છે. અસ્તિત્વ સ્વરૂપ જે સામાન્ય છે, તેનાથી વિશેષો શું (૧) ભિન્ન છે કે, (૨) અભિન્ન છે ? આ ભિન્ન અથવા અભિન્ન સિવાય કોઈ ત્રીજો વિકલ્પ શક્ય નથી. જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે કે, અસ્તિત્વ સ્વરૂપ સામાન્યથી વિશેષો ભિન્ન છે, તો પછી આ વિશેષોને નિઃસ્વભાવ સ્વીકાર કરવા પડશે, જેમ આકાશ પુષ્પ વગેરેમાં અસ્તિત્વ સ્વરૂપ સત્તા ન હોવાથી તેનું અસ્તિત્વ નથી, તે જ પ્રમાણે ભાવ સ્વરૂપ સત્તાથી ભિન્ન હોવાના કારણે વિશેષોનું પણ અસ્તિત્વ ઘટશે નહીં. તેથી પ્રથમ પક્ષ યુક્ત નથી.

જો સામાન્યથી વિશેષો અભિન્ન છે એમ બીજો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે, તો તો પછી ભાવ સ્વરૂપ સામાન્યનું જ અસ્તિત્વ રહેશે, નહીં કે વિશેષોનું, કારણ કે આ લોકમાં જે વસ્તુ જેનાથી અભિન્ન હોય, તે વસ્તુ તદ્દસ્વરૂપ જ હોય છે. તેનું ભિન્ન અસ્તિત્વ હોતું નથી, જેમ કે ભાવનું પોતાનું સ્વરૂપ. વિશેષો ભાવ સ્વરૂપ સામાન્યથી અભિન્ન છે તેથી તે ભાવરૂપ જ છે. ભાવથી ભિન્ન તેનું કોઈ અસ્તિત્વ નથી.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૩૭) સામાન્યરૂપતયા જગદાદત્તે ઇતિ । સર્વમેકમ્, સદવિશેષાદિતિ હિ તત્તિસિદ્ધાન્તઃ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(168) "સંગ્રહિય પિંડિઅથં સંગ્રહવયણં સમાસઓ બિંતિ ।" - અનુયોગ., આ. નિ. ગા. ૭૫૬, વિશેષા. ગા. ૨૬૧૧ । "અર્થાનાં સર્વેકદેશસંગ્રહણં સંગ્રહઃ । આહ ચ, યત્સંગૃહીતવચનં સામાન્યે દેશતોઽથ ચ વિશેષે । તત્સંગ્રહનયનિયતં જ્ઞાનં વિદ્યાત્રયવિધિજ્ઞઃ । તત્ત્વાર્થ. ભા. હરિ. સિદ્ધ. ૧/૩૫ ।" "શુદ્ધં દ્રવ્યમભિપ્રેતિ સન્માત્રં સંગ્રહઃ પરઃ । સ ચાશેષવિશેષેષુ સદૌદાસીન્યભાગિહ ।" - તત્ત્વાર્થશ્લો. પૃ. ૭૦, નયવિવ. શ્લો. ૬૭, પ્રમેયક. પૃ. ૬૭૭ । "શુદ્ધં દ્રવ્યં સમાશ્રિત્ય સંગ્રહસ્તદ્શુદ્ધિતઃ" - સન્મતિ. ટી. પૃ. ૨૭૨, ૩૧૧ । "સામાન્યમાત્રગ્રાહી પરામર્શઃ સદ્ગ્રહઃ" - પ્રમાણનય. ૭/૧૩, સ્યા. મં., જૈનતર્કભા. । "શુદ્ધં દ્રવ્યમભિપ્રેતિ સંગ્રહઃ તદભેદતઃ । ભેદાનાં નાસદાત્મૈકોઽપ્યસ્તિ ભેદો વિરોધતઃ ।" લઘી. કા. ૩૨ ।

અતસ્તદ્ભૂપા એવ । નનુ ચ યદિ ભાવમાત્રમેવ તત્ત્વં તદા તસ્ય સર્વત્રાવિશેષાદ્ ય એતે પ્રતિપ્રાણિ પ્રસિદ્ધાઃ સ્તમ્ભેભકુમ્ભામ્બોરુહાદિવિશિષ્ટવસ્તુસાધ્યા વ્યવહારિણસ્તે સર્વેઽપિ પ્રલયમાપદ્યેરન્, અતો વિશેષા અપિ વિવિક્તવ્યવહારહેતવોઽભ્યુપગન્તવ્યાઃ । નૈતદસ્તિ, વ્યવહારસ્યાપ્યનાદ્યવિદ્યાબલ- પ્રવર્તિતત્ત્વાત્, તેન પારમાર્થિકપ્રમાણપ્રતિષ્ઠિતતત્ત્વપ્રતિબન્ધાભાવાત્ ।

૨૨૯. કિં ચ વિશેષાગ્રહો વિશેષેણ ત્યાજ્યઃ, વિશેષવ્યવસ્થાપકપ્રમાણાભાવાત્ । તથા હિ- ભેદરૂપા વિશેષાઃ, ન ચ કિંચિત્પ્રમાણં ભેદમવગાહતે, ^{૧૩૩૮}પ્રત્યક્ષં હિ તાવદ્ભાવસંપાદિતસત્તાકં તમેવ સાક્ષાત્કર્તું યુક્તં નાભાવમ્, તસ્ય સકલશક્તિવિરહરૂપતયા તદુત્પાદને વ્યાપારાભાવાત્,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

શંકા:- જો તમે કહ્યું તે મુજબ સત્તા માત્ર જ તત્ત્વ છે એમ સ્વીકારવામાં આવે, તો સત્તા સર્વત્ર સમાન રૂપે રહેલ હોવાથી, સર્વ પ્રાણીઓને થાંભલો, હાથી, ઘોડો, ઘટ, કમળ વગેરે વિશિષ્ટ વસ્તુઓ દ્વારા થતો પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર ઉચ્છેદ થવાની આપત્તિ આવશે, પરંતુ સ્પષ્ટરૂપે અનુભવ થતાં આ વ્યવહારનો લોપ કરવો યોગ્ય નથી, માટે તેના કારણભૂત એવા વિશેષોને તમારે સ્વીકારવા જ જોઈએ.

○ અવિદ્યા દ્વારા જગત વ્યવહાર સિદ્ધિ ○

સમાધાન:- આ તમારા વડે કરાયેલા શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે આ જગતનો જેટલો પણ વ્યવહાર ચાલે છે તે સર્વ અનાદિકાલીન અવિદ્યા(કુવાસના)ના પ્રભાવથી ચાલે છે. તેથી અવિદ્યાથી પ્રવર્તતો એવો વ્યવહાર, પારમાર્થિક, પ્રમાણથી નિશ્ચિત થયેલા એવા સત્તા તત્ત્વને પ્રતિબંધ (ખંડન) કરી શકે નહીં.

(૨૨૮) વળી તમારો આ વિશેષ પદાર્થનો આગ્રહ તે વિશેષથી છોડવા યોગ્ય છે, કેમ કે વિશેષને સિદ્ધ કરનાર કોઈપણ પ્રમાણ વિદ્યમાન નથી. તે આ પ્રમાણ:- વિશેષો તે ભેદ સ્વરૂપ છે. ભેદ એટલે કે અન્ય પદાર્થથી વ્યાવૃત્તપણું, અન્યનો અભાવ. આ ભેદને ગ્રહણ કરવા માટે કોઈ પણ પ્રમાણ પ્રવૃત્તિ કરી શકતું નથી. ભેદને ગ્રહણ કરવા માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી, કારણ કે વિદ્યમાન પદાર્થથી તે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પ્રત્યક્ષ ભાવ પદાર્થને જ સાક્ષાત્કાર કરવા માટે સમર્થ છે, પરંતુ અભાવને સાક્ષાત્કાર કરવા નહીં, કહ્યું છે કે:-

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૩૮) પ્રત્યક્ષં હીતિ । યદાહુસ્તદ્વાદિન:-

આહુર્વિદ્યાત્ પ્રત્યક્ષં ન નિષેદ્ધ વિપરિચિતઃ ।

નૈકત્વ આગમસ્તેન પ્રત્યક્ષેણ પ્રબાધ્યતે ।।

સંગ્રહશ્લોક:-

સદ્ભૂપતાનતિક્રાન્તસ્વસ્વભાવમિદં જગત્ ।

સત્તારૂપતયા સર્વં સંગૃહ્ણન્ સંગ્રહો મતઃ ।

અનુત્પાદકસ્ય ચ સાક્ષાત્કરણે સર્વસાક્ષાત્કરણપ્રસજ્ઞાત્, તથા ચ વિશેષાભાવાત્ સર્વો દ્રષ્ટા સર્વદર્શી સ્યાત્, અનિષ્ટં ચૈતદ્ ભવતામ્, તસ્માદ્ ભાવગ્રાહકમેવ તદેષ્ટવ્યમ્ । સ ચ ભાવઃ સર્વત્રાવિશિષ્ટ ઇતિ તથૈવ તેન ગ્રાહ્યઃ, તદુત્તરકાલભાવી પુનર્વિકલ્પો 'ઘટોઽયં પટાદિર્ન ભવતિ' ઇત્યેવમાકારો વ્યવહારં રચયન્ અવિદ્યામૂલત્વાન્ન પ્રમાણમ્, તન્ન પ્રત્યક્ષાદ્વિશેષાવગતિઃ । નાપ્યનુમાનાદેઃ, પ્રત્યક્ષમૂલકત્વાચ્છેષપ્રમાણવર્ગસ્ય, તસ્માત્ સામાન્યમેવ પરમાર્થો ન વિશેષા ઇતિ સંગ્રહઃ ॥

○ ન્યાયરશ્મિ ○

આહુર્વિધાતૃ પ્રત્યક્ષં ન નિષેદ્ધ વિપરિચિત્તઃ ।
નૈકત્વ આગમસ્તેન પ્રત્યક્ષેણ પ્રબાધ્યતે ॥

અભાવ સકલશક્તિથી રહિત સ્વરૂપવાળો હોવાના કારણે, પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિમાં તેનો વ્યાપાર સંભવી શકતો નથી. જે પદાર્થ પ્રત્યક્ષનો ઉત્પાદક ન હોય અને તેનો પણ જો સાક્ષાત્કાર માનવામાં આવે, તો પછી સર્વપદાર્થનો સાક્ષાત્કાર માનવાની આપત્તિ આવશે. અને આ પરિસ્થિતિ હોય તો બધે સમાનતા હોવાથી બધા દૃષ્ટા સર્વદર્શી થઈ જશે. આ તો આપને અનિષ્ટ છે. તેથી પ્રત્યક્ષ તે ભાવ પદાર્થને જ ગ્રહણ કરનાર છે, એમ માનવું જોઈએ. તે ભાવ = અસ્તિત્વ, સત્તા સર્વ ઠેકાણે સમાન રૂપે રહેલ હોવાથી તેનું ગ્રહણ પણ પ્રત્યક્ષ દ્વારા અવિશિષ્ટ સ્વરૂપે જ થવું જોઈએ. અવિશિષ્ટ સ્વરૂપે સત્તા ગ્રહણ થયા બાદ તેના ઉત્તરકાળે જે આ વિકલ્પ થાય છે કે, 'આ ઘટ છે, પટ વગેરે નથી' તે વ્યવહારની રચના કરે છે, પરંતુ અવિદ્યામૂલક હોવાના કારણે તે પ્રમાણભૂત નથી. તેથી પ્રત્યક્ષદ્વારા વિશેષોનો બોધ થઈ શકતો નથી.

અનુમાનાદિ પ્રમાણો દ્વારા વિશેષનો બોધ શક્ય નથી, કારણ કે અન્ય સર્વ પ્રમાણોનું મૂળ = ઉત્પત્તિ સ્થાન પ્રત્યક્ષ જ છે. હવે જો પ્રત્યક્ષ વડે વિશેષોનું ગ્રહણ ન થતું હોય, તો પછી અન્ય પ્રમાણો દ્વારા વિશેષોનું ગ્રહણ ક્યાંથી થઈ શકે ? મૂળ જ ન હોય તો શાખા-પ્રશાખા ક્યાંથી આવે ? માટે વિશેષો કોઈપણ પ્રમાણ દ્વારા ગૃહીત થતાં ન હોવાના કારણે, અપ્રમાણિક તેમનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી શકાતું નથી. તેથી સામાન્ય જ પારમાર્થિક પદાર્થ છે. વિશેષો માત્ર અવિદ્યામૂલક છે, એમ સંગ્રહનયવાદીની માન્યતા છે. સંગ્રહનયના અભિપ્રાયને સંગૃહીત કરનારો શ્લોકાર્થ :- “સત્ રૂપતાને ત્યાગ કર્યા વિના આખું જગત સ્વસ્વભાવમાં રહેલું છે. સર્વપદાર્થનો સત્તાસામાન્યરૂપે સંગ્રહ કરતો નય સંગ્રહનય કહેવાય છે.”

૨૩૦. સાંપ્રતં વ્યવહારમતમુચ્યતે-તત્ર^{૧૬૯} વ્યવહરણં વ્યવહિયતે વાનેન લૌકિકૈરભિપ્રાયેણેતિ વ્યવહારઃ । અયં તુ મન્યતે^{૩૩૯} યથાલોકગ્રાહમેવ^{૧૭૦} વસ્ત્વસ્તુ, કિમનયાદૃષ્ટાવ્યવહિયમાણ-વસ્તુપરિકલ્પનકષ્ટપિષ્ટિકયા ? યદેવ ચ લોકવ્યવહારપથમવતરતિ તસ્યાનુગ્રાહકં પ્રમાણમુપલભ્યતે,

○ વ્યવહારનયની વક્તવ્યતા ○

(૨૩૦) સંગ્રહનયનો અભિપ્રાય જણાવ્યા બાદ હવે વ્યવહારનયનો અભિપ્રાય જણાવાય છે:- વ્યવહરણં વ્યવહારઃ આ વ્યુત્પત્તિને આશ્રયીને વ્યવહાર કરવો અથવા લૌકિકો વડે જે અભિપ્રાયથી જગતમાં વ્યવહાર કરાય છે, તેને વ્યવહારનય કહેવાય છે. આ નય આ પ્રમાણે માને છે કે, લોકમાં વસ્તુ જેવી રીતે ગ્રહણ કરાય તે વસ્તુને તે સ્વરૂપ જ સ્વીકારવી જોઈએ. જે પરમાણુ વગેરે પદાર્થો દેખાતા નથી, અથવા તો સામાન્ય વગેરે વસ્તુ, કે જેના વડે વ્યવહાર થતો નથી, તેવી વસ્તુની કલ્પના કરવા દ્વારા પોતાની જાતને કષ્ટ શું કરવા આપો છો ? જે વસ્તુ લોકવ્યવહારમાં આવે છે, તે જ પદાર્થને ગ્રહણ કરનાર પ્રમાણપ્રાપ્ત થાય છે. અન્યવસ્તુને ગ્રહણ કરવા માટે પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ પણ થતી નથી. સંગ્રહનયને અભિમત અનાદિકાલીન, કદી નાશ ન થનારું એવું સામાન્ય, પ્રમાણના વિષય રૂપે થઈ શકતું નથી, કારણ કે તેવા સામાન્યનો અનુભવ કોઈને પણ થતો નથી તથા તેવા સામાન્યને

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ○

(૩૩૯) યથાલોકગ્રાહમિતિ । ગ્રાહયતીતિ ગ્રાહોઽભિપ્રાયઃ, પચાદ્યચ્, લોકાભિપ્રાયવિશેષઃ, તસ્યાનતિક્રમેણેતિ ।

સંગ્રહશ્લોકઃ-

વ્યવહારસ્તુ તામેવ પ્રતિવસ્તુવ્યવસ્થિતામ્ ।

તથૈવ દૃશ્યમાનત્વાદ્ વ્યવહારયતિ દેહિનઃ ॥

તામિતિ સત્તારૂપતામ્ । શેષં સુગમમ્ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક○

(169) "વચ્ચઙ્ વિણિચ્છિઅત્થં વ્યવહારો સબ્બદવ્વેસુ" - અનુયોગ., આ.નિ. ગા. ૭૫૬, વિશેષા. ૨૭૦૮, "લૌકિકસમ ઉપચારપ્રાયો વિસ્તૃતાર્થો વ્યવહારઃ" - તત્ત્વાર્થ. મા. હરિ. સિદ્ધે. ૧/૩૫। "સંગ્રહનયાક્ષિપ્તાનામર્થાનાં વિધિપૂર્વકમવહરણં વ્યવહારઃ" - સર્વાર્થસિ. રાજવા. ૧/૩૩। "સંગ્રહેણ ગોચરીકૃતાનામર્થાનાં વિધિપૂર્વકમવહરણં યેનાભિસન્ધિના ક્રિયતે સ વ્યવહારઃ" - પ્રમાણનય. ૭/૨૩, જૈનતર્કમા. સ્યા.મં., પ્રમેયક. પૃ. ૬૭૮, સન્મતિ. ટી. પૃ. ૩૧૦, તત્ત્વાર્થશ્લો. પૃ. ૨૭૧। "વ્યવહારવિસંવાદી નયઃ...." લઘી. કા. ૪૨।

(170) "યથાલોકગ્રાહમેવ વસ્તુ અસ્તુ, કિમનયાદૃષ્ટાવ્યવહિયમાણવસ્તુપરિકલ્પનકષ્ટપિષ્ટિકયા। યદેવ ચ લોકવ્યવહારપથમવતરતિ તસ્યૈવાનુગ્રાહકં પ્રમાણમુપલક્ષ્યતે નેતરસ્ય। ન હિ સામાન્યમનાદિનિધનમેકં સંગ્રહાભિમતં પ્રમાણભૂમિઃ.... તત્ર તે વસ્તુરૂપાઃ લોકવ્યવહારોપયોગિનામેવ વસ્તુત્વાત્" - સ્યા. મં. કા. ૨૮।

નેતરસ્ય । ન હિ સામાન્યમનાદિનિધનમેકં સંગ્રહાભિમતં પ્રમાણભૂમિઃ, તથાનુભવાભાવાત્, સર્વસ્ય સર્વદર્શિત્વપ્રસહ્ગાચ્ચ । નાપિ વિશેષાઃ પરમાણુલક્ષણાઃ ક્ષણક્ષયિણઃ પ્રમાણગોચરઃ, તથા પ્રવૃત્તેરભાવાત્ । તસ્માદિદમેવ નિખિલલોકાબાધિતં પ્રમાણપ્રસિદ્ધં કિયત્કાલભાવિસ્થૂરતામા-
ભિપ્રાણમુદકાહરણાદ્યર્થક્રિયાનિર્વતનક્ષમં ઘટાદિકં ચ વસ્તુરૂપં પારમાર્થિકમસ્તુ, પૂર્વોત્તરકાલ-
ભાવિતત્પર્યાયપર્યાલોચના પુનરજ્યાયસી, તત્ર પ્રમાણપ્રસરાભાવાત્, પ્રમાણમન્તરેણ ચ વિચારસ્ય
કર્તુમશક્યત્વાત્, અવસ્તુત્વાચ્ચ તેષાં કિં તદ્ગોચરપર્યાલોચનેન? તથા હિ-પૂર્વોત્તરકાલભાવિનો
દ્રવ્યવિવર્તાઃ ક્ષણક્ષયિપરમાણુલક્ષણા વા વિશેષા ન કંચન લોકવ્યવહારમુપરચયન્તિ, તન્ન તે
વસ્તુરૂપાઃ, લોકવ્યવહારોપયોગિનામેવ વસ્તુત્વાત્ ઇતિ વ્યવહારઃ ।।

૨૩૧. સાંપ્રતં ઋજુસૂત્રાભિપ્રાયઃ કથ્યતે-તત્ર ¹⁷¹ ઋજુપ્રગુણમકુટિલમતીતાનાગત-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જો પ્રમાણના વિષય તરીકે સ્વીકારવામાં આવે, તો પછી તે સર્વત્ર એક સરખું હોવાના કારણે સર્વવ્યક્તિઓ સર્વદર્શી થઈ જવાની આપત્તિ આવે છે. વળી ક્ષણમાં નાશ થવાના સ્વભાવવાળા, પરમાણુ સ્વરૂપ વિશેષો પણ પ્રમાણના વિષયરૂપે થતા નથી, કારણ કે પરમાણુ અતીન્દ્રિય હોવાથી તેના વિષે અર્વાગ્દૃષ્ટિવાળા જીવોની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. તેથી આ લોકમાં અબાધિત, પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ, કેટલાક કાળ સુધી રહેનાર, સ્થૂલતાને ધારણ કરતા, પાણી લાવવું વગેરે અર્થક્રિયાને કરનારા ઘટાદિ પદાર્થોને જ પારમાર્થિક = સાચા સ્વીકારવા જોઈએ, પરંતુ તે ઘટાદિ વસ્તુના પૂર્વોત્તરકાળભાવી પર્યાયોને વિષે વિચારણા કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે પૂર્વોત્તર કાળભાવી પર્યાયોને વિષે પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી અને પ્રમાણ વિના વસ્તુ વિષયક વિચારણા પણ થઈ શકતી નથી. વળી આ પૂર્વોત્તરકાળ-ભાવી પર્યાયો આકાશપુષ્પ વગેરેની જેમ અવસ્તુ = અસત્ છે તો પછી તેવા પદાર્થ અંગે વિચારણા કરવાથી શું ફાયદો થવાનો? વ્યવહારનયવાદીઓ જ કહે છે કે પૂર્વોત્તરકાળભાવી દ્રવ્યના પર્યાયો અથવા ક્ષણમાં નાશ પામવાના સ્વભાવવાળા પરમાણુ સ્વરૂપ વિશેષો, કોઈપણ લોક વ્યવહારને વિષે ઉપયોગી ન હોવાથી અવસ્તુ છે. જે લોકવ્યવહારમાં ઉપયોગી હોય તે જ વસ્તુ છે માટે ઘટાદિ જ પારમાર્થિક સત્ પદાર્થો છે, તેમ જાણવું જોઈએ. વ્યવહારનયવાદી મતનો સંગ્રહ શ્લોકાર્થ:- સત્તાસામાન્ય જેવા અને પ્રત્યેક વસ્તુમાં રહેલા એવા અવાન્તર ઘટવાદિ સામાન્યથી યુક્ત પદાર્થો માટે જ વ્યવહારનય લોકોને પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, કેમકે લોકમાં પ્રતીતિ પણ તેવી જ થાય છે.

○ (૨૩૧) ઋજુસૂત્રનયનું નિરૂપણ ○

વ્યવહારનયની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થયા બાદ હવે ઋજુસૂત્રનયનું સ્વરૂપ જણાવે છે:- ઋજુ એટલે સરળ, કુટિલતાથી રહિત, અતીત અને અનાગત સ્વરૂપ વક્તાના ત્યાગ પૂર્વક, વર્તમાન ક્ષણમાં

○ શાસ્ત્રસંલોક○

(171) "ઋજુ વર્તમાનક્ષણસ્થાયિ પર્યાયમાત્રં પ્રાધાન્યતઃ સૂત્રયત્રભિપ્રાય ઋજુસૂત્રઃ" - પ્રમાણનય. ૭/૨૧.

જૈનતર્કભા.। "પચ્ચુષ્પત્રગ્ગાહી ઉજ્જુસુઓ ણયવિહી મુણેઅવ્વો।" - અનુયોગ., આ.નિ. ગા. ૭૫૭.

વક્રપરિત્યાગાદ્વર્તમાનક્ષણવિવર્તિ વસ્તુનો રૂપં સૂત્રયતિ નિષ્કલ્પિતં દર્શયતીતિ ઋજુસૂત્રઃ । તથા હિ-¹⁷² અસ્યાભિપ્રાયઃ- અતીતસ્ય વિનષ્ટત્વાત્ અનાગતસ્યાલબ્ધાત્મલાભત્વાત્ સ્વરવિષાણાદિભ્યોઽવિશિષ્યમાણતયા સકલશક્તિવિરહરૂપત્વાન્નાર્થક્રિયાનિર્વર્તનક્ષમત્વમ્, અર્થક્રિયાક્ષમં ચ વસ્તુ, તદભાવાન્ન તયોર્વસ્તુત્વમિતિ, વર્તમાનક્ષણાલિङ્ગિતં ચ પુનર્વસ્તુરૂપં સમસ્તાર્થક્રિયાસુ વ્યાપ્રિયતે ઇતિ તદેવ પારમાર્થિકમ્ । તદપિ ચ નિરંશમભ્યુપગન્તવ્યમ્, અંશવ્યાપ્તેર્યુક્તિરિત્કત્વાદ્, એકસ્યાનેકસ્વભાવતામન્તરેણાનેકસ્વાવયવવ્યાપનાયોગાત્ । અનેકસ્વભાવતૈવાસ્ત્વિતિ ચેન્ન વિરોધાઘાતત્વાત્ । તથા હિ-યદ્યેકઃ સ્વભાવઃ કથમેકઃ અનેકશ્ચેત્ કથમેકઃ ? એકાનેકયોઃ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

રહેવાવાળી વસ્તુના સ્વરૂપને જે સૂત્રિત કરે છે, સ્પષ્ટ સ્વરૂપે જણાવે છે, તે ઋજુસૂત્રનય કહેવાય છે. ઋજુસૂત્રનયવાદીનો આ અભિપ્રાય છે:- અતીત વસ્તુ નાશ થઈ ગઈ છે અને ભવિષ્યકાલીન પદાર્થ પોતાનું અસ્તિત્વ હજી સુધી મેળવ્યું નથી. અતીત-અનાગત પદાર્થો ગદેડાના શિંગડાની સમાન જ અસત્ હોવાથી સકલશક્તિથી રહિત છે. જે પદાર્થ સકલશક્તિથી રહિત હોય તે કોઈપણ પ્રકારની અર્થક્રિયા કરવા માટે સમર્થ બની શકતો નથી. અર્થક્રિયા અસમર્થ પદાર્થ વસ્તુ = સત્ સ્વરૂપતાને પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી, કારણ કે અર્થક્રિયા કરવી તે જ સત્ત્વનું લક્ષણ છે, માટે અતીત - અનાગત પદાર્થો વસ્તુસ્વરૂપ થતાં નથી. વળી વર્તમાન ક્ષણથી વિશિષ્ટ એવો પદાર્થ સમસ્ત કાર્યોમાં વ્યાપાર કરતો હોવાથી, તે જ પારમાર્થિક સત્ છે. આ વર્તમાનક્ષણ વિશિષ્ટ વસ્તુ પણ નિરંશ સ્વીકારવી જોઈએ, કારણ કે અંશોમાં રહેવાપણું તે યુક્તિથી રહિત વચન છે, કેમ કે એક જ પદાર્થમાં અનેક સ્વભાવ સ્વીકાર કર્યા વિના અનેક એવા પોતાના અવયવોમાં વૃત્તિ ઘટી શકતી નથી.

શંકા:- નિરંશ એવી વસ્તુને સ્વીકાર કરવા કરતા, અનેક સ્વભાવથી યુક્ત એવી વસ્તુ પોતાના અવયવોમાં રહે છે, એમ માનવામાં શું વાંધો છે ?

સમાધાન:- આમ સ્વીકારવામાં શું વાંધો છે એમ નહીં, પણ ઘણો વાંધો છે. આ એકમાં અનેક સ્વભાવની સ્વીકૃતિ તે વિરોધથી યુક્ત છે. તે આ પ્રમાણે:- જો પદાર્થનો સ્વભાવ એક હોય, તો પછી

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

વિશેષ. ગા. ૨૭૧૮ । "સતાં સામ્પ્રતાનામર્થાનામભિધાનપરિજ્ઞાનમૃજુસૂત્રઃ" - તત્ત્વાર્થ. ભા., હરિ. સિદ્ધ. ૧ । ૩૫ । "ઋજું પ્રગુણં સૂત્રયતિ તન્ત્રયત ઇતિ ઋજુસૂત્રઃ" - સર્વાર્થસિ. ૧ । ૩૩, ધ્રુવલા ટી. પૃ. ૮૬ । "સૂત્રપાતવદ્ ઋજુસૂત્રઃ" ઋજુસૂત્રં ક્ષણધ્વસિ વસ્તુસત્સૂત્રયેદૃજુ । પ્રાધાન્યેન ગુણીભાવાદ્ દ્રવ્યસ્યાનર્પણાત્ સતઃ । - તત્ત્વાર્થશ્લો. પૃ. ૨૭૧, પ્રમેયક. પૃ. ૬૭૮, સન્મતિ. ટી. પૃ. ૩૧૧ । "ઋજુસૂત્રસ્ય પર્યાયઃ પ્રધાનં ચિત્રસંવિદઃ..." - જ્ઞી. કા. ૪૩ ।

(172) "ઋજુસૂત્રઃ પુનરિદં મન્યતે - વર્તમાનક્ષણવિવર્ત્યેવ વસ્તુરૂપમ્ । નાતીતમનાગતં ચ । અતીતસ્ય વિનષ્ટત્વાદ્, અનાગતસ્યાલબ્ધાત્મલાભત્વાત્ સ્વરવિષાણાદિભ્યોઽવિશિષ્યમાણતયા સકલશક્તિવિરહરૂપત્વાત્ નાર્થક્રિયાનિર્વર્તનક્ષમત્વમ્ । તદભાવાચ્ચ ન વસ્તુત્વં ।.... તે એવ સ્વલક્ષણમ્, ન સ્થૂલતાં ધારયત્યારમાર્થિકમિતિ" - સ્યા. મં. ।

પરસ્પરપરિહારેણાવસ્થાનાત્, તસ્માત્ સ્વરૂપનિમગ્નાઃ પરમાણવ એવ પરસ્પરોપસર્પણદ્વારેણ કથંચિન્નિચયરૂપતામાપન્ના નિખિલકાર્યેષુ વ્યાપારભાજ ઇતિ તે એવ સ્વલક્ષણમ્ ન સ્થૂરતાં ધારયત્પારમાર્થિકમિતિ ।

૨૩૨. કિં ચ પ્રમાણતોઽર્થવ્યવસ્થા, ન ચ પ્રમાણં ^{૩૪૦}દેશકાલવ્યાપ્તિગ્રહણે કિંચન પ્રવર્તતે, ^{૩૪૧}સર્વપ્રમાણાનાં વર્તમાનપ્રકાશક્ષમત્વાત્ । તથા હિ-પ્રત્યક્ષં તાવદ્રૂપાલોકમનસ્કાર-ચક્ષુર્લક્ષણકારણચતુષ્ટયાલ્લબ્ધસત્તાકં વર્તમાનક્ષણે એવ પ્રકાશતે, અતીતવત્સર્વત્ક્ષણ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

અનેક કેવી રીતે થઈ શકે ? અને જો અનેક સ્વભાવ હોય, તો એક કેવી રીતે હોઈ શકે ? એક અને અનેક તે બન્ને એક-બીજાને છોડીને રહેનારા તત્ત્વ છે, માટે એકમાં અનેક સ્વભાવ સ્વીકાર ન કરી શકાય. તેથી પોતાના સ્વરૂપમાં જ મગ્ન રહેલા એવા પરમાણુઓ, એક-બીજાની બાજુમાં આવવા દ્વારા કથંચિદ્ સમૂહપણાને પ્રાપ્ત કરેલા, સર્વકાર્યોમાં વ્યાપાર કરે છે, તેથી તે જ સ્વલક્ષણ = પારમાર્થિક પદાર્થ છે, પરંતુ સ્થૂલતાને ધારણ કરવાવાળા પારમાર્થિક પદાર્થો નથી.

○ પ્રમાણ દ્વારા દેશ-કાળ વ્યાપ્તિને ગ્રહણ કરવાનો અભાવ ○

(૨૩૨) વળી બીજું એ કે, પદાર્થની વ્યવસ્થા પ્રમાણ દ્વારા થાય છે અને પ્રમાણ દેશ અને કાળની વ્યાપ્તિને ગ્રહણ કરવા માટે વ્યાપાર કરતો નથી. એક વસ્તુનું અનેક અવયવોમાં રહેવું તેને દેશવ્યાપ્તિ કહેવાય છે, આને જ અન્ય લોકો સ્થૂલપણું કહે છે. તથા એક જ પદાર્થનું અનેક ક્ષણોમાં રહેવું તે કાળવ્યાપ્તિ કહેવાય છે. આના દ્વારા જ સ્થિરપણાનો વ્યવહાર થાય છે. આમાંથી કાળવ્યાપ્તિ અનંતર હોવાના કારણે સંનિહિત હોવાથી, અથવા કોઈપણ રીતે અર્થને જણાવવો છે, તેથી પહેલા તેને દૂષિત કરે છે. - જેટલા પણ પ્રમાણો છે, તે સર્વે વર્તમાન ક્ષણમાં રહેનાર પદાર્થને જ જણાવે છે. આનો તાત્પર્ય આ પ્રમાણે કે, પરિચ્છેદક (જણાવનાર) એવા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની ઉત્પત્તિ, રૂપ, આલોક, મનસ્કાર અને ચક્ષુ આ ચાર કારણો દ્વારા થાય છે. વળી તે વર્તમાન ક્ષણમાં જ રહેલા પદાર્થને પ્રકાશ કરે છે, કારણ કે અતીત અને ભવિષ્યકાલીન પદાર્થો નષ્ટ થયેલા અને ઉત્પન્ન થયેલ ન હોવાથી ત્યાં તેઓનું સંનિધાન જ નથી. જો વિદ્યમાન જ ન હોય તો તેનો પ્રકાશ શી રીતે થઈ શકે ? વળી જે સમયે

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ○

(૩૪૦) દેશકાલવ્યાપ્તિતિ । એકસ્યાનેકાવયવવ્યાપ્તિર્દેશવ્યાપ્તિઃ, એતાવતા સ્થૂરત્વમુક્તમ્, એકસ્યાનેકક્ષણવ્યાપ્તિઃ કાલવ્યાપ્તિઃ, અનેન તુ સ્થિરત્વમભિહિતમ્ । તત્ર કાલવ્યાપ્તેરનન્તરત્વેન સંનિહિતત્વાદ્ યથાકથંચિદર્થપ્રકાશસ્ય વા વિવક્ષિતત્વાત્ । (૩૪૧) સર્વપ્રમાણાનામિત્યાદિના તાવત્ કાલવ્યાપ્તિં દૂષયિતુમારભતે-વર્તમાનપ્રકાશરૂપત્વાદિતિ । વર્તમાનઃ પૂર્વાપરસમયવિવિક્તઃ, પ્રકાશઃ પરિચ્છેદો રૂપં યેષાં પ્રમાણાનાં તેષાં પ્રમાણાનાં તેષાં ભાવસ્તત્ત્વં તસ્માત્ । હિમત્ર હ્રદયમ્-પરિચ્છેદકં હિ પ્રમાણમેકક્ષણવર્ત્યેવ, તતસ્તેન પરિચ્છિદ્યમાનોઽર્થોઽપિ સ્વૈકક્ષણવર્ત્યેવ પરિચ્છેત્તવ્યઃ, ન પૂર્વાપરક્ષણવર્તી, તસ્ય પરિચ્છેદકપ્રમાણકાલેઽભાવાત્, તત્કાલે ચ પરિચ્છેદકપ્રમાણસ્યાસત્ત્વાદિતિ ।

યોરસંનિહિતત્વાત્, તતશ્ચ ^{૩૪૨}તત્ ^{૩૪૩}તત્કાલસંબદ્ધમેવ વસ્તુનો રૂપ સાક્ષાત્કર્તુ ક્ષમતે ન પૂર્વમપરં વા, અસંનિધાનાદેવ । યદિ પુનર્વિનષ્ટમપિ પૂર્વક્ષણવર્તિરૂપમાકલયેત્, તદા વિનષ્ટત્વા-વિશેષાન્નિરવધિઃ ક્ષણપરંપરા તન્ન પ્રતીયેત, તથા ચ સતિ સંકલિકયા અનાદિજન્મપરંપરાગ્રાહિ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

અતીત-અનાગત પદાર્થો છે, તે સમયે પરિચ્છેદક એવું પ્રમાણ નથી. તેથી એમ નિશ્ચિત થાય છે કે પ્રત્યક્ષ વર્તમાન ક્ષણવર્તી પદાર્થોને પ્રકાશ કરે છે. જો નાશ પામેલી પૂર્વવર્તી ક્ષણને પણ આ વર્તમાન કાલીન પ્રત્યક્ષ જણાવતો હોય, તો પછી નાશ પામવાપણું તો એની પૂર્વની ક્ષણોમાં પણ સમાન રૂપે રહેલ હોવાના કારણે, કોઈપણ મર્યાદા વગર ભૂતકાલીન સર્વ ક્ષણો તે ઠેકાણે પ્રતીત થવી જોઈએ, તો પછી સાંકળની જેમ અનાદિકાલીન જન્મોની પરંપરાને ગ્રહણ કરનારું પ્રત્યક્ષ થઈ જશે. આ જ પ્રમાણે જો અનાગતકાલીન પદાર્થને આ વર્તમાનિક પ્રત્યક્ષ જોતો હોય, તો અનાગતપણું તો તેની આગળના પદાર્થોમાં પણ સમાન પણે રહેલ હોવાથી, તે આગળની પણ અનંત પરંપરાને જાણી લેશે, પરંતુ આ પ્રકારે પૂર્વોત્તરકાળવર્તી અનાદિ-અનંતકાલીન પરંપરાને જણાવનાર પ્રત્યક્ષ છે એવું તો

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૪૨) તદિતિ પ્રત્યક્ષમ્ । (૩૪૩) તત્કાલસંબદ્ધં વર્તમાનકાલસંગતમ્ । વર્તમાનકાલપરિગતવસ્તુગ્રાહિત્વં ચાધ્યક્ષસ્ય વૈભાષિકાભિપ્રાયેણ, ક્ષણક્ષયાદ્યવસ્થિતત્વલક્ષણત્વાદ્વસ્તુનઃ, અન્યથા ચક્ષુરિન્દ્રિયસંનિકૃષ્ટા-દર્થાદુત્પદ્યમાનસ્ય દ્વિતીયક્ષણભાવિનો જ્ઞાનસ્ય ન પ્રાદ્યક્ષણવર્તિરૂપગ્રાહકત્વેન વર્તમાનવસ્તુગ્રાહકત્વં સ્થાત્ । સૌત્રાન્તિકાભિપ્રાયેણ વસ્તુજન્યજ્ઞાનગતગ્રાહ્યાકારલક્ષણમેવ વસ્તુનો રૂપં સાક્ષાત્કર્તુ ક્ષમતે इति व्याख्या । 'वस्त्वाहितमात्मगतमाकारं प्रत्यक्षं परिच्छिनत्ति' - इति हि सौत्रान्तिकानां सिद्धान्तः । यदाहुस्तद्वादिनः-

अर्थो ज्ञानसमन्वितो मतिमता वैभाषिकेणोच्यते

प्रत्यक्षो न हि बाह्यवस्तुविसरः सौत्रान्तिकैराश्रितः ।

योगाचारमतानुगैरभिहिता साकारबुद्धिः परा

मन्यन्ते बत मध्यमाः कृतधियः स्वच्छां परं संविदम् ॥ इति ॥

તત્ર સૌત્રાન્તિકયોગાચારશબ્દો પૂર્વમેવ દત્તાર્થો । વૈભાષિકમધ્યમશબ્દો ત્વેવં સૌત્રાન્તિકાદ્યપેક્ષયા વિરુદ્ધં ભાષણં ચતુઃક્ષણિકં વસ્ત્વાદિ વિભાષા, ગુરોશ્ચ નિષ્ઠાયાં સેટ્ इति अप्रत्ययः, સ પ્રયોજનં પ્રવર્તકં વૈભાષિકધ્વનિનિમિત્તં यस्य स वैभाषिकः । प्रयोजनम् (પા. ૫-૧-૧૦૯) - इति ठञ् । प्रभाचन्द्रस्तु न्यायकुमुदचन्द्रे - 'विभाषा सद्धर्मप्रतिपादको ग्रन्थविशेषस्तां विदन्ति अधीयते वा वैभाषिकाः' इत्युवाच । तथा मध्ये भवो मध्यमः मध्यान्ममण् वा इति विश्रान्तसूत्रेण मप्रत्ययः । पूर्वोत्तरक्षणासंस्पर्शी निराकारो ज्ञानक्षणस्तत्समर्थनप्रवणा वादिनोऽपि मध्यमाः । माध्यमिकध्वनिस्तु इत्थम्-मध्यमेन क्षणेन चरन्ति चरत्यर्थे इकण् । यद्वा मध्यम आद्यपुरुषविशेषस्तस्य दर्शनं मध्यमम् तत्प्रयोजनं येषाम्, पूर्ववत् ठञ्, अस्त्यर्थे वा ठञ् । द्वाद्यस्वरवोतोऽस्य प्राय (?) इति पाठः ।

પ્રત્યક્ષમનુષ્જ્યેત, એવમનાગતક્ષણગ્રહણેડપિ યોજ્યમ્, અનિષ્ટં ચૈતત્, તસ્માત્ તદ્વાર્તમાનિકક્ષણગ્રહણ-
દક્ષમેવેત્યભ્યુપગન્તવ્યમ્ ।

૨૩૩. નનુ ચ યદિ ક્ષણભઙ્ગુરતામર્થાત્મનામધ્યક્ષમેવ લોકયતિ, તદા નીલતેવ પ્રતિભાસમાના
સા વિપ્રતિપત્તિગોચરં ન યાયાદિતિ તદ્વિષયો લૌકિકાનાં વ્યવહારઃ પ્રવર્તેત, ન ચૈતદસ્તિ,
સ્થિરતાદ્વારેણ વ્યવહારપ્રવૃત્તેરિતિ । અત્ર પ્રતિવિધીયતે-સાક્ષાત્કુર્વાણા અપિ ક્ષણવિનશ્વરતાં
સદૃશાપરાપરોત્પત્તિવિપ્રલબ્ધબુદ્ધયો મન્દા નાધ્યવસ્યન્તિ, અનાદિકાલપ્રરૂઢવાસનાપ્રબોધ-
સમુપજનિતમિથ્યાવિકલ્પસામર્થ્યાચ્ચ વિપર્યસ્તસ્થિરતાવ્યવહારં પ્રવર્તયન્તિ, તન્નાયમધ્યક્ષસ્યાપરાધઃ,
અપિ તુ પ્રમાતૃણામેવ । તથા હિ-^{૩૪૪} ઘનાકારોડપિ પ્રત્યક્ષપૃષ્ઠભાવિમિથ્યાવિકલ્પસંદર્શિત એવ,
વિવિક્તદર્શને તત્પ્રતિભાસાયોગાત્, કરચરણશિરોગ્રીવાદયો હ્યવયવાઃ પરસ્પરવિભક્તા એવ તત્ર

○ ન્યાયરશ્મિ ○

કોઈને પણ ઈષ્ટ નથી. તેથી પ્રત્યક્ષ વર્તમાન ક્ષણ સંબંધી પદાર્થને જ ગ્રહણ કરવા માટે દક્ષ
(હોશિયાર = કુશળ) છે, એમ સ્વીકાર કરવું જોઈએ.

○ (૨૩૩) વાસનાથી સ્થિરતા-સ્થૂલતા વ્યવહાર સિદ્ધિ ○

શંકા:- જો પદાર્થોની ક્ષણભંગુરતાને પ્રત્યક્ષ જ નિશ્ચય કરાવનાર હોય, તો પછી જેમ નીલ
વગેરે પ્રતિભાસને વિષે કોઈને કોઈપણ જાતનો ભ્રમ નથી થતો. તેમ આ ક્ષણભંગુરતાને વિષે પણ
કોઈને કોઈપણ જાતનો ભ્રમ નહીં થાય, તો પછી લૌકિક પુરુષો દ્વારા તે પ્રમાણે વ્યવહાર થવો જોઈએ
કે, ‘મને ક્ષણિક પદાર્થો દેખાય છે’, પરંતુ તેવો વ્યવહાર તો કોઈ કરતું નથી, ઉલટાનો સ્થિરતા વગેરે
સ્વરૂપે જ લૌકિકોનો વ્યવહાર થતો દેખાય છે. તેથી પ્રત્યક્ષ દ્વારા વાર્તમાનિક પદાર્થનું જ ગ્રહણ થાય
છે તે માનવું યોગ્ય નથી.

સમાધાન:- અરે ભાઈ ! પદાર્થોને વિષે ક્ષણભંગુરતા તો સ્વાભાવિક રીતે રહેલી છે અને તેને
જીવો પ્રત્યક્ષરૂપે જુએ પણ છે, છતાં પણ પૂર્વ પદાર્થની સમાન જ નવા નવા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થવાના
કારણે, ઠગાઈ ગયેલી બુદ્ધિવાળા એવા મૂખો, ક્ષણિકતાનો અધ્યવસાય કરતા નથી, અને અનાદિ
કાળથી પદાર્થોને અનુભવ કરવા દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી વાસનાના પ્રબોધથી ઉત્પન્ન થયેલા મિથ્યા
વિકલ્પના સામર્થ્યથી, વિપર્યસ્ત એવા જીવો સ્થિરતાના વ્યવહારને પ્રવર્તાવે છે. તેમાં કાંઈ પ્રત્યક્ષનો
થોડો અપરાધ છે કે ક્ષણભંગુરતાનો બોધ થતો નથી, પરંતુ તે પ્રમાતાઓનો જ અપરાધ છે કે,
અનાદિકાલીન વાસનાના કારણે તેને જોવા છતાં તેઓ ઊંધો વ્યવહાર કરે છે.

આ પ્રમાણે કાળવ્યાપ્તિને દૂષિત કર્યા બાદ, હવે દેશવ્યાપ્તિને દૂષિત કરવા માટે આરંભ કરે છે.
તે આ પ્રમાણે - ઘનાકાર (સ્થૂલતા) પણ પ્રત્યક્ષની પછી ઉત્પન્ન થનારા મિથ્યા વિકલ્પના કારણે જ
દેખાય છે. નિર્વિકલ્પ એવા પ્રત્યક્ષમાં ક્યારે પણ સ્થૂલતાનો પ્રતિભાસ થઈ શકતો નથી. હાથ, પગ,

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૪૪) ઘનાકારોડપીત્યાદિના દેશવ્યાપ્તિ દૂષયિતુમુપક્રમતે ।

પ્રતિભાન્તિ, ન વ્યાપ્યાકારઃ, ન ચ તેઽપિ સ્વાંશવ્યાપિનઃ પ્રતિભાન્તિ, તદવયવાનામપીતરેતરવિશ-
કલિતરૂપાણાં પ્રતિભાસતા તાવત્ યાવત્પરમાણવ એવ પ્રથન્તે, વ્યાપિરૂપસ્ય વિચારાક્ષમત્વાદિત્યુક્ત-
પ્રાયમ્ । નાપ્યનુમાનાસ્થિરસ્થૂરવસ્તુસિદ્ધિઃ, પ્રત્યક્ષપરિગૃહીતં હિ સંબન્ધમાસાદ્યાનુમાનં પ્રવર્ત્તે,
યદા ચ તત્ક્ષણભઙ્ગુરવિવિક્ત્તાંશગ્રહણચાતુર્યમાભિભ્રદ્ દર્શિતં તદાનુમાનમપિ તત્પ્રતિબન્ધમૂલકં
તદ્ગોચરમેવ પારંપર્યેણ પ્રતિષ્ઠાપયતિ, ^{૩૪૫}સ્વપ્રતિભાસિનો રૂપસ્યાલીકતયા ^{૩૪૬}તત્પ્રતિષ્ઠાપનદ્વારેણેવ
^{૩૪૭}તસ્ય પ્રામાણ્યાત્ ।

૨૩૪. નનુ ચ ^{૩૪૮}સ્મરણપ્રત્યભિજ્ઞાનાદીનિ સ્થિરસ્થૂરવસ્તુવ્યતિરેકેણ નોપપદ્યન્તે, પૂર્વમદૃષ્ટે

○ ન્યાયરશ્મિ ○
માથુ, ડોક વગેરે અવયવો પરસ્પર ભિન્ન સ્વરૂપે જ પ્રતિભાસિત થાય છે. તેનાથી વ્યાપ્ય એવું શરીર
તો દેખાતું નથી. તથા આ હાથ, પગ વગેરે અવયવો પણ પોતાના અવયવોમાં વ્યાપીને રહેનારા છે
એવું દેખાતું નથી, પણ તેના પણ એક-બીજાથી ભિન્ન સ્વરૂપે રહેલા અવયવોનો જ પ્રતિભાસ થાય
છે. તેના અવયવોમાં પણ, એ જ પ્રકારે જાણવું, આમ જ્યાં સુધી પરમાણુ ન આવે ત્યાં સુધી તેના
અવયવો કહેવા અને તે સર્વે એક-બીજાથી ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપવાળા જ છે. પોતાના અવયવોમાં
વ્યાપીને રહેવાપણું કોઈપણ રીતે ઘટતું નથી, એ તો અમે પહેલા જ જણાવ્યું છે.

○ અનુમાન દ્વારા પણ સ્થિર-સ્થૂલ પદાર્થસિદ્ધિ ○

વળી અનુમાન દ્વારા પણ સ્થિર, સ્થૂલ એવા પદાર્થની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. તે આ પ્રમાણે:-
પ્રત્યક્ષ દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલ વ્યાપ્તિ રૂપ સંબંધને પ્રાપ્ત કરીને, અનુમાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે. પ્રત્યક્ષ
તો ક્ષણભંગુર, પરસ્પર ભિન્ન-ભિન્ન રહેલા એવા અંશોને ગ્રહણ કરવામાં ચતુર છે, એ તો હમણા
જ ઉપર સિદ્ધિ કરી. તે પ્રત્યક્ષના આધારે જ ઉત્પન્ન થતું અનુમાન પણ પરંપરાએ પ્રત્યક્ષ દ્વારા ગૃહીત
કરાયેલા વિષયની જ સિદ્ધિ કરે છે. અનુમાનના વિષય તરીકે સામાન્ય પદાર્થ છે. સામાન્ય પદાર્થ
અલીક હોવાના કારણે તેનું પ્રમાણ્ય સ્વીકારાયું નથી, પરંતુ પરંપરાએ પ્રત્યક્ષના ક્ષણભંગુર સ્વલક્ષણ
પદાર્થનું પ્રતિષ્ઠાપન (સિદ્ધિ) કરવા દ્વારા તેનું પ્રામાણ્ય રહેલું છે. તેથી સ્થિર-સ્થૂલ એવા પદાર્થોની
કોઈપણ પ્રકારે સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

(૨૩૪) શંકા:- ‘તે દેવદત્ત હતો’, ‘આ તે જ દેવદત્ત છે’ વગેરે સ્મરણ અને પ્રત્યભિજ્ઞાન,
સ્થિર-સ્થૂલ વસ્તુને સ્વીકાર કર્યા વિના ઘટી શકે નહીં, કારણ કે જે વસ્તુને પહેલા દેખેલી તે જ વસ્તુને
ફરી દેખતાં સ્મરણ અને પ્રત્યભિજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, એટલે સ્થિર જોઈએ. પુરુષ વગેરે
અવયવીને આશ્રયીને (અવયવને આશ્રયીને નહીં) પ્રત્યભિજ્ઞાન થતું દેખાય છે, એટલે સ્થૂલ જોઈએ.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૪૫) સ્વપ્રતિભાસિનઃ સામાન્યસ્ય । (૩૪૬) તત્પ્રતિષ્ઠાપનદ્વારેણ અધ્યવસાયવશાત્સ્વ-
લક્ષણવ્યવસ્થાપનદ્વારેણ । (૩૪૭) તસ્ય અનુમાનસ્ય । (૩૪૮) સ્મરણપ્રત્યભિજ્ઞાદીતિ । આદિશબ્દાત્
સંકલનાજ્ઞાનાદિગ્રહઃ ।

તદભાવાત્, પુરુષાદ્યવયવિનાં સ્મરણાત્પ્રત્યભિજ્ઞાનાચ્ચ । નૈતદસ્તિ, તેષામલીકવાસના-
પ્રબોધોત્થાપિતત્વેન પ્રામાણ્યાયોગાત્ । કિં ચ, ^{૩૪૯}તાન્યપિ સ્વયં વર્તમાનક્ષણે એવ પ્રકાશન્તે,
^{૩૫૦}વિપ્લવવશાત્ ^{૩૫૧}સ્વરૂપમેવ ^{૩૫૨}વાસનાસંપાદિતાતીતાર્થરૂપતયા વ્યવસ્યન્તિ, ઘનાકારં ચ
○ ન્યાયરશ્મિ ○

માટે આ પ્રતીતિને સંગત કરવા સ્થિર-સ્થૂલ પદાર્થને સ્વીકારવા જોઈએ.

સમાધાન:- આ કરેલી શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે સ્મરણ અને પ્રત્યભિજ્ઞાન તે મિથ્યા વાસનાના વિકલ્પ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ હોવાના કારણે તેમાં પ્રામાણ્ય ઘટી શકતું નથી. વળી બીજી વાત એ છે કે, સ્મરણ અને પ્રત્યભિજ્ઞાન વગેરે પણ પોતે વર્તમાન ક્ષણમાં જ પ્રકાશે છે, પરંતુ ભ્રમના કારણે પોતાના સ્વરૂપને (જ્ઞાનરૂપ) વાસનાથી ઉત્પન્ન થતાં અતીત અર્થરૂપે જાણે છે, અને અસત્ એવા ઘનાકારનો આરોપ કરાવે છે. તેથી સ્મરણ અને પ્રત્યભિજ્ઞાન દ્વારા પણ દેશ-કાળવ્યાપી એવા પદાર્થની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. માટે દેશ અથવા કાળવ્યાપ્તિને જણાવવા માટે કોઈપણ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ ન થતી હોવાના કારણે, પરસ્પર ભિન્ન-ભિન્ન રૂપે રહેલા એવા પરમાણુઓ જ પરમાર્થથી સત્ય છે એમ નિર્ણય થાય છે. ઋજુસૂત્રમતનો સંગ્રહ શ્લોકાર્થ:- ‘સ્થિતિ = દ્રાવ્યનો અભાવ હોવાથી, સર્વભાવો નશ્વર છે, તેથી ઋજુસૂત્રનય માત્ર શુદ્ધ પર્યાયને જ સ્વીકારે છે.’

પ્રત્યક્ષ તે વર્તમાનકાલીન એવી વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે એમ જે કહ્યું, તે વૈભાષિક બૌદ્ધના અભિપ્રાયથી જાણવું, કારણ કે તેમને વસ્તુનું લક્ષણ ક્ષણદ્વયાદિ સ્વરૂપે રહેવાપણું સ્વીકારેલ છે. બાકી તો ચક્ષુ ઈન્દ્રિયથી સન્નિકૃષ્ટ એવા અર્થથી ઉત્પન્ન થવાવાળા દ્વિતીય ક્ષણવર્તી જ્ઞાન પ્રાક્ષણવર્તી સ્વરૂપનું ગ્રાહક હોવાથી, વર્તમાન વસ્તુનું ગ્રાહક રહેશે નહીં. સૌત્રાન્તિકના અભિપ્રાયથી વસ્તુથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનમાં જે ગ્રાહ્યનો આકાર છે, તે જ વસ્તુનું રૂપ છે અને તેનું જ પ્રત્યક્ષ થાય છે, કારણ કે તેમનો સિદ્ધાન્ત છે ‘વસ્ત્વાહિતમાત્મગતમાકારં પ્રત્યક્ષં પરિચ્છિન્નતિ’, વસ્તુ જન્ય, જ્ઞાનમાં પોતાના રહેલા આકારને જ પ્રત્યક્ષ જાણે છે. તેમના જ વાદીઓએ કહ્યું કે ‘વૈભાષિક જ્ઞાનથી યુક્ત પદાર્થ હોય છે એમ કહે છે, સૌત્રાન્તિક પ્રત્યક્ષ દ્વારા બાહ્ય વસ્તુનો બોધ સ્વીકારતો નથી. યોગાચાર સાકાર જ્ઞાનને ઉત્કૃષ્ટ માને છે અને માધ્યમિક ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારથી રહિત સ્વચ્છ જ્ઞાનને જ ઉત્કૃષ્ટ માને છે.’ સૌત્રાન્તિક અને યોગાચાર આ બે પદોની વ્યાખ્યા પહેલા કરી દીધી છે. હવે વૈભાષિક અને માધ્યમિક પદની વ્યાખ્યા કરાય છે. સૌત્રાન્તિકાદિની અપેક્ષાએ ‘ચાર ક્ષણ સુધી વસ્તુ રહે છે’ ઈત્યાદિ વિરુદ્ધ ભાષણ આને વિભાષા કહેવાય. અને આ છે પ્રયોજન જેનું તેઓ વૈભાષિક કહેવાયા. પ્રભાચન્દ્રએ ન્યાયકુમુદચંદ્રમાં ‘વિભાષા એક ગ્રંથ છે અને તેને જે જાણે છે અથવા ભણે છે તે

○ અર્થસંગ્રેક્ષણ ○

(૩૪૯) તાન્યપિ સ્મરણપ્રત્યભિજ્ઞાનાદીનિ । (૩૫૦) વિપ્લવ ઇતિ । સદૃશાપરાપરોત્પત્તિર્દર્શનકૃતો વિભ્રમઃ । (૩૫૧) સ્વરૂપમિતિ । સ્મરણાનુગતં બોધરૂપમ્ । (૩૫૨) વાસનેતિ । પૂર્વજ્ઞાનજનિતામુત્તરજ્ઞાને શક્તિમાહુઃ । તયા સંપાદિતમતીતાર્થરૂપમાકારો યેષાં સ્મરણાદીનાં તેષાં ભાવસ્તયા, અતીતાર્થાકારવન્તિ વયં સ્મ ઇતિ સ્મરણાદીનિ વિકલ્પયન્તિ ।

૩૫૩ તસ્યાસન્તમધ્યારોપયન્તિ, તન્ન તેભ્યોઽપિ વ્યાપિવસ્તુસિદ્ધિઃ । તસ્માદ્ વ્યાપિનિ રુપે પ્રમાણાનવતારાત્ પરસ્પરવિશિષ્ટાઃ પરમાણવ એવ પરમાર્થત્વેતિ ઋજુસૂત્રઃ ॥

૨૩૫. તદિદમર્થસ્વરૂપનિરૂપણનિપુણાનાં નયાનાં મતમુપવર્ણિતમ્, અધુના શબ્દવિચાર-ચતુરાણામુપવર્ણયતે:-તત્ર ત્રયાણામપિ શબ્દાદીનામિદં સાધારણાકૂતમ્, યદુત શબ્દ એવ પરમાર્થો નાર્થઃ, તસ્ય તદવ્યતિરિક્તત્વાત્ । પાર્થક્યેન વસ્તુત્વસિદ્ધેઃ કથમવ્યતિરેક ઇતિ ચેત્, પ્રમાણાદિતિ બ્રૂમઃ । તથા હિ-ન વ્યતિરિક્તોઽર્થઃ શબ્દાત્, તત્પ્રતીતૌ તસ્ય પ્રતીયમાનત્વાત્, ઇહ યત્પ્રતીતૌ યત્પ્રતીયતે તત્ તત્તોઽવ્યતિરિક્તં ભવતિ, તદ્યથા શબ્દે પ્રતીયમાને તસ્યૈવ સ્વરૂપમ્, પ્રતીયતે ચ શબ્દે પ્રતીયમાનેઽર્થઃ, અતોઽસૌ તત્તોઽવ્યતિરિક્ત ઇતિ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

વૈભાષિક છે' એમ કહ્યું છે. તથા મધ્યમાં થવાવાળું તે મધ્યમ-પૂર્વ અને ઉત્તરક્ષણને સ્પર્શ ન કરનાર, નિરાકાર જ્ઞાન ક્ષણ, તે મધ્યમ અને તેનું સમર્થન જેઓ કરે છે તે માધ્યમિક કહેવાયા. આની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે જાણવી 'મધ્યમક્ષણની અપેક્ષાએ જે ચાલે છે' અથવા 'મધ્યમ' નામના કોઈ પુરુષ વિશેષ, તેનું જે દર્શન તે મધ્યમ અને તે છે પ્રયોજન જેનું તે 'માધ્યમિક' કહેવાયા.

○ (૨૩૫) શબ્દાદિ ત્રણ નયોનું સાધારણ રૂપે નિરૂપણ ○

અર્થના સ્વરૂપને કહેવામાં નિપુણ એવા નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્ર આ ચાર નયોનું નિરૂપણ કર્યા બાદ, હવે શબ્દની વિચારણા કરવામાં ચતુર એવા શબ્દાદિ નયોનું સ્વરૂપ વર્ણન કરાય છે. તેમાં શબ્દાદિ ત્રણે નયોનો આ સાધારણ અભિપ્રાય છે કે, શબ્દ જ પારમાર્થિક છે. પદાર્થ પારમાર્થિક નથી, કારણ કે પદાર્થ તે શબ્દથી અભિન્ન જ છે.

પ્રશ્ન:- અર્થની શબ્દ કરતા પૃથક્ સ્વરૂપે વસ્તુ તરીકે સિદ્ધિ થતી હોવાના કારણે, પદાર્થ શબ્દથી અભિન્ન છે એવું તમે કેવી રીતે કહી શકો ?

ઉત્તર:- અમે કાંઈ કલ્પના દ્વારા શબ્દ-અર્થનો અભેદ નથી કહેતાં, પરંતુ પ્રમાણ દ્વારા અમે શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે અભેદ જણાવીએ છીએ. તે આ પ્રમાણે:- શબ્દાત્ અર્થો ન વ્યતિરિક્તઃ તત્પ્રતીતૌ તસ્ય પ્રતીયમાનત્વાત્ । શબ્દથી અર્થ તે ભિન્ન નથી, કારણ કે શબ્દની પ્રતીતિ થયે છતે અર્થની પણ પ્રતીતિ થાય છે, જેમકે, 'લાડવો' એ શબ્દ બોલો, તો લાડવા સ્વરૂપ પદાર્થની પ્રતીતિ થાય જ છે. આ સંસારમાં જેની પ્રતીતિ થયે છતે જેની પ્રતીતિ થતી હોય, તે પદાર્થ તેનાથી અભિન્ન હોય છે, જેમ કે શબ્દની પ્રતીતિ થતાં તેના સ્વરૂપની પણ પ્રતીતિ થાય છે, તેથી શબ્દનું સ્વરૂપ તે શબ્દથી અભિન્ન છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૫૩) તસ્યેતિ । સ્વરૂપસ્ય । સંગ્રહશ્લોક:-

તત્રર્જુસૂત્રનીતિઃ સ્યાત્ શુદ્ધપર્યાયસંશ્રિતા ।

નશ્વરસ્યૈવ ભાવસ્ય ભાવાત્ સ્થિતિવિયોગતઃ ॥

૨૩૬. અથ અગૃહીતસંકેતસ્ય ઘટશબ્દશ્રવણેઽપિ ઘટપ્રતીતેરભાવાદ વ્યતિરિક્ત ઇતિ ચેત્, एवं तर्हि विषस्य मारणात्मकत्वं तदज्ञस्य न प्रतिभातीति तत्ततो व्यतिरिक्तमापद्येत, ન ચૈતદસ્તિ, તદવ્યતિરેકાવિશેષેણ ગુડખણ્ડવદ્વિષસ્યાપ્યમારકત્વાપત્તેઃ, સંબન્ધસ્ય ચ વ્યતિરિક્તેન સહ પ્રાગેવાપાસ્તત્વાત્, તન્ન અબુધપ્રમાતૃદોષેણ વસ્તુનોઽન્યથાત્વમ્, અન્યથાન્ધો રૂપં નેક્ષતે ઇતિ તદભાવોઽપિ પ્રતિપત્તવ્ય ઇતિ ।

૨૩૭. ये निरभिधाना वर्तन्तेऽर्थास्तेषां शब्दात्पार्थक्येन वस्तुत्वसिद्धिरिति चेन्न,

○—○ન્યાયરશ્મિ○—○

તે જ પ્રમાણે શબ્દની પ્રતીતિ થયે છતે અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. તેથી અર્થ શબ્દથી અભિન્ન છે એમ નિશ્ચિત થાય છે.

(૨૩૬) પ્રશ્ન:- જે વ્યક્તિએ શબ્દ અને અર્થની વચ્ચે ‘આ શબ્દ દ્વારા આ પદાર્થ જાણવો’ એવો સંકેત ગ્રહણ કર્યો નથી, તે વ્યક્તિને ‘ઘટ’ એ પ્રમાણે શબ્દ બોલતા ઘટ પદાર્થની પ્રતીતિ થતી નથી. તેથી ‘તત્પ્રતીતૌ તસ્ય પ્રતીયમાનત્વાત્’ આ તમારો હેતુ અસિદ્ધ હોવાથી શબ્દ અને અર્થની વચ્ચે ભિન્નતા જ ઘટે છે.

ઉત્તર:- જો ખબર ન હોવા માત્રથી તેની ભિન્નતા સ્વીકારાતી હોય, તો પછી જે વ્યક્તિને ઝેરમાં મારવાની શક્તિ રહેલી છે એમ ખબર નથી, તે વ્યક્તિના માટે શું ઝેરની મારવાની શક્તિ તે ઝેરથી ભિન્ન થઈ જશે ? આવો તો કોઈને અનુભવ થતો નથી. ઝેર અને તેની મારવાની શક્તિ આ બન્ને વચ્ચે અભેદ રહેલો છે, એ પ્રમાણે સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો પછી ગોળનો ટુકડો અને ઝેર બન્ને સરખા થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે ઝેરમાંથી મારક શક્તિ તો નીકળી ગઈ છે, તેથી જેમ ગોળ ખાવા દ્વારા મારતો નથી, તેમ ઝેરને પણ ખાવાથી મૃત્યુ થશે નહીં. વળી જે વસ્તુ અત્યંત ભિન્ન હોય, તે પદાર્થનો બીજા પદાર્થની સાથે રહેવાનો કોઈપણ સંબંધ ઘટતો નથી, આ તો પહેલા જ સિદ્ધ કરી દીધું છે. તેથી અજ્ઞાની, અગૃહીત સંકેત એવા પ્રમાતાના દોષના કારણે, કાંઈ વસ્તુ જેવી હોય તેનાથી વિપરીત સ્વરૂપે કહેવી યોગ્ય નથી. જો પ્રમાતાના દોષથી વસ્તુ વિપરીતરૂપે થતી હોય, તો પછી કોઈ આંધળા વ્યક્તિને રૂપ દેખાતું નથી, તો પછી તમારે રૂપનો પણ અભાવ જણાવવો જોઈએ, પરંતુ તેવું તો છે નહીં. માટે પ્રમાતાના દોષથી વસ્તુનું વિપરીતપણું માનવું યોગ્ય નથી. તેથી શબ્દ અને અર્થની વચ્ચે અભિન્નતા જ રહેલી છે.

○ (૨૩૭) અનભિલાપ્ય કોઈ પદાર્થ જ નથી ○

પ્રશ્ન:- જે પદાર્થો નામથી રહિત છે, તે પદાર્થોની સાથે શબ્દનું જોડાણ ન હોવાના કારણે,

નિરભિધાનાર્થાભાવાત્, કેવલં કેચિત્ વિશેષશબ્દેઃ સંકીર્ત્યન્તે, કેચિત્ સામાન્યધ્વનિભિરિત્યેતાવાન્ વિશેષઃ સ્યાત્ । યદિ વા સકલાર્થવાચકા વિશેષધ્વનયો ન સન્તીતિ નાસ્ત્યત્ર પ્રમાણમ્ । તતશ્ચ સર્વેઽર્થો વિદ્યમાનસ્વવાચકાઃ, અર્થત્વાત્, ઘટાર્થવદિતિ પ્રમાણાત્; સર્વેષાં સ્વવાચકત્વેન પૂર્વોક્તયુક્તેઃ શબ્દાદપાર્થક્યસિદ્ધિઃ । તસ્માન્ન પરમાર્થતોઽર્થઃ શબ્દાદવ્યતિરિક્તોઽસ્તિ, ઉપચારતઃ પુનર્લૌકિકૈરપર્યાલોચિતપરમાર્થેર્વ્યવહિયતે । અસાવય્યોપચારિકઃ શબ્દાત્મકો વાર્થઃ પ્રતિક્ષણમહ્ગુરઃ સ્વીકર્તવ્યઃ, વર્ણનાં ક્ષણધ્વંસિતાપ્રતીતેઃ, ઋજુસૂત્રપ્રતિપાદિતયુક્તિકલાપાચ્ચ ।।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

શબ્દથી ભિન્ન રૂપે પદાર્થની સિદ્ધિ ત્યાં થઈ જશે, તો પછી શબ્દથી અર્થ ભિન્ન છે, એમ માનવામાં શું વાંધો છે ?

ઉત્તર:- પહેલી વાત તો એ જ છે કે, નામથી રહિત આ જગતમાં કોઈ પણ પદાર્થનું અસ્તિત્વ છે જ નહીં. માત્ર એટલો ફરક હોય છે કે, કોઈક પદાર્થો વિશેષ શબ્દથી કહેવાય છે, અને કેટલાક પદાર્થો સામાન્ય શબ્દ દ્વારા કહેવાય છે. અથવા તો ‘બધા પદાર્થોને કહેનાર વિશેષ શબ્દ નથી’ એ વાતમાં કોઈ પ્રમાણ જ નથી, ઉલટાનું બધા પદાર્થો પોત-પોતાના વાયક એવા શબ્દથી યુક્ત જ હોય છે, કારણ કે તે અર્થ છે. જેમ ઘટ સ્વરૂપ પદાર્થ તે પોતાના વાયક એવા ઘટ શબ્દથી યુક્ત હોય છે. તે પ્રમાણે અહીં પણ જાણવું. આ અનુમાન દ્વારા સર્વ પદાર્થોની સાથે વિશેષ વાયક શબ્દો જોડાયેલા જ છે અને પોત-પોતાના વાયક શબ્દની સાથે પૂર્વે કહેલ યુક્તિના અનુસારે અર્થની અભિન્નતા જ રહેલ છે. તેથી પારમાર્થિક રીતે અર્થ શબ્દથી ભિન્ન નથી, તો પણ લૌકિક પુરુષો કે જેમને પારમાર્થિક પદાર્થનો વિચાર કર્યો નથી, તેઓ ઉપચારથી અર્થનો શબ્દથી ભિન્ન રૂપે વ્યવહાર કરે છે.

ઔપચારિક રૂપે ભિન્ન રહેલો અર્થ અથવા શબ્દથી અભિન્ન એવો અર્થ હોય, તે દરેક ક્ષણે ક્ષણે નાશ થવાના સ્વભાવવાળો છે કારણ કે જે શબ્દો બોલાય છે તે શબ્દો બોલ્યા બાદ તેની પછીના ક્ષણે તરત જ નાશ થતાં પ્રતીત થાય છે અને જો શબ્દનો નાશ થતો હોય, તો પછી તેનાથી અભિન્ન એવા અર્થનો પણ નાશ થઈ જ જાય છે. વળી ઋજુસૂત્રનયમાં પદાર્થોની ક્ષણિકતા સિદ્ધ કરવા માટે જે યુક્તિઓ આપી, તે યુક્તિઓ દ્વારા પણ ક્ષણભંગુરતાની જ સિદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે શબ્દાદિ ત્રણે નયોની સમાન વક્તવ્યતા જે હતી તે જણાવી.

૨૩૮. સાંપ્રતમેતેષામેવ પ્રત્યેકમભિપ્રાયઃ કથ્યતે-તત્ર શબ્દો રુઢિતો યાવન્તો ધ્વનયઃ કસ્મિંશ્ચિદર્થે પ્રવર્તન્તે, યથા ઇન્દ્રશક્રપુરન્દરાદયઃ, તેષાં સર્વેષામપ્યેકમર્થમભિપ્રૈતિ કિલ પ્રતીતિવશાત્ યથા શબ્દાવ્યતિરેકોઽર્થસ્ય પ્રતિપાદ્યતે તથૈવ તસ્યૈકત્વં વા નૈકત્વં વા પ્રતિપાદનીયમ્, ન ચેન્દ્રશક્રપુરન્દરાદયઃ પર્યાયશબ્દા વિભિન્નાર્થવાચિતયા કદાચન પ્રતીયન્તે, તેભ્યઃ સર્વદૈવૈકાકાર-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ (૨૩૮) શબ્દનયનું નિરૂપણ ○

શબ્દાદિ ત્રણે નયોની સમાન વક્તવ્યતાને જણાવ્યા બાદ, હવે પ્રત્યેકના લક્ષણને જણાવે છે. તેમાં પહેલા શબ્દનયનું નિરૂપણ કરે છે → કોઈપણ વસ્તુમાં રૂઢિ દ્વારા પ્રચલિત જેટલા પણ શબ્દો છે, જેમકે શક, ઈન્દ્ર, પુરન્દર વગેરે, તે બધાનો પ્રતીતિવશાત્ એક જ અર્થ છે. જેમ અર્થનો શબ્દથી અભેદ પ્રતિપાદન કરાય છે. તે રીતે જ પદાર્થના એકત્વ અથવા અનેકત્વનું પણ પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ. અર્થાત્, શબ્દથી અર્થનો અભેદ જણાવવા જે યુક્તિ આપી તે જ યુક્તિથી શબ્દ પ્રતિપાદ્ય અર્થનું એકત્વ/ અનેકત્વ સિદ્ધ કરવું. ઈન્દ્ર, શક, પુરન્દર વગેરે પર્યાયવાચી શબ્દો ભિન્ન-ભિન્ન પદાર્થોને જણાવતા હોય, એવી ક્યારે પણ પ્રતીતિ થતી નથી. આ પર્યાયવાચી શબ્દો દ્વારા એકાકારક જ પરામર્શની ઉત્પત્તિ થાય છે અને બીજું એ કે, અસ્ખલિતપણે તેવા જ પ્રકારનો વ્યવહાર દેખાય છે. જેમ એક વ્યક્તિને ઈન્દ્ર શબ્દ કહ્યો અને અન્યને શક, તો બન્નેની પ્રવૃત્તિ એક જ પદાર્થને ગ્રહણ કરવા માટે થાય છે. તેથી એમ નિશ્ચિત થયું કે, શબ્દનયની અપેક્ષાએ પર્યાયવાચી શબ્દોનો એક જ અર્થ છે, કારણ કે 'જે અભિપ્રાયથી અર્થને કહેવાય તે શબ્દ' આ વ્યુત્પત્તિને આશ્રયીને આવું પ્રતિપાદન કરાયેલ છે અને પર્યાયશબ્દો એક જ અર્થના અભિપ્રાયથી પ્રયોજાય છે.

અહીં આટલી વિશેષતા પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે, જેમ શબ્દનય પર્યાયવાચી શબ્દોનો એક

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(173) "इच्छइ विसेसियतरं पच्चुप्पणं णओ सदो" - अनुयोग., आ.नि. गा. ७५७, विशेषा. गा. २७१८। "यथार्थाभिधानं शब्दः। आह च - विद्याद्यथार्थशब्दं विशेषितपदं तु शब्दनयम्" - तत्त्वार्थ.भा., हरि., सिद्ध. १।३५। "लिङ्गसंख्यासाधनादिव्यभिचारनिवृत्तिपरः शब्दः" - सर्वार्थसि. १।३३। "शपत्यर्थमाह्वयति प्रत्यायतीति शब्दः" - राजवा. १।३३। "कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेदं प्रतिपद्यमानः, शब्दः। यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादिः।" - प्रमाणनय. ७।३२, ३३, जैनतर्कभा., स्या. मं.। "कालादिभेदतोऽर्थस्य भेदं यः प्रतिपादयेत्। सोऽत्र शब्दनयः शब्दप्रधानत्वादुदाहृतः।" - तत्त्वार्थश्लो. पृ. २७२, प्रमेयक. पृ. ६७८, सन्मति. टी. पृ. ३१२। "कालकारकलिङ्गानां भेदाच्छब्दोऽर्थभेदकृत्।" - लघी. का. ४४।

(174) શબ્દસ્તુ રુઢિતો યાવન્તો ધ્વનયઃ કસ્મિંશ્ચિદર્થે પ્રવર્તન્તે, યથા ઇન્દ્રશક્રપુરન્દરાદયઃ સુરપતૌ, તેષાં સર્વેષામપ્યેકમર્થમભિપ્રૈતિ કિલ પ્રતીતિવશાત્। યથા શબ્દાવ્યતિરેકોઽર્થસ્ય પ્રતિપાદ્યતે તથૈવ તસ્યૈકત્વમનેકત્વં વા પ્રતિપાદનીયમ્।... એકાર્થપ્રતિપાદનાભિપ્રાયેણૈવ પર્યાયધ્વનીનાં પ્રયોગાત્ - સ્યા. મં.

પરામર્શોત્પત્તેઃ, અસ્થલદૃત્તિતયા તથૈવ વ્યવહારદર્શનાત્ । ^{૩૫૪}તસ્માદેક એવ પર્યાયશબ્દાનામર્થ
ઇતિ શબ્દઃ । શબ્દતે આહૂયતેડનેનાભિપ્રાયેણાર્થ ઇતિ નિરુક્તાદેકાર્થપ્રતિપાદકતાભિપ્રાયેણૈવ
પર્યાયધ્વનીનાં પ્રયોગાદિતિ ।।

૨૩૯. સાંપ્રતં ^{૧૭૫}સમભિરુદ્ધમતમુપવર્ણ્યતે-તત્ર સમ્ ^{૩૫૫}એકીભાવેનાભિરોહતિ વ્યુત્પત્તિ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જ અર્થ સ્વીકાર કરે છે, તેમ વિરુદ્ધ લિંગ વગેરેના કારણો, વસ્તુનો ભેદ પણ સ્વીકારે છે. લિંગ વગેરે
દ્વારા વસ્તુનો ભેદ આ પ્રમાણે જાણવો:-

લિંગ ભેદ = તટઃ (પુલ્લિંગ), તટી (સ્ત્રીલિંગ), તટમ્ (નપુંસકલિંગ)

સંખ્યાભેદ = દારાઃ (બહુવચન) કલત્રમ્ (એકવચન)

કાળ ભેદ = બભૂવ (ભૂતકાળ), ભવતિ (વર્તમાનકાળ) ભવિષ્યતિ (ભવિષ્યકાળ) સુમેરુઃ

કારક ભેદ = કરોતિ (કર્તા કારક) ક્રિયતે (કર્મકારક) કુંભઃ

પુરુષ ભેદ = એહિ મન્યે (પ્ર.એ) રથેન યાસ્યસિ (દ્વિ.એ.)

ઉપસર્ગ ભેદ = સન્તિષ્ઠતે, અવતિષ્ઠતે ઈત્યાદિ.

વિરુદ્ધધર્મકૃત ભેદ અનુભવતી વસ્તુને એક જ માનીને, તેમાં વિરુદ્ધ ધર્મોનો યોગ માનવો તે
બરાબર નથી, પણ તે વસ્તુને ભિન્ન જ માનવી. શબ્દનયનો સંગ્રહ શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:-
'શુદ્ધ પર્યાયો પણ ભિન્ન લિંગ, સંખ્યા વગેરેને કારણો, ભિન્ન સ્વભાવવાળા છે', એમ શબ્દનય કહે છે.

ઇતિ શબ્દ નય

○ સમભિરુદ્ધ નયનું નિરૂપણ ○

(૨૩૮) હવે સમભિરુદ્ધનયના મતને જણાવે છે:- સમ્ = એટલે એકીભાવપૂર્વક. તેથી એકીભાવપૂર્વક

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૫૪) એક એવેત્યાદિ । યથા શબ્દનયઃ પર્યાયશબ્દાનામેકમર્થમભિપ્રૈતિ તથા તટસ્તટી તટમિતિ
વિરુદ્ધલિङ્ગલક્ષણધર્માભિસંબન્ધાદ્ વસ્તુનો ભેદં ચાભિધત્તે । ન હિ વિરુદ્ધધર્મકૃતં ભેદમનુભવતો
વસ્તુનો વિરુદ્ધધર્માયોગો યુક્તઃ, एवं સંખ્યાકાલકારકપુરુષાદિભેદાદપિ ભેદોડવગન્તવ્યઃ । સંગ્રહશ્લોકઃ-

વિરોધિલિङ્ગસંખ્યાદિભેદાદ્ ભિન્નસ્વભાવતામ્ ।

તસ્યૈવ મન્યમાનોડયં શબ્દઃ પ્રત્યવતિષ્ઠતે ।।

(૩૫૫) એકીભાવેનેતિ પ્રત્યેકમ્ । અયમભિપ્રાયઃ-યથા વિરુદ્ધલિङ્ગાદ્ ભિદ્યતે વસ્તુ, તથા સંજ્ઞાભેદાદપિ;
તતો યાવન્તોડર્થસ્ય સ્વાભિધાયકા ધ્વનયસ્તાવન્તોડર્થભેદાઃ, પ્રત્યર્થ શબ્દનિવાસાદિતિ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(175) "પર્યાયશબ્દેષુ નિરુક્તિભેદેન ભિન્નમર્થમભિરોહન્ સમભિરુદ્ધઃ" - પ્રમામનય. ૭/૩૬, જૈનતર્કભા.
સ્યા. મં. । "વત્થુઓ સંકમણં હોઝ અવત્થુનએ સમભિરુદ્ધે" - અનુયોગ., આ.નિ. ગા. ૭૫૮ ।
"સત્ત્વર્થેષ્વસંક્રમઃ સમભિરુદ્ધઃ" - તત્ત્વાર્થ.ભા. હરિ. સિદ્ધ. ૧/૩૫ । "જં જં સણ્ણં ભાસઙ્ગં તં તં

નિમિત્તમાસ્કન્દતિ શબ્દપ્રવૃત્તૌ યોઽભિપ્રાયઃ સ સમભિરુદઃ । અયં¹⁷⁶ હિ પર્યાયશબ્દાનાં પ્રતિવિભક્તમેવાર્થમભિમન્યતે, તદ્વથા-ઇન્દનાદિન્દ્રઃ, પરમૈશ્વર્યમિન્દ્રશબ્દવાચ્યં પરમાર્થતઃ, ^{૩૫૬}તદ્વત્યર્થે પુનરુપચારતો પ્રવર્તતે, ન વા કશ્ચિત્ તદ્વાન્, સર્વશબ્દાનાં પરસ્પરપ્રવિભક્તાર્થપ્રતિપાદકતયા આશ્રયાશ્રયિભાવેન પ્રવૃત્ત્યસિદ્ધેઃ । એવં શકનાચ્છક્રઃ, પૂર્વારણાત્ પુરંદર ઇત્યાદિ ભિન્નાર્થત્વં સર્વશબ્દાનાં દર્શયતિ, પ્રમાણયતિ ચ-પર્યાયશબ્દા વિભિન્નાર્થાઃ, પ્રતિવિભક્તવ્યુત્પત્તિનિમિત્તકત્વાત્, ઇહ યે યે પ્રતિવિભક્તવ્યુત્પત્તિનિમિત્તકારસ્તે તે ભિન્નાર્થાઃ, યથા ઇન્દ્રઘટપુરુષાદિશબ્દાઃ, વિભિન્નવ્યુત્પત્તિનિમિત્તકાશ્ચ પર્યાયશબ્દા અપિ, અતો ભિન્નાર્થા ઇતિ । યત્પુનરવિચારિતપ્રતીતિ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જે અભિપ્રાય શબ્દની પ્રવૃત્તિમાં વ્યુત્પત્તિનિમિત્તનો આશ્રય લે છે, તે સમભિરુદનય કહેવાય છે. આ નય પર્યાયવાચી શબ્દોને વિષે પણ, ભિન્ન વ્યુત્પત્તિનિમિત્તના આધારે ભિન્ન પદાર્થોને જ સ્વીકારે છે, નહીં કે શબ્દનયની જેમ એક અર્થને. જેમ કે ઇન્દનાદિન્દ્રઃ, પરમૈશ્વર્ય હોવાના કારણે ઈન્દ્ર છે. પારમાર્થિક રીતે ઈન્દ્ર શબ્દ દ્વારા વાચ્ય પરમૈશ્વર્ય છે, છતાં પણ પરમૈશ્વર્યવાળા એવા વ્યક્તિમાં ઈન્દ્ર શબ્દનો પ્રયોગ ઉપચારથી થાય છે. અથવા તો પરમૈશ્વર્યવાન એવી કોઈ વ્યક્તિ, તે શબ્દથી અભિધેય નથી, કેમ કે ઐશ્વર્ય અને ઐશ્વર્યવાન એ બન્ને જુદા શબ્દો, જુદા અર્થોને જ જણાવે, તેથી આશ્રય-આશ્રયી ભાવથી શબ્દની પ્રવૃત્તિ ન થઈ શકે. શબ્દોનું આ પ્રમાણેનું જ સામર્થ્ય હોવાના કારણે, શકનાત્ શક્રઃ, પૂર્વારણાત્ પુરંદરઃ, એટલે શક્તિશાળી હોવાના કારણે શક તથા દૈત્યોના નગરોને નષ્ટ કરનાર હોવાથી પુરંદર વગેરે શબ્દો, ભિન્ન વ્યુત્પત્તિનિમિત્તક હોવાથી, ભિન્ન અર્થને જ જણાવે છે. તેઓ પોતાના મતની સ્થાપના માટે આ પ્રમાણ આપે છે:- પર્યાયશબ્દાઃ વિભિન્નાર્થાઃ પ્રતિવિભક્તવ્યુત્પત્તિનિમિત્તકત્વાત્ । પર્યાયવાચી શબ્દો ભિન્ન-ભિન્ન અર્થને કહેનાર છે, કારણકે દરેકના વ્યુત્પત્તિ નિમિત્ત અલગ-અલગ છે. જે જે શબ્દોના વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત જુદા હોય, તે સર્વે ભિન્ન-ભિન્ન અર્થને કહેનાર હોય છે, જેમકે ઈન્દ્ર, ઘટ, પુરુષ વગેરે શબ્દો.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૫૬) તદ્વતીતિ । પરમૈશ્વર્યયુક્તે ઉપચારસ્ય ચ નિમિત્તમ્, તત્રૈશ્વર્યસ્યાવસ્થાનમ્, ન વા કશ્ચિત્ તદ્વાન્ શબ્દાનામભિધેય ઇતિ શેષઃ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

ચિય સમભિરોહણ જમ્હા । સ્પર્ણાન્તરત્થવિમુહો તઓ તઓ સમભિરુદોત્તિ ।।" - વિશેષા. ગા. ૨૭૨૭ ।
"નાનાર્થસમભિરોહણાત્ સમભિરુદઃ । અથવા યો યત્રાભિરુદઃ સ તત્ર સમેત્યાભિમુખ્યેનારોહણાત્ સમભિરુદઃ ।" - રાજવા. ૧ । ૩૩, ધવલા ટી. પૃ. ૮૯ । "પર્યાયશબ્દભેદેન ભિન્નાર્થસ્યાધિરોહણાત્ । નયઃ સમભિરુદઃ સ્યાત્ પૂર્વવચ્ચાસ્ય નિશ્ચયઃ ।" - તત્ત્વાર્થશ્લો. પૃ. ૨૭૩, પ્રમેયક. પૃ. ૬૮૦, સન્મતિ. ટી. પૃ. ૩૧૩ । "અભિરુદસ્તુ પર્યાયૈઃ...." - લઘી. કા. ૪૪ ।

(176) "સમભિરુદસ્તુ પર્યાયશબ્દાનાં પ્રવિભક્તમેવાર્થમભિમન્યતે । તદ્વથા ઇન્દનાત્ ઇન્દ્રઃ । પરમૈશ્વર્યમ્ ઇન્દ્રશબ્દવાચ્યં પરમાર્થતસ્તદ્વત્યર્થે, અતદ્વત્યર્થે પુનરુપચારતો વર્તતે । ન વા કશ્ચિત્ તદ્વાન્, સર્વશબ્દાનાં પરસ્પરવિભક્તાર્થપ્રતિપાદિતયા આશ્રયાશ્રયિભાવેન પ્રવૃત્ત્યસિદ્ધેઃ ।.... અતો ભિન્નાર્થા ઇતિ ।" - સ્યા. મં.

બલાદેકાર્થાભિધાયકત્વં પ્રતિપાદ્યતે તદયુક્તમ્, અતિપ્રસङ्ગાત્ । તથા હિ-યદિ યુક્તિરિક્તા પ્રતીતિરેવ શરણીક્રિયતે, તદા તદા મન્દમન્દપ્રકાશો ^{૩૫૭}દવીયસિ દેશે સંનિવિષ્ટશરીરવિભિન્ના અપિ નિમ્બકદમ્બાશ્વત્થકપિત્થાદય એકતર્વાકારતામાભિગ્રાણાઃ પ્રતીયન્તે इति એકતયૈવાભ્યુપગન્તવ્યાઃ । ન ચૈતદસ્તિ, વિવિક્તતત્ત્વરૂપગ્રાહિપ્રત્યનીકપ્રત્યયોપનિપાતબાધિતત્ત્વેન પૂર્વપ્રતીતેઃ વિવિક્તાનામેવ તેષામભ્યુપગમાત્, તન્નૈકાર્થવાચિનો ધ્વનયઃ સન્તિ, રૂઢિઃ ^{૩૫૮}પુનરવિચારિતતદર્થાનામિતિ સમભિરૂઢઃ । ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

પર્યાયવાચી શબ્દો પણ ભિન્ન-ભિન્ન વ્યુત્પત્તિનિમિત્તવાળા હોવાના કારણે, તેઓ પણ ભિન્ન-ભિન્ન પદાર્થોને જણાવે છે. જે લોકો આગળ-પાછળનું વિચાર કર્યા વગર, માત્ર પ્રતીતિના આધારે પર્યાયવાચી શબ્દો એક અર્થને કહેનારા છે એમ સ્વીકાર કરે છે, તે વિચારણા કરતા યોગ્ય લાગતું નથી, કારણ કે આમ માનવામાં અતિવ્યાપ્તિ આવે છે. જેમકે અત્યંત મંદ-મંદ એવા પ્રકાશમાં દૂર દેશમાં પોત-પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલા લીંમડો, કદંબ, અશ્વત્થ, કપિત્થ વગેરે વૃક્ષોને આશ્રયીને આ વૃક્ષો છે, આટલી જ માત્ર પ્રતીતિ થાય છે. હવે જો પ્રતીતિ એક રૂપે થાય, તો પછી તે સર્વ વૃક્ષોને તમારે એક માનવાની આપત્તિ આવશે, પરંતુ આવું તો ક્યારે દેખાયું નથી, કે લીંમડો અને આંબો વગેરે સર્વ એક થઈ જતા હોય. એક્યની પ્રતીતિ, વિભિન્ન સ્વરૂપને ગ્રહણ કરનારી વિરોધી પ્રતીતિ દ્વારા બાધિત થઈ જાય છે. તેથી ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપે જ તેમને ગ્રહણ કરવા જોઈએ. એટલે યુક્તિ રિક્ત પ્રતીતિને પ્રમાણ ન મનાય, લોકમાં રૂઢિ ચાલે છે, તે પણ તે શબ્દોના અર્થને ન વિચારતા લોકોના કારણે છે. માટે એમ જ સ્વીકારવું જોઈએ કે, વ્યુત્પત્તિના ભેદથી પર્યાયવાચી શબ્દો પણ ભિન્ન પદાર્થોને જણાવે છે. એક અર્થને નહીં. સમભિરૂઢનયમતનો સંગ્રાહક શ્લોકાર્થઃ- ‘ઉપરોક્ત વર્તમાનકાલીન વસ્તુઓ પણ, સંજ્ઞાભેદે ભિન્ન છે, એમ સમભિરૂઢ કહે છે.’

इति समभिरूढनय

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૫૭) દવીયસીતિ દૂરતરે । (૩૫૮) અવિચારિતતદર્થાનામિતિ । તેષાં શબ્દાનામર્થસ્તદર્થઃ, ન વિચારિતસ્તદર્થો યૈસ્તે તથા તેષામ્ । સંગ્રહશ્લોકઃ-

તથાવિધસ્ય તસ્યાપિ વસ્તુનઃ ક્ષણવર્તિનઃ ।

બ્રૂતે સમભિરૂઢસ્તુ સંજ્ઞાભેદેન ભિન્નતામ્ ॥

તથાવિધસ્યેતિ વિરુદ્ધલિङ્ગાદિયોગભેદિનઃ ॥

૨૪૦. સાંપ્રતમેવ¹⁷⁷ભૂતાભિપ્રાયઃ પ્રતિપાદ્યતે-તત્રૈવંશબ્દઃ પ્રકારવચનઃ, તતશ્ચૈવં યથા વ્યુત્પાદિતઃ તં પ્રકારં ભૂતઃ પ્રાપ્તો યઃ શબ્દઃ સ એવંભૂતઃ, તત્સમર્થનપ્રધાનાભિપ્રાયોઽપ્યેવંભૂતઃ, ^{૩૫૯}તદ્વિષયત્વાત્, વિષયશબ્દેન ચ ^{૩૬૦}વિષયિણોઽભિધાનાત્ । અયં¹⁷⁸ હિ યસ્મિન્નર્થે શબ્દો વ્યુત્પાદ્યતે સ

○ન્યાયરશ્મિ○

○ એવંભૂતનયનું નિરૂપણ ○

(૨૪૦) સમભિરૂઢનયની વક્તવ્યતા બાદ હવે એવંભૂતનયનું સ્વરૂપ જણાવે છે:- ‘એવં’ એ પ્રકારવાચી શબ્દ છે, તેથી શબ્દની જે પ્રમાણેની વ્યુત્પત્તિ કરેલ હોય તે પ્રકારને પ્રાપ્ત થયેલ જે શબ્દ હોય, તે એવંભૂત છે અને તેના સમર્થનમાં પ્રધાન એવો જે અભિપ્રાય તે પણ એવંભૂત જ કહેવાશે, કારણ કે તે અભિપ્રાય એવંભૂત એવા શબ્દને વિષય કરે છે. એવંભૂત શબ્દ એ નયનો વિષય છે. વિષય(એવંભૂત શબ્દ)ના શબ્દથી વિષયી એવંભૂતનયનું અભિધાન કર્યું છે.

અથવા તો જે ક્રિયાથી વિશિષ્ટ વસ્તુ શબ્દ દ્વારા કહેવાય છે, તે ક્રિયા કરતી વસ્તુ એવંભૂત કહેવાય છે અને તેને પ્રતિપાદન કરનારો નય પણ એવંભૂત કહેવાય છે. તેથી ચેષ્ટાદિથી યુક્ત એવા અર્થને જ જે કહે છે એ એવંભૂત, કારણ કે ચેષ્ટા વિશિષ્ટ, એવા પદાર્થને જ આ સ્વીકારે છે. આ વ્યાખ્યામાં નિરૂપયરિત રીતે એવંભૂત શબ્દની પ્રવૃત્તિ જાણવી. તેથી જ આ નય પદાર્થમાં જે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે, તે વ્યુત્પત્તિનિમિત્તાર્થ જ્યારે રહ્યો હોય ત્યારે જ તે શબ્દનો પ્રયોગ તે પદાર્થને વિષે થાય

○અર્થસંપ્રેક્ષણ○

(૩૫૯) તદ્વિષયત્વાદિતિ । સ એવંભૂતઃ શબ્દો વિષયો યસ્યાભિપ્રાયસ્ય તદ્ભાવસ્તત્ત્વં તસ્માત્ । (૩૬૦) વિષયિણ ઇતિ । અભિપ્રાયસ્ય । યદ્વા યત્ક્રિયાવિશિષ્ટં શબ્દેનોચ્યતે સ ચ ક્રિયાં કુર્વદ્ વસ્તુ એવંભૂત ઓચ્યતે તત્પ્રતિપાદનપરો નયોઽપ્યેવંભૂતઃ । તથા એવં યઃ શબ્દેનોચ્યતે ચેષ્ટાદિકઃ પ્રકારઃ તમેવંભૂતઃ પ્રાપ્તોઽભિપ્રાયઃ, તદ્વિશિષ્ટસ્યૈવ વસ્તુનોઽભ્યુપગમનાત્ । અસ્મિન્શ્ચ પક્ષે નિરૂપચારોઽપ્યેવંભૂત-ધ્વનિરભિધીયત ઇતિ । યસ્ત્વચેષ્ટાવત્પિ પૃથુબુદ્ધોદરાદ્યાકારે ઘટશબ્દપ્રયોગઃ સ મિથ્યા, નિર્નિમિત્તત્વાત્ ।

○શાસ્ત્રસંલોક○

(177) "શબ્દાનાં સ્વપ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂતક્રિયાદિવિશિષ્ટમર્થં વાચ્યત્વેનાભ્યુપગચ્છત્રેવમ્ભૂતઃ" - પ્રમાણનય. ૭/૪૦, જૈનતર્કભા., સ્યા.મં. । "વંજણ અત્થતદુભયં એવંભૂઓ વિસેસેઙ્" - અનુયોગ., આ.નિ. ગા. ૭/૫૮ । "વ્યઙ્જનાર્થયોરેવમ્ભૂતઃ" - તત્ત્વાર્થ. ભા., હરિ. સિદ્ધ. ૧/૩૫ । "યેનાત્મનો ભૂતસ્તેનૈવાધ્યવસાયયતિ ઇત્યેવમ્ભૂતઃ । અથવા યેનાત્મના યેન જ્ઞાનેન ભૂતઃ પરિણતઃ તેનૈવાધ્યવસાયયતિ" - સર્વાર્થસિ. રાજવા. ૧/૩૩ । "વંજનમત્થેણત્થં ચ વંજણેણોભયં વિસેસેઙ્ । જહ ઘટસદ્દં ચેદ્ઠાવયા તહા તં પિ તેણેવ" - વિશેષા. ૨/૭૪૩ । "તત્ક્રિયાપરિણામોઽર્થસ્તથૈવેતિ વિનિશ્ચિયાત્ । એવમ્ભૂતેન નીયેત ક્રિયાન્તરપરાહ્મુખઃ ।" તત્ત્વાર્થશ્લો. પૃ. ૨/૭૪, નયવિવ. ૯૪, પ્રમેયક. પૃ. ૬૮૦, સન્મતિ. ટી. પૃ. ૩૧૪, નયચક્ર ગા. ૪૩, તત્ત્વાર્થસાર પૃ. ૧૦૭ । "ઇત્યમ્ભૂતઃ ક્રિયાશ્રયઃ" - લઘી. કા. ૪૪

(178) "એવંભૂતઃ પુનરેવં ભાષતે - યસ્મિન્ અર્થે શબ્દો વ્યુત્પાદ્યતે સ વ્યુત્પત્તિનિમિત્તમ્ । અર્થો યદૈવ પ્રવર્તતે તદૈવ તં શબ્દં પ્રવર્તમાનમભિપ્રૈતિ, ન સામાન્યેન । યથા ઉદકાદ્યાહરણવેલાયાં યોષિદાદિમસ્તકારુઢો વિશિષ્ટચેષ્ટાવાન્ એવ ઘટોઽભિધીયતે, ન શેષઃ.....સોઽર્થસ્તચ્છબ્દવાચ્ય ઇતિ" - સ્યા. મં.

વ્યુત્પત્તિનિમિત્તમર્થો યદૈવ વિવર્તતે તદૈવ તં શબ્દં પ્રવર્તમાનમભિપ્રૈતિ, ન સામાન્યેન । યથા ઉદકાદ્યાહરણવેલાયાં યોષિદાદિમસ્તકારુઢો વિશિષ્ટચેષ્ટાવાનેવ ઘટોઽભિધીયતે, ન શેષઃ, ઘટશબ્દવ્યુત્પત્તિનિમિત્તશૂન્યત્વાત્, પટાદિવદિતિ । અતીતાં ભાવિનીં વા ચેષ્ટામધિકૃત્ય સામાન્યેનૈવોચ્યતે इति चेन्न, તયોર્વિનષ્ટાનુત્પન્નતયા^{૩૬૧} શશવિષાણકલ્પત્વાત્ । તથાપિ તદ્દ્વારેણ શબ્દઃ પ્રવર્તતે, ^{૩૬૨}સર્વત્ર પ્રવર્તયિતવ્યઃ, વિશેષાભાવાત્ । કિં ચ યદ્યતીતવત્સર્વચ્ચેષ્ટાપેક્ષયા

○ ન્યાયરશ્મિ ○

છે એમ સ્વીકારે છે, સામાન્યથી નહીં. જેમકે પાણી લાવવા સ્વરૂપ અર્થક્રિયાને કરતો, સ્ત્રી વગેરેના મસ્તક ઉપર આરૂઢ થયેલો, વિશિષ્ટ ચેષ્ટા, આકારથી યુક્ત એવો ઘટ, તે જ ઘટ શબ્દ દ્વારા વાચ્ય બની શકે છે, પરંતુ ખૂણામાં, ખાલી પડેલો ઘડો તે આ નયની અપેક્ષાએ ઘટ શબ્દથી વાચ્ય બનતો નથી, કારણ કે જેમ પટમાં ઘટ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ નિમિત્ત અર્થ ન હોવાના કારણે તેમાં ઘટ શબ્દનો પ્રયોગ નથી થતો, તેમ ચેષ્ટાશૂન્ય એવા ઘટમાં પણ વ્યુત્પત્તિ નિમિત્તાર્થ ન હોવાના કારણે, ત્યાં પણ ઘટ શબ્દનો પ્રયોગ ન થવો જોઈએ.

શંકા:- ભલે ચેષ્ટાથી રહિત એવા ઘટમાં વ્યુત્પત્તિ નિમિત્ત અર્થ તે સમયે નથી, પરંતુ અતીત અથવા ભાવી ચેષ્ટાને આશ્રયીને, સામાન્યથી તે કાળે પણ ઘટ શબ્દનો પ્રયોગ શા માટે ન થઈ શકે?

સમાધાન:- આ શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે અતીત ચેષ્ટાઓ નાશ થઈ ગઈ છે અને અનાગત ચેષ્ટાઓ હજી ઉત્પન્ન જ થઈ નથી, તેથી અતીત-અનાગતકાલીન ચેષ્ટાઓ શશવિષાણની જેમ અસત્ છે, અને અસત્ વસ્તુને આશ્રયીને ક્યારે પણ શબ્દ પ્રયોગ થતો નથી. જો અસત્ વસ્તુને આશ્રયીને પણ ઘટ શબ્દ પ્રયોગ થતો હોય, તો પછી ઘટ શબ્દની પ્રવૃત્તિ સર્વત્ર પટાદિમાં પણ થવી જોઈએ એકલા ઘટમાં નહીં, કારણકે અસત્પણું તો સર્વત્ર સમાન રૂપે રહેલું છે. પૂર્વે પટાદિમાં શબ્દ પ્રયોગની આપત્તિ આપી, તેનું વારણ કોઈ આ રીતે કરે કે, પટાદિમાં તો ક્યારેય પણ તે અર્થક્રિયા રહેતી નથી તેથી તેમાં ઘટશબ્દ ન પ્રયોજાય, પણ ઘટમાં ક્યારેક ચેષ્ટા હોય છે તેથી પ્રયોજાય. તો તેનો જવાબ આપતા જણાવે છે કે, જો અતીત અને ભાવી ચેષ્ટાની અપેક્ષાએ ઘટ શબ્દનો પ્રયોગ, અચેષ્ટાવાનુ એવા ઘટમાં પણ કરવામાં આવતો હોય, તો પછી તેને જ આશ્રયીને કપાલ, માટીનો પિંડ વગેરે જેમાં હજી સુધી ઘટનો આકાર બન્યો નથી તેમાં અથવા ઘટ નષ્ટ થઈ ગયા બાદ તેના ઠીકરામાં પણ ઘટ

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૬૧) શશવિષાણકલ્પત્વાદિતિ । ઈષદપરિસમાપ્તે શશવિષાણે શશવિષાણકલ્પે, તયોર્માવઃ તત્ત્વં તસ્માત્ । (૩૬૨) સર્વત્રેતિ ચેષ્ટાદાવપીત્યર્થઃ । યદ્યતીતેત્યાદિના શશવિષાણકલ્પત્વાભાવેઽપિ દૂષણાન્તરમભિદધાતિ । સંગ્રહશ્લોક:-

एकस्यापि ध्वनेर्वाच्यं सदा तन्नोपपद्यते ।

क्रियाभेदेन भिन्नत्वादेवंभूतोऽभिमन्यते ।।

सदेति । प्रवृत्तिनिमित्तकालादन्यदापि । तदिति वस्तु ।।

ઘટશબ્દોઽચેષ્ટાવત્યપિ પ્રયુજ્યેત, કપાલમૃત્પિંડાદાવપિ તત્પ્રવર્તનં દુર્નિવારં સ્યાત્, વિશેષાભાવાત્, તસ્માદ્ યત્ર ક્ષણે વ્યુત્પત્તિનિમિત્તમવિકલમસ્તિ તસ્મિન્નેવ સોઽર્થસ્તચ્છબ્દેન વાચ્ય **હત્યેવંભૂતઃ** ।

૨૪૧. તદેવમનેકધર્મપરીતાર્થગ્રાહિકા **બુદ્ધિઃ પ્રમાણમ્**, તદ્દ્વારાયાતઃ પુનરેકધર્મનિષ્ઠાર્થ-સમર્થનપ્રવણઃ પરામર્શઃ શેષધર્મસ્વીકારતિરસ્કારપરિહારદ્વારેણ વર્તમાનો **નયઃ** । સ ચ ધર્માણામાનન્ત્યાદનન્તભેદઃ, તથાપિ સર્વસંગ્રાહકાભિપ્રાયપરિકલ્પનમુખેનૈવ **સપ્તભેદો** દર્શિતઃ । અયમેવ ચ સ્વાભિપ્રેતધર્માવધારણાત્મકતયા શેષધર્મતિરસ્કારદ્વારેણ પ્રવર્તમાનઃ પરામર્શો

○ ન્યાયરશ્મિ ○

શબ્દનો પ્રયોગ થવા લાગશે, કારણ કે અતીત-અનાગત ચેષ્ટા તો સર્વત્ર સમાન રૂપે રહેલ છે. આ સર્વ આપત્તિઓ આવતી હોવાના કારણે, એમ જ સ્વીકારવું જોઈએ કે, જે ક્ષણમાં અર્થ તેના વ્યુત્પત્તિ નિમિત્તક એવા શબ્દથી યુક્ત હોય તે સમયે જ તે અર્થ તે શબ્દ દ્વારા વાચ્ય છે. એવંભૂતનયનો સંગ્રાહક શ્લોકાર્થઃ- ‘એવંભૂતનય કહે છે, (એક શબ્દથી એક અર્થ વાચ્ય હોવા છતાં) તે અર્થ (વસ્તુ) પણ હંમેશા તે શબ્દથી વાચ્ય બની ન શકે, કેમકે ક્રિયાના ભેદથી વસ્તુમાં અને તેના વાચક શબ્દમાં ભેદ થાય છે.’

○ દુર્નયનું નિરૂપણ અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા દર્શનો ○

(૨૪૧) અનેક ધર્મોથી યુક્ત એવા અર્થને ગ્રહણ કરનારી બુદ્ધિ તેને ‘પ્રમાણ’ કહેવાય છે. અને પ્રમાણ દ્વારા સ્વીકાર કરાયેલા અર્થને આશ્રયીને, એક ધર્મથી યુક્ત એવા પદાર્થના સમર્થન કરવામાં હોંશિયાર તથા અન્ય જેટલા પણ ધર્મો છે તેનો સ્વીકાર પણ નથી અથવા તિરસ્કાર પણ નથી, એવો જે અભિપ્રાય વિશેષ તેને ‘નય’ કહેવાય છે. આ નયો વસ્તુમાં અનંતધર્મો હોવાના કારણે અનંતા છે, છતાં પણ સર્વ અભિપ્રાયોને સંગ્રહ કરનાર સાત નયો છે, એમ પૂર્વે જણાવ્યું. હવે આ નયો જ્યારે પોતાને અભિપ્રેત એવા ધર્મને અવધારણા રૂપે સ્વીકારે, એટલે ‘આ આમ જ છે’ અને વસ્તુમાં રહેલા અન્ય ધર્મોનો તિરસ્કાર (ખંડન) કરે, ત્યારે આ જ નય ‘દુર્નય’ ની સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે છે. જેટલી પણ પરદર્શનકારોની માન્યતા છે, તે સર્વેનું અસ્તિત્વ દુર્નયના પ્રભાવે જ આવેલું છે. તે આ પ્રમાણેઃ- (૧)

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(179) "તમ્હા સવ્વે વિ ણયા મિચ્છાદિટ્ઠી સપક્ખપહિબદ્ધા । અણ્ણોણણિસ્સિઆ ઉણ હવંતિ સમ્મત્તસબ્બાવા ।।" **સન્મતિ**. ૧।૨૧। સ્વાભિપ્રેતાદંશાદિતરાંશાપલાપી પુનર્નયાભાસઃ । - **પ્રમાણનય**. ૭।૨, **જૈનતર્કભા.**, સ્યા.મં. । "ભેદભેદાત્મકે જ્ઞેયે ભેદાભેદાભિસન્ધયઃ । યે તેઽપેક્ષાનપેક્ષાભ્યાં લક્ષ્યન્તે નયદુર્નયાઃ ।" - **લઘી**. કા. ૩૦ । "નિરપેક્ષત્વં પ્રત્યનીકધર્મસ્ય નિરાકૃતિઃ સાપેક્ષત્વમુપેક્ષા, તથા ચોક્તમ્ - અર્થસ્યાનેકરૂપસ્ય ધીઃ પ્રમાણં તદંશધીઃ । નયો ધર્માન્તરાપેક્ષી, દુર્નયસ્તન્નિરાકૃતિઃ । - **અષ્ટશ.**, **અષ્ટસહ**. પૃ. ૨૧૦ । "નિરપેક્ષા નયા મિથ્યા સાપેક્ષા વસ્તુ તેઽર્થકૃત્ ।" - **આપ્તમી**. ૧૦૮ । "નયાઃ સાપેક્ષા દુર્નયા નિરપેક્ષા લોકતોઽપિ સિદ્ધા" - **સિદ્ધિ વિ. ટી**. પૃ. ૫૩૭ । "સદેવ સત્ સ્યાત્સદિતિ ત્રિધાર્થો મીયેત દુર્નીતિનયપ્રમાણૈ" - **અન્યયોગવ્ય**. શ્લો. ૨૮ ।

દુર્નયસંજ્ઞામશ્નુતે । તદ્બલપ્રભાવિતસત્તાકા હિ ચત્વેતે પટપ્રવાદાઃ । તથા હિ-નૈગમનય-
દર્શનાનુસારિણૌ નૈયાયિકવૈશેષિકૌ । સંગ્રહાભિપ્રાયપ્રવૃત્તાઃ સર્વેઽપ્યદ્વૈતવાદાઃ, સાંખ્યદર્શનં
ચ । વ્યવહારનયાનુપાતિ પ્રાયશ્ચાર્વાકદર્શનમ્ । ઋજુસૂત્રાકૂતપ્રવૃત્તબુદ્ધયસ્તાથાગતાઃ ।
શબ્દાદિનયમતાવલમ્બિનો ^{૨૬૩}વૈયાકરણાદય इति ।

૨૪૨. અથેત્યમભિદધીથાઃ યથા-કથમેતેઽવધારણદ્વારેણ સ્વકમર્થ સમર્થયન્તસ્તદ્વિપરીતં
નિરાકુર્વાણા દુર્નયતાં પ્રતિપદ્યન્તે इति, અગ્રોચ્યતે-એવં પ્રવૃત્તૌ નિર્ગોચરત્વાત્, નિર્ગોચરસ્ય
નયત્વાયોગાત્ । તથા હિ-નયતિ કેનચિદંશેન વિશિષ્ટમર્થ પ્રાપયતિ યોઽભિપ્રાયઃ સ નયઃ,
સ્વાભિપ્રેતધર્માત્ શેષધર્મપ્રતિક્ષેપદ્વારેણ તુ પ્રવૃત્તૌ ન કિંચન નયતિ, એકધર્માલિહિંગતસ્ય
વસ્તુનોઽસંભવાત્, બહિરન્તશ્ચાનેકધર્મપરિકરિતસ્વભાવસ્ય તસ્ય પ્રતિભાસાત્, તદપદ્મનવકારિણાં
કદભિપ્રાયાણાં પ્રતિભાસબાધિતત્વેનાલીકત્વાત્ ।

૨૪૩. તથા હિ-યઃ તાવન્નૈગમનયઃ પરસ્પરવિશિષ્ટૌ સામાન્યવિશેષૌ પ્રત્યપીપદત્, તદયુક્તમ્,

○ ન્યાયરશ્મિ ○
નૈગમનયના અભિપ્રાયથી 'નૈયાયિક - વૈશેષિક' દર્શનો પ્રવૃત્ત થયેલા છે. (૨) સંગ્રહનય દ્વારા પ્રવૃત્ત
થયેલા સર્વ 'અદ્વૈત દર્શનો' તથા 'સાંખ્ય' દર્શન છે. (૩) વ્યવહાર નયના અભિપ્રાયથી પ્રવૃત્ત થયેલ
'ચાર્વાક' દર્શન છે. (૪) ઋજુસૂત્રનયના અભિપ્રાયથી પ્રવૃત્ત થયેલ 'બૌદ્ધ' દર્શન છે. (૫) શબ્દાદિ
નયોના અભિપ્રાયથી પ્રવૃત્ત થયેલ 'વૈયાકરણ, અભિધાનકોશના કર્તા' વગેરે છે.

(૨૪૨) પ્રશ્ન:- આ પૂર્વે કહેલા નયો, માત્ર પોતાના ધર્મને સમર્થન કરતા અને અન્ય પદાર્થોમાં
વિદ્યમાન ધર્મોનો તિરસ્કાર કરવા માત્રથી કેવી રીતે દુર્નયપણાને પ્રાપ્ત કરે છે ?

ઉત્તર:- આનો જવાબ માત્ર આટલો જ છે કે, એક જ પોતાને અભિપ્રેત એવા ધર્મને સ્વીકાર
કરવામાં તે જ્ઞાનનો કોઈ વિષય રહેતો નથી, કારણ કે વસ્તુ અનંતધર્માત્મક છે અને તે જેનો વિષય
ન હોય, તે નયપણાને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તે આ પ્રમાણે:- પહેલા કહ્યું તેમ અનંતધર્માત્મક
વસ્તુમાંથી કોઈક અંશથી વિશિષ્ટ એવા અર્થને જે જણાવે તે નય કહેવાય છે. હવે જો પોતાને
અભિપ્રેત એવા ધર્મને આશ્રયીને, શેષ અન્ય ધર્મોને તિરસ્કાર કરવા દ્વારા, જો તે પ્રવૃત્ત થાય તો
પછી કોઈપણ વસ્તુને તે પ્રાપ્ત કરાવતો નથી, કેમકે એકધર્મથી વિશિષ્ટ એવી કોઈપણ વસ્તુ
સંસારમાં સંભવિત નથી. બાહ્ય કે આભ્યંતર બધી જ વસ્તુ અનેકધર્મથી યુક્ત જ છે, એ સ્વરૂપે જ
સર્વને પ્રતિભાસ થાય છે અને તેનું ખંડન કરનારા એવા દુષ્ટ અભિપ્રાયો તે પ્રતિભાસ (પ્રત્યક્ષ) થી
બાધિત હોવાના કારણે મિથ્યાપણાને પ્રાપ્ત કરે છે.

○ નૈગમ દુર્નયથી પ્રવૃત્ત નૈયાયિક-વૈશેષિક દર્શનોનું ખંડન ○

(૨૪૩) નૈગમનયની વક્તવ્યતા વખતે પરસ્પરથી ભિન્ન એવા સામાન્ય-વિશેષનું પ્રતિપાદન

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૬૩) વૈયાકરણાદય इति । આદિશબ્દાદભિધાનકોશકર્તારો ગૃહ્યન્તે ।

તયોસ્તથા કદાચન પ્રતિભાસાભાવાત્ । યત્ચોક્તમ્ - અનુવર્તમાનૈકાકારપરામર્શગ્રાહ્યં સામાન્યં યત્ર ન તત્ર વિશેષપ્રતિભાસઃ, યત્ર ચ વિશિષ્ટદેશદશાવચ્છિન્નબોધનિર્ગ્રાહ્યો વિશેષો ન તત્ર સામાન્યાવગતિઃ, તદ્વચનમાત્રમેવ, ધવલદિરપલાશાદિસમસ્તવિશેષાપસરણે વૃક્ષત્વાદિસામાન્ય-પ્રતિભાસાભાવાત્ । દૂરાદ્વિશેષાગ્રહણેઽપિ કેવલં તત્ત્વકારસીતિ ચેત્, તત્રાપ્યભ્યન્તરીભૂતવિશેષ-પ્રતિભાસાત્, ^{૩૬૪}તદ્વિરહે ^{૩૬૫}શશવિષાણરૂપત્વાત્ । एवं વિશેષા અપિ ન સામાન્યાદત્યન્તવ્યતિરેકિણઃ પ્રતિભાન્તિ, તન્નિમગ્નાનામેવ તેષાં ગ્રહણાત્, ઇતરથા સત્તાતોઽતિરિચ્યમાના ભાવા નિઃસ્વભાવતામાત્મ-સાત્કુર્વન્તિ । તથા વૃક્ષત્વાદિસામાન્યેભ્યોઽપિ ભેદિનો વૃક્ષાદયો ન સ્યુઃ, તદભેદનિબન્ધનત્વાત્ તત્ત્વરૂપસ્થિતેઃ, તસ્માત્તદેવ સંવેદન^{૩૬૬}મુપસર્જનીકૃતવૈષમ્યં પ્રધાનીકૃતૈકાકારં સામાન્યં ગૃહ્ણાતિ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

કરાયું હતું, પરંતુ તે યોગ્ય નથી, કારણ કે પરસ્પર ભિન્ન એવા સામાન્ય-વિશેષનો કોઈપણ જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસ થતો નથી. જે તેણે આ પ્રમાણે જણાવ્યું હતું કે → જ્યાં અનુવર્તમાન એકાકારવાળા જ્ઞાન દ્વારા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સામાન્ય છે, ત્યાં વિશેષનું જ્ઞાન નથી અને જે ઠેકાણે વિશિષ્ટ દેશ-દશાથી યુક્ત જ્ઞાન દ્વારા ગ્રાહ્ય એવા વિશેષો છે, તે ઠેકાણે સામાન્યનું જ્ઞાન નથી. ← આ સર્વ માત્ર બોલવા પુરતું જ છે. જો આ પ્રમાણે વિશેષના સ્થાનમાં સામાન્યના જ્ઞાનનો અભાવ અને સામાન્યમાં વિશેષના જ્ઞાનનો અભાવ સ્વીકારાય, તો પછી ધવ, ખદિર, પલાશ વગેરે સમસ્ત વિશેષો જ્ઞાનમાંથી નિકળી જશે, ત્યારે વૃક્ષત્વ વગેરે સામાન્યનો પણ પ્રતિભાસ થશે નહીં, કારણ કે વિશેષકૂટ એ જ સામાન્ય છે.

પ્રશ્ન:- વ્યક્તિ અત્યંત દૂર રહેલો હોય, ત્યારે આ આંબો છે, લીંમડો છે વગેરે સ્વરૂપે વિશેષોનું ગ્રહણ ન થતું હોય, ત્યારે ‘આ વૃક્ષો છે’ એ પ્રમાણે એકલા સામાન્યની પ્રતીતિ તો થાય જ છે ને, તો પછી તમે એમ શા માટે કહો છો કે એકલા સામાન્યનો કોઈ જગ્યાએ પ્રતિભાસ થતો નથી ?

ઉત્તર:- જે સ્થાને તે વ્યક્તિને વૃક્ષ રૂપે સામાન્યથી બોધ થાય છે, ત્યારે તે સ્થાને તેને વિશેષોનો પ્રતિભાસ થાય જ, પણ તે ગૌણ બને છે અને જો વિશેષો ન હોય તો તે સસલાના શિંગડાની જેમ અસત્ થઈ જશે.

એ પ્રમાણે વિશેષો પણ સામાન્યથી અત્યંત ભિન્ન રૂપે પ્રતિભાસ નથી થતાં. સામાન્યમાં રહેલા રૂપે જ તે વિશેષોનું ગ્રહણ થાય છે. જો સામાન્યથી અત્યંત ભિન્ન વિશેષો હોય તો પછી સત્તાથી રહિત હોવાથી પદાર્થો નિઃસ્વભાવ થવાની આપત્તિ આવશે, તેથી અન્ય મહાપુરુષોએ કહ્યું છે કે :-

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૬૪) તદ્વિરહે વિશેષાણામભાવે । (૩૬૫) શશવિષાણરૂપત્વાદિતિ । યદુક્તમ્-

નિર્વિશેષં ન સામાન્યં ભવેચ્છશવિષાણવત્ ।

વિશેષોઽપિ ચ નૈવાસ્તિ સામાન્યેન વિનાકૃતઃ ॥ ઇતિ ।

(૩૬૬) ઉપસર્જનીત્યાદિ । ઉપસર્જનીકૃતં ગૌણીકૃતં વૈષમ્યં વિશેષરૂપતા યેન તત્તથા

इत्युच्यते, ^{३६७}न्यक्कृतसमत्वमुत्कलितनानात्वं पुनर्विशेषग्राहीति, समत्वनानात्वयोः कथंचिद् भेदाभेदिनोः परस्परं सर्वार्थेषु भावात्, तदभावे तथाविधप्रतिभासानुपपत्तेः ।

૨૪૪. एतेन यदवादि 'न चैतौ विभिन्नावपि प्रतिभासमानौ सामान्यविशेषौ कथंचिद् मिश्रयितुं युक्तावित्यादि' तदपास्तमवगन्तव्यम्, विभिन्नयोः प्रतिभासाभावात्, व्यवहारोऽपि सर्वप्रधानोपसर्जनद्वारेण कथंचिदितरेतराविनिर्लुठितसामान्यविशेषसाध्य एव । न हि सामान्यं दोहवाहादिक्रियायामुपयुज्यते, विशेषाणामेव तत्रोपयोगात्; नापि विशेषा एव तत्कारिणः, गोत्वशून्यानां तेषां वृक्षाद्यविशिष्टतया तत्करणसामर्थ्याभावात् ।

○ न्याયરશ્મિ ○

નિર્વિશેષં ન સામાન્યં ભવેચ્છશવિષાણવત્ ।

વિશેષોઽપિ ચ નૈવાસ્તિ સામાન્યેન વિનાકૃતઃ ।।

તે જ પ્રમાણે વૃક્ષત્વ વગેરે સામાન્યથી ભેદવાળા વૃક્ષ વગેરે પદાર્થો થશે નહીં, કેમ કે વૃક્ષ વગેરેનું સ્વરૂપ વૃક્ષત્વ વગેરે સામાન્યના અભેદના કારણે જ છે, માટે આમ જ સ્વીકારવું જોઈએ કે, એક જ જ્ઞાન જ્યારે વિષમતાને ગૌણ કરે છે અને એકાકારને પ્રધાન કરે છે, ત્યારે તે જ્ઞાન સામાન્યને ગ્રહણ કરે છે એમ કહેવાય અને જ્યારે તે જ જ્ઞાન એકાકારને ગૌણ કરે અને વિષમતાને પ્રધાન કરે, ત્યારે તે જ્ઞાન વિશેષને ગ્રહણ કરે છે એમ કહેવાય. એકાકારપણું અને વિષમતા તે પરસ્પર કથંચિદ્ ભિન્ન સ્વરૂપે અને કથંચિદ્ અભિન્ન સ્વરૂપે સર્વ પદાર્થોમાં રહે છે. જો કથંચિદ્ ભિન્નાભિન્ન એવા સામાન્ય-વિશેષની પદાર્થમાં વૃત્તિ ન હોય, તો પછી સામાન્ય-વિશેષવિષયક જે પ્રતિભાસ થાય છે તે નહીં થઈ શકે.

(૨૪૪) આમ સામાન્ય - વિશેષ કથંચિદ્ ભિન્નાભિન્ન છે, એમ સિદ્ધ થવાથી તમે જે પૂર્વમાં કહ્યું હતું કે, → ભિન્ન સ્વરૂપે પ્રતિભાસિત થતા એવા સામાન્ય - વિશેષને, કોઈપણ રીતે ભેગા કરવા માટે યોગ્ય નથી ← તે પણ ખંડિત થયેલું જાણવું, કારણ કે સામાન્ય-વિશેષનો ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપે પ્રતિભાસ જ થતો નથી.

○ જગતનો વ્યવહાર ભિન્નાભિન્ન સ્વીકારવાથી જ સિદ્ધ ○

વળી આ જગતમાં જેટલો પણ વ્યવહાર પ્રવર્તે છે, તે પણ એક-બીજાથી કથંચિદ્ અભિન્ન એવા સામાન્ય - વિશેષને ગૌણ-પ્રધાનભાવરૂપે કહેવા દ્વારા જ ઘટી શકે છે. તે આ પ્રમાણે :- સામાન્ય ગોત્વ તે દોહવું, ચરાવવું વગેરે ક્રિયા માટે ઉપયોગી નથી, કારણ કે આ વાહ, દોહ વગેરે ક્રિયાઓમાં વિશેષ ગાયો જ ઉપયોગી છે. તથા એકલા વિશેષો પણ વાહ, દોહ વગેરે ક્રિયા કરવા માટે સમર્થ નથી, કારણ કે જો ગાય વગેરે વિશેષોથી ગોત્વ વગેરે સામાન્ય અત્યંત ભિન્ન હોય, તો પછી વૃક્ષ જેમ ગોત્વ

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૬૭) न्यक्कृतसमत्वमिति । तिरस्कृतसामान्यम् ।

૨૪૫. કિં ચ અત્યન્તવ્યતિરેકે સામાન્યવિશેષયોઃ 'વૃક્ષં છિન્ધિ' इति चोदितः किमिति तद्विशेषे पलाशादौ छेदं विधत्ते ? तत्र तस्य समवायादिति चेन्न, समवायग्राहकप्रमाणाभावात्, भावेऽपि विश्लिष्टयोरभेदबुद्ध्युत्पादनाक्षमत्वात्, तस्यापि व्यतिरिक्ततया पदार्थान्तराविशेषात् नित्यत्वैकत्वसर्वगतत्वादिभिश्च सर्वत्र तत्करणप्रसङ्गात् ।

૨૪૬. યત્પુનરવાદીઃ 'યદુત યદિ સામાન્યં વિશેષનિષ્ઠમ્, વિશેષો વા સામાન્યવ્યાપ્તઃ સમુપલભ્યેત, તતો વિવિક્તયોસ્તયોઃ ક્વચિદનુપલમ્ભાત્ યોડયં વિવિક્તઃ સામાન્યવિશેષેષુ ચાભિધાનાર્થક્રિયાલક્ષણો વ્યવહારઃ સ સમસ્તઃ પ્રલયં યાયાદ્, લોલીભાવેન તદ્વિવેકસ્ય કર્તુમશક્યત્વાત્', તદપ્યસમીચીનમ્ । યતો યદ્યપિ પરસ્પરાવિવિક્તયોઃ સામાન્યવિશેષયોઃ સર્વત્રોપલમ્ભઃ, તથાપિ યત્રૈવ પ્રમાતુરર્થિત્વં તદેવ સામાન્યમ્, વિશેષાન્વા પ્રધાનીકૃત્ય તદ્ગોચરં

○—○ન્યાયરશ્મિ○—○

થી શૂન્ય હોવાથી વાહ, દોહ વગેરે ક્રિયાને કરી શકતું નથી, તેમ આ ગાય પણ ગોત્વરહિત હોવાથી વાહ, દોહ વગેરે કાર્યને નહીં કરે. તેથી વસ્તુને સામાન્ય - વિશેષ ઉભયાત્મક જ સ્વીકારવી જોઈએ.

(૨૪૫) વળી બીજું એ કે સામાન્ય-વિશેષ જો અત્યંત ભિન્ન હોય, તો પછી 'વૃક્ષને કાપો' આમ બોલતે છતે, તે વ્યક્તિ વૃક્ષ વિશેષ એવા પલાશ વગેરેને છેદવા માટે શા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે ? જો એમ કહેવામાં આવે કે → પલાશ વગેરે વૃક્ષ વિશેષોમાં વૃક્ષત્વ સમવાય સંબંધથી રહેલ છે, તેથી વૃક્ષને કાપો એમ બોલતા તે પલાશને કાપવા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે ← પણ તે યોગ્ય નથી, કારણ કે આ વાતનો મૂળ આધાર છે સમવાય, પરંતુ આ સમવાયને ગ્રહણ કરનાર કોઈપણ પ્રમાણ વિદ્યમાન જ નથી. તેથી તેના આધારે આ પ્રતીતિની સિદ્ધિ ન થઈ શકે. કદાચ તુષ્યતુ દુર્જન ન્યાયથી સમવાયની કોઈપણ પ્રમાણથી સિદ્ધિ સ્વીકારી પણ લઈએ, તો પણ જે ભેદવાળા પદાર્થો છે, તેઓમાં પલાશ એ જ વૃક્ષ છે એવી અભેદ બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય તેઓમાં રહેલ નથી, કારણ કે સમવાય પણ અન્યપદાર્થોની જેમ ભિન્ન હોવાથી અભેદ બુદ્ધિ ન કરાવી શકે. વળી તમારા દર્શનાનુસારે તો સમવાય નિત્ય, એક અને સર્વગત છે. તેથી સમવાય તો સર્વ ઠેકાણે હોવાથી સર્વ વસ્તુની સાથે તેનું જોડાણ છે, સર્વવસ્તુમાં અભેદ બુદ્ધિ કરાવશે. આથી લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહારનો લોપ થઈ જશે. માટે સામાન્ય-વિશેષોભયાત્મક જ વસ્તુ છે એમ નિશ્ચિત રૂપે જાણવું જોઈએ.

(૨૪૬) તથા તમે જે આ પૂર્વમાં કહ્યું હતું કે, → સામાન્ય જો વિશેષમાં રહેલું હોય અથવા વિશેષ તે સામાન્યથી વ્યાપ્ત હોય, તો પછી ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપે તેઓની કોઈપણ ઠેકાણે ઉપલબ્ધિ ન થતી હોવાના કારણે, તેઓને આશ્રયીને જે ભિન્ન નામ, અર્થક્રિયા વગેરે વ્યવહાર દેખાય છે તે સર્વ નષ્ટ થઈ જશે. બન્ને એક-બીજામાં એકમેક થઈ ગયેલ હોવાથી, તેને જુદું પાડવું શક્ય નહીં રહે. તેથી તેમને ભિન્ન સ્વીકારવા જોઈએ ← તે પણ સમીચીન નથી, કેમકે યદ્યપિ પરસ્પરથી અભિન્ન સ્વરૂપે સામાન્ય-વિશેષની જ સર્વ ઠેકાણે ઉપલબ્ધિ થાય છે, તો પણ જે વિષયમાં પ્રમાતાનું અર્થિપણું હોય, તે સામાન્ય અથવા વિશેષોને પ્રધાન કરીને, તેના વિષયક શબ્દ અથવા અર્થક્રિયાને તે પ્રવર્તાવે છે. જે

ધ્વનિમર્થક્રિયાં વા પ્રવર્તયતિ, इतरस्याप्युपसर्जनभावेन तत्र व्यापारात्, तद्विकलस्येतरस्यापि शशविषाणायमानतया क्वचिदनुपयोगात् ।

૨૪૭. કિં વ, અત્યન્તવ્યતિરેકિણિ વિશેષેભ્યઃ સામાન્યે વૃત્તિવિકલ્પોપલમ્બનૂતનવિશેષ-સંબન્ધાદિદ્વારેણ દૂષણમુદ્ગરકદમ્બકં મૂર્ધનિ પતદ્ દુર્વિષહં સ્યાત્ । તથા હિ-તત્તેષુ કથં વર્તેત 'સામસ્ત્યેન' 'એકદેશેન વા ? 'સામસ્ત્યપક્ષે પ્રતિવિશેષં પરિસમાપ્તતયા સામાન્યબહુત્વપ્રસજ્ઙઃ, અનિષ્ટં ચૈતદ્, એકત્વાભ્યુપગમક્ષતેઃ । 'એકદેશેન પુનર્યાવન્તો વિશેષાસ્તાવન્તસ્તદંશાઃ પ્રસજન્તિ, ન ચૈતદસ્તિ, સામાન્યસ્ય નિરવયવત્વાત્, સાવયવત્વેઽપિ પુનસ્તે 'ભિન્ના' 'અભિન્ના વા । 'યદ્યભિન્ના વિશેષાઃ, તર્હ્યભેદિનઃ કિં નેષ્યન્તે, વિશેષાભાવાત્ । 'ભેદપક્ષે પુનસ્તેષ્વપિ તત્કથં વર્તેત-^૧સામસ્ત્યેન

○ ન્યાયરશ્મિ ○

સામાન્ય અથવા વિશેષને પ્રધાન કર્યું છે, તેનાથી ભિન્ન વિશેષ અથવા સામાન્યનો પણ ગૌણ સ્વરૂપે તો તે ઠેકાણે વ્યાપાર થાય જ છે, કારણ કે સામાન્યથી રહિત વિશેષ અથવા વિશેષથી રહિત સામાન્ય તે સસલાના શિંગડાની જેમ અસત્ હોવાથી, કોઈપણ ઠેકાણે તેનો ઉપયોગ થતો નથી.

○ સામાન્યની વિશેષમાં વૃત્તિ આશ્રયી ૩ વિકલ્પો ○

(૨૪૭) વળી બીજી વાત એ છે કે, વિશેષોથી અત્યંત ભિન્ન એવું સામાન્ય સ્વીકારવામાં વૃત્તિવિકલ્પ, ઉપલંભ, નૂતન વિશેષ સંબંધ વગેરે દ્વારા, માથા ઉપર પડતા દૂષણ રૂપી હથોડાને તમે અત્યંત દુઃખે કરી સહન કરી શકશો. તે દોષો આ પ્રમાણે જાણવા :-

(૧) વૃત્તિવિકલ્પ:- સામાન્ય તે વિશેષોમાં કેવી રીતે રહેશે (૧) સંપૂર્ણપણે કે (૨) એકદેશથી? જો સંપૂર્ણપણે સામાન્ય, વિશેષોમાં રહે છે એમ સ્વીકારવામાં આવે, તો પછી દરેક વિશેષોમાં સંપૂર્ણપણે સામાન્યની વૃત્તિ હોવાથી ઘણા સામાન્ય માનવાની આપત્તિ આવશે, પરંતુ આ તો અનિષ્ટ છે, કારણ કે સામાન્યને તમારા વડે એક અને નિત્ય સ્વીકારાયેલ છે.

જો તે સામાન્ય એક દેશથી રહે છે એ પક્ષ માનવામાં આવે, તો પછી જેટલા વિશેષો હોય તેટલા સામાન્યના અંશો થવાની આપત્તિ આવશે. પોતાના અંશો થયા વિના તે દરેક વિશેષોમાં એક દેશથી ન રહી શકે, પરંતુ આ પ્રમાણે સાંશ સામાન્યને તો તમે સ્વીકાર્યો નથી, તેને તો નિરવયવ મનાયેલ છે. કદાચ તે સામાન્ય સાવયવ સ્વીકારી પણ લઈએ, તો પણ તે અવયવો સામાન્યથી (૧) ભિન્ન છે કે (૨) અભિન્ન ? (૧) જો તે અવયવો તેનાથી અભિન્ન છે એમ સ્વીકારો, તો પછી વિશેષોને પણ સામાન્યથી અભિન્ન સ્વીકારવામાં શું વાંધો છે ? અવયવો પણ અનેક છે અને વિશેષો પણ અનેક છે. જો અનેક અવયવોને સામાન્યથી અભિન્ન માની શકાય, તો પછી અનેક વિશેષોને સામાન્યથી અભિન્ન શા માટે ન મનાય ? (૨) જો તે અવયવો સામાન્યથી ભિન્ન છે, તો પછી ત્યાં પણ તે પ્રશ્ન આવશે કે, તે ભિન્ન એવા અવયવોમાં સામાન્ય (૧) સંપૂર્ણપણે રહે છે કે (૨) એકદેશથી રહે છે ? આ બધા પ્રશ્નોની વણઝાર કોઈપણ જગ્યાએ અટક્યા વગર આવ્યા જ કરશે. તેથી અત્યંત ભિન્ન એવા પદાર્થની વૃત્તિ (= રહેવાપણું) કોઈ પણ રીતે ઘટતી નથી.

^{૧૬}એકદેશેન વેતિ ? તદેવ ચોદ્યમલબ્ધપરિનિષ્ઠમવતરતિ, તન્નાત્યન્તભેદિનો વૃત્તિઃ સંભવતિ ।

૨૪૮. કિં ચ યદ્યેકં સામાન્યં ભેદવત્ સમસ્તવિશેષેષુ વર્તેત, તદૈકવિશેષોપલમ્ભકાલે 'તદુપલમ્ભ્યતે ન 'વા ? 'યદ્યાદ્યઃ પક્ષઃ, તસ્યૈકતયા સર્વત્રોપલમ્ભાત્, વ્યાપ્યગ્રહણાભાવે વ્યાપકગ્રહણાસિદ્ધેઃ નિશ્ચિલતદ્વ્યાપ્યવિશેષગ્રહણમાસજ્યેત, ન ચૈતદસ્તિ, પુરોવર્તિવિશેષસ્યૈવ સાક્ષાત્કરણાત્, શેષવિશેષાણામસંનિધાનાત્, સંનિહિતવિશેષનિષ્ઠમેવ તદુપલમ્ભ્યતે, તસ્યૈવ તદ્વ્યઙ્જકત્વાત્ ।

૨૪૯. ઇતરેષાં તદભાવાદિતિ ચેન્ન, એકસ્વભાવસ્ય ચ્ચણ્ડશો વ્યઙ્જનાયોગાત્. સંનિહિતવિશેષવ્યઙ્જિતમેવ તત્સર્વત્ર સ્વભાવાન્તરાભાવાત્ સર્વવિશેષગતં ચ તદ્રૂપમતસ્તદ્દર્શનં

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૨૪૮) ઉપલંભઃ- અમારો બીજો એક પ્રશ્ન છે કે, જો એક જ સામાન્ય તે ભેદવાળા એવા સમસ્ત વિશેષોમાં રહે છે, ત્યારે એક વિશેષની ઉપલબ્ધિ કાળે તે સામાન્યની (૧) ઉપલબ્ધિ થાય છે કે (૨) નથી થતી ? જો એક વિશેષની ઉપલબ્ધિ કાળે સામાન્યની ઉપલબ્ધિ થાય છે એમ સ્વીકાર કરશો, તો પછી સામાન્ય એક હોવાના કારણે સર્વત્ર તેની ઉપલબ્ધિ થઈ જશે અને એક નિયમ છે કે, 'વ્યાપ્યનું જો ગ્રહણ ન થયું હોય તો પછી વ્યાપકનું પણ ગ્રહણ થઈ શકતું નથી', તેથી અહીં વ્યાપક એવા સામાન્યનું ગ્રહણ તો તમે સ્વીકારો છો, તો પછી તેના વ્યાપ્ય એવા સકલ વિશેષોનું ગ્રહણ ત્યારે જ થઈ જવાની આપણે આવશ્યકતા, પરંતુ આ પ્રમાણે અનુભવ થતો નથી. માત્ર સામે જે વિશેષ રહેલ હોય તેનું જ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

(૨૪૮) શંકા:- અન્ય જેટલા પણ વિશેષો છે તેઓનું ત્યાં સંનિધાન જ નથી, સન્નિહિત વિશેષોમાં રહેલ સામાન્ય જ ઉપલબ્ધ થાય છે, કારણ કે સન્નિહિત વિશેષ જ ત્યાં રહેલા સામાન્યનો વ્યંજક છે. બીજા બધા વિશેષો ત્યાં હાજર ન હોવાના કારણે, સામાન્યના વ્યંજક થઈ શકતા નથી. માટે સર્વ વિશેષોને ગ્રહણ કરવાની આપણે નહીં આવે.

સમાધાન:- આ કહેવું તે યોગ્ય નથી. સામાન્ય તમે એક સ્વભાવવાળો જ સ્વીકાર કર્યો છે, તો પછી તેનું આ રીતે ખંડન: વ્યંજન (પ્રગટીકરણ), અર્થાત્ એક વિશેષમાં રહેલા સામાન્યનું વ્યંજન થાય, બીજા વિશેષમાં રહેલ સામાન્યનું ન થાય, એવું ઘટી શકતું નથી. સામાન્ય જ્યારે એક ઠેકાણે સન્નિહિત એવા વિશેષમાં વ્યંજિત જ છે, તેનો બીજો કોઈ સ્વભાવ નથી અને તેમાં રહેલ સન્નિહિત વિશેષ દ્વારા વ્યંજિત સ્વરૂપ તે સર્વ વિશેષોમાં વિદ્યમાન છે, તો પછી સર્વ વિશેષોમાં રહેલ તેનું પ્રત્યક્ષ થવામાં કોણ રોકી શકે અને તો સર્વ વિશેષોનું પ્રત્યક્ષ થશે જ, માટે પ્રથમ પક્ષને સ્વીકારવો ઉચિત નથી. હવે જો એક વિશેષની ઉપલબ્ધિ સમયે સામાન્યની ઉપલબ્ધિ થતી નથી એમ બીજો પક્ષ સ્વીકાર

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૬૮) તદ્દર્શનમિતિ । સર્વવ્યક્તીનાં પ્રત્યક્ષતા ।

નૂતનવિશેષસંબંધાદિત્યાદિશબ્દસૂચિતં દૂષણમભિધાતુકામ આહ -

કેન વાર્યેત । ૧અથ દ્વિતીયઃ કલ્પઃ, તથા સતિ યથા એકવિશેષોપલમ્ભસમયે નોપલમ્ભ્યતે, તથા વિશેષોપલમ્ભકાલેઽપિ નોપલમ્ભ્યેત, વિશેષાભાવાત્, અતસ્તદભાવ એવોક્તઃ સ્યાત્, કેવલસ્યોપલમ્ભાભાવાત્, ઉપલમ્ભેઽપિ સ્વસ્વભાવસ્થિતેર્વિશેષરૂપતાપત્તિઃ,

૨૫૦. તથા ચિરંતનવિશેષવ્યવસ્થિતસત્તાકં તન્નૂતનવિશેષોત્પાદે સતિ કથં તેન સહ સંબન્ધમનુભવેત્ ? ન તાવદ્વિશેષાન્તરેભ્યસ્તદુત્પત્તિસુ વિશેષદેશં ગન્તુમર્હતિ, નિષ્ક્રિયત્વાત્, નાપિ તત્રૈવાભવત્, વિશેષોત્પાદાત્પ્રાક્ તદ્દેશે તદુપલમ્ભાભાવાત્, નાપિ વિશેષેણ સહોત્પદ્યતે, નિત્યત્વાત્, નિત્યસ્ય ચોત્પત્તિનિરોધાભાવાત્ । અથ એતદ્દોષપરિજિહ્વીર્ષયા તત્સક્રિયકમભિધીયતે, તથાપિ ૧પૂર્વવ્યક્તિત્યાગેન વા નૂતનવિશેષદેશમાક્રમેત્ ૨તદભાવેન વા ? ૩ન તાવદાદ્યઃ પક્ષઃ, ચિરંતનવ્યક્તીનાં સામાન્યવિકલતયા તત્સંબન્ધસાધ્યબુદ્ધિધ્વનિવિરહપ્રસન્ગાત્, ન ચૈતદસ્તિ, અપરાપરવિશેષોત્પાદેઽપિ પ્રાચીનવ્યક્તિષુ તદર્શનાત્ । ૪અથ દ્વિતીયઃ કલ્પઃ, તદપ્યસંબદ્ધમ્,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

કરશો, તો પછી જેમ એક વિશેષની ઉપલબ્ધિ સમયે સામાન્યની ઉપલબ્ધિ થતી નથી, તે જ પ્રમાણે અન્ય વિશેષોની ઉપલબ્ધિના સમયે પણ તેની ઉપલબ્ધિ ન થવી જોઈએ, કારણ કે એક વિશેષથી બીજા વિશેષમાં કોઈ ફરક નથી. આમ સામાન્યનો કોઈપણ સ્થાને ઉપલંભ ન થતો હોવાથી, તેનો અભાવ જ છે એમ કહેવું પડશે. આમ વિશેષ વિના એકલા સામાન્યનો ઉપલંભ કોઈપણ ઠેકાણે થતો નથી. વળી અનેકમાં અનુગત હોય તે સામાન્ય છે. અહીં સામાન્યનો ઉપલંભ પૃથક્ રૂપે જ થાય છે, તો તે અનુગતરૂપે પ્રતીત ન થતું હોવાથી, વિશેષ જ બની જશે. આમ સામાન્યની ઉપલબ્ધિ ભિન્ન માનવામાં આવે તો તે ઘટી શકતી નથી.

○ ત્રીજા વિકલ્પને આશ્રયીને દોષોની પરંપરા ○

(૨૫૦) નૂતન વિશેષ સાથે સંબંધઃ- સામાન્ય તે હજી પોતાના જુનાં એવા વિશેષમાં રહેલ છે અને ત્યારે એક નવા વિશેષની ઉત્પત્તિ થાય, તો પછી પૂર્વાવસ્થામાં રહેલા સામાન્યનો આ નૂતન વિશેષની સાથે સંબંધ કેવી રીતે થશે ? પહેલી વાત એ કે, એક વિશેષમાંથી નવા ઉત્પન્ન થયેલા વિશેષના ક્ષેત્રમાં સામાન્ય જઈ શકતું નથી, કારણ કે સામાન્ય નિષ્ક્રિય છે. તથા એમ પણ ન કહી શકાય કે, નવા ઉત્પન્ન થતાં વિશેષના ક્ષેત્રમાં તે પહેલાથી વિદ્યમાન છે, કારણ કે વિશેષની ઉત્પત્તિ પહેલા સામાન્યની તે દેશમાં ઉપલબ્ધિ થતી નથી. વળી આમ પણ ન કહી શકાય કે, વિશેષની જે ક્ષેત્રાન્તરમાં ઉત્પત્તિ થાય છે, ત્યાં વિશેષની સાથે જ સામાન્યની પણ ઉત્પત્તિ થાય છે, કારણ કે સામાન્ય નિત્ય સ્વીકાર કરાયેલ છે અને નિત્યપદાર્થની ઉત્પત્તિ તથા નાશ ઘટી શકતા નથી અને કદાચ આ સર્વ દોષોના ભયથી તમે સામાન્યને સક્રિય માની લો, તો પણ તે સામાન્ય (૧) પૂર્વવ્યક્તિના ત્યાગ વડે નવા વિશેષના દેશમાં જાય છે કે (૨) પૂર્વવ્યક્તિના ત્યાગ વિના નવા વિશેષના દેશમાં જાય છે ? જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે, તો પછી પૂર્વનો વિશેષ તે સામાન્યથી રહિત થઈ જવાના કારણે,

નિરવયવસ્ય પૂર્વવ્યક્તિત્યાગવૈકલ્યેન સમુત્પિત્સુવ્યક્તિપ્રતિગમનાભાવાત્, સાવયવપક્ષસ્ય પુનઃ પ્રાગેવાપાસ્તત્વાત્, નૈતદભ્યુપગમદ્વારેણ પરિહારઃ શ્રેયાન્ ।

૨૫૧. ^{૩૬૯}અન્યઘ્ચ વ્યતિરિક્તસામાન્યસંબન્ધાદ્ યદિ ભાવાઃ સમાનાઃ, ન સ્વરૂપેણ, તદા ^{૩૭૦}સત્ત્વસંબન્ધાત્પ્રાગ્ ભાવાઃ 'સન્તોઽસન્તો વા । 'સન્તશ્ચેદપાર્થકઃ સત્તાસંબન્ધઃ, અન્યથાનવસ્થા પ્રસજ્યેત, પુનઃ સત્તાન્તરસંબન્ધાનિવારણાત્ । 'અસન્તશ્ચેદત્યન્તાસતામપિ ગગનારવિન્દાદીનાં સત્તાસંબન્ધાત્ ભાવરૂપતાપદ્યેત । એવં દ્રવ્યત્વગુણત્વકર્મત્વગોત્વાદિસામાન્યેષ્વપિ સમસ્તમેતદ્વાચ્યમ્, એકયોગક્ષેમત્વાત્, તન્ન પરસ્પરમત્યન્તવ્યતિરેકિણૌ સામાન્યવિશેષૌ કથંચન ઘટામાટીકેતે । અત એવ તત્સમર્થનપ્રવણસ્તત્તાદાત્મ્યપ્રતિક્ષેપકોઽભિપ્રાયો નિરાલમ્બનત્વાન્નૈગમદુર્નયસ્ય

○ ન્યાયરશ્મિ ○

સામાન્યના જોડાણ દ્વારા ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિ, વ્યવહાર, શબ્દ વગેરેનો અભાવ થઈ જશે, પરંતુ આ પ્રમાણે થતું તો દેખાતું નથી. નવા-નવા વિશેષોની ઉત્પત્તિ થયે છતે પણ, જૂના વિશેષમાં સામાન્ય વિષયક બુદ્ધિ, શબ્દ વ્યવહાર વગેરેની પ્રવૃત્તિ થાય જ છે. જો પૂર્વવ્યક્તિના ત્યાગ વિના નવા વિશેષોમાં સામાન્યનું જોડાણ થાય છે એમ બીજો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે, તો તે અસંબદ્ધ જ છે. સામાન્ય નિરવયવસ્વરૂપે તમારા વડે સ્વીકારાયેલ છે. તેથી પૂર્વવ્યક્તિનો જો ત્યાગ કરવામાં ન આવે, તો ઉત્પન્ન થવાવાળા એવા નવા વિશેષને પ્રત્યે ગમન થવું સંભવ જ નથી અને સાવયવ પક્ષનું પહેલા જ અમે ખંડન કરી દીધું છે, તેથી તેને સ્વીકારીને પરિહાર કરવો યોગ્ય નથી.

○ ભિન્ન સામાન્યથી સમાનવ્યવહારમાં આપત્તિ ○

(૨૫૧) વળી બીજી પણ આ આપત્તિ છે કે, ભિન્ન એવા સામાન્યના જોડાણથી પદાર્થો સમાન હોય, પરંતુ સ્વરૂપથી સમાન ન હોય, તો પછી સત્તાનું તે પદાર્થની સાથે જોડાણ થયું તેની પહેલા તે પદાર્થો (૧) સત્ હોય છે કે (૨) અસત્ હોય છે ? હવે જો સત્તાના જોડાણની પૂર્વે તે પદાર્થો સત્ જ છે, તો પછી ત્યાં સત્તાનું જોડાણ માનવું નિરર્થક છે, કેમ કે તેના વિના પણ પદાર્થો સત્ જ છે અને પદાર્થો સત્ હોવા છતાં પણ તેમાં સત્તાનો સંબંધ સ્વીકારવામાં આવે, તો પછી તે સત્તાને રાખવા માટે પણ અન્ય સત્તાની કલ્પના કરતા કોઈ અટકાવી શકતું નથી. આમ ઉત્તરોત્તર નવી-નવી સત્તાની કલ્પના કરતા અનવસ્થા દોષ આવશે.

હવે જો તે પદાર્થો સત્તાના જોડાણની પૂર્વે અસત્ છે અને તેમાં સત્તાના જોડાણથી સત્ એવો વ્યવહાર થાય છે એમ સ્વીકારાય, તો પછી આકાશકમળ, સસલાના શિંગડા વગેરે અસત્ પદાર્થોમાં પણ સત્તાના સંબંધથી ભાવસ્વરૂપતા આવી જશે. આ તો સત્તાસ્વરૂપ પરસામાન્યને આશ્રયીને સર્વ આપત્તિઓ આપી. અવાન્તર સામાન્યો દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, કર્મત્વ, ગોત્વ વગેરેને આશ્રયીને પણ આ

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૬૯) અન્યઘ્ચેત્યાદિ । (૩૭૦) સત્ત્વસંબન્ધાદિતિ । સત્ત્વં સામાન્યં ભાવઃ સત્તા જાતિરિતિ પર્યાયાઃ ।

વ્યપદેશમાસ્કન્દતિ, તાદાત્મ્યાપેક્ષયૈવ સામાન્યવિશેષવ્યતિરેકસમર્થકસ્ય નૈગમનયત્વાત્, વ્યતિરેકિણોરપિ તયોર્વસ્તુનિ કથંચિદ્ ભાવાત્, ^{૩૭૧} **इतरथा** વિવક્ષ્યાપિ ^{૩૭૨} **तथा** દર્શયિતુમશક્યત્વાત્, પ્રધાનોપસર્જનભાવસ્ય દ્વયનિષ્ઠત્વાત્, અત્યન્તતાદાત્મ્યેન ^{૩૭૩} **तत्कारिण्या** વિવક્ષાયા અપિ નિર્ગોચરતાપ્રસङ्गाત્ । તસ્માત્કથંચિદ્ ભેદાભેદિનાવેવૈતૌ, તદન્યતરસમર્થકઃ પુનઃ નિરાલમ્બનત્વાત્ દુર્નયતાં સ્વીકરોતીતિ સ્થિતમ્ ।।

૨૫૨. તથા સંગ્રહોડપ્યશેષવિશેષપ્રતિક્ષેપમુખેન સામાન્યમેકં સમર્થયમાનો દુર્નયઃ, તદુપેક્ષાદ્વારેણૈવ તસ્ય નયત્વાત્, વિશેષવિકલસ્ય સામાન્યસ્યાસંભવાત્ । તથા હિ-**यतावदुक्तम्**-

○ **○ न्यायरश्मि ○** ○
સર્વ આપત્તિઓ આવે જ છે, કારણ કે યોગ-ક્ષેમ તો બન્ને જગ્યાએ સમાન જ છે. તેથી પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન એવા સામાન્ય-વિશેષ કોઈપણ રીતે ઘટતા નથી.

તેથી જ અત્યંત ભિન્ન એવા સામાન્ય-વિશેષના સમર્થનમાં પ્રવણ અને સામાન્ય-વિશેષના તાદાત્મ્યને ખંડન કરનાર એવો અભિપ્રાય, નિર્વિષય હોવાના કારણે, નૈગમ દુર્નયપણાના વ્યવહારને પ્રાપ્ત કરે છે. સામાન્ય-વિશેષને કથંચિદ્ તાદાત્મ્યને સાપેક્ષ રહીને ભિન્નતા માને, તો જ તે નૈગમનય કહી શકાય છે, કારણ કે કથંચિદ્ ભિન્ન એવા તે બન્નેની પણ વસ્તુમાં વૃત્તિ રહેલી જ છે. જો તે વસ્તુમાં ભિન્નરૂપે રહેતા જ ન હોય, તો પછી વિવક્ષા વડે પણ વસ્તુમાં તે ભિન્ન બતાવી શકાય નહીં. પ્રધાન-ગૌણભાવ બે વસ્તુમાં રહેલું સ્વરૂપ છે. ભિન્નત્વ-અભિન્નત્વ બંને હોય, તો જ ગૌણપ્રધાનભાવ શક્ય બને. સામાન્ય-વિશેષનો એકાંત અભિન્નત્વ જ હોય તો ભિન્નત્વની વિવક્ષા નિર્વિષયક બને છે, તેથી સામાન્ય-વિશેષને કથંચિદ્ ભિન્નાભિન્ન જ સ્વીકારવા જોઈએ અને તેનાથી ભિન્ન એકાન્ત ભેદ અથવા અભેદને જ સ્વીકારે, તેનો કોઈ વિષય ન હોવાના કારણે તે દુર્નયપણાને પ્રાપ્ત કરે છે, આમ તત્ત્વ નિશ્ચિત થાય છે.

○ (૨૫૨) સંગ્રહ દુર્નયથી પ્રવૃત્ત અદ્વૈત તથા સાંખ્ય દર્શનનું ખંડન ○

જેમ નૈગમનય, સ્વીકૃત સામાન્ય - વિશેષને અત્યંત ભિન્ન સ્વરૂપે સ્વીકારતા દુર્નયપણાને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ સંગ્રહ પણ સંપૂર્ણ વિશેષોને ખંડન કરતા, એક માત્ર સામાન્યને જ સમર્થન કરતા દુર્નયપણાને પ્રાપ્ત કરે છે. તે જ અશેષ વિશેષોની માત્ર ઉપેક્ષા કરતો હોય, તેનું ખંડન ન કરતો હોય, તો તે સંગ્રહ નયપણાને પ્રાપ્ત કરે છે. વિશેષથી રહિત એવા એકલા સામાન્યનું કોઈપણ જગ્યાએ અસ્તિત્વ નથી. તે આ પ્રમાણે :- જે પહેલા આ પ્રમાણે કહ્યું હતું કે, → વિશેષો સામાન્યથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? જો વિશેષોને ભિન્ન માનશો તો તેઓ નિઃસ્વભાવ થઈ જશે, કારણ કે તેમાં સત્તા રહેલી નથી અને જો અભિન્ન માનશો, તો પછી સામાન્ય સ્વરૂપ જ થઈ જશે, કારણ કે તેના સ્વરૂપની જેમ

○ **○ अर्थसंप्रेक्षण ○** ○

(૩૭૧) **इतरथेति** । यदि कथंचिद् व्यतिरेकिणावपि सामान्यविशेषौ न स्याताम् । (૩૭૨) **तथेति** । व्यतिरेकेण । (૩૭૩) **तत्कारिण्या** ભેદવિધાયિન્યા ।

યદુત વિશેષાઃ સામાન્યાદ્ ^૧વ્યતિરેકિણો^૨વ્યતિરેકિણો વા । ^૧વ્યતિરેકપક્ષે નિઃસ્વભાવત્વમ્, નિઃસત્તાકત્વાત્ । ^૨અવ્યતિરેકપક્ષે ભાવમાત્રમ્, તદવ્યતિરિક્તત્વાત્, તત્સ્વરૂપવત્ । તદયુક્તમ્, વિશેષવાદિનો^૩પ્યેવંવિધવિકલ્પસંભવાત્ । તથા હિ-વિશેષેભ્યઃ સામાન્યં ^૧વ્યતિરિક્તમ્^૨વ્યતિરિક્તં વા । ^૧વ્યતિરિક્તં ચેન્ન તર્હિ સામાન્યમ્, સ્વસ્વરૂપવ્યવસ્થિતતયા વિશેષરૂપત્વાત્ । ^૨અવ્યતિરિક્તં ચેત્, તથાપિ ન સામાન્યમ્, વિશેષાવ્યતિરિક્તત્વાદેવ તત્સ્વરૂપવત્ ।

૨૫૩. **યદપ્યવાદિ**-અનાદ્યવિદ્યાબલપ્રવૃત્તો વિશેષવ્યવહારઃ, તાત્ત્વિકં સામાન્યમ્, તદપિ ચ વચનમાત્રમેવ, યુક્તિરિક્તત્વાત્, સામાન્યમેવાનાદ્યવિદ્યાદર્શિતમ્, વિશેષાઃ પુનઃ પારમાર્થિકા इति વિશેષવાદિનો^૩પિ વદતો વક્ત્રભઙ્ગાભાવાત્ । **યત્પુનર્વિશેષગ્રાહકપ્રમાણાભાવં** પ્રતિપાદયતા **અમ્યધાયિ**-યદુત પ્રત્યક્ષં ભાવસંપાદિતસત્તાકં તમેવ સાક્ષાત્કરોતિ નાભાવં તસ્યાનુત્પાદકત્વાદિત્યાદિ, **તદયુક્તતરમ્**, યતઃ કેનેદં ભવતો^૪ત્યન્તસુહૃદા નિવેદિતં ભાવ એવ કેવલઃ પ્રત્યક્ષમુપરસ્થાપયતિ, ન પુનરભાવો^૫પિ ।

○—○ન્યાયરશ્મિ○—○

અભિન્ન છે. ઈત્યાદિ ← તે સર્વ અયુક્ત છે. તમે જેવી રીતે વિકલ્પો કર્યા, તે રીતે વિશેષવાદી પણ વિકલ્પો કરી શકે છે. તે આ પ્રમાણે:- વિશેષથી સામાન્ય ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો ભિન્ન સ્વીકારવામાં આવે, તો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે આમ કરતા તે સામાન્ય રૂપે રહેશે જ નહીં, કેમ કે પોતાના સ્વરૂપમાં નિશ્ચિત રૂપે રહેવું તેને જ તો વિશેષ કહેવાય છે. આ દલીલ આગળની જેમ જાણવી અને જો વિશેષથી સામાન્યને અભિન્ન માનવામાં આવે, તો પછી વિશેષના સ્વરૂપની જેમ અભિન્ન હોવાના કારણે, સામાન્ય તે સામાન્ય ન રહેતા વિશેષ જ થઈ જાય છે. આમ સામાન્યવાદી અને વિશેષવાદીના આક્ષેપ-પરિહારો સમાન હોવાથી, એકને સ્વીકારવું અન્યને નહીં એવું ન બની શકે.

(૨૫૩) તથા જે તમે કહ્યું હતું કે, → અનાદિકાલીન અવિદ્યાના બળથી વિશેષ વ્યવહાર થાય છે, તેથી તે અતાત્ત્વિક છે અને સામાન્ય તે તાત્ત્વિક છે. ← આ પણ માત્ર બોલવા પુરતું જ છે, કેમકે આમાં કોઈપણ યુક્તિ રહેલી નથી. વિશેષવાદી પણ આમ કહેશે કે ‘સામાન્ય જ અવિદ્યાના બળથી પ્રવૃત્ત થયેલ છે. વિશેષો પારમાર્થિક છે’ આમ બોલતા તેના મોઢાને બંધ કરવા માટે તમે સમર્થ ન થઈ શકો. વળી વિશેષોને ગ્રહણ કરનાર કોઈપણ પ્રમાણ નથી, એમ પ્રતિપાદન કરતા તમારા વડે જે આ કહેવાયું હતું કે, → પ્રત્યક્ષ તે ભાવ પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થતું હોવાના કારણે, ભાવ પદાર્થને જ સાક્ષાત્કાર = પ્રત્યક્ષ કરે છે, પરંતુ અભાવને પ્રત્યક્ષ કરતો નથી, કેમ કે અભાવ પ્રત્યક્ષનો ઉત્પાદક નથી ← તે તો અત્યંત અયુક્ત છે, તમારા એવા કયા અત્યંત વ્હાલા મિત્રે આ પ્રમાણે કહ્યું કે, ભાવ જ પ્રત્યક્ષને ઉત્પન્ન કરે છે, અભાવ નહીં ?

૨૫૪. અભાવવ્યાપારાભાવપ્રતિપાદકયુક્તિકલાપેનેતિ ચેત્ મુઘધવિપ્રતારિતોઽસિ, તદ્વ્યાપારા-
ભાવાસિદ્ધેઃ, સદસદ્રૂપવસ્તુનઃ સમસ્તક્રિયાસુ વ્યાપારાત્ ।

૨૫૫. ભાવતાદાત્મ્યેન વ્યવસ્થિતસ્યાભાવસ્ય વ્યાપારવિરોધાભાવાત્ । કથં ભાવાભાવયોસ્તા-
દાત્મ્યમ્? વિરોધાદિતિ ચેત્, ન, પ્રમાણપ્રસિદ્ધે વિરોધાભાવાત્ । તથા હિ-ઘટાદિકઃ પદાર્થાત્મા
સ્વરૂપેણ સન્, ન પટાદિરૂપેણાપિ ઇતિ ભાવાભાવાત્મકઃ, યદિ પુનઃ કથંચિન્નાભાવાત્મકઃ સ્યાત્,
તદા પટાદિરૂપેણાપિ ભાવાત્ સર્વાત્મકઃ પ્રાપ્નોતિ, યુક્તમેતત્,

૨૫૬. અત એવ ભેદપ્રપજ્ચવિલયસિદ્ધિરિતિ ચેત્, સ્યાદેતત્, યદિ પટાદ્યભાવૈકાન્તાચ્છૂન્યવાદિનો
મનોરથપૂરણં ન સ્યાત્ । તથા હિ-પટાદિવિવિક્તો ઘટોઽનુભૂયતે, ન ચ પટાદ્યભાવો ભાવેન સહ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ પ્રત્યક્ષ અભાવાંશનો પણ ગ્રાહક છે ○

(૨૫૪) કદાચ એમ કહો કે, → ઈન્દ્રિયોનો સંયોગ ભાવાંશની સાથે જ થાય છે. અભાવ, પ્રત્યક્ષના
ઉત્પાદક રૂપે કોઈ વ્યાપાર જ કરતો નથી, માટે અભાવ તે પ્રત્યક્ષનો ઉત્પાદક બને નહીં ← પરંતુ હે
ભોજા માણસ! તારા બ્હાલા ભિત્રે તને ઠગી નાખ્યો. અભાવનો વ્યાપાર થતો નથી એ જ વાત અસિદ્ધ
છે. સદ્-અસદ્ રૂપ વસ્તુનો જ સમસ્ત ક્રિયાઓમાં વ્યાપાર થાય છે, એટલે ભાવની સાથે તાદાત્મ્યરૂપે
રહેલ અભાવનો વ્યાપાર થવામાં કોઈ વિરોધ નથી, એટલે કે અભાવ પણ અવશ્ય વ્યાપાર કરી શકે છે.

(૨૫૫) શંકા:- ભાવ અને અભાવ તે બન્ને વચ્ચે તો સહાનવસ્થાન વિરોધ છે, તો પછી તેમનું
તાદાત્મ્ય કેવી રીતે ઘટી શકે ?

સમાધાન:- પ્રમાણથી સિદ્ધ એવા પદાર્થમાં વિરોધ સંભવી શકતો નથી. તે આ પ્રમાણે:- ઘટાદિ
પદાર્થો તે પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને આશ્રયીને સત્ છે અને પટાદિ રૂપે અસત્ છે, તેથી સર્વ
પદાર્થો ભાવાભાવોભયાત્મક જ છે. જો તે વસ્તુ કથંચિદ્ અભાવાત્મક ન હોય, તો પછી પટાદિ સ્વરૂપે
પણ ઘટાદિની સત્તા હોવાના કારણે સર્વ વસ્તુ સર્વાત્મક સ્વીકારવી પડશે.

○ અદ્વૈતવાદીઓના મતનું ખંડન ○

(૨૫૬) બધી વસ્તુ સર્વાત્મક થઈ જશે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે અવસરને પ્રાપ્ત કરીને
અદ્વૈતવાદીઓ આ પ્રમાણે કહે છે કે, → આ તો તમે સાચું જ કહ્યું કે, સર્વવસ્તુ સર્વાત્મક થઈ જશે
તેથી જ તો અમે સ્વીકૃત કરેલ ભેદપ્રપંચના વિલયથી અદ્વૈતવાદની સિદ્ધિ થઈ શકે છે ← જો આ રીતે
તમે અદ્વૈતની સિદ્ધિ કરવા જશો, તો એ જ તર્કથી શૂન્યવાદી અદ્વૈતનું ખંડન કરીને શૂન્યની સિદ્ધિ
કરશે. તે આ પ્રમાણે:- પટથી ભિન્ન સ્વરૂપે ઘટનો અનુભવ થાય છે, પરંતુ પટ વગેરેનો અભાવ ભાવ

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૭૪) યુક્તિકલાપેનેતિ । ભાવાંશેનૈવ સંયોગો યોગ્યત્વાદિન્દ્રિયસ્ય હિ । ઇત્યાદિના વ્યાપ્રિયતે ઇતિ
ભાવાભાવાત્મકં વસ્ત્વિતિ શેષઃ ।

તાદાત્મ્યમનુભવતિ, તસ્માદભાવાત્મક એવાયમ્, एवं पटादयोऽपीतरेतरापेक्षयेति शून्यत्वापत्तिः, તસ્માત્ સ્વરૂપમાભિપ્રાણં પરરૂપેભ્યો વ્યાવૃત્તમેવ વસ્તુ સર્વક્રિયાસુ વ્યાપ્રિયતે इति भावाभावात्मकस्यैव व्यापारः स्वरूपधारणस्य स्वभावत्वात्, પરરૂપવ્યાવર્તનસ્યાભાવત્વાદિતિ । एवं स्वगोचर-प्रत्यक्षोत्पादनेऽपि व्याप्रीयते, ततश्च ^{૩૭૫}तद्रूपमेव ^{૩૭૬}तत्साक्षात्कुर्यादिति स्वरूपनियते પરરૂપેભ્યો વ્યાવૃત્તે એવ વસ્તુનિ પ્રત્યક્ષં પ્રવર્તતે, તજ્જન્યત્વાત્, ન ભાવમાત્રે, તસ્ય કેવલસ્ય સ્વરૂપાવ્યવસ્થિતેરૂત્પાદકત્વાયોગાત્ । ન ચ જનકત્વાદર્થો ગ્રાહ્યો જન્યત્વાદ્વા જ્ઞાનં ^{૩૭૭}ગ્રાહકમતિપ્રસङ्गादित्युक्तम्, किं तर्हि ^{૩૭૮}आवरणविच्छेदादेर्लब्धसत्ताकं ग्रहणपरिणामात् જ્ઞાનં

○—○ન્યાયરશ્મિ○—○

પદાર્થની સાથે તાદાત્મ્યને અનુભવ કરતો નથી તો પછી અભાવ સ્વરૂપે (પટાભાવ સ્વરૂપે) તે ઘટનો બોધ શી રીતે થાય ? પણ જો તેને માત્ર અભાવાત્મક જ સ્વીકારવામાં આવે (ભાવાત્મક નહીં) તો અભાવ સ્વરૂપે થતો બોધ સંગત થઈ શકશે, કારણ કે અભાવનો અભાવ સ્વરૂપે બોધ થવામાં કોઈ વિરોધ નથી. તેથી ઘટાદિ તે પટાદિના અભાવાત્મક જ છે. તે જ પ્રમાણે પટાદિ પણ એક-બીજાની અપેક્ષાએ અભાવાત્મક જ છે. આમ થતાં સર્વ શૂન્યતાની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી પોતાના સ્વરૂપને ધારણ કરતા, પરરૂપથી વ્યાવૃત્ત જ વસ્તુ, સર્વક્રિયાઓમાં વ્યાપાર કરે છે એમ માનવું જ પડશે, માટે ભાવ-અભાવાત્મક વસ્તુ જ વ્યાપાર કરે છે. પોતાના સ્વરૂપને ધારણ કરવું તે ભાવ અને પરરૂપથી વ્યાવૃત્ત રહેવું તે અભાવ કહેવાય છે. આ જ પ્રમાણે વસ્તુને વિષય કરનારા પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિમાં પણ, તે જ વસ્તુનો વ્યાપાર થાય છે. તેથી ઉભયાત્મક વસ્તુ જ પ્રત્યક્ષને ઉત્પન્ન કરે છે. આ જ કારણે સ્વરૂપમાં નિયત અને પરરૂપથી વ્યાવૃત્ત એવી વસ્તુને જ પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર કરે છે અને તેમાં જ પ્રવર્તે છે, કારણ કે તેમાંથી જ તેની ઉત્પત્તિ થયેલ છે. માત્ર ભાવને જ ગ્રહણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, કારણ કે એકલા ભાવનું સ્વરૂપથી અવસ્થાન જ ન હોવાના કારણે, તે પ્રત્યક્ષનું ઉત્પાદક બની શકે નહીં. ‘અભાવ ઉત્પાદક ન હોવાથી ગ્રાહ્ય નથી’, અર્થાત્ જનકત્વ ગ્રાહ્યત્વને વ્યાપ્ય બતાવે છે એમ જે કહ્યું હતું તે પણ યોગ્ય નથી, (પૂર્વપક્ષી અભાવ પ્રત્યક્ષજનક ન હોવાથી પ્રત્યક્ષ ગ્રાહ્ય નથી તેમ કહ્યું તે વ્યાપ્તિમાં વ્યભિચાર આપે છે.) કારણ કે એવો કોઈ નિયમ નથી કે અર્થ તે જનક હોવાના કારણે ગ્રાહ્ય હોય અને જ્ઞાન તે જન્ય હોવાના કારણે જ ગ્રાહક હોય, એમ માનવામાં અતિપ્રસંગ આવે છે. તે આ પ્રમાણે:- ચક્ષુથી જન્ય જ્ઞાન હોવા છતાં પણ, ચક્ષુનો ગ્રાહક બની શકતો નથી, અર્થાત્ તેમાં

○—○અર્થસંપ્રેક્ષણ○—○

(૩૭૫) તદ્રૂપમિતિ । भावाभावात्मकवस्तरूपम् । (૩૭૬) तदिति । प्रत्यक्षम् ।

(૩૭૭) અતિપ્રસङ्गादिति । चक्षुषा जन्यमानस्यापि ज्ञानस्य चक्षुरग्राहकत्वात् । (૩૭૮) आवरणविच्छेदादेरिति । विच्छेदः क्षयः, आदिशब्दात् क्षयोपशमः तद्धेतवश्च कारणत्वेन द्रव्यक्षेत्रकालालोकादयः गृह्यन्ते, तर्हि ज्ञानावरणकर्मणः क्षयोपशमे कृते तदनन्तरमव्यवधानेन ज्ञानमुत्पद्यते इति ।

ગૃહ્ણાતિ, અર્થસ્તુ સંનિધાનાદર્ગહ્યતે, સ ચાનુવર્તમાનવ્યાવર્તમાનરૂપ એવ પ્રતીયતે इति તથાભૂતોઽભ્યુપગન્તવ્યઃ, ન કેવલં સામાન્યરૂપ इति । સદસદંશયોઃ કથમેકત્રાવસ્થાનમિતિ ચેત્, તાદાત્મ્યેનેતિ બ્રૂમઃ ।

૨૫૭. નનુ તાદાત્મ્યં ભાવમાત્રમભાવમાત્રં વાપદ્યેત, इतरेतराव्यतिरिक्तत्वात्, इतरेतरस्वरूपवत्, તન્નોભયરૂપવસ્તુસિદ્ધિઃ । નૈતદસ્તિ, તાદાત્મ્યસ્ય સંબન્ધત્વાત્, સંબન્ધસ્ય ચ દ્વયનિષ્ઠત્વાત્, તદભાવે કસ્ય કેન સંબન્ધઃ નિર્ગોચરત્વાત્ । તસ્માદેતૌ સદસદંશૌ ધર્મિરૂપતયા અભેદિનૌ, વસ્તુનઃ સદસદ્વપરસ્યૈકત્વાદ્, ધર્મરૂપતયા પુનર્વિવક્ષિતૌ ભેદમનુભવતઃ, સ્વરૂપેણ ભાવાત્, પરરૂપેણ

○ ન્યાયરશ્મિ ○
જનક એવી ચક્ષુ ગ્રાહ્ય બનતી નથી. તો પછી શેના કારણે જ્ઞાન તે ગ્રાહક અને અર્થ તેના દ્વારા ગ્રાહ્ય બને છે ? તેનું સમાધાન આપતા જણાવે છે કે, જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થયેલા જ્ઞાનમાં ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી, જ્ઞાન તે પદાર્થનો ગ્રાહક છે. આ ક્ષયોપશમ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, આલોક વગેરે કારણોથી પ્રગટ થાય છે. જ્યારે પદાર્થનું સંનિધાન હોવાના કારણે તે ગ્રહણ કરાય છે. આ જ્ઞાનમાં તે પદાર્થ અનુવર્તમાન-વ્યાવર્તમાન સ્વરૂપથી જ પ્રતીત થાય છે, તેથી તે પદાર્થને તે સ્વરૂપે જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ, નહીં કે માત્ર સામાન્યસ્વરૂપવાળો કે જેવો અદ્વૈતવાદી અને સાંખ્યો સ્વીકાર કરે છે.

○ તાદાત્મ્યથી સત્-અસત્ની પદાર્થમાં વૃત્તિ ○

શંકા:- સત્ અને અસત્ અંશનું એક જ વસ્તુમાં રહેવાપણું કેવી રીતે ઘટી શકે ? તે બન્ને તો વિરોધી છે.

સમાધાન:- અમે કહીએ છીએ કે, સત્-અસત્ તે બન્ને એક વસ્તુમાં તાદાત્મ્યથી રહે છે.

(૨૫૭) શંકા:- તમે તાદાત્મ્ય સંબંધ માનશો, તો પછી તે ભાવ માત્ર રહેશે અથવા તો અભાવ માત્ર રહેશે, કારણ કે વસ્તુ પોતાના સ્વરૂપની જેમ, સત્ કે અસત્ થી અભિન્ન થઈ જશે. તેથી ઉભય સ્વરૂપવાળી વસ્તુની તો સિદ્ધિ થશે જ નહીં.

સમાધાન:- આ આશંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે તાદાત્મ્ય તે એક સંબંધ છે અને સંબંધ તે બે પદાર્થોમાં રહેનારી વસ્તુ છે. જો તમે વસ્તુ અને સત્-અસત્ને અભિન્ન માનો, તો એક જ થઈ જવાથી બે વસ્તુ જ હાજર ન હોવાથી, કોનો કોની સાથે સંબંધ કરશો ? તેથી આને આ પ્રમાણે જ સ્વીકારવું જોઈએ કે, સદ્ અને અસદ્ અંશ તે એક ધર્મીની અપેક્ષાએ અભિન્ન છે, કારણ કે સત્-અસત્ સ્વરૂપવાળી વસ્તુ એક જ છે તથા ધર્મરૂપે જ્યારે સત્-અસત્ ની વિવક્ષા કરવામાં આવે, ત્યારે બન્ને વચ્ચે ભેદ પ્રતિભાસિત થાય છે, કારણ કે પોતાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ તે છે અને પરરૂપની અપેક્ષાએ તે નથી. આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ પ્રતિભાસ કરવાના સ્વરૂપવાળો, સકલ પ્રમાણોમાં મુખ્ય એવો પ્રત્યક્ષ, ભાવ-અભાવ ઉભયને ગ્રહણ કરનાર છે, એમ સિદ્ધ થયે છતે તેના આધારે પ્રવૃત્ત થતા શેષ

ત્વભાવાદિતિ । તદેવં પ્રત્યક્ષે વિવિક્તવસ્તુગ્રાહિણિ સકલપ્રમાણપ્રજ્ઞે પ્રસાધિતે શેષપ્રમાણાન્યપિ તદનુસારિતયા વિવિક્તમેવ સ્વગોચરં સ્થાપયન્તીતિ, તદપલાપી કેવલસામાન્યપ્રતિષ્ઠાપકઃ કદમિપ્રાયઃ સંગ્રહદુર્નયવ્યપદેશં સ્વીકુરુતે, વિશેષાપેક્ષયૈવ સામાન્યસ્થાપકસ્ય સંગ્રહનયત્વાદિતિ ।

૨૫૮. તથા વ્યવહારોઽપિ પ્રમાણપ્રસિદ્ધં વસ્તુસ્વરૂપં નિહનુવાનો યુક્તિરિત્તમવિચારિતરમણીયં લોકવ્યવહારમાર્ગાનુસારિ સમર્થયમાનો દુર્નયતામાત્મનિ નિધત્તે, લોકવ્યવહારપ્રસાધકસ્યાપીતરાનિષ્ઠૌ વ્યવસ્થાનાભાવાત્ । તથા હિ-યદીદં કિયત્કાલભાવિ સ્થૂરતામાભિપ્રાણં લોકવ્યવહારકારિ ઘટાદિકં

○ ન્યાયરશ્મિ ○

અનુમાનાદિ પણ ભિન્ન ભિન્ન એવા સામાન્ય-વિશેષ સ્વરૂપે પોતાના વિષયને સ્થાપન કરે છે. આમ સામાન્ય-વિશેષોભયાત્મક વસ્તુ છે, એમ નિશ્ચિત થયે છેતે, જેઓ માત્ર સામાન્ય જ એક તત્ત્વ છે એમ કહીને તેનો અપલાપ કરે છે, તેઓનો અભિપ્રાય ખરાબ હોવાના કારણે સંગ્રહ દુર્નયપણાના વ્યપદેશને પ્રાપ્ત કરે છે અને જ્યારે તે જ અભિપ્રાય વિશેષની અપેક્ષા રાખીને સામાન્યનો સ્થાપક થાય, ત્યારે સંગ્રહ નયપણાના વ્યવહારને પ્રાપ્ત કરે છે. આમ સંગ્રહ દુર્નયપણાનું વિવેચન થયું...

○ (૨૫૮) વ્યવહાર દુર્નયથી પ્રવૃત્ત દર્શનનું ખંડન ○

તથા વ્યવહાર પણ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ એવી વસ્તુના સ્વરૂપનું ખંડન કરતો અને યુક્તિથી રહિત, જ્યાર સુધી વિચારણા ન કરો ત્યાં સુધી સુંદર લાગે તેવા લોકવ્યવહાર માર્ગને અનુસારી અભિપ્રાયને સમર્થન કરતો હોય, તો તે અભિપ્રાય દુર્નયપણાને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થાપન કરે છે. લોકવ્યવહારમાં ન આવતી પરમાણુ વગેરે પ્રમાણસિદ્ધ વસ્તુને ન માનો, તો લોકવ્યવહારમાં આવતી ઘટાદિ વસ્તુઓનું પણ અસ્તિત્વ નહીં ટકી શકે. તે આ પ્રમાણે:- જે આ કેટલાક કાળ સુધી રહેનાર, સ્થૂલતાને ધારણ કરનાર, પાણી લાવવું વગેરે લોકવ્યવહારને કરનારા એવા ઘટાદિ પદાર્થો, તમારા વડે તાત્વિક તરીકે સ્વીકાર કરાયેલ છે, તે ઘટનું અસ્તિત્વ કાંઈ આકાશમાંથી ટપકીને નથી આવ્યું, પરંતુ નિત્ય એવા પરમાણુઓના સમૂહથી ઘટિત જ આ ઘટ વગેરેનું અસ્તિત્વ તાત્વિકરૂપે ઘટી શકે છે. જો તેઓને આકસ્મિક સ્વીકારવામાં આવે, તો કારણ વગર જ તેઓની ઉત્પત્તિ થતી હોવાના કારણે, કાં તો હંમેશા માટે તેઓ સત્ રહેવા જોઈએ અથવા તો હંમેશા માટે અસત્ જ રહેવા જોઈએ, કારણ કે કહ્યું છે કે:-

નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વા હેતોરન્યાનપેક્ષણાત્ ।

અપેક્ષાતો હિ ભાવાનાં કાદાચિત્કત્ત્વસંભવઃ । ।

વ્યવહારવાદી:- તે નિત્ય એવા પરમાણુઓ ઘટરૂપે દેખાતા નથી, તો તેનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે સ્વીકારી શકાય ?

સ્યાદ્વાદી:- અરે ! પરમાણુઓ સાક્ષાત્ સ્વરૂપે લોકવ્યવહારને કરનારા અને સ્થૂલતાને ધારણ

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૭૯) પ્રષ્ઠે ઇતિ । વિશદપ્રતિભાસરૂપત્વેન સકલપ્રમાણમુખ્યે ।

ભવતસ્તાત્ત્વિકમભિપ્રેતં તન્નાકસ્મિકમ્, કિં તર્હિ નિત્યપરમાણુઘટિતમ્, इतरथा निष्कारणत्वेन सर्वदा भावाभावप्रसङ्गात् । न ते परमाणवस्तथा प्रतिभान्तीति चेत्, न, अत एव तेषां^{૩૮૦}અનુમાનતઃ સિદ્ધિઃ, यदि पुनर्यदेव साक्षान्न विशददर्शने चकारस्ति तत्सकलमपलप्येत हन्त बह्विदानीम-पलपनीयम्, घटादिवस्तुनोऽप्यर्वाग्भागवर्तित्वङ्मात्रप्रतिभासात् मध्यपरभागादीनामपलापप्रसङ्गात्, तथा च लोकव्यवहारकारितापि विशीर्येत, तावता तदसिद्धेः ।

○—○ન્યાયરશ્મિ○—○

કરનારા ન હોવાના કારણે જ અમે તેઓની અનુમાનથી સિદ્ધિ કરીએ છીએ. તે આ પ્રમાણે:- દ્વયણુકાદિસ્કન્ધો ભેદઃ મૂર્તત્વે સતિ સાવયવત્વાત્ । દ્વયણુક વગેરે સ્કંધો તે ભેદવા યોગ્ય છે, મૂર્તપણું હોવાની સાથે સાવયવ હોવાથી. જેમ ઘડો મૂર્ત હોવાની સાથે સાવયવ હોવાથી ભેદવા યોગ્ય છે, તે જ પ્રમાણે દ્વયણુક વગેરે સ્કંધ મૂર્ત હોતે છતે સાવયવ છે, તેથી તે પણ ભેદવા યોગ્ય છે, અહીં હેતુમાં માત્ર સાવયવ રાખીએ તો સાવયવપણું આકાશમાં હોવા છતાં ભેદવા યોગ્ય નથી તેથી વ્યભિચાર આવે, તેના નિવારણ માટે "મૂર્તત્વે સતિ" આ પ્રમાણે વિશેષણનું ઉપાદાન કર્યું છે. અને આવી રીતે દ્વયણુકાદિ સ્કંધના ભેદ દ્વારા જે અંશોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે પરમાણુ કહેવાય છે. અથવા બીજું અનુમાન આ પ્રમાણે જાણવું:- અણુપરિમાણતારતમ્યં ક્વચિદ્વિશ્રાન્તમ્, પરિમાણતારતમ્યત્વાત્ । અણુ પરિમાણનું તારતમ્ય તે કોઈને કોઈ જગ્યાએ અટકવું જોઈએ, કારણ કે તે પરિમાણનું તારતમ્યપણું છે. જેમ આકાશમાં મહત્ પરિમાણનું તારતમ્ય જઈને અટકે છે, તેમ જે ઠેકાણે અણુપરિમાણનું તારતમ્ય જઈને અટકે, તે જ પરમાણુ છે. આ અનુમાનથી પરમાણુની સિદ્ધિ થયે છતે પણ, જો તમે જે સાક્ષાત્ સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષમાં પ્રતિભાસિત થતું નથી તે સર્વના અપલાપ કરશો, તો પછી તમારે ઘણી બધી વસ્તુનો અપલાપ કરવો પડશે. જેમ કે ઘટાદિ વસ્તુ જે સામે રહેલી છે, તેમાં માત્ર સામે રહેલો ભાગ જ દેખાય છે, અંદર રહેલ કે પાછળ રહેલ ભાગ તો દેખાતો નથી, એટલે તો તે મધ્ય અને પાછળના ઘટના ભાગનો પણ તમારે અપલાપ કરવો પડશે. જો આમ કરશો તો તે ઘટના જલાહારણ વગેરે લૌકિક કાર્યોનો પણ ઉચ્છેદ થઈ જશે, કારણ કે માત્ર આગળના ભાગથી ઘટ વિષયક કાર્યો થઈ શકતા નથી.

○—○અર્થસંપ્રેક્ષણ○—○

(૩૮૦) અનુમાનતઃ સિદ્ધિરિતિ । દ્વયણુકાદિસ્કન્ધો ભેદઃ, મૂર્તત્વે સતિ સાવયવત્વાત્, કુમ્ભવત્ । સાવયવૈરાકાશાદિભિર્વ્યભિચારપરિહારાર્થં મૂર્તત્વે સતીતિ વિશેષણમ્ । યે ચ દ્વયણુકાદિભેદાદનન્તરમંશા સમુત્પદ્યન્તે અવયવાસ્તે પરમાણવઃ । અથવાન્યથાનુમાનયામઃ-અણુપરિમાણતારતમ્યં ક્વચિદ્ વિશ્રાન્તમ્, પરિમાણતારતમ્યત્વાત્, આકાશપરિમાણતારતમ્યવત્ । યત્ર અણુપરિમાણતારતમ્યં વિશ્રાન્તં ત એવ પરમાણવઃ ।

૨૫૧. ^{૩૮૧}અથાનુમાનબલેન વ્યવહારક્ષમસંપૂર્ણવસ્તુનઃ સાધનમ્, एवं तर्हि भूतभाविपर्याय-
परमाणुसाधनमपि क्रियताम्, विशेषाभावात् । तथा हि- यथा बाह्यत्वङ्मात्रप्रतिभासेऽपि
सर्ववस्तूनां तावता व्यवहाराभावाद् मध्यभागादिसाधनेन संपूर्णानि तत्समर्थानि ^{૩૮૨}તાનિ સાધ્યન્તે,
तथैव कियत्कालभाविघनाकारदर्शनेऽप्यनाद्यनन्तपरमाणुतादात्म्यव्यवस्थितशरीराणि तानि
साध्यन्ताम्, तदभावेऽपि तेषामनुपपत्तेः । तथा हि- व्यवहारावतारिणो दर्शनयोग्य^{૩૮૩}स्याद्यपर्यायस्य
तावदतीतपर्यायानभ्युपगमे निर्हेतुकत्वम्, तत्र चोक्तो दोषः, तदुत्पादकादन्तरपर्यायेष्टौ

○ न्यायरश्मि ○

○ (૨૫૯) ઘટના અનુમાનથી પરમાણુની સિદ્ધિ ○

વ્યવહારવાદી:- સંપૂર્ણ પદાર્થ ભલે પ્રત્યક્ષ નથી, પરંતુ અમે અનુમાન દ્વારા તેને સિદ્ધ કરીએ છીએ. તે આ પ્રમાણે:- અર્વાગ્ભાગઃ સાંશઃ, અર્વાગ્ભાગત્વાત્ । આ વસ્તુનો આ આગળનો ભાગ, સાંશ છે, આગળનો ભાગ હોવાથી, પૂર્વે જોયેલ આગળના ભાગની જેમ [અહીં હેતુ અર્વાગ્ભાગ છે, ભાગ માત્ર નથી. તેથી તમે ઘડાના ટુકડાઓની સાથે વ્યભિચાર બતાવી ન શકો, કારણ કે ઘડાના ઠીકરા તે તો ભાગ જ છે, અર્વાગ્ભાગ નહીં.] આ અનુમાનના બળે અમે વ્યવહાર ઉપયોગી સંપૂર્ણ વસ્તુની સિદ્ધિ કરશું.

સ્યાદાદી:- જો આ પ્રમાણે અનુમાન દ્વારા સંપૂર્ણ વસ્તુની સિદ્ધિ થઈ શકતી હોય તો પછી ભૂત-ભાવિપર્યાયો અને પરમાણુઓની સિદ્ધિ પણ સ્વીકાર કરી લો, કારણ કે બન્ને સ્થાન સમાન જ છે. તે આ પ્રમાણે:- જેમ બાહ્ય ઉપરના ભાગનો પ્રતિભાસ હોવા છતાં પણ તેટલા માત્રથી વ્યવહારની સિદ્ધિ ન થતી હોવાથી, તેના મધ્યભાગ વગેરેને અનુમાનથી સિદ્ધ કરવા દ્વારા તે સંપૂર્ણ અને વ્યવહારમાં સમર્થ છે એમ સિદ્ધ કરાય છે, તે જ પ્રમાણે અમુક સમય સુધી રહેવાવાળા, સ્થૂલાકારક પદાર્થને જોઈને પણ તેને પરમાણુસમૂહરૂપ જ સિદ્ધ કરો, કારણકે જો તેને અનાદિ-અનંતકાલીન પરમાણુઓની સાથે તાદાત્મ્ય સ્વીકારવામાં ન આવે, તો પછી સ્થૂલ પદાર્થની ઉત્પત્તિ જ થઈ ન શકે. તે સ્થૂલ પદાર્થની ઉત્પત્તિ શા માટે ન થાય તે જણાવતા કહે છે કે, વ્યવહારમાં આવતા, જોવાને યોગ્ય એવા આદ્ય પર્યાયની પહેલા રહેનારા અતીત પર્યાયોને સ્વીકાર કરવામાં ન આવે, તો પછી તે આદ્યપર્યાયનું કોઈ કારણ ન હોવાથી, તેની ઉત્પત્તિ નિર્હેતુક માનવી પડશે અને જે પદાર્થ નિર્હેતુક હોય, તેનું કાં તો નિત્ય

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૮૧) અથાનુમાનબલેનેતિ । तथा हि-अर्वाग्नभागः सांशः, अर्वाग्नभागत्वात्, संप्रतिपन्नार्वाग्नभागवत् । न च वाच्यं यद्यर्वाग्नभागदर्शनेनावयवी साध्यन्ते, तर्हि घटशकलमात्रस्यापि सांशत्वसिद्धिः प्राप्नोति, यतो घटशकलं भागमात्रं न त्वर्वाग्नभाग इति कथं तेन व्यभिचारः ? । (૩૮૨) तानीति । वस्तूनि (૩૮૩) आद्यपर्यायस्येति । वार्तमानिकस्य, तत्र चोक्तो दोष इति ।

નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વા હેતોરન્યાનપેક્ષણાત્ ।

અપેક્ષાતો હિ ભાવાનાં કાદાચિત્કત્વસંભવઃ ।। ઇતિ ।

○ न्यायरश्मि ○

www.jainelibrary.org

તેષામતીતાનાગતપર્યાયપરમાણ્વાદીનાં પર્યાલોચનેન લોકવ્યવહારાનુપયોગિતયા વસ્તુત્વાદિત્યાદિ, તદયુક્તમ્, ઉપેક્ષયા વાર્તમાનિકવસ્તુનોડનુપયોગિત્વેનાવસ્તુત્વપ્રાપ્તેઃ, સર્વસ્ય સર્વલોકાનુપયોગિત્વાત્ । કસ્યચિદુપયોગિતયા વસ્તુત્વે તેષામપિ સા સમસ્ત્યેવ, સર્વજ્ઞજ્ઞાનાદિગોચરત્વાદ્ इत्यास्तां तावत् । તદેવં પ્રમાણપ્રસિદ્ધાર્થાપલાપિત્વાદ્ વ્યવહારો દુર્નયઃ, તદુપેક્ષયા વ્યવહારાનુપાતિવસ્તુસમર્થકસ્ય વ્યવહારનયત્વાદિતિ ।

૨૬૧. અથ ઋજુસૂત્રોડપિ દૃષ્ટાપલાપેનાદૃષ્ટમેવ ક્ષણક્ષયિપરમાણુલક્ષણં વસ્તુસ્વરૂપં પરમાર્થતયા મન્યમાનો દુર્નયતામાસ્કન્દતિ, દૃશ્યમાનસ્થિરસ્થૂરાર્થાપહનવે નિર્મૂલતયા સ્વાભિપ્રેતવસ્તુસમર્થક-પરામર્શસ્યોત્થાનાભાવાત્ । તથા હિ- સ્વાવયવવ્યાપિનં કાલાન્તરસંચરિણુમાકારં સાક્ષાલ્લક્ષયન્ પશ્ચાત્ કુયુક્તિવિકલ્પેન વિવેચયેત્, યદુતૈષ સ્થિરસ્થૂરો દૃશ્યમાનઃ સ્વત્વાકારો ન ઘટામિયર્તિ, વિચારાક્ષમત્વાદિત્યાદિના । ન ચ દૃષ્ટમદૃષ્ટસંદર્શકૈઃ કુયુક્તિવિકલ્પૈર્બાધિતું શક્યમ્,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

અનાગત પર્યાયો અવસ્તુ છે, તો પછી તેની વિચારણા કરવાથી શું ફાયદો થવાનો વગેરે ← તે પણ અયુક્ત છે, કારણ કે આમ કરતા તો જે વસ્તુની હમણા જરૂર ન હોવાથી ઉપેક્ષણીય છે, તે વસ્તુ વર્તમાનમાં હોવા છતાં અવસ્તુ થઈ જવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે સર્વ વસ્તુ કંઈ સર્વ વ્યક્તિઓને ઉપયોગી હોતી નથી. અને જો કદાચ કોઈક ઠેકાણે ઉપયોગી હોવાના કારણે તેને વસ્તુ સ્વરૂપ સ્વીકાર કરશો, તો પછી આ પરમાણુઓની અને અતીત-અનાગતપર્યાયોની પણ કોઈક ઠેકાણે ઉપયોગિતા તો રહેલી જ છે, કેમકે સર્વજ્ઞ પરમાત્માના જ્ઞાનના વિષય રૂપે તો તે ઉપયોગી જ છે, તેથી પરમાણુઓને અને અતીત અનાગત પર્યાયો પણ વસ્તુ સ્વરૂપે સ્વીકારવા જોઈએ. હવે ઘણી ચર્ચાથી સર્યું. આમ પ્રમાણ પ્રસિદ્ધ એવા પદાર્થોનો અપલાપ કરનાર હોવાના કારણે વ્યવહાર દુર્નયપણાને પ્રાપ્ત કરે છે અને જો પ્રમાણ પ્રસિદ્ધ એવા પદાર્થોની ઉપેક્ષા કરીને, વ્યવહારોપયોગી એવા પદાર્થનું સમર્થન કરનાર હોય, તો તે નયપણાની પદવીને પ્રાપ્ત કરે છે. આમ વ્યવહારદુર્નયપણાનું વિવેચન થયું.

○ (૨૬૧) ઋજુસૂત્ર દુર્નય પ્રવૃત્ત દર્શનનું ખંડન ○

ઋજુસૂત્ર પણ જો સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા ઘટ-પટાદિ દૃષ્ટ પદાર્થોને અપલાપ કરે અને નહીં દેખાયેલા ક્ષણમાં નાશ થવાના સ્વભાવવાળા, પરમાણુ જ વસ્તુ સ્વરૂપ-પરમાર્થથી સત્ છે, એમ સ્વીકાર કરે તો તે દુર્નયપણાને પ્રાપ્ત કરે છે. જગતમાં દેખાતા સ્થિર અને સ્થૂલ પદાર્થનું ખંડન કરવાથી હવે તેનો આધાર કોઈ રહેતો ન હોવાથી સ્વયં પોતાને અભિપ્રેત વસ્તુ સમર્થક એવા પરામર્શનું ઉત્થાન જ સંભવિત થશે નહીં. તે આ પ્રમાણે:- પોતાના અવયવોમાં વ્યાપીને રહેનાર, કાલંતરમાં રહેનારા એવા પદાર્થને સાક્ષાત્ સ્વરૂપે દેખવા છતાં પણ પાછળથી આ પ્રમાણે કુયુક્તિના વિકલ્પો વડે વિવેચના કરે કે → આ સ્થિર, સ્થૂલ પદાર્થનો આકાર તે ઘટિત થતો નથી, વસ્તુનું આ સ્થિર-સ્થૂલાત્મક સ્વરૂપ તે વિચાર કરતા યોગ્ય લાગતું નથી વગેરે ← પરંતુ આ પ્રમાણે જગતમાં

સર્વત્રાનાશ્વાસપ્રસઙ્ગાત્ ।

૨૬૨. અથામિદધીયાઃ-મન્દમન્દપ્રકાશે પ્રદેશે રજ્જૌ વિષધરભ્રાન્તિઃ પ્રાક્તની યથોદીચીનેન તન્નિર્ણયકારિણા વિકલ્પેન બાધ્યતે, તથેદમપિ સ્થિરસ્થૂરદર્શનં ક્ષણક્ષયિપરમાણુપ્રસાધકપરામર્શનં, કિમત્રાયુક્તમ્, નૈતદસ્તિ, રજ્જુપ્રતિભાસસ્યૈવ પ્રાક્તપ્રવૃત્તવિષધરભ્રાન્ત્યપનોદદક્ષત્વાત્, તદભાવે ચ વિકલ્પશતૈરપિ નિવર્તયિતુમશક્યત્વાત્, અત્રાપ્યતીતવત્સ્યતોર્વિનષ્ટાનુત્પન્નતયાઽસંનિહિતત્વાત્, સ્થૂરાવયવાનાં ચ સ્વાવયવેષુ ભેદાભેદદ્વારેણ પર્યાલોચ્યમાનાનામવસ્થાનાભાવાત્ ક્ષણક્ષયિપરમાણવ એવ પ્રતિભાન્તિ, તતશ્ચ પ્રતિભાસ એવ સ્થિરસ્થૂરદર્શનસ્ય બાધક ઇતિ ચેત્, એવં તર્હિ પ્રતિભાસસ્યોપદેશગમ્યતાનુપપત્તેઃ તથૈવ વ્યવહારઃ પ્રવર્તેત । પાશ્ચાત્યમિથ્યાવિકલ્પવિપ્લવાન્ન પ્રવર્તેત ઇતિ ચેત્, ન અન્યત્રાપ્યસ્યોત્તરસ્ય વિપ્લવહેતુત્વાત્ । તથા હિ- ધવલે જલજાદૌ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટ પદાર્થ, તે અદૃષ્ટને જણાવનાર કુયુક્તિના વિકલ્પો વડે બાધિત કરી શકાય નહીં. જો દૃષ્ટ પદાર્થને માત્ર કલ્પના દ્વારા બાધા પહોંચતી હોય, તો પછી જગતમાં સર્વ ઠેકાણે અવિશ્વાસ ઊભો થશે.

(૨૬૨) ઋજુસૂત્રવાદીઃ- જો ઠેકાણે મન્દ-મન્દ પ્રકાશ રહેલો છે એવા પ્રદેશમાં દોરડામાં સાપની ભ્રાન્તિ થાય છે. દોરડામાં થયેલ સાપની ભ્રાન્તિ, જેમ તેના પછી ઉત્પન્ન થતા દોરડાનો નિર્ણય કરાવતા વિકલ્પ વડે બાધિત થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે આ સ્થિર, સ્થૂલાકાર પદાર્થનું જ્ઞાન, ક્ષણમાં નાશ થનારા, પરમાણુને સિદ્ધ કરનારા પરામર્શથી બાધિત થઈ જાય છે. તો પછી આ પ્રમાણે સ્વીકાર કરવામાં શું અયુક્ત છે ?

જૈનઃ- આ તમે કહેલું શું અયુક્ત નથી ? દોરડાનું પ્રત્યક્ષ જ પહેલા ઉત્પન્ન થયેલા એવા સાપના ભ્રમને દૂર કરી શકે છે. જો દોરડાનું પ્રત્યક્ષ જ ન થાય, તો પછી કેટલાયે હજારો વિકલ્પો આવી જાય, તો પણ તે સાપની ભ્રાન્તિને દૂર કરવા માટે સમર્થ થઈ શકતા નથી. એમ ક્ષણિક પરમાણુનું પ્રત્યક્ષ જ સ્થિર-સ્થૂલ અર્થના પ્રત્યક્ષનું બાધક બને, વિકલ્પ નહીં.

ઋજુસૂત્રવાદીઃ- અરે તમે વિચાર તો કરો ! જે અતીત પદાર્થો છે, તે તો નાશ પામી ગયા છે અને ભવિષ્યકાલીન પદાર્થો તો હજી ઉત્પન્ન થયા ન હોવાથી, સંનિહિત નથી. સંનિહિત ન હોવાના કારણે, તદ્વિષયક જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે ? તથા સ્થૂલ અવયવો, પોતાના અવયવોમાં ભિન્ન સ્વરૂપે રહે છે કે અભિન્ન સ્વરૂપે વગેરે વિચાર કરતા તેની સ્થિતિ ઘટી શકતી નથી, માટે ક્ષણિકથી એવા પરમાણુઓનો જ પ્રતિભાસ થાય છે અને તેના દ્વારા સ્થિર અને સ્થૂલ પદાર્થ વિષયક પ્રત્યક્ષનો બાધ થાય છે.

જૈનઃ- જો ક્ષણિકનું પ્રત્યક્ષ થતું હોય, તો તેના ઉપદેશની જરૂર જ નહીં રહે, પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ ક્ષણિકત્વનો વ્યવહાર થઈ જશે. પછી તમે શા માટે તેનો ઉપદેશ આપો છો ?

ઋજુસૂત્રવાદીઃ- પ્રત્યક્ષ તો ક્ષણિકનું જ થાય છે, પણ પાછળથી ઉત્પન્ન થતા મિથ્યા વિકલ્પથી બાધિત થવાના કારણે, તેવો વ્યવહાર પ્રવર્તતો નથી.

પ્રતિભાતેઽપિ 'નીલોઽયમ્' અધ્યક્ષેનાવલોકિતઃ પાશ્ચાત્યમિથ્યાવિકલ્પવિપ્લવાદ્ ધવલઃ પ્રતિભાતીતિ ભવત્ર્યાયેન શઠઃ પ્રતિજાનાનઃ કેન વાર્યેત । તન્ન દૃષ્ટાપલાપઃ કર્તું શક્ય ઇતિ સ્થિરસ્થૂરવસ્તુસિદ્ધિઃ, તસ્યૈવ દર્શનાત્, ^{૩૮૪}ઇતરસ્ય ^{૩૮૫}તદ્દર્શનદ્વારેણ સાધ્યમાનસ્યાનુમેયત્વાત્, તદનિષ્ઠૌ તસ્યાપ્યસિદ્ધેઃ । **एतेन** સ્થિરસ્થૂરવસ્તુનોઽર્થક્રિયાવિરહપ્રતિપાદનમપિ પ્રતિવ્યૂદમ્, તથાવિધસ્યૈવ સર્વક્રિયાસુ વ્યાપારદર્શનાત્ ક્ષણક્ષયિણોઽર્થક્રિયાનિષેધાચ્ચ । **यथोक्तं प्राक्**-ક્ષણભઙ્ગુરો હ્યર્થાત્મા સ્વક્ષણે પૂર્વ પશ્ચાદ્વા કાર્યં કુર્યાદિત્યાદિ ।

૨૬૩. **किं च** સત્ત્વપુરુષત્વચૈતન્યાદિભિર્બાલકુમારયુવસ્થવિરત્વહર્ષવિષાદાદિભિશ્ચાનુવર્તમાન-
વ્યાવર્તમાનરૂપસ્ય સર્વસ્ય વસ્તુનઃ પ્રતીતેર્દ્રવ્યપર્યાયાત્મકત્વમ્, અભેદસ્ય દ્રવ્યત્વાત્, ભેદસ્ય પર્યાયરૂપત્વાદિતિ । તતશ્ચ ભૂતભાવિક્ષણયોરસંનિધાનદ્વારેણ વાર્તમાનિકક્ષણસ્યૈવાર્થક્રિયા-
○ **न्यायरश्मि** ○

જૈનઃ- આ જવાબ યોગ્ય નથી, કારણ કે અન્ય ઠેકાણે પણ આ ઉત્તર બાધનું કારણ બની શકે છે. તે આ પ્રમાણેઃ- કોઈ કમળાદિ વસ્તુ સફેદ દેખાય છે, ત્યારે કોઈ દુષ્ટ વ્યક્તિ તે તમારા જ ન્યાયના અનુસારે આ પ્રમાણે કહે કે, 'પ્રત્યક્ષ દ્વારા તો કમળાદિ વસ્તુ નીલાદિ રૂપે દેખાયેલ છે, પરંતુ પાછળથી ઉત્પન્ન થનારા મિથ્યા વિકલ્પ દ્વારા આ સફેદ રૂપે દેખાય છે' આ પ્રમાણે બોલનારને કોણ રોકી શકવાનું છે ? તેથી મિથ્યા કુતર્કો દ્વારા, દૃષ્ટ એવા સ્થિર-સ્થૂલ પદાર્થોનો અપલાપ કરવો યોગ્ય નથી, ઉલટાનું સ્થિર-સ્થૂલ એવા પદાર્થોની સિદ્ધિ થાય છે, કારણ કે તેનું જ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ક્ષણક્ષયી પરમાણુ તત્ત્વ તો, સ્થિર-સ્થૂલ પદાર્થને જોવા પૂર્વક સિદ્ધ કરાતું હોવાના કારણે અનુમેય છે. જો સ્થિર, સ્થૂલ એવા પદાર્થને સ્વીકારશો નહીં, તો પછી તેના આધારે થનાર પરમાણુની પણ સિદ્ધિ થઈ શકશે નહીં. આ પ્રમાણે કહેવા દ્વારા જે કોઈએ આમ કહ્યું હતું કે, 'સ્થિર, સ્થૂલ પદાર્થ તે અર્થક્રિયા કરવા માટે સમર્થ નથી', તે પણ ખંડિત થયેલું જાણવું, કારણ કે સ્થિર, સ્થૂલ પદાર્થ જ સર્વાર્થક્રિયામાં વ્યાપાર કરે છે, એમ દેખાય છે અને ક્ષણક્ષયી પરમાણુ તે અર્થક્રિયા કરી શકતો નથી એમ સિદ્ધ કરેલ છે. જેમકે પહેલા કહ્યું હતું કે 'ક્ષણભંગુર પદાર્થ તે પોતાના ક્ષણમાં કાર્ય કરે, પોતાની પૂર્વક્ષણમાં કરે કે ઉત્તરક્ષણમાં કરે.. ઈત્યાદિ'

○ (૨૬૩) સર્વ પદાર્થો દ્રવ્ય-પર્યાયોભ્યાત્મક ○

વળી બીજી વાત એ છે કે સત્ત્વ, પુરુષત્વ, ચૈતન્ય અનુવર્તમાન છે તથા બાળપણું, કુમારપણું, યુવાપણું, વૃદ્ધપણું, અને હર્ષ, વિષાદાદિ વ્યાવર્તમાન સ્વરૂપ છે. આમ અનુવર્તમાન અને વ્યાવર્તમાન સ્વરૂપે જ સર્વ વસ્તુની પ્રતીતિ થતી હોવાના કારણે તેમાં દ્રવ્ય-પર્યાયોભ્યાત્મકતા રહેલ છે. સત્ત્વ, ચૈતન્ય વગેરે રૂપે અભેદ હોવાના કારણે તેમાં દ્રવ્યપણું છે અને હર્ષ, વિષાદ વગેરે રૂપે ભેદ હોવાના કારણે તેમાં પર્યાયપણું છે. આ પ્રમાણેની સ્થિતિ હોવાના કારણે, ભૂત અને ભાવિ ક્ષણનું સન્નિધાન ન

○ **अर्थसंप्रेक्षण** ○

(૩૮૪) **इतरस्य** ક્ષણક્ષયિપરમાણુતત્ત્વસ્ય । (૩૮૫) **तद्दर्शनेति** । સ્થિરસ્થૂરવસ્તુદર્શનદ્વારેણ ।

કારિત્વપ્રતિપાદનં નાસ્મદ્બાધાકરમ્, પર્યાયાણાં ક્રમભાવિતયા વર્તમાનપર્યાયાલિङ्ગિતસ્યૈવ દ્રવ્યસ્યાર્થક્રિયાકરણચતુરત્વાત્, કેવલં તત્ત્રિકાલવ્યાપિ દ્રષ્ટાપિ દ્રવ્યરૂપતયા યથાભૂત એવ, તતશ્ચ ક્ષણિકપર્યાયતિરોધાનદ્વારેણ તદ્વપસંકલનાત્ સ્થિરમેવેદં સમસ્તક્રિયાસુ વ્યાપ્રિયતે ઇતિ પ્રતીતિ^{૩૮૬}વીથીમવતરતિ, સ્થૈર્યસ્યાપિ તાત્ત્વિકત્વાત્, ક્ષણિકપર્યાયાણાં વિદ્યમાનાનામપ્યગ્રહણાત્, પ્રાકૃતલોકજ્ઞાનસ્યાવરણક્ષયોપશમાપેક્ષિતયા કતિચિદંશવિષયત્વાત્ । યદિ પુનર્દ્રવ્યબુદ્ધિઃ પર્યાયપરંપરાદર્શનબલાયાતત્વાદતાત્ત્વિકી કલ્પ્યેત, તદા પૂર્વપર્યાયસ્યોત્તરપર્યાયોત્પાદને 'સાન્વયત્વં' નિરન્વયત્વં વા વક્તવ્યમ્, ગત્યન્તરાભાવાત્ । 'સાન્વયત્વે દ્રવ્યં' *પર્યાયાન્તરેણાભિહિતં સ્યાત્, 'નિરન્વયત્વાચ્ચ પુનર્નિર્હૃતુતયોત્તરપર્યાયાનુત્પાદપ્રસङ्ગઃ । તન્નોભયરૂપવસ્તુવ્યતિરેકેનાર્થક્રિયાસિદ્ધિઃ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

હોવાના કારણે, વર્તમાન ક્ષણ જ અર્થક્રિયા કરનાર છે - એ પ્રમાણેનું પ્રતિપાદન અમારા બાધ માટે થતું નથી, કારણ કે પર્યાયો ક્રમથી જ થાય છે. તેથી વર્તમાન પર્યાયથી યુક્ત દ્રવ્ય જ અર્થક્રિયા કરવામાં ચતુર છે, એવું જ અમે માનીએ છે. માત્ર ત્રણ કાળમાં રહેનારો દ્રષ્ટા પણ દ્રવ્યરૂપથી તેવો જ રહે છે. તેથી ક્ષણિક પર્યાયોના તિરોધાન દ્વારા વસ્તુના સ્વરૂપનું સંકલન થતું હોવાના કારણે 'સ્થિર પદાર્થ જ સમસ્ત અર્થક્રિયામાં વ્યાપાર કરે છે' એમ પ્રતીતિના માર્ગમાં અવતરણ થાય છે. તેથી ક્ષણિક પર્યાયોની જેમ સ્થિરતા પણ દ્રવ્યમાં તાત્ત્વિક જ છે, ક્ષણિક પર્યાયો પણ ત્યાં વિદ્યમાન હોવા છતાં તેનું ગ્રહણ થતું નથી.

શંકા:- દ્રવ્યમાં બન્ને અંશો વિદ્યમાન હોવા છતાં, એકનું ગ્રહણ થાય, અને અન્યનું નહીં એવું કેમ ?

સમાધાન:- સામાન્ય લોકોનું જ્ઞાન તે આવરણના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા રાખે છે, તેથી જે અંશમાં ક્ષયોપશમ થયો હોય તેટલા જ અમુક અંશોને જ્ઞાન વિષય કરે છે. જો તમે દ્રવ્યની બુદ્ધિને, પર્યાયની પરંપરાના દર્શન દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ હોવાના કારણે અતાત્ત્વિક માનશો, તો પછી અમે તમને પૂછીએ કે પૂર્વપર્યાય ઉત્તરપર્યાયને ઉત્પન્ન કરે તો તે સાન્વય ઉત્પન્ન કરે છે કે નિરન્વય ઉત્પન્ન કરે ? આ બે સિવાય ત્રીજો કોઈ વિકલ્પ નથી. જો સાન્વય એટલે પૂર્વ-ઉત્તરપર્યાયમાં વાસ્તવિક રીતે સત્તા રાખનાર એવો કોઈ પદાર્થ સ્વીકાર કરશો તો તે સિદ્ધસાધન જ છે. દ્રવ્યને માત્ર તમે શબ્દ બદલી સાન્વય એવા નામથી જણાવ્યું છે, એના માત્રથી વસ્તુ બદલાઈ જતી નથી અને જો નિરન્વય એટલે પૂર્વ અને ઉત્તર પર્યાયની વચ્ચે કોઈ સંબંધ નથી, એમ સ્વીકારશો તો પછી ઉત્તરપર્યાયની ઉત્પત્તિમાં કોઈ કારણ જ વિદ્યમાન ન હોવાથી, તેની ઉત્પત્તિ જ નહીં થાય. તેથી દ્રવ્ય-પર્યાયોભ્યાત્મક વસ્તુને સ્વીકાર કર્યા વિના અર્થક્રિયા ઘટી શકતી નથી.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૮૬) વીથી માર્ગમ્ । *પર્યાયાન્તરેણ નામાન્તરેણ ।

૨૬૪. ^{૩૮૭}ન ચાર્થક્રિયા વસ્તુલક્ષણમ્, શબ્દવિદ્યુત્પ્રદીપાદિચરમક્ષણાનાં ક્ષણાન્તરાનારમ્ભ-
કત્વેનાવસ્તુત્વપ્રાપ્તેઃ, તદવસ્તુત્વે ^{૩૮૮}પુનરુપાન્ત્યક્ષણસ્યાપિ વસ્તુનિ વ્યાપારાભાવાત્, એવં
યાવત્સર્વક્ષણાનાં સંકલિકયાઽવસ્તુત્વમ્ । અથ ક્ષણાન્તરાનારમ્ભેઽપિ સ્વગોચરજ્ઞાનજનકત્વમર્થક્રિયા
પરિકલ્પ્યેત, તથા સતિ અતીતભાવપર્યાયપરંપરાપિ યોગિજ્ઞાનગોચરતાં યાતીતિ વસ્તુત્વં સ્વીકુર્યાત્,
તન્નાર્થક્રિયા વસ્તુલક્ષણમ્, અપિ તુ ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યયુક્તતા, પ્રમાણપ્રતિષ્ઠિતત્વાત્ । ઉત્પાદવ્યયૌ
ધ્રૌવ્યેણ સહ વિરુદ્ધાવિતિ ચેત્, કુતોઽયં વિરોધઃ, 'પ્રમાણાદપ્રમાણાદ વા । 'ન તાવદાદ્યઃ પક્ષઃ,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ (૨૬૪) અર્થક્રિયાકારિત્વ વસ્તુનું લક્ષણ ન થઈ શકે ○

તથા અર્થક્રિયા કારિત્વને પણ વસ્તુનું લક્ષણ બનાવી ન શકાય. જો અર્થક્રિયા (કાર્ય કરવું) તેને
વસ્તુનું લક્ષણ બનાવવામાં આવે તો પછી શબ્દ, વીજળી, દીવા વગેરે પદાર્થોની ચરમ ક્ષણ, તે
ક્ષણાન્તરને ઉત્પન્ન ન કરતી હોવાના કારણે, અવસ્તુ થઈ જશે. જો તે અંત્યક્ષણ અવસ્તુ થાય તો તેની
ઉપાંત્યક્ષણ પણ અવસ્તુની ઉત્પાદક થવાથી, વસ્તુમાં વ્યાપાર કરી શકશે નહીં. આમ કરતાં કરતાં
સર્વ ક્ષણોને અવસ્તુ માનવાની આપત્તિ આવે છે.

ઋજુસૂત્રવાદી:- ભલે વિદ્યુત્ વગેરેની ચરમ ક્ષણ, તે ક્ષણાન્તરને ઉત્પન્ન કરતી નથી, છતાં પણ
પોતાના વિષયક જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવા સ્વરૂપ અર્થક્રિયા તો તેમાં રહેલ જ છે, તેથી અવસ્તુ બનવાની
આપત્તિ આવશે નહીં.

જૈન:- જો આમ જ હોય તો પછી અતીત અને અનાગત પર્યાયની પરંપરા પણ યોગિજ્ઞાન
(સર્વજ્ઞજ્ઞાન) ના વિષયરૂપે બને જ છે, તેથી અતીતાદિ પદાર્થો પણ વસ્તુ સ્વરૂપે સ્વીકારવા જોઈએ.
માટે અર્થક્રિયાકારિત્વ તે વસ્તુનું લક્ષણ બનાવવું યોગ્ય નથી, પરંતુ ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રૌવ્યથી યુક્ત
હોવું, તે જ વસ્તુનું લક્ષણ સ્વીકારવું જોઈએ, કારણ કે પ્રમાણ વડે તે જ સિદ્ધ થયેલ છે.

શંકા:- ઉત્પાદ અને વ્યય તેનો ધ્રુવતાની સાથે વિરોધ છે, તેથી એક જ પદાર્થમાં આ ત્રણે વસ્તુ
કેવી રીતે રહી શકે ?

સમાધાન:- તમે વિરોધ-વિરોધ કરો છો, પરંતુ આ વિરોધ તમે કેવી રીતે ઉદ્ભાવન કર્યો
પ્રમાણથી કે અપ્રમાણથી ? જો પ્રમાણથી વિરોધ છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી, કારણ

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૮૭) ન ચાર્થક્રિયા વસ્તુલક્ષણમિતિ । યદાહ રાગાન્ધાવસ્થાયામપિ ધર્મકીર્તિઃ-

ગચ્છતુ ક્વાપિ તે સ્વાન્તઃ કાન્તે કાર્યં ત્વયૈવ ચ ।

યદેવાર્થક્રિયાકારિ તદેવ પરમાર્થસત્ ॥ ઇતિ ।

(૩૮૮) ઉપાન્ત્યેતિ । અન્તસ્ય સમીપમુપાન્તં તત્ર ભવમુપાન્ત્યમ્ દિગાદિદેહાંશાદ યઃ (સિ. હે. ૬-
૩-૧૨૪) ઇતિ યઃ ।

સર્વપ્રમાણાનાં બહિરન્તસ્તથાવિધવસ્તુઘોતનપટિષ્ઠતયા પ્રસાધિતત્વાત્ । ૩નાપિ દ્વિતીયઃ, અપ્રમાણસ્યા-
કિંચિત્કરત્વાત્ । એતેન સ્થૂરતાદૂષણમપિ પ્રતિક્ષિપ્તમ્, પ્રતિભાસહતત્વાત્, તદપહનવે વિરોધોદ્ભાવે
તસ્ય નિર્મૂલતયા પ્રલાપમાત્રત્વાત્ ।

૨૬૫. ચત્પુનર્વર્તમાનપ્રકાશરૂપતયા તત્સંબન્ધવસ્તુગ્રાહિત્વં સર્વપ્રમાણાનામુદગ્રાહિ તદયુક્તમ્,
તેષામેકાન્તેન વાર્તમાનિકત્વાસિદ્ધેઃ, કથંચિદાત્માવ્યતિરેકિત્વાત્, તસ્ય ચ કાલત્રયવ્યાપકત્વાત્,
તદ્રૂપતયા તેષામપ્યવસ્થાનાત્, તતશ્ચાત્મનોડર્થગ્રહણપરિણામરૂપત્વાત્ । સર્વપ્રમાણાનાં પરિણામિન્યેવ
વસ્તુનિ વ્યાપારો ન ક્ષણિકે । ન ચાતીતાનાગતક્ષણવર્તિવસ્તુગ્રહણેપ્યનાદ્યનન્તજન્મપરંપરા-
ગ્રહણપ્રસङ्ગઃ, આવરણવિચ્છેદસાપેક્ષત્વાત્, તસ્યૈવ પરમાર્થતઃ સંવેદનાવિર્ભાવાન્તરકારણત્વાત્,
ગ્રાહ્યાદેર્બહિરङ્ગત્વાત્ । સામસ્ત્યેન પુનરાવરણવિલયે સતિ સમસ્તવસ્તુવિસ્તારાનાદ્યનન્તક્ષણ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

કે પ્રમાણ દ્વારા બાહ્ય કે આભ્યંતર બધી વસ્તુઓ ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રૌવ્યથી યુક્ત જ જણાય છે, એમ
અમે ઘણી વખત સિદ્ધ કરેલ છે અને અપ્રમાણ દ્વારા એમ બીજો પક્ષ સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો
તે યોગ્ય નથી, કારણ કે અપ્રમાણથી કાંઈ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, એ કોઈ કામમાં આવતું નથી. આના
દ્વારા જે તમે સ્થૂલતાને આશ્રયીને દૂષણો આપ્યા હતાં, તે પણ ખંડિત થયેલા જાણવા, સહુને સ્થૂલ
પદાર્થનું જ પ્રત્યક્ષ થાય છે. પરમાણુ સ્વરૂપનું નહીં. જો સ્થૂલતાનું ખંડન કરો તો પ્રત્યક્ષ વિરોધ થાય
છે, તેથી સ્થૂલતા વિષયક દૂષણો તો માત્ર બોલવા પૂરતા જ છે.

(૨૬૫) વળી, તમે જે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું કે → સર્વપ્રમાણો વર્તમાનકાલીન વસ્તુને પ્રકાશ
કરનાર હોવાથી તેઓ વર્તમાનકાળ સાથે જોડાયેલી વસ્તુને જ ગ્રહણ કરે છે. ← તે પણ અયુક્ત છે,
કારણ કે પ્રમાણમાં એકાન્તે વર્તમાનપણાની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, કારણ કે સર્વ પ્રતિભાસો તે
આત્માથી કથંચિદ્ અભિન્ન છે અને આત્મા તો ત્રણે કાળમાં રહેનાર વ્યાપક પદાર્થ છે. આત્મા અર્થગ્રહણ
પરિણામ સ્વરૂપ હોવાના કારણે, આત્મા સ્વરૂપે પ્રમાણ પણ ત્રણે કાળમાં રહેનાર છે. સર્વ પ્રમાણોની
પ્રવૃત્તિ, પરિણામન પામતી એવી વસ્તુ વિષે થાય છે, પણ ક્ષણિક પદાર્થમાં તેની પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

○ અનાદિકાલીન પદાર્થોને ગ્રહણ કરવાની આપત્તિ નિર્મૂળ ○

અતીત-અનાગત ક્ષણવર્તી એવા પદાર્થને ગ્રહણ કરવામાં અનાદિ-અનંતકાળના સર્વ પદાર્થોને
ગ્રહણ કરવાની આપત્તિ અમારે કાંઈ આવતી નથી, કારણ કે અતીત-અનાગત ક્ષણવર્તી વસ્તુનું ગ્રહણ
તે આવરણના વિચ્છેદની અપેક્ષા રાખે છે. પારમાર્થિક રીતે જોવા જઈએ, તો આવરણનો વિચ્છેદ
જ જ્ઞાનના આર્વિભાવ માટે આંતરિક કારણ છે. ગ્રાહ્ય એવા પદાર્થ વગેરે બહિરંગ કારણ છે. જો
તમારે આવરણ કરનારા એવા જ્ઞાનાવરણ વગેરે કર્મોનો સંપૂર્ણ પણે વિલય થઈ ગયો હોય, તો પછી
અનાદિ-અનંત પરંપરામાં આવેલ સર્વ પદાર્થોની અનાદિ-અનંત પરંપરાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, એમ
માનવામાં કોઈ બાધા આવતી નથી, કેમ કે એ તો અમને ઈષ્ટ જ છે. કેવળજ્ઞાન દ્વારા સમસ્ત પદાર્થનો

પરંપરાગ્રહણપ્રસન્નગો ના(તો)નાબાધાકારી, ઇષ્ટત્વાત્ । તદેકદેશક્ષયોપશમે પુનસ્તદનુસારિણી
બોધપ્રવૃત્તિરિતિ કિયત્કાલં ભાવિનિ સ્થૂરે વસ્તુનિ પ્રાકૃતલોકજ્ઞાનાનિ પ્રવર્તન્તે ન સંપૂર્ણે । ન ચ
તાન્યલીકાનિ, તદગ્રાહ્યાંશસ્યાપિ વસ્તુનિ ભાવાત્ તાવતૈવ વ્યવહારસિદ્ધેરિતિ ।

૨૬૬. યચ્ચોક્તમ્-ક્ષણિકતાં ગૃહ્ણન્તોઽપિ સદૃશાપરાપરોત્પત્તિવિપ્રલબ્ધત્વાદ્ મન્દા
નાધ્યવસ્યન્તિ, મિથ્યાવિકલ્પવશાત્ સ્થિરતાવ્યવહારં ચ પ્રવર્તયન્તિ, તદયુક્તમ્, ભવદાકૂતેન
સાદૃશ્યાભાવાત્, તદભાવે તદુત્પાદ્યાભિમતભ્રાન્તેર્નિર્બીજતયોત્પત્તેરસંભવાત્ । તથા સ્થિરતારોપોઽપિ
ક્વચિદ્ ગૃહીતસ્થિરત્વસ્યૈવ યુક્તો નાન્યથા, યથા દૃષ્ટવિષધરસ્ય મન્દપ્રકાશે રજ્જુદર્શને
વિષધરાસોપ, ન ચ ભવતાં કદાચન સ્થિરતા પ્રતીતિગોચરચારિતામનુભવતિ, તત્કથં પ્રતિક્ષણમુદયા-
પવર્ગસંસર્ગિણિ સકલે વસ્તુનિ પ્રત્યક્ષેણાવલોકિતેઽપિ તદારોપ ઇતિ તસ્માત્તિરોહિતક્ષણ-
વિવર્તમલક્ષિતપરમાણુવૈવિક્ત્યં વસ્તુ સાંવ્યવહારિકપ્રમાણેર્ગોચરીક્રિયતે । તત્તિરસ્કારદ્વારેણ

○ ન્યાયરશ્મિ ○
બોધ થાય જ છે. જો તે આવરણના એક દેશનો ક્ષયોપશમ થયો હોય તો જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ તેના અનુસારે
થાય છે, તેના કારણે થોડા કાળ સુધી રહેનારા, અમુક જ સ્થૂલ પદાર્થોને વિષે સામાન્ય માણસોના
જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે, સંપૂર્ણ પદાર્થોમાં તેની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જે જ્ઞાન સંપૂર્ણપણે થતું નથી, તે જ્ઞાન
કાંઈ ખોટું નથી, કારણકે તે જ્ઞાનો વડે જે અંશ ગ્રહણ કરાયો છે, તે અંશ પણ વસ્તુમાં વિદ્યમાન જ
છે અને એટલા અંશ માત્રથી જ વ્યવહારની સિદ્ધિ થઈ જાય છે.

(૨૬૬) વળી જે તમે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું કે → ક્ષણિકતાને પ્રમાતા ગ્રહણ કરવા છતાં પણ
સદૃશ અપર-અપર ઉત્પત્તિ થવાના કારણે ઠગાઈ જવાથી, મૂર્ખ વ્યક્તિઓ ક્ષણિકતાનો નિશ્ચય કરી
શકતા નથી. ઉલટાનું મિથ્યા વિકલ્પના કારણે સ્થિરતાના વ્યવહારને પ્રવર્તાવે છે ← તે પણ અયુક્ત
છે, તમારા મતના અનુસારે સાદૃશ્ય નામની એવી કોઈ વસ્તુ જ હાજર નથી, કે જેથી સદૃશની
પરંપરા આવે. જો સાદૃશ્યનો જ અભાવ હોય, તો પછી તેના દ્વારા ઉત્પન્ન થતી, તમને અભિપ્રેત એવી
ભ્રાન્તિની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થશે ? વળી સ્થિરતાનો આરોપ પણ ત્યારે જ થઈ શકે, જો તે સ્થિરતાને
કોઈક ઠેકાણે જોઈ હોય. જેમ કોઈ વ્યક્તિએ પહેલા સાપને જોયો હોય, તો જ તે વ્યક્તિ, જ્યારે મંદ
પ્રકાશ હોય ત્યારે દોરડાને જોવાથી, સાપનો આરોપ કરી શકે, જો સાપ જોયો જ ન હોય તો આરોપ
સંભવી શકતો નથી. તમારા વડે તો ક્યારે પણ સ્થિરતા જ્ઞાનના વિષય રૂપે કરાઈ જ નથી, તો પછી
દરેક ક્ષણે ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામનારી સકલ વસ્તુમાં પ્રત્યક્ષથી ક્ષણિકતા દેખાતે છે તે પણ સ્થિરતાનો
આરોપ કેવી રીતે સંભવી શકે ? તેથી સાંવ્યવહારિક એવા ઇન્દ્રિય જન્ય પ્રમાણો દ્વારા ક્ષણિકતા જેમાં
તિરોહિત છે, ભિન્ન-ભિન્ન પરમાણુઓ જેમાં અલક્ષિત છે, તેવી અખંડ એવી સ્થિર-સ્થૂર વસ્તુ વિષય
કરાય છે. તેથી કાલાન્તરમાં રહેનારી, સ્થૂલતાને ધારણ કરતી વસ્તુનો અપલાપ કરીને નહીં દેખાયેલા
એવા ક્ષણિક પરમાણુઓને સિદ્ધ કરતા અભિપ્રાયરૂપ ઋજુસૂત્રદુર્નય સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે છે. તે જ
અભિપ્રાય જો સ્થિરતા અને સ્થૂલતાની ઉપેક્ષા કરવા દ્વારા, ક્ષણિકતા, પરમાણુ સ્વરૂપતાને સ્થાપન

અદૃષ્ટક્ષણક્ષયિપરમાણુપ્રતિષ્ઠાપકોઽભિપ્રાયઃ ઋજુસૂત્રો દુર્નયસંજ્ઞામશ્નુતે, તદુપેક્ષયૈવ તદર્શકસ્ય નયત્વાત્ । ઇતિ ।।

૨૬૭. તથા શબ્દાદયોઽપિ ^{૩૮૯}સર્વથા શબ્દાવ્યતિરેકમર્થસ્ય સમર્થયન્તો દુર્નયાઃ, તત્સમર્થનાર્થમુપન્યસ્તસ્ય તત્પ્રતીતૌ પ્રતીયમાનત્વલક્ષણસ્ય હેતોરનૈકાન્તિકત્વાત્ । તથા હિનાયમેકાન્તો યત્પ્રતીતૌ યત્પ્રતીયતે તત્તતોઽવ્યતિરિક્તમેવ, વ્યતિરિક્તસ્યાપિ પાવકાદેરન્યથાનુપપન્નત્વલક્ષણસંબન્ધબલાદ્ ધૂમાદિપ્રતીતૌ પ્રતીયમાનત્વાત્ । એવં શબ્દોઽપિ વ્યતિરિક્તમપ્યર્થવાચકત્વાત્ પ્રત્યાયયિષ્યતિ, અવ્યતિરેકસ્ય પ્રત્યક્ષાદિબાધિતત્વાત્, શબ્દાદિવેકેનૈવાનુભૂયમાનત્વાત્,

○ ન્યાયરશ્મિ ○
કરતો હોય, તો નયપણાની સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે છે. આમ ઋજુસૂત્ર દુર્નય દ્વારા પ્રવૃત્ત થયેલ બૌદ્ધ વગેરે દર્શનોનું ખંડન સમાપ્ત થયું.

○ ૨૬૭ ... શબ્દાદિ દુર્નયોથી પ્રવૃત્ત દર્શનોનું ખંડન... ○

શબ્દાદિ પણ, જો અર્થને શબ્દથી એકાન્તે અભિન્ન રૂપે સમર્થન કરતા હોય તો તે દુર્નયપણાને પ્રાપ્ત કરે છે. કથંચિદ્ શબ્દ અને અર્થનું અભિન્નપણું તો જૈનો વડે પણ સ્વીકારાયું છે, જે પૂર્વે ‘અભિહાણં અભિહેયાત્ હોઐ મિત્રં અમિત્રં ચ’ આના વડે જણાવ્યું છે. શબ્દથી અર્થને એકાન્તે અભિન્ન જણાવવા માટે ઉપન્યાસ કરાયેલ ‘તેની પ્રતીતિમાં, તેની પણ પ્રતીતિ થાય છે’ એવો હેતુ વ્યભિચાર દોષથી દૂષિત થયેલ છે. આ હેતુની અનૈકાન્તિકતા આ પ્રમાણે જાણવી - એવો કોઈ એકાન્તે નિયમ નથી, કે જેની પ્રતીતિ થયે છતે જે પ્રતીત થાય તે તેનાથી અભિન્ન જ હોય. મિત્ર એવી અગ્નિ વગેરે પણ અન્યથાનુપપત્તિ સંબંધથી જોડાયેલા એવા ધૂમની પ્રતીતિ થયે પ્રતીત થાય છે. એ જ પ્રમાણે શબ્દ પણ પોતાનાથી મિત્ર એવા અર્થને, પોતે વાચક હોવાના કારણે જણાવી દેશે. શબ્દ અને અર્થની વચ્ચે એકાન્ત અભેદ તે પ્રત્યક્ષાદિ વડે બાધિત છે. શબ્દથી મિત્ર રૂપે જ તેનો અનુભવ થાય છે. આ પ્રમાણે ધૂમથી અગ્નિના બોધમાં આ હેતુનો વ્યભિચાર નિશ્ચિત થયે છતે, શબ્દ તે અર્થનો વાચક હોવાથી શબ્દથી તે અભિન્ન છે એમ પણ સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં, કારણ કે વાચક શબ્દો હોય તો પણ અર્થ તેનાથી અભિન્ન સિદ્ધ થતો નથી.

તથા ‘જે જે પદાર્થો હોય તે પોતાના વાચક શબ્દથી યુક્ત જ હોય છે’ એવી વ્યાપ્તિને જણાવનાર કોઈપણ પ્રમાણ હાજર નથી. ઘટાદિ દૃષ્ટાંત માત્રથી આ વ્યાપ્તિનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, કારણ કે દ્રવ્યના ક્ષણિક અને અલક્ષ્ય એવા પર્યાયોને વિષે સંકેત ગ્રહણ કરવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી. આ સંકેત ગ્રહણ કરવાનો કોઈ ઉપાય ન હોવાથી, પદાર્થને શબ્દ દ્વારા કહી શકાતો નથી, કેમ કે અર્થના બોધ પ્રત્યે સંકેત તે સહકારી કારણ છે. શબ્દ દ્વારા તે પદાર્થ કહી શકાતો ન હોવાના કારણે તે

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૮૯) સર્વથેતિ । એવં વદન્ ઇદમાહ-કથંચિત્ શબ્દાદવ્યતિરેકોઽર્થસ્યામ્યુપગમ્યતે એવ જૈનૈઃ । અયં ચાર્થઃ અભિહાણં અભિહેયાત્ હોઐ મિત્રં અમિત્રં ચ ઇત્યાદિના પ્રાગ્દર્શિત એવેતિ ।

૩૯૦ અસ્મિંશ્ચ હેતાવનૈકાન્તિકે સ્થિતે સર્વાર્થાનાં સ્વવાચકત્વસાધનદ્વારેણ શબ્દાવ્યતિરેકસાધનમપિ દૂરાપાસ્તમેવ । ન ચાત્રાપિ પ્રતિબન્ધગ્રાહિ પ્રમાણમ્-યો યોડર્થસ્તેન તેન સ્વવાચકેન ભવિતવ્યમ્, ઘટાદિદૃષ્ટાન્તમાત્રાત્તદસિદ્ધેઃ, ક્ષણિકાલક્ષ્યદ્રવ્યવિવર્તાનાં સંકેતગ્રહણોપાયાભાવેનાભિલપિતુમશક્યતયા અનભિલાપ્યત્વસિદ્ધેશ્ચ । ક્ષણભઙ્ગુરતાપ્રતિજ્ઞાનં પુનરમીષામપિ ઋજુસૂત્રવન્નિરસિતવ્યમ્ ।

૨૬૮. તથા પ્રત્યેકમતાપેક્ષ્યાપિ સ્વાભિપ્રેતં પ્રતિષ્ઠાપયન્તસ્તદ્વિપરીતં શબ્દાર્થ તિરસ્કુર્વાણા દુર્નયતામાત્મસાત્કુર્વન્તિ । એતાવદ્ધિ પ્રમાણપ્રતિષ્ઠિતમ્, યદુત વિધિમુખેન શબ્દોડર્થસ્ય વાચક

○ ન્યાયરશ્મિ ○

પદાર્થમાં અનભિલાપ્યત્વની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. કોઈ કોઈ પદાર્થોના પર્યાયો જ એવા હોય છે કે તેનો સ્પષ્ટ રૂપે અનુભવ થતો હોવા છતાં શબ્દ દ્વારા કહી શકાતું નથી. તેથી જ તો કહેવાયેલું છે કે ‘શેરડી, ખીર, અને ગોળ વગેરે પદાર્થોની મીઠાશમાં ઘણો ફરક છે, છતાં સરસ્વતી પણ તેને કહેવા માટે સમર્થ નથી’ સિદ્ધાન્તના રહસ્યોને જાણનારા જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણે જણાવ્યું છે કે ‘અનભિલાપ્ય પદાર્થો કરતાં અનંતમો ભાગ જ શબ્દ દ્વારા અભિલાપ્ય છે અને જેટલા અભિલાપ્ય ભાવ છે તેનો અનંતમો ભાગ જ શ્રુતનિબદ્ધ છે.’ શબ્દને વિષે કરેલી ક્ષણભંગુરતાની પ્રતિજ્ઞા પણ ઋજુસૂત્રની ક્ષણિકતાની જેમ ખંડન કરવા યોગ્ય છે.

○ ૨૬૮ ... શબ્દ-સમભિરૂઢ-એવંભૂત એકાંત નિરાસ... ○

પૂર્વે શબ્દાદિ ત્રણોનો ભેગો મત લીધેલો. અહીં શબ્દ, સમભિરૂઢ, એવંભૂત એમ પ્રત્યેકના મતની સમાલોચના કરાય છે. જે લોકો પોતપોતાના મતની અપેક્ષાએ પોત-પોતાને અભિપ્રેત શબ્દનો અર્થ સ્થાપન કરે અને બીજી બાજુ પોતાના અભિપ્રાયથી વિપરીત શબ્દના અર્થનો તિરસ્કાર કરે છે તેઓ પણ દુર્નયપણાને પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રમાણ દ્વારા આટલો જ નિશ્ચય થયો છે કે શબ્દ વિધિમુખે અર્થનો વાચક છે, પરંતુ એવો કોઈ નિયમ નથી કે આ શબ્દ આ જ પદાર્થનો વાચક છે, અન્યનો છે જ નહીં.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૯૦) અસ્મિંશ્ચ હેતાવિતિ । શબ્દપ્રતીતાવર્થસ્ય પ્રતીયમાનત્વાદ્ ઇત્યેવંરૂપે । (૩૯૧) અલક્ષ્યદ્રવ્યવિવર્તાનામિતિ । બાલાનામપિ અતિપ્રતીતત્વાત્ અલક્ષ્યે ઇત્યુક્તમ્, યાવતા સ્ફુટમનુભૂયમાના અપિ કેચન વસ્તૂનાં પર્યાયા અનભિલાપ્યા એવ । યદુક્તમ્-

ઇક્ષુક્ષીરગુડાવીનાં માધુર્યસ્થાન્તરં મહત્ ।

તથાપિ ન તદાચ્ચાતું સરસ્વત્યાપિ શક્યતે ॥

સિદ્ધાન્તરહસ્યં ચાત્ર-

પન્નવણિજ્ઞા ભાવા અણન્તભાગો ડ અણભિલપ્પાણં ।

પન્નવણિજ્ઞાણં પુણ અણન્તભાગો સુયનિબદ્ધો ॥ (વિશે. ભા., ૧૪૧)

[પ્રજ્ઞાપનીયા ભાવા અનન્તભાગશ્ચાનભિલાપ્યાનામ્ ।

પ્રજ્ઞાપનીયાનાં પુનરનન્તભાગઃ શ્રુતનિબદ્ધઃ ॥]

○ न्यायरश्मि ○

તથા સમસ્ત પદાર્થો અનંત ધર્મોથી યુક્ત હોવાના કારણે ભિન્ન ભિન્ન શબ્દો દ્વારા વાચ્ય બને એમાં કોઈ વિરોધ નથી. તે રૂપે જ વિવાદ વગર સર્વ ઠેકાણે (ઘોડાને કોઈ ઘોડો કહે કોઈ તેને જ અશ્વ પણ કહે છે.... વિગેરે) વ્યવહાર થતો દેખાય છે. જો તમે ભિન્ન-ભિન્ન શબ્દો દ્વારા આ પદાર્થ વાચ્ય છે એમ ન સ્વીકારો તો પછી આ વ્યવહારનો વિલોપ થવાની આપત્તિ આવે. તેથી નિષ્કર્ષ રૂપે એમ જ સ્વીકારવું જોઈએ, કે બધા શબ્દો યોગ્યતાની અપેક્ષાએ સર્વ અર્થને જણાવવાના સ્વભાવવાળા છે. દેશ-કાળ-ક્ષયોપશમ વગેરેની અપેક્ષાએ કોઈક જ શબ્દ કેટલાક જ પદાર્થોની પ્રતીતિને ઉત્પન્ન કરાવી શકે છે. આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી કેટલાક શબ્દો વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષા રાખ્યા વગર માત્ર રૂઢિથી પ્રવર્તે છે, કેટલાક શબ્દો સામાન્ય વ્યુત્પત્તિને સાપેક્ષ રહીને પ્રવર્તે છે, વળી કેટલાક શબ્દો તે કાળમાં રહેલા વ્યુત્પત્તિ નિમિત્તને સાપેક્ષ રહીને પ્રવર્તે છે. તેથી પ્રામાણિક પુરુષોએ શબ્દ નિયત અર્થને જ ગ્રહણ કરનાર છે એમ આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ. માટે આ શબ્દ વગેરે અભિપ્રાયો જ્યારે એક-બીજાને અભિમત શબ્દાર્થની અપેક્ષાએ પોતાના અભિમત એવા શબ્દાર્થને જણાવે ત્યારે તે નય કહેવાય છે, કારણ કે તે અર્થ પણ તે શબ્દમાં છે જ, પરંતુ જ્યારે એક-બીજાના ખંડન પૂર્વક આ અભિપ્રાયો પ્રવર્તે છે ત્યારે તે દુર્નયપણાને પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે એવો કોઈ વિષય જ હાજર નથી.

० अर्थसंप्रेक्षण ०

www.jainelibrary.org

૨૬૯. નનુ ચ યદ્યેકૈકધર્મસમર્થનપરાયણાઃ શેષધર્મતિરસ્કારકારિણોઽભિપ્રાયા દુર્નયતાં પ્રતિપદ્યન્તે, તદા વચનમપ્યેકધર્મકથનદ્વારેણ પ્રવર્તમાનં ^{૩૧૬}સાવધારણત્વાચ્ચ શેષધર્મપ્રતિક્ષેપકારિ અલીકમાપદ્યતે, તતશ્ચાનન્તધર્માધ્યાસિતવસ્તુસંદર્શકમેવ વચનં યથાવસ્થિતાર્થપ્રતિપાદક-ત્વાત્સત્યમ્, ન ચૈવં વચનપ્રવૃત્તિઃ, ઘટોઽયં શુક્લો મૂર્ત્ત ઇત્યાદ્યેકૈકધર્મપ્રતિપાદનનિષ્ઠતયા વ્યવહારે શબ્દપ્રયોગદર્શનાત્, સર્વધર્માણાં યોગપદ્યેન વક્તુમશક્યત્વાત્, તદભિધાયકા-નામપ્યાનન્ત્યાત્ । ન ચૈકૈકધર્મસંદર્શકત્વેઽપ્યમૂનિ વચનાન્યલીકાનિ વક્તું પાર્યન્તે, સમસ્તશાબ્દવ્યવહારોચ્છેદપ્રસઙ્ગાત્, તદલીકત્વે તતઃ પ્રવૃત્ત્યસિદ્ધેરિતિ ।

૨૭૦. અગ્રોચ્યતે, ઇહ તાવદ્ દ્વયે વસ્તુપ્રતિપાદકાઃ, લૌકિકાસ્તત્ત્વચિન્તકાશ્ચ । તત્ર પ્રત્યક્ષાદિપ્રસિદ્ધમર્થમર્થિત્વવશાત્લૌકિકાસ્તાવદ્ મધ્યસ્થભાવેન વ્યવહારકાલે વ્યપદિશન્તિ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

૨૬૯ - પ્રશ્ન - એક એક ધર્મને સમર્થન કરવામાં પરાયણ અને શેષ ધર્મોને તિરસ્કાર કરનાર અભિપ્રાય જો દુર્નયપણાને પ્રાપ્ત કરતો હોય, તો પછી આ સંસારમાં જેટલા પણ વચનોની પ્રવૃત્તિ થાય છે તે પણ એક ધર્મને કહેતા હોવાથી અને અવધારણ સહિત હોવાથી શેષધર્મના ખંડન કરનાર છે, તેથી તે વચનો પણ ખોટા થઈ જશે. અનંતધર્માત્મક વસ્તુને જણાવનાર વચનો જ યથાવ્યવસ્થિત અર્થના પ્રતિપાદક હોવાના કારણે સાચા કહેવાશે, પરંતુ અનંતધર્માત્મક વસ્તુને કહેનારા વચનોની પ્રવૃત્તિ થતી તો દેખાતી નથી. માત્ર આ ઘટ છે, મૂર્ત છે, શ્યામ છે, શુક્લ છે, એમ એક-એક ધર્મને પ્રતિપાદન કરનારા જ શબ્દ વ્યવહારમાં પ્રયોગ થતાં દેખાય છે. એક સાથે એક વસ્તુમાં રહેલા અનંતા ધર્મો કહી શકાતા નથી અને તે ધર્મોને કહેનારા વચનો પણ અનંત હોવાથી, બધા એક સાથે બોલી શકાતા નથી, કારણ કે વચનની પ્રવૃત્તિ ક્રમપૂર્વક થાય છે. આ જે એક એક ધર્મોને જણાવનારા વચનો છે, તેને ખોટા કહેવા યોગ્ય નથી. જો તે વચનોને ખોટા કહેવામાં આવે તો સમસ્ત શબ્દ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થઈ જશે, કારણ કે તે ખોટા હોય તો પછી તેનાથી સાધ્ય પ્રવૃત્તિ વગેરેનો પણ અભાવ થઈ જશે, માટે એક ધર્મને સ્વીકારતા અભિપ્રાયને દુર્નય વગેરે કહેવું તે યોગ્ય નથી.

○ ૨૭૦ ...લૌકિક પુરુષોને આશ્રયીને શાબ્દ વ્યવહારની ઉપપત્તિ... ○

ઉત્તર - પહેલા એક વાત જાણી લો, કે આ જગતમાં વસ્તુને પ્રતિપાદન કરનારા બે પ્રકારના વ્યક્તિઓ છે (૧) લૌકિક અને (૨) તત્ત્વચિંતકો. તેમાં જે લૌકિક પુરુષો છે, તે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો દ્વારા પ્રસિદ્ધ અનંતધર્માત્મક પદાર્થને વિષે પોતાને જે અંશને જાણવાની ઈચ્છા હોય, પ્રયોજન હોય, તે અંશને મુખ્ય કરીને, અન્યધર્મોને તિરસ્કાર કર્યા વગર, મધ્યસ્થપણાથી વ્યવહારકાળમાં 'આ નીલકમળ સુગંધી અને કોમળ છે' આ પ્રમાણે વચન પ્રયોગ કરતા, તે ધર્મોમાં રહેલા અન્ય ધર્મોના

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૩૧૬) સાવધારણત્વાચ્ચેતિ । "સર્વ વાક્યં સાવધારણમ્" - ઇતિ ન્યાયાત્ ।

યદુત નીલમુત્પલં સુગન્ધિ કોમલમિતિ, ન તુ તદ્ધર્મિગતધર્માન્તરગ્રહણનિરાકરણયોરાદ્રિયન્તે, અનર્થિત્વાત્, તાવતૈવ વિવક્ષિતવ્યવહારપરિસમાપ્તેઃ । ન ચ તદ્વચનાનામલીકતા, શેષધર્માન્તરપ્રતિક્ષેપાભાવાત્, તત્પ્રતિક્ષેપકારિણામેવાલીકત્વાત્ । પરઃ સર્વ વચનં સાવધારણમિતિ ન્યાયાત્ તેષામપિ શેષધર્મતિરસ્કારિત્વસિદ્ધેર્ભવત્રીત્યાલીકતાપદ્યતે इति चेत्, ન, અવધારણસ્ય તદસંભવમાત્રવ્યવચ્છેદે વ્યાપારાત્ । અનેકપુરુષસંપૂર્ણે સદસિ દ્વારાદૌ સ્થિતસ્ય કિમત્ર દેવદત્તઃ સમસ્તિ નાસ્તીતિ વા દોલાયમાનબુદ્ધેઃ કેનચિદભિધીયતે-યથા દેવદત્તોઽસ્તીતિ । અત્ર યદ્યપ્યુપન્યસ્તપદદ્વયસ્ય સાવધારણતા ગમ્યતે, અન્યથા તદુચ્ચારણવૈયર્થ્યપ્રસજ્ઞાત્, તથાપ્યવધારણં તદસંભવમાત્રં વ્યવચ્છિનન્તિ, ન શેષપુરુષાન્તરાણિ । નાપિ પરરૂપેણ નાસ્તિત્વમ્, ^{૩૧૭}તદવ્યવચ્છેદાભિપ્રાયેણ પ્રસ્તુતવાક્યપ્રયોગાત્, પ્રયોક્તુરભિપ્રાયાદિસાપેક્ષતયૈવ ધ્વનેઃ

○—○ન્યાયરશ્મિ○—○

નિરાકરણ અથવા ગ્રહણ માટે આદર કરતા નથી, કારણ કે અન્ય અંશોને આશ્રયીને તેમને કોઈ પ્રયોજન, અપેક્ષા જ નથી. જેટલા ધર્મોનો તેમને સ્વીકાર કર્યો છે, તેના દ્વારા જ તેમને ઈચ્છિત એવા વ્યવહારની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. લૌકિક પુરુષો વડે બોલાયેલા વચનો ખોટા નથી, કારણ કે ધર્મીમાં વિદ્યમાન અન્ય ધર્મોનું તે ખંડન કરતા નથી. જો તે ધર્માન્તરોને ખંડન કરનાર હોય તો પછી તેના વચનો ખોટા કહેવાય છે.

શંકા - "સર્વ વાક્યં સાવધારણમ્" આ ન્યાયથી જગતમાં જેટલા પણ વાક્યો હોય તે અવધારણા પૂર્વક જ હોય. કદાચ અવધારણા બોલાયેલ ન હોય તો પણ તેના જાણકાર વ્યક્તિ સમજી લે છે. હવે જો અવધારણા સહિત જ વાક્ય હોય તો પછી લૌકિક વાક્યો પણ શેષ ધર્મોને તિરસ્કાર કરવામાં પ્રવણ હોવાના કારણે, ખોટા જ ઠરશે ને ?

સમાધાન - આ શંકા ત્યાં સુધી જ રહી શકે છે જ્યાં સુધી તેના ઉપર કુઠારઘાત ન પડે. આ અવધારણાનો પ્રયોગ વિશેષણ, વિશેષ્ય અને ક્રિયાપદની સાથે કરતા અનુક્રમે અયોગ, અન્યયોગ, અને અત્યન્તાયોગને જણાવે છે તે પૂર્વે પહેલી ગાથામાં સંખ્યા નિરૂપણ વખતે જણાવ્યું હતું. તેથી અવધારણાનો પ્રયોગ તેના અસંભવનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે વપરાય છે. દા.ત. એક મોટો હોલ અનેક પુરુષોથી ભરેલો છે. ત્યાં દરવાજા પાસે ઉભેલા માણસને શંકા થઈ કે શું અહીં દેવદત્ત છે કે નહીં ? ત્યારે અંદર રહેલા કોઈ માણસે કહ્યું કે 'અહીં દેવદત્ત છે' - દેવદત્ત છે, આ ઉપન્યાસ કરાયેલ બે પદરૂપ વાક્ય તે સાવધારણા છે એમ જણાય છે. જો અવધારણા સહિત માનવામાં ન આવે તો તેનું ઉચ્ચારણ કરવું વ્યર્થ થઈ જશે, કારણ કે કોઈ નિર્ણય કરાવી શકશે નહીં. અહીં અવધારણા હોવા છતાં

○—○અર્થસંપ્રેક્ષણ○—○

(૩૧૭) તદવ્યવચ્છેદાભિપ્રાયેणेति । तस्य देवदत्तादेरसंभवमात्रस्य व्यवच्छेदाभिप्रायेण, देवदत्तोऽस्तीति वाक्यस्योच्चारणात् । 'अप्रयोगाद्' इति तु पाठे किमित्यवधारणम् । शेषपुरुषान्तराणि पररूपेण नास्तित्वं च न व्यवच्छिन्नन्ति इत्याह

સ્વાર્થપ્રતિપાદનસામર્થ્યાત્ । ન ચ વાચ્યવાચકભાવલક્ષણસંબંધાનર્થક્યમ્, ^{૩૧૮}તદભાવે ^{૩૧૯}પ્રયોગત્રિપ્રાયાદિમાત્રેણ રૂપસ્યૈવ નિયોક્તુમશક્યત્વાત્ । ન ચ સમસ્તધર્મયુક્તમેવ વસ્તુ પ્રતિપાદયદ્વચનં સત્યમિત્યભિદધ્મહે, યેનૈકૈકધર્માલિङ્ગિતવસ્તુસંદર્શકાનામલીકતા સ્યાત્, કિં તર્હિ સંભવદર્થપ્રતિપાદકં સત્યમિતિ, સંભવન્તિ ચ શેષધર્માપ્રતિક્ષેપે વચનગોચરાપન્ના ધર્માઃ, તસ્માત્ તત્પ્રતિપાદકં સત્યમેવ । યદા તુ દુર્નયમતાભિનિવિષ્ટબુદ્ધિભિસ્તીર્થાન્તરીયૈ-સ્તદ્ધર્મિગતધર્માન્તરનિરાકરણાભિપ્રાયેણૈવ સાવધારણં તત્ પ્રયુજ્યતે, યથા નિત્યમેવ વસ્તુ અનિત્યમેવ વેત્યાદિ, તદા નિરાલમ્બનત્વાદલીકતાં પ્રાપ્નુવત્કેન વાર્યેત ?

૦—ન્યાયરશ્મિ—૦

પણ તેના અસંભવ માત્રનો વ્યવચ્છેદ કરાય છે, નહીં કે શેષ પુરુષોનો, અર્થાત્ દેવદત્ત છે જ, નથી એમ નહીં - એ નિર્ણય કરાવશે. દેવદત્ત જ છે, બીજા નહીં, એવો નિર્ણય નહીં. તથા અવધારણ દ્વારા ‘પરૂપથી નાસ્તિત્વનો’ વ્યવચ્છેદ કરાતો નથી, અર્થાત્ ‘દેવદત્તઃ અસ્તિ એવ’ અહીં એવકાર, ‘દેવદત્તો નાસ્તિ’ નો વ્યવચ્છેદ કરે છે, પરૂપથી નાસ્તિત્વનો નહીં. જો અપ્રયોગાત્ પાઠ કલ્પીએ તો શેષ પુરુષાન્તરના પરૂપથી નાસ્તિત્વના વ્યવચ્છેદના અભિપ્રાયથી દેવદત્ત છે એ પ્રયોગ કરાયો નથી. વાક્ય એક જ હોવા છતાં, પ્રયોગ કરનાર વ્યક્તિનો અભિપ્રાય, સંકેત વગેરેની સાપેક્ષ રહીને જ, શબ્દ પોતાના અર્થને પ્રતિપાદન કરવા માટે સમર્થ છે. તેથી એમને જણાવે છે, અન્યને નહીં. એટલે વક્તાનો અભિપ્રાય સભામાં અસ્તિત્વનો જણાવવાનો હોવાથી, પરૂપથી નાસ્તિત્વ ન જણાય.

શંકા - જો પ્રયોક્તાના અભિપ્રાયથી શબ્દ પોતાના અર્થને જણાવતો હોય તો વાચ્ય-વાચકભાવ સંબંધને સ્વીકારવાની શી જરૂર છે ?

સમાધાન - આ શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે વાચ્ય-વાચકભાવ સંબંધ વિના પ્રયોક્તાના અભિપ્રાય માત્રથી શબ્દમાં પોતાનું સ્વરૂપ (અર્થવાચકત્વરૂપ) જ જોડી નહીં શકાય.

અમે કાંઈ એવું નથી કહેતા કે સમસ્તધર્મથી યુક્ત જ વસ્તુને પ્રતિપાદન કરનારું વચન સત્ય છે, કે જેથી એકધર્મને જણાવનાર એવું વચન તે ખોટું થાય, પરંતુ અમારી વ્યાખ્યા એટલી જ છે કે સંભવિત અર્થને પ્રતિપાદન કરનાર વચન તે સાચું. શેષ ધર્મોને તિરસ્કાર કર્યા વિના વચનના વિષય રૂપે થયેલા ધર્મો તે સંભવિત છે. તેથી સંભવિત અર્થના પ્રતિપાદક હોવાના કારણે એક ધર્મને કહેનાર વચન તે સત્ય જ છે. જ્યારે દુર્નયના મતથી અભિનિવિષ્ટ થયેલી બુદ્ધિવાળા એવા અન્ય દર્શનકારો વડે તે ધર્મોમાં રહેલ અન્ય ધર્મોના નિરાકરણના અભિપ્રાયથી જ અવધારણ સહિત વાક્ય પ્રયોગ કરાય કે ‘વસ્તુ નિત્ય જ છે, અનિત્ય જ છે’ ત્યારે એક ધર્મથી યુક્ત એવી કોઈપણ વસ્તુ વિષય રૂપે ન હોવાના કારણે આ વચનોને ખોટા કહેવામાં કોણ રોકી શકે ? એટલે આ ખોટા જ કહેવાય છે.

૦—અર્થસંપ્રેક્ષણ—૦

(૩૧૮) તદિતિ । તેષાં શેષપુરુષાન્તરાણાં પરરૂપેણ નાસ્તિત્વસ્ય વ્યવચ્છેદાભિપ્રાયેણ પ્રસ્તુતવાક્યાનભિધાનાત્ । (૩૧૯) પ્રયોગત્રિપ્રાયાદીતિ । આદિશબ્દાત્ સંકેતાદિગ્રહઃ ।

૨૭૧. તત્ત્વચિન્તકાઃ પુનઃ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણસિદ્ધમનેકાન્તાત્મકં વસ્તુ દર્શયન્તો દ્વેધા દર્શયેયુઃ, તદ્વથા¹⁸⁰ -વિકલાદેશેન સકલાદેશેન વા ! તત્ર વિકલાદેશો નયાધીનઃ, સકલાદેશઃ પ્રમાણાયત્તઃ । તથા હિ-યદા મધ્યસ્થભાવેનાર્થિત્વવશાત્ કિંચિદ્ધર્મં પ્રતિપિપાદયિષવઃ શેષધર્મસ્વીકરણનિરાકરણ-વિમુખયા ધિયા વાચં પ્રયુજ્જતે તદા તત્ત્વચિન્તકા અપિ લૌકિકવત્ સંમુઘાકારતયાચક્ષતે-યદુત જીવોઽસ્તિ કર્તા પ્રમાતા ભોક્તેત્યાદિ, અતઃ સંપૂર્ણવસ્તુપ્રતિપાદનાભાવાદ વિકલાદેશોઽભિધીયતે, નયમતેન સંભવદ્ધર્માણાં દર્શનમાત્રમિત્યર્થઃ । યદા તુ પ્રમાણવ્યાપારમવિકલં પરામૃશ્ય પ્રતિપાદયિતુમભિપ્રયન્તિ, ^{૪૦૦}તદાઙ્ગીકૃતગુણપ્રધાનભાવા અશેષધર્મસૂચકકથંચિત્પર્યાયસ્યાચ્છબ્દ-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ ૨૭૧ ... તત્ત્વચિન્તકોને આશ્રયીને શાબ્દ વ્યવહાર... ○

વસ્તુને પ્રતિપાદન કરનારા જો તત્ત્વચિન્તકો હોય તો તેઓ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ અનેકાન્તાત્મક વસ્તુને બે પ્રકારે જણાવે છે - (૧) વિકલાદેશથી અથવા (૨) સકલાદેશથી. તેમાં વિકલાદેશ તે નયને આધીન છે અને સકલાદેશ પ્રમાણને આધીન છે. તે આ પ્રમાણે - જ્યારે મધ્યસ્થભાવથી અર્થોપણાને આશ્રયીને કોઈક ધર્મોને પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છાવાળા, શેષ ધર્મના સ્વીકાર અને નિરાકરણથી વિમુખ એવી બુદ્ધિથી વચનનો પ્રયોગ કરે છે ત્યારે તત્ત્વચિન્તકો પણ લૌકિક પુરુષોની જેમ સંમુઘાકારવાળા થઈને આમ કહે છે કે, ‘જીવ છે, કર્તા છે, પ્રમાતા છે, ભોક્તા છે’ વગેરે. તેથી સંપૂર્ણ વસ્તુને પ્રતિપાદન ન કરતા હોવાના કારણે તે વિકલાદેશ કહેવાય છે, કેમ કે નયના અનુસારે તો સંભવિત ધર્મોનું જ પ્રતિપાદન કરાય છે.

જ્યારે અવિકલ એવા પ્રમાણના વ્યાપારનો વિચાર કરીને પ્રતિપાદન કરવા માટે પ્રયોક્તા ઈચ્છા કરે છે, ત્યારે ંગીકાર કરાયેલ વસ્તુના અનંતધર્મોને વિષે ગૌણ-પ્રધાનભાવ વડે અશેષ ધર્મોને

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૪૦૦) અઙ્ગીકૃતેત્યાદિ । અઙ્ગીકૃતા ગુણપ્રધાનભાવાભ્યામશેષાશ્ચ તે ધર્માશ્ચ તેષાં સૂચકઃ, કથંચિચ્છબ્દઃ પર્યાયો નામાન્તરં યસ્ય સ કથંચિત્પર્યાયઃ, સ ચાસૌ સ્યાચ્છબ્દશ્ચ તેનાલંકૃતયા ।।૨૯।।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(180) "તત્ર પ્રમાણપ્રતિપન્નાનન્તધર્માત્મકવસ્તુનઃ કાલાદિભિરભેદવૃત્તિપ્રાધાન્યાદભેદોપચારાદ્વા યૌગપદ્ધેન પ્રતિપાદકં વચઃ સકલાદેશઃ । નયવિષયીકૃતસ્ય વસ્તુધર્મસ્ય ભેદવૃત્તિપ્રાધાન્યાદ્ ભેદોપચારાદ્ વા ક્રમેણાભિધાયકં વાક્યં વિકલાદેશઃ" - જૈનતર્કભા. । પ્રમાણનય. ૪।૪૪, ૪૫। સ્યા. મં. । "તથા ચોક્તમ્ - સકલાદેશઃ પ્રમાણાધીનો વિકલાદેશો નયાધીન ઇતિ" - સર્વાર્થસિ. ૧।૬। "યત્ર યદા યૌગપદ્ધં તદા સકલાદેશઃ । એકગુણમુખેનાશેષવસ્તુરુપસંગ્રહાત્ સકલાદેશઃ । યદા તુ ક્રમં તદા વિકલાદેશઃ (પૃ. ૧૮૦).... "નિરંશસ્યાપિ ગુણભેદાદંશકલ્પના વિકલાદેશઃ..." રાજવા. પૃ. ૧૮૧। "સકલાદેશો હિ યૌગપદ્ધેનાશેષધર્માત્મકં વસ્તુ કાલાદિભિરભેદવૃત્ત્યા પ્રતિપાદયતિ અભેદોપચારેણ વા, તસ્ય પ્રમાણાધીનત્વાત્ । વિકલાદેશસ્તુ ક્રમેણ ભેદોપચારેણ ભેદપ્રાધાન્યેન વા । તત્ત્વાર્થશ્લો. પૃ. ૧૩૬, પ્રમેયક. પૃ. ૬૮૨, સપ્તભંગિત. ।

ભૂષિતયા સાવધારણયા વાચા દર્શયન્તિ સ્યાદસ્ત્યેવ જીવઃ ઇત્યાદિકયા, અતોઽયં સ્યાચ્છબ્દ-
સંસૂચિતાભ્યન્તરીભૂતાનન્તધર્મકસ્ય સાક્ષાદુપન્યસ્તજીવશબ્દક્રિયાભ્યાં પ્રધાનીકૃતાત્મભાવસ્યા-
વધારણવ્યવચ્છિન્નતદસંભવસ્ય વસ્તુનઃ સંદર્શકત્વાત્ સકલાદેશ ઇત્યુચ્યતે, પ્રમાણપ્રતિપન્નસંપૂર્ણર્થ-
કથનમિતિ યાવત્ । તદુક્તમ્-

સા જ્ઞેયવિશેષગતિર્નયપ્રમાણાત્મિકા ભવેત્તત્ર ।

સકલગ્રાહિ તુ માનં વિકલગ્રાહી નયો જ્ઞેયઃ ॥

૨૭૨. તદિદમુક્તં ભવતિ-નયપ્રમાણાભિજ્ઞઃ સ્યાદ્વાદી સકલવિકલાદેશાવધિકૃત્ય
વસ્તુસ્વરૂપપ્રતિપિપાદયિષયા યદ્યદ્ બ્રૂતે તત્તત્ સત્યમ્, સંભવદર્થગોચરત્વાત્ । દુર્નયમતાવલમ્બિનઃ
પુનરેકાન્તવાદિનો યદ્યદાચક્ષતે તત્તદલીકમ્, અસંભવદર્થવિષયત્વાદિતિ ॥ ૨૯ ॥

૨૭૩. સાંપ્રતમમુમેવાર્થં દ્રઢયન્ સિદ્ધાન્તેઽપ્યેકૈકનયમતપ્રવૃત્તાનિ સૂત્રાણિ ન સંપૂર્ણર્થાભિધાયકા-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જણાવનાર, કથંચિદ્ના પર્યાયવાચી એવા ‘સ્યાત્’ શબ્દથી વિભૂષિત અવધારણ સહિત એવા વચન વડે
જણાવે છે ‘સ્યાદસ્ત્યેવ જીવઃ’ આ વચનને સકલાદેશ કહેવાય છે, કારણ કે આ વચનમાં એવી વસ્તુ
દેખાડાય છે જેમાં ગૌણ રૂપે અનંત ધર્મો ‘સ્યાત્’ શબ્દ દ્વારા સૂચિત કરાયા છે અને સાક્ષાત્ રૂપે
ઉપન્યાસ કરાયેલા ‘જીવ’ શબ્દ અને ‘અસ્તિ’ ક્રિયાપદ વડે તેનું સ્વરૂપ પ્રધાનવડે જણાવાયેલ છે તથા
‘એવ’ રૂપ અવધારણ દ્વારા (અસ્તિત્વના) અસંભવનો વ્યવચ્છેદ કરાયેલ છે. તેથી આ વચન, પ્રમાણ
વડે જણાયેલ વસ્તુને સંપૂર્ણપણે જણાવનાર હોવાથી સકલાદેશ કહેવાય છે. તેથી જ આ પ્રમાણો
કહેવાયેલ છે કે ‘જ્ઞેય વિશેષનું જે જ્ઞાન થશે, તે કાં તો ન્યાત્મક હશે અથવા પ્રમાણાત્મક હશે. આમાંથી
સકલને ગ્રહણ કરનાર જે હોય તે પ્રમાણ અને વિકલને ગ્રહણ કરનાર જે હોય તે નય જાણવો
જોઈએ.

૨૭૨ આ ગાથાનો સંપૂર્ણ નિષ્કર્ષ આ પ્રમાણો છે - નય અને પ્રમાણને જાણનાર એવા સ્યાદ્વાદી
સકલાદેશ અને વિકલાદેશને આશ્રયીને વસ્તુના સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છાથી જે જે વચનોને
બોલે છે તે તે વચનો સાચા છે, કારણ કે સંભવિત એવા પદાર્થને તેઓએ વિષય કર્યા છે અને એની
સામે દુર્નયમતનું આલંબન લેનારા એકાન્તવાદીઓ જે કોઈપણ વચનોને બોલે છે તે સર્વ વચનો ખોટા
જાણવા, કારણ કે તેમના વડે સ્વીકાર કરાયેલ વચનનો વિષયભૂત પદાર્થ આ જગતમાં સંભવિત જ
નથી. આ પ્રમાણો અનેકાન્તવાદ, નય, દુર્નયની વ્યવસ્થા કરનાર આ કાવ્ય સમાપ્ત થયું (૨૯)

○ ૨૭૩ ... અપેક્ષાએ શ્રુતના ત્રણ ભેદ... ○

આ ઉપર કહેલા પદાર્થને જ દૃઢ કરતા જણાવે છે, કે શાસ્ત્રમાં પણ એક-એક નયના કારણો
પ્રવૃત્ત થયેલા સૂત્રો તે સંપૂર્ણ પદાર્થને કહેનારા નથી, પરંતુ તેના સમુદાયના અભિપ્રાયથી પ્રવૃત્ત થયેલ
સૂત્ર હોય, તે જ સંપૂર્ણ વસ્તુને જણાવનાર છે, એમ નિવેદન કરતા જણાવે છે -

નીતિ, અપિ તુ તત્સમુદાયાભિપ્રાયપ્રવૃત્તમવિકલવસ્તુનિવેદકમિતિ દર્શયન્નાહ-

¹⁸¹નયાનામેકનિષ્ઠાનાં પ્રવૃત્તેઃ શ્રુતવર્ત્મનિ ।

સંપૂર્ણાર્થવિનિશ્ચાયિ સ્યાદ્વાદશ્રુતમુચ્યતે ॥ ૩૦ ॥

इह त्रिविधं श्रुतम्, तद्यथा-मिथ्याश्रुतम्, नयश्रुतम्, स्याद्वादश्रुतम् । तत्र श्रूयते इति श्रुतमागमः, मिथ्या अलीकं श्रुतं मिथ्याश्रुतम्, तच्च दुर्नयाभिप्रायप्रवृत्ततीर्थिकसंबन्धि, निर्गोचरत्वात् । तथा नयैर्हेतुभूतैः श्रुतं नयश्रुतम्, एतच्चार्यदागमान्तर्गतमेव, एकनयाभिप्रायप्रतिबद्धं, यथा-

શ્લોકાર્થ - એક એક ધર્મોને ગ્રહણ કરવામાં લીન એવા નયોની શ્રુત-આગમના માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. જે સંપૂર્ણ વસ્તુને નિશ્ચય કરાવે છે તેને સ્યાદ્વાદશ્રુત કહેવાય છે. (૩૦)

વિવેચન - જે સંભળાય તે શ્રુત એટલે આગમ. આ શ્રુત ત્રણ પ્રકારના છે (૧) મિથ્યાશ્રુત, (૨) નયશ્રુત, (૩) સ્યાદ્વાદશ્રુત. મિથ્યા એટલે ખોટું, ખોટું શ્રુત હોય તે મિથ્યાશ્રુત કહેવાય છે. આ દુર્નયના અભિપ્રાયોથી પ્રવૃત્ત થયેલા દર્શનોને આશ્રયીને જાણવું, કારણ કે તેમને સ્વીકૃત કરેલ આગમનો (વચનનો) યથાવસ્થિત કોઈ વિષય નથી.

કારણભૂત એવા નયો વડે જે શ્રુત પ્રગટ થયું, તે નયશ્રુત કહેવાય છે. જે કોઈપણ એક નયના અભિપ્રાયથી પ્રવૃત્ત થયેલ છે, તે અરિહંત પરમાત્માના આગમની અંતર્ગત જ છે, કારણ કે સર્વ નયના સમુદાય રૂપ જ અરિહંત પરમાત્માના આગમ છે, જેમકે "પહુપ્પત્તે નેરહણ વિણસ્સઈ" વર્તમાન કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલો નારકી નાશ પામે છે, કારણ કે ઋજુસૂત્રનયના અભિપ્રાયથી ક્ષણિકતાનો સંભવ પણ છે જ. અહીં કદાચ કોઈ એમ કહે કે → નારકીઓનું જઘન્ય આયુષ્ય તો દશ હજાર વર્ષ પ્રમાણ કહેવાયેલું છે, તો પછી તે એક જ ક્ષણમાં કેવી રીતે નાશ પામી જાય. ← પરંતુ તમે આનો ભાવાર્થ સમજ્યા નથી. ઋજુસૂત્રનયના અભિપ્રાયથી જે સમયે નારકી ઉત્પન્ન થયો તે સમયે તે નારકીની સંપૂર્ણ આયુષ્ય સ્થિતિ હતી, પ્રથમ સમયે જે પર્યાયવિશિષ્ટ દ્રવ્ય હતું, તે જ નારકીને ઉત્પત્તિના બીજા સમયે એક સમય ન્યૂન સંપૂર્ણ સ્થિતિ સ્વરૂપ થાય છે. પર્યાય બીજા સમયે બદલાય છે. તેથી દ્રવ્ય પણ કથંચિત્ બદલાય છે. આમ ક્ષણિકતા સ્પષ્ટ રહેલી છે.

०—० શાસ્ત્રસંલોક ०—०

(181) "उपयोगौ श्रुतस्य द्वौ स्याद्वादनयसंज्ञितौ। स्याद्वाद सकलादेशो नयो विकलसंकथा" - लघी.

કો. ૬૨। "तदुक्तम्-उपयोगौ श्रुतस्य द्वौ प्रमाणनयभेदतः" - सिद्धिवि. टी. पृ. ४।

૪૦૧ 'પડુપ્પન્ને નેટ્ઠે વિણસસહ' इत्यादि, ४०२ ऋजुसूत्रनयाभिप्रायेण क्षणिकत्वस्यापि तत्र संभवात् ।

૨૭૪. તથા નિર્દિશ્યમાનધર્મવ્યતિરિક્તાશોષધર્માન્તરસંસૂચકેન ૪૦૩ સ્યાતા યુક્તો વાદોઽભિપ્રેત-ધર્મવચનં સ્યાદ્વાદઃ, તદાત્મકં શ્રુતં સ્યાદ્વાદશ્રુતમ્ । તત્ કિંભૂતમુચ્યતે इत्याह-સંપૂર્ણોઽવિકલઃ સ ચાસાવર્થશ્ચ તદ્વિનિશ્ચાયિ તન્નિર્ણયહેતુત્વાદેવમભિધીયતે, પરમાર્થતઃ પુનઃ સમસ્ત-વસ્તુસ્વરૂપપ્રતિપાદીત્યર્થઃ, શબ્દાત્મકત્વાત્, નિશ્ચયસ્ય બોધરૂપત્વાદિતિ । નયશ્રુતં તર્હિ સંપૂર્ણાર્થવિનિશ્ચાયિ કરમાન્ન ભવતિ इत्याह-નયાનાં નૈગમાદીનામેકનિષ્ઠાનામેકધર્મગ્રહણપર્યવસિતાનાં શ્રુતવર્ત્મનિ આગમમાર્ગે પ્રવૃત્તેઃ પ્રવર્તનાત્ ન તદેકૈકાભિપ્રાયપ્રતિબદ્ધં સંપૂર્ણાર્થવિનિશ્ચાયિ, તત્સમુદાયસ્યૈવ સંપૂર્ણાર્થવિનિશ્ચાયકત્વાદિત્યાકૂતમ્ ॥ ૩૦ ॥

૨૭૫. તદેવં નયપ્રમાણસ્વરૂપં પ્રતિપાદ્યાધુનાઽશોષનયપ્રમાણવ્યાપકં તેષાં તત્ર

○ ન્યાયરશ્મિ ○

(૨૭૪) તથા બતાવાતા ધર્મથી ભિન્ન એવા અશોષ ધર્માન્તરોને સૂચિત કરતો 'સ્યાત્' શબ્દથી યુક્ત એવો વાદ, એટલે અભિપ્રેત ધર્મનું કથન તેને સ્યાદ્વાદ કહેવાય છે અને તદાત્મક જે શ્રુત તેને સ્યાદ્વાદશ્રુત કહેવાય છે. આ સ્યાદ્વાદશ્રુત સંપૂર્ણ એવા અર્થના નિશ્ચયમાં કારણભૂત હોવાથી ઉપચારથી વસ્તુનો નિશ્ચાયક કહેવાય છે. પારમાર્થિક રીતે શ્રુત તે શબ્દાત્મક હોવાથી, સમસ્તવસ્તુનો પ્રતિપાદક છે, નિશ્ચાયક નથી, કારણ કે નિશ્ચય તે બોધરૂપ છે. નયશ્રુત તે સંપૂર્ણ પદાર્થનો નિશ્ચાયક હોતો નથી, કારણ કે નૈગમાદિ નયો તે વસ્તુના એક-એક ધર્મને ગ્રહણ કરીને શ્રુત માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે, તેથી એક-એક અભિપ્રાયથી યુક્ત રૂપે પ્રવૃત્ત થયેલ હોવાના કારણે સંપૂર્ણ અર્થના નિશ્ચાયક =પ્રતિપાદક નથી. એ નયોનો સમુદાય જ સંપૂર્ણ વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર હોય છે, એમ અહીં અભિપ્રાય છે. (૩૦)

○ (૨૭૫) પ્રમાતાનું સ્વરૂપ ○

આ પ્રમાણે નય અને પ્રમાણના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરીને, તે નય-પ્રમાણોનું કથંચિદ્ તદાત્મ્ય ત્યાં હોવાથી, સંપૂર્ણ નય અને પ્રમાણમાં વ્યાપક એવા પ્રમાતાના સ્વરૂપને ગ્રંથકાર મહર્ષિ જણાવે છે.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૪૦૧) પડુપ્પન્નેતિ સાંપ્રતમુત્પન્નસ્તત્કાલોત્પન્ન इत्यर्थः । निरयो दुर्गतिस्तत्र भवो नैरयिको नारकिकः स नश्यति । (૪૦૨) अथ कथं तत्क्षणोत्पन्नस्य तस्य विनाशः नारकिकाणां जघन्यतोऽपि दशवर्षसहस्रस्थायित्वस्यागमेऽभिधानात् इत्याह ऋजुसूत्रेत्यादि । अयमभिप्रायः-यावन्तो नयास्तावत्समुदायरूपोऽर्हदागमः, "सर्वनयमयं जिणमयं" इति वचनात् । यतो यथा यत्समयविशिष्टः संपूर्णस्वस्थितिधर्मा च प्रथमसमये नैरयिक आसीत्, न तथा द्वितीयसमये इति ऋजुसूत्राभिप्रायेण स्पष्टैव क्षणिकतेति । (૪૦૩) स्यातेति । अस्तेर्यात्प्रत्ययान्तस्य प्रतिरूपकोऽनेकान्तार्थवृत्तिः स्याच्छब्दोऽव्ययः, अत्र तु सविभक्तिकनिर्देशः शब्दरूपापेक्षया; तेन स्याता, स्यादित्यनेन शब्देन युक्तो वाद इत्यर्थः ॥

૩૦ ॥

તાદાત્મ્યેનાવસ્થાનાત્ પ્રમાતામભિધાતુકામ આહ -

¹⁸²પ્રમાતા સ્વાન્યનિર્ભાસી કર્તા ભોક્તા વિવૃત્તિમાન્ ।

સ્વસંવેદનસંસિદ્ધો જીવઃ ક્ષિત્યાદ્યનાત્મકઃ ॥ ૩૧ ॥

તત્ર ^{૪૦૪}ત્રિકાલજીવનાજ્જીવઃ, પ્રાણધારક આત્મેત્યર્થઃ, સ પ્રમિણોતીતિ પ્રમાતા પ્રમેયપરિચ્છેદકઃ । કિંભૂતઃ સન્નિત્યાહ-સ્વાન્યૌ આત્મપરૌ નિર્ભાસયિતું ઉદ્દ્યોતયિતું શીલમરયેતિ સ્વાન્યનિર્ભાસી, સ્વસ્વરૂપાર્થયોઃ પ્રકાશક ઇતિ યાવત્ । તથા કરોતીતિ કર્તા, ભુક્તે ઇતિ

○ન્યાયરશ્મિ○

શ્લોકાર્થઃ- જીવ તે 'પ્રમાતા = જ્ઞાતા છે, સ્વ અને પરનો પ્રકાશક છે, કર્તા છે, ભોક્તા છે, પરિણામનશીલ છે, સ્વસંવેદન સિદ્ધ, પંચભૂતાનાત્મક સ્વરૂપવાળો છે (૩૧)

વિવેચનઃ- ગ્રંથકાર મહર્ષિ નય-પ્રમાણમાં વ્યાપક એવા જીવના સ્વરૂપને જણાવતા કહે છે કે, ત્રણે કાળમાં જે જીવે છે તે જીવ એટલે પ્રાણને ધારણ કરનાર આત્મા તેને જીવ કહેવાય છે. તેમાં દ્રવ્ય પ્રાણો દશ પ્રકારના છે:- સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, નયન અને શ્રોત્ર આ પાંચ ઈન્દ્રિયો, મન, વચન અને કાયા આ ત્રણ બળ, ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ અને આયુષ્ય આ દશ પ્રાણોને ધારણ કરનાર હોવાથી જીવ કહેવાય છે. યદ્યપિ જે આત્માઓ કર્મનો ક્ષય કરીને મુક્ત થયા છે તેઓને આ દશ પ્રાણો સંભવતા નથી, કેમ કે તે શરીરને આશ્રયીને રહેલા છે, છતાં પણ જીવનું લક્ષણ તેમાં ન જવાથી અજીવ બનવાની આપત્તિ આવતી નથી, કેમકે મુક્તિની પહેલા યથાસંભવ રીતે તેમને દશવિધ પ્રાણોને ધારણ કર્યા હતાં, તેથી ઉપચારથી તેમને જીવ કહી શકાય અથવા તો ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ક્ષાયિકદર્શન સ્વરૂપ બે પ્રકારના ભાવ પ્રાણોને ધારણ કરનાર હોવાથી જીવન રહેલું છે, એટલે જીવ છે. પ્રાણોની

○અર્થસંપ્રેક્ષણ○

(૪૦૪) ત્રિકાલજીવનાદિતિ । જીવનં પચ્ચેન્દ્રિયમનોવાકકાયોચ્છ્વાસનિઃશ્વાસાયુર્લક્ષણ-દશવિધપ્રાણધારણમ્, તત્ત્વ યદ્યપિ મુક્તાનાં ન સંભવતિ, તથાપિ નાવ્યાપકમ્, યતો મુક્તાત્માનો મુક્તેરર્વાગ્ યથાસંભવં દશવિધાનપિ પ્રાણાન્ ધારિતવન્તઃ, ઇત્યુપચારાદ્ મુક્તાવસ્થાયામજીવિતવન્તોઽપિ જીવન્ત ઇત્યુચ્યન્તે । યદ્વા ક્ષાયિકજ્ઞાનદર્શનલક્ષણં દ્વિવિધભાવપ્રાણધારણં જીવનમ્, અસ્મિંશ્ચ પક્ષે ત્રિકાલપ્રાણધારણં નિરુપચારં મુક્તજીવાનાં વિસ્પષ્ટમેવ ।

○શાસ્ત્રસંલોક○

(182) "યઃ કર્તા કર્મભેદાનાં ભોક્તા કર્મકલસ્ય ચ સંસર્તા પરિનિર્વાતા સ હ્યાત્મા નાન્યલક્ષણઃ" - શાસ્ત્રવા. શ્લો. ૧૦ । તત્ર જ્ઞાનાદિધર્મભ્યો ભિન્નાભિન્નો વિવૃત્તિમાન્ । શુભાશુભકર્મકર્તા ભોક્તા કર્મકલસ્ય ચ ॥ ચૈતન્યલક્ષણો જીવો.... ॥ ૪૬. સમુ. કા. ૪૮, ૪૯ । "પ્રમાતા પ્રત્યક્ષાદિસિદ્ધ આત્મા, ચૈતન્યસ્વરૂપઃ પરિણામી કર્તા સાક્ષાદ્ભોક્તા સ્વદેહપરિમાણઃ પ્રતિક્ષેત્રં ભિન્નઃ પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાંશ્ચાયમ્ ।" - પ્રમાણનય. ૫૫, ૫૬ । "સ્વપરાભાસી પરિણામ્યાત્મા પ્રમાતા" - પ્રમાણમી. ૧/૧/૪૨ ।

મોક્તા । વિવર્તનમપરાપરપર્યાયેષુ ગમનં વિવૃત્તિઃ પરિણામઃ, સા વિદ્યતે યસ્યેતિ વિવૃત્તિમાન્ । સ્વ આત્મા સંવેદ્યતેઽનેનેતિ સ્વસંવેદનં તેન સમ્યક્ સિદ્ધઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ પ્રતીતો વા સ્વસંવેદનસંસિદ્ધઃ । ક્ષિતિઃ પૃથિવ્યાદિર્યેષાં તાનિ ક્ષિત્યાદીનિ, આદિશબ્દાદમ્બુતેજોવાય્વાકાશાનિ ગૃહ્યન્તે । ન વિદ્યતે આત્મા સ્વરૂપમસ્યેત્યનાત્મકઃ, કિં સ્વસ્વરૂપાપેક્ષયા ? ન, ક્ષિત્યાદીનામનાત્મકઃ ક્ષિત્યાદ્યનાત્મકઃ ક્ષિત્યાદિસ્વરૂપો ન ભવતીત્યર્થઃ । તત્ર 'જીવઃ પ્રમાતા' इत्यनेन ये पारमार्थिकं प्रमातारं नाभ्युपगच्छन्ति अपि तु विज्ञानक्षणपरंपरानुभवबलप्रबोधितानादिप्ररूढवासनासंपादितसत्ताकं मिथ्याविकल्पपरिकल्पितमपारमार्थिकं तं मन्यन्ते प्रतिक्षणविलयवादिनः तान्निराचष्टे, क्षणविलयस्य प्रागेव प्रतिषिद्धत्वात्, बहिरन्तश्च परिणामिवस्तुनः प्रसाधनात् ।

૨૭૬. નનુ ચ ઘટાદયસ્તાવદ્વિનાશમાવિશન્તો દૃશ્યન્તે, તેષાં ચ વિનાશો લકુટાદિકારણ-કલાપેન 'અવિનશ્વરસ્વભાવાનાં વા ક્રિયેત' 'વિનશ્વરસ્વભાવાનાં વા । 'યદ્યાદ્યઃ કલ્પઃ, તદયુક્તમ્,

○ ————— ○ ન્યાયરશ્મિ ○ ————— ○

આ વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષાએ નિરૂપયરિત રીતે મુક્તાત્માઓમાં જીવ પદનો વ્યપદેશ થઈ શકે છે. આ જીવ (૧) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો વડે વસ્તુને વિશેષ પ્રકારે જાણતો હોવાથી પ્રમાતા કહેવાય છે (૨) પોતાના સ્વરૂપ અને પદાર્થનો અવભાસક હોવાથી સ્વાન્યનિર્ભાસી. (૩) પોતાના કર્મો વગેરેનો કરનાર હોવાથી કર્તા (૪) કરેલા કર્મોને સાક્ષાત્ રીતે ભોગવતો હોવાથી ભોક્તા (૫) અલગ-અલગ પર્યાયોને પ્રાપ્ત કરવા તેને વિવૃત્તિ = પરિણામ કહેવાય છે અને તે પરિણામ જેમને વિદ્યમાન છે તે વિવૃત્તિમાન (૬) સ્વસંવેદનસિદ્ધ છે એટલે જે પોતાનું સંવેદન કરાવે, તે સ્વસંવેદન, તેનાથી પ્રતીત છે (૭) પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ અને આકાશ આ પાંચ ભૂતોનું સ્વરૂપ જેને વિદ્યમાન નથી તેને પંચભૂતાનાત્મક (પોતાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ તો વિદ્યમાન જ છે.) આ સર્વ વિશેષણો આત્માના ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપને સ્વીકાર કરવાવાળા દર્શનોને ખંડન કરવાના અભિપ્રાયથી પ્રવૃત્ત થયેલ છે.

○ (૨૭૭) બૌદ્ધમતથી ક્ષણિક પ્રમાતાની આશંકા અને ખંડન ○

અહીં જીવ, પ્રમેયનો પરિચ્છેદક એવા પ્રમાતા છે, આ કહેવા દ્વારા જે બૌદ્ધ દર્શનકારો (ક્ષણિકવાદી) પારમાર્થિક પ્રમાતાને સ્વીકારતા નથી, પરંતુ વિજ્ઞાનક્ષણની પરંપરાના અનુભવના બળથી પ્રબોધિત થયેલ, અનાદિકાલીન વાસનાના કારણે ઉત્પન્ન થયેલ, મિથ્યા વિકલ્પથી જ તેની કલ્પના થતી હોવાથી તે અપારમાર્થિક છે, એમ સ્વીકાર કરે છે, તેમનું ખંડન થાય છે. પદાર્થનો ક્ષણમાં નાશ થાય, એ વાતનું ખંડન તો પૂર્વે કરેલ છે અને સાથે-સાથે બાહ્ય કે આભ્યંતર વસ્તુઓ પરિણામી છે, તે પહેલા સિદ્ધ કરેલ છે.

○ બૌદ્ધદ્વારા ક્ષણિકતાની સિદ્ધિ માટે પૂર્વપક્ષ ○

બૌદ્ધ પોતાના પૂર્વપક્ષને જણાવતા કહે છે કે, ઘટ વગેરે પદાર્થો નાશ થતા દેખાય છે. જે ઘટાદિ

સ્વભાવસ્ય પ્રચ્યાવયિતુમશક્યત્વાત્, તસ્ય નિયતરૂપત્વાત્, અન્યથા સ્વભાવત્વાયોગાત્¹⁸³ । અથૈવંભૂત
 એવ તસ્ય સ્વભાવઃ સ્વકારણબલાયાતો યદુત વિનાશકારણમાસાદ્ય વિનદ્ધ્યતિ ઇતિ બ્રૂષે,
 તથાપિ તદ્વિનાશકારણસંનિધાનં કિં 'યાદૃચ્છિકમ્, ઉત^{૪૦૫} તત્સ્વભાવસંપાદ્યમેવ । 'યદ્યાદ્યઃ
 કલ્પઃ, તદા સંનિહિતસ્યાપિ તત્પ્રત્યનીકપ્રત્યયોપનિપાતેન નિવર્તનાત્^{૪૦૬} તત્સંનિધાપકહેતૂનામપિ
 સ્વસંનિધાપકકારણકલાપસાપેક્ષત્વાત્ સંનિહિતાનામપિ પ્રતિદ્વન્દ્વિના નિવર્તનાત્, ^{૪૦૭}યાદૃચ્છિકત્વાચ્ચ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

પદાર્થો લાકડી વગેરેથી નાશ કરાય છે, તે ઘટાદિ પદાર્થો (૧) અવિનશ્વર સ્વભાવવાળા છે કે (૨) વિનશ્વર સ્વભાવવાળા છે ? જો અવિનશ્વર સ્વભાવવાળા સ્વરૂપ પહેલો પક્ષ સ્વીકારાય તો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે સ્વભાવ કોઈના વડે પણ દૂર કરી શકાય તેમ નથી, કેમ કે સ્વભાવ તો નિયત હોય છે અને જો નિયત ન હોય તો પછી તે સ્વભાવ પણ બની શકે નહીં.

શંકા:- તે પદાર્થનો એક પ્રકારનો પોતાના કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો સ્વભાવ જ છે, કે જેથી વિનાશક કારણસામગ્રી હાજર થવાથી નાશ પામશે.

સમાધાન:- આ જે વિનાશક કારણનું સંનિધાન થાય છે તે (૧) યાદૃચ્છિક (સ્વેચ્છાનુસાર) છે કે (૨) તે પદાર્થના સ્વભાવ દ્વારા જ તે આવે છે. જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો પછી સન્નિહિત વિનાશક સામગ્રી પણ વિરોધી સામગ્રીથી દૂર થઈ જશે. અર્થાત્ વિનાશ જ નહીં થાય.

શંકા:- તે વિનાશક સામગ્રીના કારણો હાજર હોવાથી, વિરોધી સામગ્રી આવવા છતાં તે સામગ્રી ઉત્પન્ન થાય જ છે.

સમાધાન:- અરે ! તે વિનાશક સામગ્રીના કારણો પણ પોતાના કારણથી જન્મ્ય છે, એટલે તે કારણો પણ વિરોધી સામગ્રી હાજર થતાં દૂર થઈ જશે. વિનાશક સામગ્રી યાદૃચ્છિક છે, એટલે તે આવે જ એવો કોઈ નિયમ ન થઈ શકે. તેથી પોતાના વિનાશક કારણનો સમૂહ અસંનિહિત હોવાથી, કોઈક ઘટાદિ ક્યારેક વિનાશ ન પણ પામે-એવું બને, પરંતુ ઘટાદિનો નાશ ન થવો તે તો અનિષ્ટ છે, કારણકે જેટલા પણ કૃતક એટલે કોઈના દ્વારા બનાવાયેલ હોય તે સર્વનો વિનાશ થાય જ છે, એમાં કોઈને પણ વિવાદ નથી. માટે ઘટ નિત્ય થઈ જવાની આપત્તિ આવતી હોવાના કારણો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકાર્ય નથી.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૪૦૫) તત્સ્વભાવેતિ વિનાશ્યસ્વભાવસંપાદ્યમ્ । (૪૦૬) તત્સંનિધાપકહેતૂનામિતિ । તસ્ય વિનાશકારણમુદ્ગરાદેરુપસર્ગહેતવઃ પાણ્યાદયઃ । (૪૦૭) નનુ યદૃચ્છા સ્વેચ્છાવૃત્તિરુચ્યતે, તત્કથમિહ હેત્વપેક્ષા યુજ્યતે ? સત્યમ્, વિનાશસ્વભાવાત્ યાદૃચ્છિકત્વમિહ વિવક્ષિતં ન નિર્હેતુકત્વમ્, નિર્હેતુકત્વમપિ ચાધિકૃત્યાભિધાસ્યતિ યાદૃચ્છિકેત્યાદિ ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(183) "નન્નનિત્યત્વે સત્યપિ યસ્ય ઘટાદિકસ્ય યદૈવ મુદ્ગરાદિસામગ્રીસાકલ્યં તદૈવ તદ્વિનશ્વરમાકલ્પેત ન પુનઃ પ્રતિક્ષણમ્ । તતો વિનાશકારણાપેક્ષાણામનિત્યાનામપિ પદાર્થાનાં ન ક્ષણિકત્વમિતિ" - વડ્. સમુ. ટી. ।

નાવશ્યંભાવિ તત્સંનિધાનમ્, તતશ્ચાસંનિહિતસ્વવિનાશકારણકદમ્બકઃ કશ્ચિત્ઘટાદિર્ન વિનશ્યેદપિ, અનિષ્ટં ચૈતત્, સર્વકૃતકાનાં વિનાશાવિગાનાત્ । 'અથ દ્વિતીયઃ પક્ષઃ, તથા સતિ પશ્ચાદપિ તદ્બલાદ્વિનાશહેતવઃ સંનિધાસ્યન્તિ' इति प्रथमक्षणे एव संनिदधतु, तथापि क्षणिकतैवार्थस्य ।

૨૭૭. ¹⁸⁴ 'સ્વહેતોરેવ નિયતકાલાત્ પરતોઽયં સ્વવિનાશહેતું સંનિધાપયિષ્યતીતિ' એવંરૂપો જાત ઇતિ ચેત્, ન, એવમપિ ક્ષણભઙ્ગુરતાયાતા । તથા હિ-સ્વહેતુના કિલાસૌ વર્ષાત્પરતઃ સ્વવિનાશહેતુસંનિધાપનક્ષમસ્વભાવો વ્યધાયિ, સ ચ તસ્યોત્પાદક્ષણાત્ 'દ્વિતીયક્ષણે સ્વભાવોઽસ્તિ ન 'વા ? 'અસ્તિ ચેત્, તથા સતિ પુનર્વર્ષ તેન સ્થાતવ્યમ્, એવં યાવદ્વર્ષોપાન્ત્યક્ષણેઽપિ યદિ તત્સ્વભાવ એવાસૌ તદાપરમપિ વર્ષાન્તરં સ્થિતિરાપદ્યેત, તદા ચાનન્તકલ્પસ્થાયી ભાવઃ

○ ન્યાયરશ્મે ○

હવે જો મુદ્ગારાદિનું સંનિધાન તે વિનાશ્ય એવા પદાર્થના સ્વભાવથી જ થાય છે, એમ બીજો પક્ષ સ્વીકાર કરશે, તો પછી પાછળથી પણ ઘટાદિ પદાર્થના સ્વભાવના કારણે જ વિનાશક સામગ્રી હાજર થવાની છે, તેના કરતા તો સ્વભાવ પહેલા પણ વિદ્યમાન હોવાથી પહેલા જ તે સામગ્રી હાજર થઈ જાય, તો શું વાંધો છે ? અને જો આ પ્રમાણે સ્વીકાર કરશે તો પદાર્થની ક્ષણિકતા જ સિદ્ધ થશે.

(૨૭૭) શંકા:- તે પદાર્થોની પોતાના કારણો દ્વારા એવી રીતે જ ઉત્પત્તિ થઈ છે, કે તે અમુકકાળ પછી જ પોતાને નાશ કરનાર નાશકને લાવશે.

સમાધાન:- આ પ્રમાણે માનશો તો ક્ષણભંગુરતા જ લમણે આવવાની છે. તે આ પ્રમાણે:- પોતાની કારણ સામગ્રી વડે આ પદાર્થમાં એવો સ્વભાવ કરાયો કે, એક વર્ષ પછી વિનાશક કારણ સામગ્રીની હાજરી થશે, તો પછી અમે પૂછીએ, કે આ સ્વભાવ તેની ઉત્પત્તિના બીજી ક્ષણે (૧) વિદ્યમાન છે કે (૨) અવિદ્યમાન છે ? જો એ સ્વભાવ બીજી ક્ષણે પણ વિદ્યમાન છે, તો પછી ત્યારથી માંડીને એક વર્ષ સુધી તેને રહેવું જોઈએ. તે પ્રમાણે વર્ષ પૂરૂ થવાના ઉપાન્ત્ય ક્ષણમાં પણ તે સ્વભાવ તો છે જ. તેથી ફરીથી એક વર્ષ સુધી રહેવું જોઈએ અને આ પ્રમાણે કરતાં તે પદાર્થ અનંતકલ્પો સુધી વિદ્યમાન રહેશે, અર્થાત્ નિત્ય થઈ જશે, કારણ કે પોતાનો એક વર્ષ રહેવાનો સ્વભાવ તેને છોડ્યો નથી. હવે જો આ આપત્તિથી બચવા માટે બીજી ક્ષણે તે સ્વભાવ રહેતો નથી એમ સ્વીકાર કરશો તો

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૪૦૮) કલ્પસ્થાયીતિ । યુગં દ્વાદશસાહસ્રં કલ્પં વિદ્ધિ ચતુર્યુગમ્ - इति लौकिकाः कल्पमाहुः ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(184) "यतो मुद्गरादिसंनिधाने सति योऽस्य घटादिकस्यान्त्यावस्थायां विनाशस्वभावः, स स्वभावस्तस्यैवोत्पत्तिसमये विद्यते, न वा । विद्यते चेत्, आपतितं तर्हि तदुत्पत्तिसमनन्तरमेव विनश्चरत्वम् । अथ न विद्यते स स्वभाव उत्पत्तिसमये, ततो भूयोऽपि तेन तावत्कालं स्थेयम्, एवं च मुद्गरादिघातशतयातेऽपि न विनाशो भवेत्, जातं कल्पान्तस्थायित्वं घटादेः, " - षड्. समु. टी. । "अथ कालान्तरस्थायिको विनाशहेतुना विनाशः क्रियते । न, कालान्तरस्थायित्वे नित्यतैव स्यात् । येन हि स्वभावेन भावः संवत्सरं स्थितः, स चेत् संवत्सरान्तेऽपि स्वभावः, पुनरन्यत् संवत्सरान्तरमासितव्यम् ।" - न्याया. वा. वृ. का. ५६ ।

સ્યાત્, અપ્રચ્યુતવર્ષસ્થાયિસ્વભાવત્વાદિતિ । ²અથ દ્વિતીયક્ષણે નાસ્તિ સ સ્વભાવ इति ब्रूषे, हन्त क्षणिकत्वमेवाढौकते, अतादवस्थस्य तल्लक्षणत्वात् ।

૨૭૮. किं च । विनाशहेतुर्भावस्य विनाशं ¹व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा कुर्यात्, ²व्यतिरिक्तकरणे न किंचित् कृतं स्यात्, ततश्च भावस्तादवस्थमनुभवेत् । तत्संबन्धः क्रियते इति चेत्, संबन्धस्य तादात्म्यतदुत्पत्तिव्यतिरिक्तस्य प्रतिषेधात् । न चानयोरन्यतरः संबन्धो ³अत्र समस्ति, व्यतिरेकिणा सार्धं तादात्म्यायोगात्, ⁴अन्यहेतुकस्य पश्चादुत्पन्नस्य तदुत्पत्तिवैकल्यात् । तन्न व्यतिरिक्तो विनाशः कर्तुं युक्तः । ⁵अव्यतिरिक्तकरणे पुनस्तमेव भावं विनाशहेतुः करोतीति प्राप्तम्, अव्यतिरेकस्य तद्रूपतालक्षणत्वात् । न चासौ कर्तव्यः, स्वहेतोरेव निष्पन्नत्वात्,

○—○न्यायरश्मि○—○

પછી પાછી ક્ષણિકતા જ આવી જાય છે, કારણ કે તે સ્વરૂપે ન રહેવું એ જ ક્ષણિકતાનું લક્ષણ છે અને આ પદાર્થ પૂર્વનો સ્વભાવ બીજી ક્ષણે છોડી દે, તો પછી ક્ષણિકતા જ આવી જાય.

(૨૭૮) વળી બીજું એ કે વિનાશના કારણો પદાર્થનો નાશ કરે છે, તો શું તે નાશ તે પદાર્થથી (૧) ભિન્ન છે કે (૨) અભિન્ન ? જો નાશને પદાર્થથી ભિન્ન માનશો, તો પછી તે વિનાશે પદાર્થ ઉપર તો કાંઈ વિશેષ કર્યું નહીં, તેથી તે પદાર્થનો તે સ્વરૂપે જ હંમેશા રહેવાનો અનુભવ થવો જોઈએ.

શંકા:- વિનાશના કારણો વિનાશને પદાર્થની સાથે સંબંધ કરાવવાનું કામ કરે છે, તેથી નાશનું જોડાણ પદાર્થની સાથે થતાં નિત્યતાની આપત્તિ આવશે નહીં.

સમાધાન:- વિનાશનો પદાર્થની સાથે સંબંધ કરાવનારો કયો સંબંધ સ્વીકાર કરો છો ? તે સંબંધ કાં તો તાદાત્મ્ય હોય અથવા તદુત્પત્તિ. આ બે સંબંધ સિવાય બીજા કોઈપણ સંબંધો વિદ્યમાન નથી. હવે આ બન્ને સંબંધો પદાર્થ અને વિનાશની વચ્ચે ઘટતા નથી. વિનાશ તે પદાર્થથી અત્યંત ભિન્ન છે અને અત્યંત ભિન્ન એવા પદાર્થની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ ઘટી શકતો નથી, કારણ કે તાદાત્મ્ય તો અભિન્ન પદાર્થોની વચ્ચે જ હોય છે. તથા ઘટાદિ પદાર્થોની પછી ઉત્પન્ન થયેલા, અન્ય વિનાશક હેતુ જેમાં કારણ છે એવા વિનાશમાં તદુત્પત્તિ સંબંધ પણ ઘટી શકતો નથી. જો તદુત્પત્તિ સંબંધ હોય તો ઘટ ઉત્પન્ન થતાં જ અન્યકારણ નિરપેક્ષ રીતે નાશ ઉત્પન્ન થાય, માટે ભિન્ન એવો વિનાશ, વિનાશક સામગ્રી વડે કરાય છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી. હવે જો વિનાશના કારણો વિનાશને વિનાશ્યથી અભિન્ન કરે છે, એમ બીજો પક્ષ સ્વીકાર કરો તો પછી તે પદાર્થને જ કરે છે એમ અર્થ થયો, કારણ કે અભિન્નતાનું તદ્દરૂપતા જ લક્ષણ છે. હવે પદાર્થ તો સ્વહેતુથી જ ઉત્પન્ન થયો છે, તેને કરવાનો નથી અને કરે તો પણ તેનું અવસ્થાન જ થાય, નાશ નહીં. તેથી અવિનશ્વર સ્વભાવવાળા એવા પદાર્થોનો નાશ કોઈપણ રીતે પાછળથી થવો સંભવિત જ નથી. માટે ઘટાદિ પદાર્થો અવિનશ્વર સ્વભાવવાળા

○—○અર્થસંપ્રેક્ષણ○—○

(૪૦૧) अत्रेति । भावविनाशयोः । (४१०) अन्येत्यादि । मुद्गरहेतुकस्य विनाशयोत्तरकालभाविनो विनाशस्य घटादेर्विनाश्यदुत्पत्त्यभावात् ।

તત્કરણે ચ તસ્યાવસ્થાનમેવ સ્યાન્ન પ્રલયઃ । તન્ન અવિનશ્વરસ્વભાવાનાં પશ્ચાત્ કથંચિદપિ વિનાશઃ કર્તું શક્યઃ, ૧વિનશ્વરસ્વભાવાનાં પુનઃ સ્વહેતુબલાયાતત્વાત્ પ્રાગપિ પ્રતિક્ષણભાવી ન કારણાન્તરાપેક્ષઃ, સ્વભાવસ્ય નિયતરૂપત્વાત્, તસ્માત્ પ્રાણિતિ અઘ્યાપિ પ્રતિક્ષણવિલય ઇતિ ।

૨૭૯. અગ્રોવ્યતે-સત્યમેતત્, કિં તુ યથા વિનાશકારણાયાગાત્ પ્રતિક્ષણભાવીતિ નાશો ભવદ્ભિઃ પ્રતિપદ્યતે, ૪૧૧તથૈવ સ્થિત્યુત્પત્તી પ્રતિક્ષણભાવિન્યૌ કિં ન પ્રતિપદ્યતે, તદ્દેતૂનામપિ વિચાર્યમાણાનામયોગાત્ । તથા હિ-સ્થિતિહેતુના તાવત્સ્વયમ્સ્થિરસ્વભાવા ભાવાઃ સ્થાપ્યેરન્ ૧સ્થિરસ્વભાવા વા । ન ૧તાવત્પ્રથમઃ પક્ષઃ ક્ષોદં ક્ષમતે, સ્વભાવસ્યાન્યથા કર્તુમશક્યત્વાત્, તસ્ય પ્રતિનિયતરૂપત્વાત્, ચેતનાચેતનસ્વભાવવત્, અન્યથા સ્વભાવતાહાનેઃ । ૧દ્વિતીયપક્ષે પુનઃ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

છે, એમ સ્વીકારવું યોગ્ય નથી.

હવે જો તે પદાર્થો વિનાશ થવાના સ્વભાવવાળા જ પોતાના કારણો દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા છે તો પછી તે વિનાશ દરેક ક્ષણે થવો જોઈએ, તેના વિનાશ માટે કારણાન્તરની અપેક્ષા ન હોવી જોઈએ, કારણ કે તેનો વિનશ્વર સ્વભાવ તો હંમેશા માટે રહેવાનો જ છે, તેમાં કોઈ ફેરફાર થવાનો નથી. તેથી પદાર્થોના નાશ માટે કોઈપણ કારણ સામગ્રીની અપેક્ષા રહેતી નથી. દરેક ક્ષણે-ક્ષણે તે પદાર્થ પોતાના સ્વભાવથી નાશ પામે છે. આમ નિત્ય એવો કોઈપણ આત્મા આ જગતમાં વિદ્યમાન નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ઇતિ બૌદ્ધ પૂર્વપક્ષ

○ બૌદ્ધ પ્રદર્શિત આત્મ ક્ષણિકતાનું ખંડન - ઉત્તરપક્ષ ○

(૨૭૮) બૌદ્ધ દ્વારા કરાયેલા પૂર્વપક્ષનું ખંડન હવે કરાય છે:- તમે જે આ પ્રમાણે કહ્યું કે → વિનાશના કારણોનો અભાવ હોવાના કારણે પ્રતિક્ષણ તે પદાર્થનો નાશ થાય છે ← આ વાત તમારી એકદમ સાચી છે, પરંતુ જેમ વિનાશનું કોઈ કારણ ન હોવાના કારણે દરેક ક્ષણે પદાર્થનો વિનાશ થાય છે તેમ તમે સ્વીકારો છો, તે જ પ્રમાણે સ્થિતિ અને ઉત્પત્તિને કરનાર એવી સામગ્રી પણ બુદ્ધિથી વિચાર કરતા ઘટતી ન હોવાના કારણે ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ પણ દરેક ક્ષણે થાય છે, એમ શા માટે સ્વીકાર કરતા નથી. તેની ભાવના આ પ્રમાણે જાણવી:- સ્થિતિના કારણો વડે શું (૧) પોતે અસ્થિરસ્વભાવવાળા પદાર્થોને સ્થાપન કરાય છે કે (૨) સ્થિર સ્વભાવવાળા પદાર્થોને સ્થાપન કરાય છે. જો પહેલો પક્ષ સ્વીકાર કરો, તો તે અમારા તર્કોને સહન કરવા માટે સમર્થ નથી. તે પદાર્થ પોતે અસ્થિર સ્વભાવવાળો હોય, તો પછી હજારો કારણો આવી જાય તો પણ તેને સ્થિર ન કરી શકે, કેમ કે સ્વભાવને બદલવાની તાકાત કોઈની પાસે નથી. જેમ ચેતન અને અચેતનનો પોતાનો સ્વભાવ. જો

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૪૧૧) તથૈવેતિ । સ્થિત્યુત્પત્ત્યોઃ પ્રતિક્ષણભાવિત્વં બૌદ્ધસ્યાભીષ્ટમેવ, પરં તથૈવ નિર્હેતુકત્વેનૈવેત્યત્ર સાધ્યમ્ ।

સ્વયં સ્થિરસ્વભાવાનાં કિં સ્થિતિહેતુના ? પરઃ સ્થિતિર્નેષ્યતે એવ, તેનાનમ્યુપગતોપાલમ્ભ એવાયમિતિ ચેત્, હન્ત હતોઽસિ, એવં હિ ભાવાઃ ક્ષણમાત્રમપિ ન તિષ્ઠેયુઃ । ક્ષણભાવિનીષ્યતે એવેતિ ચેત્, સા તર્હિ અસ્થિતિસ્વભાવાનાં હેતુશતૈરપિ કર્તુ ન પાર્યતે ઇતિ બ્રૂમઃ । તત્સ્વભાવત્વે પુનર્હેતુવ્યાપારનૈર્થક્યાત્ । અહેતુકા સતી સકલકાલં ભવતીતિ દત્તો જલાઞ્જલિઃ પ્રતિક્ષણવિલયસ્ય,

૨૮૦. તથોત્પાદહેતુરપિ ^૧તત્સ્વભાવસ્યોત્પત્તિં વિદધ્યાત્ ^૨અતત્સ્વભાવસ્ય વા । ^૩ન તાવદાદ્યઃ પક્ષઃ કક્ષીકર્તુ યુક્તઃ, સ્વયમુત્પાદકસ્યોત્પાદને વ્યાપ્રિયમાણો હિ હેતુઃ પિષ્ટં પિનષ્ટિ, શઙ્ખં

તેમાં કાંઈ ફેરફાર થતો હોય, તો પછી તે સ્વભાવ તરીકે જ કહી ન શકાય. જો બીજો પક્ષ સ્વીકાર કરવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી, પદાર્થ પોતે રહેવાના સ્વભાવવાળો છે, તો પછી તેને રાખવા માટે અન્ય કારણોની અપેક્ષા શું કરવા રાખવાની, તે સર્વકારણો વ્યર્થ જ છે.

શંકા:- અમે સ્થિતિને સ્વીકાર કરતાં જ નથી, તો પછી જે વસ્તુ માની જ ન હોય, તે વસ્તુનો ઠપકો અમને શા માટે આપો છો ?

સમાધાન:- આ તો અત્યંત ખેદની વાત છે, આ પ્રમાણે સ્વીકારતા તમને માન્ય પણ વસ્તુની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. સ્થિતિ જો સ્વીકારશો નહીં તો પદાર્થ ક્ષણમાત્ર પણ રહી શકશે નહીં અને જો એમ કહો કે અમે એક ક્ષણની સ્થિતિનો સ્વીકાર કરીએ છો, તો પછી તે અસ્થિર સ્વભાવવાળો એવો પદાર્થ હોય, તો એક સમય પણ પદાર્થોની સ્થિતિ, હજારો હેતુઓ આવી જાય તો પણ થાય નહીં અને જો પદાર્થ પોતે એક ક્ષણ રહેવાના સ્વભાવવાળો છે, તો પછી ત્યાં સ્થિતિને કરાવનાર એવા હેતુઓનો વ્યાપાર નિરર્થક થઈ જશે અને જો આ ક્ષણસ્થિતિને નિર્હેતુક સ્વીકાર કરશો તો પછી સ્થિતિ હંમેશા થવાની આપત્તિ આવશે. સ્થિતિ હંમેશા થતી હોવાના કારણે તમારા ક્ષણિક સિદ્ધાન્તને ગંગાજલ સમર્પણ કરી દેવો પડશે અર્થાત્ તમારો સિદ્ધાન્ત નષ્ટ થઈ જશે.

○ ઉત્પાદ હેતુઓમાં વિકલ્પ ○

(૨૮૦) આ જ પ્રમાણે ઉત્પાદના હેતુઓ તે (૧) ઉત્પત્તિ થવાના સ્વભાવવાળા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ કરે છે કે (૨) ઉત્પન્ન ન થવાના સ્વભાવવાળા પદાર્થની ઉત્પત્તિ કરે છે ? જો ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળા પદાર્થોને ઉત્પાદક હેતુઓ ઉત્પન્ન કરે છે એમ પ્રથમ પક્ષ સ્વીકાર કરવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે પોતે ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળો છે, તેથી તેની ઉત્પત્તિ માટે વ્યાપાર કરતા હેતુઓ ધોળા એવા શંખને ધોળો કરવાની ચેષ્ટા કરે છે, પીસાયેલાને ફરીથી પીસે છે. તે કારણ સામગ્રીનો અભાવ હોય, તો પણ તે પદાર્થ પોતાના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થઈ જ જવાનો છે. તેથી પ્રથમ પક્ષ સ્વીકાર કરવો યોગ્ય નથી, જો બીજો પક્ષ સ્વીકાર કરાય કે, અનુત્પત્તિ સ્વભાવવાળા એવા પદાર્થને કારણે ઉત્પન્ન કરે છે તે પણ યોગ્ય નથી, જે પોતે અનુત્પત્તિ સ્વભાવવાળો હોય તેને કોઈપણ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. પોતે ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળો ન હોવા છતાં પણ ઉત્પત્તિ થતી હોય, તો

ધવલયતીતિ, તદભાવેऽપિ સ્વયોગ્યતયોત્પત્તેઃ । ૨નાપિ દ્વિતીયઃ કલ્પોઽઙ્ગીકરણાર્હઃ, સ્વયમનુત્પત્તિધર્મકસ્યોત્પાદયિતુમશ્ક્યત્વાત્, અન્યથા શશવિષાણાદયોઽપ્યુત્પાદ્યકોટિમધ્યાસીરન્, વિશેષાભાવાત્, તતશ્ચ ન કશ્ચિદત્યન્તાભાવઃ સ્યાત્ । તદ્વથા-નિર્હેતુકત્વાત્ નાશઃ પ્રતિક્ષણભાવી, તથૈવ દર્શિતયુક્તેઃ સ્થિત્યુત્પત્તી અપીતિ ત્રયાક્રાન્તં સકલવસ્તુજાતમભ્યુપગન્તવ્યમ્, તથા સતિ જીવોઽપિ જીવત્વચૈતન્યદ્રવ્યત્વાદિભિઃ સ્થેમાનમાવિભ્રાણ એવ હર્ષવિષાદાદિભિરપરાપરાર્થગ્રહણ-પરિણામૈશ્વોત્પાદવ્યયધર્મકઃ પારમાર્થિકઃ પ્રમાતેતિ બલાત્ સિદ્ધિમધ્યાસ્તે ।

૨૮૧. ૪૧૨નનુ ચ યદ્યુત્પાદવ્યયસ્થિતીનાં નિર્હેતુકત્વાત્ સકલકાલભાવિતા ભવદ્ભિઃ સાધ્યતે, તદાન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણપ્રસિદ્ધઃ સ્વત્વયં તત્કારણકલાપવ્યાપારઃ કથં નેયઃ ? ન ચાયમપહ્નોતું શ્ક્યઃ । તથા હિ-કુલાલાદિકારણત્રાતવ્યાપારે ઘટાદયઃ સમુપલભ્યન્તે, તદભાવે

○ ન્યાયરશ્મિ ○

પછી આકાશપુષ્પ, શશવિષાણ વગેરે પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થવામાં, કોઈપણ પરમેશ્વર રોકી શકશે નહીં અને જો શશવિષાણ વગેરે પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો પછી આ જગતમાં કોઈપણ પદાર્થનો અત્યંતાભાવ મળશે જ નહીં. તેથી જેમ નાશ નિર્હેતુક હોવાના કારણે દરેક ક્ષણે થાય છે, તેમ ઉપર જણાવેલ યુક્તિ અનુસારે સ્થિતિ અને ઉત્પત્તિ પણ નિર્હેતુક હોવાના કારણે હંમેશા થવી જોઈએ. આ પરિસ્થિતિ હોવાના કારણે ઉત્પાદ, નાશ અને સ્થિતિ એ ત્રણેથી યુક્ત જ સર્વ વસ્તુઓ સ્વીકાર કરવી જ જોઈએ.

આમ સર્વ પદાર્થો જો ત્રયાત્મક હોય તો પછી આ જીવ દ્રવ્ય પણ ચૈતન્ય, જીવત્વ, દ્રવ્યત્વ વગેરે ધર્મોની અપેક્ષાએ સ્થિતિને ધારણ કરતો હોતો છતો હર્ષ, વિષાદ વગેરે દ્વારા અને ભિન્ન-ભિન્ન પદાર્થોને ગ્રહણ કરવાના પરિણામની અપેક્ષાએ, ઉત્પાદ-વ્યયધર્મથી યુક્ત જ પારમાર્થિક પ્રમાતા છે, એની સિદ્ધિ બળથી પણ થઈ જશે.

(૨૮૧) શંકાઃ- જો તમે ઉત્પાદ-વ્યય અને સ્થિતિને નિર્હેતુક હોવાના કારણે સકલકાળમાં થાય છે, એમ સિદ્ધ કરો છો, તો પછી અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા, પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પ્રસિદ્ધ ઉત્પાદાદિની સકલ સામગ્રીના વ્યાપારની સંગતિ શી રીતે કરશો ? આ કારણસામગ્રીનો લોપ કરવો પણ યોગ્ય નથી. તે આ પ્રમાણે - કુંભાર, દંડ, ચક્ર, ચીવર વગેરે કારણ સામગ્રીઓનો વ્યાપાર થાય ત્યારે જ ઘટાદિની ઉપલબ્ધિ થાય છે એમ અન્વય મળે છે તથા તે કારણ સામગ્રીનો અભાવ હોય તો ઘટાદિની

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૪૧૨) નનુ ચેત્યાદિ । પૂર્વ હિ બૌદ્ધેન વિનાશસ્ય નિર્હેતુકત્વેઽભિહિતે પરોપન્યસ્તે યુક્તિકલાપેનૈવ મત્પક્ષઃ સેત્સ્યતીતિ મન્યમાનેનાચાર્યેણોત્પાદસ્થિતી અપિ નિર્હેતુકે પ્રત્યપાદિષાતામ્, તટસ્થઃ પુનઃ સર્વત્રાપિ સહેતુકત્વં પશ્યન્નેવં પૂર્વપક્ષયતિ । સમાધાનાભિપ્રાયસ્તુ સકલમપિ ત્રિલોકીગતં મૃદાદિદ્રવ્યમાત્મનૈવ પ્રતિક્ષણમુદયવ્યયધ્રૌવ્યાત્મકમ્, કુલાલલગુણાદયસ્તુ ઘટઘટીકપાલાદિવિશેષકરણે એવ વ્યાપ્રિયન્તે ઇતિ ।

ચ નોપલભ્યન્તે इति तज्जन्या इत्युच्यन्ते, स्थितिरपि विनाशकारणसंनिधानात् प्राक् तद्बलादेव, तथा नाशोऽपि मुद्गरादिसंनिधानासंनिधानाभ्यां सदसत्तामनुभवतस्तत्कृतः प्रतीयते, नाहेतुकः, तत्कथमेतदिति ।

૨૮૨. અગ્રોવ્યતે-ન વયં સર્વથા હેતૂનાં વ્યાપારં વારયામઃ, કિં તર્હિ સ્વયમુત્પાદવ્યયસ્થિત્યાત્મના વિવર્તમાનસ્ય દ્રવ્યસ્ય હેતવસ્તદ્વિશેષકરણે વ્યાપારમનુભવન્તિ, તેનૈવ સાર્ધં તેષામન્વય-વ્યતિરેકાનુકરણદર્શનાત્, દૃષ્ટસ્ય ચાપહનવેડસ્માકમપ્રવૃત્તત્વાત્, પ્રતીતિયુક્તિલક્ષણદ્વયપક્ષપાતિત્વાત્, કેવલં પ્રતીતિવિકલાં યુક્તિં યુક્તિવિનાકૃતાં વા પ્રતીતિં નાઙ્ગીકુર્મહે, અસંભવદર્થગોચરતયા નિરાલમ્બનત્વાત્તસ્યા ઇત્યાસ્તાં તાવત્ ।

૨૮૩. 'સ્વાન્યનિર્ભાસિ' ઇત્યનેન પ્રાગુક્તસ્વપરાભાસિ પ્રમાણવિશેષણવન્મીમાંસકાન્

○ ન્યાયરશ્મિ ○

ઉપલબ્ધિ થતી નથી એમ વ્યતિરેક મળે છે. તેથી અન્વય-વ્યતિરેકના બળથી ઘટાદિ પદાર્થો કુંભાર વગેરેથી જન્ય છે. એમ નિશ્ચિત થાય છે, એમ સ્થિતિ પણ વિનાશ કારણના સંનિધાન પહેલા જ પોતાના કારણોથી હોય છે, નાશ પણ મુદ્ગરાદિ સામગ્રીના સંનિધાન અને અસંનિધાનના કારણે સત્ અને અસત્પણાને અનુભવતા પ્રતીત થાય છે, તેથી અન્વય-વ્યતિરેકના બળથી ઉત્પાદ, નાશ અને સ્થિતિ સહેતુક રૂપે જ પ્રતીત થાય છે, તો પછી તેને નિર્હેતુક કેવી રીતે કહી શકાય ?

(૨૮૨) સમાધાન:- આ શંકાનો જવાબ આપતા ટીકાકાર મહર્ષિ જણાવે છે કે, અમે જૈનો કંઈ હેતુનો વ્યાપાર સંપૂર્ણપણે હોતો નથી એમ કહેતા નથી, પરંતુ અમે એટલું જ કહીએ છીએ, કે દ્રવ્ય પોતે ઉત્પાદ, વ્યય અને સ્થિતિ સ્વરૂપે રહેનાર છે અને એમાં કંઈક અંશે વિશેષતાને ઉત્પન્ન કરવા માટે જ આ હેતુઓ વ્યાપાર કરે છે, કારણ કે દ્રવ્યમાં ઉત્પન્ન થયેલી વિશેષતાની સાથે ઉત્પાદક વગેરે હેતુઓના અન્વય-વ્યતિરેકનું અનુસરણ દેખાયેલું છે. જે વસ્તુ સંસારમાં પ્રસિદ્ધ હોય એ પદાર્થોને લોપ કરવામાં અમારી પ્રવૃત્તિ નથી, કારણ કે અમે પ્રતીતિ અને યુક્તિ આ બન્ને પક્ષોને સ્વીકારનારા છીએ. જે પદાર્થમાં યુક્તિ નથી પરંતુ માત્ર પ્રતીતિ છે, તે પદાર્થનો વિષય અસંભવિત હોવાથી તથા જેમાં યુક્તિ છે પરંતુ પ્રતીતિ નથી તે પદાર્થનો કોઈ આલંબન ન હોવાથી, તે સ્વીકાર કરવા યોગ્ય નથી. તેથી પ્રતીતિ અને યુક્તિથી યુક્ત એવા પદાર્થને જ સ્વીકારવો જોઈએ. તેથી આત્મા, જીવ તે ક્ષણની પરંપરા સ્વરૂપ એકાન્તે અનિત્ય સિદ્ધ થતો નથી પરંતુ કથંચિદ્ નિત્ય એવો જીવ સિદ્ધ થાય છે. જે પદાર્થોનું જ્ઞાન કરનાર પ્રમાતા છે.

इति प्रमाता पद व्याख्यानं

○ 'સ્વાન્યનિર્ભાસિ' પદની સાર્થકતા ○

(૨૮૩) જીવનું બીજું વિશેષણ "સ્વાન્યનિર્ભાસિ" એટલે કે પોતાને અને પોતાનાથી ભિન્ન એવા પદાર્થને જણાવનાર છે. તેના દ્વારા "સ્વપરાવભાસી જ્ઞાનં પ્રમાણં" આ પ્રમાણના વિશેષણની જેમ

પરોક્ષબુદ્ધિવાદિનો યોગાચારાંશ્ચ જ્ઞાનમાત્રવાદિનઃ પ્રતિક્ષિપતિ । કથમ્ ? જ્ઞાનજ્ઞાનિનોઃ કથંચિદભેદેન તદુક્તન્યાયાવિશેષાદિતિ ।

૨૮૪. ‘કર્તા ભોક્તા’ ઇતિ વિશેષણદ્વયેન સાંખ્યમતં વિકુટ્ટયતિ, કર્તા સન્ ભોક્તાપિ ઇતિ કાવ્વોપન્યાસાત્, ^{૪૧૩}અકર્તુર્ભોગાનુપપત્તેઃ, ભુજિક્રિયાનિર્વર્તનસમર્થસ્યેવ ભોક્તૃત્વાત્ । જપાકુસુમાદિસંનિધાનવશાત્ સ્ફટિકે રક્તત્વાદિવ્યપદેશવદકર્તુરપિ પ્રકૃત્યુપધાનવશાત્ સુખદુઃખાદિભોગવ્યપદેશો યુક્તઃ । ^{૧૮૬}તથા હિ-^{૪૧૪}‘પ્રકૃતિવિકારદર્પણાકારબુદ્ધિસંક્રાન્તાનાં

○ ન્યાયરશ્મિ ○
નિત્યપરોક્ષ જ્ઞાનવાદી એવા મીમાંસકો તથા જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી એવા યોગાચારમતાવલંબી વાદીઓનું ખંડન થયેલું જાણવું, કારણ કે જ્ઞાન અને જ્ઞાની બન્ને કથંચિદ્ અભિન્ન છે એટલે જ્ઞાનના વિષયમાં પૂર્વે જે યુક્તિઓ જણાવી હતી, તે જ્ઞાનીના (આત્માના) વિષયમાં પણ અવિશેષપણે જણાવી...

○ કર્તા, ભોક્તા પદની સાર્થકતા ○

(૨૮૪) ત્યાર બાદ ત્રીજા-ચોથા વિશેષણ ‘કર્તા-ભોક્તા’ પદ દ્વારા ગ્રંથકારશ્રી સાંખ્યમતનું ખંડન કરે છે. સાંખ્યો ભોક્તા માને છે, કર્તા નથી માનતાં એટલે ‘કર્તા હોતે છતે ભોક્તા છે.’ એમ કટાક્ષમાં કહ્યું છે, કારણ કે જે કર્તા હોતો નથી તેને ભોગની ઉપપત્તિ થઈ શકતી નથી. ભોગવવાની ક્રિયા કરવામાં સમર્થ હોય, તેમાં જ ભોક્તૃત્વ ઘટી શકે છે. સાંખ્ય દર્શનવાળાની માન્યતા આ પ્રમાણે છે:- પુરુષ ભોક્તા હોવા છતાં કર્તા નથી. પ્રકૃતિ કર્તા છે અને પુરુષ તેને ભોગવે છે. જેમ જાસુદના ફુલનું સંનિધાન થવાથી સ્ફુટિકમાં નિર્ભળતા હોવા છતાં લાલશનું કથન થાય છે, તેમ અકર્તા એવો પુરુષ પણ પ્રકૃતિના સંનિધાનના કારણે સુખ, દુઃખ વગેરેનો ભોગ કરનાર કહેવાય છે. તેઓની કતૃત્વ-ભોક્તૃત્વવ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે:- સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ આ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાને

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૪૧૩) અકર્તુરિતિ । યદાહુઃ સાંખ્યાઃ-પ્રકૃતિઃ કરોતિ પુરુષ ઉપબુદ્ધિ-ઇતિ । (૪૧૪) પ્રકૃતિવિકારેત્યાદિ । સત્ત્વરજસ્તમસાં સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિઃ, તસ્યા વિકારો વૈષમ્યમ્, સ ચાસૌ નિર્મલત્વેન પ્રતિબિમ્બોત્પત્તિયોગ્યત્વાત્ દર્પણાકારા ચાસૌ બુદ્ધિશ્ચ તત્ર પ્રતિબિમ્બિતાનાં સુખદુઃખાદિરુપાણામર્થાનામાત્મા પ્રકૃતિસંનિધાનાત્ ભોક્તાભિધીયતે । અયમભિપ્રાયઃ-અર્થાસ્તાવત્ પ્રકૃત્યાત્મકે બુદ્ધિદર્પણે પૂર્વ પ્રતિબિમ્બ્યન્તે, પ્રકૃત્યભિન્નત્વમાવાર્થપ્રતિબિમ્બવતી બુદ્ધિઃ, આત્મનીત્યેષ પ્રતિબિમ્બલક્ષણો ભોગઃ । વાદમહાર્ણવોઽપ્યસ્મિન્ દર્શને સ્થિતઃ પ્રાહ-બુદ્ધિદર્પણસંક્રાન્તસમર્થપ્રતિબિમ્બકં દ્વિતીયદર્પણકલ્પે પુંસ્યધ્યારોહતિ, તદેવં ભોક્તૃત્વમસ્ય, ન તુ વિકારાપત્તિઃ-ઇતિ । તથા ચાહુરાસુરિપ્રભૃતયઃ-

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(185) “યત ઇન્દ્રિયદ્વારેણ સુખદુઃખાદયો વિષયા બુદ્ધૌ પ્રતિસંક્રામન્તિ । બુદ્ધિશ્ચોભયમુખદર્પણાકારા । તતસ્તસ્યાં ચૈતન્યશક્તિઃ પ્રતિબિમ્બતે । તતઃ સુખ્યહં દુઃખ્યહમિત્યુપચારઃ । આત્મા હિ સ્વં બુદ્ધેરવ્યતિરિક્તમભિમન્યતે ।” - સ્યા. મં. કા. ૧૫ ।

સુખદુઃસ્વાત્મકાનામર્થાનાં પુરુષઃ સંનિધાનમાત્રેણ ભોજકો વ્યપદિશ્યતે, બુદ્ધ્યધ્યવસિતમર્થ પુરુષશ્ચેતયતે' - ઇતિ વચનાદિતિ ચેત્, ન, ¹⁸⁶ કથંચિત્ સક્રિયકર્તાવ્યતિરેકેણ પ્રકૃત્યુપધાને-

○ ન્યાયરશ્મિ ○

પ્રકૃતિ કહેવાય છે. આ પ્રકૃતિની વિષમતાને, તેનો વિકાર કહેવાય છે. આ પ્રકૃતિના વિકારભૂત અને નિર્મળ હોવાથી દર્પણાકાર જેવી બુદ્ધિ જ એક બાજુ સુખદુઃખાદિથી પ્રતિબિંબિત થાય છે, બીજી બાજુ પુરુષથી પ્રતિબિંબિત થાય છે. આમ સંનિધાન માત્ર થવાથી તે સુખાદિને ભોગવનાર છે, એમ વ્યપદેશ થાય છે. તેમાં પુરુષને વિકારી થવાની આપત્તિ આવતી નથી. માટે પુરુષ બુદ્ધિ વડે અધ્યવસિત કરેલા પદાર્થને ભોગવતો હોવાથી સાક્ષાત્ ભોક્તા નથી.

○ સાંખ્યમતનું ખંડન-ઉત્તરપક્ષ ○

આ સાંખ્યદર્શનવાળાઓ વડે કહેવાયેલો ભોગ, પ્રકૃતિનું સંનિધાન હોવા છતાં પણ, જો આત્માને કથંચિદ્ સક્રિય સ્વીકારવામાં ન આવે તો તે પ્રકૃતિના સંનિધાનમાં પણ ઘટી શકતો નથી. જો પોતાના પૂર્વ સ્વરૂપને છોડવામાં ન આવે, તો પછી તે આત્મામાં કોઈપણ સુખ, દુઃખ વગેરેનો વ્યપદેશ થઈ શકતો નથી અને જો પૂર્વ સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને નવા સ્વરૂપને સ્વીકાર કરે છે, એમ સ્વીકારતા હો,

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

વિવિક્તેદૃવપરિણતૌ બુદ્ધૌ ભોગોઽસ્ય કથ્યતે ।

પ્રતિબિંબોદયઃ સ્વચ્છે યથા ચન્દ્રમસોઽમ્ભસિ ॥

અસ્યાર્થઃ-વિવિક્તા સ્પષ્ટા ઈદૃગ્ વિષયાકારપરિણતેન્દ્રિયાકારા પરિણતિર્યસ્યા બુદ્ધેઃ સા તથા, તસ્યાં સત્યામસ્યાત્મનો ભોગઃ કથ્યતે । કિંસ્વરૂપઃ ? પ્રતિબિંબોદયઃ, ન વાસ્તવઃ । પ્રતિબિંબમાત્રે દૃષ્ટાન્તમાહ - યથા ચન્દ્રમસો નિર્મલે જલે પ્રતિબિંબનમ્, एवं विशिष्टाकारपरिणताया बुद्धेरात्मनीति । વિભક્તેત્યાદિપાઠાન્તરેણ વ્યાખ્યાનાન્તરં તુ હરિભદ્રસૂરિકૃતં નેહ પ્રકાશ્યતે, बहुव्याख्याने व्यामोहप्रसङ्गात् । અન્યે તુ વિન્ધ્યવાસિપ્રભૃતયઃ-

પુરુષોઽવિકૃતાત્મૈવ સ્વનિર્ભાસમચેતનમ્ ।

મનઃ કરોતિ સાંનિધ્યાદુપાધિઃ સ્ફટિકં યથા ॥

ઇતિ ભોગમાચક્ષતે । વ્યાખ્યા-યથોપાધિર્જપાપુષ્પપદ્મરાગાદિરતદ્રૂપમપિ સ્ફટિકં સ્વાકારાં રક્તાદિચ્છાયાં કરોતિ, एवमयमात्मा स्वरूपादप्रच्यवमानः चैतन्यं पुरुषस्य स्वं वचनमिति वचनादचेतनमपि मनो बुद्धिलक्षणमन्तःकरणं स्वनिर्भासं चेतनमिव करोति सांनिध्यात्, न पुनर्वस्तुतो मनसश्चेतन्यम्, विकारित्वात् । તથા હિ-મનોઽચેતનમ્, विकारित्वात्, घटवदिति ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(186) "न च तथापरिणामन्तरेण प्रतिसंक्रमोऽपि युक्तः, कथञ्चित् सक्रियात्मकताव्यतिरेकेण प्रकृत्युपधानेऽप्यन्यथात्वानुपपत्तेः अप्रच्युतप्राचीनरूपस्य च सुखदुःखादिभोगव्यपदेशानर्हत्वात् । तत्प्रच्यवे च प्राक्तनरूपत्यागेनोत्तररूपाध्यासिततया सक्रियत्वापत्तिः" - स्या. मं. ।

પ્યન્યથાત્વાનુપપ્તેઃ, અપ્રચ્યુતપ્રાચીનરૂપસ્ય વ્યપદેશાનર્હત્વાત્, તત્પ્રચ્યવે ચ પ્રાક્તનરૂપત્યાગેનોત્તર-
રૂપાધ્યાસિતતયા સક્રિયત્વમાપતતીતિ ન્યાયાત્ । સ્ફટિકદૃષ્ટાન્તેઽપિ જપાકુસુમાદિ-
સંનિધાનાદન્ધોપલાદૌ રક્તતાનાવિર્ભવન્તી તસ્ય તથાવિધં પરિણામં લક્ષયતિ, અન્યથાન્ધોપલવત્તત્રાપિ
ન પ્રાદુઃશ્યાત્, તન્નાક્રિયસ્ય ભોક્તૃલોપપદ્યતે ઇતિ ।

૨૮૫. ‘વિવૃત્તિમાન’ ઇત્યમુના ત્વેકાન્તનિત્યમપરિણામિનં નૈયાયિકવૈશેષિકાદિપ્રકલ્પિતં
પ્રમાતારં નિરસ્યતિ, સર્વથા અવિચલિતરૂપસ્યાર્થગ્રહણપરિણામાનુપપ્તેઃ । વ્યતિરિક્તજ્ઞાન-
સમવાયાદેકાન્તનિત્યોઽપિ પ્રમિણોતીતિ ચેત્, ન, સમવાયસ્ય પ્રાગેવ પ્રતિક્ષિપ્તત્વાત્, સંબન્ધાન્તરસ્ય
ચ વ્યતિરેકિણા સાકમનુપપ્તેઃ, અન્યત્ર અન્યથાનુપપન્નત્વાત્ । ન ચ વ્યતિરેકિણિ જ્ઞાને
સમસ્તિ, ^{૪૧૬}તદગ્રાહકપ્રમાણાભાવાત્, અવ્યતિરેકાનુભવસ્ય ચ ^{૪૧૭}તદ્વાધકત્વાત્ । કિં ચ યદિ
○ ન્યાયરશ્મિ ○

તો પછી તેને સક્રિય માન્યા વિના છૂટકો નથી. સ્ફટિકના દૃષ્ટાન્તમાં પણ જાસુદના ફુલ વગેરેના
સંનિધાનથી સ્ફટિકમાં રક્તતા ઉત્પન્ન થાય છે અને અન્ધોપલ (કાળો પથ્થર) વગેરેમાં તે પ્રકારની
રક્તતા પ્રગટ થતી નથી, તેથી સ્ફટિકમાં તેવા પ્રકારનો પરિણામ રહેલો છે તે જણાવે છે. જો તેમાં
કોઈપણ પરિણામ થતો ન હોય તો પછી અન્ધોપલની જેમ તેમાં પણ રક્તતાનો પ્રતિભાસ ન થવો
જોઈએ. તેથી જો આત્મા અક્રિય હોય, એટલે કર્તા ન હોય, તો તેમાં ભોક્તૃત્વ ઘટી શકતું નથી. માટે
આત્મા કર્તા પણ છે અને સાક્ષાત્ ભોક્તા પણ છે.

○ નૈયાયિક અભિમત એકાન્ત નિત્ય પ્રમાતા ખંડન ○

(૨૮૫) ત્યાર બાદ પાંચમું વિશેષણ ‘વિવૃત્તિમાન’ પરિણમનશીલ, આ વિશેષણ દ્વારા એકાન્ત
નિત્ય અને અપરિણામી પ્રમાતાને સ્વીકાર કરતા નૈયાયિક-વૈશેષિક વગેરેનું નિરાકરણ કરાય છે,
કારણ કે એકાન્તે જેના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો નથી, એવો આત્મા અર્થને ગ્રહણ કરવાના
પરિણામવાળો થઈ શકતો નથી.

નૈયાયિક:- આત્મા એકાન્તે નિત્ય છે, છતાં ભિન્ન એવા જ્ઞાનનો ત્યાં સમવાય સંબંધ હોવાથી,
આત્મા પણ પદાર્થને જાણી શકશે.

સ્યાદ્વાદી:- તમારું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે આત્મામાં જ્ઞાનનું જોડાણ કરનાર કોઈ સમવાય
સંબંધ છે જ નહીં, એવું અમે પહેલા જ કહી ગયા.

પ્રશ્ન:- સમવાય સિવાય બીજો તો કોઈ સંબંધ હશે ને ?

ઉત્તર:- ના, કા.કે. સર્વથા ભિન્ન એવા જ્ઞાન-આત્મા વચ્ચે બીજો કોઈ સંબંધ પણ ઘટી શકતો નથી.

પ્રશ્ન:- તો સ્યાદ્વાદ મતે પણ આત્માને શી રીતે જ્ઞાન થશે ?

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૪૧૫) અન્ધેતિ । અન્ધોપલઃ પ્રતિબિम्બોત્પાદનાનર્હઃ સ્ફટિકઃ પાષાણઃ । (૪૧૬) તદિતિ અન્યથાનુપ-
પન્નત્વમ્ । (૪૧૭) તદ્વાધકત્વાત્ વ્યતિરેકવાધકત્વાત્ ।

સમવાયબલાદાત્મનિ જ્ઞાનં સમવૈતિ, તદા આત્મનાં સમવાયસ્ય ચ વિભુત્વાદેકરૂપત્વાચ્ચ સર્વાત્મસુ
કિં ન સમવૈતિ ? વિશેષાભાવાત્, તથા ચ દેવદત્તજ્ઞાનેન યજ્ઞદત્તાદયોઽપ્યર્થતત્ત્વં બુદ્ધ્યેરન્ ।

¹⁸⁷ અન્યચ્ચ વિજ્ઞાનોદયસમયેઽપિ યાદૃશઃ પ્રાગવસ્થાયાં તાદૃશ એવ સંતિષ્ઠમાનઃ પ્રાગપ્રમાતા
પશ્ચાત્ પ્રમાતેતિ બ્રુવાણઃ ખલૂન્મત્તતામાત્મનિ આવિર્ભાવયતિ, નાપરમિત્યાસ્તાં તાવત્ ।

૨૮૬. પશ્ચાર્ધેન પુનર્ભૂતવ્યતિરેકિણં સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષનિર્ગ્રાહ્યં જીવં દર્શયચ્ચાર્વાકદર્શનં

○ ન્યાયરશ્મિ ○

ઉત્તર:- અમે તો આત્મા અને જ્ઞાન વચ્ચે કથંચિદ્ ભેદાભેદ સંબંધ માનીએ છીએ, માટે અહીં
તો અન્યથાનુપપન્નત્વ (જ્ઞાન વિના આત્માનું અને આત્મા વિના જ્ઞાનનું ન હોવાપણાસ્વરૂપ) સંબંધ
ઘટી શકતો હોવાથી, આત્માને જ્ઞાન થવાની માન્યતા દુર્ઘટ નથી.

નૈયાયિક:- ભિન્ન એવા જ્ઞાનમાં પણ, તેવો અન્યથાનુપપન્નત્વ સંબંધ માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી:- ના, કા.કે. ભિન્ન એવા જ્ઞાનમાં આવો સંબંધ છે, તેનું ગ્રાહક કોઈ પ્રમાણ નથી અને
અભિન્નતાની પ્રતીતિ તેની બાધક છે. જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા પદાર્થને જાણે છે, એવી જ બધાને પ્રતીતિ
થાય છે. જુદા એવા જ્ઞાન થકી, આત્મા પદાર્થને જાણે છે, એવી તો કોઈને પ્રતીતિ નથી થતી. તેથી
આત્માને એકાંતે નિત્ય માનવામાં આત્માનો અર્થગ્રહણ પરિણામ દુર્ઘટ છે.

વળી બીજું એ કે, કદાચ તમારી માન્યતા પ્રમાણે સમવાય સંબંધથી, ભિન્ન એવું પણ જ્ઞાન આત્મામાં
રહે છે એમ સ્વીકારી લઈએ, તો પણ આત્મા અને સમવાય તે બન્ને વિભુ છે, એક સ્વરૂપવાળા છે, તો
પછી તે જ્ઞાન સર્વાત્માઓમાં શા માટે સમવાય સંબંધથી રહેતું નથી, કારણ કે વિશેષતા તો કાંઈ છે નહીં
અને જો એક જ જ્ઞાન સર્વાત્માઓમાં સમવાય સંબંધથી રહેતું હોય, તો પછી દેવદત્તના જ્ઞાન વડે યજ્ઞદત્ત
વગેરેને પણ અર્થ વિષયક બોધ થવાની આપત્તિ આવશે. વળી બીજી પણ એક વાત છે કે જ્ઞાનના ઉદય
સમયે પણ આત્મા જેવી પૂર્વાવસ્થામાં હતો, તેવી જ અવસ્થામાં રહે છે એમ કહીને પછી પાછળથી એમ
કહેવું કે ‘પહેલા આ અપ્રમાતા હતો હવે પ્રમાતા છે’ આ તો માત્ર તમારી ઉન્મત્તતાનું પ્રગટીકરણ છે,
બીજું કાંઈ નથી. આત્માને એકાંતે નિત્ય માનવામાં આટલી બધી આપત્તિઓ આવતી હોવાથી, તેને
કથંચિદ્ પરિણામી જ સ્વીકાર કરવા યોગ્ય છે. હવે ઘણી ચર્ચાથી સર્યું.

○ ચાર્વાકાભિમત ભૂતાવ્યતિરિક્ત પ્રમાતા ખંડન ○

(૨૮૬) ત્યાર બાદ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં પાંચભૂતથી ભિન્ન સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી ગ્રહણ કરવા
યોગ્ય જીવ છે, એમ કહેવા દ્વારા ચાર્વાક દર્શનનું ખંડન કરેલ છે. જીવને જડાત્મક ભૂતોથી અભિન્ન
સ્વીકારવામાં આવે, તો પછી હર્ષ એ તદ્દિહિતલક્ષણ બોધરૂપ છે. હિતનો બોધ થાય તો હર્ષ થાય, જે

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(187) નાપિ કુટસ્થનિત્યતા, યતો યથાવિધઃ પૂર્વદશાયમાત્મા, તથાવિધ એવ ચેજ્ઞાનોત્પત્તિસ્મયેઽપિ
ભવેત્, તદા પ્રાગિવ કથમેષ પદાર્થપરિચ્છેદકઃ સ્યાત્ ? પ્રતિનિયતસ્વરૂપાપ્રવ્યુત્તિરૂપત્વાત્ કૌટસ્થ્યસ્ય,
પદાર્થપરિચ્છેદે તુ પ્રાગપ્રમાતુઃ પ્રમાતૃરૂપતયા પરિણામાત્ કુતઃ કૌટસ્થ્યમિતિ" - રત્નાકર. ૭/૫૬।

તિરસ્કુરુતે, જહાત્મકભૂતાવ્યતિરેકે હિ તદ્વિતલક્ષણબોધરૂપહર્ષવિષાદાદિવિવર્તાનુભવાભાવ-પ્રસડ્ગાત્ । નનુ ચ કાયાકારપરિણતાનિ ભૂતાન્યેવાત્મવ્યતિરેકિણી^{૪૧૮} ચેતનામુત્કાલયન્તિ, સાચ તથાવિધ-પરિણામપરિણતેષુ તેષુ સંતિષ્ઠતે તદભાવે પુનરસ્તેષ્વેવ નિલીયતે ઇતિ તદ્વ્યતિરેકાનુભવેડપિ ન પરલોકયાયિજીવસિદ્ધિઃ, ઇયતૈવ દૃષ્ટવ્યવહારોપપત્તેઃ । નૈતદસ્તિ, દ્વયં હિ તાવદેતત્ સંયોગ-મનુભવદુપલભ્યતે-પચ્ચભૂતાત્મકં શરીરં ચેતના ચ । તત્રાપિ શરીરં બહિર્મુખાકારેણ બોધનાર્થરૂપતયા જહમનુભૂયતે, ચેતના પુનરન્તર્મુખાકારેણ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષેણ સાક્ષાત્ક્રિયતે, અતઃ એવાવ્યતિરેકઃ પક્ષઃ પ્રતિભાસનિરાકૃતત્વાન્નાશઙ્કિતઃ, વ્યતિરેકિણોઃ પુનઃ પ્રકાશમાનયોઃ યદિ ભૂતાન્યેવ ચેતનામુત્કાલયન્તીતિ ભવદ્ભિઃ પરિકલ્પ્યતે, તદા ચેતનૈવ ભવાન્તરાદુત્પત્તિસ્થાનમાયાતા પચ્ચભૂતબ્રાન્તિજનકં શરીરં નિર્વર્તયેત્, પુનર્ભવાન્તરં યાતુકામા મુજ્જેત્, તત્તયાધિષ્ઠિતં ગમનાદિચેષ્ટાં કુર્યાત્, તદ્વિયુક્તં પુનઃ કાષ્ટવત્તિષ્ઠેદિતિ જીવસંપાદ્યમેવ શરીરમ્, ન પુનરસૌ તત્સંપાદ્ય ઇતિ ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

જડમાં સંભવિત નથી. તે જ પ્રમાણે વિષાદ, સુખાદિ પર્યાયોનો પણ અનુભવ ન થવાની આપત્તિ આવશે.

ચાર્વાકઃ- કાયાકાર રૂપે પરિણત થયેલા ભૂતો જ આત્માથી ભિન્ન એવી ચેતનાને ઉત્પન્ન કરે અને આ ઉત્પન્ન થયેલી ચેતના પણ કાયાકાર રૂપે પરિણત થયેલા ભૂતોમાં રહે છે અને કાયાકાર રૂપે પરિણત થયેલા ભૂતોનો અભાવ થાય તો પછી ચેતના તેમાં જ લયલીન થઈ જાય છે. આમ ચેતનાનો ભિન્ન સ્વરૂપે અનુભવ હોવા છતાં પણ પરલોકમાં જનારા એવા કોઈ જીવની સિદ્ધિ થતી નથી. ભૂતોની આવી પ્રક્રિયાના આધારે જ દૃષ્ટવ્યવહારની સંગતિ થઈ જાય છે, તો પછી પરલોકાનુયાયી આત્માની શું કરવા કલ્પના કરવાની ?

જૈનઃ- આ તમારા વડે કહેવાયેલી વાત યોગ્ય નથી. અહીં સંયોગનો અનુભવ કરતી બે વસ્તુ દેખાય છે. (૧) પંચભૂતાત્મક શરીર અને (૨) ચેતના તેમાં શરીર તે બહિર્મુખાકારવાળું, જ્ઞાનનાવિષય સ્વરૂપ હોવાથી જડ રૂપે અનુભવ કરાય છે અને ચેતના અંતર્મુખાકારવાળી હોવાથી સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ દ્વારા સાક્ષાત્કાર કરાય છે. તેથી જ શરીર અને ચેતના વચ્ચેનો અભિન્નતા પક્ષ પ્રતિભાસથી નિરાકૃત હોવાના કારણે, તેની આશંકા અહીં કરેલ નથી અને પરસ્પર ભિન્ન રૂપે જણાતા શરીર અને ચેતનામાં ભૂત જ ચેતનાને ઉત્પન્ન કરે છે, એવી જો તમે કલ્પના કરતા હો, તો પછી અમે પણ આ પ્રમાણે કલ્પના કરી શકીએ છે કે, ચેતના જ ભવાન્તરથી ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં આવીને પંચભૂતની બ્રાન્તિના જનક એવા શરીરને બનાવે છે અને જ્યારે ચેતના ભવાન્તરમાં જવાની ઈચ્છાવાળી થાય, ત્યારે શરીરને છોડી દે છે. તે શરીર ચેતના વડે અધિષ્ઠિત ગમનાદિ ચેષ્ટાને કરે છે અને જ્યારે તે ચેતનાથી વિયુક્ત થાય છે ત્યારે લાકડાની માફક સ્થિર થઈ જાય છે. આમ અન્વય-વ્યતિરેક પ્રાપ્ત થતાં હોવાના કારણે જીવ દ્વારા જ આ શરીર બનાવાયું છે, પરંતુ શરીર દ્વારા કાંઈ જીવની નિષ્પત્તિ થતી નથી.

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૪૧૮) ઉત્કાલયન્તીતિ । કલ-પિલ-હિપ ક્ષેપે ઘુરાદાવદન્તઃ, અધિકીકુર્વન્તીત્યર્થઃ ।

એતત્પરિકલ્પનં યુક્તતરં પશ્યામઃ, જીવસ્ય ચેતનાવતઃ સકર્મકતયાપરાપરભવભ્રમણપરાપરશરીર-
નિર્વર્તનયોરુપપદ્યમાનત્વાત્ । ભવાન્તરાદાગચ્છન્નુત્પત્તિસ્થાનં જીવોઽધ્યક્ષેણ નોપલભ્યતે इति
ચેત્, ભૂતાન્યપિ તર્હિ કાયાકારધારણદ્વારેણ ચેતનામુત્કાલયન્તીતિ પ્રત્યક્ષેણ નોપલક્ષ્યન્તે इति
સમાનો ન્યાયઃ ।

૨૮૭. અથ ¹⁸⁸ કાયાકારપરિણતેષ્વેવ ભૂતેષુ ચેતનોપલભ્યતે નાન્યદા इत्यન્યથાનુપપત્તિવશાત્
^{૪૧૯}તજ્જન્યેતિ પરિકલ્પ્યતે, એવં તર્હિ મૃતાવસ્થાયાં કાયાકારમાવિભ્રાણેષ્વપિ નોપલબ્ધા,
કાયાકારપરિણામો વા કાદાચિત્કતયા હેત્વન્તરાપેક્ષી इत्यન્યથાનુપપત્તિવશાદેવ ^{૪૨૦}તન્નિર્વર્તનક્ષમા
○ ન્યાયરશ્મિ ○

અને આ પ્રમાણે કલ્પના કરવી પણ અત્યંત યુક્ત લાગે છે, કારણ કે ચેતનાવાનું એવો જીવ તે સકર્મક
હોવાના કારણે અન્ય-અન્ય ભવમાં ભ્રમણ તથા તેને અનુરૂપ એવા અન્ય-અન્ય શરીરની રચના
વગેરે ઘટી શકે છે.

ચાર્વાક:- તમે કહ્યું કે જીવ ભવાન્તરથી આવે છે વગેરે, પરંતુ પ્રત્યક્ષથી તો ભવાન્તરથી આવતો
કોઈ જીવ દેખાતો નથી, તેથી તમારી આ કલ્પના યોગ્ય નથી.

જૈન:- તો પછી આવી આપત્તિ તમારે પણ આવશે જ, કારણ કે કાયાકારને ધારણ કરતા ભૂતો
પણ ચેતનાને ઉત્પન્ન કરતા હોય એમ ક્યારે પણ પ્રત્યક્ષથી દેખાયું નથી, આક્ષેપ-પરિહાર તો તમારે
અને અમારે સમાન રૂપે જ રહેલા છે.

○ (૨૮૭) કાયાકાર પરિણતભૂતોમાંથી ચૈતન્ય ઉત્પત્તિ અસિદ્ધ ○

ચાર્વાક:- અમારી પાસે તો પ્રમાણ છે, કાયાકારરૂપે પરિણત થયેલા ભૂતોમાં જ ચેતનાની
ઉપલબ્ધિ થાય છે, તેનાથી અન્યકાળે થતી નથી, આમ અન્યથાનુપપત્તિના બળથી અમે નિશ્ચિત કર્યું
છે કે, પંચભૂતાત્મક શરીરમાંથી જ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે.

જૈન:- આ તમારી વ્યાપ્તિ જ યોગ્ય નથી. મૃતાવસ્થામાં કાયાકાર રૂપે પરિણત થયેલા ભૂતો છે,
છતાં પણ ચેતનાની ઉપલબ્ધિ થતી નથી અથવા કાયાકારનો પરિણામ તે અમુક જ કાળ રહેનાર
હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ માટે અન્ય કારણની અપેક્ષા રહે છે. તો પછી આની હેત્વન્તર વિના અનુત્પત્તિ
હોવાથી જ શરીરની રચના કરવામાં સમર્થ ચેતના તે ભવાન્તરમાંથી આવેલા જીવની જ છે, એ
પ્રમાણે અમે માનીએ છો. વળી બીજી વાત એ પણ છે કે, જીવમાં કર્મ અને ચૈતન્યનું જોડાણ હોવાથી,

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૪૧૯) તજ્જન્યેતિ કાયાકારપરિણામજન્યા । (૪૨૦) તન્નિર્વર્તનેતિ કાયાકારપરિણામોત્પાદનસમર્થા ।

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(188) "નનુ કાયાકારપરિણતેભ્યો ભૂતેભ્યશ્ચૈતન્યં સમુત્પદ્યતે, તદ્ભાવ એવ ચૈતન્યભાવાત્, મદ્યાહ્નેભ્યો
મદશક્તિવત્ इत्याद्यનુમાનાદ્ભવત્યેવ ચૈતન્યસ્ય ભૂતકાર્યત્વસિદ્ધિરિતિ ચેત્, ન તદ્ભાવ એવ તદ્ભાવાદિતિ
હેતોરનૈકાન્તિકત્વાત્, મૃતાવસ્થાયાં તદ્ભાવેઽપિ ચૈતન્યસ્યાભાવાત્ ।" - શ્દ. સમુ. ટી. ।

ચેતના ભવાન્તરાગતચેતના જીવસંબન્ધિનીતિ પ્રતિપદ્યામહે । કિં ચ, જીવસ્તાવત્
કર્મચૈતન્યસંબન્ધાચ્છરીરનિર્વર્તનાર્થ પ્રવર્તત્ इति युक्तमेवैतत्, भूतानि पुनः किंभूतानि चेतनाकरणे
प्रवर्तेरन् ^१सचेतनानि ^२निश्चेतनानि वा ? ^३यद्याद्यः कल्पः, ततो विकल्पयुगलमवतरति-
तच्चैतन्यं तेभ्यो ^४अभिन्नमभिन्नं वा ? ^५यदि भिन्नं तदा ^६पुरुषशरीरवत् ^७तत्रापि भूतैः सह
वर्तमानमपि भूतविलक्षणमात्मकारणमनुमापयतीति ^८तदवस्थैव जीवसिद्धिः । ^९अथाभिन्नम्,
तथा सति समस्तभूतानामैक्यं प्रसजति, एकचैतन्याव्यतिरिक्तत्वात्, तत्स्वरूपवत् ।
निजनिजचैतन्याव्यतिरेकीणि भूतानि तेनायमदोष इति चेन्न, तत्संपाद्यपुरुषशरीरेऽपि
तज्जन्यपञ्चचैतन्यप्रसङ्गात् ।

○ ન્યાયરશ્મિ ○

શરીરની રચના કરવા માટે જીવ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે માનવું યુક્ત જ છે, પરંતુ આ ભૂતો કયા
સ્વરૂપવાળા હોતે છતે ચેતનાને પ્રગટ કરવા માટે પ્રવૃત્તિ કરશે ? શું તેઓ (૧) સચેતન છે કે (૨)
અચેતન છે ? જો સચેતન સ્વરૂપ પહેલો કલ્પ ગ્રહણ કરશો, તો અહીં બે વિકલ્પોનું અવતરણ થાય
છે. તે ચેતના ભૂતોથી (૧A) ભિન્ન છે કે (૧B) અભિન્ન છે ? જો તે ચેતનાને ભૂતોથી ભિન્ન
સ્વીકારો, તો પછી જેમ પુરુષના શરીરમાં રહેલ ચૈતન્ય તે પોતાની ઉત્પત્તિમાં શરીરજનક ભૂતોમાં
ચૈતન્યની કલ્પના કરાવે છે, તે જ પ્રમાણે તે ભૂતોની સાથે રહેનાર ચૈતન્ય પણ, પોતાના જનક તરીકે
ભૂતથી વિલક્ષણ પોતાની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત એવા અન્ય ચૈતન્યનું અનુમાન કરાવે છે અને તે
ચૈતન્ય જ જીવ છે, આમ જીવની સિદ્ધિ થાય છે. જો ચૈતન્ય ભૂતોથી અભિન્ન છે, એમ બીજો પક્ષ
સ્વીકારવામાં આવે, તો પછી જેટલા ભૂતો છે તે સર્વે એક થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે એક જ
ચૈતન્યથી અભિન્ન છે, પોતાના સ્વરૂપની જેમ, અર્થાત્, સ્વરૂપથી અભિન્ન હોવાથી જેમ પદાર્થ અને
સ્વરૂપ એક છે, તેમ ચૈતન્યથી અભિન્ન હોવાથી પોતે અને ચૈતન્ય એક છે, તેથી બધા ભૂતો એક જ
થઈ જશે.

ચાર્વાક:- દરેક ભૂતોનું ચૈતન્ય ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે અને તેવું ચૈતન્ય તેનાથી અભિન્ન છે, આ
પ્રમાણે હોવાથી બધા ભૂતોમાં ઐક્યતાની આપત્તિ આવતી નથી.

જૈન:- તો પછી પાંચભૂતોના સમુદાય વડે બનેલ પુરુષના શરીરમાં પણ તે પાંચ ભૂતોથી અભિન્ન
રૂપે રહેલ પોત-પોતાનું ચૈતન્ય આવવાથી તેમાં પાંચ પ્રકારના ચૈતન્ય માનવાની આપત્તિ આવશે જ .

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૪૨૧) પુરુષશરીરેત્યાદિ । યથા પુરુષશરીરે યચ્ચૈતન્યં તત્ સ્વોત્પત્તયે શરીરજનકેષુ ભૂતેષુ ચૈતન્યં
કલ્પયતિ । (૪૨૨) તત્રાપીતિ । તેષ્વપિ ભૂતેષુ તૈર્ભૂતૈઃ સહ વર્તતે યચ્ચૈતન્યં તદપિ સ્વજનકેષુ ભૂતેષુ તેભ્યો
ભૂતેભ્યો ભિન્નમાત્મહેતુમપરં ચૈતન્યં ગમયતીતિ । (૪૨૩) તદવસ્થેતિ । અનવચ્છિન્નચૈતન્યસંતાનસ્ય
જીવરૂપત્વાદિત્યભિપ્રાયઃ ।

૨૮૮. પચ્ચાપિ સંભૂય બૃહત્પુરુષચૈતન્યં બહવસ્તિલા ઇવ તૈલઘટં જનયન્તીતિ ચેત્, તત્તર્હિ પુરુષચૈતન્યં કિં ?^૧તેષામેવ સંયોગો યદ્વા તદુત્પાદ્યમન્યદેવ ?^૨યદ્યાદ્યઃ કલ્પઃ, તદયુક્તમ્, ચૈતન્યાનાં પરસ્પરં મિશ્રણાભાવેન સંયોગવિરોધાત્, ઇતરથા બહુપુરુષચૈતન્યાનિ સંભૂય બૃહત્તમચૈતન્યાન્તરમારભેરન્ ।^૩અથ દ્વિતીયઃ પક્ષઃ, તત્રાપિ તેષાં^૪કિમન્વયોઽસ્તિ^૫નાસ્તિ વા ?^૬યદ્યસ્તિ, તદયુક્તમ્, પ્રાગ્વત્તજ્જન્યચૈતન્યપચ્ચરૂપતાપત્તેઃ ।^૭અથ નાસ્તિ, તદપ્યચારુ,^૮^૯નિરન્વયોત્પાદસ્ય પ્રમાણબાધિતત્વાત્, તન્ન સચેતનાનિ ભૂતાનિ ચેતનાકરણે વ્યાપારભાજિ

○ ન્યાયરશ્મિ ○

○ (૨૮૮) બૃહદ્ ચૈતન્યથી ઉત્પત્તિ અસિદ્ધ ○

ચાર્વાક:- જો ઘણા બધા તલને પીલવામાં આવે, ત્યારે તેમાંથી એક જ તેલનો ઘડો ભરાય છે, તેમ આ પાંચ ચૈતન્યો પણ ભેગા મળીને પુરુષના શરીરમાં એક બૃહત્ ચૈતન્યને ઉત્પન્ન કરશે. તેથી શરીરમાં પાંચ ચૈતન્ય માનવાની આપત્તિ આવતી નથી.

જૈન:- આ તમારા સમાધાન પ્રત્યે અમારો પ્રશ્ન છે કે, પુરુષમાં ઉત્પન્ન થયેલ બૃહત્ ચૈતન્ય શું (૧) તે પાંચ ચૈતન્યના સંયોગ માત્ર છે કે (૨) તેનાથી ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય એવી બીજી કોઈ વસ્તુ છે ? જો પહેલો પક્ષ સ્વીકાર કરો, તો તે અયુક્ત છે, કારણ કે ચૈતન્યનું પરસ્પર મિશ્રણ થઈ શકતું નથી, તેથી તેઓના સંયોગ દ્વારા બૃહત્ ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે વાતમાં વિરોધ રહેલો છે. જો સંયોગ માત્રથી બૃહત્ચૈતન્ય બની જતું હોય, તો પછી ઘણા પુરુષોમાં રહેલા ચૈતન્યનું પરસ્પર મિશ્રણ થવાના કારણે અત્યંત મોટા એવા ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થવાની આપત્તિ ઉભી રહેશે. હવે જો બૃહત્ચૈતન્ય એ પાંચ ચૈતન્યથી ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય ભિન્ન વસ્તુ છે, એમ બીજો પક્ષ સ્વીકારશો, તો ત્યાં પાછા બે વિકલ્પો પડે છે, શું (૨A) પુરુષ ચૈતન્યમાં ભૂત ચૈતન્યનો અન્વય છે કે (૨B) ભૂત ચૈતન્યનો અન્વય

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૪૨૪) નિરન્વયોત્પાદસ્ય પ્રમાણબાધિત્વાદિતિ । અનુવૃત્તવ્યાવૃત્તવસ્તુગ્રહણપરિણામઃ પ્રત્યક્ષં, યથા ચ તેન મૃત્પિણ્ડાદુત્પદ્યમાનં ઘટાદિ મૃદ્બ્રહ્માત્મનાનુગતમ્, ઘટઘટીશરાવોદઙ્ચનાદ્યપિ પર્યાયાપેક્ષયા વ્યાવૃત્તં વીક્ષ્યતે, તે ચ ભેદાવિશેષેઽપિ ઘટપટાદિષ્વિવ સ્થાસકોશાદિષુ વિલક્ષણૈવ પ્રતિપત્તિઃ, તથા ચૈતન્યમપિ પૂર્વચૈતન્યાદુત્પદ્યમાનં ચિદ્રૂપતયાનુવૃત્તં સિતપીતાદિબોધરૂપતયા તુ વ્યાવૃત્તં સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષેણૈવ વ્યવસ્થાપ્યતે ઇતિ પ્રત્યક્ષસિદ્ધાન્વયઃ, તેન ચ નિરન્વયોત્પાદૈકાન્તો બાધિતઃ । તથાનુમાનબાધિતમપિ તથા હિ-પૂર્વો જ્ઞાનક્ષણ ઉત્પદ્યમાનક્ષણાત્ કથંચિદભેદી, ઉપાદાનત્વે સતિ કારણત્વાત્, યઃ પુનઃ કથંચિદભેદી ન ભવતિ નાસાવુપાદાનત્વે સતિ કારણમ્, યથા આલોકઃ, ન ચાયમુપાદાનત્વે સતિ ન કારણમ્, તસ્માત્ કથંચિદભેદીતિ । ઉપાદાનત્વં હિ કાર્યં કથંચિત્ સ્વકર્મારોપકત્વેન વ્યાપ્તમ્, તચ્ચ સહકારિણામપિ પ્રસઙ્ગાદૈકાન્તભેદે નોપપદ્યતે । તતો ભેદાત્તન્નિવર્તમાનં સ્વવ્યાપ્તમુપાદાનત્વમપિ નિવર્તયતીતિ વ્યાપ્તિસિદ્ધિઃ । તતઃ સ્થિતમેતત્ પ્રમાણબાધિતત્વાદિતિ ।

ભવિતુમર્હન્તિ । નાપિ નિશ્ચેતનાનિ, તેષામિત્યન્તવિલક્ષણતયા ચૈતન્યોત્પાદવિરોધાત્, इतरथा

○ન્યાયરશ્મિ○

નથી ? જો અન્વય રહેલો છે એવો પહેલો પક્ષ સ્વીકારાય, તો તે અયુક્ત છે, કારણ કે પહેલાની જેમ પુરુષ ચૈતન્યમાં પાંચ ભૂતના પાંચ ચૈતન્ય માનવાની આપત્તિ આવશે.

હવે જો આ આપત્તિથી બચવા નિરન્વય સ્વરૂપ બીજો પક્ષ સ્વીકાર કરો, તો તે અત્યંત અસુંદર છે, કારણ કે નિરન્વયોત્પાદ પ્રમાણથી બાધિત છે. તે આ પ્રમાણો:- પ્રત્યક્ષ અનુવૃત્ત અને વ્યાવૃત્ત વસ્તુનું ગ્રહણ કરે છે. જેમ માટીના પિંડથી ઉત્પન્ન થતા ઘટાદિના પ્રત્યક્ષમાં, માટી દ્રવ્યરૂપે અનુવર્તમાન જણાય છે અને ઘટ, ઘટી, શરાવ, ઉદ્યન વગેરે પર્યાયની અપેક્ષાએ વ્યાવૃત્ત રૂપે દેખાય છે, કારણ કે ત્યાં પણ ઘટ-પટાદિની જેમ સ્થાસ-કોશ વગેરેમાં વિલક્ષણતાની બુદ્ધિ થાય છે. તે જ પ્રમાણે ચૈતન્ય પણ ચૈતન્યદ્વારા ઉત્પન્ન થતું હોવાના કારણે ચિદ્વૃપતાનું અનુવર્તન છે અને સિત-પીત વગેરે ભિન્ન-ભિન્ન બોધરૂપતાથી તે વ્યાવૃત્ત છે, એમ સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ દ્વારા નિશ્ચિત કરાયું છે. આ પ્રમાણે અન્વય પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે અને નિરન્વયોત્પાદ તે એકાન્તે બાધિત છે. તે બાધ કેવી રીતે આવે છે, તે જણાવે છે:- પૂર્વની જ્ઞાનક્ષણ ઉત્પન્ન થતી ક્ષણથી કથંચિદ્ અભિન્નરૂપ છે, કેમ કે તે તેનું ઉપાદાન કારણ છે. જેનો ઉત્તરજ્ઞાનક્ષણથી કથંચિદ્ અભેદ હોતો નથી તે ઉપાદાન કારણ પણ બની શકતો નથી, જેમકે આલોક. આ પૂર્વજ્ઞાનક્ષણ પણ ઉપાદાન હોતે છતે કારણ છે, તેથી તે કથંચિદ્ અભિન્ન સ્વરૂપ છે. ઉપાદાન તેને કહેવાય જે પોતાના કાર્યમાં કથંચિદ્ સ્વકર્મનું આરોપણ કરતો હોય. જો એકાન્ત ભિન્નમાં પણ સ્વકર્મનો આરોપ થઈ શકતો હોય, તો સહકારી કારણ પણ ભિન્ન હોવાથી, સ્વકર્મનો આરોપ કરશે અને તેથી તેનામાં પણ ઉપાદાનનું લક્ષણ જતું રહેશે, પરંતુ તે ઈષ્ટ નથી. તેથી એકાન્ત ભેદમાંથી નિવર્તન થતું સ્વકર્મારોપકત્વ પોતાના વ્યાપ્ય એવા ઉપાદાનનું નિવર્તન કરે છે. માટે નિરન્વયોત્પાદ પ્રમાણથી બાધિત હોવાના કારણે, બીજો પક્ષ પણ ક્ષેમંકર નથી. તેથી સચેતન એવા ભૂતો ચેતનાને ઉત્પન્ન કરવા માટે વ્યાપાર કરી શકતા નથી. તથા મૂળ જે બીજો પક્ષ કે અચેતન એવા

○અર્થસંપ્રેક્ષણ○

(૪૨૫) અત્યન્તવિલક્ષણતયા ચૈતન્યોત્પાદવિરોધાદિતિ । અયમભિપ્રાયઃ-ભૂતૈશ્ચૈતન્યં જન્યતે इति भूतान्येव चैतन्यरूपतया परिणमन्ते इति परिणाम एवોત્પાદार्थो भवतामभिप्रेतः, न चैकान्तवैलक्षण्ये परिणामो घटामिर्यति, एतच्च प्रत्यक्षसिद्धमेव, तथापि दृढत्वाद् विप्रतिपत्तेरनुमानमप्यभिधीयते-चैतन्यं विजातीयपरिणामो न भवति, उत्पत्तिमत्त्वात्, यदुत्पत्तिमत् न तद्विजातीयपरिणामः, यथा मृदात्मना सजातीयस्य मृत्पिण्डस्य परिणामो घटः, उत्पत्तिमच्चैतन्यम्, तस्मात् न विजातीयपरिणामः । उत्पत्तिमत्त्वं सजातीयपरिणामत्वेन व्याप्तम्, तद्विरुद्धं च विजातीयपरिणामत्वम् । तत् उत्पत्तिमत्त्वं स्वव्यापकविरुद्धाद् विजातीयपरिणामत्वाद् विनिवृत्तं सत् सजातीयपरिणामत्वेऽवतिष्ठते इति विरुद्धव्यापकोपलब्धिः । सजातीयपरिणामत्वं वा साध्यम् । चैतन्यं सजातीयकारणपरिणामम्, उत्पत्तिमत्त्वात्, यदेवं तदेवम्, यथा मृत्परिणामो घटः; तथा चेदम् सजातीयपरिणामम् । तन्न निश्चेतनानि भूतानि चेतनाकरणे प्रवृत्तिभाज्जि भवितुमर्हन्तीति स्थितम् ।

સિકતાદયસ્તૈલાદિકરણે વ્યાપ્રિયેરન્ ।

૨૮૯. કિં ચ 'તત્સમુદાયમાત્રસાધ્યં વા ચૈતન્યં સ્યાત્, 'વિશિષ્ટતત્પરિણામસાધ્યં વા? 'ન તાવદાદ્યા કલ્પ્તિઃ, ઇલાજલાનલાનિલનભસ્તલમીલનેऽપિ ચેતનાનુપલબ્ધેઃ । 'દ્વિતીયવિકલ્પ્તૌ પુનઃ કિં વૈશિષ્ટ્યમિતિ વાચ્યમ્ । કાયાકારપરિણામ ઇતિ ચેત્, સ તર્હિ સર્વદા કરસ્માન્ન ભવતિ ? કુત્શિચ્છેત્વન્તરાપેક્ષણાદિતિ ચેત્, તત્તર્હિ હેત્વન્તરં ભવાન્તરાયાતજીવચૈતન્યમિત્યનુમિમીમહે,

ભૂતો ચેતનાને ઉત્પન્ન કરે છે, તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે નિશ્ચેતન એવા ભૂતો ચૈતન્યથી અત્યંત વિલક્ષણ હોવાના કારણે ચૈતન્યને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. જો અત્યંત વિલક્ષણ વસ્તુ પણ તે કાર્યને કરી શકતી હોય, તો પછી રેતીમાંથી પણ તેલની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ. અહીં અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે:- 'ભૂતો વડે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે' આનો અર્થ એ જ થયો, કે ભૂતો જ ચૈતન્યરૂપે પરિણત થાય છે, માટે પરિણામ જ ઉત્પત્તિના અર્થ તરીકે તમને અભિપ્રેત છે. વસ્તુ અત્યંત વિલક્ષણ હોય તેમાં પરિણામપણું ઘટી શકતું નથી. તે તો સર્વને પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. દોરામાંથી કાંઈ ઘડો ન બને અને માટીમાંથી કાંઈ કપડું ન બને તો પણ આ વિષયમાં અત્યંત ભ્રમ હોવાના કારણ તેને દૂર કરવા માટે અહીં અનુમાન પ્રસ્તુત કરાય છે -

○ અનુમાન દ્વારા ભૂતચૈતન્યનો નિરાસ ○

ચૈતન્યં વિજાતીયપરિણામો ન ભવતિ, ઉત્પત્તિમત્ત્વાત્ ।

ચૈતન્ય વિજાતીય પદાર્થના પરિણામરૂપ થઈ શકતો નથી, કારણ કે તે ઉત્પત્તિમાનૂ છે. જે જે ઉત્પત્તિમાનૂ હોય છે તે તે વિજાતીયના પરિણામ હોતા નથી. જેમકે માટી સ્વરૂપથી સજાતીય એવા મૃત્પિંડના પરિણામરૂપ ઘટ. આ ચૈતન્યપણ ઉત્પત્તિવાળું છે, તેથી તે વિજાતીય વસ્તુના પરિણામ સ્વરૂપ ન થઈ શકે. ઉત્પત્તિમત્ત્વ તે સજાતીય પરિણામથી વ્યાપ્ત છે, એટલે જ્યાં જ્યાં ઉત્પત્તિમત્ત્વ છે ત્યાં ત્યાં સજાતીય પરિણામ છે. આ સજાતીય પરિણામથી વિજાતીય પરિણામ વિરુદ્ધ છે. તેથી ઉત્પત્તિમત્ત્વ પોતાના વ્યાપકથી વિરુદ્ધ એવા વિજાતીય પરિણામથી નિવૃત્ત થતાં સજાતીય પરિણામમાં રહે છે. તેથી આ વિરુદ્ધવ્યાપકોપલબ્ધિ સ્વરૂપ હેતુ અહીં જાણવો. અથવા તો સજાતીય પરિણામને સાધ્યરૂપે રાખીને, અનુમાન આ પ્રમાણે થશે:- ચૈતન્યં સજાતીયકારણપરિણામરૂપમ્, ઉત્પત્તિમત્ત્વાત્ । ચૈતન્ય સજાતીય કારણનો પરિણામ છે. ઉત્પત્તિમાનૂ હોવાથી, જે ઉત્પત્તિમાનૂ હોય છે તે સજાતીય કારણના પરિણામરૂપ હોય છે જેમ કે માટીના પરિણામરૂપ ઘટ, તે પ્રમાણે ચૈતન્ય પણ સજાતીયના પરિણામરૂપ છે. આ રીતે નિશ્ચેતન ભૂતો ચેતનને ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રવૃત્તિ કરે, તે યોગ્ય નથી, એ નિશ્ચિત થયું.

(૨૮૯) વળી આ ચૈતન્ય તે શું (૧) ભૂતના સમુદાય માત્રથી ઉત્પન્ન થાય છે કે (૨) ભૂતના કોઈ વિશિષ્ટપરિણામથી ઉત્પન્ન થાય છે ? તેમાં પહેલો પક્ષ તે સ્વીકારવા યોગ્ય નથી, કારણ કે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ આ પાંચભૂતો ભેગા થઈ જાય તો પણ ચેતનાની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. જો વિશિષ્ટ પરિણામથી ઉત્પન્ન થાય, એમ બીજો પક્ષ સ્વીકારો, તો પછી તેમાં કયું વૈશિષ્ટ્ય

તસ્યૈવ કાયાકારપરિણામસાધ્યચૈતન્યાનુરૂપોપાદાનકારણત્વાત્, તદ્વિરહે કાયાકારપરિણામ-સદ્ભાવેઽપિ મૃતાવસ્થાયાં તદભાવાત્ ગમનાદિચેષ્ટાનુપલબ્ધેઃ, તન્ન કાયાકારપરિણામજન્યચૈતન્યમ્, અપિ તુ સ એવ તજ્જન્ય ઇતિ યુક્તં પશ્યામઃ ।

૨૯૦. ન પ્રત્યક્ષાદન્યત્ પ્રમાણમસ્તિ, ન ચ તેન પરલોકગમનાગમનાદિકં ચૈતન્યસ્યોપલક્ષ્યતે, તેન દૃષ્ટાન્યેવ ભૂતાનિ તત્કારણતયા કલ્પનીયાનીતિ ચેત્, ન, કેવલપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપેણ પ્રમાણાન્તરાણાં પ્રાગેવ પ્રસાધિતત્વાત્, તથા ચ ભૂયાંસ્યનુમાનાનિ પરલોકાનુયાયિજીવસાધકાનિ પ્રવર્તેરન્ ।

¹⁸⁹ તદ્વથા-તદહર્જાતિબાલકસ્ય આદ્યસ્તનાભિલાષઃ પૂર્વાભિલાષપૂર્વકઃ, અભિલાષત્વાત્,

○ ન્યાયરશ્મિ ○

રહેલું છે ? જો કાયાકારના પરિણામને વૈશિષ્ટ્ય કહેશો, તો પછી તે કાયાકાર હંમેશા શા માટે નથી હોતો ?

ચાર્વાક:- કોઈ અન્ય કારણની અપેક્ષા રાખે છે, તેથી કાયાકાર હંમેશા નથી હોતો...

જૈન:- પરંતુ આમ કહેવામાં તો હેતુવન્તર તરીકે અનુમાન દ્વારા ભવાન્તરથી આવનાર જીવનું ચૈતન્ય જ સિદ્ધ થશે, કારણ કે તે જ કાયાકાર પરિણામથી સાધ્ય એવા ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ છે. ભવાન્તરથી આવનાર જીવના ચૈતન્યના અભાવમાં કાયાકાર પરિણામની વિઘ્નમાનતા હોવા છતાં પણ, મૃતાવસ્થામાં ચૈતન્યને અનુરૂપ ઉપાદાન કારણનો અભાવ હોવાથી, ગમનાદિ ચેષ્ટાની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. તેથી કાયાકાર પરિણામથી જન્ય ચૈતન્ય નથી, પરંતુ ચૈતન્ય દ્વારા જ કાયાકારપરિણામ જન્ય છે, એમ માનવું યોગ્ય જણાય છે.

○ (૨૯૦) પરલોક ગમનાગમન કરતા આત્માની સિદ્ધિ ○

ચાર્વાક:- પ્રત્યક્ષ સિવાય અન્ય કોઈ પ્રમાણ જ નથી અને પ્રત્યક્ષ દ્વારા પરલોકમાં જતો અથવા આવતો કોઈપણ ચૈતન્યવાન જીવ દેખાતો નથી. માટે ચૈતન્યના કારણરૂપે દેખાતા એવા ભૂતો જ સ્વીકારવા યોગ્ય છે.

જૈન:- માત્ર પ્રત્યક્ષ જ એક પ્રમાણ છે, એ વાતનું પહેલા ખંડન કરીને, પ્રમાણાન્તર છે તેનું સ્થાપન કરેલ છે. તથા ઘણા અનુમાનો પરલોકમાં ગમનાગમન કરનારા એવા જીવની સિદ્ધિ કરે છે. તે આ પ્રમાણો:- તદહર્જાતિબાલકસ્ય આદ્યસ્તનાભિલાષઃ પૂર્વાભિલાષપૂર્વકઃ, અભિલાષત્વાત્ । તે જ દિવસે જન્મેલા બાળકને સ્તનપાન કરવાની ઈચ્છા થાય છે. તે પહેલાની ઈચ્છાપૂર્વક છે, કારણ કે

○ શાસ્ત્રસંલોક ○

(189) "સ ચ વિવૃત્તિમાન્ પરલોકયાયી । તન્ન ચાનુમાનમિદમ્ - તદહર્જાતિબાલકસ્યાદ્યસ્તન્યાભિલાષઃ પૂર્વાભિલાષપૂર્વકઃ, અભિલાષત્વાત્, દ્વિતીયદિનાદ્યસ્તનાભિલાષવત્ । તદિદમનુમાનમાદ્યસ્તનાભિલાષ-સ્યાભિલાષાન્તરપૂર્વકત્વમનુમાપયદર્થાપત્યા પરલોકગામિનં જીવમાક્ષિપતિ, તજ્જન્મન્યાભિલાષાન્તરાભાવાદિતિ સ્થિતમ્ ।" - ષડ્. સમુ. ટી. ।

इति शम्,

દ્વિતીયદિવસાદિસ્તનાભિલાષવત્ । તદિદમનુમાનમાદ્યસ્તનાભિલાષસ્યાભિલાષાન્તરપૂર્વકત્વ-
મનુમાપય^{૪૨૬}દર્થાપત્યા પરલોકયાયિજીવમાક્ષિપતિ, તજ્જન્મન્યભિલાષાન્તરાભાવાત્, ^{૪૨૭}એવમન્ય-
દપ્યુદાહાર્યમિત્યાસ્તાં તાવત્ । તદયં સ્વપરપ્રકાશઃ કર્તા ભોક્તા નિત્યાનિત્યાત્મકો ભૂતવિલક્ષણઃ

○ ન્યાયરશ્મિ ○
તે અભિલાષ સ્વરૂપ છે, બીજા દિવસના સ્તનપાનની જેમ. આ અનુમાન આદ્યસ્તનપાનની અભિલાષા અન્યાભિલાષપૂર્વક હોય છે એમ જણાવતા અર્થાપત્તિથી પરલોકમાંથી આવેલા જીવની સિદ્ધિ કરે છે, કારણ કે તે ભવમાં તો અન્યાભિલાષ છે નહીં. અર્થાપત્તિની પ્રવૃત્તિ આ પ્રમાણે જાણવી:- જેમ હાથમાં રહેલ અગ્નિના સંયોગથી પ્રત્યક્ષથી દેખાતા એવા ફોડલા દ્વારા અગ્નિની બાળવાની શક્તિની કલ્પના કરાય છે, તે જ પ્રકારે આ અનુમાન દ્વારા અનુમાન કરતાં જન્મના આદ્યસ્તનપાનની અભિલાષાની પૂર્વની અભિલાષા, ચેતનવાન જીવ વિના ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી, અન્યથા તો કમળ વગેરે પદાર્થોને પણ તે અભિલાષા પ્રગટવી જોઈએ. આમ પરલોકથી આવેલા ચેતનવાન જીવની સિદ્ધિ થાય છે.

જીવને સિદ્ધ કરનાર અન્ય પણ અનુમાનો વિદ્યમાન છે. જેમકે જીવચ્છરીરમ્ સાત્મકમ્, પ્રાણાદિમત્ત્વાત્ । જીવતું શરીર, આત્માથી યુક્ત છે, કારણ કે પ્રાણાદિવાણું છે. જે નિરાત્મક હોય તે પ્રાણાદિવાળો પણ હોતો નથી, જેમકે કે ઘટાદિ. જીવતું શરીર પ્રાણાદિવાણું છે, તેથી તે સાત્મક પણ છે. ઈત્યાદિ દ્વારા આત્માની સિદ્ધિ થાય છે. તેથી આત્મા, તે પ્રમાતા, સ્વ-પર પ્રકાશક, કર્તા, સાક્ષાત્ ભોક્તા, નિત્યાનિત્યાત્મક તથા પાંચભૂતોથી વિલક્ષણ છે. વળી સાક્ષાત્કાર કરાયેલા પોતાના અમુક પર્યાય વડે અનુમિત કરાયા છે અનાદિ-અનંત કાળભાવી પોતાના અનંત પર્યાયો જેના વડે, તેવો જીવ છે. પોતાના વડે પ્રત્યક્ષ કરાયેલા અમુક પર્યાયો તે સત્ત્વ, પ્રમેયત્વ, દ્રવ્યત્વ, ચિદ્વૃષ્ટત્વ વગેરે છે. આના દ્વારા અનુમાન કરાય છે:- વર્તમાનમાં રહેલ આત્માના પર્યાય, તે તે જ આત્માના અન્ય પર્યાયપૂર્વક છે, કારણ કે પૂર્વપર્યાયાન્તર વિના વર્તમાનપર્યાયની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. જેના વિના જે વસ્તુની ઉત્પત્તિ ન થતી હોય તે વસ્તુ તત્પૂર્વક કહેવાય છે. જેમ બીજા વિના ઉત્પન્ન ન થતાં અંકુરાને બીજાપૂર્વક કહેવાય છે. તેમ પૂર્વપર્યાય વિના આત્માના વર્તમાન પર્યાયની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેથી તે પણ તત્પૂર્વક કહેવાય છે. જો આમ સ્વીકારવામાં ન આવે તો પછી વર્તમાનપર્યાય નિર્દેશુક માનવાની આપત્તિ આવશે. તેથી પૂર્વપર્યાયથી યુક્ત એવા આત્માને સ્વીકારવો જ જોઈએ. તે જ પ્રમાણે વર્તમાન પર્યાય પણ પર્યાયાન્તરને ઉત્પન્ન કરે છે, કેમ કે તે વસ્તુ છે. જે જે વસ્તુ હોય છે તે તે પર્યાયાન્તરને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે. જેમકે ઘટ તે વસ્તુ છે તો તે કપાલ સ્વરૂપ પર્યાયાન્તરને

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૪૨૬) અર્થાપત્યેતિ । યથા કરતલાગ્નિસંયોગાત્ સ્ફોટઃ પ્રત્યક્ષેણોપલક્ષ્યમાણો વહ્નેર્દાહિકાં શક્તિમુપકલ્પયતીતિ, એવમેતસ્માદનુમાનાદનુમીયમાનો જન્માદ્યસ્તનાભિલાષાત્ પ્રાચીનોઽભિલાષચેતનાવન્ત-
મન્તરેણોપપદ્યતે, સ્તમ્ભકુમ્ભામ્બોરુહાદેરપિ પ્રસઙ્ગાત્ । યચ્ચેતનાવાન્ સ પરલોકયાયી જીવ ઇતિ ।
(૪૨૭) એવમન્યદપ્યુદાહાર્યમિતિ । સાત્મકં જીવચ્છરીરમ્, પ્રાણાદિમત્ત્વાત્, યત્ પુનર્નિરાત્મકં ન તત્ પ્રાણાદિમત્ યથા કુમ્ભઃ, પ્રાણાદિમચ્ચ જીવચ્છરીરમ્, તસ્માત્ સાત્મકમિતિ ।

૪૨૮ સાક્ષાત્કૃતકતિચિન્નિજપર્યાયાનુમિતાનાદ્યનન્તકાલભાવિનિજાનન્તપર્યાયવિવર્તઃ પ્રમાણપ્રતિષ્ઠિતઃ
પારમાર્થિકો જીવઃ ૪૨૯ સકલનયપ્રમાણવ્યાપકઃ પ્રમાણેતિ સ્થિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

૨૧૧. સાંપ્રતં પર્યન્તશ્લોકેન પ્રકરણાર્થમુપસંહરન્નાહ-

પ્રમાણાદિવ્યવસ્થેયમનાદિનિધનાત્મિકા ।
સર્વસંવ્યવહર્તૃણાં પ્રસિદ્ધાપિ પ્રકીર્તિતા ॥ ૩૨ ॥

○ ન્યાયરશ્મિ ○
ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ આ વિવાદના સ્થાનભૂત એવો આત્મા પણ પર્યાયાન્તરને ઉત્પન્ન કરવો જ જોઈએ. જો પર્યાયાન્તરને ઉત્પન્ન ન કરે તો પછી તેને અવસ્તુ માનવાની આપત્તિ આવશે. પર્યાય તે પર્યાયવાનુ થી ભિન્ન નથી, તેથી વસ્તુ જ વસ્તુ અન્તરથી જન્ય પણ છે અને વસ્તુ અન્તરની જનિકા પણ છે, એમ નિષ્કર્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

આવો જે નિશ્ચિત કચેલો પ્રમાણ તે પ્રમાણથી પ્રતિષ્ઠિત છે, પારમાર્થિક છે અને સકલ પ્રમાણ અને નયમાં વ્યાપક છે, કારણ કે આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે અને નય તથા પ્રમાણ જ્ઞાનના વિશેષ સ્વરૂપ જ છે, તેથી જેમ વૃક્ષત્વનું વિશેષ સ્વરૂપ શિંશપા વૃક્ષત્વ સામાન્યને વ્યાપ્ય હોય છે, તેમ જ્ઞાન વિશેષાત્મક નય અને પ્રમાણ તે પણ સામાન્ય એવા જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્માને વ્યાપ્ય છે. તેથી આત્મા તે નય-પ્રમાણનો વ્યાપક છે એમ સિદ્ધ થયું. આમ ઉપરોક્ત સર્વ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ એવો પ્રમાણ છે એમ સિદ્ધાન્ત નક્કી થયો. (૩૨)

○ પ્રમાણાદિની વ્યવસ્થા અનાદિકાલીન છે ○

(૨૮૧) હવે આ ગ્રંથના અંતિમ શ્લોક વડે આ પ્રકરણના અર્થનો ઉપસંહાર કરતા જણાવે છે.

શ્લોકાર્થઃ- આ પ્રમાણાદિ તત્ત્વોની વ્યવસ્થા અનાદિ- અનંતકાલીન છે અને સર્વ વ્યવહારી પુરુષોને સામાન્ય રૂપે ખબર છે, છતાં પણ અમારા વડે અહીં કહેવાયેલી છે. (૩૨)

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૪૨૮) સાક્ષાદિત્યાદિ । સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષીકૃતૈઃ સત્ત્વપ્રમેયત્વદ્રવ્યત્વચિદ્રૂપત્વાદિભિઃ કતિપયૈઃ સ્વપર્યાયૈરનુમિતોડનાદ્યનન્તકાલભાવિનામાત્મીયાનન્તપર્યાયાણાં વ્યાવૃત્તઃ પરિણામો યસ્ય જીવસ્ય સ તથા । તથા હિ-વર્તમાનાત્મપર્યાયાસ્તદાત્મપર્યાયાન્તરપૂર્વકાઃ, તાન્ વિના તદનુપપત્તેઃ, યદ્વિના યન્નોપપદ્યતે તત્ તત્પૂર્વકમ્ યથા બીજમન્તરેણાનુપપદ્યમાનોડહકુરો બીજપૂર્વક, નોત્પદ્યન્તે ચ પૂર્વપર્યાયાન્તરેણ વર્તમાનપર્યાયાઃ, અતસ્તેડપિ તત્પૂર્વકાઃ । નિર્હેતુકત્વપ્રસદ્ગો વિપર્યયે બાધકં પ્રમાણમ્ । एवं वर्तमानाः पर्यायाः पर्यायान्तरजनकाः, वस्तुत्वात्, यद् वस्तु तत् पर्यायान्तरस्य जनकम्, यथा घटः कपालानाम्, वस्तूनि च विवादाध्यासिताः, तस्मात् पर्यायान्तरजनकाः । अत्राप्यवस्तुत्वप्रसङ्गो विपर्यये बाधकः, पर्यायाणां च पर्यायिणोऽभिन्नत्वात् वस्तु वस्त्वन्तरस्य जन्यं जनकं चेत्युक्तं भवति । (૪૨૯) સકલનયપ્રમાણવ્યાપક ઇતિ । જ્ઞાતુરાશયાત્માનો (નીયમાના) નયાઃ, પ્રમાણાનિ પ્રાગભિહિતસ્વરૂપાણિ, તતઃ સકલશબ્દેન વિશેષણસમાસે તેષાં વ્યાપકઃ વૃક્ષત્વમિવ શિંશપાત્વસ્ય । અયમભિપ્રાયઃ-આત્મા હિ જ્ઞાનરૂપો નયપ્રમાણે તુ જ્ઞાનવિશેષરૂપે, તતો યથા વૃક્ષત્વવિશેષઃ શિંશપાત્વં વૃક્ષત્વસામાન્યેન વ્યાપ્યતે, एवं જ્ઞાનવિશેષાત્મકે નયપ્રમાણે સામાન્યજ્ઞાનરૂપેણાત્મના વ્યાપ્યેતે ઇતિ ॥ ૩૧ ॥

પ્રમાણાનિ પ્રત્યક્ષાદીનિ, આદિશબ્દાત્ નયપરિગ્રહસ્તેષાં વ્યવસ્થા પ્રતિનિયતલક્ષણાદિરુપા મર્યાદા સેયમનન્તરોક્તસ્થિત્યા પ્રકીર્તિતેતિ સંસર્ગઃ । કિંભૂતા ? આહ-આદિઃ પ્રભવઃ, નિધનં પર્યન્તઃ, ન વિદ્યતે આદિનિધને યસ્યાસૌ તથાવિધ આત્મા સ્વરૂપમસ્યાઃ સા અનાદિનિધનાત્મિકા સર્વસંવ્યવહર્તૃણાં ^{૪૩૦}લૌકિકતીર્થિકાદિભેદભિન્નસમસ્તવ્યવહારવતાં પ્રસિદ્ધાપિ રૂઢાપિ, તદપ્રસિદ્ધૌ નિખિલવ્યવહારોચ્છેદપ્રસજ્ઞાત્, તદુચ્છેદે ચ વિચારાનુત્થાનેન કરસ્યચિત્તત્ત્વસ્ય ન પ્રતિષ્ઠિતિઃ, પ્રકીર્તિતા સંશબ્દિતા, અવ્યુત્પન્નવિપ્રતિપન્નવ્યામોહાપોહાયેતિ ગમ્યતે, પ્રમાણસિદ્ધેઽપ્યર્થે પ્રવલાવરણકુદર્શનવાસનાદિતઃ કેષાંચિદનધ્યવસાયવિપર્યાસરૂપવ્યામોહસદ્ભાવાત્, તદપનોદાર્થં ચ સતિ સામર્થ્યે કરુણાવતાં પ્રવૃત્તેરિતિ ॥ ૩૨ ॥

૨૯૨. ^{૪૩૨}સ્યાદ્વાદ્વકેસરિસુભીષણનાદભીતેરુત્તસ્તલોલનયનાન્ પ્રપલાયમાનાન્ ।

હેતુર્નયાશ્રિતકૃત્તીર્થિમૃગાનનન્યગ્રાણાન્ વિહાય જિનમેતિ તમાશ્રયધ્વમ્ ॥ ૧ ॥

○ ન્યાયરશ્મિ ○

વિવેચન:- પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ તથા નૈગમ વગેરે નયોની લક્ષણાદિ સ્વરૂપ વ્યવસ્થા અનાદિકાળથી ચાલે છે અને અનંતકાળ સુધી ચાલશે. આ વ્યવસ્થા તે ખેડૂત વગેરે સામાન્ય લોકો, નૈયાયિક વગેરે પરતીર્થિકો અને શેષ પાખંડીઓ વગેરે જેટલા પણ વ્યવહારી પુરુષો છે તેઓમાં પ્રચલિત છે. જો તેમને આ વ્યવસ્થા ખબર જ ન હોય તો પછી સકલ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થવાની આપત્તિ આવે અને જો લોક વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થઈ જાય તો પછી કોઈપણ વિચારણાની ઉપપત્તિ જ થશે નહીં, કોઈપણ વાસ્તવિક તત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા થશે નહીં. પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ એવા પદાર્થમાં પણ પ્રબળ એવા કર્મનું આવરણ, કુદર્શનની વાસના, ઠગના વચનોના કારણે જે અવ્યુત્પન્ન લોકોને અનધ્યવસાય તથા વિપ્રતિપન્ન = ઉલટી રીતે જાણેલા લોકોને વિપર્યાસ સ્વરૂપ વ્યામોહ થાય છે, તેને દૂર કરવા જ આ વ્યવસ્થા કહી છે, કારણ કે પોતાની પાસે સામર્થ્ય હોતે છતે કડ્ડાવાનું એવા પુરુષની પ્રવૃત્તિ થાય જ છે, કડ્ડાવાનું અને સમર્થ એવા સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ આ ગ્રંથની રચના, આ કાળના જીવોના ઉપકાર માટે કરી છે. તે ગ્રંથરત્ન જય પામો.. જય પામો... (૩૨)

○ વૃત્તિકારની પ્રશસ્તિ ○

(૨૯૨) હવે શાસ્ત્રની સમાપ્તિમાં ટીકાકાર મહર્ષિ સિદ્ધર્ષિગણી પરમમંગલના પદ સ્વરૂપ, ઐશ્વર્યવાનું એવા જીનેશ્વર ભગવંતો ઉપર, તેઓ અત્યંત અનુરાગવાળા હોવાથી, અતિવાત્સલ્યપણાથી

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ ○

(૪૩૦) લૌકિકતીર્થિકાદીતિ । લૌકિકા હલધરાદયઃ, તીર્થિકા નૈયાયિકાદયઃ, આદિશબ્દાત્ શેષપાષ્ઠિપરિગ્રહઃ ।

(૪૩૧) વાસનાદિત્તિ । આદિશબ્દાત્ વિપ્રતારકવચનાદિગ્રહઃ ॥ ૩૨ ॥ સામ્પ્રતં શાસ્ત્રપરિસમાપ્તૌ શાસ્ત્રકૃત્ સિદ્ધઃ પરમમહાગલપદે ભગવતિ જિને સ્વયમત્યન્તાનુરાગાદતિવત્સલતયા પરેષામપિ તદા તદાધાનાય તાવદુપદેશમાહ- (૪૩૨) સ્યાદ્વાદેત્યાદિ । સ્યાદ્વાદો અસ્તેર્યાત્પ્રત્યયાન્તસ્ય પ્રતિરૂપકોઽવ્યયઃ, સ ચ યદ્યપિ વિધિવિચારણાસ્તિત્વવિવાદાનેકાન્તસંશયાદ્યર્થવૃત્તિઃ, તથાઽપ્યનેકાન્તવૃત્તિરિહ ગૃહ્યતે,

૨૯૩. ^{૪૩}“ભક્તિર્મયા ભગવતિ પ્રકટીકૃતેયં તવ્જાસનાંશકથનાન્ન મતિઃ સ્વકીયા ।

મોહાદતો યદિહ કિંચિદભૂદસાધુ તત્સાધવઃ કૃતકૃપા મયિ શોધયન્તુ ॥ ૨ ॥

૨૯૪. ^{૪૪}“ન્યાયાવતારવિવૃત્તિં વિવિધાં વિધિત્સોઃ સિદ્ધઃ શુભો ય ઇહ પુણ્યચયસ્તતો મે ।

નિત્યઃ પરાર્થકરણોઘતમાભવાન્તાદ ભૂયાઽજિનેન્દ્રમતલમ્પટમેવ વેતઃ ॥ ૩ ॥

૦ ન્યાયરશ્મિ ૦

અન્યોને પણ પરમાત્મા વિષે અત્યંત ભક્તિ કરવા યોગ્ય છે, તેનો ઉપદેશ આપતા જણાવે છે -

શ્લોકાર્થઃ- સ્યાદ્વાદ્ રૂપી સિંહના વાદકાળે ઉત્પન્ન થયેલા અત્યંત ભયંકર એવા શબ્દથી ડરીને, ભયથી ચકળવકળ થતી આંખોવાળા અને ભાગતા, નયને આશ્રિત કુતીર્થિ રૂપી મૃગોને છોડીને, આ ‘સત્ત્વ’ વગેરે હેતુઓ શરણથી રહિત પુરુષની જેમ, શરણ કરવા માટે કોઈ વ્યક્તિને શોધતાં-શોધતાં અને જ્યારે કોઈ બીજું શરણ નથી, ત્યારે અનન્ય શરણ્ય સ્વરૂપે જિનેશ્વરપરમાત્માનું આશ્રય ગ્રહણ કરે છે. અન્ય સર્વ પરમતોમાં આ હેતુઓ જાય, તો તેઓ હેત્વાભાસ બની જાય છે, પરંતુ જૈન દર્શનમાં આવતાં જ તે હેતુઓ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી હે ભવ્ય જીવો ! તમે પણ તે અનન્યશરણભૂત એવા તીર્થંકર પરમાત્માની જ સેવા, સ્તુતિ, ભક્તિ, બહુમાન, આજ્ઞાપાલન વગેરે કરો... (૧)

(૨૯૩) શ્લોકાર્થઃ- પરમાત્માના આગમરૂપી શાસનના એક અંશને કહેવા દ્વારા, મેં આ પરમાત્માને પ્રત્યે માત્ર ભક્તિ પ્રગટ કરી છે, પરંતુ મેં કાંઈ પોતાની બુદ્ધિના પાંડિત્યને પ્રગટ કર્યું નથી. તેથી આ ટીકાને લખતાં લખતાં અજ્ઞાનવશ જે કાંઈપણ ભૂલ રહી ગઈ હોય, તેને સજ્જન પુરુષોએ મારા ઉપર કૃપા કરીને, શુદ્ધિ કરવી. આ શ્લોકમાં ટીકાકાર મહર્ષિની પરમાત્માના શાસન પ્રત્યેની ભક્તિ, પોતાની લઘુતા, સરળતા, નિખાલસતા, પાપભીરૂતા વગેરે ગુણો દેખાઈ આવે છે. (૨)

(૨૯૪) શ્લોકાર્થઃ- ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારે ન્યાયાવતાર ગ્રંથની ટીકા કરવાની ઈચ્છાવાળા એવા મને જેટલો પણ પુણ્યસંચય થયો હોય, તેના દ્વારા જ્યાં સુધી મને મોક્ષલક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ ન થાય, ત્યાં સુધી મારું ચિત્ત, હંમેશા પરાર્થ કરવામાં ઉઘટ અને જિનેશ્વર પરમાત્માના દર્શન = મતમાં તત્પર રહે, એવી ભાવના ભાવું છું. (૩)

૦ અર્થસંપ્રેક્ષણ ૦

एकान्तप्रतिक्षेपस्यैवात्र प्रस्तुतत्वात्, तेनोपलक्षितो वादो स्याद्वादः, स एव केसरिसिंहः, किं कित ज्ञाने-इत्यस्य औणादिके दन्त्यादौ सरप्रत्यये केसरः सटा, तथा च शृङ्गारप्रकाशोपि-के मस्तके सरतीति केसर इत्यखण्डयत् । स चायं केसरशब्द पुनपुंसकः, मत्वर्थीयेन्द्रत्ययान्तश्च सिंहो वर्तते, तस्यातिभैरवः परप्रवादिमृगपूगभयंकरत्वाद् नादो वादकालभावी वाग्विलासस्तस्मात् भीतिस्तस्याः । अयमत्र समुदायार्थः- शरणविकलपुरुष इव हेतुः सत्त्वादिः कमपि शरणाय शरण्यं मार्ग्यमाणः स्याद्वादसिंहनादभयात् स्वयमपि पलायमानान् कुतीर्थिमृगान् परित्यज्यानन्याशरणतयायं जिनमाश्रयति । अन्यत्र क्वचित् कथंचित् हेत्वाभासतोपपत्त्या अत्रैव स्वरूपं लभते, तमेव जिनं यूयमपि भव्याः भजध्वम् । युक्तं चैतत् पक्षपातरहितानां सर्वहेतुपुरःसरमेव मतेर्निवेशादिति । यथैकान्तक्षणिकत्वे नित्यत्वे वा न कश्चित् हेतुरुपपद्यते, तथा प्रागेव स्वयमेव वृत्तिकृता प्रपञ्चितमिति ॥ (४३३) अधुना औद्धत्यमात्मनः परिहरन्

इति न्यायावतारविवृतिः समाप्ता ॥

कृतिरियमाचार्यसिद्धव्याख्यानिकस्य । ग्रन्थाग्रम् २०७३ ॥

○ न्यायरश्मि ○

સિદ્ધાંતમહોદધિ, કર્મસાહિત્યનિષ્ણાંત, સચ્ચારિત્રચૂડામણિ આ.શ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજાના પટ્ટાલંકાર ન્યાયવિશારદ, વર્ધમાન તપોનિધિ. આ. શ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજાના શિષ્યરત્ન મેવાડદેશોધારક, ૪૦૦ અક્ષમના તપસ્વી આ. શ્રી જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાના શિષ્યરત્ન પરમશાસનપ્રભાવક, દીક્ષાદાનેશ્વરી, યુવાજાગૃતિ પ્રેરક, ભવોદધિતારક આ. શ્રી ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા અને તેમના શિષ્યરત્ન, ષડર્શનનિષ્ણાત, ગુરુદેવ આ. શ્રી રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજાની શુભાશિષ, કૃપાથી આ ગ્રંથરત્નનું ગુર્જર વિવેચન સમાપ્ત થયું.

॥ शुभं भूयात् श्रीश्रमणसंघस्य ॥

॥ नमो जिनशासनाय ॥

॥ इति शम् ॥

○ અર્થસંપ્રેક્ષણ○

સુલભત્વાત્ છદ્મસ્થાનાં મોહસ્ય શાસ્ત્રશોધને, તતઃ પ્રાર્થયન્નાહ ભક્તિરિત્યાદિ । તચ્છાસનાંશેતિ । તસ્ય ભગવતો જિનસ્ય શાસનમાગમઃ, તસ્યાંશો લવસ્તદભિધાનાત્ । અત્ત ઇતિ । યતો ભક્તિર્વ્યક્તા કૃતા, ન તુ ગર્વોદ્ધુરકંધરતયા સ્વમનીષિકા પ્રકાશિતેતિ ॥ (૪૩૪) સાંપ્રતં વૈદગ્ધ્યાત્ સ્વાભિધાનં દર્શયન્ ગ્રન્થકારઃ પરમપદપ્રાપ્તૌ બીજભૂતાં પ્રાર્થનામાહ ન્યાયેત્યાદિ । સિદ્ધ ઇતિ । નિષ્પન્નઃ । અથ ચ વ્યાજેન ગ્રન્થકર્તા સ્વનામાભિધાનદ્વારેણ સિદ્ધવ્યાખ્યાતા પ્રકરણમિદમકરોદિતિ પ્રકાશિતમ્ । જિનેન્દ્રમતલમ્પટ ઇતિ । નનુ ચ લામ્પટ્યં સર્વાનર્થહેતુત્વેન ન પ્રેક્ષાવતાં પ્રાર્થનાવિષયઃ, તત્કથં તદ્ ભૂયાદિત્યાશાસ્યતે ? સત્યમ્, વિષયાદ્યભિષ્વઙ્ગરૂપમેવ લામ્પટ્યમનર્થપરંપરાહેતુત્વેન ન પ્રેક્ષાવદિભરાકાઙ્ક્ષ્યતે । શ્રવણમનનધ્યાનાદિરૂપતયા તુ ભગવદ્વચનવિષયં તત્પરત્વં લામ્પટ્યમપિ પરંપરયા પરમપદપ્રાપ્તિહેતુત્વેન દક્ષં પ્રેક્ષાવતામાકાઙ્ક્ષ્યમાણં પરમાભ્યુદયહેતુરેવ ।

अक्षामधाम्नोऽभयदेवसूरेर्भानोरिवोज्जृम्भितमव्यपद्मात् ।

अभूत्ततो हर्षपुरीयगच्छे श्रीहेमचन्द्रप्रभुरंशुराशिः ॥ १ ॥

जीयातृणीकृतजगत्त्रितयो महिम्ना श्रीहेमसूरिरिति शिष्यमणिस्तदीयः ।

शीरोदविभ्रमयशःपटलेन येन शुभ्रीकृता दश दिशो मलधारिणापि ॥ २ ॥

शैशवेऽभ्यस्यता तर्कं रतिं तत्रैव वाञ्छता ।

तस्य शिष्यलवेनेदं चक्रे किमपि टिप्पनम् ॥ ३ ॥

ન્યાયાવતારવિવૃત્તૌ વિષમં વિભજ્ય કિંચિન્મયા યદિહ પુણ્યમવાપિ શુદ્ધમ્ ।

સંત્યજ્ય મોહમચ્છિલં ભુવિ શશ્વદેવ ભદ્રૈકભૂમિરમુના તુ સમસ્તલોકઃ ॥ ૪ ॥

इति न्यायावतारटिप्पनकं समाप्तम् ॥ ग्रन्थाग्रं १०५३ ॥

न्यायावतारस्य मूलसूत्राणि

प्रमाणं स्वपराभासि ज्ञानं बाधविवर्जितम् ।
 प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्विधा मेयविनिश्चयात् ॥ १ ॥
 प्रसिद्धानि प्रमाणानि व्यवहारश्च तत्कृतः ।
 प्रमाणलक्षणस्योक्तौ ज्ञायते न प्रयोजनम् ॥ २ ॥
 प्रसिद्धानां प्रमाणानां लक्षणोक्तौ प्रयोजनम् ।
 तद्व्यामोहनिवृत्तिः स्याद् व्यामूढमनसामिह ॥ ३ ॥
 अपरोक्षतयाऽर्थस्य ग्राहकं ज्ञानमीदृशम् ।
 प्रत्यक्षमितरद् ज्ञेयं परोक्षं ग्रहणेक्षया ॥ ४ ॥
 साध्याविनाभुनो लिङ्गात् साध्यनिश्चायकं स्मृतम् ।
 अनुमानं तदभ्रान्तं प्रमाणत्वात् समक्षवत् ॥ ५ ॥
 न प्रत्यक्षमपि भ्रान्तं प्रमाणत्वविनिश्चयात् ।
 भ्रान्तं प्रमाणमित्येतद्, विरुद्धवचनं यतः ॥ ६ ॥
 सकलप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वासिद्धितः स्फुटम् ।
 प्रमाणं स्वान्यनिश्चायि द्वयसिद्धौ प्रसिद्ध्यति ॥ ७ ॥
 दृष्टेष्टाव्याहताद्वाक्यात् परमार्थाभिधायिनः ।
 तत्त्वग्राहितयोत्पन्नं मानं शाब्दं प्रकीर्तितम् ॥ ८ ॥
 आप्तोपज्ञमनुल्लङ्घ्यमदृष्टेष्टविरोधकम् ।
 तत्त्वोपदेशकृत् सार्वं शास्त्रं कापथघट्टनम् ॥ ९ ॥
 स्वनिश्चयवदन्येषां निश्चयोत्पादनं बुधैः ।
 परार्थं मानमाख्यातं वाक्यं तदुपचारतः ॥ १० ॥

प्रत्यक्षेणानुमानेन प्रसिद्धार्थप्रकाशनात् ।
 परस्य तदुपायत्वात् परार्थत्वं द्वयोरपि ॥ ११ ॥
 प्रत्यक्षप्रतिपन्नार्थप्रतिपादि च यद्वचः ।
 प्रत्यक्षं प्रतिभासस्य निमित्तत्वात्तदुच्यते ॥ १२ ॥
 साध्याविनाभुवो हेतोर्वचो यत् प्रतिपादकम् ।
 परार्थमनुमानं तत् पक्षादिवचनात्मकम् ॥ १३ ॥
 साध्याभ्युपगमः पक्षः प्रत्यक्षाद्यनिराकृतः ।
 तत्प्रयोगोऽत्र कर्तव्यो हेतोर्गोचरदीपकः ॥ १४ ॥
 अन्यथा वाद्यभिप्रेतहेतुर्गोचरमोहितः ।
 प्रत्याय्यस्य भवेद्धेतुर्विरुद्धारेकितो यथा ॥ १५ ॥
 धानुष्कगुणसंप्रेक्षिजनस्य परिविध्यतः ।
 धानुष्कस्य विना लक्ष्यनिर्देशेन गुणेतरो ॥ १६ ॥
 हेतोस्तथोपपत्त्या वा स्यात् प्रयोगोऽन्यथापि वा ।
 द्विविधोऽन्यतरेणापि साध्यसिद्धिर्भवेदिति ॥ १७ ॥
 साधसाधनयोर्व्याप्तिर्यत्र निश्चीयतेतराम् ।
 साधर्म्येण स दृष्टान्तः सम्बन्धस्मरणान्मतः ॥ १८ ॥
 साध्ये निवर्तमाने तु साधनस्याप्यसम्भवः ।
 ख्याप्यते यत्र दृष्टान्तो वैधर्म्येणेति स स्मृतः ॥ १९ ॥
 अन्तर्व्याप्त्यैव साध्यस्य सिद्धेर्बहिरुदाहृतिः ।
 व्यर्था स्यात्तदसद्भावेऽप्येवं न्यायविदो विदुः ॥ २० ॥
 प्रतिपाद्यस्य यः सिद्धः पक्षाभासोऽस्ति लिङ्गतः ।
 लोकस्ववचनाभ्यां च बाधितोऽनेकधा मतः ॥ २१ ॥

अन्यथानुपपन्नत्वं हेतोरलक्षणमीरितम् ।
 तदप्रतीतिसन्देहविपर्यासैस्तदाभता ॥ २२ ॥
 असिद्धस्त्वप्रतीतो यो योऽन्यथैवोपपद्यते ।
 विरुद्धो योऽन्यथाप्यत्र युक्तोऽनैकान्तिकः स तु ॥ २३ ॥
 साधर्म्येणात्र दृष्टान्तदोषा न्यायविदीरिताः ।
 अपलक्षणहेतूत्थाः साध्यादिविकलादयः ॥ २४ ॥
 वैधर्म्येणात्र दृष्टान्तदोषा न्यायविदीरिताः ।
 साध्यसाधनयुग्मानामनिवृत्तेश्च संशयात् ॥ २५ ॥
 वाद्युक्ते साधने प्रोक्तदोषाणामुद्भावनम् ।
 दूषणं निरवद्ये तु दूषणाभासनामकम् ॥ २६ ॥
 सकलावरणमुक्तात्म केवलं यत् प्रकाशते ।
 प्रत्यक्षं सकलार्थात्मसततप्रतिभासनम् ॥ २७ ॥
 प्रमाणस्य फलं साक्षादज्ञानविनिवर्तनम् ।
 केवलस्य सुखोपेक्षे शेषस्यादानहानधीः ॥ २८ ॥
 अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदाम् ।
 एकदेशविशिष्टोऽर्थो नयस्य विषयो मतः ॥ २९ ॥
 नयानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तेः श्रुतवर्त्मनि ।
 सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वादश्रुतमुच्यते ॥ ३० ॥
 प्रमाता स्वान्यनिर्भासी कर्ता भोक्ता विवृत्तिमान् ।
 स्वसंवेदनसंसिद्धो जीवः क्षित्याद्यनात्मकः ॥ ३१ ॥
 प्रमाणादिव्यवस्थेयमनादिनिधनात्मिका ।
 सर्वसंव्यवहृत्तृणां प्रसिद्धापि प्रकीर्तिता ॥ ३२ ॥

श्रीसिद्धसेनदिवाकरसूरिविरचितसूत्रानुसारिणी
सूरिपुरन्दरश्रीहरिभद्रसूरिकृतावचूरिरूपा

न्यायावतारहारिभद्री

आदिवाक्यम् - प्रमाणव्युत्पादनार्थमिदमारभ्यते ।।

हारिभद्री - प्रमाणेत्यादि, अनेन च तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणसंबन्धविकलतया ध्वनेर्बहिरर्थं प्रति प्रामाण्यायोगादभिधेयादिसूचनद्वारोत्पन्नसंशयमुखेन श्रोतारः श्रवणं प्रति प्रोत्साह्यन्त इति **धर्मोत्तरो** मन्यते । **तदयुक्तम्**, यदि हि शब्दस्यार्थप्रकाशनं प्रति सामर्थ्यं नास्ति तत्कथमसावभिधेयादिं सूचयति ।

अर्चटस्त्वाह न श्रावकोत्साहकमेतत्प्रामाण्याभावात् । किन्तु प्रकरणार्थकथनावसरोपस्थित-परोपन्यस्तहेत्वसिद्धतोद्भाव्यते इति । **तदयुक्ततरम्**, यदीदमप्रमाणं सदभिधेयादीनि साक्षाल्लक्षयन्न प्रवर्तते, तत्कथं परोपन्यस्तहेत्वसिद्धतां कथयति । तस्मादिदं प्रमाणभूतं सदभिधेयादीनि साक्षाल्लक्षयत्प्रेक्षावतः प्रवर्तयति इति प्रकरणादावुपन्यस्तम् ।

तत्राभिधेयं वाच्यम् । तच्चेह प्रमाणम्, तस्यैव प्रकरणेन प्रतिपाद्यत्वात् । तत् प्रमाणेत्यवयवेन लक्षयति । प्रयोजनं द्वेधा श्रोतुः कर्तुश्च । पुनरपि द्विविधमनन्तरं व्यवहितं च । तत्र श्रोतुरनन्तरं तत्प्रमाणविषया व्युत्पत्तिः, कर्तुः व्युत्पाद्यमानस्य प्राज्ञत्वात्शिष्यस्य व्युत्पादनम् । तत्रात्मप्रयोजनं दर्शयन्नारभ्यते इत्यस्य मयेति पदसापेक्षत्वात्, शिष्यप्रयोजनं तु व्युत्पदित्यनेनोपसर्गधातुसमुदायेनैव तदंतर्गतं लप्स्यते इत्यभिप्रायवान् कर्तात्मव्यापारं णिजन्तेन निर्दर्शयति प्रमाणव्युत्पादनार्थमिति ।

व्यवहितप्रयोजनं तु द्वेधा व्यावहारिकं पारमार्थिकं च । व्यावहारिकं हेयोपादेयोपेक्षणीयेष्वर्थेषु हानोपादानोपेक्षालक्षणम् । पारमार्थिकमभ्युदयनिःश्रेयसावाप्तिरिति । एतत् साक्षादनुक्तमप्यनन्तर-प्रयोजनफलत्वात् तद्वचनेनैवाक्षिप्तमवगन्तव्यम् । सम्बन्धस्तूपायोपेयलक्षणः ।

अधुनाक्षरार्थः - येनार्थं परिच्छिद्यार्थक्रियासमर्थार्थप्रार्थनया प्रवर्तन्ते प्रमातारस्तदेवेह ज्ञानमात्मना सह धर्मिरूपतया तादात्म्येऽपि धर्मरूपतया व्यतिरिक्तं प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणम्, तस्य व्युत्पादनं परपरिकल्पितलक्षणादिव्युदासेन स्वाभिप्रेतलक्षणादिस्वरूपप्रकाशनम् । तदर्थमर्थशब्दः प्रयोजनपर्यायः, इदमित्यर्थरूपतया स्वचेतसि वर्तमानं बहिःशब्दरूपतयाऽऽरभ्यते इति वाक्यादिरचनया क्रियते ।

प्रमाणं प्रति लक्षणादिषु विप्रतिपद्यन्ते परे । **लक्षणे**, प्रमाणमविसंवादिज्ञानमिति **सौगताः** ।

अनधिगतार्थाधिगन्तु प्रमाणमिति मीमांसकाः । अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति नैयायिकादयः इत्यादि ।।

तत्र लक्षणसंख्याविप्रतिपत्ती निराचिकीर्षुराह -

प्रमाणं स्वपराभासि, ज्ञानं बाधविवर्जितम् ।

प्रत्यक्षं च परोक्षं च, द्विधा मेयविनिश्चयात् ॥ १ ॥

हारिभट्टी - प्रमाणमित्यादि, पूर्वाद्धेन लक्षणविप्रतिपत्तिमुत्तराद्धेन संख्याविप्रतिपत्तिं निराचष्टे । **लक्षणं** पररूपेभ्यो व्यावर्तनक्षमोऽसाधारणो धर्मो लक्ष्यते लक्ष्यं परिच्छिद्यतेऽनेनेति । प्रमाणमिति पूर्ववत् स्व आत्मा, परोऽर्थः, तावाभासयितुं शीलं यस्य तत्तथा । ज्ञायते निश्चीयते तत्त्वं येन तज्ज्ञानम् । बाध्यतेऽनेनेति बाधः विपरीतार्थोपस्थापकप्रमाणप्रवृत्तिस्तेन विशेषेण वर्जितं रहितं यत्तत्प्रमाणम् ।

स्वपराभासीत्यनेन ये स्वाभास्येव ज्ञानं मन्यन्ते ज्ञानवादिनो बौद्धविशेषाः, ये च पराभास्येव मीमांसकादयस्ते निरस्ताः । **ज्ञानमि**त्यनेन तु यन्नैयायिकादिभिः पर्यकल्पि संनिकर्षः प्रमाणमिति तन्निरस्यति, जडत्वात् तस्य ग्राहकत्वायोगात् । **बाधविवर्जितमि**त्यनेन यत्तिमिरादिदोषतः कुशास्त्राध्ययनतो वा ज्ञानं भवति तत्प्रतिक्षिपति । **समस्तलक्षणेन** तु यत्परोक्तमनधिगतार्थाधिगन्तु प्रमाणमर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति तन्निरस्थात् ॥

अथ **तत्संख्या** - प्रत्यक्षं चेत्यादि, अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतं **प्रत्यक्षं** यदिन्द्रियमाश्रित्योज्जिहीते-
ऽर्थसाक्षात्कारि तत् । अक्षेभ्यः परतो वर्तते इति **परोक्षमक्षव्यापारनिरपेक्षम्** । चशब्दौ प्रत्यक्षपरोक्ष-
योस्तुल्यकक्षतां लक्षयतः, द्वयोरपि प्रामाण्यं प्रत्यविशेषात् ।

द्विधैवेत्यनेन परपरिकल्पितसंख्यान्तरं निराचष्टे । तथा यदपि परैरुक्तद्वयातिरिक्तं प्रमाणसंख्यान्तरं प्रत्यज्ञायि, तत्र यत्पर्यालोच्यमानमुपमानार्थापत्तिवत् प्रमाणं, तदनयोरेवान्तर्भावनीयम् । यत्तु नास्कन्दति प्रामाण्यं तन्निरसनीयम् ।

सूत्रावयवेन प्रकृतनियमकारणमाह - **द्विधैवेति** काकाक्षिगोलकन्यायेनात्रापि संबन्धनीयम् -
मेयविनिश्चयादिति, ततोऽयमर्थो द्वाभ्यामेव प्रकाराभ्यां प्रमेयस्य विनिश्चयात् द्वे एव प्रमाणे ।

अयमभिप्रायः - स्वसंवेदनापेक्षया निखिलज्ञानानामेकरूपत्वेऽपि बहिरर्थं चापेक्ष्य कश्चिच्चक्षुरादिसामग्रीबललब्धसत्ताकः स्वावयवव्यापिनं कालान्तरसंचरिष्णुं स्थगितक्षण-
विवर्तमलक्षितपरमाणुपारिमाण्डल्यं संनिहितं विशदनिर्भासं सामान्यमाकारं साक्षात्कारकुर्वाणः प्रकाशः
प्रथते तत्र **प्रत्यक्षव्यवहारः** । यश्च लिङ्गशब्दादिद्वारेण नियतानियतसामान्याकारावलोकी
परिस्फुटतारहितो बोधः स **परोक्षतां** स्वीकरोति ॥ १ ॥

प्रसिद्धानि प्रमाणानि, व्यवहारश्च तत्कृतः ।

प्रमाणलक्षणस्योक्तौ, ज्ञायते न प्रयोजनम् ॥ २ ॥

हारिभट्टी - प्रसिद्धानीत्यादि, प्रसिद्धानि प्ररूढानि अधुनाऽसाध्यानीत्यर्थः । प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि, परोक्षगतभेदापेक्षया बहुवचनम् । आसतां तावत्प्रमाणानि व्यवहारोऽपि तत्कृतः, चशब्दोऽपिशब्दार्थः ।

अथ परः प्रमाणेत्यादि - प्रमाणलक्षणस्योक्तौ पररूपव्यावर्तनक्षमासाधारणधर्मकथनरूपायां ज्ञायते निर्णयतेऽस्माभिर्न प्रयोजनं तत्फलम्, अतिसूक्ष्मत्वात्तावकाभिसंघेरिति काक्वा प्रश्नयत्युल्लुण्ठयति च ॥ २ ॥

अथाचार्यो गृहितस्तावकीनोऽभिप्रायः इति तत्साफल्यमावेदयति -

प्रसिद्धानां प्रमाणानां, लक्षणोक्तौ प्रयोजनम् ।

तद्व्यामोहनिवृत्तिः, स्याद्व्यामूढमनसामिह ॥ ३ ॥

हारिभट्टी - प्रसिद्धानामित्यादि, प्रतिप्राणि संप्रसिद्धानि प्रमाणानि । तथापि केचिद् विततमोहावष्टब्धान्तकरणास्तत्स्वरूपमनुभवन्तोऽपि न लक्षयन्ति । ततो यथावस्थितप्रमाणलक्षणाविर्भावेन व्यामोहं तेषामपसारयाम इति नः चेतः ।

तदिदं प्रयोजनम् - 'तद्व्यामोहनिवृत्तिः' तस्मिन् प्रमाणलक्षणे व्यामोहो विपरीतता 'स्यात्' भवेत् । केषामित्याह - व्यामूढं विपरीतं ग्रस्तं मनो येषां ते, इहेति लोके ॥ ३ ॥

अथ प्रत्यक्षलक्षणं लक्षयति -

अपरोक्षतयार्थस्य, ग्राहकं ज्ञानमीदृशम् ।

प्रत्यक्षमितरज्ज्ञेयं, परोक्षं ग्रहणेक्षया ॥ ४ ॥

हारिभट्टी - अपरोक्षतयेत्यादि, अत्र प्रत्यक्षमिति लक्ष्यनिर्देशः, अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमिति लक्षणनिर्देशः परोक्षोऽक्षगोचरातीतस्ततोऽन्योऽपरोक्षस्तद्भावस्तत्ता तया । अर्थते इत्यवगम्यते इत्यर्थः, अर्थतेऽभिलष्यते दाहपाकाद्यर्थक्रियार्थमिति वा । तस्य ग्राहकं व्यवसायात्मकतया परिच्छेदकं यज्ज्ञानं तदीदृशमीदृगेव प्रत्यक्षम् ।

तत्र ज्ञानात् सांख्याभिमतम् - श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षमित्यपास्तम् । अर्थस्य ग्राहकमित्यनेन ग्रहणेक्षयेति सापेक्षत्वात् ये बहिरपि भावग्रहणप्रवणं प्रत्यक्षं न मन्यन्ते तान्निरस्यति । अपरोक्षतयेत्यनेन तु परोक्षलक्षणसंकीर्णतां तिरस्कुरुते । ईदृशमित्यनेन पूर्वोक्तविशेषणसंमीलनेन परपरिकल्पितस्य प्रत्यक्षतां प्रतिक्षिपति ।

अथ परोक्षं इतरदित्यादि, प्रत्यक्षादितरदसाक्षात्कारिज्ञानं परोक्षमवगन्तव्यम् । तदपि स्वसंवेदनापेक्षया प्रत्यक्षमेव बहिरर्थापेक्षया परोक्षमिति दर्शयति । ग्रहणेक्षयेति ग्रहणमर्थाद् बहिः प्रवर्तनम्, तस्येक्षा पर्यालोच्यता तया । एकरूपमप्येतत्प्रतिपाद्यापेक्षया शाब्दमनुमानं चेति द्विविधम् ॥ ४ ॥

अथानुमानमनुमानयन्ति -

साध्याविनाभुनो लिङ्गात्साध्यनिश्चायकं स्मृतम् ।

अनुमानं तदभ्रान्तं, प्रमाणत्वात्समक्षवत् ॥ ५ ॥

हारिभट्टी - अनुमानमिति लक्ष्यम्, साध्याविनाभुनो लिङ्गात्साध्यनिश्चायकमिति लक्षणम् । लिङ्गग्रहण-साध्याविनाभावित्वलिङ्गसम्बन्धस्मरणकालात्पश्चाद् मीयते परिच्छिद्यतेऽर्थोऽनुमेय-पावकादिर्येन तदनुमानमिति ज्ञानम् । तत्किम्भूतम् ? साध्यनिश्चायकमिति साधनमर्हति साधयितुं वा शक्य इति साध्योऽनुमेयः तस्य निश्चायकं तत्स्वरूपनिर्णायकं तत् । कुतो ? लिङ्गात् लिङ्ग्यते गम्यतेऽर्थोऽनेनेति लिङ्गं हेतुः । कीदृग्लिङ्गात् ? 'साध्याविनाभुनो' विना भवतीति विनाभु, ततोऽन्यदविनाभु, साध्यं विमुच्य यन्न भवतीत्यर्थः । तस्मात्साध्यनिश्चायकं ज्ञानमनुमानमिति स्मृतं नीतिविद्भरिति । तत्र लिङ्गात्साध्यनिश्चायकमित्यनेनास्य प्रत्यक्षलक्षणसंकीर्णतां वारयति । साध्याविनाभुन इत्यनेन तु परप्रणीतलिङ्गलक्षणव्युदासः । तदभ्रान्तमित्यनेन सौगतप्रतिक्षेपः । तदनुमानं भ्राम्यति स्वगोचरे विपर्यस्यतीति भ्रान्तम्, तदन्यदभ्रान्तमिति प्रतिज्ञा, प्रमाणत्वात् अयं हेतुः, संगतमक्षाणामिति समक्षं तदिव तद्वदिति दृष्टान्तः । एतेन सर्वावयवसूचितम् ॥ ५ ॥

अथ ज्ञानाद्वैतवादी समक्षलक्षणे दृष्टान्तस्य साध्यविकलतां कथयतीति तन्मतविकुट्टनार्थमाह-

न प्रत्यक्षमपि भ्रान्तं, प्रमाणत्वविनिश्चयात् ।

भ्रान्तं प्रमाणमित्येतद् विरुद्धं वचनं यतः ॥ ६ ॥

हारिभट्टी - न प्रत्यक्षमपीत्यादि, यद्भवतश्चेतसि वर्तते न केवलमनुमानं भ्रान्तं किन्तु प्रत्यक्षमपि दृष्टान्ततयोपात्तं भ्रान्तमेव । सर्वमालम्बने भ्रान्तमिति वचनात्तदेतन्न, कुत इत्याह प्रमाणत्वविनिश्चयादिति, प्रमाणभावनिरर्णयादित्यर्थः । भ्रान्तताप्रमाणतयोर्विरोधसाधनेन हेतुमाह भ्रान्तमित्यादि, भ्रान्तं विपर्यस्तमथ च प्रमाणं ग्राह्यपरिच्छेदहेतुरित्येतद्वचनमेवंविधार्थप्रत्यायको ध्वनिर्विरुद्धं, पूर्वापरव्याहृतार्थगर्भत्वात् ॥ ६ ॥

अत्रापि तस्यैव शासनम् -

सकलप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वासिद्धितः स्फुटम् ।

प्रमाणं स्वान्यनिश्चायि, द्वयसिद्धौ प्रसिध्यति ॥ ७ ॥

हारिभट्टी - सकलेत्यादि, एवं मन्यते - योऽपि समस्तसंवेदनस्य भ्रान्ततां प्रतिजानीते, तेनापि तत्साधकस्याभ्रान्तताऽभ्युपगन्तव्या । ततश्च सकलप्रतिभासस्य समस्तसंवेदनस्य भ्रान्तत्वासिद्धितो विपर्यस्तत्वानिष्पत्तेः यत् स्फुटं स्वान्यनिश्चायि सुनिश्चिततया स्वपरप्रकाशकं तत्प्रमाणमिति संबन्धः । तच्च द्वयसिद्धौ स्वरूपार्थलक्षणयुग्मनिष्पत्तौ निष्पद्यते ॥ ७ ॥

अथ स्वार्थानुमानं प्रतिपाद्याल्पवक्तव्यत्वात्शाब्दलक्षणमाह -

दृष्टेष्टाव्याहताद्वाक्यात्परमार्थाभिधायिनः ।

तत्त्वग्राहितयोत्पन्नं, मानं शाब्दं प्रकीर्तितम् ॥ ८ ॥

हारिभट्टी - दृष्टेष्टेत्यादि, शाब्दमिति लक्ष्यम्, दृष्टेष्टेत्यादि लक्षणम् । दृष्टेन प्रमाणावलोकितेन इष्टः प्रतिपिपादयिषितोऽव्याहतोऽनिराकृतोऽर्थादर्थो यस्मिन्वाक्ये तत्तथा, प्रमाणनिश्चितार्थाबाधितम् । तस्मात्परमोऽकृत्रिमः पुरुषोपयोगी शक्यानुष्ठानो वाऽर्थो वाच्यस्तमभिधातुं शीलं यस्य तत्तथा । ततस्तत्त्वग्राहितयोत्पन्नं प्रकृतवाक्यप्रतिपादितार्थादानशीलतया लब्धसत्ताकं यन्मानं तच्छाब्दं प्रकीर्तितमुपवर्णितम् ।

तत्र दृष्टेष्टेत्यनेन कुत्तीर्थिकवचसां लौकिकविप्रतारकोत्तीर्णां च शाब्दतां निरस्यति । वाक्यादित्यनेन तु वाक्यस्यैव शाब्दत्वम्, न पदस्य, तस्य प्रतिपिपादयिषितार्थस्यानभिधानात् । परमार्थाभिधायिन इत्यमुनाऽशक्यानुष्ठानोपदेशस्य पुरुषानुपयोगिनश्च तत्तिरस्कुरुते । तत्त्वग्राहितयोत्पन्नमित्यमुना त्वेवंभूतादपि श्रोतृदोषाद् विपरीतार्थग्राहकस्य शाब्दत्वं निराचष्टे । मानमित्यनेन त्वन्तर्गतप्रोपसर्गार्थेन शाब्दे परस्याप्रामाण्यबुद्धिं वारयति । शाब्दं द्विधा, लौकिकं च शास्त्रजं च । तत्रेदं द्वयोरपि सामान्यं लक्षणम् ॥ ८ ॥

अधुना यादृशात् शास्त्रात्तदुत्पद्यते तदाह -

आप्तोपज्ञमनुल्लङ्घ्यमदृष्टेष्टविरोधकम् ।

तत्त्वोपदेशकृत्सार्व, शास्त्रं कापथघट्टनम् ॥ ९ ॥

हारिभट्टी - आप्तेत्यादि, शास्ति शिक्षयति जीवादितत्त्वं शिष्यतेऽनेनेति वा शास्त्रम् । तत्किम्भूतमिति तद्विशेषणान्याह । आप्तः प्रक्षीणाशेषरागादिदोषगणस्तेनोपज्ञमादावुपलब्ध-मनेनापौरुषेयापोहमाह, पुरुषव्यापाराभावे वचनाभावात् । अत एवोल्लङ्घ्यते प्राबल्येन गम्यतेऽभिभूयतेऽनेनेत्युल्लङ्घ्यं ततोऽन्यदनुल्लङ्घ्यम् ।

अत एव दृष्टेन प्रमाणनिर्णितेनेष्टस्य तद्वाच्यस्य विरोधो यस्मिंस्तत्तथा तदेव दृष्टेष्टविरोधकम् । यदि वा, दृष्टः प्रमाणेन, इष्टो वचनान्तरेण, तयोर्विरोधकं यत्, ततोऽन्यददृष्टेष्टविरोधकम्, अबाधितार्थाभिधायीत्यर्थः । तत्त्वं जीवादयः पदार्थास्तेषामुपदेशः स्वरूपप्रकाशनं तं करोतीति । तथाऽत एव सार्वं सर्वस्मै हितं । कुत्सिताः पन्थानः कापथाः तीर्थान्तरीयास्तेषां घट्टनं विचालनम् । ईदृशादेव शास्त्रज्जातं शाब्दं प्रमाणम् ॥ ९ ॥

अथ परार्थानुमानप्रस्तावः, पारार्थ्यं हि द्वयोरपि प्रत्यक्षानुमानयोः सामान्येन समर्थयति -

स्वनिश्चयवदन्येषां, निश्चयोत्पादनं बुधैः ।

परार्थं मानमाख्यातं, वाक्यं तदुपचारतः ॥ १० ॥

हारिभद्री - अत्र परार्थं मानमिति लक्ष्यम्, स्वनिश्चयवदित्यादि लक्षणम्, स्व आत्मा तस्य निश्चयः प्रमेयाधिगमः, तद्वदन्येषां प्रतिपाद्यानां निश्चयोत्पादनं प्रमेयपरिच्छेदकज्ञानप्रादुर्भावनम्, यथात्मनिर्णयस्तथा परेषां ज्ञानजननमिति ।

तद्वाक्यं न ज्ञानम्, कथं जडस्य प्रामाण्यमित्याह - तदुपचारतस्तस्य ज्ञानस्योपचारोऽतद्रूपस्याऽपि तद्रूपत्वेन ग्रहणम् । प्रतिपाद्यगतं प्रतिपादकगतं वा ज्ञानं तत्रोपचर्यते ॥ १० ॥

सौगतमते निर्विकल्पकं प्रत्यक्षमतो न शब्दजन्यमित्यतोऽनुमानं दृष्टान्तीकृत्य प्रत्यक्षस्यापि परार्थतां समर्थयति -

प्रत्यक्षेणानुमानेन, प्रसिद्धार्थप्रकाशनात् ।

परस्य तदुपायत्वात्, परार्थत्वं द्वयोरपि ॥ ११ ॥

हारिभद्री - प्रत्यक्षेत्यादि, प्रत्यक्षेणाप्यनुमानेनेव प्रसिद्धार्थप्रकाशनात् स्वप्रतीतप्रमेयप्रत्यायकत्वात्परार्थत्वं प्रतिपाद्यप्रयोजनत्वम्, द्वयोरपि प्रत्यक्षानुमानयोः तुल्यकारणत्वात् । इहापीवशब्दौ लुप्तनिर्दिष्टौ द्रष्टव्यौ, तदर्थावगमनात् । अयमभिप्रायः - यथानुमानप्रतीतोऽर्थः परस्मै प्रतिपाद्यमानो वचनरूपापन्नः परार्थमनुमानं तथा प्रत्यक्षप्रतीतोऽपि, तुल्यत्वात् ॥ ११ ॥

अथ परार्थस्वरूपमाह -

प्रत्यक्षप्रतिपन्नार्थप्रतिपादि च यद्वचः ।

प्रत्यक्षं प्रतिभासस्य, निमित्तत्वात्तदुच्यते ॥ १२ ॥

हारिभद्री - प्रत्यक्षेत्यादि, यद्वचः प्रत्यक्षप्रतिपन्नार्थप्रतिपादि साक्षात्कारिज्ञानगोचरकथनचतुरं तत्प्रत्यक्षमुच्यते । तच्च प्रत्यक्षरूपमेवोच्यमानं प्रत्यक्षम् । विप्रतिपन्नं प्रति अनुमानद्वारेणोच्यमानमनुमानमेव ।

चशब्देनानेकार्थत्वात् दर्शयति - वचनं कुतः प्रत्यक्षमित्याह - प्रतिभासस्य निमित्तत्वात् प्रतिपाद्यप्रत्यक्षप्रकाशहेतुत्वादुपचारेणोच्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अनुमानमाह -

साध्याविनाभुवो हेतोर्वचो यत्प्रतिपादकम् ।

परार्थमनुमानं तत्पक्षादिवचनात्मकम् ॥ १३ ॥

हारिभट्टी - साध्येत्यादि, हिनोति गमयत्यर्थमिति हेतुः तस्य साध्याविनाभुवः प्राङ्गिरूपितस्य यद्वचः प्रतिपादकं संदर्शकं तदनुमानप्रकाशहेतुत्वात्परार्थमनुमानं । तत्कीदृशमित्याह - पक्षो वक्ष्यमाणलक्षणः स आदिर्येषां हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनादीनां तानि तथा, तेषां वचनानि प्रतिपादकध्वनयस्तान्येवात्मा स्वरूपं यस्य तत्पक्षादिवचनात्मकम् ।

ननु पूर्वं हेतुरूपमेवोक्तं परार्थमनुमानमधुना तु पक्षादिवचनात्मकमिति वदतः पूर्वापरव्याहर्तार्थवाच्योक्तिः । न, एवं मन्यते - नैकः प्रकारः परार्थानुमानस्य । किं तर्हि, यथा यथा परस्य सुखेन प्रमेयप्रतीतिर्भवति तथा तथा यत्नतः प्रत्यायनीयः ।

तत्र दशावयवं साधनं प्रतिपादनोपायः, तद्यथा - पक्षादयः पञ्च तच्छुद्ध्यश्च । तत्र यदा प्रतिपाद्यप्रक्रमादेव निर्णीतपक्षोऽविस्मृतदृष्टान्तस्मार्थप्रतिबन्धग्राहकप्रमाणो व्युत्पन्नमतित्वाच्छेषावयवाभ्युहनसर्मथश्च भवति, यद्वाऽत्यन्ताभ्यासात्तावतैव प्रमेयमवबुध्यते तदा हेतुरेवोपन्यस्यते, शेषाणां नैरर्थ्यक्यात् ।

यदा त्वनिर्णीतपक्षस्तदाऽकाण्ड एव हेतूपन्यासोऽयुक्तः स्यादिति पक्षोऽप्याख्यायते । अस्मर्यमाणे प्रतिबन्धग्राहिणि प्रमाणे दृष्टान्तोऽपि । स्मृतेऽपि प्रमाणे दार्ष्टान्तिके योजयितुमजानानस्योपनयोऽपि । तथापि साकाङ्क्षस्य निगमनम् । तथा यत्र पक्षादौ स्वरूपविप्रतिपत्तिस्तत्र तच्छुद्धिः प्रमाणेन कर्तव्या, इतरथा तेषां स्वसाध्यासाधनात् । सर्वेषां चामीषां साधनावयवत्वम्, प्रतिपाद्यप्रतीत्युपायत्वात् ॥ १३ ॥

अथ पक्षं लक्षयति -

साध्याभ्युपगमः पक्षः प्रत्यक्षाद्यनिराकृतः ।

तत्प्रयोगोऽत्र कर्तव्यो हेतोर्गोचरदीपकः ॥ १४ ॥

हारिभट्टी - साध्येत्यादि, पच्यत इति पक्षो व्यक्तीक्रियते इति भावः । किंभूतः 'साध्याभ्युपगमः' साध्यस्याभ्युपगमोऽङ्गीकरणं प्राश्निकानां पुरतः प्रतीज्ञास्वीकारः । पुनः किंरूपः 'प्रत्यक्षाद्यनिराकृतः'

प्रत्यक्षं साक्षात्कारिसंवेदनमादिशब्दादनुमानस्ववचनलोका गृह्यन्ते तैरनिराकृतोऽबाधितः पक्ष इति सण्टङ्कः ।

स दृष्टव्यो, न च दर्शनीय इति यो मन्यते तं प्रत्याह - तस्य पक्षस्य प्रयोगोऽभिधानमत्र परार्थानुमानप्रस्तावे कर्तव्यो विधेयः । कुतः हेतोः पूर्वोक्तस्वरूपस्य गोचरः दीपक इति । हेत्वर्थतृतीयाद्या इति वचनाद्विषयसंदर्शकत्वादित्यर्थः ।

अयमभिप्रायः - न हि सर्वत्र प्रतिवादिनः प्रक्रमादेव निर्णीतपक्षस्य कूर्चशोभापुरस्सरं हेतुरूपन्यस्यते, अपितु क्वचित् कथंचित् ॥१४॥

ततो यदाद्यापि पक्षार्थं न जानीते, तदा हेतावुपन्यस्ते विषयव्यामोहाद् भ्रान्तिलक्षणो दोषः स्यादित्याह -

अन्यथा वाद्यभिप्रेतहेतुगोचरमोहिनः ।

प्रत्याय्यस्य भवेद्धेतुर्विरुद्धारेकितो यथा ॥ १५ ॥

हारिभद्री - अन्यथेत्यादि, अन्यथेत्युक्तवैपरीत्ये पक्षप्रयोगाकरणे इति । वादिनो हेतूपन्यासकर्तुरभिप्रेतोऽभिमतः स चासौ हेतुगोचरश्च, तत्र मुह्यति दोलायते तच्छीलश्च यः, तस्य प्रत्याय्यस्य प्रतिवादिनो हेतुः विरुद्धारेकितो भवेद् विरोधशङ्काकलङ्कित इत्यर्थः । ततश्च सम्यग्हेतावपि विपक्ष एवायं वर्तते इति व्यामोहाद्विरुद्धदूषणमभिदधते ॥ १५ ॥

अमुमेवार्थं दृष्टान्तेनाह यथेतिपूर्वश्लोके तदुपन्यासार्थः -

धानुष्कगुणसंप्रेक्षिजनस्य परिविध्यतः ।

धानुष्कस्य विना, लक्ष्यनिर्देशेन गुणेतरो ॥ १६ ॥

हारिभद्री - धानुष्केत्यादि, यथा लक्ष्यनिर्देशं विना धानुष्कस्येषु प्रक्षिपतो यौ गुणदोषौ तौ तद्वर्तिजनस्य विपर्यस्तावपि प्रतिभातः, गुणोऽपि दोषतया दोषोऽपि गुणतया । तथा पक्षनिर्देशं विना हेतुमुपन्यस्यतो वादिनो यौ स्वाभिप्रेतसाध्यसाधनसामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणौ गुणदोषौ प्राश्निकप्रतिवाद्यादीनां विपरीतावपि प्रतिभात इति भावार्थः । **अक्षरार्थस्तु** धनुषा चरति धानुष्कस्तस्य गुणो लक्ष्यवेधप्रावीण्यलक्षणः तत्संप्रेक्षिजनस्य संप्रेक्षणशीलस्य परिविध्यतो यथा कथंचित् बाणं मुञ्चत इत्यर्थः, धानुष्कस्य चापधरस्य विना लक्ष्यनिर्देशेन वेध्यनिष्टङ्कनमृते गुणेतरो तौ ॥१६॥

अथ हेतुस्वरूपं निरूपयति ।

हेतोस्तथोपपत्त्या वा स्यात्प्रयोगोऽन्यथापि वा ।
द्विविधोऽन्यतरेणापि साध्यसिद्धिर्भवेदिति ॥ १७ ॥

हारिभट्टी - परार्थानुमानस्य वचनरूपत्वाद् द्वैविध्यमाह - हेतोर्द्विविधः प्रयोगः स्यादिति संबन्धः । कथमित्याह - तथैव साध्यसद्भाव एवोपपत्तिर्विद्यमानता तथा तथोपपत्त्या, यथाऽग्निरत्र धूमस्य तथैवोपपत्तेः । अन्यथेतिपदेऽवयवे समुदायोपचारादन्यथाऽनुपपत्तिं लक्षयति । अन्यथा साध्यव्यतिरेकेऽनुपपत्तिरविद्यमानता तथाऽन्यथानुपपत्त्यैव हेतोः प्रयोगः स्यात्, यथाऽग्निरत्र धूमन्यथानुपपत्तेः । उभयमप्येकत्र न प्रयोक्तव्यमित्याह-अन्यतरेणापि एकेनापि साध्यस्य प्रतिपादयिषितार्थस्य सिद्धिर्निष्पत्तिः प्रतिपाद्यप्रतीतावारोहणं भवेदिति यस्मात्, तस्मान्न द्वे अपि प्रयोक्तव्ये ॥ १७ ॥

अथ दृष्टान्तलक्षणावसरः । स द्वेधा साधर्म्येण वैधर्म्येण च । तत्र साधर्म्यदृष्टान्तं स्पष्टयति-

साध्यसाधनयोर्व्याप्तिर्यत्र निश्चीयतेतराम् ।
साधर्म्येण स दृष्टान्तः संबन्धस्मरणान्तः ॥ १८ ॥

हारिभट्टी - साध्येत्यादि, दृष्टयोरवलोकितयोः साध्यसाधनयोः अन्तः परिनिष्ठितिः यस्मिन्निति दृष्टान्तः समानो धर्मोऽस्येति सधर्मा तद्भावः साधर्म्यं तेन । स किंविधो भवतीत्याह - साध्यं जिज्ञासितार्थात्मकम्, साधनं तद्गमको हेतुस्तयोः साध्यसाधनयोर्व्याप्तिरिदमनेन विना न भवतीत्येवंरूपा, यत्र क्वचिन्निश्चीयतेतरां अतिशयेन निर्णीयते सः साधर्म्यदृष्टान्तः । यथा - अग्निरत्र धूमस्य तथैवोपपत्तेः महानसवदिति । अयं चाविस्मृतप्रतिबन्धे प्रतिवादिनि न प्रयोक्तव्य इत्याह - संबन्धस्मरणादिति । यल्लोपे पञ्चमी, प्राग्गृहीतविस्मृतसंबन्धस्मरणमधिकृत्य मतोऽभिप्रेतोऽयं नीतिविदाम्, नान्यथा । यदा हि प्रतिपाद्योऽद्यापि संबन्धं साध्याविनाभावित्वलक्षणं नावबुध्यते, तदा प्रमाणेन संबन्धो ग्राहणीयः, न दृष्टान्तमात्रेण, न हि सहदर्शनादेव क्वचित्सर्वत्रेदममुना विना न भवतीति सिध्यति, अतिप्रसंगात् ॥ १८ ॥

इदानीं वैधर्म्यदृष्टान्तमुपदर्शयति -

साध्ये निवर्तमाने तु साधनस्याप्यसंभवः ।
ख्याप्यते यत्र दृष्टान्ते वैधर्म्येणेति स स्मृतः ॥ १९ ॥

हारिभट्टी - साध्येत्यादि, विसदृशो धर्मोऽस्येति विधर्मा, तद्भावो वैधर्म्यम्, तेन वैधर्म्येण दृष्टान्तः । कीदृगित्याह - साध्ये गम्ये निवर्तमाने असंभवति, तुशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमः, स च साधनस्यासंभव एवेत्यत्र द्रष्टव्यः । ख्याप्यते प्रतिपाद्यते यत्र दृष्टान्ते स वैधर्म्येण भवति,

इतिशब्देन संबन्धस्मरणादिति ॥ १९ ॥

इदमत्रापि संबध्नाति - अस्यापि स्मर्यमाणे संबन्धे प्रयोगायोगादिति कुत एतदित्याह -

अन्तर्व्याप्त्यैव साध्यस्य सिद्धेर्बहिरुदाहृतिः ।

व्यर्था स्यात्तदसद्भावेऽप्येवं न्यायविदो विदुः ॥ २० ॥

हारिभट्टी - अन्तरित्यादि, अन्यदा हि स्मर्यमाणे वा संबन्धे प्रयुज्येत, अगृहीते वा । यद्याद्य पक्षः, सोऽयुक्तः, यदा सर्वत्र साध्याविनाभाविनं हेतुं स्मरति प्रतिपाद्यः, तदा पक्षेऽपि तमवबुध्य कथं साध्यं न प्रतिपद्येत ? ततश्चान्तः पक्षमध्ये व्याप्तिः साधनस्य साध्याक्रान्तत्वमन्तर्व्याप्तिः, तथैव साध्यस्यगम्यस्य सिद्धेः प्रतीतेः बहिर्विवक्षितधर्मिणोऽन्यत्र दृष्टान्तधर्मिण्युदाहृतिर्व्याप्तिदर्शनरूपा व्यर्थाः निष्प्रयोजना, तत्प्रत्याय्यार्थाभावात् द्वितीयपक्षस्यापि निर्दोषतां निरस्यत्राह - तदसद्भावेऽप्येवं संबन्धाग्रहणादन्तर्व्याप्त्यभावेऽप्येवमिति व्यर्थेव बहिरुदाहृतिः, न हि सहदर्शनात् क्वचित् सर्वत्र तद्गुपता सिध्यति, व्यभिचारात् । तस्मादगृहीतसंबन्धे प्रतिपाद्ये प्रमाणेन प्रतिबन्धः साध्यः, तत्सिद्धौ तत एव साध्यसिद्धेरकिंचित्करी दृष्टान्तोदाहृतिरिति न्यायविदो विद्वांसोऽवबुध्यन्ते । इह शेषावयवानामुपनयनिगमनशुद्धिपञ्चकलक्षणानां संक्षिप्तरुचिसत्त्वानुग्रहपरत्वादस्य यद्यपि साक्षात्लक्षणं नोक्तम्, तथाप्यत एव प्रतिपादितावयवत्रयाद् बुद्धिमद्भिरुन्नेयम् । यतोऽवयवापेक्षया जघन्यमध्यमोत्कृष्टास्तिस्त्रः कथा भवन्ति । तत्र हेतुप्रतिपादनमात्रं जघन्या । द्रव्याद्यवयवनिवेदनं मध्यमा । संपूर्णदशावयवकथनमुत्कृष्टा ॥ २० ॥

एवं पक्षादिलक्षणं प्रतिपाद्येदानीं हेयज्ञाने सत्युपादेयं व्यक्ततरं वेद्यत इति तद्व्युदस्ताः पक्षहेतुदृष्टान्ताभासा वक्तव्याः । तत्र पक्षलक्षणव्युदस्तान् **पक्षाभासा** नाह -

प्रतिपाद्यस्य यः सिद्धः पक्षाभासोऽस्ति लिङ्गतः ।

लोकस्ववचनाभ्यां च बाधितोऽनेकधा मतः ॥ २१ ॥

हारिभट्टी - प्रतिपाद्येत्यादि, पक्षस्थानोपन्यस्तत्वात् तत्कार्याकरणाच्च पक्षवदाभासते इति **पक्षाभासः** । असावेनकधा अनेकप्रकारो मतः । कथमित्याह - प्रतिपाद्यस्य प्रतिवादिनो यः कश्चित्सिद्धः प्रतीतावारूढ एव स पक्षाभासः, साध्यस्यैव पक्षत्वात्, सिद्धस्य साधनानर्हत्वात्, अतिप्रसक्तेः ।

तथाऽक्षलिङ्गतोऽध्यक्षहेतुभ्यां लोक-स्ववचनाभ्यां बाधितस्तिरस्कृतो यः स **पक्षाभासः** । तत्र **प्रतिपाद्यसिद्धो** यथा - पौद्गलिको घट इत्यादि । **प्रत्यक्षबाधितो** यथा - निरंशानि स्वलक्षणानि । **अनुमानबाधितो** यथा - नास्ति सर्वज्ञ इति । **लोकबाधितो** यथा - गम्या माता इति ।

स्ववचनबाधितो यथा-न सन्ति सर्वे भावाः ॥ २१ ॥

सांप्रतं हेतुलक्षणं स्मारयन् तदपास्तान् हेत्वाभासानाह -

अन्यथानुपपन्नत्वं, हेतोर्लक्षणमीरितम् ।

तदप्रतीतिसंदेहविपर्यासैस्तदाभता ॥ २२ ॥

हारिभट्टी - अन्यथेत्यादि, हेतोर्लक्षणमसाधारणधर्मरूपं यदीरितं गमितमनेकार्थत्वाद्वा प्रतिपादितं स्वार्थानुमानप्रस्तावे यदुतान्यथानुपपन्नत्वमिति, तस्याप्रतीतिरनध्यवसायः, संदेहो दोलायमानता, विपर्यासो वैपरीत्यनिर्णयः, अप्रतीतिश्चेत्यादिद्वन्द्वः, पश्चात् तदा सह तत्पुरुषः, तैस्तदप्रतीतिसंदेहविपर्यासैः, तदाभता आभानमाभा तस्येव सम्यग्हेतोरिवाभा अस्येति तदाभस्तद्भावः तत्ता, हेत्वाभासता भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अधुना येन लक्षणेन यन्नामा हेत्वाभासो भवति तद्दर्शयति -

असिद्धस्त्वप्रतीतो यो योऽन्यथैवोपपद्यते ।

विरुद्धो योऽन्यथाप्यत्र युक्तोऽनैकान्तिकः स तु ॥ २३ ॥

हारिभट्टी - असिद्धेत्यादि, यः कश्चिदप्रतीतः प्रतीत्याऽगोचरीकृतोऽनिश्चितः सोऽसिद्धनामा हेत्वाभासः । तुशब्दः त्रयस्यापि भेदोद्योतकः । यस्त्वन्यथैव साध्यं विनैव, विपक्ष एवेति यावत्, उपपद्यते संभवति स **विरुद्धाभिधानो हेत्वाभासः** । यः पुनरन्यथाऽपि साध्यविपर्ययेणापि युक्तो घटमानकः, अपिशब्दात् साध्येनापि, सोऽत्र व्यतिकरे **अनैकान्तिक** संज्ञो ज्ञातव्यः । तत्र प्रतिप्राणिप्रसिद्धप्रमाणप्रतिष्ठितानेकान्तविरुद्धबुद्धिभिः कणभक्षाक्षपादबुद्धादिशिष्यकैरुपन्यस्यमानाः सर्व एव हेतवः, तद्यथा एकान्तेनानित्यः शब्दो नित्यो वा, सत्त्वात्, उत्पत्तिमत्त्वात्, कृतकत्वात्, प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् - इत्यादयो विवक्षयासिद्धविरुद्धानैकान्तिकतां स्वीकुर्वन्ति । तथाहि - **अनित्यैकान्ते** तावदसिद्धाः सर्व एव हेतवः, चाक्षुषत्ववत् तेषां ध्वनावविद्यमानत्वात्, असदादिव्यवच्छेदेनाऽलीकसंवृतिविकल्पितत्वात्, पारमार्थिकत्वे त्वेकस्यानेकरूपापत्त्याऽनेकान्तवादापत्तिः । **नित्यैकान्तेऽपि** धर्मिणोऽत्यन्तव्यतिरिक्तानामपारमार्थिकानां वा स्वसाधनधर्माणां प्रमाणेनाप्रतीतत्वादसिद्धता द्रष्टव्या, अविनिर्लुठितरूपाणां सकलधर्माणां प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धत्वेन निह्नोतुमशक्यत्वात् । तथा विरुद्धतापि पक्षद्वयेऽपि निर्दिश्यमानाः सर्व एव हेतवोऽनैकान्तिकतामात्मसात्कुर्वन्ति, परस्परविरुद्धाव्यभिचारितत्वात्, समानयुक्त्युपन्यासेन विपक्षेऽपि दर्शयितुं शक्यत्वात् ।

अनित्यवादी नित्यवादिनं प्रति प्रमाणयति - सर्वं क्षणिकम्, सत्त्वात्, अक्षणिके क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्, ततोऽर्थक्रिया व्यावर्तमाना स्वक्रोडीकृतां सत्तां व्यावर्तयेदिति

क्षणिकत्वसिद्धिः । तथा **नित्यवादी** पुनरेवं प्रमाणयति - सर्वं नित्यम्, सत्त्वात्, क्षणिके सदसत्कालयोरर्थक्रियाविरोधात्, तल्लक्षणं सत्त्वं नावस्थां बध्नाति ततो निवर्तमानाऽनन्यशरणतया नित्यं साधयति । तदेवमेकान्तद्वयेऽपि ये हेतवस्ते युक्तेः समानतया विरुद्धं न व्यभिचरन्ति ॥२३॥

अथ दृष्टान्तलक्षणव्युदस्तान् दृष्टान्ताभासान् स्पष्टयति

साधर्म्येणात्र दृष्टान्तदोषा न्यायविदीरिताः ।

अपलक्षणहेतूत्थाः साध्यादिविकलादयः ॥ २४ ॥

हारिभट्टी - साधर्म्येणेत्यादि, साधनं साध्याक्रान्तमुपदर्शयितुमभिप्रेतं यस्मिंस्तत्साधर्म्यं तेन, अत्र व्यतिकरे, दूष्यन्ते इति दोषाः, दृष्टान्ता एव दोषाः दृष्टान्तदोषाः, दृष्टान्ताभासा इत्यर्थः, न्यायविदीरिता विद्वद्भिर्गदिताः । साध्यं गम्यम्, आदिशब्दात् साधनोभयपरिग्रहः, तद्विकलास्तच्छून्याः, आदिशब्दात् संदिग्धसाध्यसाधनोभयधर्मा गृह्यन्ते । किंभूता एते इत्याह - अपगतं लक्षणं येभ्यस्ते तथा च ते हेतवश्च तेभ्य उत्थानं येषां तेऽपलक्षणहेतूत्थाः ।

तत्र **साध्यविकलो** यथा - भ्रान्तमनुमानम्, प्रमाणत्वात्, प्रत्यक्षवत् । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तताविकलत्वात् । **साधनविकलो** यथा - जाग्रत्संवेदनं भ्रान्तम्, प्रमाणत्वात्, स्वप्नसंवेदनवत् । स्वप्नसंवेदनस्य प्रमाणतावैकल्यात् । **उभयविकलो** यथा - नास्ति सर्वज्ञः, प्रत्यक्षाद्यनुपलब्धत्वात्, घटवत् । घटस्य सत्त्वात् प्रत्यक्षादिभिरुपलब्धेश्च । **संदिग्धसाध्यधर्मो** यथा - वीतरागोऽयम्, मरणधर्मत्वात्, रथ्यापुरुषवदिति । **संदिग्धसाधनधर्मो** यथा - मरणधर्मोऽयम्, रागादिमत्त्वात्, रथ्यापुरुषवत् । **संदिग्धोभयधर्मो** यथा - असर्वज्ञोऽयम्, रागादिमत्त्वात्, रथ्यापुरुषवदिति । ननु परैरन्यदपि दृष्टान्ताभासत्रयमभिहितं तत्किं नोक्तम् ? तस्य दृष्टान्तदोषाभावात् ॥ २४ ॥

अथ वैधर्म्यदृष्टान्ताभासान् प्रतिपादयति -

वैधर्म्येणाऽत्र दृष्टान्तदोषा न्यायविदीरिताः ।

साध्यसाधनयुग्मानामनिवृत्तेश्च संशयात् ॥ २५ ॥

हारिभट्टी - वैधर्म्येत्यादि, साध्याभावः साधनाभावाक्रान्तो दर्शयितुमभिप्रेतो यस्मिंस्तद्वैधर्म्यम्, तेनात्र दृष्टान्तदोषा न्यायविदीरिता इति पूर्ववदत्तार्थम् । साध्यसाधनयुग्मानां गम्यगमकोभयानां अनिवृत्तेरनिवर्तनात्, चशब्दस्य व्यवहितप्रयोगात् संशयाच्च, निवृत्तिसंदेहाच्चेत्यर्थः । तदनेन षड् दृष्टान्ताभासाः सूचिताः । तद्यथा - १, साध्याव्यतिरेकी; २, साधनाव्यतिरेकी; ३, साध्यसाधनाव्यतिरेकी; तथा ४, संदिग्धसाध्यव्यतिरेकी; ५, संदिग्धसाधनव्यतिरेकी; ६, संदिग्धोभयव्यतिरेकी । तत्राद्यो

यथा - भ्रान्तमनुमानं प्रमाणत्वादित्यत्र यत्पुनर्भ्रान्तं न भवति न तत्प्रमाणं तद्यथा स्वप्नज्ञानमिति ।
द्वितीयो यथा-निर्विकल्पकं प्रत्यक्षम् प्रमाणत्वादित्यत्र यत्पुनः सविकल्पकं न तत् प्रमाणम्,
यथाऽनुमानम् । तृतीयो यथा - नित्यानित्यः शब्दः सत्त्वादित्यत्र यः पुनर्न नित्यानित्यः स न सन्,
तद्यथा घटः । चतुर्थो यथा - असर्वज्ञः कपिलः आर्यचतुष्टयप्रतिपादकत्वादित्यत्र यः सर्वज्ञः स
आर्यसत्यचतुष्टयं प्रत्यपीपदत्, यथा शौद्धोदनिः । पञ्चमो यथा - अनादेयवाक्यः कश्चिद्
रागादिमत्त्वात्, यः पुनरादेयवाक्यो न स रागादिमान्, यथा सुगतः । षष्ठो यथा - न वीतरागाः
कपिलादयः करुणास्पदेष्वप्यकरुणापरीतचित्ततयादत्तनिजमांसशकलत्वात्, ये वीतरागास्ते
करुणापरीतचित्ततया दत्तनिजमांसशकलाः, यथा बोधिसत्त्वा इति ।

परैरपरेऽपि दृष्टान्ताभासास्त्रयोऽविमृश्यभाषितया दर्शिताः । तद्यथा - अव्यतिरेकः,
अप्रदर्शितव्यतिरेकः, विपरीतव्यतिरेकः तेऽस्माभिरयुक्तत्वात् न दर्शिताः । तथाहि - अव्यतिरेकस्तैर्दर्शितः,
यथा - अवीतरागः कश्चित्, वक्तृत्वादित्यत्र यः पुनर्वीतरागो न स वक्ता, यथोपलखण्ड इति ।
अयुक्तश्चायम्, अव्यतिरेकिताया हेतुदोषत्वात् । तथाप्रदर्शितव्यतिरेकविपरीतव्यतिरेकौ वक्तुमयुक्तौ,
तयोर्वक्तृदोषत्वात्, एतच्च पूर्वस्मिन्नपि भावनीयम् ॥ २५ ॥

अधुना साभासं दूषणमभिदधति -

वाद्युक्ते साधने प्रोक्तदोषाणामुद्भावनम् ।

दूषणं निरवद्ये तु दूषणाभासनामकम् ॥ २६ ॥

हारिभट्टी - वाद्युक्तेत्यादि, वदनशीलो वादी प्रत्यायकस्तेनोक्ते उपन्यस्ते, कस्मिन् ? साधने,
साध्यते प्रतिपाद्यते प्रतीतावारोप्यते अनुमेयं येन तत्साधनम् । तच्चानेकरूपं प्राक् प्रत्यपादि ।
तद्यथा क्वचिद्धेतुरेवैक इत्यादि । तत्रेह सम्यग्साधनस्य दूषयितुमशक्यत्वात्, साधनाभास एव
तत्सामर्थ्योपपत्तेः । साधनाभासमेव दूषणोपनिषत्तात् प्रागवस्थायामनिर्ज्ञातं सामान्येन साधनध्वनिनोक्तम्,
तत्र प्रोक्तदोषाणां प्रत्यक्षादिनिराकृतपक्षासिद्धादिहेतुसाध्यादिविकलदृष्टान्ताद्युपन्यासलक्षणानामुद्भावनं
प्राश्निकानां पुरतः प्रकाशनं यत् तद् दूष्यते - स्वाभिप्रेतसाध्यप्रत्यायनवैकल्यलक्षणं विकृतिं
नीयते साधनमनेनेति दूषणम् ।

अधुना तदाभासतामाह - निर्गतं सम्यक्प्रवृत्तत्वादवद्यं पापं पक्षादिदोषलक्षणं दौष्ट्यमस्मादिति
निरवद्यम्, तस्मिन् साधने वादिनोक्त इति वर्तते, तथापि मत्सरितया प्रमृद्योदरं यदविद्यमानानां
दोषाणामुद्भावनं तदूषणवदाभासत इति दूषणाभासम्, तदेव नाम संज्ञा यस्य तत्तथा,
समर्थसाधनोपन्यस्तत्वात् साधिते साध्ये सतामप्यपशब्दादिदोषाणां यदुद्भावनं तदपि
दूषणाभासनामकमिति तुशब्देन ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

अधुना पारमार्थिकप्रत्यक्षं लक्षयति -

सकलावरणमुक्तात्म केवलं यत्प्रकाशते ।

प्रत्यक्षं सकलार्थात्मसततप्रतिभासनम् ॥ २७ ॥

हारिभट्टी - सकलेत्यादि, सकलं समस्तमावृणोत्वाप्रियते वा अनेनेत्यावरणम्, तत्स्वरूपप्रच्छादनं कर्मेत्यर्थः, सकलं च तदावरणं च सकलावरणं तेन मुक्तो रहितः आत्मा स्वरूपं यस्य तत्तथा, अत एव केवलमसहायम्, सामस्त्येन पुनरावरणनिर्दलने विबन्धककारणवैकल्यादेकाकारतयैव तस्य विवर्तनात्, अतो ज्ञानान्तरनिरपेक्षं यत् प्रकाशते प्रथते, तत्परमार्थतः प्रत्यक्षम् । तदिदं सकलेत्यादिहेतुद्वारेण तथा केवलमिति स्वरूपतो निरूप्याधुना कार्यद्वारेण निरूपयति - सकलार्थात्मनां समस्तवस्तुस्वरूपाणां सततप्रतिभासनम्-अनवरतप्रकाशनं सकलार्थात्मप्रतिभासनम्, प्रतिभास्यतेऽनेनेति प्रतिभासनम् । अस्य च पारमार्थिकत्वम्, निरुपचरितशब्दार्थोपपत्तेः । तथाहि - अक्षशब्दो जीवपर्यायस्ततश्चाक्षं प्रति वर्तते इति प्रत्यक्षम्, यत्रात्मनः साक्षाद् व्यापारः, व्यावहारिकं पुनरिन्द्रियव्यवहितात्मव्यापारसंपाद्यत्वात् परमार्थतः परोक्षमेव ।

ननु लक्षणमेवाभिधाय स्वरूपं न साधितमिति कोऽभिप्राय इति । **अत्रोच्यते** - ये मिथ्याबुद्ध्योऽदः प्रति विप्रतिपद्यन्ते, तेषां मिथ्याधीकृतबुद्धित्वादवधारणीयतामनेन दर्शयति । किमस्य प्रतिपादकं प्रमाणमिति चेत्, एते ब्रूमः - समस्ति समस्तवस्तुगोचरं विशददर्शनम्, तद्गोचराऽनुमानप्रवृत्तेः । इह यदेवं तदेवं, यथा चित्रभानोः । प्रवर्तते च सकलार्थविषयमनुमानम्, अतस्तदवलोकितना विशददर्शनेनापि भाव्यम् ।

सर्वार्थविषयकं किमनुमानमिति चेत् । उच्यते - इह यदस्ति तत्सर्वं स्थित्युदयापवर्गमनुभवति, वस्तुत्वात्, यद्वस्तु तत्स्थेमजन्मप्रलयैः क्रोडीकृतम् । तद्यथा - अङ्गुलिरङ्गुलित्ववक्रत्वर्जुत्वापेक्षया, वस्तु च तदस्ति, अतः प्रस्तुतत्रयाक्रान्तमित्यनुमानम् । इदमेवानुमानं ज्ञानक्रियाभ्यासातिशया-न्निखिलावरणविच्छेदे विबन्धककारणाभावाद् विशददर्शनीभवति ॥ २७ ॥

इदानीं क्रमप्राप्तां गोचरविप्रतिपत्तिं बहुवक्तव्यत्वादनिराकृत्य तावत्फलविप्रतिपत्तिं निराचिकीर्षुराह-

प्रमाणस्य फलं साक्षादज्ञानविनिवर्तनम् ।

केवलस्य सुखोपेक्षे शेषस्यादानहानधीः ॥ २८ ॥

हारिभट्टी - प्रमाणस्येत्यादि, द्विविधं हि प्रमाणस्य फलम्-साक्षादसाक्षाच्च, तत्र साक्षादज्ञानमनध्यवसायः प्रमेयापरिच्छित्तिस्तस्य विनिवर्तनं विशेषेण प्रलयापादनं प्रमाणस्य फलम्, अज्ञानोद्दलनद्वारेण तस्य प्रवृत्तेः, तस्य च सर्वानर्थमूलतया प्रमात्रपकारित्वात् तन्निवर्तनस्य प्रयोजनता

युक्तैव, एतच्चानन्तरप्रयोजनं सर्वज्ञानामेकरूपत्वात् सामान्येनोक्तम् ।

व्यवहितप्रयोजनं विभागेनाह - केवलस्य सर्वज्ञज्ञानस्य सुखं वैषयिकसुखातीतपरमाह्लादानुभवा, उपेक्षा साक्षात् समस्तार्थानुभवेऽपि हानोपादानेच्छाभावान्मध्यस्थवृत्तिता, ते सुखोपेक्षे फलमित्यर्थः । शेषस्य तद्व्यतिरिक्तप्राकृतलोकप्रमाणस्यादानं ग्रहणं हानं परित्यागस्तयोर्धोर्बुद्धिरादानहानधीः सा फलं इति यावत् ॥ २८ ॥

अधुना गोचरविप्रतिपत्तिं निराचष्टे -

**अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदाम् ।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो नयस्य विषयो मतः ॥२९॥**

हारिभट्टी - अनेकत्यादि, अनेके बहवोऽन्ता अंशा धर्मा वा आत्मनः स्वरूपाणि यस्य तदनेकान्तात्मकम् । किं तत् ? वस्तु बहिरन्तश्च, गोचरो विषयः सर्वसंविदां सर्वज्ञानानामनेकान्तमन्तरेण संवेदनप्रसरस्य व्यवच्छेदात्, भ्रान्तसंवेदनानामप्यनेकान्तोद्योतनपटिष्ठतया प्रवृत्तेः, केवलं केषुचिदंशेषु विसंवादकत्वादप्रमाणानि । **तदयमभिप्रायः** - यदा संवेदनसामान्यमप्यनेकान्तमन्तरेण न प्रवर्तते, तदा तद्विशेषणभूतं प्रमाणं एकान्ते वर्तिष्यते इति दूरापास्तमेव, तथाप्यनादिमिथ्याभिनिवेशा बहवोऽत्र विप्रतिपद्यन्ते इति सर्वप्रमाणानामनेकान्तविषयत्वसाधकं प्रमाणमेतत् । यत्प्रमाणं तत्परस्पराविनिर्मुक्तितानेकधर्माध्यासितवस्तुनो ग्राहकम्, तस्यैव तत्र प्रतिभासात्, यद्यत्र प्रतिभाति तदेव तद्गोचरतयाऽभ्युपगन्तव्यम् । तद्यथा-निरादीनवनयनप्रभवदर्शने प्रतिभासमानं पाटलतया जपापुष्पम् ॥

अथ **नयस्वरूपं** प्ररूपयति - एकेत्यादि, अनन्तधर्माध्यसितं वस्तु स्वाभिप्रेतैकधर्मविशिष्टं नयति प्रापयति संवेदनमिति नयः, प्रमाणप्रवृत्तेरुत्तरकालभावी परामर्शः । तस्य विषयः नयस्य गोचरो मतोऽभिप्रेत एकदेशेनानित्यत्वादिधर्मलक्षणेन विशिष्टः पररूपेभ्यो व्यवच्छिन्नोऽर्थः प्रमेयरूपः, प्रमाणमेवंविधमेवार्थं गृह्णाति - इति स्वाकूतेन तेन व्यवस्थापनात् । प्रमाणप्रतिपन्नार्थैकदेशपरामर्शो नय इति नयलक्षणम्, सर्वनयविशेषानुयायित्वात्पररूपव्यावर्तनक्षमत्वाच्चास्य ।

संख्यया पुनरनन्ता एते, अनन्तधर्मत्वाद्वास्तुनः, तदेकधर्मपर्यायावसिताभिप्रायाणां च नयत्वात्, तथापि चिरन्तनाचार्यैः सर्वसंग्राहिसत्ताभिप्रायपरिकल्पनाद्वारेण सप्त नयाः प्रतिपादिताः । तद्यथा - नैगमसंग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्दसमभिरुद्धैवंभूता नया इत्यतस्त एव वर्ण्यन्ते । कथमेते सर्वाभिप्रायसंग्राहकाः इति चेत्, उच्यते-अभिप्रायस्तावदर्थद्वारेण शब्दद्वारेण वा प्रवर्तते, अर्थश्च सामान्यरूपो विशेषरूपो वा, शब्दोऽपि रूढितो व्युत्पत्तितश्च, व्युत्पत्तिरपि सामान्यनिमित्तप्रयुक्ता तत्कालभाविनिमित्तप्रयुक्ता वा स्यात् ।

तत्र ये केचनार्थनिरूपणप्रवणाः प्रमात्रभिप्रायास्ते सर्वेष्वप्यनयचतुष्टयेऽन्तर्भवति, तत्रापि ये परस्परविशकलितौ सामान्यविशेषाविच्छन्ति तत्समुदायरूपो **नैगमः** । ये पुनः केवलं सामान्यं वाञ्छन्ति तत्समूहसंपाद्यः **संग्रहः** । ये पुनरनपेक्षितशास्त्रीयसामान्यविशेषं लोकव्यवहारमवतरन्तं घटादिकं पदार्थमभिप्रेयन्ति तन्निचयजन्यो **व्यवहारः** । ये तु क्षणक्षयिलक्षणा विशेषाः सत्या इति तत्संघातघटित **ऋजुसूत्रः** । तथा ये रूढितः शब्दानां प्रवृत्तिं वाञ्छन्ति तन्निवहसाध्यः **शब्दः** । ये तु व्युत्पत्तितो ध्वनीनां प्रवृत्तिं वाञ्छन्ति नान्यथा, तद्द्वारजन्यः **समभिरूढः** इति । ये तु वर्तमानकालभाविव्युत्पत्तिनिमित्तमधिकृत्य शब्दाः प्रवर्तन्ते नान्यथेति मन्यन्ते, तत्संघटितः **खल्वेवंभूतः** । तदेवं न कश्चिद्विकल्पोऽस्ति वस्तुगोचरो योऽत्र नयसप्तके नान्तर्यातीति सर्वाभिप्रायसंग्राहका एत ।

तत्र गमनं गमः परिच्छेदः, निश्चितो गमो निगमो विविक्तवस्तुग्रहणं, स एव नैगमः प्रज्ञादित्वात्सिद्धम् । यदि वा, निगम्यन्ते नियतं परिच्छिद्यन्ते इति निगमाः अर्थास्तेषु भवो योऽभिप्रायो नियतपरिच्छेदः स **नैगमः** । सङ्गृह्णाति अशेषविशेषतिरोधानद्वारेण सामान्यरूपतया जगदादत्ते इति **संग्रहः** । व्यवहरणं व्यवह्रियते वाऽनेन लौकिकैरभिप्रायेणेति **व्यवहारः** । ऋजु प्रगुणमकुटिलमतीतानागतवक्रपरित्यागाद्वर्तमानक्षणविवर्तिवस्तुनो रूपं सूत्रयति निष्टङ्कितं दर्शयतीति **ऋजुसूत्रः** । शब्दयते आहूयतेऽनेनाभिप्रायेणार्थ इति **शब्दः** । समेकीभावेनाभिरोहति व्युत्पत्तिनिमित्तमास्कन्दति शब्दप्रवृत्तौ योऽभिप्रायः स **समभिरूढः** । एवंशब्दः प्रकारवचनः, ततश्चैवं यथा व्युत्पादितः तं प्रकारं भूतः प्राप्तो यः शब्दः स एवंभूतः, तत्समर्थनप्रधानोऽभिप्रायोऽप्येवंभूतः, तद्विषयत्वात्, विषयशब्देन विषयिणोऽभिधानात् ॥ २९ ॥

अधुना सिद्धान्तोक्तेन **नयस्वरूपं** द्रढयति -

नयानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तेः श्रुतवर्त्मनि ।

संपूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वादश्रुतमुच्यते ॥ ३० ॥

हारिभद्री - नयेत्यादि, इह त्रिविधं श्रुतम्, तद्यथा - मिथ्याश्रुतम्, नयश्रुतम्, स्याद्वादश्रुतञ्च । [श्रूयते इति श्रुतमागमः, मिथ्या अलीकं श्रुतम् मिथ्याश्रुतम्, नयैर्हेतुभूतैः श्रुतं नयश्रुतम्, निर्दिष्टचमानधर्मव्यतिरिक्ताशेषधर्मान्तरसंसूचकेन स्याता युक्तो वादः स्याद्वादः, तदात्मकं श्रुतं स्याद्वादश्रुतम् । तत् किंभूतमुच्यते इत्याह-] संपूर्णोऽविकलः स चासावर्थश्च तद्विनिश्चायि तन्निर्णयहेतुत्वादेवमभिधीयते, परमार्थतः पुनः समस्तवस्तुप्रतिपादीत्यर्थः । नयश्रुतं कस्मादेवंभूतं नेत्याह - नयानां नैगमादीनामेकधर्मग्रहणपर्यवसितानां श्रुतवर्त्मनि आगममार्गे प्रवृत्तेः प्रवर्तनात् न तावत् [त ?] देकैकभिप्रायप्रतिबद्धं संपूर्णार्थविनिश्चायि ॥ ३० ॥

तदेवं नयस्वरूपं प्ररूप्य संप्रति प्रमातारमाह -

प्रमाता स्वान्यनिर्भासी कर्ता भोक्ता विवृतिमान् ।
स्वसंवेदनसंसिद्धो जीवः क्षित्याद्यनात्मकः ॥ ३१ ॥

हारिभट्टी - तत्र त्रिकालजीवनाज्जीव, प्राणधारक आत्मेत्यर्थः, प्रमिणोतीति प्रमाताऽर्थपरिच्छेदकः । किंभूतः सन्नित्याह - स्वान्यौ आत्मपरौ निर्भासयितुं उद्योतयितुं शीलमस्येति स्वान्यनिर्भासी, स्वरूपार्थयोः प्रकाशकः । तथा करोतीति कर्ता, भुङ्क्ते इति भोक्ता । विवर्तनमपरापरपर्यायेषु गमनं विवृतिः, सा विद्यते यस्येति विवृतिमान् । स्व आत्मा संवेद्यतेऽनेनेति स्वसंवेदनं तेन सम्यक् सिद्धः प्रतिष्ठितः प्रतीतो वा स्वसंवेदनसंसिद्धः । क्षितिः पृथिव्यादिर्येषां तानि क्षित्यादीनि, आदिशब्दादम्बुतेजोवाय्वाकाशानि गृह्यन्ते । न विद्यते आत्मा स्वरूपमस्येत्यनात्मकः, किं स्वस्वरूपापेक्षया ? न, क्षित्यादीनामनात्मकः क्षित्यादिस्वरूपो न भवतीत्यर्थः ।

तत्र 'जीवः प्रमाता' इत्यनेन ये पारमार्थिकं प्रमातारं नाभ्युपगच्छन्ति सौगताः तान्निराचष्टे । 'स्वान्यनिर्भासी' इत्यनेन प्राग्वत् मीमांसकान् परोक्षबुद्धिवादिनो योगाचारांश्च प्रतिक्षिपति । 'कर्ता भोक्ता' इत्यनेन सांख्यमतं विकुट्टयति । 'विवृतिमान्' इत्यमुना तु नैयायिकाद्यभिमतैकान्त-नित्यापरिणामिप्रमातृप्रतिक्षेपः । पाश्चात्याद्धेन चार्वाककल्पितं पञ्चभूताव्यतिरेकिणं प्रमातारं निराकुरुते ॥ ३१ ॥

सांप्रतं पर्यन्तश्लोकेनोपसंहरन्नाह -

प्रमाणादिव्यवस्थेयमनादिनिधनात्मिका ।
सर्वसंव्यवहर्तृणां प्रसिद्धापि प्रकीर्तिताः ॥ ३२ ॥

हारिभट्टी - प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि, आदिशब्दात् नयपरिग्रहस्तेषां व्यवस्था प्रतिनियतलक्षणादिरूपा मर्यादा, सेयमनादिनिधनात्मिका, सर्वसंव्यवहर्तृणां प्रसिद्धापि प्रकीर्तिता संशब्दिता । आदिः प्रभवः, निधनं पर्यन्तः, न विद्यते आदिनिधने यस्यासौ तथाविध आत्मा स्वरूपमस्य सा अनादिनिधनात्मिका । सर्वसंव्यवहर्तृणां लोकिकतीर्थिकादिभेदभिन्नसमस्तव्यवहारवतां प्रसिद्धाऽपि प्ररूढाऽपीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

चार्वाकोऽध्यक्षमेकं, सुगतकणभुजौ सानुमानं,
सशाब्दं तद्द्वैतं पारमर्षः, सहितमुपमया तत्त्रयं चाक्षपादः ।
अर्थापत्त्या प्रभाकृद् वदति, स निखिलं मन्यते भट्ट एतत् साभावं,
द्वे प्रमाणे जिनपतिसमये स्पष्टोऽस्पष्टश्च ॥

इति प्रमाणकाव्यम्

॥ इति न्यायावतारसूत्रस्य श्रीहरिभट्टसूरिकृतावचूरिः ॥

श्रीशान्त्याचार्यविरचितं

न्यायावतारसूत्रवार्तिकम् ।

१. सामान्यलक्षणपरिच्छेदः ।

नमः सर्वज्ञाय ।

हिताहितार्थसंप्राप्ति-त्यागयोर्यन्निबन्धनम् ।

तत् प्रमाणं प्रवक्ष्यामि सिद्धसेनार्कसूत्रितम् ॥१॥

प्रमाणं खपराभासि ज्ञानं बाधविवर्जितम् ।

प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्विधा मेयविनिश्चयात् ॥२॥

॥ इति शास्त्रार्थसंग्रहः ॥

सन्निकर्षादिकं नैव प्रमाणं तदसंभवात् ।

अवभासो व्यवसायो न तु ग्रहणमात्रकम् ॥३॥

दीपवन्नोपपद्येत बाह्यवस्तुप्रकाशकम् ।

अनात्मवेदने ज्ञाने जगदान्ध्यं प्रसज्यते ॥४॥

प्रत्यक्षं च परोक्षं च ग्राहकं नोपपत्तिमत् ।

बाधनात् संशयाद्यासे सूक्तं सामान्यलक्षणम् ॥५॥

वेदेश्वरादयो नैव प्रमाणं बाधसंभवात् ।

प्रमाणं बाधवैकल्यादर्हस्तत्त्वार्थवेदनः ॥६॥

वचसोऽपौरुषेयत्वं नाऽविशेषात् पटादिवत् ।

स्वरूपेण विशेषेण न सिद्धं भूधरादिषु ॥७॥

विरुद्धं चेष्टघातेन न कार्यं कर्तृसाधनम् ।

प्रकृतेरन्तरज्ञानं पुंसो नित्यमथाऽन्यथा ॥८॥

नित्यत्वे सर्वदा मोक्षोऽनित्यत्वे न तदुद्भवः ।

कालवैपुल्ययोग्यत्वकुशलाभ्याससंभवे ॥९॥

आवृत्तिप्रक्षयाज्ज्ञानं सार्वज्ञ्यमुपजायते ।

सदहेतुकमस्तीह सदैव क्षमादितत्त्ववत्

॥१०॥

आहारासक्तिचैतन्यं जन्मादौ मध्यवत्तथा ।

अन्त्यसामग्र्यवद्धेतुः संपूर्णः कार्यकृत्सदा

॥११॥

ज्योतिः साक्षात्कृतिः कश्चित् संपूर्णस्तत्त्ववेदने ।

॥ सामान्यलक्षणपरिच्छेदः ॥

२. प्रत्यक्षपरिच्छेदः ।

ज्ञात्रपेक्षं प्रमेयस्य द्वैविध्यं न तु वास्तवम्

॥१२॥

दूरासन्नादिभेदेन प्रतिभासं भिनत्ति यत् ।

तत् प्रत्यक्षं परोक्षं तु ततोऽन्यद् वस्तु कीर्तितम्

॥१३॥

तन्निमित्तं द्विधा मानं न त्रिधा नैकधा ततः ।

सादृश्यं चेत् प्रमेयं स्यात् वैलक्षण्यं न किं तथा

॥१४॥

अर्थापत्तेर्न मानत्वं नियमेन विना कृतम् ।

प्रमाणपञ्चकाभावेऽभावोऽभावेन गम्यते

॥१५॥

न, नास्तीति यतो ज्ञानं नाध्यक्षादिभन्नगोचरम् ।

अभावोऽपि च नैवास्ति प्रमेयो वस्तुनः पृथक्

॥१६॥

प्रत्यक्षं विशदं ज्ञानं त्रिधेन्द्रियमनिन्द्रियम् ।

योगजं चेति वैशद्यमिदन्त्वेनावभासनम्

॥१७॥

जीवांशात् कर्मनिर्मुक्तादिन्द्रियाण्यधितिष्ठतः ।

जातमिन्द्रियजं ज्ञानं विनेन्द्रियमनिन्द्रियम्

॥१८॥

स्मृत्यूहादिकमित्येके प्रातिभं च तथाऽपरे ।

स्वप्नविज्ञानमित्यन्ये खसंवेदनमेव नः

॥१९॥

मनःसंज्ञस्य जीवस्य ज्ञानावृत्तिशमक्षयौ ।

यतश्चित्रौ ततो ज्ञानयौगपद्यं न दुष्यति

॥२०॥

जिनस्यांशेषु सर्वेषु कर्मणः प्रक्षयेऽक्रमम् ।

ज्ञानदर्शनमन्येषां न तथेत्यागमावधः

॥२१॥

तत्रेन्द्रियजमध्यक्षमेकांशव्यवसायकम् ।	
वेदनं च परोक्षं च योगजं तु तदन्यथा	॥२२॥
द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषास्तस्य गोचराः ।	
अविस्पष्टास्तयेव स्युरनध्यक्षस्य गोचराः	॥२३॥
न जडस्यावभासोऽस्ति भेदाभेदविकल्पनात् ।	
न भिन्नविषयं ज्ञानं शून्यं वा यदि वा ततः	॥२४॥
ज्ञानशून्यवतो नास्ति निरासेऽर्थस्य साधनम् ।	
संवित्सिद्धिप्रतिक्षेपे कथं स्यात् तद्यवस्थितिः	॥२५॥
पर्यायस्यन्ति पर्याया द्रव्यं द्रवति सर्वदा ।	
सदृशः परिणामो यः तत् सामान्यं द्विधा स्थितम्	॥२६॥
विपरीतो विशेषश्च तान्युगपद् व्यवस्यति ।	
तेन तत्कल्पनाज्ञानं न तु शब्दार्थयोजनात्	॥२७॥
निरंशपरमाणूनामभासे स्थौल्यवेदने ।	
प्रत्यक्षं कल्पनायुक्तं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति	॥२८॥
नासंयुक्तैर्न संयुक्तैर्निरंशैः क्रियते महत् ।	
अयोगे प्रतिभासोऽपि संयोगेऽप्यणुमात्रकम्	॥२९॥
भिन्नदेशस्वरूपाणामणूनामग्रहे सति ।	
तत्स्थौल्यं यदि कल्पेत नावभासेत किंचन	॥३०॥
नैतदस्ति यतो नास्ति स्थौल्यमेकान्ततस्ततः ।	
भिन्नमस्ति समानं तु रूपमंशेन केनचित्	॥३१॥
अथास्तु युगपद्भासो द्रव्य-पर्याययोः स्फुटम् ।	
तथापि कल्पना नैषा शब्दोल्लेखविवर्जिता	॥३२॥
चकास्ति योजितं यत्र सोपाधिकमनेकधा ।	
वस्तु तत् कल्पनाज्ञानं निरंशाप्रतिभासने	॥३३॥
भेदज्ञानात् प्रतीयन्ते यथा भेदाः परिस्फुटम् ।	
तथैवाभेदविज्ञानादभेदस्य व्यवस्थितिः	॥३४॥

घटमौलिसुवर्णेषु बुद्धिर्भेदावभासिनी ।

संविन्निष्ठा हि भावानां स्थितिः काऽत्र विरुद्धता ॥३५॥

प्रतीतेस्तु फलं नान्यत् प्रमाणं न ततः परम् ।

अताद्वूप्येऽपि योग्यत्वान्नियतार्थस्य वेदकम् ॥३६॥

॥ प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥

३. अनुमानपरिच्छेदः ।

पूर्वमेव परोक्षस्य विषयः प्रतिपादितः ।

प्रमाणफलसद्भावो ज्ञेयः प्रत्यक्षबहुधैः ॥३७॥

परोक्षं द्विविधं प्राहुर्लिङ्गशब्दसमुद्भवम् ।

लैङ्गिकात् प्रत्यभिज्ञादि भिन्नमन्ये प्रचक्षते ॥३८॥

परोपदेशजं श्रौतं मतिं शेषं जगुर्जिनाः ।

परोक्षं प्रत्यभिज्ञादि त्रिधा श्रौतं न युक्तिमतम् ॥३९॥

अन्यथेहादिकं सर्वं श्रौतमेवं प्रसज्यते ।

यच्चोक्तं नागमापेक्षं मानं तज्जाड्यजृम्भितम् ॥४०॥

लिङ्गाल्लिङ्गिनि यज्ज्ञानमनुमानं तदेकधा ।

प्रत्येति हि यथा वादी प्रतिवाद्यपि तत् तथा ॥४१॥

उपचारेण चेत् तत् स्यादनवस्था प्रसज्यते ।

अन्यस्यासाधनादाह लक्षणे हेतु-साध्ययोः ॥४२॥

‘अन्यथाऽनुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ।

नान्यथाऽनुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम्’ ॥४३॥

कार्यकारणसद्भावस्तादात्म्यं चेत् प्रतीयते ।

प्रत्यक्षपूर्वकात् तर्कात् कथं नानुपपन्नता ॥४४॥

व्यतिरेकाऽनुपपत्तिश्चेदन्वयनिबन्धनम् ।

कथं सत्त्वं विना तेन क्षणिकत्वप्रसाधकम् ॥४५॥

विनाप्यन्वयमात्मादौ प्राणादिः साधनं यदा ।

तदा स्यान्नान्वयापेक्षा हेतोः साध्यस्य साधने ॥४६॥

संबन्धिभ्यां विभिन्नश्चेत् संबन्धः स्यान्न लोष्टवत् ।	
अनवस्था प्रसज्येत तदन्यपरिकल्पने	॥४७॥
कृतिकोदयपूरादेः कालादिपरिकल्पनात् ।	
यदि स्यात् पक्षधर्मत्वं चाक्षुषत्वं न किं ध्वनौ	॥४८॥
समानपरिणामस्य द्वयस्य नियमग्रहे ।	
नाशक्तिर्न च वैकल्यं साधनस्य प्रसज्येत	॥४९॥
इष्टं साधयितुं शक्यं वादिना साध्यमन्यथा ।	
साध्याभासमशक्यत्वात् साधनागोचरत्वतः	॥५०॥
यथा सर्वगमध्यक्षं बहिरन्तरनात्मकम् ।	
नित्यमेकान्ततः सत्त्वात् धर्मः प्रेत्यासुखप्रदः	॥५१॥
रूपाद्यसिद्धितोऽसिद्धो विरुद्धोऽनुपपत्तिमान् ।	
साध्याभावं विना हेतुः व्यभिचारी विपक्षगः	॥५२॥
असिद्धः सिद्धसेनस्य विरुद्धो मल्लवादिनः ।	
द्वेधा समन्तभद्रस्य हेतुरेकान्तसाधने	॥५३॥

॥ अनुमानपरिच्छेदः ॥

४. आगमपरिच्छेदः ।

ताप-च्छेद-कषैः शुद्धं वचनं त्वागमं विदुः ।	
तापो ह्याप्तप्रणीतत्वमाप्तो रागादिसंक्षयात्	॥५४॥
कषः पूर्वापराघातश्छेदो मानसमन्वयः ।	॥५५॥
‘विधिनियमभङ्गवृत्तिव्यतिरिक्तत्वादनर्थकवचोवत् ।	
जैनादन्यच्छासनमनृतं भवतीति वैधर्म्यम्’	॥५६॥

॥ आगमपरिच्छेदः ॥

सूत्रं सूत्रकृता कृतं मुकुलितं सद्भूरिबीजैर्धनम्,	
तद्वाचः किल वार्तिकं मृदु मया प्रोक्तं शिशूनां कृते ।	
भानोर्यत्किरणैर्विकासि कमलं नेन्दोः करैस्तत् तथा,	
यद्वेन्दूदयतो विकासि जलजं भानोर्न तस्मिन् गतिः	॥५७॥

[समाप्तमिदं न्यायावतारसूत्रवार्तिकम् ।]

न्यायावतारस्य परिशिष्टानि

(१) श्री सिद्धर्षिटीकोद्धतानां श्लोकानां सूची

पृष्ठ

अतस्मिंस्तद्ग्रहो भ्रान्तिः	(दिङ्नाग - प्रमाणसमुच्चय)	१२३
अनुमेयेऽथ तत्तुल्ये	(दिङ्नाग - प्रमाणसमुच्चय)	१११
गृहीत्वा वस्तुसद्भावं	(कुमारिल - श्लोकवार्तिक)	६८
तस्माद्यदृश्यते तत्स्यात्	(कुमारिल - श्लोकवार्तिक)	५९
तेनान्यापोहविषयाः	(दिङ्नाग - प्रमाणसमुच्चय)	१५
न तावदिन्द्रियेणैषा	(कुमारिल - श्लोकवार्तिक)	६८
प्रत्यक्षं कल्पनापोढं	(धर्मकीर्ति - न्यायबिन्दु)	९५
प्रमाणपञ्चकं यत्र	(कुमारिल - श्लोकवार्तिक)	७०
मनसो युगपद्भूतेः	(दिङ्नाग - प्रमाणसमुच्चय)	१६
विकल्पयोनयः शब्दाः	()	१४७
सा ज्ञेयविशेषगतिः	()	३०६

(२) टिप्पनोद्धतानां श्लोकानां सूची

पृष्ठ

अणुहूयदिद्वचिन्तिय	(जिनभद्र - विशेष.भा.)	३५
अनिरूपिततत्त्वार्था	()	१२७
अन्यदेव हि सामान्यं	(संग्रहश्लोक)	२५३
अप्सु गन्धो रसश्चासौ	(कुमारिल - श्लोकवार्तिक)	६६
अब्भत्थेऽवाओ च्विय	(जिनभद्र - विशेष.भा.)	२३३
अभिहाणं अभिहेयाउ	()	९
अयोगं योगमपरैः	(धर्मकीर्ति - प्रमाणविनिश्चय)	५३
अर्थो ज्ञानसमन्वितो	()	२६१

आहुर्विधातृ प्रत्यक्षं	()	२५५
इक्षुक्षीरगुडादीनां	()	३००
उद्ग्राहितमुपन्यस्ते	(अजय-कोश)	१०२
उप्पलदलसयवेहो	(जिनभद्र - विशे.भा.)	२३३
एकस्यापि ध्वनेर्वाच्यं	(संग्रहश्लोक)	२७३
एगन्तेण परोक्खं	(जिनभद्र - विशे.भा.)	४९
कीदृग्गवय इत्येवं	(कुमारिल - श्लोकवार्तिक)	५८
केसिचि इंदियाइं	(जिनभद्र - विशे.भा.)	४८
क्षीरे दधि भवेदेवं	(कुमारिल - श्लोकवार्तिक)	६६
गच्छतु क्वापि ते स्वान्तः	(धर्मकीर्ति - प्रमाणविनिश्चय)	२९६
चार्वाकोऽध्यक्षमेकं	(संग्रहश्लोक)	३०
जीवो अक्खो तं पई	(जिनभद्र - विशे.भा.)	४८
ज्ञानात्मचक्रशकटे	(गौड-कोश)	४९
तत्रर्जुसूत्रनीतिः स्यात्	(संग्रहश्लोक)	२६५
तथाविधस्य तस्यापि	(संग्रहश्लोक)	२७१
तदवितथमवादीः	(माघ-शिशुपालवध)	५५
दीपवन्नोपपद्येत	(धर्मकीर्ति-प्रमाणविनिश्चय)	३८
धूमनिमित्तं नाणं	()	४८
न चावस्तुन एते स्युः	(कुमारिल - श्लोकवार्तिक)	६६
नवि इंदियाइं	()	४८
नान्यथेहार्थसद्भावो	(धर्मकीर्ति - प्रमाणविनिश्चय)	३९
नास्तिता पयसो दघ्नि	(कुमारिल - श्लोकवार्तिक)	६६
नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा	()	२९०
निर्विशेषं न सामान्यं	()	२७६
पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो	(सांख्याः)	३०

पदानां संहतिर्वाक्यं	()	२८
पन्नवणिज्जा भावा	(जिनभद्र - विशे.भा.)	३००
पारंपर्येण साक्षाच्च	()	२१३
पुरुषोऽविकृतात्मैव	(विन्ध्यवासिप्रभृतयः)	३१९
प्रकृतेर्लिङ्गवचने	()	२३८
प्रत्यक्षमनुमानं च	(मीमांसकाः)	२९
मणिप्रदीपप्रभयोः	(धर्मकीर्ति - प्रमाणविनिश्चय)	१२१
यथा तथा यथार्थत्वे	(धर्मकीर्ति - प्रमाणविनिश्चय)	१२१
यश्चोभयोः समो दोषः	(कुमारिल - श्लोकवार्तिक)	९९
युगं द्वादशसहस्रं	(लौकिकाः)	३१२
वस्त्वसंकरसिद्धिश्च	(कुमारिल - श्लोकवार्तिक)	६६
विच्छेदो न वि दाहो	()	९
विरोधे लिङ्गसंख्यादि	(संग्रहश्लोक)	२६९
विविक्तेदृक्परिणतौ	(आसुरिप्रभृतयः)	३१९
विशेषणविशेष्याभ्यां	(धर्मकीर्ति-प्रमाणविनिश्चय)	५३
व्यवच्छेदफलं वाक्यं	(धर्मकीर्ति-प्रमाणविनिश्चय)	५३
व्यवहारस्तु तामेव	(संग्रहश्लोक)	२५७
शिरसोऽवयवा निम्ना	(कुमारिल - श्लोकवार्तिक)	६६
सद्रूपतानतिक्रान्त	(संग्रह श्लोक)	२५५
सामर्थ्यवर्णनायां च	()	१०१

(३) टीकाद्वये नामग्राहं निर्दिष्टानां ग्रन्थानां सूची

अभिधानकोश

धर्मबिन्दु

न्यायकुमुदचन्द्र

न्यायशास्त्रम् (गौतमीयं)
 प्रमाणवार्तिक टीका
 प्रमाणविनिश्चय
 बौद्धालंकार
 विनिश्चय - (see प्रमाणविनिश्चय)
 विनिश्चयटीका (धर्मोत्तरकृता)
 वैशेषिकीयसूत्र
 शृङ्गारप्रकाश
 सिद्धहेम

(४) टीकाद्वये नामग्राहं निर्दिष्टानां ग्रन्थकृतां सूची

अजय	धर्मोत्तर
अभिधानकोशकर्तारः (वसुबन्धु)	प्रभाकर
अर्चट	प्रभाचन्द्र
आसुरि	प्रशस्तपाद
इश्वरकृष्ण	भद्रबाहु
उद्योतकर	माघ
कन्दलीकार (श्रीधर)	वसुबन्धु
कल्याणचन्द्र	
क्षमाश्रमण (जिनभद्र)	वादमहार्णव
गौड	विन्ध्यवासी
ज्ञानश्री	व्योमशिव
दिङ्नाग	श्रीधर
धर्मकीर्ति	

पूज्यश्रीसिद्धसेनदिवाकरसूरिस्तुतयः

कवयः सिद्धसेनाद्या वयं तु कवयो मताः ।

मणयः पद्मरागाद्या ननु काचोपि मेचकः ॥ ३९ ॥

प्रवादि-करियूथानां केशरी नयकेशरः ।

सिद्धसेनकविर्जीयाद्विकल्प-नखरांकुरः ॥ ४० ॥

- भगवज्जिनसेनकृत आदिपुराण प्र. पर्व.

जगत्प्रसिद्धबोधस्य वृषभस्येव निस्तुषाः ।

बोधयन्ति सतां बुद्धिं सिद्धसेनस्य सूक्तयः ॥ ३० ॥

- श्रीजिनसेनाचार्यकृत हरिवंशपुराण

यदुक्तकल्पलतिकां सिञ्चन्तः करुणामृतैः ।

कवयः सिद्धसेनाद्या वर्धयन्तु हृदि स्थिताः ॥

- श्रीकल्याणकीर्तिकृत यशोधरचरित्र

आयरियसिद्धसेणेण, सम्मइए पइट्टिअजसेण ।

दूसमणिसादिवागर-कप्पत्तणओ तदक्खेणं ॥ १०४८ ॥

- श्रीहरिभद्रसूरिकृत पंचवस्तुक

क्व सिद्धसेनस्तुतयो महार्था अशिक्षितालापकला क्व चैषा ।

तथापि यूथाधिपतेः पथस्थः स्वल्दगतिस्तस्य शिशुर्न शोच्यः ॥

- श्रीहेमचन्द्राचार्यकृत अयोगव्यवच्छेदिका

જેણ વિના લોગસ્સવિ વવહારો સવ્વહા ન નિવ્વડઇ ।
તસ્સ ભુવણેક્કગુરુણો ણમો અણેગંતવાયસ્સ ॥

જેના વિના જગતના વ્યવહારો સર્વથા
નિર્વાહ ન થાય, તે જગતના એક માત્ર
ગુરુસમાન અનેકાંતવાદને નમસ્કાર થાઓ...

